

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság

Pusztai István: A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana

Szepesy Gyula: A „tötő” nyelv járványa

Kemény Gábor: Stílus, stílselemzés, prózaelemzés

Sinkovits Ferenc: Helyesírásunk hatodik és még két elve nevében

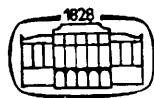
Kiss Jenő: Szólónevek

Kis Ádám: A számítógépes szaknyelv és a mediálisok

Török Gábor: Vörösmarty képi „akkordjai”

Pásztor Emil: Hogy is írta „Arany János?”

Wacha Imre: A tételhangsúlyról

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

104. ÉVFOLYAM 1980. JANUÁR—MÁRCIUS I. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Köszöntjük a 75 éves Magyar Nyelvtudományi Társaságot	1
<i>Pusztai István</i> : A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana	3
<i>Szepesy Gyula</i> : A „tötö” nyelv járványa	16
<i>Kemény Gábor</i> : Stílus, stíluselemzés, prózaelemzés	29
<i>Sinkovits Ferenc</i> : Helyesírásunk hatodik és még két elve nevében	38
<i>Kiss Jenő</i> : Szólónevek	48
<i>Kis Ádám</i> : A számítógépes szaknyelv és a mediálisok	50

Íróink nyelve

<i>Török Gábor</i> : Vörösmarty képi „akkordjai”	53
<i>Pásztor Emil</i> : Hogy is írta Arany János?	68

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Wacha Imre</i> : A tételhangsúlyról	85
--	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Ő se jobb a Deákné vásznánál	100
<i>Kiss Lajos</i> : Sumák, sumákol — Sumár, sumárerdő	106
<i>Reuter Camillo</i> : Surjánfalva — Sürgyefalu — Surdesti	110
<i>Galgóczi László</i> : Ebagos — abagos	111

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CIV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1980

**A Magyar Nyelvőr 1980. évi 104. évfolyamának tartalomjegyzéke,
szó- és tárgymutatója**

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Aczél György</i> : A szó hatalma	385
<i>Bachát László</i> : Az ifjúsági nyelv szókészletének eredete	148
<i>Balázs János</i> : Az általános és az alkalmazott nyelvészet helye és szerepe az anyanyelvi oktatás korszerűsítésében	316
<i>Balogh Lajos</i> : Bálint Sándor	505
<i>Bencédy József</i> : Az iskolai anyanyelvi nevelés rövid és hosszabb távú továbbfejlesz- tése	204
<i>Bihari József</i> : Posztumusz vagy posthumus?	125
<i>Bori Imre</i> : A magyar nyelv és tanítása Jugoszláviában	159
<i>Budai Katalin</i> : Kosztolányi Dezső Őszi reggeli című versének értelmezéséhez	197
<i>Büky László</i> : Benkő László: Az írói szótár (Ismertetés)	376
<i>Dániel Ágnes</i> : A szövegkoherencia kérdéséhez	281
<i>Deme László</i> : A szövegtan, a szövegismeret és a szöveg szemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében	332
<i>E. J.</i> : Nem Fassmer, hanem Vasmer	127
<i>Elekfi László</i> : Molnár Ilona: A tartalmatlan <i>hoggy</i> kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból (Ismertetés)	114
<i>Erdődi József</i> : „Kéz- és lábtörést!”	125
A Societas Linguistica Europaea budapesti tudományos ülésszaka	128
<i>Fábián Pál</i> : A különírás és az egybeírás	135
A helyesírás iskoláinkban	470
<i>Falvai Károly</i> : Domokos Pál Péter: „... Édes Hazámnak akartam szolgálni. . .” (Is- mertetés)	118
<i>Farkas Vilmos</i> : Mutatvány a „Keleti eredetű nemzeközi elemek a magyar szókincs- ben” című monográfiából	355
<i>B. Fejes Katalin</i> : Kazinczy nyelvművelő napok Kassán	509
<i>Fülei-Szántó Endre</i> : Rendszer és élmény	340
<i>Fülöp Lajos</i> : Berze Nagy János, a nyelvjáráskutató	344
<i>Galgóczi László</i> : Ebagos — abagos	111
<i>Goldammer Irene</i> : Kassák Lajos: Májusi tánc	449
<i>Graf Rezső</i> : Édes anyanyelvünk verseny — 1979.	510
<i>Gunda Béla</i> : Az Új Magyar Tájszótár jelentőségéről	395
<i>Herczeg Gyula</i> : Impresszionista jegyek Kaffka Margit prózájában	437
<i>Ivanov, V.</i> : A szó, a szótág és a hang mennyiségi tulajdonságai a magyar nyelvben ...	227
<i>Károlyi Margit</i> : Adalékok az <i>i</i> -zéshez Hajdúhadháztól	348
<i>Kassai Ilona</i> : A magyar affrikátákról időtartamuk alapján	232
<i>Kemény Gábor</i> : Stílus, stíluselemzés, prózaelemzés	29
A mutató névmási birtokos jelzőről és (annak?) használatáról	417
<i>Kis Ádám</i> : A számítógépes szaknyelv és a mediálisok	50
<i>Kiss Jenő</i> : Szólónevek	48
<i>Kiss Lajos</i> : Sumák, sumákol 106. — Sumár, sumárerőd 109. — Szavak és nevek ...	362
<i>Kludny Kinga</i> : Orosz szövegek mondat szerkesztési sajátosságainak hatása a magyar nyelvre	411
<i>Kónyi Sándor</i> : Szentes környéki helynevek — Szentesről nézve	368
<i>Kovács István</i> : A magyar nyelv hete Bács-Kiskun megyében	506
<i>Kristó Gyula</i> : A magyar névtudomány és az objektív kritika	250
<i>Lőrincze Lajos</i> : Kovalovszky Miklós köszöntése	503
<i>Merki Ferenc</i> : A magyaroktatás helyzete Horvátországban	167
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Ő se jobb a Deákné vásznánál	100
<i>Morvay Gábor</i> : A szlovákiai magyar közéleti nyelvhasználat néhány jellemző vonása	401
<i>M. Z. M.</i> : Az anyanyelv hete Vas megyében	508
<i>Nagy Dezső</i> : Kutyanévek Pest-Budán 1852 és 1855 között	382
<i>Orosz László</i> : A Bánk bán első és második változatának nyelve	193
<i>K. Palló Margit</i> : Barkácsol	248
<i>Pásztor Emül</i> : Hogy is írta Arany János?	68
<i>Péter Mihály</i> : Szleng és költői nyelvhasználat	273

<i>Pók Lajos</i> : A tudományos és az ismeretterjesztő irodalom nyelvéről	129
<i>Pusztai István</i> : A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana	3
<i>Rácz Endre</i> : Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategységben belül	257
Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének grammatikai megalapozásáról	456
<i>Reuter Camillo</i> : Súrjánfalva — Sürgyefalu — Šurdești	110
<i>R. L. G.</i> : Mamóka — Babóka 383. — Megsemmisít	384
<i>Sinkovits Ferenc</i> : Helyesírásunk „hatodik” és még két elve nevében	38
<i>J. Soltész Katalin</i> : Arany János és a klasszikus magyar rím	179
<i>Somogyi Béla</i> : Dubló	127
<i>Szabó József</i> : Az egyszerű és az összetett mondatok gyakoriságának vizsgálata nyelvjárási szövegek alapján	482
<i>Szabó Miklós</i> : A „szó válsága” a századforduló néhány magyar társadalmi konvenciójának példáján	408
<i>Szabó Zoltán</i> : Gondolatok a tárgyas-intellektuális stílusról	300
Szilágyi N. Sándor: Világunk, a nyelv (Ismertetés)	378
<i>Szathmári István</i> : Németh László és a stilisztika	175
Hogyan tovább?	202
<i>Szebenyi Péterné</i> : Az anyanyelv mint személyiségformáló tényező	207
<i>Szende Aladár</i> : Személyiségformáló anyanyelvoktatás	216
Kossa János: Nyelvünk fűszerszámai (Ismertetés)	373
<i>Szende Tamás</i> : „Korunk kommunikációs zavarai”	494
<i>Szepesi Gyula</i> : A „tötő” nyelv járványa	16
(A szerkesztőség:) Köszöntjük a 75 éves Magyar Nyelvtudományi Társaságot	1
A magyar nyelv gondozása külföldön	158
<i>Szilágyi Ferenc</i> : „a mai nyelvben a mai idők szavát”	420
<i>Takács Lajos</i> : Hőlyezés	246
<i>Tankó László</i> : A magyar iskoláztatás Csehszlovákiában	171
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Az első osztályos gimnáziumi irodalomkönyv nyelvszemléletéről	477
<i>Török Gábor</i> : Vörösmarty képi „akkordjai”	53
<i>Varga József</i> : A szlovéniai magyarok kulturális élete	162
<i>Wacha Imre</i> : A tételhangsúlyról	85
József Attila: Tiszazug	293

Nyelvművelés 1—52, 129—74, 257—92, 385—419

Íróink nyelve 53—84, 175—201, 293—315, 420—55

Nyelv és iskola 202—26, 316—43, 456—81

Nyelvjárásaink 344—54, 482—93

A nyelvtudomány műhelyéből 85—99, 227—45, 355—61, 494—502

Szó- és szólásmagyarázatok 100—13, 246—9, 362—72

Szemle 114—24, 250—6, 373—81

A Nyelvőr postája 125—7, 382—3

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából 383—4

A Nyelvőr hírei 128, 503—12

SZÓMUTATÓ

Ez a szónutató a következő cikkek szavait nem vagy csak részben tartalmazza:
Kiss Jenő: Szólónevek (48); Bachát László: Az ifjúsági nyelv szókészlete (148); Nagy
Dezső: Kutyanévek (382); Gunda Béla: Az Új Magyar Tájszótár (395).

A, Á

abagos 111
agos 112
ágymecleg 423
álarc 'arc' 277
allofon 12
allográf 12
aszalvány 113

B

barkácsol 248
betáplál 278
bőrdészka 8

C

cellaszák 424

Cs

csatogó 277
Cserebökény 371

D

Deákné (a ~ vászna)
100, 104
Derekegyház 372

Dzs

Dzsumbuj (dzsungel ×
lebu) 362

E

ebagos 111
Eperjes 368

F

fonéman 466
futómű 278

G

gordony, -ozás 247

Gy

gyalogosirodalom 35
gyertyáz 277

H

hálól 106
holdkék 425
Hosszúmező 120
hőlyezés 246

I

idiolektus 29
ISO 4

J

járgány 278

K

kagylóz 'hallgatózik'
276
kajakos 279
kalakocs 363
kalapoz 277
kistélyos 364
kaszirva, *kaszirválás* 247
kaszini 278
kéz- és lábtörést 125
Kimpulung (Campo-
Longo = Hosszúmező)
120
Királyság 369
kiütést kap 279
kór (beteg) 58

L

láda 278
leporol 'leráz' 279
lezéman 467
lingo 274
lőkhárító 278

M

maradványszó 399
megsemmisít 384
morféman 467
motollál 106
munkaigényes 423

N

navigál 278

Ny

nyelvalakítás 8
nyelvhang (fonéma) 12

Ö

Öcsöd 371

P

parlagon hagy 279
pereszke 365
pezografia 35
pléhkecske 278
pléhskatulya 278
portré 'arc' 277
posztumusz vagy
posthumus 125

R

referenciális (nyelv) 36
rence 366

S

slampet 435
snitt (vkinek) 278
spray és *permet* 392
sumák, *sumákol* 106
sumár, *sumárerdő* 109
Surjánfalva 110
surránó 277
Sürgyefalu 110

Sz

szapu 106
szélhalk 424
szellőfriss 424
szén 58
szintagman 467
szleng (slang) 273
szobatiszta 423
szobroz 277
sztemderizálódott 30
szőrféreg 113
szövegláda 'pletykafészek'
277

T

temetőz 277
terminológiatan 4
topogó 277
tőtő nyelv (a -t, -tt végű
igenév magyartalan
használata) 16
túráztatja a pofáját, 278
tükörhalk 424
tündér (tűnékeny) 59

Ty

tyúkszemtok 277

Ü

ügybuzog 276

V

vátod (angolkóros) 112
visszahal 277
visszakuszál 277
visszasasszéz(-ik) 277
vitaminoz 279

Z

Zelemérés 369
Zeppelin 367

TÁRGYMUTATÓ

- affrikáták 232
 anyanyelvi nevelésünk jövője 202, 204, 207, 216
 ~ oktatás 316
 Benkő László: Az írói szótár (Ismertetés) 376
 Berze Nagy János (centenáriumai megemlékezés) 344
 beszerkesztettség 281
 birtokosjelző / mutató névinási
 ~ (annak, azoknak)
 csángók / a ~ világa 118
 divatnyelv 133
 Dlmokos Pál Péter: „... Édes Hazámnak
 alkartam szolgálni...” (Ismertetés) 118
 egybeírás 135
 egyeshang 245
 egyeztetés / állítmány ~e mennyiségjelzős
 alannyal 257
 elemzés / stílus~, próza~ 29
 fordítók nehézségei 412
 grammatikaelméletek 459
 hangsúly / tétel~, szöveg~, téma~ 85
 helyesírás / ~ iskoláinkban 470, a Toldi
 ~a 69
 helyesírási elvek 38
 hogy (tartalmatlan ksz.) 114
 idegen szavak 390
 ikerszók írása 139
 impresszionista jegyek Kaffka Margitnál 437
 irodalomkönyv (gimn. I. o.) 477
 írói szótár 376
 iskolai nyelvtanok 462
 í-zés (Hajdúhadház) 348
 keleti eredetű szavak 355
 képvegyítés (Vörösmartynál) 53
 kiadás / /kritikai ~, népszerű ~ 69 sk.
 kommunikációs zavarok 494
 konstruktivizmus 307
 konvenció / társadalmi ~ a nyelvben 408
 Kossa János: Nyelvünk fűszerszámai (Ismertetés) 373
 közéleti / ~ zsargon 388, ~ nyelv 401
 közhelyek 390
 kritika / objektív ~ 250
 különírás 135
 Lotz János grammatikai munkássága 459, 461
 magázás 389
 magyar nyelv / a ~ ~ gondozása Jugoszláviában, Szlovéniában, Horvátországban, Csehszlovákiában 158–174
 magyartanítási módszer 340
 mediális (ige) a számítógépi munkában 50
 megszólítás 389
 mennyiségi tulajdonság / a szó, a szótag és a hang ~ ~ai 227
 mező / szó~, terminológiai ~ 11
 Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok (Ismertetés) 114
 mondat / egyszerű ~, összetett ~ nyelvjárásokban 482
 mondattan 467
 mozgósabály (helyesírás) 147
 névtudomány 250
 nyelv / ~ és társadalom 387, ifjúsági ~ 276, a tankönyvek ~e, a tudományos irodalom ~e 129, a Bánk bán első és második változatának ~e 193
 nyelvészet / általános ~, alkalmazott ~ 316, előíró ~ 9
 nyelvszabványosítás 15
 nyelvtan az anyanyelvi nevelésben 456, 462
 orosz nyelv / az ~ ~ hatása a magyarra 411
 önirónia / a stílus ~ja 37
 próza / Kaffka Margit ~ja 437
 rím / a klasszikus magyar ~ (Arany Jánosnál) 179
 sportnyelv 154
 stílus / tárgyas-intellektuális ~ 300, Szabó Lőrinc ~áról 420, ~eszközök 310
 stilisztika / Németh László ~ja 175
 stilisztikai alakzatok (Vörösmartynál) 62
 szakszóalkotás 3
 számítógépes szaknyelv 50
 szerkezetalkotás 402
 Szilágyi N. Sándor: Világunk, a nyelv (Ismertetés) 378
 szleng és költészet 273
 szlovákiai magyarság / a ~ ~ nyelve 408
 szó / a ~ hatalma 385, ~ismételek írása 139, ~kapcsolatok írása 139
 szóképek (Vörösmartynál) 62
 szókészlet / az ifjúsági nyelv ~e 148, a diáknyelv ~e 151, a tolvajnyelv ~e 153
 szőlőnevek 48
 szövegrammatika 468
 szövegkoherencia 281
 szövegközlés 68
 szövegtan az anyanyelvi nevelésben 322
 tájészótár / Új Magyar Tájéztató 395
 tegezés 389
 tételmondat 86
 verselemzés 293, 449
 versértelmezés 197
 Összeállította: P. Balázs János

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1979-BEN

Achs Károlyné
Antal László
Bachát László
Bakos József
Bálint Sándor
Bán Ervin
Baránszky Jób László
Benkő László
Benkő Loránd
Bernáth Béla
Bokor József
Bona Júlia
Both Endréne
Büky Béla
Büky László
Dálnoki-Fésűs András
Dániel Ágnes
Deme László
Dóra Zoltán
Elekfi László
Entz Géza
Fábián Pál
Ferenczi Anna
I. Gallasy Magdolna
Gáspári László
Gebri Mária
Gósy Mária
Gosztonyi János
Görög Zoltán
Graf Rezső

Grétsy László
Gunda Béla
Hangay Zoltán
Heltainé Nagy Erzsébet
Herczeg Gyula
Hernádi Sándor
Hidasi Judit
R. Hutás Magdolna
Jónás Frigyes
Kálmán Béla
Karcsay Sándor
Kassai Ilona
Kemény Gábor
Kiefer Ferenc
Kiss Jenő
Kiss Lajos
Klaudy Kinga
Kontra Miklós
Kónyi Sándor
Koszorús Oszkár
Köpeczi Béla
László László
Lőrincze Lajos
B. Lőrinczy Éva
Makkai László
Martinkó András
Mészárosné Varga Mária
A. Molnár Ferenc
Molnár Ildikó
Molnár József

Molnár Zoltán Miklós
Murvai Olga
Nyíri Antal
K. Palló Margit
Pap Mária
Péter László
Pusztay János
Rácz Endre
R. L. G.
Sasvári László
Scheiber Sándor
Simon Róbert
Skripecz Sándor
J. Soltész Katalin
Somogyi György
Sz. A.
Szabó T. Ádám
Szabó T. Attila
Szende Aladár
Szende Tamás
Szende Virág
Szondi György
Takács Lajos
Tolcsvai Nagy Gábor
Török Gábor
T. U. I.
Vértes Edit
Vigh Károly
Wacha Imre
Zilahi Lajos
Zoltán András

MAGYAR NYELVŐR

104. ÉVFOLYAM

*

1980. JANUÁR—MÁRCIUS

*

1. SZÁM

75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság

„Minden nemzetnek féltett kincse és védő pajzsa a nyelve” — így kezdődik a Magyar Nyelvőr 32. kötete 9. füzetének vezető közleménye, a Fölvívás Nyelvtudományi Társaság alapítására.

A fölvívás, amelyet egyebek között Balassa József, Gombocz Zoltán, Herman Ottó, Melich János, Négyesy László, Munkácsi Bernát, Simonyi Zsigmond, Szily Kálmán, Tolnai Vilmos, Vikár Béla is aláírt, közli — röviden — a Társaság céljait, feladatát is:

„Az akarjuk, hogy mindenki hozzáférhessen s a maga módja szerint hozzájárulhasson a nyelvtudomány és nyelvművelés munkájához, hogy közös igyekezettel megmentsük nyelvünk lappangó és veszni indult kincseit.”

„Társaságunk mindent el fog követni, hogy nemzeti nyelvünk tárházát men-nél tökéletesebbé tegye, s hogy a mi jót és szépet alkotott népünk nyelve, s ami jóval és széppel megajándékozták nyelvünket nagy íróművészeink: az feledésbe ne vesz-szen, el ne romoljon, hanem neveljen és gyönyörködtessen bennünket nemzedékről nemzedékre!”

A felhívás végén arról is értesül az olvasó, hogy a megalakulandó társaság tag-jai a Magyar Nyelvőrt kapják majd illetményként.

A következő évben megtörtént az alapszabályok jóváhagyása, valamint a tisztségválasztó közgyűlés, így a társaság hivatalosan is megkezdte működését. S 1905 januárjában megjelenik a társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek az első száma is.

Fenti két mondatom látszólagos ellentmondását az igazság és a fiatalabb olva-sók kedvéért meg kell magyaráznom. A Magyar Nyelvőr nem lett a Nyelvtudományi Társaság illetménykötete, sőt a Magyar Nyelvőr munkatársainak nagyobb része hamarosan vissza is vonult, vagy inkább visszaszorult a Társaságtól. Folyóiratun-kat is, minthogy az Akadémia megszüntette támogatását, az elnémulás fenyegette. A Magyar Nyelvőr azonban — szerencsére — mégsem némult el, s a múlt zavaró emlékeit a felszabadulás óta eltelt idő jótékonyan feledtette. Ha most szót ejtünk róla, csak azért tesszük, mert a múltról való emlékezésünk csak így lehet teljes, és üdvözlő szavaink is csak így lehetnek hitelesek.

A Nyelvtudományi Társaság háromnegyed évszázadára visszatekintve csak egyetértőleg ismételhethetjük, amit Bárczi Géza állapított meg róla: „... nincs a ma-gyar nyelvtudománynak egyetlen olyan jelentős eseménye, akár fontosabb tudomán-yos problémák kidolgozása és megoldása, akár új módszertani elvek fölvetése és munkába állítása, akár új, kollektív vagy egyéni alkotású tudományos munka-eszközök létrehívása, mely kapcsolatban ne volna társaságunkkal, részben, mint tagjai munkájának gyümölcse, de igen jelentékeny mértékben mint társaságunk

szűkebb kereteiben, szerves tevékenységének elemeiként, felolvasásain, folyóiratában, kiadványaiban jelentkező tudományos eredmény" (MNy. 61: 8).

Valószínű, hogy aligha van olyan nyelvész, aki a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványainak gazdag, sokszínű sorozatát ne forgatta volna akár egyetemi hallgatóként, akár kutatóként sok tanulsággal, nagy haszonnal, s ne várná ma is ennek az egyre szélesedő tematikájú sorozatnak újabb meg újabb füzetait, kötetait. De a „társasági” élet igazán ösztönző, nevelő alkalmait a felolvasó ülések voltak régen is, és azok ma is. Itt mutatkozott be a kezdő, fiatal kutató, itt kapta meg az ösztönző bírálatot és elismerést; itt mutatta be kutatásainak egy-egy részletét vagy összegezését a nyelvtudománynak már ismert és elismert művelője is.

Társaságunk, amely a felszabadulás után valóban összefogta nemcsak a magyar, hanem a magyarországi nyelvtudományt is, ma már több intézménnyel osztozik a tudományszervezés munkájában. De tevékenysége mégis inkább bővült, gazdagodott életének ebben a második szakaszában. Rendre-sorra alakultak új szakosztályok, s ez lehetővé tette a felolvasó ülések számának lényeges megnövekedését s azt, hogy a nyelvtudomány egyes ágazatainak, területeinek képviselői szakmunkájuk belsőbb — a kutatók szélesebb rétegeit kevésbé érdeklő — kérdéseit is megvitathatták a szakosztály ülésein.

A Társaság szakosodásának egyik jellemzője a korszerűsödés. Ez az igény hozta létre például a szaknyelvi vagy a szemiotikai (jel tudományi) szakosztályt. De nyilvánvalóan érvényesül az új szakosztályok kialakításában az élethez, a gyakorlathoz való kapcsolódás igénye is. Ezt bizonyítja nyelvoktatási szakosztályunk megalakulása és immár évtizedes működése, vagy a később létrehozott fonetikai és beszédművelő szakosztály. De érvényesül ez a dicséretes tendencia társaságunk egészének működésében is. Abban például, hogy többször szerepel a szakosztályi ülések napirendjén a nyelvi norma kérdése, s abban is, hogy nemcsak esetlegesen, hanem hivatalos programja szerint is részt vállal az anyanyelvi ismeretterjesztésben. Ez ugyan — a közönség érdeklődésének fölkelte az anyanyelv s a nyelvtudomány iránt — szerepelt a Társaság célkitűzései között, de valósággá igazán csak az utóbbi évtizedekben lett.

A Nyelvtudományi Társaság eredményes működésének másik szerve, azt is mondhatnám, „intézménye” a Magyar Nyelv, a Társaság folyóirata. A Magyar Nyelv lett megalakítása után hamarosan a magyar nyelvtudomány vezető orgánuma, korszerű nyelvtudományi eredmények tárháza, igényes viták színtere, a nyelvtudomány fejlesztésének műhelye és — nem utolól sorban — az újabb nyelvészgenerációk nevelő iskolája. A Gombocz Zoltán, Melich János, Pais Dezső által kialakított szerkesztői módszerek, szerkesztési elvek a tények tiszteletére, a valóság feltárására, pontosságra, lelkiismeretességre, s mondanivaló formás, érthető megfogalmazására köteleztek s neveltek mindenkit, aki a folyóirat munkatársa óhajtott lenni.

Külön is említést érdemel hagyományos rovata, a Nyelv művelés. Különösen Nagy J. Bélának, a Magyarorságon egykori szerkesztőjének kiváló cikkei, tanulmányait forgathatja a mai olvasó is érdeklődéssel és nem kis haszonnal. Ezt a rovatát a nyelvtudomány munkaterületeinek tervszerű és célszerű megosztása idején is megtartja testvérlapunk. Ez az „átfedés” azonban nem volt viták, nézeteltérések forrása, inkább a közös cél több oldalról, változatosabb módszerekkel való megközelítése ma is.

Új negyedszázaduk kezdetekor kívánjuk a Magyar Nyelvnek s a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, hogy még sok évtizedig szolgálják a magyar nyelvnek s hazai nyelvtudományunknak az ügyét.

A Magyar Nyelvőr szerkesztő bizottsága

A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana*

1. Arra, hogy hányan lehetnek jelenleg hazánkban, akik szakszóalkotással (tehát nem a terminológia elméletével) foglalkoznak, csak egy 1974-ből származó felmérésből következtethetünk.¹ A bizonyos szempontból reprezentatívnek minősíthető adatgyűjtésből is (ti. viszonylag kevés nagyvállalat kapott kérdőívet) biztonságosan ki lehet következtetni, hogy a termelés szférájában lényegesen többen kényszerülnek szaknyelvi problémákkal foglalkozni (éspedig nemcsak a hivatásos fordítók, hanem konstruktőrök, technológusok, szabványügyi megbízottak, a vállalati információs rendszerben tevékenykedő közgazdák, az általános igazgatást ellátó jogászok, könyvtárosok, dokumentátorok stb.), mint a felsőoktatási intézmények nyelvi lektorátusain, a (szótár)kiadóknál és a Magyar Szabványügyi Hivatalban. Ugyanezt a következtetést erősítették meg azok a megbeszélések, amelyeket néhány eddig meg nem kérdezett nagyvállalatunknál folytattunk a Magyar Nyelvtudományi Társaság szaknyelvi szakosztályának megalakulása előtt. A szét-szórtság, de még inkább a módszertani támogatás hiánya a talán ezrével keletkező ún. házi szabványokban, gépkönyvekben, műszaki feltétfüzetekben, használati utasításokban, rajzok szövegrészeiben, gyári nomenklatúrákban, szöveges mérlegbeszámoló jelentésekben, újítási javaslatokban és az azokra adott szakértői nyilatkozatokban stb. mutatkozik meg.

A szélesebb szakmai közönség számára kiadandó szótárak vagy éppen-séggel országos érvényű terminológiai szabványok a szűkebb szakmai területen (pl. vállalatnál, laboratóriumban) felépített fogalom- és megnevezés-rendszerekre alapozódnak. A nyelvi szempontból helytelen, de már meggyökeresedett fogalmakra, megnevezésekre épülő szakmai szótárak vagy szabványok lényeges változtatás esetén a hivatalos és nem hivatalos használat között szakadáshoz vezetnek, de a kényszerű kompromisszumok is zavarok forrásává lesznek.² Mindennek kárát vállalja a termelés és a gazdálkodás. Ez a tény indokolja, sőt talán sürgeti, egy olyan jellegű magyar terminológiát kimunkálását, amely elméleti-módszertani útmutató lehetne, és bizonyosan segítséget jelentene ott, ahol a terminológiaalkotás legkevésbé tudatos, mégis kényszerű tevékenység: a termelőhelyeken és a közelükben lévő laboratóriumokban. Az igény nemcsak itt jelentkezik, hanem ezeknél „magasabb” szinteken is: az országos érvényű szabványosításban³ és a felsőoktatásban.⁴

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1979. évi október 23-i felolvasó ülésén.

¹ Neukum Lea: Felmérés az országban folyó szaknyelvi munkákról. 1974. kézirat. Az MTA Szaknyelvi Munkabizottságának a felkérésére készült.

² A kompromisszumokra (tehát amikor a nyelvész azon a címen kénytelen engedni, hogy a helytelenített terminus technicus már „meggyökeresedett”) Grétsy László ad sok példát „A nyelvészet és a szaknyelvek” című dolgozatában (NytudÉrt. 75. 67–76); a hivatalos (irodalmi vagy tudományos igényű) és nem hivatalos (műhelynyelvi) öntészeti kifejezéseket példázza Pusztai István „Szaknyelv és műhelyzsargon” című dolgozata (Nyr. 99 [1975.]: 396–404).

³ Sztanó Rezső: A meghatározások szerepe a műszaki gyakorlatban: Szabványosítás 27 (1975.): 248 („a magyar műszaki terminológia fejlesztésének irányelvei is kidolgozásra várnak”).

⁴ Neukum Lea: Nyelv és szakismeret: Műszaki Élet 1975. 12. sz. 6 (Tudósítás a miskolci NME szaknyelvi tanácskozásáról).

2. A *terminológiatan* kifejezés ismeretlen a szaknyelvvél foglalkozó magyar dolgozatokban, holott annak tartalmát lényegében fedi mind Kertes Róbert és Ziegler Vilmos 1954-ben kiadott szabványosítási tankönyvének „A kifejezés eszközei: szakkifejezések, jelölések, ábrázolások” című fejezete, mind pedig Klár Jánosnak és Kovalovszky Miklósnak 1955-ben műszaki tudományos terminológiánkról írt kézikönyve.⁵ Ez utóbbi (melyet még ma is haszonnal forgathatnának az érdekeltek, ha hozzáférhető lenne) nyelvtudományi értelemben is sikeres kísérlet volt a nyelvújítás korából, sőt az azt megelőző időkből származó tapasztalatok és az újabb szovjet terminológiai kutatások eredményeinek célszerű ötvözésére és a magyar terminológiaalkotásban való hasznosítására. Az a címben is hangsúlyozott tétel, hogy „A terminológia alapja a fogalom”, már annak az új terminológiai elméletnek az elfogadása, amelyet Eugen Wüster 1931-ben tett közzé.⁶ Wüsterre közvetlenül egyik említett mű sem hivatkozik,⁷ bár jeles művét 1935-ben lefordították oroszra, és egy csapásra páratlan nemzetközi elismeréshez jutott. Ez a könyv adott alkalmat — a Szovjetunió javaslatára — az ISA (később ISO = International Organization for Standardization) terminológiai bizottságának (ISO/TC 37 Terminology, principles and coordination) megalapítására.

Az ISO terminológiai bizottsága 1967 és 1973 között több ajánlásban szabályozta a terminológiai munka és a lexikográfia alapelveit.⁸ Szomszédaink ezeket vagy közreadták, vagy ezek alapján maguk is szabványosították nemzeti terminológiaalkotásuk módszertanát.⁹ Nálunk az 1954. évi, illetőleg 1955. évi hasonló kezdeményezések nem folytatódtak, bár Grétsy László bevezető dolgozata és könyve — ezek híján is — új lendületet adott a műszaki nyelv-művelésnek.¹⁰

⁵ Kertes Róbert—Ziegler Vilmos: A szabványosítás feladatai és módszerei. 1954. 64—99.

Klár János—Kovalovszky Miklós: Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései. MTESZ, 1955. 29.

⁶ Eugen Wüster: Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik. Bonn, 1970. Első kiadás: 1931.

⁷ A Klár—Kovalovszky szerzőpáros D.Sz. Lotte, Sz. V. Suhardin, V. K. Szuhov és A. M. Tyerpigorev egy-egy művét, a Kertes—Ziegler-féle tankönyv pedig A. M. Tyerpigorev egyik dolgozatát és a DIN 2330—1953: Normungstechnik. Begriffsbildung, Regeln című szabványtervezetet említi; ez utóbbihoz, mint előterjesztőnek, Wüsternek mindenestre köze volt.

⁸ A terminológiai alapelveket tartalmazó nemzetközi és nemzeti szabványokat felsoroló legjobb útmutatók jelenleg: E. Wüster: Die vier Dimensionen der Terminologiearbeit: Mitteilungsblatt für Dolmetscher und Übersetzer: 15 (1969.). Nr. 2. 4—6; szerző nélkül: Lebende Sprachen 22 (1977.): 93—95 vagy ugyanez különnyomatként: Infoterm News Letter 4.

⁹ A lengyelek először 1965-ben, majd 1973-ban szabványt alkottak: PN — 73/N — 02004: Wytyczne opracowywania norm. Normy terminologiczne (Írányelvek a szabványok kidolgozásához. Terminológiai szabványok); PN 73/N — 02005: Wytyczne opracowywania norm terminologicznych. Nazwy i określenia (Írányelvek a terminológiai szabványok, megnevezések és definíciók kidolgozásához).

Csehszlovákiában az ISO-ajánlásokat tették közzé: Mezinárodní unifikace pojmů a názvů (Fogalmak és megnevezések nemzetközi egységesítése); Československý terminologický časopis 4 (1965.). no. 2. 115—121; Slovník v oboru teorie názvoslovi (A terminológia elméletének szótára): Normalizace 16 (1968.). no. 9; Annex P/1—P/16.

A Szovjetunióban az ISO valamennyi terminológiai ajánlása megjelent: VNIKI: Sbornik rekomendacij Meždunarodnoj organizacii po standartizacii (ISO) po terminologii. Moskva: Izd-vo Standartov, 1968.

¹⁰ Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése. Nyelvőr Füzetek 8. sz. (1961.); Grétsy László: Szaknyelvi kalauz. 1964.

Az élénkség mögött azonban rejlik némi bizonytalanság is: az egyes szakmák képviselői, akik az egyre bonyolultabb szakmai fogalmak megnevezésével és szakmai-gondolati folyamatok nyelvi megformálásával küszködnek, gúzsba kötöttek érzik magukat a természetes nyelv béklyói által; terminológiájuk egységesítéséhez olyan elméletet és módszertant kívánnak, amely a szakmai igényeket is figyelembe veszi; a szakmailag érdektelenek viszont ezt a törekvést nyelvrontásnak minősítik, és az anyanyelv közeli pusztulásától tartanak (elfeledkezve arról, hogy ugyanezzel az érveléssel nemcsak a magyar, hanem valamennyi természetes nyelv pusztulását is meg lehet jósolni).¹¹

Vajon elegendő elméleti alapot ad-e a szaknyelvek relatív különállásának elismeréséhez az a sommás megállapítás, hogy „... a szaknyelv elsősorban szókincsében tér el az irodalmi és a köznyelvtől, legfontosabb, s egyben legjellemzőbb része a sajátos szókincs”, és elegendő módszertani útmutatás-e a szaknyelvek fejlesztéséhez, ugyanakkor a nyelvi egység megőrzéséhez annak lerögzítése, hogy „A műszaki nyelv általános értelemben vett művelése lényegében ugyanazokon az elvi és gyakorlati alapokon nyugszik, amelyek az egész magyar nyelvközösségre kiterjedő nyelvváltozatok, tehát az irodalmi és a köznyelv nyelvhelyességi vizsgálatához szolgálnak kiindulópontul”? Ha a két kérdést igennel válaszolnánk meg, tehát az általános nyelvhelyességi szabályok érvényét elismernénk a szaknyelvre is, ez egyszersmind annak elismerését is jelentené, hogy a szaknyelvnek mint olyannak nincsenek saját törvényei, tehát különállása vitatható, megkülönböztetése értelmetlen. Nem teszi ezt Grétsy László sem, akitől a fenti idézetek származnak. Mindkét megállapításban maradtak kitöltésre váró „üres helyek”. A „sajátos szókincs” mellett még más is lehet, ami különböztet, és ugyanúgy a nyelvhelyességi szabályok is kiegészülhetnek a szakmai nyelvet illetően. Ez utóbbi a „Miből áll a műszaki terminológia nyelvi szempontú vizsgálata?” kérdésre adott válaszban így fogalmazódik meg: „Egyrészt a műszóalkotás módjainak logikai és nyelvi szabályainak ismertetéséből, másrészt a már meglevő műszók tartalmi és formai elemzéséből, a fogyatékoságokra való javító szándékú rámutatásból.”¹² Az a z e l l e n t m o n d á s tehát, amely a szaknyelv különállásának elismerése, és az általános nyelvhelyességi szabályok idevágó érvényének hangsúlyozása között van — az idézetekből is kikövetkeztethetően — c s a k a s z a k n y e l v s a j á t o s t ö r v é n y e i n e k f e l t á r á s á v a l o l d h a t ó f e l, ha vannak ilyenek. Márpedig vannak. Az ezt illető kutatások eredményeit — elsősorban a csehszlovák nyelvészet tükrében — Zeman László mutatta be, nem korlátozva ismertetését a szakszókinccsel, tehát a terminológiával foglalkozó munkákra, hanem olyan nézeteket is említve, amelyek a szaknyelvet mint funkciós és strukturált nyelvi rendszert fogják fel.¹³ (Innen már csak egy lépés a szaknyelvi autonómia elismerése!) Mi a vizsgálódásunkat ezúttal mégis a szakszókincesre korlátozzuk.

3. Említettem, hogy a *terminológiatan* a magyar szakirodalomban ismeretlen kifejezés. Most hozzátehetem, hogy a külföldi terminológiai iroda-

¹¹ Kolozsvári Grandpierre Emil: Herder árnyéka: Kortárs 1977: 1303–11; hasonlóan uő.: Herder árnyékában. 1979.

¹² Grétsy László: Nyelvőr Füzetek 8. sz. (1961.) 7, 13, 18.

¹³ Zeman László: A tudományos nyelvhasználat: MNy. 74 (1978.): 316–33, 322.

lomban sem régóta járatos.¹⁴ Wüster az új tanról mint ilyenről először a 3. általános nyelvészeti kongresszuson beszélt (Koppenhága, 1972.). Hozzászólását „Allgemeine Terminologielehre — ein Grenzgebiet zwischen Sprachwissenschaft, Logik, Ontologie, Informatik und den Sachwissenschaften” címmel jelentette meg,¹⁵ s azóta a *terminológiatan* megnevezés a Wüstertől kimunkált tartalmával együtt a szaknyelvvel foglalkozó értekezések elméleti és módszertani iránymutatójává lett.

E kiváló tudóst ma már az általános terminológiatan és egyben a bécsi terminológiai iskola megalapítójának tekintik. Első műve Európa-szerte, de különösen a Szovjetunióban, ahol sok nemzetiségi nyelvet kellett a szaknyelvi kommunikációra alkalmassá tenni, óriási érdeklődést keltett, módszere a terminológiai kutatások alapja lett (a moszkvai terminológiai iskola megalapítói: Capligin és Lotte). A prágai nyelvészeti iskola követői előtt Wüster eredményei ugyanúgy tiszteletben állnak, mint a moszkvai iskola tagjai előtt.¹⁶ Wüster elméletének, módszertanának és gyakorlati célokat szolgáló szervező munkájának tanulmányozása nálunk is hasznos lehet, akár útmutatóként fogjuk fel tanítását, akár az útkeresésben hasznosítjuk.

Eugen Wüster (1898—1977) bennünket különösen érdeklő tanítását posztumusz műve foglalja össze, amelyet a Bécsi Műszaki Egyetem „Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie” címmel H. Felber gondozásában (Wien—New York, 1979. 2 részben, I—XIII + 145 és 70 lap; a továbbiakban erre a műre a szövegben az év- és a lapszám megadásával hivatkozom) tett közzé. A kötet kézirata 1972 és 1974 között készült, és a bécsi egyetem nyelvtudományi intézetében tartott előadásokat tartalmazza. A kézirat az előszó szerint a szerző munkái között a W 598-as jelzetet viseli, ami utal arra, hogy milyen hatalmas munka előzte meg ezt a szükségzavának tűnő, mégis teljesen kiértékelt összefoglalást.

Nagyon tanulságos volna ennek a tudós életnek a nyomon követése, de ez egy korlátozott terjedelmű dolgozat keretében lehetetlen, ezért csak lábjegyzetben utalunk megjelent műveinek jegyzékére.¹⁷ Célunk ezúttal nem lehet más, mint tanításából kiragadni azokat az elemeket, amelyek a mi viszonyainkra alkalmazva segítséget adhatnak egy olyan nemzeti módszertan kidolgozásához, mely egyfelől képes leküzdeni a nemzeti és nemzetközi egységesítés igényéből származó ellentmondásokat, másfelől a köznyelvi szabályok és az ezeket esetleg nem tűrő szaknyelvi igények ellentmondásait. Ez a mű erre is ösztönzést adhat.

Wüster kétrészes terminológiatana (a második részben csak az ábranyag van) kilenc fejezetből áll. A bevezetés az általános terminológiatan és

¹⁴ A *terminológiatan* megnevezést 'terminológia mint tudomány' értelemben a Prágai Mezőgazdasági Főiskola nem szláv nyelvek intézetében 1971-ben rendezett „A szak szó mint a terminológiatan tárgya” című nemzetközi kollokvium ajánlotta és fogadta el (L. Drozd—W. Seibicke: Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache. Wiesbaden, 1973. 37).

¹⁵ Linguistics 1974. no. 119. 61—106.

¹⁶ H. Felber: Theory of terminology, terminology work and terminology documentation: Fachsprache 1979. 1. sz. ? Hasáblevonat 11.

¹⁷ A Sprachforum 3. (1959/60.) kötetét a hatvanadik születésnapját ünneplő tudós tiszteletére állították össze. Ebben a kötetben nemcsak műveinek jegyzéke, hanem a róla írt cikkek felsorolása is megtalálható. Ezt követő műveiről az előbb említett posztumusz munkájához fűzött utószavában H. Felber tájékoztat (144—5); vö. még uő.: Wüsters Lebenswerk auf dem Gebiet der Terminologie, Klassifikation und Dokumentation. Sonderdruck aus ÖNORM Heft 5/1977.

a köznyelvről alkotott tudomány (Wissenschaft von der Gemeinsprache) viszonyát tárgyalja. Az első fejezet a megnevezési alapelvek (amelyek a terminus technicusokkal szemben támasztott követelményeket illetően ellentmondásosak) mérlegeléséről szól. A második, harmadik és negyedik fejezet a hagyományos fogalomtan (egyedi tárgyak, a fogalmak és ismertetőjegyeik, definícióik). Az ötödik fejezet a megnevezéseket, a hatodik és hetedik fejezet a jeleket (a konvencionális és írásjelek felosztását) taglalja. A nyolcadik fejezet a maradandó nyelvi összerendeléseket, a kilencedik pedig a szakmaisztótár-írást ismerteti.

A következőkben mondanivalómat az általános terminológiatan meghatározása, a fogalmak, a megnevezések és azok jelentéstana köré (bár ez utóbbi a fejezetcímek között nem szerepel) csoportosítom, nem tagadva ezzel, hogy a nyelvtudomány felől vizsgálom ennek az új tudománynak esetleges vagy valóságos különállását. Wüster jeltanának és lexikográfiájának (a szakmai szótárak alkotásának módszertana) ismertetéséről, bár különösen ez utóbbi a gyakorlatban megvalósuló terminológiai munka szempontjából rendkívül hasznos lenne, ebben a dolgozatban le kell mondanom.

4. Bármennyire teljesnek és egésznek tűnik is Wüster most megjelent egyetemi előadása, bevezetéséből éppen az előadás tárgyának (általános terminológiatan) a meghatározása hiányzik, holott erre nézve álláspontját már korábban kifejtette a tőlünk felemlített „Die Allgemeine Terminologielehre — ein Grenzgebiet zwischen Sprachwissenschaft, Logik, Ontologie, Informatik und den Sachwissenschaften” című cikkében. Ebben szoros értelemben vett definíció helyett a terminológia szó jelentését elemzi. Ennek második jelentése ’egy meghatározott szakterület terminológiájáról (fogalom- és megnevezérendszeréről) alkotott tan, vagyis egy szakterület szaknyelvi lexikológiája, pontosabban speciális terminológiatan’, harmadik jelentése pedig a speciális terminológiatanokból absztrahálható általános terminológiatan’. A terminológiatan megnevezésben rejtőző tautológiát (-lógia és -tan kb. azonos jelentésűek) elkerülhetnének a terminológia megnevezéssel, de akkor kizárnánk belőle a módszertan fejezetet. Az általános és speciális terminológiatan viszonya tehát olyan, mint az általános nyelvészet viszonya az egyes nyelvekről alkotott tudományokhoz.¹⁸

Az általános terminológiatan elhatárolása az idézett folyóirati cikk címéből derül ki: határterület a nyelvtudomány, a logika, az ontológia, az informatika és a szaktudományok között (ez esetben azok a szaktudományok, amelyeknek a terminológiájáról szó van). A cikk a határtudományok közül elsősorban az alkalmazott nyelvtudományt emeli ki, amelyet úgy értelmez, mint Günther Kandler: „... minden nyelvi kérdés, amely nemcsak a nyelvtudós számára érdekes ... , [az alkalmazott nyelvtudományhoz] mindenki hozzájárul azzal, hogy szakmáját s z a v a k b a önti, szaktársával s z a v a k b a n értekezik, a szakmai tevékenység során a segéderőknek s z a v a k b a n ad utasítást és tanítást ... és a szó gyakran nem csak e s z k ö z e , hanem t á r g y a is tevékenységének.”¹⁹ Kandler szerint tehát a szavak nemcsak szerszámként vesznek részt a kommunikációban, hanem azokat mint a szerszámokat is, a termelő személyiség állítja elő.

¹⁸ Linguistics 1974. no. 119. 61–3.

¹⁹ G. Kandler: Zum Aufbau der angewandten Sprachwissenschaft und den Aufgaben des Sprachforums: Sprachforum 1 (1955.): 3.

Íme a nyelvtudomány igazolása az általános terminológiatan bevezető tételéhez, amely így hangzik: „[A köznyelvi szabad nyelvfejlődéssel szemben] feltűnő a t u d a t o s nyelvalkítás . . . A terminológiában a szabad nyelvfejlődés elviselhetetlen összevisszasághoz vezet . . . A terminológusok . . . megegyeznek az egységes fogalmakban és megnevezésekben. Az ilyen megegyezést „szabvány”-nak (Norm)²⁰ nevezik” (1979 : 2). A tétel helyességének igazolását látja abban, hogy Kandleren kívül más nyelvészek is komolyan foglalkoztak a terminológiaszabványosítás gondolatával (pl. Leo Weisgerber, 1933; Werner Betz, 1958; Heinz Ischreyt, 1963, 1968; Peter von Polenz, 1964; Hugo Moser, 1967).

Első művében Wüster a tudatos nyelvszabályozást alkalmazott nyelvtudománynak nevezte, és ahogy egyébként a technika alkalmazott fizika, úgy az alkalmazott nyelvtudomány, illetőleg a nyelvszabályozás az ő felfogása szerint „nyelvtechnika”, amelyet a mérnöki tudományokon belül úgy lehet kifejtteni, ha a filológus technikai ismereteket, a mérnök pedig filológiai ismereteket szerez.²¹ Ebből teljesen egyértelmű, hogy Wüster itt a nyelvtechnika (Sprachtechnik) kifejezésen céltudatos cselekvést ért, beavatkozást a fogalmak és megnevezéseik viszonyába, tartalmukba, alakjukba egyaránt. Ez a gondolat termékenynek bizonyult a szabványosítás terén, ahol a dolgok szabványosítása, tehát a szakmai fogalmak konvencionalizálása mellett szükség lett a szakmai fogalmak megnevezésének konvencionalizálására is. Itt azonban a konvenció nem diakronikusan, hanem nagyon is szinkronikusan, „jegyzőkönyvezhető” módon alakult ki, ha nem is történelmi háttér nélkül, de mindenestre tudatos aktualizálással — nem várva meg az önfejlődést, hanem megelőzve azt.

Gondoljuk csak el, mennyi önkény van (más oldalról viszont milyen szakmai vagy tudományos kényszerűség, tehát mindenképpen társadalmi háttér) *jel* szavunk szabványosított jelentésében (definíciójában): „Jel, valamely fizikai állapothatározó (mennyiség) minden olyan értéke vagy értékváltozása, amely az egyértelműen hozzárendelt információ szerzésére, továbbítására vagy tárolására alkalmas” (MSZ 18450/1—68; ÉrtSz.: 'olyan jelenség, I. amellyel közölni akarunk valamit valakivel, II. amellyel valamit helyettesítünk, III. amellyel megkülönböztetünk, IV. amelyből következtetünk'), de ugyanennyi önkényt fedezhetünk fel a *bőrdeszka* szabványosított megnevezésében is, mely tudatosan (de a tényleges hasonlóságtól mégis korlátozva) és nem esztétikai célból választott metaforával utal nevében is és nemcsak definíciójával a jelzett deszka vastagságára (pontosabban vékonyságára; MSZ 6785—70).

Lehetetlen észre nem vennünk azt a párhuzamot, ami a „tudatos nyelvalkítás” és nyelvújításunk között van. Tolnai Vilmos a magyar nyelvújításról adott definíciójában ezeket az ismertetőjegyeket hangsúlyozza: t u d a t o s, s z á n d é k o s és m e s t e r s é g e s.²² Ugyanezt a párhuzamot hangsúlyozza Tauli, aki az utóbbi időben államalkotóvá lett népek nyelvének államnyelvvé fejlesztésével kapcsolatos „nyelvi tervezés” (language planning) módszertanát írta meg. Ő már kereken kimondja azt, hogy Saussure-nek az az állítása, miszerint a nyelvhez vagyunk láncolva (vagyis hogy nem irányíthatjuk vagy

²⁰ A német *Norm* szó jelentéséről vö. Pusztai István: Azonos-e a nyelvi norma a nyelvi szabvánnyal? MNy. 71 (1975.): 397—404.

²¹ Wüster i.m. 3.

²² Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. 1929. 2.

változtathatjuk tudatosan a nyelvet), mellőzte a tényeket, és éppen Wüsterre hivatkozva jelenti ki: „A terminológiában a szabványosítás nem más, mint az érintett szakterület képviselőinek *m e g e g y e z é s e* (kiemelés tőlem — P. I.) a tudományos és műszaki fogalmak és nevek egységesítéséről.”²³ Ugyancsak Wüstert támogatja az „előíró” nyelvészet (prescriptive linguistics) fel-fogása.²⁴ A nyelvtudomány ma már módszertani elvként fogadja el Wüster „tudatos nyelvalkítás” gondolatát, és a magyar nyelv művelés sem ítéli meg elutasítólag a Kandler-féle „alkalmazott nyelvtudományt”, sem az ebben tevékenykedő „nyelvtechnikust”.²⁵

5. Az előzőekben már utaltunk Wüster nézetének és a mi hagyományainknak párhuzamára. Másik tétele: „A terminológiai munka a fogalmakból indul ki” (1979 : 5), Bajza József sokat idézett gondolatát juttatja eszünkbe. Bajzának az a nézete, hogy a jó műszó megalkotásához nemcsak nyelvismetre, hanem dologismeretre is szükség van, ugyanennek a tételnek korai felismerése.²⁶ Wüster ezt a tételt 20 évvel előbb élesebben fogalmazta meg: „A szaknyelv cókómókja, egyszersmind alapeleme a fogalom”, majd egy ellentéttel így ad ugyanennek a tételnek hangsúlyt: „A gondolt fogalmak átadásakor a kifejezés szépsége jelentéktelen az olyan követelményekhez képest, mint a »pontosság« és a »kényelem«. Az olyan közlések is, amelyek a grammatika és fonetika semmibevétele miatt köznyelvigleg keréketörésnek minősítendőek lennének, terminológiailag még teljes értékűek lehetnek”.²⁷

A fogalomnak és a fogalomrendszernek a terminologizálásban kitüntetett szerepe van. „A terminológus számára a megnevezési egység a szóból áll, melyhez a fogalom jelentésként van rendelve”, — mondja Wüster (1979 : 1). A fogalomnak ez a kitüntetett szerepe az, amely a terminológiátant eltávolítja a nyelvtudománytól és közelíti a logikához, ontológiához (1979 : 5). A formális logikára és az ontológiára azért van szükség, hogy hagyományos szabályaival feltárja a szakmai fogalmat, annak tartalmát és terjedelmét, az ismertetőjegyek segítségével elhatárolja a szakmai fogalmakat egymástól, megállapítsa rokonsági fokukat, és a klasszifikáló jegyek alapján fogalmi rendszereket állítson fel.

Wüster kétféle fogalmi rendszert ismertet: a logikai fogalomrendszer olyan absztrakciós viszonyokat tükröz, amelyek hasonlóságon alapulnak (pl. asztal — diófa asztal — diófa íróasztal), az ontologikus fogalomrendszer viszont a térbeli, időbeli és oksági összefüggést fejezi ki (pl. a gépkocsi — motor — dugattyú között térbeli érintkezési viszonyok vannak) (1979 : 12—3).

A fogalomrendszer kimunkálása nem öncélú tevékenység. Eredménye a megnevezés helyes megválasztásában jelentkezik: segít a nyelvi alkotórészek értékelésében. A fogalomrendszer alapján például rangsorolni lehet a megnevezésbe bevonható ismertetőjegyeket. Elsősorban a minőségi (inherens) ismertetőjegyek figyelembevétele ajánlatos. Ezek az anyagi tárgy alakjára, nagyságára, anyagára, keménységére, színére utalnak. Például: az

²³ Walter Taulli: *Introduction to a Theory of Language Planning*. Uppsala, 1968. 22, 160.

²⁴ Punya Sloka Ray: *Studies in Prescriptive Linguistics*. Chicago, 1963.

²⁵ Grétsy László: *Nyelvőr Füzetek* 8. sz. (1961.) 10.

²⁶ Bajza József: *Nyelvünk műveléséről*. 1843. Id.: NyRef. 233.

²⁷ Wüster: *Die terminologische Sprachbehandlung*: *Studium Generale* 5 (1953.): 214, 215.

asztal fogalom ajánlott megnevezései (klasszifikálása): *kerek, négyszögletes asztal* stb. (alakja szerint); *diófa asztal, tölgyfa asztal, fémasztal* stb. (anyaga szerint); *kihúzható, állítható asztal* stb. (ha valóban változtatható elrendezésű). Kevésbé ajánlható megnevezési célokra a felhasználásra vagy térbeli elhelyezésre utaló ún. relációs ismertetőjegy. Például: *étkezőasztal, íróasztal, dohányzóasztal* stb. (helyzettől függően ugyanis az íróasztalon is lehet étkezni). Legkevésbé alkalmasak az eredetre utaló ismertetőjegyek. Például: *barokk asztal, koloniál szék, Wood-fém* stb. (1979 : 14–6).

A fogalomrendszerből ezen túlmenően a még nem ismert fogalom meglétére is lehet következtetni (és természetesen kísérletet lehet tenni annak megnevezésére); a fogalomrendszer ismeretében a hozzá tartozó megnevezérendszer oda nem illő tagjára a rendszerhez illőbb megnevezést lehet keresni; ha valamelyikre több megnevezés is van, a rendszerhez illőbbet lehet kiválasztani (lefoglalni); ha egy meglevő megnevezés több értelmű, a rendszerhez tartozó fogalomhoz lehet rendelni, s ezzel egyértelművé válik. Mindez együtt úgy hangzik, mint a terminológiaalkotás kulcsa, és ebben nincs is okunk kételkedni.

6. Már megjegyeztem, hogy Wüster terminológiatanának jelentéstani fejezete nincs. Ez azonban nem jelenti azt, hogy jelentéstana sincs, bár ezt a kifejezést nem használja.

Arra vonatkozó nézetét, hogy mi a jelentés, már idéztük: a megnevezési egységhez a fogalom jelentésként van hozzárendelve (1979 : 1). Ez a tétel eltekintve az „összerendelés” elvétől, jelentéstani szempontból elhatároló mozzanatot tételez fel, sőt Wüster ezt a köznyelvvél szembeni különbségként hangsúlyozza. Nem tagadva, hogy a terminus technicus legfontosabb funkciója a jelölés (denotáció), el kell fogadnunk Károly Sándornak azt a nézetét, hogy a „tudományos nyelv . . . lényege . . . a fogalmi oldal dominanciája”, tehát nem kizárólagossága. A kizárólagosságból tudniillik az következnek, hogy a terminus technicusoknak nincs például grammatikai valenciájuk, „amely előírja, hogy mely grammatikai osztályokkal, tehát mely szófajokkal, mely szintaktikai operátorok vagy formátorok közvetítésével kapcsolódhat a mondatban”.²⁸ Nem árt ezt illetően a körütekintés, hiszen már láttuk, hogy a fogalmak különleges szerepének hangoztatása a köznyelvben kerékbe-törésnek minősítendő kifejezések elfogadásához is vezet.

A terminus technicus és a köznyelvi szó jelentéstani elhatárolását illetően helyesebb abból az ismeretelméleti tételből kiindulni, hogy a szakkifejezés az absztrakció fokában tér el a nem terminus jelentésétől. „Az absztrakció jellegétől függ a fogalmak és jelentések jellege: az egyik esetben köznapiak, a másokban tudományosak lesznek” — mondja A. Schaff.²⁹ Hasonlóképpen nyilatkozik Drozd is, akit Wüsterrel, a mérnök terminológussal szemben talán mint nyelvész terminológust idézhetünk: „Ha a szaknyelv speciális monofunkcionális karakterét és a terminus kommunikatív és egyszersmind kognitív szerepét tekintjük, a terminus tartalmi részét mint egy magasabb fokú absztrakció termékét fogadhatjuk el . . . A terminológiatan a tudományos fogalmat a nyelven kívüli valóság ábrázolatának tekinti, amely magasabb absztrak-

²⁸ Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. 1970. 184–5 és 63.

²⁹ Adam Schaff: Bevezetés a szemantikába. 1967. 210.

ciós fok által keletkeznek.”³⁰ Ez a felfogás mindenesetre tudomásul veszi azt a tényt, hogy a terminus technicus nemcsak a fogalommező egy tagja, amely abból kiragadva — mint mondják — önmagában is „jelent”, hanem az esetek túlnyomó többségében kontextusban fordul elő, ahol a köznyelvi szavakhoz hasonló szabályok szerint társul részben más terminusokkal, részben (s nyilván többször) köznyelvi szavakkal.

7. Wüster fogalomtanának a másik része, a fogalomrendszer, ugyancsak jelentéstani kategória vagy legalábbis, mert alakját tekintve hasonlít a szómezőhöz vagy jelentésmezőhöz, lehet, hogy az. Kérdés, hogy van-e tartalmi különbség a fogalomrendszer — de nevezzük Reformatszkijjal³¹ inkább terminológiai mezőnek — és a szómező között.

A fogalomrendszert illetően Wüster nézete sokat változott a kutatásai során. Eredeti felfogását a DIN 2330—1961: Begriffe und Benennungen. Allgemeine Grundsätze tükrözi. Ebben még fogalomrendszerekről (Begriffssysteme) és állományrendszerekről (Bestandssysteme — Systeme Ganzes—Teil) volt szó. Posztumusz művében már logikai (absztrakciós, hasonlóságon alapuló) és ontologikus (térbeli, időbeli érintkezésen és oksági összefüggésen alapuló) fogalomrendszerekről beszél, vagyis a fogalmak közötti valamennyi viszonyról. Hogy erre feltétlenül szükség van-e a terminológiában, azt még alaposabban ki kell kutatni, de az informatikában, mint határtudományban ez nélkülözhetetlen. A mi kérdésünket illetően ennek a fordulatnak az a következménye, hogy ha a terminológiai mezők összességükben valamennyi viszonyt felölelik, akkor elvileg nincs különbség köztük és a szómezők között: legalábbis felépítésük módszere azonos.

Károly Sándor következő soraiból ugyancsak az derül ki, hogy a terminológiai mezőt a szómezővel azonosnak tartja: „A szavak me z ő ö s s z e f ü g g é s e i a következő kapcsolatokra terjednek ki: 1. Az illető szó (például *asztal*) fogalmi szférája; . . . 2. Az illető szó fogalmi jegyei; . . . 3. Az illető szóval helyi, időbeli, oki, rész-egész stb. kapcsolatban levő fogalmakat kifejező szók; . . . 4. Olyan szavak, amelyeknek közös jegyeik vannak az illető szóval, alaki hasonlóság . . .”³² Ebben a meghatározásban könnyű felismerni Wüster logikai és ontológiai viszonyait, kivéve a közös alaki jegyeket, amelyek csak grammatikai kapcsolatokat feltételeznek.

Ebből az idézetből levonhatnánk a következtetést: a terminológiai mező azonos a szómezővel. Van azonban a nyelvtudományban más nézet is. Coseriu szerint az azonosság csak részleges: minden szómező terminológiai mező, de nem minden terminológiai mező egyben szómező is. Minden lexéma megfelel ugyanis egy fogalomnak, de nem minden fogalmat fejezünk ki egyetlen lexemával, hanem esetleg szintagmatikus kapcsolattal, mint pl. *harmincéves háború*. Eszerint a terminológiai mező lehet szómező is, de nem feltétlenül az. Valóban nem az, ha a terminológiát nómenklatúrának fogjuk fel, olyan címkének, amely a tárgyakat jelöli és nem az azokról alkotott fogalmainkat, tehát ismereteinket j e l e n t i. Coseriu azonban ennél is tovább megy, és azzal az indokkal, hogy „A tudomány és technika számára a szavak ténylege-

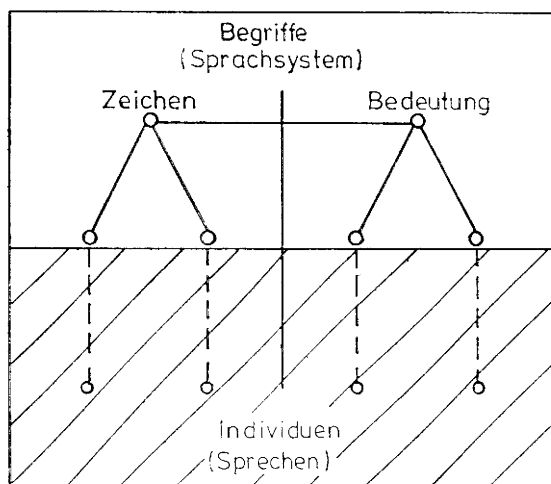
³⁰ L. Drozd — W. Seibicke: Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache. Wiesbaden, 1973. 58—9.

³¹ Reformatszkij: Csto takoe termini i terminologia: Voproszi terminologii. Moszkva, 1961. 51.

³² Károly Sándor i.m. 61.

sen a »dolgozók« helyettesítői, azaz hogy itt a »jelentés« egybeesik a »jelöléssel«, ami a nyelvre nem illik . . . , a strukturális lexikológiának . . . a terminológiákat és nomenklatúrákat figyelmen kívül kell hagynia . . . », de hozzáteszi: legalábbis egyelőre.³³ A kérdés tehát nyitott.

8. Wüster jelentéstani nézetét a négyrészes szómodell ábrázolja. Ezt a modellt már korábban megalkotta,³⁴ és ebben a művében újra visszatér rá (1979 : 77–8, 30. sz. ábra). A modell a következő:

1. ábra

Trubeckojra és Saussure-re hivatkozva állítja, hogy a háromrészes szómodell bal sarkát (amit Ogden szimbólumnak nevez) fel kell nyitni és kétfelé kell vágni, mert ma már a nyelvhangot (fonéma) és a beszédhangot (allofon) el kell egymástól választani. „A fonéma fogalom, a beszédhang viszont e fogalom számtalan realizációinak egyike. Más szavakkal: a beszédhang individuális tárgy.” Ennek megfelelően az ábra árnyékolt területének bal oldalán az individuális (ejtett vagy írt) szóalakok (amelyek tehát allofonok vagy allográfok), ezektől jobbra (velük egy magasságban) az individuumok vannak (nyelvileg a parole szintje). A felső mezőben bal felől (a vonalon) vannak az individuális jelfogalmak, amelyek egyetlen jelfogalomban általánosulnak. Jobb felől az individuális tárgyaknak megfelelő individuális fogalmak láthatók, amelyek az általános tárgyfogalomban egyesülnek. A felső mező tehát a fogalmak (nyelvileg a langue) szférája. A jeleket és jelentést összekötő vonal azt jelenti, hogy „A jelek és a jelentéseik az emberek fejében vannak egymással elsődlegesen összerendelve: legalábbis amennyiben az élő köznyelvről és szabályos esetről van szó. (Ezt az összerendelést a szótárak írják le; ezt azok csak kevésbé tudják befolyásolni.)”³⁵

³³ Eugenio Coseriu: Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes: Gunter Narr (Hrg.) Tübinger Beiträge zur Linguistik 14. Tübingen, 1973. 10, 14, 51.

³⁴ Wüster: Das Worten der Welt schaubildlich und terminologisch dargestellt: Sprachforum 3 (1959/60.): 183–204.

³⁵ Wüster: Sprachforum 3 (1959/60.): 188.

Ez a modell igazolja, vagy ha nem, hát leképzi azt a tételt, hogy „A szaknyelv cókókja, egyszersmind alapeleme a fogalom”. A modellből azonban következten is lehet. Wüster a következő eredményre jutott: „A nyelvrendszer — tehát a modell felső szférája — azáltal jön létre, hogy a megnevezések és a jelentések összerendelése maradáno, azaz relatíve nem változtatható. Különben nincs megértés” (1979 : 78). Az összerendelést nyelvi normák irányítják. A nyelvi normák vagy a nyelv szokásnak (Ist-Zuordnung), vagy az előírásoknak (Soll-Zuordnung) felelnek meg (uo.). Ha az összerendelést „elő lehet írni”, akkor „A maradandó nyelvi összerendeléstől a terminológiában meg lehet kívánni, hogy az — a matematikából kölcsönzött kifejezéssel élve — tökéletesen egyjelentésű legyen (az *eineindeutig* szót fordítottam így — P. I.). Azaz minden fogalomhoz csak egyetlen jelentés legyen rendelve és megfordítva” (1979 : 79). Wüster maga is elismeri, hogy az ilyen követelmény a terminológiában is csak jámbor óhaj. Éppen ezért a tökéletes monoszémiát az aktuális jelentésre érti, vagyis az adott kontextusra, illetőleg szituációra. Ez azt jelenti, hogy az egyébként poliszém terminus technicusok is kielégíthetik a monoszémia követelményét. A tétel tehát így módosul: „A szakmai megnevezéseknek ugyan egyjelentésűeknek kell lenniük, de ez nem jelent feltétlenül egyértelműséget is” (1979 : 82).

A tételt az *éter* szóval példázza: *éter*¹ 'világűr' (a görög mitológiában); *éter*² 'a világűr kitöltő anyag' (fizikai hipotézis); *éter*³¹ 'az alkohol anhidridje' (kémiai genus); *éter*³¹¹ 'etiléter' (kémiai species). A két első szó egymással és a kémiai megnevezésekkel nem cserélhető össze, ezt a szövegösszefüggés, illetőleg a terminológiai kulcs megakadályozza. Annál nagyobb zavarhoz vezet — kémiai szövegben — a harmadik, amelyen a terminológiai mező megjelölése sem segít (vagy bővíteni kell a megnevezést, vagy újabb segédjellel kell ellátni, mint például itt: római számokkal). Ez indokolja azt, hogy Wüster különbséget tesz a különböző értelmű és különböző jelentésű szavak között. Az *éter* szó ennek megfelelően négyértelmű, de csak kétjelentésű (csak kémiai használatban van két jelentése, mert ott a két jelentés összetéveszthető). Wüster tételének forrása Wolfgang Schmidt-Hidding tanulmánya. Ebben ugyanez a tétel így hangzik: „polysemic words need not to be ambiguous”.³⁶

9. Wüster megnevezéstanának tételei — alapállásának megfelelően — inkább logikai, mint nyelvi kategóriákhoz kötődnek.

Bevezetesként két általános jellegű megnevezési alapelvre hivatkozik az ISO idevágó ajánlásából: 1. A megnevezésekkel szemben az alapelvek számos követelményt támasztanak. Ezek az alapelvek gyakran ellentmondanak egymásnak. Meg kell tehát vizsgálni, mikor melyik alapelvet illeti az elsőség. 2. Mindig szem előtt kell tartani, hogy a kifejezés mód nagyobb pontossága a beszédet és a megértést egyaránt nehezíti. Általában szükségtelen nagyobb pontosságra törekedni, mint amit a tényállás megkövetel (1979 : 6).³⁷

Megnevezéstanában természetesen általános nyelvtani ismeretek is helyet kapnak, például: a megnevezések szóelemekből (szótövek, képzők, ragok) állnak, a szóelemek szerint tőszavakat, képzett szavakat, összetett szavakat és több szóból (tehát különírt szóból) álló megnevezéseket (szócsoportokat) kell megkülönböztetni (1979 : 32—4).

³⁶ W. Schmidt-Hidding: Die neue Sprachdisziplin — Ein Weg zur Verständigung: Sprachforum 1 (1955.): 41—50.

³⁷ ISO R 704—1968: Naming Principles 7.

Különös hangsúllyal választja el a megnevezés külső alakját a belső alaktól, amely a nemzetközi egységesítés egyik akadályja. A legtöbb kifejezésnek van belső alakja is, azaz szó szerinti jelentése a végjelentéssel szemben (1979 : 34). Ezt Martyra hivatkozva első könyvében így magyarázta meg: „Az orros ék kiugró részét a francia *sarok*-nak nevezi. A *sarok* természetesen nem francia szó, viszont az a *talon*. Arról van tehát szó, hogy a sarok fogalom a francia technikusként az ék orra fogalmat közvetíti. A közvetítő fogalom (ebben az esetben a sarok) a szó belső alakja, a *talon* pedig a külső alakja”.³⁸ Ennek a megkülönböztetésnek a szakkifejezések nemzetközi egységesítése szempontjából rendkívüli jelentősége van: „ha meg lehetne egyezni abban, hogy minden nyelv *orr*-nak vagy akár *sarok*-nak nevezze az ék kiugró részét, a nemzetközi megértés és lefordíthatóság könnyebbé válna.”³⁹ Az idézet mindenestre feltételes módon beszél.

A szócsoportot, az összetett szót és a képzett szót elemkapcsolatnak (Elementarverbindung, Verbindungs-Sinnform) nevezi (1979 : 46). A terminológiában ezek súlya nagyobb, mint a tőszavaké, hiszen a tőszavak száma tízezrekre, a fogalmak száma viszont milliókra tehető. A szóelemek kapcsolata a fogalom rövid definíciójának felel meg (grammatikai motiváció). Ezért a lehető legtökéletesebb definícióból kell kiindulni, de figyelembe kell venni a hasonló fogalmak megnevezését is. A szócsoport teljes definíció vagy annak mérsékelt rövidítése is lehet. Az összetett szó erősebb rövidítés, a képzett szó pedig a lehető legrövidebb formája az elemek kapcsolatának (1979 : 46). Miért kell aláhúzni ezt a nyilvánvaló ténytet? Mert a rövidülő megnevezés egyre kevésbé önkifejező. A *maró* ugyan rövid, de nem árulja el, hogy a munkásról vagy a szerszámgépről van-e szó. Ezért a rövidebb-hosszabb alakok közti válogatás a terminológiai munka egyik legnehezebb része.

10. „Minden elemkapcsolat fogalomkapcsolatot fejez ki” — mondja Wüster (1979 : 47), és ezzel „csatol vissza” logikai és ontológiai fejtegetéséhez. Mik ezek a fogalomkapcsolatok? A leggyakoribb közöttük a determináció vagy a közelebbi meghatározás. Ebben az esetben új ismertetőjegy lép be a kiinduló fogalom tartalmába. Ennek leggyakoribb nyelvi megvalósulása a tulajdonságjelzős és a főnévi jelzős szerkezet, pl. *tárcsás borona*, *alumínium kanál*, de a participiumos szerkezet sem ritka, pl. *nádból fonott szék*. Ide tartozik a nomenklaturákból az ilyen szerkezetű típus is: *kész ruházati szövet tiszta lenből*, *vasúti Diesel-motorkocsi hidraulikus erőátvitellel*, (a példák az Ipari Termékek Jegyzéke 1967. évi kiadásából valók).

Nem soroltam fel a determináció minden lehetséges kifejezéstartípusát, de nyilvánvaló, hogy terminus technicusaink túlnyomó többsége ezt a fogalomkapcsolatot tükrözi, mert a terminológiai mezők absztrakciós lépcsőként épülnek fel. Ritkábban találunk viszont fogalomkonjunkciót, amely az ugyanabban a terminológiai mezőben egymás mellett álló egyenrangú fogalmak egyesítésére utal. Wüster erre az *Ingenieur-Kaufmann* példát említi, amelyhez hasonló nálunk a *mérnök közgazdász*, *mérnök szakértő*, *orvos adjunktus*, *rendőr százados* stb. Ehhez hasonlóak még nyelvünkben (ilyeneket Wüster nem

³⁸ Anton Marty: Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie. Halle a. S. 1908., utánnomás: 1976. 121 kk.

³⁹ DIN 2332—1965: Entwurf. Internationale Angleichung von Fachbegriffen und ihrer Benennungen: DIN-Mitteilungen 44 (1965.): 655.

példáz): *rádió adó-vevő berendezés, arató-cséplő gép, ajtó-ablak* (tkp. ablakkal egybeépített kijáratú ajtó, erkélyajtó), *fúró-termelő cső* stb. (Műszaki Lexikon).

Ugyancsak az absztrakciós lépcsőből származik a fogalmak diszjunktív kapcsolata. Ebben a tárgyfogalmak terjedelmét egyesítjük. Ennek nyelvi kifejezése a *vagy* kötőszó. Wüster erre az angol *key or cotter*-t hozza fel például. Ez a magyar *ék*-nek felel meg, de szó szerint 'hosszanti ék vagy haránt ék'-et jelent. Az angol kifejezésnek megfelelő példát a magyarból nem tudok idézni, ahogy Wüster sem a németből.

Az integráció az ontologikus terminológiai mezőből származik és a mellérendelt individuumok összekapcsolása, pl. *Ausztria—Magyarország, anya-csavar* ('csavar anyával'), *kén-hidrogén, klór-kénsav, motorgenerátor*.

Amint a példaanyagból látható, a fogalomkapcsolatokat tükröző elemkapcsolatok kb. abban a sorrendben veszítenek felhasználásuk gyakoriságából, ahogy felsoroltuk őket.

11. Az eddigiek során többször szóba került az összerendelés elve, ami a megnevezésnek a fogalomhoz való önkényes hozzárendelését fejezi ki. Gyakorlatilag (szakszótárakban és szabványban) a megnevezést nem a fogalomhoz, hanem a definícióhoz (vagy fordítva) rendeljük hozzá. Az összerendelés, mint tudatos beavatkozás a nyelv életébe — akár alaki, akár tartalmi oldalról — tudatos nyelvalkítást, tehát egy meglevő állapotot (nyelvszokás, úzus, Ist-Norm) és ennek kötelező érvényű megváltoztatását (szabvány, Soll-Norm) tételezi fel. A beavatkozás indoka ugyanaz, mint a dologszabványosítás: racionalizálás, gazdaságosság, célja az egységesítés.

A dologszabványosítás a dolgok és eljárások rendezésével van összekötve, ezért elképzelhetetlen egyidejű nyelv szabványosítás nélkül (1979 : 89). A nyelvszabványosítás azonban csak terminológiaszabványosítást jelent; ezt Wüster már 1955-ben leszögezte: „A műszaki nyelv szabványosítás csak terminológiaszabványosítás, azaz csak a szakkifejezések szabványosítása. Nem különbözik lényegesen a szakkifejezésekben való megegyezéstől a többi tudományok területén, nagyon is lényegesen eltér viszont a köznyelvnek a »természetes«, azaz nem irányított fejlődésétől.”⁴⁰ A szakmai szókincs egységesítése nem jelent feltétlenül szabványosítást (szankcionálható kötelezettséget). Elképzelhető az önkéntes megegyezésen vagy az intézményi-egyéni tekintélyen alapuló elfogadás is (1979 : 20).

Az egységesítő eljárás lépcsői: a kutatás és a megegyezés. Az egységesítés nem történhet minden áron: a nyelvi helyességet (Sprachgüte), pontosabban rendszerminőséget (Systemgüte) szem előtt kell tartani (1979 : 89); a nyelv folyamatosságát, állandóságát meg kell őrizni (1979 : 96); meg kell vizsgálni, hogy valóban szükséges és meggyőző változtatásról van-e szó, különben az olyan szabványosítás, amelyet a nyelvközösség nem tesz magáévá, a nyelv (talán inkább a szakmai nyelv?) felbomlásához vezet. Az egységesítés történhet kiválasztással vagy új kifejezés alkotásával. Mindkét módszer feltetele a nyelvi alkotórészek értékelése. A köznyelvben a nyelvhelyességi szabályok az úzuson (Wüsternél: általános nyelvhasználat, Ist-Norm) alapulnak, a terminológiában viszont a célszerűség ítéli meg a nyelvi helyességet (1979 : 3). Nézetünk szerint a célszerűség azt diktálja, hogy a nyelvszokást is tekintetbe vegyük.

⁴⁰ Wüster: Technische Sprachnormung — Aufgaben und Stand: Sprachforum I (1955.): 51.

Az egységesítés érvényes lehet egyetlen szakmára, több rokon szakmára, de az egész nyelvközösségre is (gondoljunk csak a minden állampolgárt kötelező vagy jogosító jogszabályokra). Az utóbbi esetben a szabvány általános használatúvá (üzussá, Ist-Normmá) alakul.

Nehezebb az egységesítés nemzetközi téren. Az első akadály a világszinonimák léte; Wüster az azonos fogalmakat jelölő nemzeti megnevezéseket nevezi világszinonimáknak, de ad példát a világhomonimákra is. A németben például a *Periode* (a magyarban: *periódus*) jelentése 'egy teljes rezgés' (a magyarban is), ugyanakkor az angol és francia *period(e)* 'periódusidő', amit viszont a német *Periodendauer* jelöl (a magyarban: *periódusidő*; a teljes rezgés az angolban: *cycle*). Az utóbbiakat pseudo-internacionális megnevezéseknek nevezi. A nemzetközi egységesítés célja nem a világszinonimák megszüntetése, tehát alakú egységesítés, hanem a fogalmak (definíciók) egységesítése. Ennek feltétele a nemzeti fogalomrendszer felépítése, illetőleg a nemzeti fogalomrendszer nemzetközi egységesítése. Ezt követheti a belső alak (tehát szó szerinti fordítás) egységesítése. Az utolsó lépés a külső alak egységesítése, de annak csak írott változatáé. Ezt csak abban az esetben látja viszonylag könnyűnek, ha a szakkifejezés latin-görög elemekből áll. Fontosabbnak tartja azonban a belső alakok, mindenekelőtt a fogalmak egységesítését. Zárójelben mindenesetre hozzáteszi, hogy a köznyelvet illetően egy ilyen eljárás teljességgel lehetetlen (1979 : 92–4).

12. Wüster elméletének ez a hosszúnak tűnő, mégis vázlatos ismertetése is elegendő ahhoz, hogy bizonyos részleteit illetően ellenvéleményre készítsen, de ugyanakkor elismerjük azt, hogy az alapelveket illetően következetes rendszerrel állunk szemben, amely nem véletlenül lett nemzetközi értelemben is a terminológiai munka eszköze. Vannak természetesen bírálói, de ezek a bírálók egyszerűsrimd fejlesztői is tanításának. A bírálatokra már nem térhetünk ki, csupán azt a tanulságot vonjuk le, hogy a terminológiatan témagazdaságának alapos feltárása hasznosítható lehet a magyar terminológiai kutatásokban is.

Pusztai István

A „tötö” nyelv járványa*

1. Az írásbeli kommunikáció magyarányú növekedésével és meggyorsulásával — mikor is szinte mindenki ír, mindenki közöl, mégpedig egyik napról, sőt egyik óráról a másikra — olyan kész nyelvi formák is behatolnak a nyelv vérkeringésébe, amik ellentétben állnak az idők során kialakult nyelvszokással, tehát voltaképpen magyartalannak tekintendők. Itt, amint látjuk, nem nyelvhelyességi szabályok állnak szemben az élő nyelvhasználattal, mint régebben, hanem mesterséges nyelvi kreációk, vadhajítások terjednek döbbenetesen a magyar nyelv kárára.

Az egyik ilyen vadhajítás az úgynevezett „tötö” nyelv, amely körülbelül száz évvel ezelőtt ütötte fel a fejét, tehát csaknem egy időben a Szarvas Gábor

* A szerző a sajtóban, a rádióban és a televízióban manapság meglehetősen elterjedt jelenséget tárgyal. Kérjük olvasóinkat és munkatársainkat, hogy mondják el véleményüket erről a kérdésről. (A szerk.)

által megindított nyelvműveléssel. Ez az időbeli egyezés nem véletlen, hiszen — mint látni fogjuk — a „tötö” nyelv az alaptalan nyelvhelyességi szabályokat nagyban termelő régi nyelvművelésnek a mellékterméke. Erre a „tötö” nyelvre legelőször Simonyi Zsigmond hívta föl a figyelmet.

Rövid egymásutánban — 1917, 1918, 1919 — három cikket is írt ezzel kapcsolatban. Az „Új németesség” című cikkében (Nyr. 46 : 229—31) ezt írja: „Nem tudom, említették-e már valahol az *írott*-féle melléknévi igenévnek egy mondattani és jelentéstani különösségét. Ezt az igenévet ugyanis nyelvünk — nemcsak ma, hanem az egész történeti korban — rendszerint csak j e l z ő ü l használja: *írott törvény, vert had, ... járt út, ... halott vitézek, kárvallott cigány*. Míg a melléknévet ... gyakran használjuk állítmányul, az igenévet ebben a szerepben nem szoktuk alkalmazni. Nem mondjuk pl.: Isten törvénye írott ... A had vert ... Ez az út járt. A vitézek halottak. A cigány kárvallott. Ezek helyett különféle más szerkezeteket használunk, pl. ez *járt út*; a cigány *kárt vallott*; de legtöbbször a *-va -ve* képzős határozó igenévet: Isten törvénye *meg van írva* ... A had *meg van verve* ... A vitézek *meg vannak halva* v. *meghaltak* ... Az igenévet csak akkor használjuk állítmányul, ha többé-kevésbé elfelejtjük igenév voltát, és melléknévnek érezzük, pl. *fáradt vagyok* ... már egészen *fásult volt* ... Az emberek *romlottak*.”

Simonyi megállapítja, hogy „A mi nyelvünk szokása ellentétes más nyelvekével. A latin azt mondja: *lex scripta est*, a német: *es ist geschrieben* ... [= a törvény írott (van); a levél írott (van)]. A latin *illi mortui sunt*, a német *sie sind gestorben* [= ők halottak (vannak)] a magyarban kétfélét jelenthet: *’ők meg vannak halva’* és *’ők meghaltak’*.

Mármost azt vettem észre, hogy egy idő óta kezdik nálunk, a németet utánozva, az igenévet magát állítmányul szerepeltetni: „A szociális problémák pszichologisztikus értékelése kezdettől fogva naturalisztikus elemekkel *téltett* ... Kjellén jól beszél németül és kitűnően *informált* a német és a magyar viszonyok felől is ... Ez a békejegyzék éppen nem lehet örömmel *fogadott*”.

Simonyi hamarosan rájött arra, hogy a *-t, -tt* igenévnek ez a magyartalan használata nemcsak sült németesség, hanem a *-va, -ve* igenévnek tudatos kerülésére is szolgál (Nyr. 47 : 150—1): „Végre még egy most terjedező fonák használatról szólok ... ez is hibás okoskodáson alapszik. Annyit emlegették az *írva lett* és az *el van utazva* hibás voltát ... hogy néhány év óta az iskolában elterjedt az a valósággal balga hiedelem, hogy *írva van* is hibás. Hogy ez milyen nagy tévedés, nem kell bizonyítani, hisz minden magyar ember így beszél és minden magyar író így ír: *meg van írva* ... *el van tépve, el volt végezve, el vannak maradva* stb. stb. De íme, egy-két év óta egyes írók, leginkább hírlapírók, abban a szent meggyőződésben, hogy a *törvény meg van írva* rossz magyarság, elkövetik azt a csakugyan rossz magyarságot, hogy a *törvény megírott!* A már idéztem példákhoz hadd járuljanak még a következők: Eddig *nem volt ismert*, hogy az álnevű Dardanus ki volt ... A latin—magyar és m.—l. szójegyzék *gondosan szerkesztett* ... Az esztétikai hatást nagy mértékben megalapozza, ha a tárgy *közismert* ... Lehetetlen ma nincs, s így Miljukov irányváltozása se teljesen *kizárt* ... A kormány nyilatkozatai után ez a pont annyira *tisztázott* ... A háborús művészeteket teljes egészében ... tekinteni a jelen *hivatott* ... A fent nevezett nő, ki két gyermek anyja, szervezetileg teljesen *tönkretett* ...

Mindez hibás magyarság, és merőben ellenkezik nyelvünk szokásaival. Sajnos, nem lehetetlen, hogy ez a hiba is, mint sok más, divatra kap irodal-

munkban. De ha el nem nyomhatjuk, ne mondhassa senki, hogy a Magyar Nyelvőrön múlt; íme mingyárt kezdetben tiltakozunk ellene.”

Többeknek, különösen Gárdonyi Gézának az érdeklődésére Simonyi egy harmadik cikkben még egyszer kifejti nézeteit erről az idegenszerűségről; „... amit tulajdonképpen szóvá tettem, az igenévnek önálló, különösen állítmánya használata csak legújabbban terjedt el, és ezt alig magyarázhatni másképp, mint egyrészt német hatásból (mert a németben a *törött és el van törve* egyaránt *zerbrochen*); másrészt az *írva van* mondatformának szándékos, de nagy tévedésen alapuló kerüléséből.”

2. Simonyin kívül egészen a legújabb időkig egyetlen nyelvművelő se foglalkozott evvel a magyartalan „tötö” nyelvvel, hogy a „süksük” nyelv mintájára most már nevén nevezzük a gyereket. Horváth János mindössze néhány lappangó sorban hibáztatja a nyugatosok stílusát ostromozó cikkében. Ugyanezt teszi Szinnyi József (Msn. 2 : 58) abban az írásban, amelyben dörgedelmesen támadja a *-lag*, *-leg* ragot, a szenvedő igét, a *-va*, *-ve* igenevet és megró egy sereg más szabályos nyelvi jelenséget.

Ennek a nyelvi járványnak a terjedése napjainkban aggasztó méreteket öltött. El van terjedve az újságírói nyelvben, jónéhány szaknyelvben (orvosi nyelv, jogi nyelv, autós nyelv stb.), a sportnyelvben. Egyes írók is meg vannak fertőzve tőle. Az ember azt hinné, hogy most, amikor a múltnál magasabb színvonalon folyik iskoláinkban a magyar nyelv oktatása, pedagógusaink meg tudják tanítani a tanulókat a *-t*, *-tt* igenév helyes használatára. Sajnos, nem így áll a dolog.

Pedig ennek a használatnak a szabályait igen egyszerűen össze lehet foglalni. Az alábbiakban megpróbálom szemléltetően körvonalazni ezeket a szabályokat, elsősorban a „tötö” nyelv magyartalanságának megmutatása céljából.

1. Használhatjuk a *-t*, *-tt* igeneves alakokat jelzőként. Példák: *az adott esetben*; *a tiltott gyümölcs*; *a megengedett keretek között*; *bizonyított tény*; *ebben a máig sem tisztázott helyzetben*; *nincsenek biztosított szálláshelyek*; *a megoldott feladatok* stb.

2. Használhatjuk a *-t*, *-tt* igenévvel ellátott igéket múlt idejű igei állítmányként. (Ez voltaképpen azt jelenti, hogy a napjainkban használatos múlt idejű igealakok eredetileg igenevek voltak). Ehhez hozzá kell fűznünk, hogy az *a k t í v* (c s e l e k v ő) jelentésű *t r a n z i t í v* (t á r g y a s) igék a *-t*, *-tt* raggal alkotott múlt időben is megőrzik c s e l e k v ő jelentésüket, és továbbra is t á r g y a s igék maradnak. Példák: *Apám nekem két almát adott*; *A főnök sok mindent tiltott*; *Egy-két szabálytalanságot megengedett magának*; *A vádlott alibit bizonyított*; *A gyerek egy füzetet tisztázott*; *A vendéglátó jó szállást biztosított*; *Pista egy sereg földadatot szépen megoldott*; stb.

Ezt látva és tudva egészen természetes tehát, hogy ugyanazt az igealakot, amit *a k t í v* (c s e l e k v ő) t á r g y a s értelemben használunk, nem használhatjuk *p a s s z í v* (s z e n v e d ő) t á r g y a t l a n értelemben is. Magyartalanok tehát az efféle csinálmányok: *Ez az eset adott*; *A gyümölcs tiltott*; *Az átjárás megengedett*; *A tény bizonyított*; *A helyzet máig sem tisztázott*; *A szállás biztosított*; *A földadat nem megoldott* stb.

Szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy ez a veszedelmesen terjedő „tötö”-járvány nagy veszteséget okoz a magyar nyelvnek:

a) Elmosza számos nyelvi eszközünk (a *-va*, *-ve* igenév, a *-t*, *-tt* igenév, a múlt idő) fontos funkcióit, evvel zavart okoz az egész magyar mondat szerkesztésben. Sablonossá teszi, szürkíti, szegényíti a nyelvet.

b) Megrontja az emberek nyelvérzékét.

c) Rontja a magyar nyelv esztétikáját. Tudjuk, hogy nyelvünkben túlteng az *e* magánhangzó. De talán kevesen tudják, hogy ugyanúgy, sőt méginkább túlteng a *t* mássalhangzó is. Nemcsak mint hang, hanem mint nyelvi elem is: *-t* a tárgynak a tagja; *-t*, *-tt* a múlt idő jele; *-t*, *-tt*-vel képezzük a szenvedő igét (*teremtettet*); a befejezett melléknévi igenevet (*a veszélyeztetett gyermekek*); a műveltető igét (*ő csak petrezselymet vettetett*); *t*-vel kezdődik a gyakran előforduló második személyű névmás (*te, ti*); *-t*-re végződik sok gyakori határozószó (*itt, ott, alatt, fölött* stb.). Nem véletlen, hogy egész mondatokat szerkeszthetünk csupa *t*-vel és csupa *e*-vel. Például: „*Te tetted eme tettetett tettet?*” (elemei: 2. személyű névmás + igealak + igenév + igéből alakult főnév + tárgyrag). Ez ugyan mesterkélt mondat, de ha „A teljesítményértékelés kritériumai szintén *vitásak*” helyett ezt írja valaki: „... szintén *vitatottak*”, mint ahogy ma ez szörnyen divatos, akkor egyetlen szóban többszörösére növelte a *t* hang és betű számát. És ezt eredményezi fokozott mértékben minden egyes esetben a *-t*, *-tt* igenévnek állítmányként való használata. Például: „Ezek a *gyermekek is veszélyeztetettek*.” Csupa *e* meg *t*! Meg kell említenem, hogy Kemény Gábor is rámutatott a gyakran használt *t* egyhangúságára: „a *-t*, *-tt* képzős befejezett melléknévi igenevek (*érdekelt, továbbjutott, aratott*) monotonná, fülsértően kattogóvá teszik a szöveget, különösen ha a *nyújtott* állítmány időjelét és a *teljesítményt* tárgyragját is ideszámítjuk” (Élet és Tudomány, 1979. 33. sz. 1050).

d) A „tötö” nyelv a literátus emberek körében aggasztó módon rontja a íróink, költőink műveinek, gyakran legkiválóbb alkotásainak, legismertebb sorainak a hitelét. Tudnivaló ugyanis, hogy íróink, költőink — egészen a legutóbbi időkig — sohasem használták a „tötö” nyelvet. Helyette túlnyomórészt a *lenni* igének különböző alakjaival (*van, volt, lesz, lett*) kapcsolt *-va*, *-ve* igenevet használták. Például: „Német zászló *lesz* oda *felütre*” (Arany); „*Ketté lett vágva* multja és jelenje” (Petőfi); „*Nincs* talán még *elfeledve* a dal” (Tompai); „Hiszen pályadíjul ez *nem volt kitűzve*” (Arany); „*Ki vagy fizetve*, béna koldus” (Ady); „*Ezzel el volt intézve*” (Móricz Zsigmond) stb.

Petőfinél, Aranyánál, Madáchnál, Mikszáthnál, Jókainál, Móricz Zsigmondnál lépten-nyomon megtaláljuk a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezetet. Ha a „tötö” nyelv járványa nem ér véget, és a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet nem szabadul meg ettől a nyelvi parazitától, akkor legnagyobb íróink, költőink műveinélhányszor ismételtül olvasgatatlanná válnak a *-va*, *-ve* igeneves szerkezetek gyakorisága miatt. Tötözőinket ez szemmel láthatólag egy csöppet se nyugtalanítja!

e) A „tötö”-járvány tovább mélyíti azt a szakadékot, amely egyfelől a beszélt köznyelv, népnyelv, másfelől a publicisztika, az alacsonyabb szintű irodalmi nyelv között van. Mert a köznyelvet, népnyelvet beszélő emberek túlnyomó többsége — a kisebbség számba menő előkelősködők, divatmajmók és a „tötö” nyelvtől erősen fertőzött személyek kivételével — meglehetősen gyakorta használják beszédjükben a *-va*, *-ve* igeneves kifejezéseket. Gyakran használják, mondhatnánk, lépten-nyomon használják. Legalábbis egyelőre. A „tötö”-ragály ugyanis már kezd behatolni a televízió és a rádió nyelvébe, ez pedig újabb terjeszkedésnek a forrása lehet.

3. Fölmerül a kérdés, hogy a magyar nyelvközösségnek melyik rétege van leginkább megfertőzve a „tötö” nyelv ragályával.

Megfigyelésem szerint leggyakrabban a napilapokban és folyóiratokban találunk „tötö”-vel spékelt mondatokat. Minden lap és folyóirat minden számában. Ezen belül igen gyakran tötöz a sportnyelv, az orvosi nyelv és több más szaknyelv. Szépirodalmi alkotásokban egyelőre még ritkán fordul elő. Akkor is főképpen a napilapok és a folyóiratok oldalain. Az alábbiakban példákat sorakoztatok föl az utóbbi években közölt írásokból. Szemelvényesen, tallózva, a tanulság kedvéért.

„Lehetséges volna, hogy Szegeden a költészet ennyire a himnemhez kötött?” (Népszabadság, 1979. máj. 27. 13). Ez a mondat így fogalmazva magyartalan és értelmetlen. Az olvasó joggal kérdezheti: „Vajon mit kötött a költészet a himnemhez?” A mondat alanya ugyanis a *költészet*, állítmánya pedig a *köt* (*kötni*) tárgyias igének múlt idejű alakja: *én kötöttem, te kötöttél, ő kötött valamit*. Mint igen év lehet a *kötött* jelző is: *kötött pulóver*. De: Anyám pulóvert kötött. A cikk írója bizonyára azt akarta kifejezni, hogy a *költészet* a himnemhez *van kötve*. A *köt* ige ebből a szempontból különösen érdekes és tanulságos. Azt szoktuk mondani: „*Kötve hiszem*”; így szól a nóta: „*Be van az én szűröm ujja kötve*”. Ha a fenti mondatot vennénk mintául, akkor így beszelnénk, és énekelnénk: „*Kötötten hiszem*”; „*Bekötött a szűröm ujja*”. Vajon *mit kötött be* a szűröm ujja? Nyilvánvalóan: semmit. Az *van bekötve!* *Be van kötve* a szűröm ujja!

A „tötö” nyelv a maga értelmetlenségével szinte szuggerálja az értelmetlen fogalmazást: „Két nagyon ismert név és két »álláspont«, egyszerre igaz és *elcsavart*”, egy kis megmozdulással a tudományosság világába *átcsúsztatott*” (uo.). A mondanivaló homályosságához nem kis mértékben járul hozzá a két magyartalan igenévi állítmány.

„Magyarországon ez a kérdés *megoldott*” (Új Tükör, 1979. 18. sz. 5). Megkérdezhetnénk ismét: „Vajon *mit oldott meg* a kérdés”. De kár kérdezni, mert arról van szó (arról akar szó lenni), hogy a kérdés *meg van oldva*. Ezek után már nem is csodálkozunk, hogy ugyanannál az írónál ugyanott ezt olvassuk: „Passzív jószándékosságunkkal teljesen *elégedettek* voltunk.” Sokkal szebb és magyarosabb lenne így: „teljesen *meg voltunk elégedve*”. De a szerző szemelláthatólag szándékosan kerüli a *-va, -ve-t*. Ezt tapasztaljuk egy másik cikkében is: „... mely nagykapu maga is áhítatot *keltő* (helyesen: *kelt*), kőbe *zártan*, mögötte hús kapualjjal” (Népszabadság, 1979. jún. 16. 6); „A kéz pedig ... olyan valakié, akinek embermeleg minden érintése és szimbólumok fényköreitől *övezett*” (uo.).

Az író annyira idegenkedik a *-va, -ve-től*, hogy még az egyszerű *kőbe zárva* helyett is *kőbe zártan-t* ír, s a mondatot egy valódi „tötö”-vel fejezi be: *övezett*. És mindezt egy Móricz Zsigmondról szóló cikkben. Arról a Móricz Zsigmondról, aki le nem írt volna soha egy „tötö”-t, evvel szemben minden művében igen gyakran használta a *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezetet.

Rendkívül jellemző ebben a tekintetben, hogy a fenti cikkben a cikkíró Móricztól sajátmagától is közöl egy 25 soros szöveget. És ebben a rövid szövegben is találunk egy *-va, -ve-t*. Íme: „... tizennégy év alatt oly magányosságra *voltam kárhoztatva*”. Móricz Zsigmondnak esze ágában se volt ezt írni: „magányosságra *voltam kárhoztatott*.”

A következőkben újabb „tötö”-ket idézek, de csak rövid megjegyzésekkel. Előrebocsátom azonban, hogy a fenti megjegyzések ezekre is teljes

mértékben vonatkoznak. „*Bizonyított*, hogy ezeket a terrrorszervezeteket a szélsőjobboldal pénzeli” (Népszabadság, 1979. máj. 22. 6); „Jóllehet rendelkezésre áll a lehallgatott beszélgetésről készült magnószalag, a vád még most sem *bizonyított*” (Népszabadság, 1979. máj. 19. 2); „Szeretném, ha nem értenének félre: az alábbi sorok nem kritikának *szánattak*” (Népszabadság, 1979. jan. 17). „Az olvasó igényei *rejtettek*” (Magyar Nemzet, 1979. febr. 4. 9); „Nevéből a Dada *felvett*” (Magyar Hírlap, 1979. márc. 10.); „Amin marsall méltán *ijedt*” (uo.). Ez a két mondat magyarul fogalmazva így lenne: „Nevéből a Dada *felvett név*”; „Amin marsall méltán *fél*, méltán *ijedezik*, méltán *retteg*, méltán *van megijedve*”. „... magánjellegű megjegyzésekre *alapozott* az a meggyőződés” (uo.). Magyarul: „Magánjellegű megjegyzésekre *van alapítva*”. — Napjainkban Budapesten több mint 4000 fizetőparkolóhely van, ezek egyharmada parkolóórával *ellátott*” (Autósélet, 1979. 8. sz. 3); „Az iskolai oktatás is ilyen autokratikus elvek alapján *szervezett*” (Élet és Irodalom, 1979. 31. sz. 2); „*tisztázott* a versenyszerek és felszerelések ügye” (Népszabadság, 1979. aug. 4. 12); „A műsorok ritkán korhatárhoz *kötöttek*” (Magyar Nemzet, 1979. júl. 22. 5); „Tudom, hogy a jelenség nem marad *elszigetelt*” (Nők Lapja, 1979. 32. sz. 9). Egy kis szörendváltoztatással helyesen fogalmazhatjuk meg a fenti mondatot: „Tudom, hogy ez nem marad *elszigetelt jelenség*”. „Különösen, ha jól *eltalált* a mostanában végzett színezés” (Új Tükör, 1979. 32. sz. 4). „Irodalomtörténészeink előtt a feladat tehát sokszorosan is *adott*” (Irodalomtörténet, 1979. 1. sz. 165).

*

4. Említettem, hogy igen gyakori a „tötö” a sportnyelvben. Néhány példa: „... csak akkor lehet erős a sportág, ha megvan hozzá az alap, amelynek talaján azután *biztosított* az egészséges fejlődés” (Népszabadság, 1979. febr. 16. 10); „Teljesen *kizárt*, hogy az atlétika vezetői a fától nem látnák meg az erdőt” (Magyar Nemzet, 1979. máj. 27. 6); „Az NB I-es csapatokban futballozó mintegy 350–400 játékosnak *adott* az életkora. *Adott* az edzettségi, felkészülésműlt is” (Magyar Nemzet, máj. 6. 6); Egy nemrég megjelent könyvben körülbelül hússzor fordul elő a „tötö”. Néhány példa: „Jövője akkor is *biztosított*, ha”; „különb eredményekre lett volna *hivatott*”; „szerintük nem *megoldott* az egy csapaton belüli differenciálás”; „ezenkívül még tizenkét helyen vannak létesítményei, amelyek többsége *elhanyagolt*”; „nem *megengedett*, hogy az *adott* három másodperc alatt valaki többször is lőjön”; „A mese következő része *ismert*”. — Ezzel szemben meglepő, hogy ugyanabban a könyvben szép számmal találunk a „tötö” helyett *-va, -ve* igeneves kifejezéseket, ráadásul olyanokat, amik manapság a publicisztikából valóssággal ki vannak rekesztve. Például: *be voltam avatva, nincs elzárva, meg volt győződve, erre volt beállítva a játékos, meg vannak fizetve*, ezzel az ügy *el volt intézve*, 1962-ben *adva volt* minden lehetőség, *nincs felkészülve, már voltak büntetve*, egyik csapat sem *volt biztosítva*, keze-lába *meg van kötve, ki leszek rekesztve, nincs elnyomva, nincs megtiltva, nincsenek berendezkedve*, mentségünkre *legyen mondva, nagyon le vagyunk maradva*.

5. Mivel magyarázható ez a kettősség? Véleményem szerint avval, hogy a „tötö” fertőzi ugyan a nyelvérzékét, de nem teszi teljesen tönkre. Ennek következménye az, hogy a „tötö”-vel fertőzött embernek néha-néha mégiscsak fölébred a nyelvérzéke, ő is magyartalannak érzi gyakran a

„tötö”-t, és nyelvérzékére hallgatva ilyenkor magyaros kifejezést használ a magyartalan helyett.

Hasonló bizonytalanságot tapasztalhatunk egyes íróknál. Például: „Természetesen egy *helyreállított* várudvarra. Ahogy jobban körülnézett, nemcsak azt vette észre, hogy a várudvar *helyreállított*...” (Magyar Nemzet, 1979. júl. 22. 5). Az író a múlt idejű melléknévi igenevet először helyesen használja *jelzőül*, rögtön utána azonban helytelenül használja *névszóí állítmá nyként*, hiszen jogosan kérdezhetné valaki: ugyan, *mit állított* helyre a várudvar? De nemcsak ebben van az ingadozás, hanem abban is, hogy az író néhány sorral később ezt írja: „meg is találta azt a kis toldaléképületet, amelynek ajtaja *nyitva volt*, s amelyen az említett illat kiáramlása *biztosítva volt*.” Írhatta volna ezeket is „tötö”-vel: *nyitott volt, biztosított volt*. Mégsem írta. Vajon miért? Változatosságból? A nyelv évszázados szabályai azonban nem játékszerek, hogy tetszés szerint kövessük vagy félredobjuk őket!

Ingadozást találunk az MTI híreiben is. Például: „a bejelentés Muzoreva püspök derűlátó nyilatkozatait *volt hivatott* ellensúlyozni” (Népszabadság: 1979. júl. 13. 2); „*biztosítva legyen* a lakosság kielégítő ellátása” (Népszabadság: 1979. febr. 14. 1). — Mivel az MTI hírei névtelenül jelennek meg, lehetetlen megmondani, hogy kinek a rovására írandó a magyartalan, és kinek a javára a magyaros kifejezés.

Teljes káosz uralkodik a rádiónál és a televíziónál is. Az utóbbinál egy egészen mehökkentő esetet jegyeztem föl. 1978. szeptember 13-án az 1-es műsorban adta a televízió Tersánszky J. Jenő „Viszontlátásra, drága” című regényének televíziós változatát. A férfi főszereplő mindjárt az elején ezt rebegi a nőnek: „De *az sem kizárt*, hogy három vagy négy nap múlva visszajöhetek.” Levettem a polcra Tersánszky regényét, ahol a megfelelő helyen, a 37. oldalon ez áll: „De azért azt hiszem, *nincs kizárva*, hogy vagy három vagy négy nap múlva újra visszajöhetek.” Íme, a „tötö” nyelv romboló hatása! A rendező a magyarosról magyartalanra módosítja az író szövegét!

6. Sajátságos mellékterméke a „tötö” nyelvnek a *közüsmert*, de különösen a *köztudott* vagy a szimpla *tudott*. Ezt a magyartalan, üres, tartalmatlan, semmitmondó tölteléket versengve használják publicistáink. Alig akad olyan újság- vagy folyóirateikk, melynek szerzője oda ne biggyesztené valamelyik mondat élére a *köztudott* szót. Nem mai keletű kreáció ez, de újabban vált szerföltött divatossá, valószínűleg az orosz nyelvű szövegekben gyakran előforduló *obscseizvesztno* hatására. Én ezt az *obscseizvesztno*-t szinte sohase fordítom le, és az eredeti szövegben „diszkréten” zárójelbe teszem. Ugyanis az esetek túlnyomó részében semmit se jelent, vagypedig nem felel meg a valóságnak, mert a „köztudott”-nak nyilvánított közlés legfőleg csak szűk körben ismeretes. Nézzünk egy-két példát: „*Köztudott*, hogy a jog az osztálytársadalomnak és az államnak a megjelenésével egyidejűleg jött létre” (Élet és Tudomány, 1979. 25. sz. 774); „Nem sorolom itt most föl, hogy az atomerőmű-programokat mi tette mindenképpen szükségessé. Ez eléggé *köztudott*” (Élet és Irodalom, 1979. 25. sz. 1). — Egész „köztudott”-áradat egyetlen cikkben (Élet és Irodalom, 1978. 44. sz. 1): „*Köztudott*, hogy az írás szakadatlan próba, készenléti állapot”; „*Köztudott*, hogy nehéz nyár járt a szőlőre”; „*Köztudott*, hogy tizenkét-tizenhárom alkoholfokhoz huszonkét cukorfokos szőlőt kell szüretelni”; „Mindenki azon munkálkodik, hogy »felhozza« a mustot” „Hogy ez már *köztudottan* évek óta így van?”

Ha a fenti mondatokat figyelmesen elolvassuk, rögtön látjuk, hogy a bennük rejlő információ korántsem olyan magától értetődő, hogy mindenki tudná. Az olvasók nagy része csupán a cikkből értesül róla. Sokkal helyesebben járunk el, ha egy kissé mértéktartóbban (és változatosabban) fogalmazunk: a *tudvalevő*, *tudnivaló*, *tudjuk*, *ismeretes* szavak segítségével. Például: „*Tudvalevő*, hogy Izraelben a város nemzetközivé tételéről sem akarnak hallani” (Magyar Nemzet, 1978. dec. 24); „*Tudnivaló*, mindenki *tudja* is, hogy ebben a nyári hónapban olyanok is leszivárognak a Balaton-partra, akik” (Népszabadság, 1979. jún. 30. 4); „A kérdés megválaszolatlan, de *tudható*, hogy” (uo.). — Ha valami csakugyan általánosan ismeretes, akkor is magyarosabb a *köztudomású*, mint a *köztudott* vagy a *közismert*. Például: „Márpedig *köztudomású*, hogy a teniszben a magyar szövetség nem tud konkurrálni a nagy nemzetközi viadalok díjaival” (Magyar Nemzet, 1979. júl. 15. 6); „*Köztudomású*, hogy hazánkban kevesen beszélnek idegen nyelvet” (Népszabadság, 1979. aug. 16).

7. Ismételten le kell szögezni, hogy a „tötö” nyelv a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezettől való babonás félelem következményeképpen jött létre. A félelem abból eredt, hogy a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet idegenszerű, németes. Ennél nagyobb tévedés nem fordult még elő egyetlen más nyelvvel kapcsolatban sem! A magyar a legközelebbi rokon nyelvekkel, az osztjakkal és a vogullal együtt az egész világon egyedülállóan a határozói igenevet (*-va*, *-ve*) kapcsolja össze a *létigével*, a *lenni* igével. Minden más általunk ismert nyelv — német, orosz, angol — a múlt idejű melléknévi igenevet, a befejezett igenevet (*-t*, *-tt*) kapcsolja össze a *létigével*. Hogy a „tötö” a magyartól idegen nyelveknek a sajátja, meggyőzően bizonyítják többek között azok a szövegek is, melyek idegen nyelvekből, németből, oroszból vannak fordítva. Egy Magyarországon élő és magyarul már úgy-ahogy beszélő szovjet állampolgár a következőképpen fordította le magyarra a saját oklevelét: „Ez a diploma Potorcina Irina Mihajlovának *kiadott* (oroszul: *vidan*) arról, hogy 1970-ben felvételt nyert a Moszkvai Bauman Műszaki Egyetemre . . .”. — Bemutatok továbbá egy külföldi gyártmányú férfi bokafix zoknihoz mellékelte szöveget: „Nagyság: 10—11. Összetétel: 100% szintetika. Mosás: 40°C vízben semleges hatású mosószerekkel. Vasalás: *nem megengedett*. Vegytisztítás: *nem megengedett*.”

8. Idők során a „tötö” annyira elburjázott a publicisztika nyelvében, az orvosi nyelvben és egyéb szaknyelvekben, hogy most már nemcsak a *-va*, *-ve*-t, hanem a legkülönbözőbb nyelvi elemeket is kezdi kiszorítani a használatból. Egy orvos a következő mondattal fejezi be az általa kiadott igazolást (1979-ben): „Terhessége és egyidejű szívpanaszai miatt repülő utazás *nem javasolt*.” Alul a rendelő intézet pecsétje és az orvos aláírása. Magyarul ezt kellett volna írni: *nem javasolom*, vagy: *nem javasoljuk* a repülőn való utazást.

„Brezsnyev fogadta a repülőtéren Moszkvába *érkezett* Tito elnököt” (Népszabadság, 1979. máj. 17. 1). — Az *érkezett* helyett magyarul ezt kellett volna írni: a Moszkvába *érkező* Tito elnököt. Más példák: „A medréből *kilépett* folyó sok kárt okozott” (helyesen: *kilépő*); „A magát személyi igazolvánnyal *igazolt* Kovács József aláírását hitelesítem” (helyesen: *igazoló*).

„Keresett a paprika külföldön”, olvasom a címet a Magyar Hírlap egyik számában. Vajon mit keresett a paprika? Kiderül, hogy a paprikát keresik.

Helyesen tehát így lenne: *Keresett* cikk a paprika. A melléknévi igenév nem veheti át minden esetben egyszerre a jelző és a jelzett szó szerepét. Hasonló példa: „*Keresett* a magyar geológus” (Népszabadság, 1979. júl. 15. 4). Persze, hogy nem a magyar geológus *keresett valamit*, hanem *őt keresik*. Másképp kellett volna fogalmazni, nem pedig „tötö” nyelven.

Valaha annakidején az emberi nyelveket nem literátus, nem tanult emberek kreálták, fabrikálták, hanem egyszerű, tanulatlan, iskolázatlan, halászó-vadászó, földművelő, állattenyésztő emberek alkották meg. És ezek az egyszerű, tanulatlan emberek képesek voltak arra, hogy különféle nyelvi eszközökkel pontosan kifejezzék az életben adódó különféle szituációkat, árnyalatokat, vonatkozásokat, aspektusokat. És most azt látjuk, hogy a tanult emberek képtelenek arra, hogy világosan, érthetően, a különböző szituációknak megfelelően fejtsek ki mondanivalójukat. Egy-két példával próbálom megvilágítani. Manapság még egyes nyelvészek is azt tanítják, hogy ha nem vagyunk biztosak abban, mikor kell helyesen használni a *-va*, *-ve* igenevet, akkor használjunk inkább ragozott igét, verbum finitumot. Ez a tanács helytelen tanács, bárki adta is, bárki írta is le. Tapasztalatom szerint minden egyszerű falusi ember pontosan tudja, mikor kell használni a *-va*, *-ve* igeneves szerkezetet. És használja is tudatosan, bátran, helyesen minden ingadozás, minden gondolkodás nélkül. Aki a *meg van írva*, a *megíratott* és a *megírták* között nem érzi a különbséget, arról már Szarvas Gábor (Simonyi Zsigmond helyeslésétől kísérve) teljes joggal úgy ítélte, hogy „vagy nem magyar születés, vagy a sok újság olvasásában végkép megromlott a nyelvérzéke” (Nyr. 36 : 389).

Vegyük például a *meggyőződni* igét. Mondhatom: *meg vagyok győződve* arról, hogy; „*meggyőződtem* arról, hogy”; „*nekem az a meggyőződésem*, hogy”. Manapság ez a se füle, se farka forma divatozik kizárólag mind a három helyett: „*Meggyőződésem, hogy*”. Pedig gyakran igen lényeges különbség van a fenti kifejezések között. „*Meg van győződve* róla, hogy a gyerek tőle származik, pedig ha tudná . . .”, olvastam nemrég egy levélben. Szögezzük szembe evvel a következő mondatot: „*Meggyőződtem* róla, hogy a gyermek tőle származik”. Aki nem érzi a kettő között a különbséget, az vagy nem magyar születés, vagy . . . Ez a modoros „*meggyőződésem*” még kíséretet is kapott ilyenképpen: „Persze *szent meggyőződésem*, hogy igenis érdemes, sőt állampolgári kötelességem a köz vagyonának a védelme” (Népszabadság, 1979. aug. 5. 4). Én ezt a kifejezést mindig így ismertem, így hallottam: „*Szentül meg vagyok győződve* róla”. Az Értelmező Szótár is így ismeri (lásd a *meggyőződik* címszónál).

Vegyük a *megelégszik* igét. Ennek ma már szinte kizárólag a „tötös” alakjait látjuk a sajtóban imigyen: *elégedett* az eredménnyel; nem voltak *elégedettek* a kérdés ilyen felvetésével stb. Semmi pénzért le nem írnának ilyesmit: ma nagyon *meg voltam veled elégedve*. Pedig hogy ez a természetesebb, ez az eredetibb, ez a magyarosabb, arra nézve maga a nyelv szolgáltat bizonyítékot. Csak találomra hozok föl egyet-kettőt: Úgy érzem, hogy aznap jól végeztem a dolgom, és evvel a kérdéssel fordulok hozzátartozómhoz: „No, hogy *vagy* velem *megelégedve*?”. Képtelenség volna így kérdezni: „Hogy vagy velem *elégedett*?” Más példa: „Imre sehogy se *volt megelégedve* a dolgok folyásával”. A tötös” alak — *elégedett* — ebben az esetben is sérti az egészséges nyelvérzékű emberek fülét.

9. Vajon mit tettek a magyar nyelv művelők a „tötö” nyelv elburjánzása ellen? Simonyi Zsigmond cikkeinek megjelenése óta az utóbbi évekig, mintegy ötven éven keresztül semmit az égvilágon! Szótlanul nézték ennek a járványnak a pusztítását. Még olyan nyelvészek is akadtak, akik hamis analógiákkal, csűrőssel-csavargatással igazolni próbálták ezt a magyartalanságot. Más nyelvészek legföljebb csak ejnye-ejnyéztek, amikor látták, hogy ez a ragály mennyire terjed. Az egész kérdés-komplexum megvilágítása végett röviden vázolom az előzményeket.

Hozzávetőleg 1860 körül egynémely újságírók és publicisták minden vizsgálódás nélkül kiagyalták, hogy a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet magyartalan. Addig soha senkinek eszébe se jutott volna, hogy magyartalansággal vádolja ezt az egyik legősibb magyar szerkezetet, melynek gyökerei az ugor korba nyúlnak vissza. Az 1900-as évek elején már szervezett üldözés folyt az iskolákban és a sajtóban a *-va*, *-ve* ellen. Simonyi Zsigmond sietett a védelmére, de mint utólag kiderült, nem a legszerencsésebben. Ő sem vizsgálta meg tüzetesen a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet funkcióit. Sem a magyar nyelvben, még kevésbé az osztják és a vogul nyelvben. Elegendőnek vélte, ha egyetlen funkciónak, az állapót-jelzésnek a meghatározásával rögzíti a szerkezet használatának a szabályát. Mivel azonban az állapót-jelzés csak kis mértékben meríti ki a szerkezet funkcióit, a literátus emberek, akiknek nyelvérzékét teljesen megzavarták az időközben hallatlanul megszaporodó mondvacsínált germanizmusok és légből kapott nyelvhelyességi regulák, ennél fogva résztint a „tötö” nyelvvel, részint pedig a kényelmesnek látszó verbum finitumokkal akarták helyettesíteni a nem állapotot jelző *-va*, *-ve* igeneves szerkezeteket.

Mármost egyes nyelv művelők, akik az állapot-szabály kényszerzubbonnyát továbbra is fenn akarták tartani, fejcsóváló hümmögéssel jegyezték meg egészen mellékesen más témákkal kapcsolatban, hogy a nem állapotos szerkezeteket azért mégsem illik, mégsem szabad *-t*, *-tt*-vel helyettesíteni. Ennek a hümmögésnek nem sok foganatja volt. Annál is inkább, mert néhány nyelvész — hangsúlyozom, hogy valóban csak néhány — itt-ott elvétve maga is kevert *tötö*-ket a szövegeibe. Például: „a szóban forgó jelenségek a nyelvtörténész szemével nézve nem érthetetlenek, ... hanem túlnyomórészt a nyelvi fejlődés menetébe, törvényeibe *beágyazottak*” (MNY. 72 : 388); „Nem ez a bajuk, legföljebb az, hogy ... szokatlanok, az általános nyelv szokás vagy éppen a grammatikusi szabályozás terén még nem eléggé *beilleszkedettek*” (uo. 389); „Vajon melyik nyelvésznek jutna eszébe, hogy ugyane jelenségeket például olyan nyelvjárási közlésben, ahol ezek a nyelvjárás saját rendszerébe *beépítettek* ... kifogásolná” (uo.); „A nyelv ... csak lehetőségeiben egységes. Valójában megoszló, rétegekre *szabdalt*” (Közéletiség, beszéd mód, nyelvi műveltség, 11); „De sikerült-e közölnie azokkal, akik *érintettek* benne (i.m. 14); „a magánélet első reagálása mindig nyers, kevésbé *formált*” (i.m. 21); „A hangulatkeléssel még nem lenne baj, de a kifejezés leírása *elhibázott*” (Magyar Hírlap, 1979.).

Talán nem kell mondanom, hogy ugyanezeknél a nyelvészeknél százszámra találhatunk *-va*, *-ve* igeneves szerkezeteket, és csak keresve bukkanhatunk „tötös” alakokra, mégis magát a pusztta tényt is a magyar nyelvhelyesség szempontjából sajnálatosnak kell tartanunk. Ha mások számtalanszor le is írják a „tötö”-t, nyelvésznek, nyelv művelőnek egyetlen egyszer se szabad leírnia!

Az utóbbi időben öröndetes jelenséget tapasztalhatunk a nyelvészek táborában a „tötö” nyelvvel kapcsolatban. A nyelvészek kezdenek határo-

zottabban szembe fordulni evvel a káros jelenséggel. A jeget Tiszamarti Antal törte meg, aki „Egy hibás mondattani jelenségről” című cikkében hívta föl erre a magyartalanságra a figyelmet (Magyar Nemzet, 1978. márc. 12. 13). Előrebocsátja, hogy a *-t*, *-tt* képzővel alkotott igenév jelzői használata szinte korlátlan: *megírt levél*, *sebesült katona*, *lecsapolt mocsár* stb. Rögtön utána megállapítja, hogy már régóta hibásan állítmányul is használjuk ezt az ige-nevet. Tiszamarti szerint is a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet helyettesítésére kezdtek használni és használják napjainkban is a *-t*, *-tt* képzős igenevet helytelenül és idegenszerűen névszói állítmányként. Számos példát idéz erre a helytelen és magyartalan használatra. Cikkét evvel a fölhívással fejezi be: „Küzdjünk ez ellen a hiba ellen addig, míg nyelvtény nem lesz belőle.” — Egyet-érték a fölhívással: Minden erővel küzdenünk kell ez ellen a „tötö”-járvány ellen!

Komoly, alapos tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek Lőrincze Lajos („Meg vagyon írva”, Élet és irodalom, 1978. 9. sz. 6). Határozottan szembe fordul avval a nyelvhelyességi babonával, hogy a létigével (*van*, *volt*, *lesz*) és az ige határozói igenevével alkotott szerkezet germanizmus, tehát helytelen, kerülendő. Akik ebben hisznek — írja —, akik ezt idézik minden nyelvhelyességi vitán, nem gondolnak arra, hogy ha valóban igaz volna ez az állítás, akkor senki se beszélne jól magyarul. Idézi Mikszáthot (*csapra lesz ütve*), Károli Gáspárt, Arany Jánost, hivatkozik Simonyi Zsigmondra. Meghökkenőnek találja, hogy legalább száz éve folyik a harc ezzel a babonával.

Ezek után rátér arra, hogy a germanizmustól, németességtől való ok-talan félelem sokakat valóban nyelvi hibába és valódi németességbe kerget. Ez a németesség pedig nem egyéb, mint a „tötö” nyelv. Példának említi Szabó Dezső „Feltámadás Makucskán” című szatírájának egyik jelenetét, ahol a magyarul gyatrán tudó honatya evvel a mondattal kezdi hozzászólását a felállítandó német intézetek dolgában: „Legyen nekem *megengedett*”. Rendkívül jellemző, hogy Szabó Dezső idejében még elegendő volt ezt a mondatot leírni minden kommentár nélkül, és ebből az egyetlen mondatból minden olvasó azonnal megértette, hogy az illető honatya nem tud jól magyarul. Szomorú dolog, hogy napjainkban a magyarul állítólag jól tudó emberek írják le nemegyszer ezt a csúf germanizmust!

Lőrincze egy sereg „tötö” nyelvi példát sorol föl elrettentésül, és megadja helyettük a kifogástalan, magyaros változatot. Ez persze csakis úgy lehetséges, hogy nem ragaszkodik a szűkkörű állapot-szabályhoz, hanem rámutat arra, hogy a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet túlnyomórészt a cselekvés *eredményének* jelzésére, *személytelen* mondatok szerkesztésére szolgál. Végezetül példákat idéz az erdélyi népnyelvből: „A két lánytestvére *férjhez volt menve*; „*Ő le van feküdvé*”; „akkor látja, hogy a pap ott *hanyatt dülve van*”; „egy malac *dögölve van*”. És hozzáfűzi szelíd ironiával: „Na, persze Kali néni — szegény — talán sohase hallott germanizmusról.”

Az „Édes Anyanyelvünk” lapban (1979. 2. sz. 3) Éder Zoltán ítéli el a „tötö” nyelvet. Simonyi nyomán örületnek nevezi azt a mániát, hogy né-melyek a határozói igeneves szerkezeteket derűre-borúra a befejezett mellék-névi igenévvel helyettesítik. Hivatkozik Arany Jánosra is, aki szintén védel-mébe vette a *-va*, *-ve* igeneves szerkezeteket. Pedig Aranynak még nem volt tudomása a később jelentkező, alattomosan romboló „tötö” nyelvről.

Nem hallgathatom el, hogy íróink közül is többen fölszóaltak a nyel-vünket rontó, szűrítő, szegényítő „tötö”-járvány ellen. Ezzel kapcsolatban

mindenekelőtt Kolozsvári Grandpierre Emil és Tabi László nevét kell megemlítenem.

10. Fölmerül a kérdés: Volt-e valami eredménye Lőrincze Lajos, Tiszamarti Antal, Éder Zoltán nyelvművelő cikkének, írónk figyelmeztető sorainak? Ha gondosan olvastunk az utóbbi időben napilapjainkat, folyóiratainkat, akkor tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy volt eredménye. Megítélesem szerint valamelyest csökkent újabban a sajtótermékekben a „tötös” mondatok száma, és megszorodtak a *-va*, *-ve* igeneves szerkezetek. Az utóbbiakra felsorolok — természetesen csak tallózva — néhány példát.

„A bíróság a különélő, elvált szülőknél dönt arról, hol *legyen elhelyezve* a gyermek” (Népszabadság, 1979. febr. 11. 8); „*Biztosítva legyen* a lakosság kielégítő ellátása” (MTI, Népszabadság, 1979. febr. 14. 1); „A Bonaparte-család is *képviselve van*” (Népszabadság, 1979. jún. 3. 15); „minthogy zseninek tudta magát, aki a sors töreivel átdöfött élet fájdalmait *van hivatva* eljajgatni” (Népszabadság, 1979. jún. 10. 9); „mégis úgy *ki volt öltözve*, *piperézve*, mintha bálba indultak volna” (Népszabadság, 1979. júl. 15. 12); „A tanács egészen *meg lesz hatva*” (uo.); „A test egy szépen megmunkált bronzkeretben *volt elhelyezve*” (uo.); „Petheőnek a fejére *lett olvasva*, hogy” (uo.); „Gondolhatja, hogy nem *voltam éppen elragadtatva*” (Új Tükör, 1979. 18. sz. 18); „Nagyon *le vagyok neki kötelezve*” (uo. 19); „*Nincsenek biztosítva* oktatásának, nevelésének a feltételei” (Népszabadság, 1979. máj. 27. 1); „*Ki van téve* a nemzetközi jellegű gazdasági verseny hatásának” (Népszabadság, 1979. máj. 27. 3); „Az idegen szók helyesírásáról manapság két ellentétes nézet *van elterjedve*” (Népszabadság, 1979. máj. 20. 14); „Szent Ilona szigete megrövidítve Szent Ilona szigetként szerepel, és Napóleon is *meg lett kurtítva* egy ékezettel” (Népszabadság, 1978. dec. 31. 14); „*Büntetve nem volt*” (Népszabadság, 1978. dec. 31. 12); „Feladata lenne egy olyan keretegyezmény kidolgozása, amely a Törökország és Görögország közötti bizalom erősítését *lenne hivatva* szolgálni” (MTI, Népszabadság, 1979. febr. 11. 2); „*Nem vagyok meggyőződve*, hogy a Csontváry-oeuvre véglegesen lezártnak tekinthető” (Élet és Irodalom, 1979. febr. 24. 2); „ilyenformán filológiai kutatásokra *nem vagyunk berendezkedve*” (Szerk. üzenetek, Élet és Irodalom, 1979. febr. 24. 2); „azt tanúsítja, hogy a műveltség *nincs* az iskolai végzettséghez *kötve*” (uo.); „Azaz, hogy az ár *szabályozva van*” (Népszabadság, 1979. jún. 24. 16); „*Nincs ez túlméretezve?* — ötlík föl a kérdés” (Népszabadság, 1979. júl. 14. 6); „egymásra *vagyunk utalva* a földrészen” (Népszabadság, 1979. júl. 12. 5); „Igen ám, de a dolog ezzel egyáltalán *nincs befejezve*” (Magyar Nemzet, 1979. júl. 8. 5); „Igazán nem *vagyunk elkényeztetve* hazai rendezésű nagy világversenyekkel” (Magyar Nemzet, 1979. júl. 15. 6); „ezzel a rakodó kocsik behajtása és nyugodt rakodása *biztosítva van*” (Új Tükör, 1979. 32. sz. 8); „A tömegközlekedési eszközök fejlesztése pompás közgazdasági alternatíva, de lélektanilag még *nincs feltalálva*” (Új Tükör, 1979. 32. sz. 28); „A folyosó a jólétet *van hivatva* dokumentálni” (Nők Lapja, 1979. 32. sz. 7. Képaláírás); „A tárgyi és személyi feltételek egyaránt *biztosítva voltak* ahhoz, hogy” (Autósélet, 1979. 8. sz. 11); „De ne aggódj, minden *el lesz boronálva*” (Népszabadság, 1979. aug. 12. 12); „Megmondtam nekik, hogy a gyerek rosszul *van elhelyezve*” (uo.).

11. Említettem már, hogy az írók közül Tabi László is elítéli a „tötö” nyelvet, ha jól emlékszem, a *biztosít* igével kapcsolatban. Nem kell bizony-

gatnom, hogy ennek megfelelően Tabinál soha nem találhatunk „tötö”-t (mint ahogy nem találhatunk Karinthy Ferencnél, Fehér Kláránál sem, hogy csak egy-kettőt nevezek meg a „tötö”-mentes írók közül). Éppen ezért szinte röstellék Tabitól *-va*, *-ve*-ket idézni, mégse tudom megállni, hogy egyik legutóbbi írásából ide ne iktassam a következőket: „A férfiolet efféle ritkaság és megrendítő pillanatához *adva volt* minden” (Élet és Irodalom, 1979. 32. sz. 14); „*Adva volt* továbbá az általunk már régebben ismert Csorbányi, mint öregedő férfi” (uo.); „A sofőrülés mellett csomagok halmaza *volt feltornyozva*” (uo.). — És itt meg kell állnunk egy pillanatra. Tabi László egymásután kétszer is leírja az *adva volt* kifejezést! Teszi ezt a „tötö”-járvány kulminálása idején, amikor a sajtótermékekben tobzódnak ezek a magyartalanságok az *adni* igével kapcsolatban: a lehetőség *adott*; a tények *adottak voltak*, az alkalom *adott volt*.

12. Mi a további teendő? Hogyan vethetünk gátat a „tötö”-ragály további terjedésének? Ehhez nem elegendő az a szokásos, hagyományos nyelv művelői fölszólítás, hogy küzdjünk ellene. Nem elegendő az a megjegyzés, hogy „nem fölösleges, ha itt is, ott is szóvá tesszük” (a nyelvhelyességi babonákat). A „tötö” nyelv visszaszorításához országos mozgalomra, kampányra van szükség. Olyan arányú és intenzitású mozgalomra, mint amilyen a szintén rohamosan terjedő „suksük” nyelvet visszaszorította. Pedig a „suksük” magyar népnyelvi fejlemény volt, a „tötö” ellenben kiagyalt modoros idegenszerűség.

A nyelvészeknek és íróknak össze kell fogniuk, cikkeket kell írniuk újra meg újra a „tötö” nyelv ellen. A szerkesztőknek és lektoroknak ügyelniük kell arra, hogy magyartalanságok, „tötö”-k ne kerüljenek be a napilapokba, folyóiratokba, könyvekbe. A nyelv művelő folyóiratok, rovatok rendszeresen közöljenek összeállítást a „tötös” mondatokból a név és a hely pontos megjelölésével, és küldjék el a „tötözőknek”. Az önkéntes nyelv művelők gyűjtsék a „tötö”-ket, és juttassák el a nyelv művelő folyóiratok és rovatok szerkesztőihez. A tanárok vessenek véget az iskolában a *-va*, *-ve* üldözésének, mert ez a babona szülte üldözés mozdította elő leginkább a „tötö”-nek ilyen arányú hallatlan terjedését. Magyarázzák meg továbbá a *-t*, *-tt* igenév szabályos használatát, és mutassanak rá a szabálytalan használat magyartalanságára, értelmetlenségére.

A magyar írók és költők alkotásainak diszkreditálását akadályozzuk meg, a magyar nyelv szép hangzását segítjük megőrizni, ha kioperáljuk ezt az idegen képződményt nyelvünkéből.

Szepes Gyula

Stílus, stíluselemzés, prózaelemzés

I. A funkcionális stílusfogalomról. — Megtanultuk az iskolában, hogy a latin *stílus* szó eredetileg annak a hegyes végű pálcikának a megnevezésére szolgált, mellyel az ókorban a viasszal bevont íróáblácskára rótták a betűket. Később az íróeszköz neve fogalmi érintkezésen alapuló (metonimikus) átvitelrel a nyelvhasználat sajátos módját is kezdte jelölni. A szó ebben a jelentésében csaknem valamennyi európai kultúrn nyelvbe belekerült, így a magyarba is. Magyarítására voltak ugyan szórványos kísérletek (pl. Révai Miklós: Magyar szép *toll*, a nyelvújítási *írály* szó stb.), de ezek nem bizonyultak életképesnek. Kazinczyék még szívesebben éltek a szónak németesen csonkult végű *stíl* alakváltozatával („fentebb *stíl*”), napjainkra azonban már ez is elavult, csak a *stíliarónia* és a *stílszerű* szavak őrzik az emléket.

Ha felütjük az Értelmező Szótárt vagy az Idegen szavak és kifejezések szótárát a *stílus* címszónál, könnyen meggyőződhetünk róla, hogy e kifejezésünknek a mai magyar köznyelvben két főbb jelentése van. Jelenti egyrészt általában bármely emberi viselkedésnek vagy tevékenységnek a kivitelezési módját (*életstílus*, *munkastílus*, *játékstílus*), másrészt szűkebb értelemben valamely műalkotásnak vagy műalkotások csoportjának sajátos kifejezőmódját.

A nyelvészeti stílusfogalma az utóbbi, konkrétabb értelmezéshez kapcsolódik, de részint szűkebb, részint tágabb annál. Szűkebb, mert csak a nyelvi anyagú képződményeket (írás- és beszédműveket) veszi tekintetbe, ugyanakkor tágabb is, mert nemcsak a tudatos művészi céllal létrehozott szövegeket vonja be vizsgálódásának körébe, hanem éppilyen nagy — vagy talán még nagyobb — figyelmet szentel a mindennapi kommunikáció spontán nyelvi megnyilvánulásainak, valamint az e két szélső pólus között elhelyezkedő nyelvi rétegeknek is. A *stílus* ebben az értelemben nagyjából így határozható meg: valamely élőszóban elhangzó vagy leírt szövegnek, ill. ilyen szövegek egy bizonyos osztályának nyelvi megformálásmódja. Egyaránt beszélhetünk tehát egy konkrét írás- vagy beszédmű stílusáról, valamely szerző (általánosabban: bármely beszélő) egyéni stílusáról (ezt Ch. F. Hockett nyomán *idiolektus*-nak is mondjuk, vö. A Course in Modern Linguistics. New York, 1959.² 321 kk.), műfaji stílusokról, egy-egy korszak vagy irányzat jellegzetes stílusáról stb. A nyelvészeti stilisztika külön fejezetet szentel az ún. funkcionális stílusoknak (hivatalos, publicisztikai, szónoki stb. stílus). Mindezek a stílusok tanulmányozhatók szinkronikusan (egyidejű metszetekben), valamint diakronikusan (történeti fejlődésükben) is.

A stilisztikai stílusfogalomnak pillanatnyilag még meglehetősen bizonytalanok a körvonalai. Az inkább irodalomtudományi ihletésű stílus kutatás a műnek csaknem valamennyi formai jegyét beleérti a stílus fogalmába. Az ún. nyelvészeti stilisztika (vagy mondjuk inkább így: nyelvészekről művelt stilisztika) viszont a szűkebben értett nyelvi stílusra, a külső formára korlátozza vizsgálódásait. Valójában persze nemigen beszélhetünk kétféle (irodalmi és nyelvészeti) stilisztikáról, aminthogy a gyakorlatban a belső és a külső formát sem lehet mindig megnyugtatóan elhatárolni. Bármely külső formai elem képes arra, hogy egy adott szövegösszefüggésben tartalom-sugalló és struktúraszervező belső formai elemmé rangosodjék. Ugyanilyen bizonytalan és vitatott a stílus kutatás illetékessége a kompozíciónak s általában az ún. szövegalkotó vagy formateremtő elveknek a tanulmányozásában.

Mert igaz ugyan, hogy a kompozíció nem tartozik hozzá a szűkebben értett nyelvi stílushoz, ám a stilisztikának — ha értékelést is akar adni — a szövegstruktúra egészét is figyelembe kell vennie, s ezt nem végezheti el a kompozíciónak legalábbis vázlatos vagy „hallgatolagos” elemzése nélkül.

A stílus fogalma elméleti igényvel az ókori retorikusoknál jelenik meg, s ott, a grammatikai-retorikai szemléletmód talaján a kifejtés technikájával, ill. valamely „díszítő formá”-val azonosul. A klasszikus retorikák normatív jellegűek voltak, vagyis egy követendő szabályrendszer állítottak a nyelv használója elé, már eleve megszabva egy-egy nyelvi elem stílárius értékét és azt, hogy az illető stíluselem melyik stílusnemben, műfajban, rendeltetéssel stb. alkalmazható. Valószínűleg erre a normatív felfogásra vezethető vissza a stílus fogalmának az a még nemrégiben is közkeletű értelmezése, amely szerint a stílus nem más, mint valamely normától való eltérés (deviation, écart). Eszerint tehát egy szöveg stílárius arculatát azoknak a nyelvi formáknak, jegyeknek az összessége adja meg, amelyekben az illető szöveg különbözik a sztenderdizálódott nyelvváltozattól. E tetszetős felfogásnak azonban van néhány matematikus mozzanata is: 1. A norma és az eltérés — mint egy korrelatív fogalompár tagjai — csak egymáshoz viszonyítva határozhatók meg. 2. Az ilyen típusú megközelítés csak azt emeli ki az elemzett szövegből, ami eltér a normától, s így nem képes arra, hogy összefüggő, komplex képet nyújtson a stílusról. 3. Az újabb stilisztikai kutatások nyomán egyre nyilvánvalóbb, hogy a stílus nem annyira egy normától való eltérés, mint inkább egy újabb, sajátos normának a létrehozása (nemcsak arról van szó, hogy az író bizonyos kötöttségeket figyelmen kívül hagy, hanem arról is, hogy olyan kötöttségeket vezet be, amelyek a normatív nyelvváltozatban, a köznyelvben ismeretlenek).

Szintén ókori forrásokra megy vissza, de csak a romantika idején vált közkeletűvé a stílusnak egyéni kifejezőmódként való felfogása. A stílus kategóriájának ez a szubjektivista ízü, alkotáslélektani megközelítése híven tükrözi azt a szemléletmódbeli változást, mely a klasszicizmusból a romantikába való átmenetben nyilvánult meg. A klasszicista kor írója számára a stílus valamely tőle függetlenül létező, elsajátítandó normát jelentett, amelynek „fogásait” meg lehet tanulni, s a hatáslélektan szabályai szerint kell alkalmazni. Ezzel szemben a romantikus felfogás a stílust velünk született adottságnak tekinti („le style c'est l'homme même”).

Szót kell még ejtenünk a stílusnak jelentésként való (esztétikai) szemléletéről is. Ez az organikusnak is nevezhető stílusfelfogás kevésbé termékeny a stilisztika számára, mert a szöveget szételemezhetetlen komplex egésznek, eleven organizmusnak tekinti, amely csak a maga konkrét egyediségében, egyszerűségében tanulmányozható (vagy inkább: élhető át, intuitív módon), s nem viszonyítható semmi máshoz. E szemléletmód a stílus fogalmát egyrészt rendkívül leszűkíti (mert egyetlen mű stílusával azonosítja), másrészt nagymértékben ki is tágítja (itt ugyanis a stílus voltaképpen egybeesik a művel).

Történtek kísérletek a fent említett három felfogásnak egy negyedik, szintetikus stílusfogalomban való egyesítésére, ezek azonban nem jártak sikerrel, mert vagy a régebbi koncepciók valamelyikét frissítették fel, vagy eklektikusan elegyítették azok relevánsnak tűnő elemeit. (A stílusfelfogásoknak ez az osztályozása Szegedy-Maszák Mihálytól való; l. *Helikon* 16: 422—32.)

A korszerű stílusfogalom megalapozásakor talán abból a hagyományos, de mindaddig meg nem cáfolt gondolatból kell kiindulnunk, amely szerint

a stílus: választás. A beszélő vagy író válogat azok között a kifejezési lehetőségek között, amelyeket a nyelv kínál számára, s e választások egymásutánjában alakul ki a stílus. A nyelvhasználó tudatában mint virtuális szinonimasor ott élnek mindazok a nyelvi formák, amelyek az adott beszédhelyzetben aktualizálódhatnak. Válogat közöttük, s a kiválasztott elemeket mondatokká szerkeszti. A szövegalkotásnak ezt a folyamatát Roman Jakobson meghatározásával jellemezhetjük a legtömörebben: „A poétikai funkció az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti” (Hang — Jel — Vers. Bp., 1972.² 242). A választáskor két fő szempontra vagyunk tekintettel: a nyelvi elem stílusértékére és a szövegösszefüggés kívánalmaira. A régebbi stilisztika igen nagy gondot fordított az egyes szavak, kifejezések, fordulatok stiláris minősítésére, a „szép”, a „kifejező”, a „költői” mozzanatok összegyűjtésére. Talán ennek ellenhatásaként alakult ki a modern stilisztikában az a felfogás, amely eleve kétségbe vonja bármiféle stiláris önértéknek a létezését, s minden stílushatást a kontextusból eredeztet. Ez alighanem túlzás. Kétségtelen ugyanis, hogy vannak olyan szavak, kifejezések (pl. tájszavak, archaizmusok stb.), amelyek már eleve „jelöltek” a többihez képest. E nyelvrétegbeli kötöttséget tekinthetjük állandósult stílusértéknek is. Itt a stílusérték mintegy lexikalizálódik, a stiláris többlet már eleve hozzá van rendelve a nyelvi formához. A stilisztikát azonban — ha elismeri is az efféle állandósult stílusértéket — érthetően sokkal jobban érdekli a kontextushoz kötött, alkalmi stílusérték, amely egy konkrét szövegösszefüggésben jön létre, s attól függetlenül, abból kiemelve nem is létezik (épp ez a nagy gondjuk az írói szótárak készítőinek!). Ezeknek a kérdéseknek a bővebb tárgyalására itt nincs mód. Értjük be annyival, hogy egy szövegnek bármely — akár legkisebb, legjelentéktelenebb — elemét is a stiláris önérték és kontextuális beágyazottság, valamint az abszolút és relatív, állandósult és alkalmi stílusérték kettős kötöttségében, dialektikus ellentmondásában kell szemlélnünk.

A régi, normatív stilisztika egyik fő, ha nem a legfőbb feladatának azt tekintette, hogy meghatározza és mintegy előírja a „költői”, „kifejező”, „szép” stílus ismérveit. A funkcionális szemléleten alapuló modern stilisztika nem ismeri el a tartalomtól, céltól, műfajtól, közlési szituációtól stb. független „költőiség” meglétét, s az általánosságban felfogott „eredetiség”, „hangulatosság”, „kifejezőség”, ill. az öncélú és tartalmatlan „stílushatás” helyébe a stiláris adekvátság követelményét állítja (vö. Cs. Gyimesi Éva: Nyr. 99 [1975.] : 155). Mit jelent ez a gyakorlatban? Nem kevesebbet, mint azt, hogy nincs önmagában „jó” vagy „rossz” stílus, csak adekvát vagy inadekvát stílus van. Az a jó stílus, amely összhangban van a tartalommal, a beszédhelyzettel, a közlővel és a befogadóval, a közlés céljával és a közlemény műfajával. Olykor épp a „rossz” stílus, a pongyolaság, a stílustalanság a „jó”, mert ez fejezi ki a leghatásosabban az író véleményét, ez jellemzi a legpontosabban azokat az embereket és helyzeteket, akikről, ill. amelyekről a szövegben szó esik (l. Fejes Rozsdatemető-jét és a körülötte lezajlott stílusvitát).

Ha már szóba került a korszerű stilisztika, vessünk egy pillantást ennek a tudománynak a nyelv műveléshez való viszonyára is. A nyelv-művelő, mint ismeretes, a nyelvtani szabályokhoz, ill. a normának tekintett irodalmi nyelvhez viszonyít nyelvhelyességi ítéleteinek meghozatalakor. A nyelvi helyesség megbízható megítéléséhez azonban többnyire a stilisztikai szempontot is figyelembe kell vennie. Már Simonyi sem csupán a nyelvtan

szemszögéből vizsgálta a nyelvet, hanem a stílusra is tekintettel volt: „a nyelvhelyesség kérdéseit . . . nem pusztán a grammatika s a nyelvtörténet szemüvegén át kell megítélnünk, hanem nagy tere van itt a célszerűségnek, a tapintatnak, az ízlésnek, a nyelvérzéknek. Szóval: a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése” (idézi Nagy J. Béla: Egy emberöltő nyelvünk védelmében. Bp., 1968. 66). Ugyanez volt a véleménye Kulcsár Gyulának (Nyr. 38: 49), Gomboczknak (MNY. 27: 11) és Balassának (A magyar nyelv könyve 47–8) is. Többé-kevésbé határozott megfogalmazásban, de lényegében egyöntetűen magukévá tették ezt a felfogást a mai nyelvművelők is (vö.: Bárczi Géza: I. OK. 2: 420–1; Lőrincze Lajos: NyÉl. 151–71; NyFK. 12–4; Kovalovszky Miklós: III. Kongr. 242–5; Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség 44–8). A nyelvhelyesség ebben az értelmezésben nemcsak nyelvi (nyelvtani), hanem nagymértékben stilisztikai kérdés is. A nyelvi helyesség ugyanis nem azonos a nyelvtani szabályok betartásával, hanem attól is függ, hogy az önmagukban kifogástalan nyelvi elemeket a maguk megfelelő helyén alkalmazzák-e. Egy nyelvtanilag hibátlanul megszerkesztett kifejezés vagy mondat nem szükségszerűen helyes stilisztikailag is. Ez utóbbit ti. az dönti el, hogy jól beleillik-e a szöveggörnyezetbe, ill. a legtágabban értett közlési szituációba. Ha nem illik bele, ki kell hullnia a nyelvhelyességi rostán, bármilyen kifogástalan is nyelvtanilag. Van példa ennek az ellenkezőjére is, amikor éppen a nyelvileg hibás forma a stilisztikailag helyes, odaillő (gondoljunk pl. a gyengeelméjűből zsenivé operált, majd eredeti állapotába fokozatosan visszaeső Charlie Gordon stílusára D. Keyesnek Virágot Algernonnak című regényében!). A szépirodalomban tehát — ha van stílári funkciójuk — a nyelvhelyességi, helyesírási stb. „vétségeknek” is meglehet a létjogosultságuk. Nem-szépirodalmi szövegek megítélésekor pedig egyenrangú szempontként kell érvényesítenünk a nyelvi-nyelvtani és a stilisztikai helyesség követelményét.

Stilisztikának és nyelvművelésnek lényegében azonos a kiindulópontja: mind a kettő jobbra parole-jelenségeket vizsgál (vö. Balázs János: III. Kongr. 155). Nincs hát mit csodálkoznunk azon, hogy oly szoros kapcsolatban vannak egymással, oly sok a közös területük, s emiatt nem is nagyon lehet pontosan meghúzni a köztük levő határvonalat. Nem lehet azt mondani: eddig még nyelvművelés — innen már stilisztika. A két diszciplína közt széles átmeneti sáv, sőt részleges fedés van. A korszerű nyelvművelés épp ezért bizonyos fókig alkalmazott stilisztikának is tekinthető. E stilisztikai szemléletű nyelvművelés programját negyed századdal ezelőtt így összegezte Kovalovszky Miklós: „Tiltó és túlzó szabályok, öröklődő nyelvhelyességi babonák helyett alkotó, pozitív, funkcionális nyelvművelésre van szükség, amely a kifejezés igényét és célját veszi elsősorban figyelembe” (III. Kongr. 245). Az azóta eltelt idő minden tekintetben igazolta e célkitűzésnek reális voltát, s némelykor példát adott sikeres valóra váltására is.

2. A stílus elemzés lehetőségességéről. — Szabad-e a szépséget — magyarázni? S ha szabad, lehet-e? A modern stilisztikának, ha nem akarja megkérdőjelezni saját létjogosultságát, magától értődően pozitív választ kell adnia ezekre a kérdésekre. Ugyanakkor azonban tisztában kell lennie a megoldásra váró feladatnak: a szépség megmagyarázásának sajátos természetével s az ebből adódó rendkívüli nehézségekkel, buktatókkal is. Ezek közül most csak egyet ragadok ki, bár talán ez okozza a legtöbb gondot. Arra a félelemre, „a gyöngyhalász félelmére” gondolok, melyet Petőfi A bánat?

egy nagy óceán című kis versében így fogalmazott meg: „Talán, Mire fölhozom, össze is töröm.” A szépség titka legalább olyan kényes, törékeny valami, mint a bánatóceán kis gyöngye, az öröm. Nem elég rátalálnunk, arra is ügyelnünk kell, nehogy szakszerűtlen beavatkozásunkkal mi magunk semmisítsük meg. Valami olyasmiről van itt szó, mint az elemi részecskék fizikájának közismert műszerparadoxona: a vizsgálándó jelenségek csak az észlelés folyamatában, sőt csak az által léteznek, s ily módon a műszer, amely egyáltalán lehetővé teszi tanulmányozásukat, egyúttal szükségképpen el is torzítja, meg is hamisítja őket. Hol vagyunk már attól, amikor a stíluselemzést egy bonyolult óramű szétszedéséhez és összerakásához hasonlították, azzal a kikötéssel: „Csak aztán járjon is!” Hiszen a nyelvi műalkotás nem gépezet, hanem élő organizmus. Vagyis az allegóriát körülbelül így kellene módosítanunk: a stíluselemzés olyan élveboncolás, amelytől azt kívánjuk, hogy a felboncolt szerveget a művelet végén és eredményeképp szebb és egészségesebb legyen, mint annak előtte volt. „Adj villamosabb életet nekik” — ezt várjuk el (Kosztolányi szavaival) a stíluselemzőtől. Persze ez az igény éppoly jogosult, mint amilyen teljesíthetetlen. Az már más lapra tartozik, hogy igazán komolyan foglalkozni talán csak ilyen „reménytelen” dolgokkal érdemes.

Tisztán technikailag nézve a stíluselemzésnek ez a paradox volta abban nyilvánul meg, hogy miközben végső célként a komplex egész megragadására törekszünk, gyakorlati munkánk során szinte mindvégig kénytelenek vagyunk beérni „szövegösszefüggésükből kiszakított részek” vizsgálgatásával. E sokat kárhoztatott módszer makacs továbbélésének az az oka, hogy egyelőre nem rendelkezünk semmiféle más vagy éppenséggel jobb munkaeszközzel. Következésképp a stilisztikai elemzés — akármilyen modern köntösben jelenik is meg — lényegében véve még ma is a szöveg szegmentálására, az izolált szöveg-szegmentumok tüzetes értelmezésére és minősítésére, végül pedig a köztük levő viszonyok minél pontosabb feltérképezésére szorítkozik. Ezt nem minden kutató vallja tételesen is, de a gyakorlatban (jobb híján?) csaknem mindenki ezzel a módszerrel dolgozik. Még azok is, akik szavakban pálcát törnek fölötte. Ilyen értelemben rájuk is illik a lukácsi esztétika mottójául választott híres Marx-idézet: „Nem tudják, de teszik.” Egyébként elvileg sem helyes a részletvizsgálatoknak és a komplexitás igényének ilyenfajta, metafizikus szembeállítás, hiszen a szegmentálás éppoly kevésbé képzelhető el a műegész figyelembevételével, mint a struktúra megértése az elemi stílusmozzanatok („stílélmák”) működésének leírása nélkül. Ez a paradoxon tehát az alaposabb elemzés fényében álparadoxonnak vagy inkább dialektikus ellentmondásnak bizonyul, szerencsére. Nem akarok a szükségből erényt csinálni, de ennyit okvetlenül el kellett mondanom a néha igazságtalanul elmarasztalt „mikro-filológia” védelmében.

S ha már az (ál)paradoxonoknál tartunk, hadd emlékezzünk meg néhány mondat erejéig a stíluselemzés és a műelemzés viszonyának oly sokat vitatott problematikájáról is. A vita lényegében akörül folyik, hogy lehetséges-e önálló, önmagában megálló stíluselemzést írni, vagy pedig a nyelvi-stilisztikai elemzés csak a komplex műelemzés részeként, a tartalmi mozzanatok figyelembevételével, sőt azok primátusának elismerésével képzelhető el. Az kétségtelen, hogy a nyelvi stílusnak, az ún. „külső” formának megvan a maga relatív önállósága, s ennek megfelelően megvan a létjogosultságuk, a hasznuk a csak stilisztikai szempontokat érvényesítő megközelítéseknek is. A nyelvi műalkotás strukturáltságát a komplexitás és a rétegzettség dialektikus ellent-

mondása (dinamikus egyensúlya) alakítja ki. Ennek az ellentmondásnak a komplexitás, az egység a fő oldala, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk az egymásra épülő struktúrarétegek specifikus vonásait sem. (A stratifikációs modell néhány érdekesebb változatáról vö. rövid összefoglalásomat: A belső forma fogalmáról. In: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában. Bp., 1975. NyrF. 11. sz. 3–8; ugyanitt kísérletet teszek egy releváns műalkotásmodell felvázolására is, különös tekintettel a belső forma intermediális jellegére és ebből fakadó kettős funkcionáltságára.) A rétegzettségnek és a külső forma viszonylagos autonómiájának a tudomásulvétele azonban nem homályosíthatja el azt az alapvető összefüggést, hogy a stilisztikai struktúrákat csak a „felsőbb” szintek felől lehet relevánsan (azaz: funkcionálisan) interpretálni. Minthogy önmagában véve „szép” stílus nem létezik, csak funkcionálisan adekvát vagy inadekvát (l. az erről az 1. pontban mondottakat), a nyelvi formában testet öltött mondanivalót soha nem szabad teljesen kiiktatni vizsgálódásunkból. Éppen ez a körülmény teszi oly bonyolulttá a stíluselemzés és a műelemzés viszonyát. A stíluselemzőnek ugyanis ahhoz, hogy elemzése — mint stíluselemzés! — kielégítő legyen, időről időre „határsértést kell elkövetnie”, a nyelvi szint „fölé” kell mennie, szükségképpen túllépve ezzel kompetenciájának körén. A tartalomtól következetesen elvonatkoztató, „steril” stíluselemzés tehát nincsen, vagy ha van, akkor az — rossz stíluselemzés! Nyilvánvaló pl., hogy a kompozíció vizsgálatát nem lehet kirekeszteni egy stilisztikai elemzésből: ezzel azonban már a belső forma szintjére jutunk, és olyan kérdésekkel foglalkozunk, melyeket hagyományosan a poétika illetékességi körébe szoktak utalni. Ha pedig — mélyebbre ásva — a téma és az „üzenet” síkját is érintjük, ember legyen a talpán, aki meg tudja mondani, hogy elemzésünk stíluselemzés-e még, vagy már inkább komplex műelemzésnek tekintendő. Azt hiszem azonban, hogy ezeket a „határsértéseket” nem szabad a kelleténél komolyabban vennünk: a szépirodalmi szövegek boncolgatása amúgy is eszményi terepe a stilisztika, a poétika, az irodalomelmélet és az esztétika munkamegosztásának, akár egy későbbi „osztatlan filológia” előkészítéseként is. Ebben a munkamegosztásban a nyelvészeti indítatású vizsgálódásnak is megvannak a maga lehetőségei és feladatai. Ennek a kifejtése azonban már túl messzire vezetne. Mindenesetre ebből a szempontból is biztató a műelemző módszereknek az elmúlt fél évszázadban lezajlott, valóban „dialektikus”, sőt szinte egy hegeli triádába rendeződő fejlődése. A XIX. századi tudományosságtól örökölt genetikus-biografikus-pozitivisták megközelítéseket (a „tézist”) a húszas évektől egyre inkább háttérbe szorítja a műimmanenszövegközpontú-strukturalista módszer (az „antitézis”), hogy később, „a tagadás tagadásaként” magasabb szinten újból teret nyerjen a műalkotást egy tágabb összefüggésbe és viszonylatrendszerbe állító, „kontextuális” szemléletmód. A lotmani irodalomszemiotikai koncepció a merev műközpontúság dogmáját elvetve a kulturális makrokontextusba próbálja visszaintegrálni a szépirodalmi szöveget, oly módon azonban, hogy a „külső” determináció a „belső” feltételeken átszűrve érvényesüljön. (E „szintézis” lehetőségéről vö. Bonyhai Gábor: *Literatura 1* [1974.]: 131, valamint Hoppál Mihály utószavát a *Szöveg, modell, típus* című Lotman-kötethez.)

3. Sajátos többletnehézségek a prózaelemzésben. — A prózaelemzés egy kissé mindig is „mostohagyerek”-nek számított a lírai műalkotások tanulmányozásához képest. Ennek okát részint a prózának viszonylag kisebb presztízsében kereshetjük (Szöllősy Klára említi egy mű-

fordítás-gyűjteményének bevezetésében azt a jellemző adalékot, hogy a görög nyelvben a prózának *pezografia*, azaz „gyalogosiadalom” a neve; Gyalogszerrel a huszadik században. Bp., 1967. 5), részint pedig abban, hogy a prózaelemzés sokak szemében kevésbé látványos, „hálás” feladat, mint a verselemzés, ráadásul különleges nehézségeket is támaszt az elemzővel szemben (ezekről l. később). Nincs hát mit csodálkoznunk azon, hogy világszerte sokkal több vers-, mint prózaelemzés lát napvilágot, s jó prózaelemzéseknek különösképpen híjával vagyunk (vö.: Welles — Warren: Az irodalom elmélete. Bp., 1972. 320; Staiger: Die Kunst der Interpretation. Zürich, 1955. 31).

Újabban mégis mutatkozik némi előrelépés, külföldön is, nálunk is. Most csak a magyar nyelvű szakirodalomból emelünk ki néhány művet ennek a megélnéklülésnek a szemléltetésére. Az 1970-es szegedi novellaelemző konferencia anyaga egy évvel később nyomtatásban is megjelent (A novellaelemzés új módszerei); a népszerű Miért szép? sorozatban is közreadtak egy novellaelemzéseket tartalmazó kötetet; Harsányi Zoltán háromkötetes Stílus-elemzése a középiskolai irodalomoktatás segítésére készült, de az irodalomkedvelő olvasó, sőt a szakkutató is haszonnal forgathatja, mert bővelkedik finom részletmegfigyelésekben; Herczeg Gyula könyve, A modern magyar próza stílusformái lényegében csak a mondatstilisztika szintjéig jut el, de amire vállalkozik, azt maradéktalanul meg is valósítja: bőséges példaanyaggal dokumentált, jól áttekinthető képet ad az egyes mondat szerkezeti megoldások kialakulásáról és fejlődéséről, a sajátos szövszerkezet-típusokról és különösen az ún. szabad függő beszéd stílárís lehetőségeiről. Eredményesen munkálkodnak a prózaelemzés terén a romániai magyar stíluskutatók is: újabb tudományos termésükből most csak a Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról című pompás kötetet emeljük ki (Bukarest, 1976.; szerk. Szabó Zoltán). A prózaelemzés iránti érdeklődés megélnéklülésére mi sem jellemzőbb, mint hogy e könyvnek öt terjedelmes tanulmánya közül négy prózai művek stílussajátóságai val foglalkozik. Ösztönzést adhat a prózaelemzésnek a szövegelmélet is. E viharos tempóban fejlődő nyelvészeti részdiszciplínáról az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. kötetéből (A szöveg megközelítései. Bp., 1976.), Szabó Zoltán könyvéből (A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár-Napoca, 1977. 174—95), valamint nyelvészeti folyóirataink némelyik cikkéből (Kiefer Ferenc: Nyr. 103: 216—25; Szabó Zoltán: MNy. 70: 315—24; Nyr. 99: 135—42; Nyr. 101: 468—81; Zsilka Tibor: MNy. 75: 162—70) kaphat képet a magyar olvasó. A téma iránt érdeklődőknek kitűnő tájékoztatást és megbízható bibliográfiai kiindulópontokat nyújtanak továbbá a Helikon tematikus számai: 1970/3—4. (Modern stilisztika), 1973/1. (Műelemzés és műfajelmélet), 1974/3—4. (Modern poétika), 1978/3. (Transzgresszív elemzések).

Többek között ezek a sikeres magyar nyelvű — és az itt nem említett idegen nyelvű — kezdeményezések hívják fel a figyelmünket a korszerű stilisztikának arra a feladatára, hogy a maga sajátos eszközeivel fogja vallatóra újabb prózairodalmunkat. („Újabb”-on az utóbbi tíz-tizenkét évben színre lépett alkotók, az ún. „fiatalok” vagy „maiak” értendők, kb. a Naponta más antológia gárdájától kezdve egészen a legmodernebb kísérletekig.) Ennek az elemzésnek stílusportrék, tudományosabb szóval: stílusjellemzések sorozatából kell összeállnia (e stilisztikai tanulmánytípusról — meg a többről is — l. Szabó Zoltán Kis magyar stílustörténetének bevezetését). Mielőtt azonban a kutatómunkának erre a fázisára, az analízisre kerülne a sor, nem látszik

fölöslegesnek egy pár gondolatot, ötletet előrebecsátani a prózaelemzésnek mint olyannak sajátos problémáikról, módszertani nehézségeiről.

A stíluselemző eljárások, elvek és módszerek csaknem kivétel nélkül a verselemzés gyakorlatában jöttek létre, lírai műalkotások elemzése során alakultak-formálódtak, s ennek bélyegét kétségkívül magukon viselik. Jogosnak látszik tehát a kérdés: mennyiben alkalmasak ezek a módszerek szépprózai művek stilisztikai interpretálására? A próza, tudjuk, közbülső helyet foglal el a költészet és a köznyelv, vagy ahogy Jakobson írja, a szigorúan poétikus és a szigorúan referenciális nyelv között (i. m. 269). A prózaelemzés sajátos módszertanának kidolgozásakor ezt a tényt nem szabad figyelmen kívül hagynunk. A nagyobb terjedelmű művek, pl. regények nyelvészeti-stilisztikai feldolgozása ezenkívül számos technikai jellegű nehézséget is tartogat. Mindjárt a munka megkezdésekor azzal a dilemmával kell szembenéznünk, hogy a teljes szövegét elemezzük-e a regénynek, vagy pedig csak egyes mondatait. Van olyan felfogás, hogy a prózastílus leírásakor a művet az első mondatától az utolsóig meg kell vizsgálni (Martinkó András: Az elbeszélés ritmusa az elbeszélő, a cselekmény, a tér és az idő vetületében. A novellaelemzés új módszerei. Bp., 1971. 147). Egy másik stíluskutató viszont arra az elvi álláspontra helyezkedik Németh László nyelvi eszközeit számba vevő tanulmányának bevezetésében, hogy a regény összes mondatának elemzése nemcsak kivihetetlen, de fölösleges is, mivel a műnek nem minden mondata jellemző az íróra: a jellegzetes „saját” mondatokat stilisztikailag „közömbös” részek kötik össze. Az elemzőnek tehát nem kell minden részletet megvizsgálnia, csak a jellemzőket. Ahhoz azonban, hogy a „jellemző” mondatokat ki tudja emelni a szövegből, valójában mégiscsak végig kell olvasnia, végig kell elemeznie az egészet (Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában. Bp., 1971. 6). E „kompromisszumos” megoldással nagyjából egyetérthetünk. Azzal a megjegyzéssel már kevésbé, hogy ha a műnek minden mondata jellegzetesen „saját” mondat lenne, „ez olvashatatlanná és élvezhetetlenné tenné” (uo. 5). Hisz nyilvánvalóan vannak olyan szerzők, akiknek (majdnem) minden mondatuk tipikusan és félreismerhetetlenül magán viseli az egyéni stílus bélyegét (a klasszikusok közül talán Krúdy a legpregnansabb példa erre, de a maiak közül is hivatkozhatnánk pl. Esterházyra vagy Tandori Dezsőre). Az ilyesmi néha valóban megnehezíti az olvasó — és az elemző — dolgát, de azért nem teszi „élvezhetetlenné” a szépirodalmi szöveget. Sőt. (Bár ez az egész „saját — nem saját” megkülönböztetés is megérne egy tüzetesebb elemzést, mivel a legbanálisabb, leginkább köznapi mondat is nyomban „sajáttá” és különlegessé válik, amint belekerül egy igazi műalkotás áramkörébe. Gondoljunk csak a különböző nyelvi „talált tárgyak” irodalmi felhasználására Örkénytől Sükösdig és Tandoritól Nádas Péterig! Ez azonban igencsak messzire vezetne, egészen az irodalmi műalkotás létezési módjának és az „irodalmisság” kritériumainak a problematikájáig, s ebbe most nemigen mehettünk bele.)

4. Kitekintésül: újabb prózaíróink és a nyelv.
— Ismeretesek Roman Jakobsonnak a nyelvi kommunikáció tényezőiről s az azokhoz rendelt specifikus funkciókról szóló fejtegetései (i. m. 234—41). Csak emlékeztetőként utalok rá, hogy a szépirodalmi műben a hat tényező közül természetszerűleg maga az üzenet (a szöveg) s a neki megfelelő funkció, a poétikai tesz szert különleges jelentőségre. A poétikai funkciónak az a lényege — mutat rá Jakobson —, hogy a nyelvi közlemény önmagára mint nyelvi

entitásra koncentrálja az olvasó, a befogadó figyelmét. Ily módon játszódik le a nyelvi formának sokat emlegetett „átlátszatlanná válása”, vagyis az, hogy a nyelv, a megírás módja mintegy „felhívja magára a figyelmet”, nem éri be a tartalomnak gépies közvetítésével, s ezáltal egyáltalán észrevehetővé válik. Arról természetesen szó sincs, hogy a poétikai funkció megléte az esztétikai céllal megszervezett, „deformált” közlemények specifikuma lenne; az azonban kétségtelen, hogy míg a nyelvi közléskapcsolatnak egyéb műfajaiban ennek a funkciónak csak meglehetősen mellékes, járulékos szerepe van, addig az irodalomban a poétikai funkciónak egyértelmű primátusa van a másik öttel (referenciális, emotív, konatív, fatikus, metanyelvi) szemben. Ez az „átlátszatlanná válás”, a nyelvi megformálásnak ez a viszonylagos önállósulása magától értődően a legkülönbélebb módokon és mértékben megy végbe az egyes írók alkotásaiban. Talán még az sem biztos, hogy mindig végbemegegy-e. S egyáltalán: feltétele-e ez az „átlátszatlanná válás”, önmagára koncentrálódás az esztétikai relevanciának? Nem kell okvetlenül igenlő választ adnunk erre a kérdésre ahhoz, hogy belássuk: az, hogy a stílus mikor, hogyan és mennyire tesz szert dominanciára egy írói oeuvre-ben, kiindulópontja lehet egy — meglehet: vázlatos — tipizálásnak.

A spektrum egyik szélén azok az alkotók kaphatnának helyet, akiknél a nyelv szinte észrevétlen marad. Ez a típusú prózaírás már-már „az écriture zéro fokához”, a színezetlen köznyelvhez közelít (vö. R. Barthes: *Le degré zéro de l'écriture*, 1953.). Az efféle, puritánul visszafogott „stílustalan stílus” épp látszólagos eszköztelenségével válthat ki elementáris hatást (a klasszikus példa: Hemingway), de szüntelenül fenyegeti egy „nyelvi elsivárosodás” veszélye is. (S a kopárságtól néha a pongyolaságig, az elnagyoltságig sem hosszú az út.)

Az ellenkező végletet a — régi, Horváth János-i szóval — „stílroman-tikus” írásmód képviseli, amelyben a nyelvi forma már csaknem mindent magába szív, fontosabbá válva a tartalomnál, pontosabban: önmaga válva azzá. E stílárius tobzódás, mely megáradt folyamként sodor magával képeket, képtöréseket, asszociációkat, gyakran idegen nyelvű szövegtörmelékeket, nyelvi „objet trouvé”-kat stb., egykönnyen öncélúvá válhat. Csak az adhatja meg a létjogosultságát, ha csakugyan képes egy asszociációs folyamatnak (az emlékezés vagy éppenséggel az alkotás tudatállapotának) a modellálására. Az ilyen típusú, burjánzó, sőt olykor túlburjánzó próza természetesen nemcsak az olvasót, hanem az elemzőt is fejtörésre, nemritkán rejtvényfejtésre készíti.

Egy harmadik, irodalmunkban szinte hagyománytalan, de az ifjabb nemzedék életérzésével nagyon is összhangban levő stílárius magatartás azon az ironikus és önironikus távolságtartáson alapul, amely az elbeszélő, az elbeszélés és az elbeszélte között feszül. A stílus öniróniája válik itt rendező elvvé: az írói nyelv lépten-nyomon metanyelvként is funkcionál. Ily módon nemcsak tárgyra (denotátumára), hanem egyúttal önmagára is irányul, saját keletkezését figyeli, elemzi, kommentálja és ellenpontozza. A műalkotás „a nyelv állandó elvi visszavételének önironikus folyamatában” jön létre (Andrási Gábor: *Mozgó Világ* 1978. febr. sz. 61). A jelentést hozó nyelv funkcióját mindinkább egy jelentést teremtő nyelv sajátítja ki.

Ezek persze inkább csak a kirívó, némiképpen szélsőséges esetek, melyeknek jelzésével korántsem merítettük ki a lehetséges stílusmagatartások teljes készletét. (Csak mutatóba néhány az itt nem is említett tendenciák közül: valamelyest „megemelt” köznyelv, archaizálás, az impresszionisztikus vagy

a dokumentarista törekvések továbbélése, a játékos, a szerepjátszó, a film-kameraszerűen objektív és pontos, a [nép]mesei hangütést próbálgató stb. stílus.) De nem is állt szándékomban teljes körképet festeni. Az majd amúgy is csak a minél pontosabb és árnyaltabb stílusportrék egymásutánjából, a részletmegfigyelések összegeződéséből rajzolódhat ki. E stílusjellemzések pedig (a fiatal próza legkarakteresebb, stílárís szempontból legtöbb újdonságot hozó képviselőiről) egyelőre megíratlanok. Ehhez a nem csekély munkához szántam egy kis elméleti „torokköszörülésnek” ezt az írásomat.

Kemény Gábor

Helyesírásunk „hatodik” és még két elve nevében

1. A latin betűs magyar írás több mint 140 éve, 1832 óta igyekszik a magyar szókészlet szavainak és a magyar beszédben is használatos idegen szóknak az írását egyszerűsíteni, ill. az idegen tulajdonnevek írásának az eredeti alakját megtartani. Látható ez napjainkban is, amikor pl. az *ly* létének vagy nemlétének a kérdése került szóba (Nyr. 101: 423—38.), ill. kevésbé látszik, amikor olyannyira ragaszkodunk a hagyományos írásmód néhány esetéhez (AkH. 116—9. p.). De látható a törekvés a szabályzatnak azokból a pontjaiból is (278—89. p.), amely pontok szemléletesen tanúsítják, hogy a magyar helyesírás igyekszik tiszteletben tartani az idegen szók és tulajdonnevek eredeti írásmódját. A félreértést kerülendő hangsúlyozni szeretném, hogy nem vagyok sem egyik, sem másik helyesírási elv ellen, mert képtelenségnek érzem és tartom a három elv bármelyikét is ellenezni. Írásrendszerünk kiejtés szerinti (fonetikus) elvének a megszüntetésével valószínűleg maga az írás halna ki; a szóelemző (etimologikus) írásmód ma még nélkülözhetetlen — és valószínűleg az is marad még igen sokáig —, részint magyarossági, részint szójelentéstani, részint morfológiai, részint meg egyéb nyelvészeti okok miatt; de dicséretesnek és szükségesnek tartom azt is, hogy írásrendszerünk egypár esetben ragaszkodik a történetileg kialakult szokásokhoz, a hagyományosság elvéhez, jöllehet a szabályzat 113. pontja pl. némileg a hagyományosság erőtlenedésére is utal, éppen a szóelemek elhomályosodása által. (Talán nem véletlen az alcímek egymás utáni sorrendje sem: Elhomályosult szóelemek — A hagyományos írásmód, 29. l.) Ez az erőtlenedés azonban csak látszólagos, mert a nyelvtörténeti (nyelvfejlődési) okokat-okozatokat ismerve, érthető az elemek elhomályosulása.

Nem azért ültem írógép elé, hogy az elismert helyesírási elvek ellen szóljak; távol áll tőlem a gondolat is. Sőt. Minthogy írásgyakorlatunk hallgatólágosan elismeri a „negyedik, ötödik és hatodik” elvet is, ezek érdekében akarok szólni, helyesírási elveink „mostohagyermekai” nevében kívánok egypár szót mondani. Írásomat vitaindítónak szántam, mert úgy látom, szóvá kell tenni az alkalmazott, de el nem ismert elvek kérdését is; ha az *ly* törlése (meghagyása) napirendre került, esetleg vele egyidőben módosítható a helyesírási elvek száma is

Vitaindítóm címe — nem kérdéses — furcsán hat. Furcsa az, hogy a címben egyszerre a „hatodik” elvet említem; ez viszont föltételezi, hogy a hatodikat megelőzve „ötödik” elve is van a magyar helyesírásnak, és persze „negyedik” is, bár az AkH. 10. kiadása csak hármat sorol fel (vö. 1. p.). Pedig így van: el nem ismert elvek, hamupipókék is vannak.

Bár hivatalosan elismert elvként csak hármat tart nyilván az AkH., mint újabb tudományos fölismerést, régebbi időktől emlegetik már a negyediket is, bár a hivatalos szabályzat még nem sorolta be. Nyílt titok azonban az is, hogy még két — az egyik egyre jobban nagykorúsodó — elvről szólhatunk, bár hivatalosan ezeket sem nevezzük elveknek annak ellenére, hogy a szabályzat foglalkozik velük a 130., 131. és 227. pontban, ill. a 282—9. pontokban.

2. A fonetikus és etimologikus írásmód s a hagyományosság elve mellett lassan polgárjogot kap a negyedik elv is — a születőfélben levő 11. kiadás talán már föl is veszi a sorrendbe? —, hiszen az újabb szakirodalmak már említik az egyszerűsítés elve néven. A FÁBIÁN—GRAF—SZEMERE társszerzők által az iskolák számára készült Helyesírásunk c. könyv már beiktatta negyedik elvként. Szükség is volt erre a lépésre, hiszen az AkH. 10. (1954-i) kiadása igen sok pontjában foglalkozik az egyszerűsített írásmód eseteivel, bár hangsúlyozottan egyik pont sem nevezi így. Ilyen szabályzati pontok pl. a 93—100., a 107—9. pont, amelyek tömören és sűrítve fogják át az egyszerűsítési eseteket. Más szempontok szerint azonban néhány egyszerűsítési esetet felsorolnánk.

a) Sok névszó hangtestének a belsejében, tehát vagy szótövekben, vagy ahol a nyelvérzék már nem észleli a képzőt, képzőszerű elemet, az egyszerűsítés elve szerint írunk:

<i>asszony</i>	<i>glossza</i>	<i>kulissza</i>	<i>poggyász</i>
<i>bosszú</i>	<i>hosszú</i>	<i>massza</i>	<i>szittya</i> }
<i>faggyú</i>	<i>Illyés</i>	<i>összesség</i>	<i>visszás</i>
<i>fattyú</i>	<i>kassza</i>	<i>parittya</i>	<i>zsöllye</i> stb.

b) Igék belsejében is egyszerűsítünk olykor a felszólító módjél és a személyragok hatására:

<i>eddzél</i>	<i>halásszunk</i>	<i>koppasszunk</i>	<i>másszon</i>
<i>esszük</i>	<i>isszuk</i>	<i>kússzál</i>	<i>ússzatok</i>
<i>fogóddzatok</i>	<i>játsszuk</i>	<i>lopóddzatok</i>	<i>vesszen</i> stb.

c) Denominális igékben, hangutánzó szókból képzett és másféle igékben a módjél és személyrag nélkül is egyszerűsítünk olykor:

<i>bosszant</i>	<i>fonnyad</i>	<i>loccsan</i>	<i>pottyán</i>
<i>dünnög</i>	<i>hosszabbít</i>	<i>lottyán</i>	<i>roggyán</i>
<i>faggyúsít</i>	<i>kottyán</i>	<i>passzol</i>	<i>süllýed</i> stb.

d) Az egyszerűsítés elve szerint írjuk az olyan névszók tövét, amelyek ejtésekor a tö végi kétjegyű mássalhangzót hosszan mondjuk:

<i>buggy</i>	<i>hossz</i>	<i>pötty</i>
<i>fröccs</i>	<i>könny</i>	<i>priccs</i>
<i>füttý</i>	<i>maccs</i>	<i>puccs</i>
<i>gally</i>	<i>meccs</i>	<i>rossz</i>
<i>genny</i>	<i>meggy</i>	<i>szenny</i>
<i>giccs</i>	<i>passz</i>	<i>traccs</i> stb.

e) A *-val, -vel; -vá, -vé* raggal ellátott alakjukat szintén egyszerűsítve írjuk:

<i>buggyal</i> — <i>buggyá</i>	<i>hosszal</i> — <i>hosszá</i>	<i>pöttyel</i> — <i>pöttyé</i>
<i>fröccsel</i> — <i>fröccsé</i>	<i>könnyel</i> — <i>könnyé</i>	<i>priccsel</i> — <i>priccsé</i>
<i>füttyel</i> — <i>füttyé</i>	<i>maccsal</i> — <i>maccsá</i>	<i>puccsal</i> — <i>puccsá</i>
<i>gallyal</i> — <i>gallyá</i>	<i>meccsel</i> — <i>meccsé</i>	<i>rosszal</i> — <i>rosszá</i>
<i>gennyel</i> — <i>gennyé</i>	<i>meggyel</i> — <i>meggyé</i>	<i>szennyel</i> — <i>szennyé</i>
<i>giccsel</i> — <i>giccsé</i>	<i>passzal</i> — <i>passzá</i>	<i>traccsal</i> — <i>traccsá stb.</i>

f) Az egyszerűsítési elvnek engedve írunk akkor is, ha rövid kétjegyű mássalhangzóval végződő közszót *-val, -vel; -vá, -vé* raggal toldalékolunk:

<i>áccsal</i> — <i>áccsá</i>	<i>mosollyal</i> — <i>mosollyá</i>
<i>aganccsal</i> — <i>aganccsá</i>	<i>naggyal</i> — <i>naggyá</i>
<i>bilinccsel</i> — <i>bilinccsé</i>	<i>növénnyel</i> — <i>növénnyé</i>
<i>bölccsel</i> — <i>bölccsé</i>	<i>olasszal</i> — <i>olasszá</i>
<i>csősszel</i> — <i>csősszé</i>	<i>pehellyel</i> — <i>pehellyé</i>
<i>eggyel</i> — <i>eggyé</i>	<i>ponttyal</i> — <i>ponttyá</i>
<i>faggyal</i> — <i>faggyá</i>	<i>ráccsal</i> — <i>ráccsá</i>
<i>gyönggyel</i> — <i>gyönggyé</i>	<i>rizzsel</i> — <i>rizzsé</i>
<i>hellyel</i> — <i>hellyé</i>	<i>ronggyal</i> — <i>ronggyá</i>
<i>járvánnyal</i> — <i>járvánnyá</i>	<i>rozzsal</i> — <i>rozzsá</i>
<i>kaláccsal</i> — <i>kaláccsá</i>	<i>süvölvénnyel</i> — <i>süvölvénnyé</i>
<i>kilinccsel</i> — <i>kilinccsé</i>	<i>szárnnyal</i> — <i>szárnnyá</i>
<i>kováccsal</i> — <i>kováccsá</i>	<i>szivaccsal</i> — <i>szivaccsá</i>
<i>lággyal</i> — <i>lággyá</i>	<i>tárggyal</i> — <i>tárggyá</i>
<i>mésszel</i> — <i>mésszé</i>	<i>viasszal</i> — <i>viasszá stb.</i>

g) A család- és utóneveket a fenti ragokkal toldalékolva szintén egyszerűsítjük írás közben:

<i>Királyal</i> — <i>Királyá</i>	<i>Györggyel</i> — <i>Györggyé</i>
<i>Kováccsal</i> — <i>Kováccsá</i>	<i>Károllyal</i> — <i>Károllyá</i>
<i>Naggyal</i> — <i>Naggyá</i> (lett a lány neve esküvő után)	<i>Mihályal</i> — <i>Mihályá</i> (pendült a kis Gyuri, Karcsi és Misi) stb.

h) Egyszerűsítjük az írást akkor is, ha a közszó végén kettőzött egyjegyű mássalhangzót írunk, és a szót a fenti ragokkal toldalékoljuk:

<i>hallal</i> (= helyiséggel)	<i>hullá</i> (= helyiséggé)
<i>kakukkal</i>	<i>kakukká</i>
<i>makkal</i>	<i>makká</i>
<i>orral</i>	<i>orrá</i> (formált anyag)
<i>sakkal</i>	<i>sakká</i> (lett a lépés)
<i>szakállal</i>	<i>szakállá</i> (nőtt az arcszőr)
<i>tettel</i>	<i>tetté</i> (vált gondolat)
<i>tollal</i>	<i>tollá</i> (lett a pihe)
<i>ujjal</i>	<i>ujjá</i> (ruhaijjá szabott textil)
<i>vállal</i> (= vállával)	<i>vállá</i> (alakult márvány) stb.;

továbbá az idegen szók kedvéért:

<i>akvarell</i>	<i>blokk</i>	<i>kartell</i>	<i>pasztell</i>
<i>bagatell</i>	<i>blöff</i>	<i>komplett</i>	<i>plakett</i>
<i>balett</i>	<i>bojkott</i>	<i>korall</i>	<i>plüss</i>
<i>bankett</i>	<i>brikett</i>	<i>marsall</i>	<i>samott</i>
<i>barakk</i>	<i>bross</i>	<i>modell</i>	<i>sziluett</i>
<i>barokk</i>	<i>flanell</i>	<i>pakk</i>	<i>zsilett</i> stb.

i) A képzőszerű *-tyú*, *-tyű* elemek esetében magánhangzó után szintén egyszerűsítünk:

<i>csöngettyű</i>	<i>dugattyú</i>	<i>pörgettyű</i>
<i>csörgettyű</i>	<i>forgattyú</i>	<i>szivattyú</i> stb.

j) A *-nyi* képző esetében ugyancsak egyszerűbben írunk, ha *ny* végű szóhoz kapcsolódik:

asszonnyi (termete van)
eszménnyi (értékelés; valamicske eszményszerűséggel)
tanulmánnyi (némi tanulmánnyal fölerő)
toronnyi (magassága van) stb.

k) A *-nyi* képzővel megalkotott névmások írása közben is egyszerűsítünk:

<i>akármennyi</i>	<i>ennyi</i>	<i>mégannyi</i>	<i>szintannyi</i>
<i>annyi</i>	<i>emennyi</i>	<i>mennyi</i>	<i>ugyanannyi</i>
<i>amannyi</i>	<i>felaennyi</i>	<i>mindannyi</i>	<i>ugyanennyi</i>
<i>amennyi</i>	<i>félannyi</i>	<i>mindannyian</i>	<i>valamennyi</i> stb.
<i>bármennyi</i>	<i>megannyi</i>	<i>semennyi</i>	

l) Egyéb ragok esetében is egyszerűsítünk, ha a szó végi mássalhangzó és a rag kezdő mássalhangzója azonosak:

<i>hússzor</i>	<i>samottól</i>
<i>jobból</i> (= a jobbikból)	<i>szebben</i> (= a szebbikben)
<i>orra</i> (bukott)	<i>zsilettől</i> (vérzik a keze) stb.

Alkalmazzuk tehát az egyszerűsítés elvét a szó hangtestében és szóvégen, szótövekben és tövek végén, képzőkkel, mondat- és személyragokkal ellátott esetekben (igéknél, ha a személyrag *j*-je hasonul), a felszólító mód jelenél, ha az hasonul, azaz névszókban és igékben egyaránt. Az egyszerűsítés eredménye persze mindig ugyanaz: nem írunk két rövid kétjegyű mássalhangzót, hanem csak az első jegyét kettőzzük, a másodikból egyet írunk, vagyis a hosszadalmasabb *cscs*, *dzdz*, *gygy*, *lyly*, *nyny*, *szsz*, *tyty*, *zszs* helyett rövidebben és egyszerűbben írjuk: *ccs*, *ddz*, *ggy*, *lly*, *nnny*, *ssz*, *tty*, *zsz* betűkkel. Az egyetlen háromjegyű mássalhangzónk-at, ha hosszú lesz a szóban, ugyanígy egyszerűsítjük: a *d-ből* kettőt írunk, a *zs-ből* csak egyet: *ddzs*, mint pl.: *briddzsel*. A három azonos egyjegyű mássalhangzó helyett is — ahogyan a szóelemző írásmód egyébként megkövetelné — csak kettőt írunk: *áll + val > állal* (=

állával), de írásban csak: *állal*; továbbá: *jobbal, orral, tettel, tollal, vállal* (= vállával); stb.

A felsorolt 12 típussal és példáival természetesen nem merült ki a jegyzék. Számos példatípus van még a magyar nyelv szókészletében, amelyeknek a példáit ugyancsak az egyszerűsítés elvével összhangban kell írunk.

Teljes érvényűnek azonban ma még nem nevezhetjük az egyszerűsítés elvét. Néhány esetben, elsősorban is az összetett szók egy-két típusánál nem érvényesülhet. Tiltja ui. a szóelemzés elve, végződjék az összetétel előtagja akár rövid kétjegyű mássalhangzóval, akár kettőzött egyjegyűvel, ha az utótag az előtagot záró mássalhangzóval kezdődik (vö. AkH. 10. és 215. p.). Példák az első esetre:

<i>ácscsap</i>	<i>gipszszobor</i>	<i>ripacscsapat</i>
<i>ágygyártás</i>	<i>gyászszalag</i>	<i>ripacscsata</i>
<i>agygyengülés</i>	<i>gyászszegély</i>	<i>ripszszövet</i>
<i>állványnyugvás</i>	<i>gyászszerartás</i>	<i>szakácscsapat</i>
<i>bányászszekevény</i>	<i>hölgygyanúsítás</i>	<i>szakácscsata</i>
<i>bányászszekevény</i>	<i>idénynyitás</i>	<i>szívacsarnok</i>
<i>csapágygyár</i>	<i>jegygyűjtemény</i>	<i>szívacsere</i>
<i>csőszszigor</i>	<i>jegygyűrű</i>	<i>tárgygyűjtemény</i>
<i>csőszszimat</i>	<i>kisagygyulladás</i>	<i>tolmácscsel</i>
<i>díszszázad</i>	<i>kulcsont</i>	<i>tőgygyulladás</i>
<i>díszszemle</i>	<i>nagygyűlés</i>	<i>tőgygyalulás</i>
<i>fekélylyuk</i>	<i>pipacscsésze</i>	<i>versenynyitás</i>
<i>fénynyaláb</i>	<i>rácscsonkítás</i>	<i>zsiványnyelv stb.,</i>

és talán kivételes példa az -sz- esetében a *rossz-szívű* (= gonosz) és az *összszövetség*.

De ugyanígy kivételek, és nem vonatkozik az egyszerűsítés elve az olyan összetételekre sem, amelyeknél a kettőzött egyjegyű mássalhangzóval végződő előtaghoz azonos mássalhangzóval kezdődő utótag járul. Ilyenkor nincs egyszerűsítés, hanem — kötőjellel kapcsolva a két tagot — kiírjuk mind a három azonos mássalhangzót (vö. AkH. 216. és 393. p.):

<i>akvarell-lekopás</i>	<i>csekk-könyv</i>	<i>rajzblokk-köteg</i>
<i>balett-tánc</i>	<i>flanell-lepedő</i>	<i>sakk-klub</i>
<i>balett-táncos</i>	<i>futball-labda</i>	<i>sakk-könyv</i>
<i>balett-terem</i>	<i>itt-tartózkodás</i>	<i>sakk-kör</i>
<i>bankett-terem</i>	<i>korall-lánc</i>	<i>samott-tégla</i>
<i>barakk-konyha</i>	<i>lakk-keverés</i>	<i>sokk-kigyógyítás</i>
<i>barakk-kórház</i>	<i>marsall-lakás</i>	<i>toll-lobogtatás</i>
<i>bojkott-tanács</i>	<i>modell-lopás</i>	<i>toll-lopás</i>
<i>brikett-termelés</i>	<i>ott-tartózkodás</i>	<i>vádlott-társ</i>
<i>bross-sor</i>	<i>pakk-kirakás</i>	<i>váll-lap</i>
<i>bükk-kerítés</i>	<i>plakett-terv</i>	<i>zsilett-termelés stb.</i>

Az egyszerűsítés elvének ellenáll a végén kettőzött egyjegyű mássalhangzóval írandó családnév esete is, ha a mondatban *-val, -vel, -vá, -vé* raggal toldalékoljuk. Az előbbi példatípushoz hasonlóan, a családnévhez kerülő hasonlított ragot

kötőjellel kapcsoljuk, hogy három azonos mássalhangzó ne kerülhessen egymás mellé:

<i>Boross-sal</i>	majd: <i>Allemann-nal</i>	<i>Barr-ral</i>
<i>Kiss-sel</i>	<i>Aurell-lal</i>	<i>Baumann-nal</i>
<i>Papp-pal</i>	<i>Bachmann-nal</i>	<i>Beckett-tel</i>
<i>Szell-tel</i>	<i>Ball-lal</i>	<i>Mann-nal</i>
<i>Vass-sal</i>	<i>Bamm-mal</i>	<i>Scott-tal</i>

Indokolt tehát az egyszerűsítés elvének a beiktatása? Az elmondottak alapján igen.

3. Az ún. *érzelmi elv* az ötödik, amelyet főleg három esetben alkalmazunk: a levél megszólításában, a levél szövegében és költőink a költészetben. E három eset ui. az érzelem hatáskörébe tartozik, hiszen tisztelet, érzelmi szálak kapcsolják a levélíróat ahhoz a személyhez, akit a levél elején megszólít, vagy akihez szól a levélben, azért kezdi a levél némely szavát — a mondat első szaván kívül — nagybetűvel, ill. erősebb érzés kapcsolja a költőt a megszemélyesített és nagy kezdőbetűvel írt fogalomhoz. Igaz, ez már nem függ össze a kiejtéssel, sem a szóelemzéssel, sem az egyszerűsítéssel, talán inkább a lassan már hagyománynak nevezhető szokással, gyakorlattal. A hagyományos írásmódhoz mégsem kapcsolható az eset, mert itt nem régies vagy idegen betűkről, betűalakokról van szó, csupán egy nagybetű ajándékozásáról, a nagybetűvel jelzett és kifejtett vonzalomról, tiszteletről, vagy éppen mint a költőknél — megvetésről, gyűlöletről.

Az AkH. 10. kiadása szemléletesen tanúskodik amellett, hogy létezik az érzelmi elv, csak nem annyi példára és példatípusra kiterjedve, mint az egyszerűsítés elve. Hatósugara jóval kisebb, és ez így jó, mert különben fennállhat a veszély, hogy elnagybetűsödik a magyar írásmód, azaz hasonlóvá válik pl. a némethez, ahol a köznévi formákat is nagy kezdőbetűvel írják.

a) „Hivatalos iratokban és levelekben nagybetűvel kezdjük a megszólításnak első szavát és minden főnevét: *Titkár Elvtárs! Elnök Úr! Kedves Elvtársak! Drága jó Szüleim! Kedves Apám és Anyám! Igen tisztelt Kartársam!* stb.” — mondja a 130. pont a szabályzatban.

b) „Levelekben, értesítésekben stb. a megszólított személyre vonatkoztatott személyes névmásokat írhatjuk nagy kezdőbetűvel is, ha ezzel tiszteletünket akarjuk kifejezni: *Kérem Önt is, szíveskedjék kérdésemre válaszolni; Jó volna, ha Te jönnél velünk.*” — figyelmeztet bennünket a 131. szabályzati pont, miközben leengedi a sorompót a személyragos határozószók nagy kezdőbetűs írása előtt, tehát: *veled, nálatok, tihozzátok* stb. a helyes. Valójában tehát csak a 2. személyű személyes névmásnak tegező (pertu) és magázó (perszi) alakjának írása előtt ad zöld fényt, amelyek a levél mondatainak a belsőjében vannak, és szintén megszólításként hatnak: *Te, Maga és Ön.*

c) *Érzelmi alapja* van annak a nagybetűs írásmódnak is, amit a költők alkalmaznak bizonyos megszemélyesített fogalmak írása közben. Vonzódás, tisztelet, rajongás vagy éppen a megvetés és gyűlölet serkenti a költőt a nagybetű alkalmazására. Költőink közül csak Ady szimbólumaiból idéznék fel néhányat: *Élet, Hajnal, Halál, Harmónia, Mező, Minden, Mosoly, Nyár, Öröm, Ősz, Puszta, Tavasz, Vágy, Város*; továbbá *Együgyűség, Hitető, Nagyúr, Tél, Ugar*; stb. stb. A nagybetű alkalmazásának a lehetőségét az AkH. 227.

pontja talán még jobban sugallja, mint az előbb említett 131. pont. Idézem: „A megszemélyesített fogalmak nevét nagybetűvel kezdjük: *Enyészet, Halál, Kelet, Nyugat, Szerelem, Végtet* stb.” A megfogalmazás világossága egyértelmű: a megszemélyesített fogalmakat, szimbólumokat nagybetűvel lehet kezdeni, és — ez is az érzelmi elven alapszik.

4. Írásom fő célja azonban a hallgatólágosan elismert „hatodik” elv, az idegen tulajdonnevek írására vonatkozó elv. Szinte a csodával határos, hogy a helyesírási szabályzatok és módosított kiadásai már az első, az 1832-i szabályzat (Magyar helyesírás’ és szóragsztás’ főbb szabályai) előtti idők gyakorlatára is hivatkozva foglalkoznak vele, de mind a mai napig nem nyerte el a jogosan hivatalos elismerést, meglehet az 1832-i szabályzat még nem foglalt állást a kérdésben (vö.: Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története [1832—1954]. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974). Az AkH. 1934. évi kiadása már határozottan nyilatkozik a hatodik elvként említett kérdésben — ma már 146 éve! —, és az írásmód szabályozása azóta állandóan konkretizálódik és részleteződik, elvként mégsem említik a szakmunkák (vö. Szemere i.m.). Az említett kiadvány ide vonatkozó része a kor tudósainak és főleg azok elődeinek a gyakorlatára hivatkozik, és határozottan lándzsát tör azok írásos gyakorlata mellett, hangsúlyozván, hogy az „élő európai nyelvekbeli” tulajdonneveket magyar szövegekben az eredeti írásmód szerint kell írni. Példákat is mellékel a kiadás (idézi Szemere i.m.): *Cicero, Lucullus, Shakspeare* [!], *Voltaire, Schiller* stb. Sőt 1830 előtt, tehát az Akadémia megalapítása és az írásnak az Akadémia által történő szabályozása előtti korok írástudói is az idegen tulajdonnevek közül „csak a nagy íráshagyományú nevek magyaros írásmódját tartják meg” (Fábián: AkHElőzm. 214. — idézi Szemere: i.m.), a többi idegen név esetében viszont a forrásnyelvű (eredeti) írásmód mellett szállnak síkra. A megjelent szabályzatok közül csak az első, az 1832-es AkH. hallgat a kérdésről; a későbbiek viszont egyre inkább a szabályozás előtti korok gyakorlatát iktatják be kíváncsalmként, ez pedig a forrásnyelvű írásmód igénye. Ezt szorgalmazza az 1856-os AkHJ., az 1877-es AkHJ. pedig még jobban hangsúlyozza. Egyébként ennek az utóbbi AkHJ-nek a javaslatát két év múlva, az 1879-i AkH.-ban már szabállyá formálódik (l. Szemere: uo.). 100 éve tehát, hogy magyar szövegben is követjük az idegen tulajdonnevek eredeti írásmódját. És ez így helyes. (Természetesen csak a latin betűs idegen nevek írására gondolok, hiszen a nem latin írású nevek átírási kérdését még nem sikerült a nyelvtudománynak megoldania, az elvi kérdéseket mindeddig nem sikerült áthidalnia.)

A későbbi szabályzatok és kiadásai mindegyike az 1879. évi AkH. megfelelő szabályát alkalmazza, mint pl. az 1884., 1900., 1901., 1902., 1915., 1931., 1938., 1950. és 1954. évi is, valamint az időközben még megjelent módosítások és jegyzékek ugyancsak. Az 1884. évi AkH. már olyan mértékben törekszik az eredeti írásmódra, hogy az 1879-ben még *Boccaccio*-ként bejegyzett nevet már *Bocaccio*-ra módosítja. Az 1900-as AkHJ. viszont fel is sorolja, hogy „a latin, olasz, spanyol, francia, angol, hollandi, német, svéd, finn, oláh nyelvű személy- és helyneveket, továbbá a latin-betűs szláv nyelvekét (ilyen a horvát, szlovén, tót, cseh, lengyel) minden változtatás nélkül” kell írunk (idézi Szemere: uo.). Ez az AkHJ. 1915-ben máris jó irányban módosul, mert kibővíti a listát, és az előbbi nyugati és északi nyelvek közé sorolja a norvég és portugál nyelvet is. Ennek a szabályzatnak a 114. pontjához csatolt szigorúbb

megjegyzéssel együtt minden pontját átveszik a későbbi kiadások. A 114. ponthoz kapcsolt magyarázat hangsúlyozottan a szakmunkákra vonatkozik, és erőteljesebben igényli, hogy a „Tudományos szakmunkákban ajánlatos e tulajdonneveket saját, a mi betűinktől eltérő betűikkel írni.” (Idézi Szemere: uo.)

Századunk folyamán persze voltak nyelvészek is (mint pl. Balassa József), írók is (pl. Gárdonyi Géza), akik a magyar hangjelölés szabályai szerint akarták írni (íratni) az idegen tulajdonneveket, követőkre azonban nem találtak (l. Szemere: uo.). Ebből következik, hogy a forrásnyelvű írásmód napjainkig megmaradt, és az idegen személy- és helynevek nem váltak célnyelven (esetünkben: fonetikusan, magyarul) írottakká. Sőt a későbbi kiadványok csak tökéletesítették elődeiknek az idegen tulajdonnevek írására vonatkozó pontjait, mint pl. az 1950. évi AkH. megszüntette Hamlet szülőatyja nevének kettős voltát — habár az írás gyakorlata már jóval előbb megtette ezt —, és a *Shakspeare* ~ *Shakespeare* versenyfutásából az utóbbi alak került ki győztesen: *Shakespeare*. Így írjuk ma is.

A legutóbbi, az 1954. évi AkH., bár csak egy pontban foglalkozik a latin írású idegen tulajdonnevek nominativusi alakjával (vö. 282. p.), toldalékolt alakjaikra viszont aránylag nagy gondot fordít: hét szabályzati pont tárgyalja írásmódjukat, a 283. ponttól a 289. pontig foglalkozik velük.

A napjainkig megjelent szabályzatok pontjain keresztül 100 éve tiszteljük, ill. igyekszünk tisztelni az idegen, az eredeti írásmódot, mert nemcsak a latin betűs eredeti írásmódot óvták és védelmezték a szabályzatok, hanem — amint az utóbbi egy-két évtized azt hitelesen tanúsítja — „Így járunk el természetesen akkor is, ha az idegen nevek a magyarban nem használatos mellékjeles betűket tartalmaznak . . .”; „A mellékjeles betű helyett tehát az alapbetűtől eltérő más magyar betű alkalmazása, azaz a névnek fonetikus átírása általában nem kívánatos.” (Vö. 1954. évi AkH. 282. p.) A jugoszláviai magyar sajtó és publicisztika írásos gyakorlata szépen példázza a 282. pontból idézett két mondatot. Ezt igazolja az Ágoston Mihály által összeállított jugoszláviai Helyesírási függelék, és ezt igazolja a napjainkban készülő és ugyancsak általa összeállítandó részletesebb és bővített Függelék is.*

A gyakorlat viszont jóval megelőzte a szabályzatokat. Megelőzte Simonyi Zsigmondot is, aki az 1891-ben adott javaslatában csak az idegen szókról szól, az idegen tulajdonnevekre az nem vonatkozik, mert Simonyi is az eredeti írásmód mellett volt: az idegen tulajdonnevek ne váljanak a magyar szövegben célnyelvű alakokká, azaz ne írjuk őket magyaros latin betűkkel, hanem tart-suk meg és tiszteljük az eredeti alakokat, még ha azok betűi különleges, a magyartól eltérő mellékjeleket kívánnak is.

Szép és dicséretes kezdeményezés volt ez, ill. gyakorlat nemcsak Simonyi előtt, hanem hét-nyolc emberérettel előbb is. A gyakorlat gyökerei megelőzték Kazinczy nyelvújító harcait; a Baróti Szabó Dávid által „jakobinus maszlag”-nak gúnnyolt, de a művelt és felvilágosult Martinovics által vezetett köztársasági mozgalmat; megelőzte a Baróti—Rajnis—Révai triász prozódiai vitáját; a felvilágosodás (1772.) nagy öregjét és úttörő bihari remetét, Bessenyei

* E dolgozat 1978 márciusában készült. Azóta a könyv 1979 végén Mai magyar írás c. megjelent (Tankönyvkiadó Intézet Újvidék 1979), és az első hírforrások és értesülések után módosult a tartalma: helyesírási kézikönyv lett az általános iskolák és egységes középiskolák számára, és a jugoszláv tulajdonnévi anyagon kívül felölelte más népek tulajdonneveinek írásmódját is. (S. F.)

Györgyöt is; sőt Zrinyit, Balassit és Janus Pannoniust is. A gyökereket talán a középkori irodalom latin nyelvű szövegeiben, esetleg a későbbi német nyelvű utódaikban, majd az ezekből kialakuló magyar nyelvű prózában és lírában kell keresnünk. Magyarán szólva: néhány évszázados hagyománnyá, elvvé vált az idegen tulajdonnevek eredeti írásmódja, számunkra ma már csak a hagyomány maradt figyelmeztetésül, hogy tartsuk tiszteletben a több évszázados szokást. Az eltelt néhány század irodalmi alkotása ékesen és bőségesen igazolja a gyakorlatot, amely ma már elvi rangra emelte az idegen tulajdonnevekre vonatkozó írásmódot.

Szép és dicséretes dolog tiszteletben tartani — az idegen tulajdonneveken keresztül — minden latin betűs, és nem magyar írásmódot; forrásnyelvi, a magyartól tehát eltérő betűkkel és eltérő mellékjelekkel írni más népek tulajdonneveit, ezzel is kifejezve és hangsúlyozva a proletármegkülönböztetés eszméjének alap gondolatát: egymás megbecsülését, az embernek ember iránt kijáró tisztelet kifejezését. Ma már erre törekszik a korszerű nyelvészeti tudományok emberies szempontjait követő művelt világ. Csakis így kerülhető el az az írott furcsaság, hogy pl. — az esetleg balul sikerült idegen névre való hivatkozást és példálózást elkerülve — a sajátos jelentéstartalmat hordozó magyar családnév, mint pl. a *Tőke* név ne legyen „Teke”, „Teoke”, „Ticke”, „Tike” vagy más, de hasonlóan torz forma. A nem magyar írásmód, ha eredetiben, tehát magyaros formában írja a magyar családi neveket, nem fog más jelentéstartalmat adni azoknak, ami bizony jogi szempontból főképpen megfontolandó! Vagy — uram bocsá’ — képzeljük el Szegec nevét nem magyaros sz-szel, hanem z nélküli s-szel írva! a jelentésváltozást észrevenni nem nagy feladat. És viszont: ha a magyar szabályzat is eredetiben követeli minden latin írású tulajdonnévnek a magyar szövegben történő írását, akkor mi sem fogjuk megsérteni a név jelentéstartalmát, nem fogunk csorbát ejteni a forrásnyelvben levő eredeti vagy hagyományos voltán, nem fogunk előidézni kellemtelen tréfákra alkalmas pillanatokat, ezáltal nem sértjük meg a nem magyar név viselőjét, és akaratlanul sem idézhetünk elő egy esetleges jogi ügyet. És ez így volna rendjén, erre kellene törekednie a korszerű nyelvésznek és a haladó szellemű világnak. Természetesen, amint már előbb írtam — és ezzel csak aláhúzom a köztudott valóságot — a nem latin írású nevek átírása nagy problémát jelent mindaddig, amíg a nyelvészeti elvi kérdések meg nem oldódnak, és természetesen fordítva is: a latin betűs nevek beiktatása a nem latin írású szövegbe szintén nehéz feladat. Nagy kár, hogy a nyelvtudomány és ide vonatkozó ágai még a mai fejlettségük fokán sem tudják megoldani a nem latin írású nevek átírási kérdését, mint amilyen pl. a cirillbetűs bolgár, macedón, orosz, valamint a nem is cirillbetűs kínai, ógörög stb. neveket, ill. a latin írású neveknek a nem latin betűs szövegbe való beillesztését. (A szerb népnek kettős írásjelrendszere van: latin betűs és cirillbetűs írása, itt tehát a kérdés megoldása némileg könnyebb.) A korszerű helyesírási szabályzatokban a nyelvészek törekvése ellenére is ez jelenti az egyik gordiuszi csomót. A megoldásig azonban, sajnos, a fonetikus átírást kell alkalmazni világszerte.

Az említett jugoszláv gyakorlat egyre jobban törekszik a „hatodik” elv kérdését megoldani, az eredeti írásmód elvét a gyakorlatban megvalósítani, mindinkább kidolgozni. A Helyesírási függelék második, átdolgozott és bővített kiadása folyamatban van. E kis írás megjelenésekor talán már nyomdába is került a kézirat anyaga. A szerzője, Ágoston Mihály épp ezt az elvet igyekszik a jugoszláv nevekre vonatkozóan részletesen kidolgozni, hogy az ötnyelvű

Vajdaságban ily módon is érzékeltesse a jugoszláv társadalompolitikai elvek sarkalatos alaptételét, a testvériséget és egységet; a magyar helyesírásban hivatalosan még meg nem nevezett, ám a gyakorlatban már századok óta alkalmazott elvet. (L. a 45. oldal jegyzetét.)

Nem tudom, mi lehetne a még el nem ismert hatodik elv megnevezése, de az elmondottak után úgy vélem, hivatalosan elfogadott elvvé kellene előléptetni. Századok óta létező írásmódról van szó, az AkH. szabályai is mindjobban részletezik az idegen tulajdonnevek írásának kérdését, és — nem kell bizonygatnom — több nyelvi formáról is van szó, mint az egyszerűsítés elvének esetei. Ez mégis elfogadtatott hivatalosan is negyedik elvnek, akkor talán ildomos lenne az idegen tulajdonnevek írásmódjáról vallott elvünket is nagykorúsítani, hogy az se legyen afféle — a mesefogalommal élve — „neve-nincs” vagy „nemtudomka” elv, a magyar helyesírás mostohagyereke, amely a gyakorlatban egyre jobban felnőtté serdül, elméletben viszont nem vesznek róla tudomást a szabályzatok, azaz, hogy ismét a mese világához folyamodjam, még nem jött el a Hamupipókéét megmentő királyfi.

És ha polgárjogot nyerne mégis a fejtegetett elv, milyen nevet kaphatna? Javasolnék néhány szerényebb lehetőséget: „nemzetköziség elve”, „más népek tiszteletének elve”, „az eredeti írásmód elve”, „az eredeti formák átvételének elve”, „a nem magyarok megbecsülésének elve”, „az idegen formák megbecsülésének elve”; de lehetne akár az 1954. évi AkH. idevágó pontjainak az alcíme is (l. 53. o.): „Az idegen írásmód szerinti írás” elve; stb. Lényegében és többé-kevésbé minden javasolt elnevezési forma ugyanazokat a mozzanatokat tartalmazza: az emberiség jegyeit viseli magán, csak ki kell alakulnia a legjobb, legtartalmasabb, legkifejezőbb megnevezésnek. Az elvi elfogadás után — úgy gondolom — az elnevezés csak a nyelvművelés körébe tartozó kérdés maradna.

Esetleg ugyanígy hivatalossá válhatnék a dolgozat elején inkább csak érintett, mint kidolgozott „ötödik” elv is? A gyakorlatban szintén létező és szabályzati pontokba is foglalt érzelmi elv? Hiszen a szabályzat 130., 131. és 227. pontja foglalkozik is velük, miközben a 131. pont némileg kifejezésre is juttatja indoklásában az érzelmi tartalmat: „... ha ezzel tiszteletünket akarjuk kifejezni...”

A „hatodik” elv elismerése legalább annyira jogos, mint amennyire az egyszerűsítés elvének a beiktatása. A „hatodik” elv, még ha nincs is elismerve, minden latin írású nyelv tulajdonneveire érvényes, és ezek a formák számukat tekintve jóval az egyszerűsített írású esetek fölé kerülnek, jóllehet az idegen nevek között is vannak kivételek, a hagyományosan magyarul, magyar mellékjeles betűkkel írott idegen nevek (vö. AkH. 273—277. p.).

Hogy gyarapodnék a helyesírási elvek száma? Meglehet. Meggyőződésem azonban, hogy ez nem lehet gond; viszont a magyar helyesírást semmiképpen sem bonyolítaná, ui. csak elvi kérdésről van szó, csak az elveinket tennénk precízebbé. Az is meggyőződése, hogy a kifejtett emberességi vonások és vonatkozások, az elvek hivatalos elismerése nem zavarhatja a magyar helyesírásnak amúgy is bonyolult voltát, nem is komplikálná azt, csupán a magyar nyelvtudomány öregbítene az elismerés által a nemzetközi hírnevét, mert ily módon is fejet hajtana a proletárnemzetköziség gondolata és eszméje előtt.

Sinkovits Ferenc

Szőlőnevek

1. Az első szőlőnevek tőszavak, illetőleg köznevekből álló jelzős szerkezetek s összetételek voltak. Mivel kevés szőlőfajta volt, szőlőnevet is keveset ismertek. A korai szőlőnevek informatívak voltak: a szőlők egy-egy jellemző tulajdonságát jelölték, például *barnaszőlő*, *gyöngyfejér*, *fehérfoltos*, *sárféher* (egy 1230-ban kelt Sopron megyei ajándékozási szerződésből, l. Mühl Nándor: A soproni szőlészet története 1845–1945. 1; l. még Rapaics: Magy. Gyüm. 82. kk.).

A helyzet a múlt század végén kezdett megváltozni. A filoxeravész elpusztította az egykor virágzó szőlősöket. Új, ellenálló fajták kerültek hozzánk. Az új szőlőfajtákkal új nevek váltak ismertté. Megkezdődött a szőlőnemesítés is. Nálunk „a céltudatos keresztezéses nemesítés az 1880-as években Mathiász János világhírű szőlőnemesítőnk munkásságával” indult (Kaiser Géza: A korszerű szőlőtermesztés alapjai. Bp., 1975. 101). Mathiász munkáját Kocsis Pál folytatta (Illés Sándor: A homok óriása. Bp., 1977). Mathiász János „mintegy 180 szőlőfajtát nemesített ki, ebből jelenleg 80 fajtát tartanak nyilván a Mathiász-telepen” (Illés i.m. 35); Kocsis Pál nevéhez pedig 150 fajta ki-nemesítése fűződik, s ma 125 van közülük nyilvántartva (Füri József in: Illés i.m. 153). Intézményes nemesítés 1950 óta folyik a Szőlészeti Kutató Intézet keretében (Horváth Sándor—Szegedi Sándor: A szőlő telepítésétől a szüretig. Bp., 1966² 82).

Az intézményes szőlőnemesítés természetesen még nagyobb lendületet adott az új szőlőfajták létrehozásának. Az új fajták kialakításán fáradozó szakembereknek szakmai gondjaik mellett van még egy nehéz feladatuk: nevet kell adniuk szülötteiknek. Amíg egy-egy új fajta a kísérletezés, megfigyelés stádiumában van, amíg tehát nem kerül nyilvánosságra, számot kap. Csak a kísérletező szakemberek s a beavatottak tudják — mert belső használatra vannak —, mit jelent, mit takar a *Miklóstelepi* 5, 6, 11, 13, a *Badacsony* 1, 2, 3, 7, az *Intézeti* 6 és így tovább. Amikor azonban egy-egy fajtát államilag elismernek és terjesztését engedélyezik, amikor tehát a szőlőfajta a nagy nyilvánosság elé kerül, nevet kell kapnia. Nem mindegy, milyen. A jó név egyszerre több követelménynek tesz eleget: tájékoztat a vele jelölt dolog (ez esetben a szőlő) valamely jellemző, esetleg legjellemzőbb tulajdonságáról, felhívja a figyelmet, nyelvilag helyes, rövid, könnyen használható. Tehát tudományos-szakmai (pontosság, egyértelműség, informatív jelleg), reklám-, valamint nyelvi szempontokat kell figyelembe venni.

Talán nem lesz sem haszontalan, sem időszerűtlen, ha röviden nyelvi szempontból vesszük szemügyre újabb szőlőneveinket. A források: Kertészek új kézikönyve (szerk. Katona József. Bp., 1969. 272–86), Csepregi Pál—Zilai János: Szőlőfajtáink. Bp., 1976.⁴ és Illés Sándor: A homok óriása (Kocsis Pál életregénye). Bp., 1977.

2. Szőlőneveink két nagy csoportra oszthatók: konkrét és elvont nevek-re. A konkrét szőlőnevek a velük jelölt szőlőfajtáról valamely szempontból hiteles, jellemző, informatív adatot közölnek. Például azt, milyen ízű (*Mézes*, *Narancsízű*), milyen színű (*Fehér sasza*, *Piros szlanka*, *Fehér kádárka*, *Kéknyelű*), mikor érkei (*Korai piros veltelini*), hol terjedt el először (*Zala gyöngye*), honnan származik (*Rajnai rizling*, *Tramini*, *Bánáti rizling*, *Itália*), mi a viszonya egy már ismert szőlőhöz (*Téli muskotály*, *Korai ropogós muskotály*) stb. — Az elvont nevek — az ún. fantázianevek —

ezzel szemben érdemben semmit sem mondanak a szőlőről, az őket nem ismerő e nevek hallatán nem gondol szőlőre, de ha megmondják is neki, hogy a kérdéses név szőlőnév, fogalma sincs, milyen szőlőre gondoljon. Idetartoznak a történelmi személyiségek, híres emberek, családtagok, ismerősök neve alapján létrejött szőlőnevek, mint például a *Kocsis Irma*, *Petőfi Sándor*, *Mathiasz Jánosné muskotály*, *Kodály Zoltán*, *Julius Caesar*, *Hegedűs Sándor emléke*, *Szent István*, valamint a köznévi elemekből álló tő- és összetett szavak, illetőleg különböző szerkezetek, például *Barátság*, *Érdemes*, *Furcsa*, *Glória*, *Nyugalom*, *Kurjantó*, *Gloria Hungariae*, *Ezeréves Magyarország emléke*, *Aranyat ér*, *Egri nők*, *Ez is jó*, *Jobb sincs*, *Jó talán*, *Lesz még hazám*, *Nekünk is jó*, *Rátalált*, *Régi vágy*, *Találtam*, *Töszöm fő*, *De kár*, *Szedtevette* stb. Jelentéstani alapon a fantázianevek közé sorolhatjuk az idegen nyelvű s nálunk is zömmel eredeti helyesírással használt szőlőneveket, mint például *Medoc noir* (tkp. 'médoci fekete') vagy *Pinot noir* (tkp. 'fekete burgundi szőlő'), mivel ezek a franciául nem tudó magyar ember számára nem értelmes szavak. Fordítással vagy új név adásával lehetne-kellene próbálkozni. A mi *Hárslevelű*-nket lefordították a németek és a franciák, vö. ném. *Lindenblättrige* (W. Panwolf: *Kleines Weinlexikon*. München, 1974. 159), fr. *feuille de tilleul* (Csepregi—Zilai i.m. 107; Kiss Lajos: *NytudÉrt.* 92. sz. 80) az oroszban az *Irsai Olivér*-t 'aranyló korai' jelentésű szóval helyettesítették (i. m. 182).

Mit mondhatunk a fenti nevekről? Nem lehet kétséges, ha választanunk lehet, akkor az első típust, a konkrét nevet választjuk. Azokat, amelyek „beszédes” nevek, amelyek viselőjükről tájékoztatnak bennünket többé-kevésbé. Kocsis Pál szőlőnevei közül például a *Gyöngyösi piros*, *Homok gyöngye*, *Kecskeméti izes*, *Kecskeméti rízlíng*, *Kemény szőlő*, *Korai gyöngy*, *Korai piros*, *Kövér szőlő*, *Muskotályos kadarka*, *Ötfürtű*, *Piros Csabagyöngye*, *Szegedi zöld*, *Új Itália*, *Vérbélű*, *Zöldfürtű*. Ezekkel szemben a *Nyugalom*, *Lesz még hazám*, *Régi vágy*, *Szedtevette*, *Furcsa*-félék nemcsak furcsák és némák, de — részint — nyelvileg alkalmatlanok funkciójuk betöltésére.

A legújabb névadások — úgy tetszik — névadóik jó érzékéről tanúskodnak. Félresikerült fantázianevek helyett egyre több informatív, nyelvileg is egyszerű, a hagyományos szőlőnevekhez jól illeszkedő nevet adnak, illetőleg javasolnak. A Szőlészeti Kutató Intézet 10-es számú fajtajelöltje nevéül például Horváth Sándor és Szegedi Sándor a *Téli muskotály* elnevezést javasolták (i. m. 84). Megítélésem szerint jó név, mert utal a szőlő muskotályos ízére s arra, hogy késői érésű és sokáig eltartható. A legújabb szakkönyvek már átvették ezt a nevet (pl. Csepregi—Zilai i.m. 216). A *Mikóstelepi* 5 számú fajtajelölt *Ezerfürtű* elnevezéssel került forgalomba (i.m. 121), utalva ezzel a szőlő sokfürtű voltára. Az *Egri csillagok* 24 számú fajtajelölt *Zala gyöngye* néven fut megérdemelt karriert. 1970-től engedélyezett fajta, s már 14 országba eljutott (Magyar Nemzet, 1977. X. 25). A sikeres elnevezés utal a szőlő egyik „szülőjére”, a *Csabagyöngy*-re s arra, hogy Zalában terjedt el s vált ismertté először (Csepregi—Zilai i.m. 150). Természetesen a fantázianevek sem eleve rosszak. Két példa: a *Rekord* név utal a vele jelölt szőlőfajta nagy termőképességére, a *Favorit* pedig arra, hogy ez a szőlő kiváló tulajdonságainál fogva esélyes „a legjobb csemegeszőlők egyike” büszke címre. Mindkét név reklámfeladatának is tökéletesen megfelel.

3. Az új szőlőfajták — miként minden új áru, termék stb. — elterjesztésében, megismertetésében a nevek nem lebecsülendő szerepet játszanak. A

név mindenképpen hozzátartozik a jó értelemben vett népszerűsítéshez, nemcsak a reklámhoz (a kettő ugyanis nem mindig fedi egymást). A fogyasztót oda kell hívni az ismeretlen újhoz, hogy megismerkedjék vele (vö. Mikó Pálné: *NytudÉrt.* 75. sz. 77–89). S a *Balaton kincse*, *Zala gyöngye*, *Szőlőskertek királynője*, *Pannónia kincse*, *Cegléd szépe*-féle nevek utótagjaik kellemes jelentésszociációi és expresszív volta miatt erre alkalmasak is. De hiba lenne túlzásba vinni a reklám szempontjait. A név legfontosabb funkciója ugyanis a megnevezés, az, hogy a vele jelölt dolgot világosan elkülönítse társaitól, lehetővé tegye a gyors identifikálást.

Úgy gondolom, kellő körültekintéssel és megfontolással, valamennyi említett szempont figyelembevételével az illetékesek jó neveket adnak majd új szőlőfajtáinknak. Az azonban mindenképpen az ügy javát szolgálná, ha a javasolt nevekkal még közzétételük előtt nyelvi szakértők is megismerkedhethének. Több szem többet lát, a nyelvileg valamely okból tökéletlen névjavaslatokat előbb ki lehetne szűrni így. Nyelvészeknek szaknyelvi kérdésekben való közreműködése, tanácsadása külföldön s nálunk is egyre gyakoribb jelenség (l. Grétsy: A nyelvészet és a szaknyelvek: *NytudÉrt.* 75. sz. 67–76). Reméljük, a kör tovább bővül s a szőlőnevekkel nemcsak az etimológiában találkozunk (EtSz.; TESz.; Kiss Lajos: *NyK.* 70: 397–407, szakirodalmi összeállítással), hanem az alkalmazott nyelvészetben is: nem nyelvészek és nyelvészek együttműködése során.

Kiss Jenő

A számítógépes szaknyelv és a mediálisok

A számítógép és tágabb értelemben az automaták környezetében, illetve az ezek által alkotott rendszerekben végbemenő akciók jelentős része — elsősorban a kommunikáció kényelmesebbé tétele érdekében — automatikusnak tekinthető. Nem okoz különösebb nehézséget megmutatni, hogy az egyes akciók hogyan függenek az ember vezérlő szándékától, ezek a levezetések azonban a szövegeket igen nagy mértékben és merőben feleslegesen megterhelnék. Ha tudomásul vesszük, hogy a számítógép mindig az ember szándéka szerint működik, és ezt alapelveként alkalmazzuk minden konkrét esetre, akkor ezeket a konkrét eseteket — feltételesen — nyugodtan tarthatjuk automatikusnak. (Megjegyzendő, hogy éppen emiatt vannak a kívülállóknak problémáik a számítógéppel kapcsolatban — ők nem rendelkeznek azzal az ismerethalmazzal, aminek segítségével az önállóság mítosza lehántható a gépről.)

Ha tehát a fentiek alapján feltételesen elfogadjuk, hogy a számítógép akcióinak jelentős része automatikus, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy ezen akciók ágensének kijelölése is nehézségekbe ütközik. Ennek megértéséhez némileg pontosítani kell a kiinduló feltételt, ami úgy érthető, hogy a számítógép ezt vagy azt önműködően végez. A kiinduló feltétel nem így értendő, hanem úgy, hogy a számítógépes rendszerben ez vagy az önműködően végbe megy. A számítógépnek egyetlen akciója van, az hogy működik (ami lényegében egyenlő azzal, hogy létezik). Ilyen alapon azt mondhatjuk, hogy az automatikus működések leírására lényegében csak mediálisok (az aktív cselekvést kizáró, történést jelentő igék)* alkalmasak, mert egy automa-

* Lásd: E. Abaffy Erzsébet: A mediális igékről. *MNy.* 74: 280–93 és 75: 330–1. (A szerk.)

tikus akció ágensének megadása logikai képtelenség. (Éppen attól automatikus, hogy nincs ágens). Mégis, ha számítástechnikai szakszövegeket olvasunk, igen sok bizonytalanságot tapasztalhatunk az igehasználzatban. Vegyük a következő példát:

„Működés közben minden, a fuvarfeladat-file-t érintő mozgás (felvétel, törlés) mágnesszalagra is felíródik, hogy újraindításnál erről állítsák elő a megelőző állapotot” (Halpern—Bartos: Távadatfeldolgozás a közlekedés irányításában. Információ Elektronika. 1976/4. 289).

Az első tagmondatban az állítmány mediális ige. Az adatok (= mozgások) mágnesszalagra írása automatikusan történik. A számítógép nem ágense, hanem eszköze ennek az akciónak. A számítógépi program pedig, amelyik az akciót kiváltja, okozónak tekinthető. (A program durván így fordítható le hétköznapi nyelvre: Olvasd az adatokat! Ha mozgásadatot találsz közöttük, írd mágnesszalagra!) A programot készítő ember, mi több a számítógépet alkotó ember pedig, mint végső ok, annyira a háttérben áll, hogy az adott közlési aktusban nyilvánvalóan nem lehet figyelembe venni.

Ezzel szemben a második tagmondatban cselekvő igével kifejezett általános alanyt találunk. Kire gondolhat a szerző, amikor az *állítsák elő* alakot használja? A gépkezelőre? Nem valószínű, hiszen a gépkezelő tevékenysége merőben más jellegű, az ő szerepe ebben az akcióban annyi, hogy felteszi a meghatározott szalagot a gépre, és kiadja a számítógépnek a megfelelő indító parancsot. A program készítőjére? Az illető az újraindításnál valószínűleg nincs is jelen. A szalag írása és a „megelőző állapot előállítása” között az akciók végrehajtója tekintetében logikailag nem találhatunk különbséget. Ha az elsőt automatikusnak tekinthetjük, annak kell tekintenünk a másodikat is. Az *előállít* szó esetében azonban a szerzők nem érezték helyénvalónak a mediális *előállítódik* alakot. Nem azért, mert nem utal a cselekvés végrehajtójára. Ezt bizonyítja az általános alany használata. Ha itt az alany megjelölhető lett volna, akkor a szerzők ki is tették volna. Úgy tűnik, hogy az *-ódik*, *-ódik* képző ma már nem teljesen aktív.

A fenti mondat nem egyedülálló példa. A számítástechnikai szakszövegekben sok bajt okoz a szerzőknek, hogy igénylik a mediális igealakot, de nyelvérzékük nem engedi meg alkalmazásukat. Különösen éles ez a probléma a fordítások esetében, amikor is az idegen nyelven (pl. oroszul) szenvedő igével kifejezett alakokat kell magyarítani. A megoldás négy típusával találkoztam a magam gyakorlatában.

1. A megfelelő mediális ige általánosan elfogadott. Ilyenek például a *kapcsolódik* (bármely ige kötő alakjával), *kirajzolódik*, *megjelenik*, *rendeződik*, *fordul* stb. Meg kell jegyezni, hogy ezekben az esetekben nem jelent problémát, hogy a számítástechnikai szövegben az adott igék általában mást jelentenek, mint a köznyelvben, pl. a *rendeződik* nem a rend helyreállítására utal, hanem egy meghatározott sorrend kialakulására, a *fordul* igét nem fizikai értelemben használják, hanem nyelviben (a COBOL nyelvű program gépi nyelvűre fordul). Bár bizonytalanabban, de használatos a példában szereplő *íródik* (különböző ige kötőikkel) is. A szakírók az ilyen mediális alakokat általában „lelkismeretfurdalás nélkül” leírják.

A többi esetben a mediális alak alkalmazása szokatlan. Ezért ezeket általában kerüljük, és

2. általános alanyt használnak, mint ahogy azt a példamondat második felében láttuk. Ez a megoldás gyakran torz, mert a gondolat alanytalansága

igen nyilvánvaló (pl. „az adatokat a feldolgozás során a központi egységben tárolják”[?].) Másrészt az általános alanyok gyakori ismétlődése a szöveget monotonná teszi.

3. Meghatároznak egy konkrét alanyt az akcióhoz. Ez nyelviileg korrekt megoldás, azonban gyakran nem logikus. Igen általános körben használt alany a *számítógép*, vagy valamelyik alkotóeleme, egysége. Ez azonban végső soron szakszerűtlen, mert a számítógép tényleges (mechanizmusában végbemenő) és funkcionális tevékenysége jelentősen eltér, másrészt pedig, mert a számítógép ezen akciók vonatkozásában teljesen passzív. Ugyancsak közkedvelt megoldás alanyként a *számítógépi programot*, illetve annak valamely részletét megjelölni. Ez a kauzatív alanyhoz hasonló megoldás felületes, mert a program az akciót olyan áttétellel váltja ki, mintha közönségesen azt mondanánk, hogy X-et megölte a szél, mert levért egy cserepet a háztetőről, és az X fejére esett. Ugyancsak tipikus alany a *rendszer*, ez a szó azonban annyira elvesztette konkrét jelentéstartalmát, hogy szinte az általános alanyhoz közelít.

4. Szenvedő alakot használnak. Ez egyrészt betudható annak, hogy a szerzők nem tudják megkülönböztetni a szenvedő és a mediális igealakot, ami nem róható terhükre. Másik ok az idegen nyelvű szövegek hatása. A szenvedő alakok alkalmazásával kapcsolatban nagy probléma, hogy nyelvi köztudatunk e téren igen zavaros. Sokan úgy tudják, hogy a szenvedő igék használata a magyarban nem ajánlatos. (Ezt gyakran extrapolálják a mediálisok egy részére is: nemcsak a *-tatik-tetik* nem használtatik a magyarban, de az *-odik-odik* sem.) Emiatt segédigés vagy körülírásos megoldást keresnek (*történik, kerül, bonyolódik*).

5. A nehézséget megkerülve gondolatukat úgy fogalmazzák át, hogy pl. az eredetileg szándékolt ige helyett találjanak egy „bevett” mediális alakot.

A fenti változatokat egy fordítási példával szeretném illusztrálni. A „данные записываются на магнитную ленту” orosz mondatot a számozásnak megfelelő megoldástípus hívei a következőképpen fordítanak, illetve fordítják. (A mondat rendkívül gyakori, nemcsak típusában, hanem konkrét formájában is. Hipotetikus fordításváltozatként azt jelölöm csillaggal, amellyel gyakorlatomban nem találkoztam.)

1. „Az adatok mágnesszalagra íródnak.”
2. „Az adatokat mágnesszalagra írják.”
3. „Az adatokat a (számítógép /a program/ az X programutasítás /a gépezelő/ a beviteli berendezés /a rendszer . . .) mágnesszalagra írja.”
4. a) *, „Az adatok mágnesszalagra irattatnak.”
- b) „Az adatok felírásra kerülnek a mágnesszalagra [sic!].”
5. „Az adatok mágnesszalagra kerülnek.”

A fenti megoldásokat természetesen kontextustól függetlenül nem lehet értékelni. Sajnálatos azonban, hogy a 4.b) példa nemcsak hogy nem hipotetikus, hanem egyre gyakoribb is.

Összegezésként megkockáztatom azt a megállapítást, hogy a mediális igék elméleti tisztázása, aktív használata lehetőségének kidolgozása és nyelvművelői szintű terjesztése igen nagy mértékben hozzájárulna a számítástechnikai szaknyelv fejlesztéséhez, szabatosabbá tételéhez.

Kis Ádám

Vörösmarty képi „akkordjai”

(Második közlemény)

4. **Képek vegyítése.** — Mint említettük, Ullmann a vegyülő képegyütteseket dinamikusan összetettnek, J. Soltész Katalin heterogénnek, Hankiss komplexnek nevezi. A német stilisztikában a képkontamináció vagy képegyítés (Bildkontamination, Kontamination), illetve a képkeresztezés (Bildverschränkung) elnevezések járatosak (Siegfried Krah!—Josef Kurz: Kleines Wörterbuch der Stilkunde 25—6, 66; Gerhard Storz: Sprache und Dichtung 139, 152; vö. még Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája 180).

Az így összetett képek érintkeznek a képzavar jelenségeivel (J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve 285—9). Az, hogy hol a határ vegyített képek és képzavar, katakrézis közt, történelmileg is, ízlés- és irodalmi irányzatok szerint is változik. A klasszicista ízlésű Révai Miklós a múlt század elején elítélt, súlyosan kifogásolt olyan képegyütteseket, amelyeket ma értőn ízelegünk. Például: „mikor a' lélek olvadozni fog, mint a' viasz”, vagy: „hervadozó világosság” (A magyar szép toll 121—2). A romantika nyilván merészebb a klasszicizmusnál, mint ahogy igen merész, heterogén metaforaegyütteseket teremtett korábban a barokk is (vö. Wellesz—Warren: Az irodalom elmélete 296—306). Emeljünk ki néhány fontosabbnak látszó kérdést a különmemű képek vegyülésének — nálunk eddig kevésbé vizsgált — jelenségei közül!

1. **A különmemű, tartalmilag heterogén képek összehatása, belső kölcsönhatása.** — Ahogy szó és szó, szintagma és szintagma közt lehetséges olyan jelentés-összeférhetetlenség, amelyet az átvitel valamelyik foka már felold, illetve megszüntetve őriz meg, úgy lehetséges ez kép és kép között is. Egy egészen egyszerű példa az Eger I. énekéből:

[28] [Hanivár] „Harcban rohant s ragyogó hírnek kapdosta sugárát.” A „ragyogó hír”: szokványos metonímia, és alig egyénibb nála a „hír sugara”. Gyenge a feszültsége még a „ragyogó hír sugara” szerkezetnek is. A „hír után kapdosni” igéjének érintkezési és egyben hasonlósági átvitele sem hozza mozgásba a befogadó tudatát. Csak a két kép vegyítése kelt összeférhetetlenséget: *a)* a ragyogó hír sugara, vagyis a fényes társadalmi-erkölcsi elismeréssel járó dicsőség és *b)* a *kapdos* az átvitelnek ezen az első szintjén még inkompatibilis. Miután eljutottunk addig, hogy ismételten megpróbálkozott elérni, újra meg újra kísérletezett megszerezni azt a dicsőséget, meg kell látnunk a fénysugarak megfoghatatlanságának jelentésmozzanatában azt a költői mondanivalót is, hogy a dicsőség elérhetetlen, elnyerhetetlen maradt a török vitéz számára.

Kissé bonyolultabb példát idézek „A Guttenberg-albumba” soraiból. Láthatunk benne akár felvilágosodás kori képeket, akár utópista-reformista,

akár utópista-szocialista eszméket (vö. Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon 1 : 446; Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály² 327). De emellett stílárisan is elemeznünk kell a vers költői gazdagságát, többek között ezét a versmondatét is:

[29] „S a kitörő napfény nem terem áltudományt . . .”

Kitörő napfény: ha volna mellette *honnan?* kérdésre felelő — bármilyen szürke — helyi előzményhatározó, akkor valóban azt és csak azt jelentené, amit Horváth Károly gondol: a felhős ég, a komor téli ég alól kitörő tavaszi fényt. Csakhogy ez az ablativus hiányzik, ezért más, legalább vaglyagosan más értelmezésre kell gondolnunk (a csonka igefüggvények értelmezésére l. Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája 37—8; Uő. in: Jelentés tan és stilisztika 634). *Honnan?* kérdésre felelő helyhatározó nélkül kitörhet *a*) a tűzhányó, a vulkán; *b*) személy, aki dühét, elkeseredését hirtelen, erős formában fejezi ki: ez a jelentéslehetőség idegen a vers teljes kontextusától; *c*) kitörhet a forradalom, a háború; *d*) a láz, a szenvedély is. E jelentésszabályokkal és e nyelvtani szálakon társul — halvány háttérként — a kitörő napfényhez a kitörő vulkán, a kitörő forradalom, háborúság, láz és szenvedély.

Másrészt ez a napfény: „nem terem . . .”. A *napfény* főnév és a *terem* ige közt még tagadó formában is igen erős jelentéstani feszültség van. Mi t e r e m h e t a színezetlen közlésben? A föld; a növények; ritka és választékos szóhasználatban az alkotói eszköz — alkotást; illetve olyan elvont főnevek, mint a *szükség*, *hízelgés*, *életút* szintén elvontat. A „nem terem áltudományt” kifejezés tárgya a napfény-alanyt nem annyira a talajjal, növényekkel társítja, hanem inkább az alkotói eszközzel, vagy ennél is inkább: elvont főnevekkel. Mivel a *napfény*-nek a *kitörő* kapcsán is van olyan metaforikus-metonimikus jelentése, amely elvont főnév rokona („kitör a forradalom” stb.), az egymást eredeti jelentésükben kizáró, összeférhetetlen igei metaforák összefűlnek.

A kitörő napfény: lehet a felvilágosodásnak is, a reformista-utópista szocializmusnak is a Rendteremtő Értelme. Ebben a jelentésében szerepelhet a hiányzó ablativus miatt h a l v á n y a b b másik magyarázat összefüggései közt is. De a napfény hatása és a termés növényi folyamata közt akkor is lennie kell mind metonimikus, mind metaforikus kapcsolatnak.

„A Guttenberg-albumba” epigrammája bemutatott valamit Vörösmarty egyéni képalkotásának problémáiból. Meghúzódhatnak rejtettebb, de hasonló feszültségek a korszak képi közkincsében is. „Az élő szobor” egyes szám első személyben szóló vallomásának a képe első olvasásra csöppet sem hökkent meg:

[30] „Nem szólhatok; nyögésem néma jaj;

Szó és fohász kihalnak ajkimon.

A gondolat s az érzés ölyvei

Csak benn tenyésznek gyötrő lángimon.”

A gondolat s az érzés ölyvei: a kínzón szinte húsba tépő gondolatok, érzések. Szelíd megelevenítő metonímia ez még a határozóval bővített állítmány, a *benn tenyésznek* szomszédságában is. De *ölyvek*: *lángokon* tenyésznek? A *lángimon* csak költőiesen átvitt jelentésében (’lelki kínjaimon, égető szenvedélyeim’) válik úgy-ahogy összeférhetővé a másik képpel. Közben pedig az is bizonytalanságot kelt, hogy ez a *lángimon* helyhatározó-e, vagy esetleg ritkább formájú eredet-, illetve okhatározó.

Ilyen mondattani-jelentéstani merészség felbukkan már a kezdő költő zsongeiben is. Horváth Károly (A klasszikából a romantikába 86) idézi az „A havazó tél szele . . .” versnyitását:

- [31] „A havazó tél szele kezdi lezárni folyóink
Árjait és jegesül a hegyek ormin hava . . .”

Szél — folyóink árjai — lezár; azt az összeférhetetlenséget, hogy szél áradatot zár le, csakis az összkép fogadtatja el. A fagyot hozó szél hatására beállnak a folyók. Igaza van Horváth Jánosnak (i.m. 245): Vörösmarty figyelmét mindenkor valami össz-szemlélet tartja lekötve, s a legkisebb tárgyát, képelemét is egy egész világ összefüggésében fogja föl.

Illetve — mi is ez az „össz-szemlélet”? Mindig s z e m l é l e t - e? Vagy inkább az indulat, érzelem, hangulat nem szemléleti anyaga kovácsolja össze a heterogén képeket? Idézzünk egy nagyobb részt „A hűség diadalma” IV. énekéből!

- [32] „Véres harca után közelített Gárdon azonban;

Jött, hogy lássa minél hamarább a tűz szemü lánykát,
Jött, hogy félelmét szüntesse, s édes ölében
Titkos hű csókot szedjen diadalmas ajakkal.
A tündér örömek foszolékony szárnyakat öltve
Játszi tekintettel környékszik. S mennyi kívánság
Támad mentében, hány képzet lobban eszéből.
A csalatott! tele víg kedvvel, tele tiszta reménnyel
Futva, sebes vágatva siet vesztének elejbe.”

„A *foszolékony* már a nagyhatású Vörösmarty-jelzőket előzi [= előlegezi] — írja Horváth Károly (i.m. 328) —. Szemléleti tartalma is kifejező, hangulatilagzeneileg, ugyanakkor futamszerű metrumosságával kitűnően aláfesti az örömek tűnékeny voltának gondolatát.” Jellemző a költőre az a merészség, ahogy ezzel a jelzővel m e g b o n t j a a kifejtett megszemélyesítést, ahogy a meg-elevenítő metonímiába (l. erre Király István: Ady Endre² 1: 191, 341) idegen elemet ékelt be. Nehéz ugyanis úgy felfognunk a képet, hogy a tündér örömek megannyi kis Ikarusz, aki aztán — szárnya s z é t f o s z o l v á n — lezuhan az örömtelen földre. Van valami jelentés-összeférhetetlenség a *szárny* és a *foszolékony* között, akár madárnak, akár kis tündérnek, akár angyalnak a szárnyára gondolunk. Logikailag ez a *foszolékony* nem a *szárny*-nak a jelzője, hanem az *örömek*-nek (enallagé, jelzőeltolás, jelzőmetatézis). A megszemélyesített örömeket ez a jelző ismét elvontsággá változtatja (vagy legalábbis: arrafelé vonzza), s azt sejteti, hogy a *tündér* nem okvetlenül főnévi jelző, értelme nemcsak „szép-séges mesebeli nőalak”, hanem érvényesülnek melléknévi jelentései is: a ma már régies, költői „tündéri, bűvös, varázslatos”, illetve még inkább: „tűnékeny, változékony” (ez ma már elavult-költői, de Berzsenyivel egy időben még aligha volt régies). Konkrétan és elvontnak ez az oszcillációja (Hankiss Elemér kifejezése!) teszi ebben a kontextusban nagyon hatásossá a *foszolékony* jelzőt is.

Látszólag szintén egységbontó elem van a „Zalán futása”-nak VII. énekében:

- [33] „Erre boszús Viddin kirohant, és vitte halálos
Dárdáját magasan. Mint a gonosz éji sötétből

Megszabadult lélek, melly ott *csikorogva* tűnődik
 Istene karjától lelökette, de végre kizúdul,
 Fölveri a ropogó sziklát, mely válla gyanánt lesz,
 S amint szörnyükép végig megy az ősi világon,
 Nap, csillag beborúl, s reszketnek az ormok alatta;
 Ráordítanak a viharok, rádörren az ég is,
 Az mégis megyen, és akadályt nem szenved el útján;
 Úgy mene Viddin . . . ”

Nagyszerű eposzi hasonlatban harmonikusan szövődik össze egy sor szerény metonímia (*gonosz éji sötét*), metafora (*lélek . . . kizúdul*), alig-perszoniifikáció (*reszketnek az ormok*) és teljes értékű megszemélyesítés (*Ráordítanak a viharok*), benne sorakozik egy sereg hatásos, harsány hiperbola. Csakhogy a hasonlónak a gonosz éji sötétből megszabadult lelke *csikorogva* tűnődött ott . . . Bibliai reminiscencia volna ez, amelyben a *gonosz éji sötét* ama „külső sötétség”-nek felel meg, az *Istene karjától lelökette* a „vettessék”-nek és a *csikorogva tűnődik* a „lészen sírás, rívás és fogaknak *csikorgatása*” fordulatnak? Lehet ugyan, de ez Vörösmarty szövegének legföljebb háttérhangulatot, mellékértelmet ad. Miltoni hatásokra gondolnunk meg aligha szükséges.

Az ÉrtSz. szerint van a *csikorog*-nak egy olyan szépirodalmias jelentése is, hogy '[ember, állat] éles, visító csikorgásra emlékeztető hangot ad'. De ezt egyetlen példa mutatja be, ez is *csikorogva* fölrebbenő *f o g o l y c s a p a t r ó l* szól. Hogy milyen *e m b e r* csikoroghat, ezt a szótárból nem tudjuk meg. Alighanem öreg ember hangjáról lehet elmondani. Véleményem szerint ez a jelentés a mi mitikus-monumentális szöveggörnyezetünkbe nem illik bele. A bibliai háttérhangulat fogcsikorgató keserűsége, dühe ennél azért jobban idevág.

De ha a költő *fogcsikorgatva* határozót akart volna használni, miért nem azt sajtolta bele a szövegbe? A hexameterek kényszerítették volna rá, hogy helyette az intranzitív *csikorog* ige határozói igenevét alkalmazza?

Vörösmarty megoldása nem a rossz költő kényszerlépése. A mélybe vetett lélek itt nemcsak emberóriásként, titánként testesül meg, hanem egyúttal az emberi testnél mérhetetlenül *k e m é n y e b b* anyagból van megalkotva. Ez a metonímia keresztezi is a megszemélyesítést, de a teljes látomást ki is egészíti. A lélek nemcsak személlyé válik, hanem „anyagiasul” is (erre: Török Gábor: „A líra: logika” 116).

Rövidebb terjedelmű képpen még megrendítőbb hatást kelthetnek a köznap logikával ellenkező kapcsolatok, szemantikai összeférhetlenségek:

[34] „Hány fényes lélek tépte el magát,
 Virrasztott a szív égő romja mellett,
 Hogy tévedt, sujtott embertársinak
 Irányt adjon s erőt, vigasztalást.”
 (Gondolatok a könyvtárban)

Nem mindennapian szép a *fényes lélek*-nek álszinesztéziás, anyagosító metonímiája. A *fényes* jelző által érzékelhetővé tett *lélek* csak finoman ütközik a *tépte el magát* igei metaforával. Az *eltép*-nek ilyen átvitt használatát egyébként Vörösmarty kulcsképei közé sorolnám. Az „Ábrándban: „Szerelmedért | *Eltépett lelkemet* | Istentől újra visszakérem . . . ”; a „Klára Visegrádon”-ban: „. . . s illyenné lett a szűz párta, midőn az | A vadan *eltépett lány* kebelére

hullt”; a „Gondolatok a könyvtárban” egy másik helyén is: „Az ártatlanság boldog napjai | Egy *eltépett szűz* gyöngye öltönyén, | Vagy egy dühös bujának pongyoláján”. Az ÉrtSz. is épp Vörösmartytól idéz, bemutatva az *eltép*-nek egy konkrétabb és egy átvitt jelentését: 1.a. '[vadállat] szétmarcangol, szét-tép valakit': „A tenger szörnyei | *Tépjék el* testemet”. Ezen a költői-régies, de konkrét tartalmú használaton kívül van egy ilyen átvitt jelentésű is: 2. 'erőszakosan megszüntet [erkölcsi köteléket, gátlást]': „*Eltépek* önként mindent, ami köt”. Igénk azonban mind a hat idézett előfordulásában és jelentésében (természetesen beleértve az igenévi alakokat is) b e f e j e z e t t szemléletű, semmiképp sem folyamatos. Ezért, ha más értelmezés nem akad, [34] számú szemelvényünknek azt kellene jelentenie, hogy a fényes lélek előbb szétszaggatta, szétmarcangolta magát, és a z t á n, már ilyen állapotban virrasztott.

Ezt az igen erős jelentésfeszültséget csak az oldja valamelyest, ha a kérdéses versmondatok közt jelöletlen, a z o n o s í t ó m a g y a r á z ó viszonyt teszünk föl: „tépte el magát, [azaz épp ilyen önpusztító módon] virrasztott a szív égő romja mellett”. Oldódik, de föl mégsem oldódik ezzel a bonyolult kép-együttes. A *virrasztott* igével és bővítményeivel továbbra is megszemélyesül a *lélek*; de h o l virraszt? A *szív égő romja* mellett. A léleknek és a szívnek ez a jelentése a köznyelvben szinte rokon értelmű, itt viszont a megszemélyesült lélektől messzire elszakad a szív ('az ember legbelsőbb, legmélyebb, legőszintébb érzéseinek összefoglalója', 'az érzelmi életében, jellemében tekintett ember', 'az ilyen ember jelleme, egyénisége'), és a versben természeti tárgyként képesül. Képben kifejtett (széttépettség) és képbe befoglalt (lélek és szív más-más világa) szakadás kétszeres nyomatéka! Az Igazak széttépi magukat virrasztó lélekre és romba dőlt szívre, hogy virrasztva-örkődve is szolgáljanak, pusztulásukban égve is iránymutató jelek legyenek az éjszakában. Nem, nem válik teljesen „logikussá” ez az együttes mint összkép az átvitelek semelyik szintjén sem. A látomás képi ellentmondásossága n e m m e g m u t a t j a, hanem k i f e j e z i a haladás ellentmondásossága által meghasonuló nagy életek iszonyatát.

A heterogén kép belső feszültségét nem okvetlenül csökkenti, hogy alkotó elemei közül több is poliszém:

[35] „Mirígy: ... atyád volt,
 Aki téged benmszorúltat
 A rettentő tűzhalálból
 Másod étellel megáldott,
 S már te ép vagy, ő pedig, mint
 Szén az izzadó kohóban,
 Vész, fagy, s tán hamvába dől.”
 (Csongor és Tünde III. felv.)

A „Csongor és Tünde” nyelvére különösen jellemző, hogy a motívum előbb konkrétumként, ábrázolt valóságalemként jelenik meg, aztán közelebbi vagy távolabbi rokon értelműjében, azonos jelentésmezőből származó más elemekben, esetleg antonimájában szóképpé válva ötlik fel újra. Itt is: a „rettentő tűzhalál” valóságából egy hasonlat hasonlója lesz: „Szén az izzadó kohóban”, majd egy elkopott metaforában folytatódik: „hamvába dől”. Lényeges hatótényező itt az ellentétezés is: te tűzből kimentve — élsz, ő, a kimentő pedig a láz tüzeiben — haldoklik.

Mindez még csak hatásos kerete egy kisebb terjedelmű bonyolultan komplex képnek. A kiemelt szedésű szövegrésznek egységes képegyüttese: „ő pedig, mint szén a . . . kohóban, vész, . . . s tán hamvába dől.” Egységes, de már ez sem problémamentes. Ebben is rejlik stilisztikai-jelentéstani probléma is, mondattani is, vonatkoztatási is.

A jelentéstani kérdése, hogy mit jelent a *szén* Vörösmarty korában: faszén-e, vagy népies-régiesen parazsat. Jelentheti egyszerre mind a kettőt, ez a többjelentésűség önmagában még alig teszi dinamikusabbá a képet. És a *hamvába dől?* 'Hamujába roskad' konkrétan, a szénre, parázsra vonatkoztatva? Vagy inkább a hasonlítottra: 'holttestté, tetemmé, porrá válik, azzá válni roskad le'?

Döntésünk itt már attól függ, hogyan elemezzük a mondatot. Valószínűbb, hogy a *hamvába dől* a hasonlítottnak a második, határozóval bővített állítmánya. Ebben az esetben két jelentése is lehet, így számíthat kissé kopott metaforának: 'élete lángja elhamvad'. De az sem képtelenség, hogy némi mondatátszövődéssel a hasonló, a *kohó szene* is kiegészül e bővített állítmánnyal. Olyan finom képi bizonytalanságok ezek, amelyekből vibrálni kezd az egymásra rétegződő jelentések hálózata.

Haladjunk tovább! Milyen az az *izzadó* kohó? Ismeretes, hogy az *izzad* ige az alighanem finnugor eredetű *izzik* gyakorító-kezdő képzős származéka (SzófSz., TESz.). A Tzs.-ban viszont, amelynek szerkesztésében a költő is részt vett, az *izzad*-nak már nincs az *izzik* igéhez közvetlenül kapcsolódó jelentése a német megfelelők közt (*schweissen, schwitzen, anlaufen, beschlagen*). Ezek a magyar ige mai poliszémiájának felelnek meg: 1. 'verejtékezni', 2. 'bepárasodni', 3. 'saját belső nedvességtartalmától a felületén is nyirkossá válni'. Magyarazatunkhoz nem ad segítséget az sem, hogy a németben van a *schweissen* nek 'forrasztani, hegeszteni' jelentése is. Ez a hővel, hevítéssel szorosabban összefüggő jelentés ugyanis másodlagos a n, későn alakult ki. A Vörösmarty korabeli nagy értelmező szótárban (CzF.) sincs már nyoma az *izzad* XVI. században még meglehetősen általános (NySz.) 'hevül, hevít, forró állapotban van' jelentésének. (Érdekes, hogy a CzF. szerint az alapige, az *izzik* elavult, és a múlt század közepén csakis folyamatos melléknévi igeneve, az *izzó* volt általános használatban.) Azonban közismert dolog, hogy Vörösmarty sokat foglalkozott nyelvészettel is (Szinyei József: Figyelő 1878. 280–5; Kiss Ernő: Vörösmarty mint nyelvész. 1895.; Simonyi: NyK. 25: 376; Mikesy Sándor: MNy. 46: 289–96); és így már tudhatott az *izzik* és az *izzad* összefüggéséről. Nem lehetetlen, hogy az *izzadó kohó* esetleg 'izzani kezdő', 'hevülő', vagy ezt is jelenti.

De azért próbáljunk meg más úton is célba érni! Az az *izzadó*, tehát nyirkossá, nedvessé váló, bepárasodó *kohó* talán nem más, mint látszólagos képtelenség, paradoxon, oxymoron. Hogy a képtelenség valóban csak látszólagos, kiderül a tágabb szövegösszefüggésből. Maga Mirigy mondja előzőleg, hogy „... nemde otthon | *Kór* apád van, szenvedő...”. Az apa teste a láz, a betegség kohójában *izzik*, és ott veri ki a hideg verejték.

Ennek az utóbbi értelmezésnek az az előnye, hogy segít beilleszteni a *fagy* igét a szövegbe, amely különben a vezérkép egészevel állana kizáró logikai ellentétben. A hasonlított beteg apa egyrészt úgy vész, úgy hamvad el, mint a felizzó kohó parazsa, szene — önnön tüzétől, másrészt a betegség láz-kohójában hidegrázásosan verítékező haldoklóként dermed jéggé, fagy meg.

2. Motívumismétlődések a komplex képekben. — Már a [35]-ös idézetünk is szemléltette, hogy a legalsó jelentésszinten rokon értelmű, illetve azonos jelentésmezőből való (Károly: ÁltM Jelentéstan 334—45; Thea Schippan: Einführung in die Semasiologie 137—46) motívumok a konkrét és átvitt jelentések más-más fokán ismétlődhetnek, s átfogják, átszövik az olyan képegyüttest is, amelyet nem nevezhetünk kibontott, homogén összetett képnek (vö. 3.1.). Igaz ugyan, hogy a metaforikus használat szétrobbantja kissé a jelentésmezőt (Thea Schippan i.m. 139), az ilyen ismétlődés így is az irodalmi szöveg kohéziójának egyik tényezője (Szabó Zoltán: Nyr. 100: 165). Az azonos mezőnek ezt a kohézióját figyelhettük meg már a [34]-ben (*fényes lélek: szív égő romja*), a [33]-ban (*tündér többek közt 'tünékeny': foszolékony*), sőt a [21]-ben is (*hál: nyugodalmát: alszik: föl nem ébred*).

A mezőbeli összefüggések fajtái sokfélék, az átvitt értelmű és konkrét jelentésű elemek viszonya is rendkívül különböző. Vessük össze a „Csongor és Tünde” két részletét! Mindkettőben a Fejedelem beszél; előbb a II. felvonásban:

[36] „Vagy úgy? kirepptent a madár, az ész,
S a fészek pusztá, szellők sípja lett?
Tündérhon, üdlak? . . .”

Az első sor főnévi értelmezős szerkezete a teljes metafora nyelvtani formája. Ez egyszerű metaforával épül tovább (a fészek: 'a fej, a koponya'). Utána egy önmagában nézve is csodálatosan megragadó metaforaegyüttes következik, amely már maga is metaforára épül (*a fészek — szellők sípja lett*). De ha a fészekben korábban az ész madara fészkel, nem súrolja-e a képzavar, a katakrézis határait, ha ezután síppá válik ugyanez a fészek, akár a szellők sípjává? Ne felejtjük el Horváth János szavait Vörösmarty képeinek össz-szemléleti jellegéről! A madárnak és a sípnak van egy fontos közös jelentésjegye: zenei hangot ad mindkettő. A költői mondanivalót az hordozza, hogy a kétféle hang miben tér el: saját dallamát dalolja a madár, önmagát fejezi ki; kívülről jövő hatásokra gépiesen ad hangot a síp. Az épeszű ember fejében a benne otthonos értelem saját dala szól, az örült koponyájában esetlegesen, véletlenszerűen, értelmetlenül füttyül a feldolgozatlan, a sajátját nem alakított hatások szele.

Erről az oldalról lesz világos a *puszta* jelentése is: itt nyilván melléknév. *Pusztá lett*: 'olyanná lett, amiből hiányzik mindaz, ami ott szokott lenni, oda tartozik, tehát üressé, elhagyatottá'. Az ÉrtSz. közöl ezen a jelentésen kívül egy mindezzel rokon átvitt jelentést is: 'üres, tartalmatlan, merő, hiú'. Ha a Fejedelem szavának van ilyen vonatkozása is, akkor ez nyilván nem a közöségi-társadalmi átvitel, hanem maga a költő vállalkozott névátvitelre, de nem is csak épp ebben az elszigetelt szóban, hanem a képegyüttes megteremtésével.

A másik szemelvényünk az V. felvonásból való:

[37] „Magam szeretnék lenni, mint valék,
A földön úr és föld a föld alatt;
Ez a homok faj, mely mohón tenyész,
Nem mondaná, ha rajtam elmegyen:
Imitt királynak gázolom porát.”

Az ellentmondások központja idézetünk harmadik sora. A *faj*-nak emberi jelentésjegyét őrzi a negyedik-ötödik sor, hisz ott beszél, járkál ez a faj, sőt

az ötödik sor szó szerint idézi is képzelt szavait. Képi módon tagadja viszont ezt az emberi jegyet az anyagnévi metafora (*homok* faj), élettelen anyaggal azonosítva az emberiséget. A góg lenéző indulatú, embergyűlölő metaforája ez. Az azonosítás mindegyik közös jelentéstényezője erről tanúskodik: a) érték-telen anyag; b) terméketlen, sivár talaja a belé vetett értékes magvaknak; c) olyan megszámlálhatatlan sokaság, amely egészen kicsi és jelentéktelen egységek tömegéből áll.

Más irányban degradál az igei metafora („faj . . . *tenyész*”). Konkrét értelemben csak növény — esetleg állat — *tenyészik*. Ha az emberi fajról mondja az irodalmi alak, ezzel azt fejezi ki, hogy fajunk megrekedt ezeken az alsó fejlődési szinteken, vagy visszasüllyedt oda. Van ugyan a *tenyészik* igének átvitt jelentése is: *tenyészhet* valamilyen átvitt értelmű talajon, közegben a *bűn*, a *babona* is, de a *szabadság* legfőlőbb tagadva. Az absztrakt alanyok besugárzása egyáltalán nem csökkentené a gógos megvetés indulatát, ha ez a szótározottan átvitt értelem egyáltalán jelen van itt. Alighanem csak egészen halványan derenghet . . .

Ellentmondás feszül a *tenyész* ige és bővítő módhatározója, a *mohón* között is. A *mohó* pejoratív tartalma ellenére is visszaemberiesít a növényi szférából, ugyanis általában emberre, másodsorban emberi sajátságára: étvágyra, vágyra, kíváncsiságra, tekintetre mondjuk. Az állat- vagy növényvilágra használva még nem köznyelvivé kopott, valamelyest még egyéni metafora.

Az ásványi, a növényi-állati és az emberi létezés ellentmondásosan hatja át egymást e heterogén képegyüttesben. Ami összetartja, az nem képi, hanem indulati vonás: a megvetésnek minden részletképet átítató pejorativitása.

Honogénabb képanyaggal is ki lehetett volna fejezni ezt az indulatot? Ha t ú l t e k i n t ü n k a harmadik soron, rádöbbenünk, mennyire végleges művészi telitalálat a *homok* metafora! Szál a szövedékben: beilleszkedik a következő motívumsorba: *földön : föld a föld alatt : homok : porát*. De egyben ellenpont is: a büszke magány („*Magam szeretnék lenni . . .*”) ellenpólusa, a t ö m e g érzékeltetője és értékelője.

A motívumsor és az egyén—tömeg ellentét szervesen összeforr. Az egész és az egyedies rész viszonya a motívumsorban is ott bujkál — a *föld* jelentésének bravúros változtatásában: 1. *a földön* ’égitestünkön, a földgolyón’; 2. *föld* ’a talaj anyaga’, metaforikus-metonímiás képként a holttest maradványait, hamvait jelölve; ezt visszhangozza a legutolsó sorban a „királynak . . . *porát*” szerkezet; 3. *föld alatt* ’a talajban, a lábunk alatti szilárd felület alatt, a felszíni földréteg alatt’.

3. A r é s z k é p e k f a j a i V ö r ö s m a r t y h e t e r o g é n k é p e i b e n. — Az úgynevezett többszörös metafora, amely nem egy képsíkon fejlődik ki, hanem más-más azonosítási alapon rétegződik egymásra, viszonylag még ritka Vörösmarty stilisztikai eszköztárában. Ilyen idézeteink voltak a [34], [35], [36] és [37].

Metafora és hasonlat összekapcsolódhat kibontott képből is [17], a statikus és dinamikus összetett képek közti átmeneti megoldások különféle fajtáiban is: [19], [21 és [23]. Kombinálódhat metonímiákkal („Csongor és Tünde” V. felv.):

[38] „Csongor: Betette könyvét a tudós, s ki a
Tudás határát érni láttatott,

Most túl azon, kétségek tengerében,
 Mint egy veszendő sajka hányatik,
 S kormányon ész helyett a dőreség
 Csillagra nem tekintve, céltalan
 All a habok közt . . .”

A főszereplő elmékedéséhez itt az egységet kívánja megteremteni a részkepek közt a költő. De feszülhet az összekovácsolt metafora és hasonlat közt szemléletváltó dinamizmus is. Részlet szintén a „Csongor és Tünde”-ből (II. felv.):

[39] „Csongor (megáll): Melly üvöltés, mely kiáltás!
 Hallod a zajt?

Balga: *A siketség*
Hallaná, bár föld alatt,
Mint elásott kincs, nyugodnék.”

Itt metafora, metonímia és hiperbola (túlzás) összhangzó egységéből rí ki a hasonlat („mint elásott kincs”). A megvilágítandó objektív-szubjektív valóságtól elszakad a kép: önállósulva fejlődik tovább. burjánzik shakespeare-i módon. Közben mégis megvilágítja Balga személyiségét, aki a föld alá sem hullát képzel, hanem hasznosítható javakat. Korábbi példáink közül a [33]-ra és a [35]-re hivatkozom.

Különösen fontosnak tartom, hogy Vörösmarty összetett képeiben rangjának megfelelően értékeljük a metonímiát! Úgyanis Zlinszky hatására sokáig mellőzték nálunk, le is becsülték a költői szövegek elemzői (Lírai ige-függvények stilisztikája 103–5; további irodalom ott). Metonimikus hálózattakarja a Kalmár dicsekvésének elhintett néhány metaforáját (Csongor és Tünde II. felv.):

[40] „Szomszédim a két Indiák nekem,
 S az új világnak minden partjai
 Ösmérnek engem és hajóimat.
 Még egyszer ennyi! és a félvilág
 Kincsét zsebemben hordozom.
 Mi lesz még zárva ennyi *báj* előtt!
 Az éjet nappá, éjjé a napot
 Varázslom által, és a *szerелем*
Arany bilincsre kötve, mint urát,
 Fog bébocsátni titkos ajtaján;
 S örömnnek, fénynek, kedvnek *kútfeje*,
 Barátokat fog látni palotám,
 Amillyeket szív s ész ohajt.”

Másokkal együtt én is azt vallom, hogy az elvont fogalmak megszemélyesítése (a bájé, szerelemé) nem annyira hasonlósági, hanem sokkal inkább érintkezési kép: metonímia. Ha egészében nem idézhetem is, mindenképp szólnom kell róla, mekkora magasságokba ért a költő ezzel az eszközzel.

Az Éj monológiára gondolok (Csongor és Tünde V. felv.). Nemcsak a dráma részleteként, hanem kiemelve, önálló lírai műként is Vörösmarty költészetének legeslegjavához tartozik! Következő szemelvényünk azt mutatja, hogyan vegyül ebbe a nagy metonimikus megszemélyesítésbe metaforikus meg-

személyesítések csoportja, és hogyan színezi ezt tovább az *összeomlanak* és a *borongva* szótári többjelentőségének, konkrét és átvitt jelentéseinek a játéka:

- [41] „De hol lesz a kő, *jel* s az oszlopok,
Ha nem lesz föld, s a tenger eltűnik,
Fáradtan ösvényikből a napok
Egymásba hullva, összeomlanak;
A Mind enyész, és végső romjain
A szép világ *borongva hamvad el:*
És ahol kezdve volt, ott vége lesz:
Sötét és semmi lesznek: én leszek,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj.”

Ahogy az antropomorf Napok ösvénypályájukról fáradt, lelkileg is kimerült emberként omlanak össze, de egyúttal egymásba zuhanva vesznek el, együvé omolva pusztulnak el fizikailag is; ahogy a szép világ ember gondolta sötét eszmék közt *borong* pusztulásán, s ugyanakkor — világító napok nélkül — a fénytelenység homályának a borongásában üszkösödik el, úgy magának az Éj-nek a metonímikus megszemélyesítése sem merev allegória. Az utolsó sorban megbontja a meglevevítés rendezett egységét a színtelen közlésben személyre nem alkalmazható *kietlen* és *lény nem lakta* jelző. Az Éj úgy személy, hogy közben megmarad filozófiai kategóriának is: a Semmi kategóriájának.

Szemlét tartva korábbi idézeteink fölött, igen sokban találunk a hasonlósági képek mellett érintkezéseket is, a hasonlatok és metaforák közé szőtt metonimikus elemeket is, például: [10–13], [15–17], [19–21], [24–39].

4. Szóképek és stilisztikai alakzatok kombinációja (vö. Szegedy-Maszák Mihály in: Ragyognak tettei... 354–8, 361–3). — Azonosságnak és másságnak sajátos viszonya: ez minden szókép lényege. Azonosság és másság elrendeződése: ez rejlik a stilisztikai alakzatok fajtáiban.

Másokkal együtt az alakzatok közül két alapformát emelek ki én is: a párhuzamot és az ellentétet. Alapformák ezek akkor is, ha koronként változik a viszonyuk, más és más mértékben válnak hatóerővé, más és más a megjelenési módjuk. A romantikus ábrázolásnak is, a romantikus stílusnak is a sarkított ellentétek a leginkább szembeötlő alakzatai:

- [42]: „Fejedelem: Égzs még, s nem égzs el, nap, mely verve látsz?
Rengsz, s el nem omlol föld, e láb alatt,
Mely vérjelekkel nyomta hátadat?
Ha ölnyi térben hírem, és magam
Bőven tanyázunk, mért e hosszas út?
Mért e hegyekkel büszke földdarab
Egy sírhalommá nem lesz, nem nagyobbá,
Mint mennyi kell, hogy lábamat kinyújtsam?”
(Csongor és Tünde V. felv.)

A metaforikus megszemélyesítések (a napé, földé), a metonímikus meglevevítések (a híré), továbbá más metaforák és metonímiák közt sokféle ellentétet tárhatunk föl (1.—2. sor: állítások és tagadások; 1.—4. sor: a nap és a földgolyó nagyságának szembeállítás a sír ölnyi terével; 6.—7.: „hegyekkel büszke földdarab” és „egy sírhalommá”; stb.). Mögöttük a nap — föld — föld-

darab lefokozó párhuzamban is áll, és megvan az egyszerű izológia az ölnyi tér és a sírhalom közt is.

A romantika számára kedves ellentétfaj az oxymoron. Két szikrázó oxymoron fog közre egy enyhébb ellentétet a „Csongor és Tündé”-nek ugyanabból a felvonásából vett részletben:

[43] „Csongor: *Koldús a gazdagság, a hatalom*
Leszállt fokáról, hamvadott üszök
A tudománynak napszövétnéke,
 S közöttök a nem boldog szerelem,
 Mint magányos gerle, nyögve jár.”

Szemelvényünk azonban párhuzamok sora is: a megszemélyesítéses metonímiák párhuzamaié, a gazdagságé, tudományé, hatalomé, szerelemé. Párhuzam is a kifejtett teljes metafora: a tudománynak *napszövétnéke* metonímia metaforikus azonosulása a *hamvadott üszök*-kel. Vagyonnak, hatalomnak, tudásnak szóképi és alakzatos cáfolata után is, ezekkel szemben is e n y h é b b a szerelemnek és a boldogtalanságnak az ellentéte. Az ide fűzött népdal ihletésű hasonlat is hozzájárul, hogy a 4.—5. sor hangulati ellentétbe kerüljön az 1.—3. sorral (ez is ellentét!).

„Az emberek”-ből vett következő idézetünk abban is különbözik az előbbtől, hogy nem oldódnak föl benne egészen a szemantikai összeférhetetlenségek, megmaradnak e r ő s feszültségnek:

[44] „Megfagynak forró szárnyaikkal
 A zápor és a szél,
 Könyzápor [így!], mellyet bánat hajt,
 Szél, mellyet emberszív sohajt.”

A vége felől fejtegetve simán gombolyodik le a kétszálú képsor, hogy az első sorban találkozzanak. A második szálát kísérve: a) az *emberszív sohajt* szelid metonímiája átvezet a b) *szél* = sóhaj metaforába; c) előzőleg azonban a *szél* az első említésekor megelevenedett: szárnya van és megfagy (metaforikus megszemélyesítés). Itt, a képegyüttes elején a legerősebb a feszültség: hogyan fagy meg a forró szárnyú szél? Még merészebb képelem: hogyan fagyhat meg a forró szárnyú könnyzápor? Miért van egyáltalán szárnya a könnyzápornak? A *megfagy* nyilván 'megdermed', vagy az is. De mit is mondhatott, miféle irtózatot és vádoló szavakat a szintén megszemélyesült Világ, hogy megdermedt tőle az emberiség könnye és sóhaja?

Mit magyarázgat a harmadik és negyedik sor az első két sor modern tökélyű képe után? — kérdezhetné az avantgarde ízlés. A magyarázgatás valóban nem szükséges; az sem különösebben fontos, hogy ez a két sor egyetemesítve antropomorfizál. Az már igen, hogy a korábbi ellentéteket (*Hallgassatok — világ beszél; megfagynak — forró*) két mondattanilag és jelentésükben is szoros párhuzamnak, izológnak, izokolonnak a nyomatékával tetőzi be. Pillanatnyilag halkít, de nem old, nem is oldhat, hiszen: *Nincsen remény!*

Az ellentétet azonban nem szabad mereven szembeállítani a párhuzammal. Sőt nem felejtethjük el, hogy az egyszerű és az összerakó párhuzamfajtán kívül épp az ellentétező jellegű a harmadik fajta (vö. Arany János: Összes prózai művei. Franklin. É.n. 13—5; Szathmári István: MStilUt. 203, 280, 439—40, 562—3; Roman Jakobson: Hang — jel — vers 347—71; Wellek—Warren: Az irodalom elmélete 242, 256, 260, 292, 295). Eddigi szemelvényein-

ket a bennük föllelhető paralelizmust is tekintve a következőképpen csoportosíthatjuk: a) szóképek együttese kombinálódik egyszerű párhuzammal, párhuzamokkal [13], [14], [20], [23] és [40]; b) a szóképek együttese határozottan ellentétező párhuzamokkal kapcsolódik össze: [8], [10], [15], [17], [19], [34], [37] és [39]; c) szóképeggyüttes egyszerű és ellentétező párhuzamok szövedékében: [9], [11], [12], [16], [21], [22], [25], [27], [35], [36], [38] és [41]. Ha a komplex Vörösmarty-képeket árnyaltabban kívánjuk leíró szempontból osztályozni, ezeket az alaptípusokat lehetne további altípusokra bontani.

5. „A vén cigány” hat sora. — A 4. fejezet elméleti összefoglalása helyett megpróbálom a tanulságokat a következő sorok elemzésének gyakorlatában bemutatni:

[45] „Kié volt ez elfojtott sohajtás,
Mi üvölt, sír e vad rohanatban,
Ki dörömböl az ég boltozatján,
Mi zokog, mint malom a pokolban?
Hulló angyal, tört szív, örült lélek,
Vert hadak vagy vakmerő remények?”

Olykor már a szövegközlés is elemzési állásfoglalás. Itt is az — a *mi zokog* : *mi zuhog* vitában. De erről majd később!

Versszakunkat, szemelvényünket négy kiegészítendő költői kérdés nyitja meg. Halmozásuk az indulat erejét fokozza. Az indulatisággal együtt bontakozik ki a kérdésekben a látomásos képszerűség. Az első kérdésben még nincs kép. A sor értéke a megelőző, „zajos” negyedik strófával szembeni kontraszt. Ott: „Tanulj dalt a *zengő* zivatartól, | Mint nyög, *ordít*, *ajjgat*, sír és *bömböl*; | Fákat tép ki és hajókat tördel, | Életet fojt, vadat és embert öl; | *Háború* van most a nagy világban ...” — És ekkor: „Kié volt ez elfojtott sohajtás ...”? Mekkora csend a fortissimo után, hogy az elfojtott sóhajtatást is meghallani!

A második kérdésben fokozás is van az előzőhöz képest (*sohajtság* : *üvölt*, *sír*), szóképek is fölsejlik. *Mi ... sír?* A nem emberre kérdező névmás mellett a *sír* ige m e g s z e m é l y e s í t. A harmadik kép néhány vonással titáni, mitikus képet vázol, és az *üvölt*, *sír* után is tovább fokozza a hangerőt az ég boltjának döngetésével. Az ábrázolt hangok erejét nézve ez a fortissimo. Tovább fokozni már csak a képeket lehet, s ilyen fokozást kívánna a szerkezet is: a k é r d é s e k is jussanak el valamilyen csúcsgig, mielőtt a látomásos v á l a s z o k (válaszlehetőségek) következnek az 5.—6. sorban.

Hadd szögezsem le: ez a kíváncsú képi feszültségnövekedés megvan a vers nyomtatott alakjának — immár egy és egy negyed évszázada elfogadott-elismert — szövegében. Hiányzik viszont az újabban többek által hitelesebbnek tartott változatból!

Mi hát a negyedik sor hiteles szövege? Az 1960-as években többen is kimutatták, hogy e nagy versnek egyetlen kéziratában sem találni *zokog* igét; mind a piszkozatoknak, mind az átírásoknak, átdolgozásoknak a vizsgálatából, mind a tisztázat jellegű kézirat alapján ez látszik a hitelesnek: „Mi *zuhog*, mint malom a pokolban?” (vö. Bory István: It. 48: 364—6; Sarkady Sándor: ItK. 69: 83—6; Áfra János: ItK. 70: 384—5). A vélemények alig térnek el egymástól. Bory István ugyan még nem tartja képtelenségnek, hogy a költő javított az elkallódott n y o m d a i kézíraton is, és ezért elméletben föltehető,

hogy a *zuhog*-ot is átjavíthatta *zokog*-ra. Szerinte ez mégis valószínűtlen, sokkal valószínűbb, hogy a *zokog*: sajtóhiba. Sarkady István határozottabb. Az ő véleménye az, hogy a *zokog* csakis a nyomdai szedő hibájából csúszhatott a szövegbe. „Ezt a sort egy nyomdászlegény írta»”.

„A vén cigány” legutóbbi elemzője, Csetri Lajos is úgy látja, hogy a *zuhog*-ot „valószínűleg a nyomda ördöge” változtatta *zokog*-gá” (in: Ragyognak tettei . . . 380). Érdekes, hogy a tanulmánya (i.h. 365–90) nyitásként közölt szövegben Csetri még is a *zokog*-os változatot fogadja el, azt, amelyet a szövegkritikai kiadás is (VÖM. 3 : 194). Csetri szerint „elég jellemző a szöveg meglazult asszociációs szerkezetére az a tény, hogy a két szó felcserélése semmilyen zavart nem okozott a vers értelmezésében” (i.h. 380). Ebben már nem egészen érthetünk egyet.

A szakirodalomban igenis vannak nyomai az értelmezési „zavar”-nak. Bory István is említi, hogy már Riedl Frigyes is birkózott ezzel a sorral. Riedl-lel szállt szembe Hatvany Lajos. Magam említeni fogom Mészöly Gedeont is.

Annnyiban okvetlenül igaza van Csetrinek, hogy ennek a szövegnek meglazult az asszociációs szerkezete. De akár a *zokog*-ból indulnak ki bizonyos fajtájú magyarázatok, akár a *zuhog*-ból, rendkívül hasonlítanak egymáshoz. Annyira mégsem lazult meg az az asszociációs szerkezet, hogy össze ne kösse a kétféle kiindulópontot az, hogy mindkét ige hasonló hangutánzó tőnek -g gyakorító képzős származéka.

Hogyan találkozhat a kétfelől elinduló, de egyaránt szelídítő, ésszerűsítő magyarázat! Mészöly Gedeonnak egy régi, idős tanítványa beszélt el nekem (egyébként még Sarkady Sándor és Áfra János cikkének a megjelenése előtt), hogy jó néhány évtizede tartott előadásaiiban miként magyarázta ezt a sort a szegedi professzor. Az emlékező szerint Mészöly a költőnek ifjúkori élményeibe ásott le, hogy a képnek, a sornak a gyökereire találjon. Így jutott arra a következtetésre, hogy „A vén cigány” malma: Fejér megyei patakok vízimalma. Ez kezd nagy esők alkalmával a megduzzadt patak rázúduló vizétől gyorsabban, zajosabban *zokogni*, illetve hasonló hangutánzó tőből képzett más igével: *zakatolni*. Mészöly e magyarázatának én nem bukkantam írásos nyomára, de mind Sarkady, mind Áfra hasonló úton járnak.

Sarkady hangsúlyozza a *zuhog*-gal kapcsolatban, hogy ez záport idéz föl. Áfra azt is említi, hogy a költő korában a *zuhog* ige jelentése nemcsak a vízre vonatkozhatott. Zuhoghatott az a nagyobb szilárd valami is, amit a víz árja ér. Épp „A vén cigány” egy másik sorának, az „És hadd jöjjön el Noé bárkája”-nak egy korábbi variánsával bizonyítja: „Hol zuhog még nagy Noé bárkája”; a *poklot* Mészölyhöz hasonlóan ő is ’pokol[i] idő, ítéletidő’ tájias jelentéssel magyarázza. Lényegtelen kérdés, hogy az újabb magyarázók a patakra épült vízimalom helyett folyami hajómalomra gondolnak.

Látszólag minden nagyon ésszerűvé, tisztává válik így. Nem kallódik-e el valami érték mégis ekképpen a versből? Bory István szerint a *pokol* a megelőző sor *egé*-nek az ellenpólusa. Így van. De ha a *pokol* csupán pokoli idő (időjárás), lehet-e több a dörömből égbolt az időjárási jelenségnek, a mennydörgésnek a helyénél? Pedig több! Az „ég boltozatján” nem azonos az *égbolton*-nal, a *dörömből* sem a *dörög*-gel. Vörösmarty itt is fölfrissíti az elkopott, közkinccsé vált képet ([13] példánk). Az összetételt szerkezetű bontva, az eget szilárd, kemény, szürke kőboltozattá anyagiasítja, olyanná, amely ívével beboltozza, szinte pincébe zárja a földet. Ismétlem: nem csupán mennydörgés az a dörömbölés. A kemény boltozat fölött ott kell lennie a bezárult *menny*-

nek! Mitikus erő döngeti ezt a boltozatot. Bukott, hulló angyalok zörgetnek bebocsáttatásért oda, ahol már lehettek valamikor.

Sarkady Sándor (i.h.) a szövegösszefüggésre hivatkozva tartotta értelmetlennek a *zuhog* helyett *zokog*-gal olvasott következő sort. Vajon elgondolkodott-e a szemelvényünket záró két sor visszafelé ható jelentésén, szerkezeti szerepén? Az idézetünket záró két sor ugyanis a feleletet találgatja a szövegelőzmény négy halmozott kiegészítendő költői kérdésére. A fojtott indulat a válaszokat is kérdéssé alakítja: ő t — látszólag csakis választó viszonyú, de most már eldöntendő — kérdéssé. Nem lehet pontosan tudni, hogy melyik kiegészítendő kérdésre melyik eldöntendő kérdés találgatása visszhangzik. A vonatkozások számai összekuszálódnak (lásd a 3. 2.2. pontot). De azért vannak ezek között a szálak között erősebbek is, gyengébbek is. Elvégre valószínűbb, hogy az *elfojtott sohajtás a tört szív*-é, mint a *vert hadak*-é. S a magyar mennyországban, 1848–49-nek vakmerő reményei, hulló angyalai dörömbölnek az ég boltozatján. De ők az üvöltő-síró lelkek is. Másrészt viszont egészen más-e a *tört szív* és az *őrült lélek*? Gondoljunk a kor egyik hulló angyalára, Széchenyre! Csakis választó viszony van-e tehát az öt csonka eldöntendő kérdés közt? Az is; de többjük közt — ha nem mindegyikük közt — azonosító-magyarázó viszony is: olykor tehát a t e l j e s m e t a f o r a viszonya is. A kétségtelenül meglevő választó viszony és az esetleges kapcsolatoság legfőljebb halványítja ezt, meg azonban nem szüntetheti.

„Mi zuhog, zúg, zakatol, mint vízimalom az ítéletidőben?” Melyik válaszlehetőség illik az öt közül a sornak e h h e z az értelmezéséhez? Ha kérdéses negyedik sorunknak csakis e z volna az értelme, azt kellene mondanom, hogy e g y i k s e m! No de Hieronymus Bosch is úgy festette meg hátborzongató látomásait, titkos értelmű művészi üzeneteit, hogy közben megdöbbenő hűségű valóságdarabokat is belekomponált képeibe. Miért kellene nekünk kettőből egy értelmet okvetlenül eltékozolnunk, ha Vörösmartyt olvasunk? A józan lelkeknek maradjon csak meg — értelmezési alibiként — a hasonlóban a zakatoló vízimalom, a zápor, a zivatar, a felhőszakadás! A sor többjelentésűsége ezt is megengedi. De a teljesebben átélt látomásban egyidejűleg benne van az ítéletidőben zakatoló valós malom is, a hitvilág poklában elátkozott lélekként csikorgó, zakatoló, alvilági kínokat őrlő malom is. Hisz még a népdal is így szól: „Simonyiban van egy malom, bánatot őrlnek azon . . .”. „A vén cigány” malma egyidejűleg zakatolhat és sírhat zokogva (vö. [33] idézetünkkel). Valódi malom is, megszemélyesített malom is. Újra Bosch képeire utalok.

Nem kétséges: kevésbé oldódik így a jelentések összeférhetetlensége. Azonban erre az oldatlanságra is láttunk már más példákat: [33], [34], [35] stb. Viszont ebből a *zokog* olvasatot komolyan vevő értelmezésből vezet út oda, hogy felismerjük: t u d még fokozni a negyedik sor az első három után. Képi feszültsége emeli a sorozat legmagasabb fokára.

Előbb „értelmezési alibi”-ről beszéltem. Nem szokványos, nem bevett kategória ez a műelemzésben. Én sem szorultam rá, amíg József Attilát elemeztem. Vörösmartynak viszont kapóra jöhetett, amikor az elmaradott magyar viszonyok közt is igazán korszerűen: akkor romantikusan akarta magát kifejezni. Mintegy engedmény ez a közönségnek, amely elől az alkotó mégsem akarja elzárni legalább a részleges átélés és megértés lehetőségét. Az ilyen „alibi”-nek más formáját is ismerem. „Az emberek”-ből:

[46]

„Az emberfaj *sárkányfog-vetemény* . . .”

Milyen feszült metafora! Legtágabban az emberi és a növényi ütközik az azonosításban, majd — a *sárkányfog-vetemény*-en belül — a mondabeli állatok azonosulnak növényiséggel, más oldalról az ember előtti idők ütköznek a mégis emberi cselekvéssel, a vetéssel, a szaporításra nem használható dolgoknak, a fogaknak az abszurd szaporítása veteményként stb. Ez a már nem is annyira képi, mint inkább indulati magasfeszültség nagyon is helyén van a vers zárásában, de mit kezdjen vele az 1840-es évek klasszikus-latinos műveltségű, nagy többségében nemesi olvasója? Magyarázási alibi, hogy fölfoghatja kétágú mitológiai utalásnak is: *a)* Thébai úgy keletkezett, hogy Kadmosz nagy harcban legyőzte Arész szörnyű sárkányát, majd az ennek a fogaiból kikelő harcosokat (ebben a változatban a sárkányfogakból emberek, az öldöklő Arész hadisten emberei kelnek ki: vö. Mitológiai ábécé 248); *b)* Aitéusz király, Médeia apja, Kolkhisz uralkodója. Érelábú bikái vannak. Jaszón csak akkor kaphatja meg tőle az aranygyapjút, ha ezeket a bikákat igába fogja, fölszántja velük Arész isten mezejét, elveti a sárkányfogakat, és a kikelő sárkányfog-veteményt estére le is tudja aratni. Itt a sárkányfogakból sárkányok kelnek ki (vö. uo. 249; Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia? 165—7). Ha tehát csakis utalásnak, mitológiai illúzióknak fogjuk is fel képünket, akkor is kétértelműségbe ütközünk, bár a két mondának vannak közös elemei is, olyanok, amelyek jelképesse emelkednek. De az utalás mégis csak ürügy: a verszáró képi csattanót csupán látszólag enyhítő költői fogás. Ilyen ürügy, „A vén cigány” *poklá*-nak poliszémiája is, hogy a költői merészség hangot kaphasson.

5. A színjátyszó, dinamikus képek, a képi „akkordok” helye az alkotásokban. — „A vén cigány” bővebben elemzett hat sora [45] nem áll a versnek szerkezeti szempontból kitüntetett helyén: a törzsrész közepébe épül bele. „Az emberek”-nek viszont lezárása a vakmerő kép [46]. A képek vizsgálatához nyilván nem csak az tartozik hozzá, hogy a kép-együttes milyen viszonyban áll közvetlen környezetével, hanem az is, hogy mi a helye, feladata az egész műben. „Az emberek” a legsötétebb hangú magyar költemények egyike. A meg hasonlító keserűség fokozódik benne szinte az önkívületig. Feloldó mozzanata hamis volna, ezért a képi feszültsége is a zárásában a legerősebb.

Ezzel szemben „A Guttenberg-albumba” akkor is távlatot nyit, ha a jelen sarkított ellentéteiből indul ki (vö. [29]):

[47] „Majd ha *kifárad az éj* s hazug álmok *papjai szűnnek*
S a kitörő napfény nem terem áltudományt;
(...)
Majd ha *világosság terjed ki keletre nyugatról* . . . ”

A nyitás képei a legmerészebbek, itt a legerősebb a jelentés-összeférhetetlenség, aztán fokozatosan ritkulnak az ilyen inkompatibilitás esetei, s a ragyogó vers végül igen szelíd metonimiákkal ad helyet a jövőben bízó emberi értelem szavának. Más oldalról ez képi szelídülés is merészség, hisz az epigramma épp olyan olvasói várakozást ébreszt, hogy a végére ígéri a csattanót. A mondanivaló azonban itt a képi feszültségnek ilyen változását követeli, és a költő mer dacolni a műfaji igényekkel.

Nem végeztem el mindenütt annak vizsgálatát, hogy hogyan tölt be szerkezeti feladatot a kép a mű egészében. Emiatt azonban semmiféle lelkiismeret-furdalásom sincs! Ismétlem a bevezetőben is megírtakat: a stílus

kutatójának nemcsak hogy joga van kiragadni a teljességből részleteket, hanem nem is tehet mást. A műelemzésben is van munkamegosztás, és egyáltalán nem ideológiai vétek, ha a nyelvész csak a maga feladatára szorítkozik. A jövő ugyan nyilván az osztatlanabb filológiáé, de ma még csak törekedhetünk erre felé („A líra: logika” 10–3; Lírai igefüggvények stilisztikája 5–13; Nyr. 98: 305–6). E közös erőfeszítéshez igyekeztem én is hozzájárulni mindazzal, ami tőlem telt.

Török Gábor

Hogy is írta Arany János?

(Szövegeltérések a Toldi régi és újabb kiadásaiban
s a kritikai kiadások helyesírási problémái)

Néhány évvel ezelőtt az Irodalomtörténeti Közlemények szavára tette, hogy az „Arany János összes művei” című sorozat (az akadémiai kritikai kiadás) némelyik kötetének szövegközlésével egyáltalán nem lehetünk elégedettek. Idézem is Rigó László ottani véleményét: „A kitűnő műfordítás-kötetek, a részhibák ellenére is színvonalasnak ítélt próza-kötetek mellett feltűnően gyengék, szövegközlésükben, jegyzetapparátusuk tartalmában és módszertanában elavultak, Arany életművének korszakos jelentőségéhez egyszerűen méltatlanok a sorozat első, a lírát és a verses epikát tartalmazó darabjai. Természetes kötelességünknek érezzük tehát, hogy — a Petőfi-kiadás példájára — már most sürgessük e kritikai kiadás rendbehozásának megkezdését, javasoljuk Arany költői oeuvre-jének szövegkritikailag korszerű, javított újradíását” (Rigó: Az Arany kritikai kiadás XI–XII. kötet. ItK. 1970: 123).

Arany János ma is legismertebb és legolvasottabb „költői elbeszélés”-ének, a Toldinak — amely száz év óta iskolai olvasmány — negyed századdal ezelőtt, 1952-ben jelent meg a kritikai kiadása, Voinovich Géza gondozásában (az „Arany János összes művei” II. kötetében). E kiadás szövegét és helyesírását az utóbbi időkg minden szempontból megbízhatónak hittem. Megingott azonban ez a véleményem, amikor — előmunkálatokat végezve Arany János Toldijának szótárához — tüzetesen meg kellett vizsgálnom a Voinovich által sajtó alá rendezett Toldi-szöveget. A Voinovich-féle szöveget sorról sorra összehasonlítottam a Toldinak általam ismert legmegbízhatóbb kiadású szövegével, azzal, amelyben a költőnek — már élete utolsó évében — utoljára még alkalma volt egyet-mást javíttatni. Ez az „Arany János összes munkái” című „végleges teljes kiadás” második kötetében jelent meg, Ráth Mór kiadásában, 1883-ban. Itt a Toldinak (a trilógia első részének) szövege az 1–114. lapon található. Igaz, hogy Arany már nem élte meg e kötet megjelenését, de az előkészítésében még részt vett. Pontosabban szólva: Összes Költeményeinek szövegkiadásában javíttatta a Toldi szövegét a „végleges teljes kiadás” számára. Voinovich meg is jegyezte: „... az ÖK. kötetekben még tett egyes javításokat. Arany László ezeket nyilván közölte az ÖM. kiadóival; mondják is, hogy egyes esetekben hozzá fordultak” (Arany János összes művei 2: 251).

Voinovich a kritikai kiadásban — sajnos — nem tájékoztat a Toldi szövegközlésének s a közlés helyesírásának elveiről, az említett tüzetes összehasonlítás alapján azonban megállapíthattam, hogy számos esetben túlzottan és helytelenül „modernizálta” a szöveg helyesírását, s ezenkívül a felületes

ellenőrzés is sok betű- és írásjelhibát eredményezett. Nem hallgathatjuk el ezt már csak azért sem, mert a Toldinak az utóbbi negyedszázadban megjelent szövegkiadásai mind a Voinovich-féle kritikai kiadáson alapulnak. Ezt használták fel az 1952 óta már több millió példányban megjelent tankönyvek (pl. Magyar irodalmi olvasókönyv és szöveggyűjtemény az általános iskolák 6. osztálya számára. Tankönyvkiadó, 1964.) s a Szépirodalmi Könyvkiadónál és másutt megjelent Arany-kötetek, amelyekben — céljuknak megfelelően — természetesen tovább módosul Arany János helyesírása.

Az eltérések jellegét talán jól érzékeltetheti az *ostoros gyermek* példája, melyben száz évig megvolt az *m* betű, azután egyszerre csak eltűnt. A Toldi első kiadásában (Költői pályaművek melyeket MDCCCXLVII-ben koszorúzott és kitüntetett a Kisfaludy-Társaság. Pesten, 1847.) a negyedik ének 13. versszakában Bencéről többek között ezt olvassuk: „Kezdte a beszédet Miklósnak nagyapján, (Ostoros *gyermek* volt annál *néha napján*)”. Pontosan így találjuk ezt a két sort a Toldi húsz évvel későbbi kiadásában is (Arany János összes költeményei. Harmadik kötet. Pest, 1867. Kiadja Ráth Mór.), sőt a már említett 1883. évi kiadásban is, valamint a Franklin-Társulat későbbi, évszám nélküli kiadásában, melyek már a XX. század első feléből valók. Mindegyikben *m*-mel van írva az *ostoros gyermek*, és két szóként a *néha napján*. Voinovich kritikai kiadása azután 1952-ben két helyütt is megváltoztatta a fenti idézet zárójeles sorát, ilyenképpen: („Ostoros *gyerek* volt annál *néhanapján*)”. Az *m* betű kihagyásával megváltozott a szónak nemcsak az alakja, hanem a hangulata is, a *néhanapján* egybeírásával pedig a sajtó alá rendező olyan eszközözhoz folyamodott, amellyel csak a *n é p s z e r ű* kiadások élhetnek, de a *k r i t i k a i* kiadás nem. A kritikai kiadás hibája következtében az utóbbi negyed századnak minden tankönyve *m* nélkül írta: *ostoros gyerek*. Ezt találjuk a felnőttek számára kiadott Toldi-szövegekben is, melyek az 1960-as évek óta Keresztury Dezső és Keresztury Mária gondozásában jelennek meg (Arany János összes költeményei. 2. kötet. Magyar Helikon, 1967. és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969.). Az viszont helyes, hogy *e n e m k r i t i k a i* szövegkiadásokban a *néhanapján* — mai helyesírásunk szerint — egybe van írva.

Nyilvánvaló, hogy jó *n é p s z e r ű* szövegkiadás csak megbízható kritikai szövegkiadás alapján lehet készíteni, s ez Arany Toldijára is érvényes. Sajnos, a Voinovich-féle kiadásban nemcsak az Arany János-i szöveg közlése pontatlan, hanem a jegyzetapparátus is nagyon hiányos. Például az imént bemutatott két változtatással kapcsolatban egyetlen szónyi megjegyzést sem találunk a kötet jegyzetei között. Elismerem, hogy a Voinovich-kiadás jegyzetanyaga így is értékes, csak azt állítom, hogy ez a jegyzetelés a szöveggondozás szempontjából igen szűkszavú és hiányos. Természetesen némileg mérséklésre szoríthat a Voinovich-kiadásnak, hogy 1952 táján még nem alakultak ki a korszerű kritikai szövegkiadások elvei. A Magyar Tudományos Akadémia csak 1954-ben tette közzé „A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzatát”-t (I. Oszt. Közl. 5: 239–241). A Toldi új kritikai kiadását ennek, valamint a Voinovich-féle kiadás erőnyeinek és hibáinak figyelembevételével kell majd elkészíteni a nem nagyon távoli jövőben.

E kiadás alapjául az 1883. évi „végleges teljes kiadás” kínálkozik (Arany János összes munkái. Második kötet. Elbeszélő költemények. Budapest. Kiadja Ráth Mór.). Az ottani szövegtől az új kritikai kiadás szövege — véleményem szerint — csak a következőkben térhet el: 1. a *c z* betűk *Laczi* nevének kivételével mindenütt egyszerű *c*-vel helyettesítendő (Bence, ráncos orca-

járól, leckézte stb.); 2. az *a*-előtagú vonatkozó névmásokat és vonatkozó határozószókat az ottani különírással szemben egybe kell írni (*aki, ami, amely; ahogy, ahol, ameddig, amikor, amint*; stb.); 3. a szót és a toldalék határán a kétjegyű mássalhangzót egyszerűsítve kell kettőzni, tehát pl. *jössz, megisszunk, bársonnyal, ésszel, öccsét* helyett — mai helyesírásunknak megfelelően — ez írandó: *jössz, megisszuk, bársonnyal, ésszel, öccsét*; 4. a nyilvánvaló sajtóhibákat — amikből ugyan e kiadásban nem sok van — ki kell javítani.

A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata kimondja: „... meg kell őrizni az író nyelvallapotát tükröztető írássajátságokat. Tehát feltüntetendők a mai köznyelvtől való hangtani eltérések, így a magán- vagy mássalhangzók rövidege és hosszúsága, egyéb régies és tájnyelvi vagy prozódiai különlegességek. Hasonlóképpen változatlanul hagyandók az eredeti szövegben mutakozó jellegzetességek a szavak egybe- és különírása, a nagy- és kisbetűk használata, az idegen közszők és tulajdonnevek írása, valamint a központosítás tekintetében” (i.m. 240).

Mindebből világosan következik, hogy a Toldi új kritikai kiadásában — az 1883. évi kiadás szerint — változatlanul kell hagyni: 1. a magánhangzók időtartamának jelölésében a mai helyesírástól eltérő szóalakokat: *ime, rendkívüli, rúdat, elvonul, hosszú, ígérte, birta, keserüli, körül, szünjék, ohajtott, sohajtva, ősi* (3 : 1) stb.; 2. a mássalhangzók időtartamának jelölésében a mai helyesírástól eltérő szóalakokat: a) *rosz, boszút, boszantó, köny, fenmaradt* stb. (Voinovich mindezekben megkettőzte a kérdéses mássalhangzót, csak az Aranynál egy *p*-vel írt *épen* határozószót és *-kép, -képen* határozóragot hagyta meg eredeti formájában); b) *hunnyászkodnak*; 3. meg kell tartani az eredeti mássalhangzókat Aranyak ilyen szóalakjaiban: *elalunni, fekünni, haragunmál, fekütt, megharagutt, alutt* (ezekbe ugyanis a mai *d* csak analógiával került: a valóban *d* végű *szakad, tapad, fonnyad, ered, elszéled* stb. hatására); *hegykén, szélyel, férjfiak, keztyű, megszakgatta, tehetd, látd* (ezeket Arany nem a kiejtés, hanem a szóelemzés szerint írta); 4. megtartandó a *h* betű és a hiányjel az ilyenekben: *sohse, soh'sem, sohsem, soh'se, sohse* (Voinovich ezeket modernizálva írta, bár néhány más határozószóban megtartotta a hiányjelet: *hogy', de'jszen*); 5. változatlanul kell hagyni Arany külön- és egybeírásait: *szénás szekerek, édes anyám, nem csak, itta ette, hányja veti, jó szívü, no s, rozmarin bokor, a végett, két felől, szembe szállna* stb. (Voinovich ezeknek az írásmódját részben meghagyta, részben megváltoztatta); *hogymint, minthogy, összevissza-járta* stb.; 6. mindenütt változatlanul kell hagyni Arany írásjeleit, melyekkel már a Toldiban is nagyon tudatosan élt; 7. a kezdőbetűk akkor is változatlanul hagyandók, ha Arany a verssorok belsejében alkalmazott kettőspont, kérdőjel vagy felkiáltójel után kis kezdőbetűvel folytatta a sort, például a tizedik ének 10. versszakában: *Az öreg csodálta: „ejnye! hogy a kőben Fűtta úgy meg a szél [a cipót] az átalvetőben!”* (itt Voinovich nagy kezdőbetűsre írta át az *ejnye* szót).

Arany János a Toldiban tíznél több különböző írásjelet használt: pontot, kérdőjelet, felkiáltójel, vesszőt, kettőspontot, pontosvesszőt, gondolatjelet, zárójelet, egyvonásos idézőjelet, kétvonásos idézőjelet, kötőjelet, hiányjelet és a lapalji jegyzetre utaló csillagot. Ez tizenhárom írásjel. Tizenegyediknek vehetjük nála azt, amikor a gondolat félbeszakításának jeléül három vagy több pontot tesz. Voinovich az ilyen helyeken h á r o m ponttal egységesítette a közlést, pedig k r i t i k a i kiadásban érdemes volna meghagyni az 1883. évi kiadás különböző számú pontjait. A kérdéses sorok a következők: *Kenyeret hoz amaz bükkfa tekenőben* . . . (2 : 3; három pont); *Szépen*

nő naponkint anyja örömére” (3 : 11; öt pont); . . . *Állj meg, állj meg, Toldi! gyilkos a szándékod* (5 : 15; négy pont); *Végre még gyilkosa lennék, attól félek* (6 : 14; öt pont); *Mikor a halott sem fog halott maradni?*” (6 : 16; négy pont); „*Áldjon meg! áldjon meg!*” . . . *anyja eddig mondta* (6 : 18; három pont); *Megölle némely nap szerető szolgámat*” (8 : 6; öt pont); *Legyek segítségül, ha bajba akadnál*” (10 : 7; tíz pont).

Aranynak összes többi írásjelét együtt találjuk a Toldi tizedik éneke 12—13. versszakában. (Idézeteim mindenütt az 1883. évi kiadás szerint! P. E.) E tizenhat sorban jól megfigyelhetjük, mennyire kifejezővé és hatásossá tudja tenni mondanivalóját Arany a sokféle írásjel alkalmazásával is:

12.

Hát Miklós nem örült a váratlan kincsen?
Hogy ne örült volna, abból semmi sincsen,
Szörnyüképen örült, ugrált örömében,
A holnapi napot forgatá eszében:
Hogy' veszen majd fegyvert, szép ruhát magának!
Hogyan veszi fejét a cseh Mikolának!
Hogy' lesz ez? hogy' lesz az? — De hányféle hogy-ot,
Hányféle szép dolgot össze nem álmodott!

13.

Mikor mind a ketten eleget örültek,
Megolvasni a pénzt egy sírdombra dültek;
Toldi a tokjából egyenként szedte ki,
Bencze pedig tartá a két markát neki.
És így szóla Bencze: „no te öreg tenyér!
Ilyet sohsem kaptál, bezzeg vizskethetnél.*)
De minek beszélek, a szám majd hibázik —”
„Nem biz az, kerek szám lett: kijárta százig.

Fontos elvnek tartom a kritikai kiadásokban, hogy a sajtó alá rendező az író k ö v e t k e z e t l e n n e k v é l t helyesírását se javítsa ki. Például Arany a Toldi első énekében előbb különírja: *forgó szelet* („Vagy soha sem láttál olyan *forgó szelet*”), néhány sorral utóbb pedig már egybe („Nem is, nem is azt a *forgószelet* nézi”). Az ilyen kettősségek megtartása azért is fontos, mert néha árnyalatnyi (értelmi vagy hangulati) különbség fejeződik ki ugyanazon szókapcsolat külön- vagy egybeírásában, máskor meg — mint az iménti példákban is — azt figyelhetjük meg, hogy Arany ugyanazt a szót vagy szókapcsolatot egyszer a saját nyelvérzéke szerint írja, más alkalommal pedig a kor szokásos vagy terjedő helyesírása szerint. Érdekes példa erre a tizedik énekben az *alszik* ige múlt idejű alakjának kétféle írása: „Egy öreg czimbalmos hevert a szurdékban, Már *alutt*, de fölkelt, hallva, hogy vendég van” (10 : 19); „Úgy *aludt* el, úgy hált a hatalmas gyerek” (10 : 23 — az ének utolsó versszakának utolsó sora). Tankönyvben vagy n é p s z e r ű szövegkiadásban természetesen nyugodtan lehetne mindkét helyütt a mai *aludt* szóalakot írni.

Arany költői különírásait Voinovich néha felemás módon kezeli. A múlt idejű *odaére* igealakot Arany két helyütt is különírta: „Farkasait Miklós, a mint *oda ére*, Letevé a kertnek harmatos gyepére” (6 : 2); „S még nem ment le a nap, midőn *oda ére* Híres nevezetes Rákos mezejére” (7 : 4); — Voinovich az első különírást megtartotta, a másodikat egybeírt alakkal cserélte föl. Más példa Arany különírásaival: „Felvette a vasat lába mellől Bencze: Hát

nem *vas darab* volt, hanem *vas szelence*” (10 : 11); itt a *vas* jelzőnek egységes különírását Voinovich az első helyen kötőjeles, a másodikban egybeírt formával javítja, ugyanazon a soron belül: „Hát nem *vas-darab* volt, hanem *vasszelence*”. Voinovich több más helyen is elköveti azt a hibát, hogy kötőjelet iktat be olyan szókapcsolatban, ahol Arany írásmódjától is, mai helyesírásunktól is idegen a kötőjel használata. Például Arany ezt írta a befejezésben Toldiról: „*Csuda dolgairól* írtak krónikákat”; Voinovich ezt így közölte: „*Csuda-dolgairól* írtak krónikákat” (12 : 19).

Amikor Voinovich kritikai kiadása készült, divat volt Magyarországon az egybeírás, amit részben az 1950. évi akadémiai helyesírási szabályzat is szentesített. Arany különírt szókapcsolatainak közül Voinovich sok olyat is egybeírt a kritikai kiadásban, aminek az egybeírását mai, józanabb helyesírási szabályzatunk — amely 1954 óta van érvényben — hibásnak minősíti; ilyenek: *nagy búsán* (1 : 14), *béka módra* (4 : 16), *fél kezével* (1 : 10), *fél országban* (7 : 12), *fél szemmel* (11 : 1); *jó éjszakát* (1 : 6). Az utóbbit Voinovich nemcsak egybeírta, hanem az *éj* után — az 1950-es helyesírás szerint — egy *t*-vel is megtoldotta: *jóéjtszakát*. Ezt a Toldinak egyetlen korábbi kiadásában sem írták egybe, sőt az 1950-es szabályzat sem nyilatkozott az egybe- vagy különírásáról. Keresztury Dezső és Keresztury Mária Toldi-kiadásai (1967-ben és 1969-ben) az *éj* utáni *t* betűt már elhagyták, de megtartották a *jóéjtszakát* egybeírását, mintha bizony ez nem Voinovichtól, hanem magától Arany Jánostól származna.

Voinovich helyesírási változtatásaiban kevés az elvszerűség, sok az esetlegesség. Arany következetesen különírta a *módra* utótagú szókapcsolatokat: *béka módra* (4 : 16), *szakmány módra* (6 : 13), *kalász módra* (12 : 19). Voinovich ezt a hármat háromféleképpen írja: az elsőt egybe (*békamódra*), a másodikat külön (*szakmány módra*), a harmadikat kötőjellel (*kalász-módra*). Az akadémiai helyesírási szabályzat 1950-ben az ilyeneknek az egybeírását javasolta (*módra: parasztmódra*), de 1954-ben visszatért a különírásuk helyesléséhez (*módra: paraszt módra*). Megjegyzendő, hogy a kötőjeles írást helyesírási szabályzatunk még abban a rövid négyéves időszakban sem propagálta a különírással szemben.

Úgy látszik, Voinovich egyszerre akart kritikai kiadást adni a kutatók, és népszerű kiadást adni a nagyközönség kezébe. Az Arany-hagyományra és a kutatók szempontjaira gondolva, régiesen egy *s*-sel írja: *bölcsességét* (12 : 10); Aranynak *rosz*, *boszu*, *köny*, *hunnyázkodik* stb. szavát viszont — a nagyközönségre és mai helyesírásunkra való tekintettel — így változtatja meg: *rossz*, *bosszu*, *könny*, *hunnyázkodik*. (Az utóbbi szót Czuczor Gergely és Fogarasi János múlt századi nagyszótára még csak *hunnyázkodik* alakban ismeri, de a *köny* szónak ott már *könny* változata is van.)

Mindezek után vegyük sorra a Toldinak azokat a helyeit, ahol Arany 1883. évi szövegétől jelentősebben eltérnek a felszabadulás utáni legfontosabb Toldi-kiadások (1. Arany János összes művei. II. kötet. Akadémiai Kiadó, 1952. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza; 2. Arany János összes költeményei. II. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969. Keresztury Dezső és Keresztury Mária gondozásában). Ez az összeállításom egyrészt az utóbbi kiadások Toldiszövegét akarja pontosabbá tenni, másrészt az új kritikai kiadás elősegítését szolgálja. Nem veszem figyelembe az olyan eseteket, amelyeknek megoldása az 1952. évi kiadásban a korszerű kritikai kiadás szempontjából ugyan nem megfelelő, de a nagyközönség, az iskolák és mai helyesírásunk szempontjából elfogadható. Például azt nem minősítem szövegromlásnak, hogy az előhang

első sorának Arany János-i szövegéből („Mint, ha pásztortűz ég őszi éjszakákon”) az újabb kiadások — 1952-től kezdve — elhagyják a *mint* utáni vesszőt, a negyedik sorban pedig a *kilencz* tíz számnevet kötőjellel és hosszú *i*-vel írják: *kilenc-tíz*. A három idézett kiadást a megjelenési évszámukkal jelölöm; az 1883. évből a problematikus sort mindig teljes egészében idézem (a végén levő írásjellel együtt), a másik kettőből általában csak azt a szót vagy azokat a szavakat, ahol az eltérés van. Elöl — a sorrendi szám után — zárójelben adom meg a versszak és a kérdéses verssor számát, pl. (2/2): második versszak, második sor. Következzék tehát a jelentősebb eltéréseknek — talán nem is egészen teljes — jegyzéke! (A dőlt betűs kiemelés mindenütt tőlem való. — P. E.)

Első ének

1. (2/2) 1883: Mélyen néz a kútba s benne vizet *kémel*:
1952: Mélyen néz a kútba s benne vizet *kémel*:
1969: kémelel
2. (6/5) 1883: Mentek-e tatárba? mentek-e törökre,
1952: Mentek-e tatárba? mentek-e törökre,
1969: Mentek-e tatárba? mentek-e törökre,
3. (6/6) 1883: Nekik jó éjszakát mondani örökre?
1952: jóéjtszakát
1969: jóéjtszakát
4. (10/3) 1883: Azzal a nehéz fát könnyeden forgatja,
1952: Azzal a nehéz fát könnyeden forgatja,
1969: könnyedén
5. (10/5) 1883: Hosszan, egyenesen tartja fél kezével,
1952: félkezével
1969: félkezével
6. (12/2) 1883: *Szélveszes*, zimankós, viharos borúval?
1952: *Szélveszes*, zimankós, viharos borúval?
1969: Szélvészes
Czuczor—Fogarasi nagyszótárában is van *szélveszes* címszó, a Toldinak e szavában tehát nem sajtóhibából hiányzik a második magánhangzó ékezeete!
7. (13/5) 1883: Egyik így szól: „*bajtárs!* mért nem *jössz* csatára?”
1952: »Bajtárs! mért nem jössz csatára?
1969: „Bajtárs! mért nem jössz csatára?”
Mind a három kiadásban másféle idézőjel van. Megjegyzendő, hogy *jössz* (hosszú *ö*-vel) 1952 előtt a Toldi egyetlen általam ismert kiadásában sem található. A kritikai és a népszerű kiadásban egyaránt *jössz* alakot kellene írni.
8. (14/1) 1883: *Elvonúlt* a tábor, csillapul morajja:
1952: Elvonúl
1969: Elvonúl

Arany itt nyilván azért használ múlt idejű igealakot, hogy érzékeltesse az időbeli különbséget az előző versszakkal szemben, ahol jelen idejű volt ez az igealak, sőt a másik is: „*Elvonúl* a hadnép hosszú tömött sorban, Toldiról *beszélnek* az egész táborban . . .” Az utóbbi versszakban a második sorban sem véletlenül múlt idejű az első igealak: „*Elvonúlt* a tábor, csillapul morajja: Ezt a szél *elhordta*, azt a por takarja . . .” Ezzel párhuzamos szerkesztésmód figyelhető meg a harmadik ének 7—8. versszakában is: „*Repül* a nehéz kő:

- ki tudja, hol áll meg? Ki tudja, hol áll meg s kit hogyan talál meg?"; „*Elrepült a nagy kő, és a hol leszálla, Egy nemes vitéznek lőn szörnyű halála . . .*”
9. (14/3) 1883: Toldi meg *nagy búsan* haza felé ballag,
1952: nagybúsan hazafelé
1969: nagybúsan hazafelé
Az új kritikai kiadásban mindkét szókapcsolat különírandó; a nagyközönségnek szóló kiadásokban és a tankönyvekben — a mai helyesírás szerint — *nagy búsan*, illetve *hazafelé* a helyes írásmód.

Második ének

10. (4/1) 1883: — Mit jelent e hű-hó gyászos *özvegy házban*,
1952: özvegy-házban
1969: özvegy-házban
Voinovich itt beiktatott kötőjelének Arany aligha örülne, hiszen a vesszor eleji gondolatjel és a *hű-hó* kötőjele után ugyanebben a sorban még egy kötőjelnek a használata nem esztétikus, de amellett erőszakolt is az *özvegy-házban* ilyen összekapcsolása, mivel a *gyászos* melléknév nemcsak ennek a jelzője, hanem magának az *özvegy* szónak is.
11. (4/3) 1883: Toldi Lőrincznének most *van-e* a torja?
1952: van-é
1969: van-é
12. (15/6) 1883: Elsikoltja magát s *közéjük* fut anyja,
1952: közéjük
1969: közéjük

Harmadik ének (Itt az újabb kiadásokban nem találtam lényeges hibát.)

Negyedik ének

13. (1/4) 1883: És *ezerjófűvet* tépni a sebére;
1952: ezerjófűvet
1969: ezerjófűvet
14. (1/6) 1883: Az *ezerjófűvet* írúl sem találja,
1952: ezerjófűvet
1969: ezerjófűvet
15. (2/1) 1883: Ugy bolyonga Miklós. Nyakán ült a *búja*,
1952: Ugy bolyonga Miklós. Nyakán ült a *búja*,
1969: búja.
Az 1969. évi kiadásban a sor végi vessző helyett alkalmazott pont a *Nyakán ült a búja* tagmondatot fölöslegesen önállósítja, kiszakítva ezt a vele kezdődő három és fél soros összetett mondat keretéből.
16. (6/6) 1883: Szárcsa-, vadruczának, *bíbicznek*, sirálynak,
1952: bibicnek
1969: bibicnek
E szónak rövid *i*-vel való írása nemcsak mai helyesírásunk szerint hibás, hanem a Toldi régi kiadásában sem találtam rá példát, 1847-től a felszabadulásig. (Itt jegyzem meg, hogy a Toldi szövegközlését összesen tizenegy különböző kiadásban tanulmányozom: hat 1945 előttiben és öt 1945 utániban. A múlt századi kiadások közül az 1847., az 1867. és az 1883. évek összehasonlítása látszik a legtanulságosabbnak.)

17. (12/5) 1883: Ez meg a *vörös bort* urára köszönte,
1952: vörösbort
1969: vörösbort
Ennek egybeírása ma helyesírási hibának számít, Arany is annak érezné.
18. (13/4) 1883: (Ostoros *gyermek* volt annál néha napján);
1952: gyerek
1969: gyerek
19. (17/1) 1883: Nagyon elbusúla Bencze *e beszéden*,
1952: a beszéden
1969: a beszéden
20. (23/3) 1883: *Megtörülte* szépen csillagos bicskáját,
1952: *Megtörülte* szépen csillagos bicskáját,
1969: *Megtörölte*

Ötödik ének

21. (6/5) 1883: Messze az avasba esik a *vad állat*,
1952: vadállat
1969: vadállat
Itt is erőszakoltnak érzem az egybeírást, mert ebben a mondatban e szókapcsolat jelentése nem 'vadon élő állat', hanem: 'nekivadult, feldühödött állat'. A vers ritmusa is azt kívánja, hogy az *állat*-ot külön szóként hangsúlyozzuk: „Messze az avasba esik a vad állat, Nagy darab helyütt letördeli a nádat . . .”
22. (11/3) 1883: A *farkas fiakban* sem volt már lehellet,
1952: farkas-fiakban
1969: farkas-fiakban
Kötőjellel sem Arany nem írta, sem a mai helyesírás nem íratja az ilyesmit; kritikai kiadásban külön, népszerű kiadásban egybe kellene írni.
23. (14/2) 1883: Ki mondja meg *néki*: mért tör életére?
1952: neki
1969: neki

Hatodik ének

24. (1/8) 1883: *A körül* lelkődik a fiú magában.
1952: *A körül* lelkődik a fiú magában.
1969: Akörül
Ezt ma sem írhatjuk egybe, hiszen határozott rámutatást fejez ki: „Rozmaring bokor van [Toldinének] gyászos ablakában: *A körül* lelkődik a fiú magában.”
25. (6/6) 1883: *Megérdemlenéd*, ha rá vinne a lélek,
1952: Megérdemlenéd, ha rávinne a lélek,
1969: Megérdemelnéd
26. (7/5) 1883: Maga pedig ment a *bényilő* szobába,
1952: benyfló
1969: benyfló
27. (11/5) 1883: *Érzi* Miklós, *hogymint* reszket az ölében,
1952: hogy mint
1969: hogy mint
Itt a *hogy* nem kötőszó, hanem a mellérendelő összetételű és egybeírandó *hogymint* határozószónak az előtagja. Ennek megfelelően nem a *mint*-et,

hanem a *hogy* szótagot kell hangsúlyoznunk. (Az 1867. évi kiadásban Arany még kötőjellel íratta: *hogy-mint!*)

28. (13/4) 1883: Valahogy erőt vett *rini való* kedvén.

1952: *rínivaló*

1969: *rínivaló*

Erőszakolt egybeírás! Főnévi igenévvel a *való*-t ma csak akkor írhatjuk egybe, ha együttesen főnévi jelentésük van (pl. elfogyott az *ennivalója*, nem sok a *sütnivalója*); ha viszont melléknévi jelentést fejeznek ki, akkor külön kell írni őket (pl. *enni való* gyümölcs, *sütni való* hús; *táncolni való* kedvem van).

Hetedik ének

29. (1/2) 1883: Kinek az ég alatt már senkie sincsen,

Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten.

1952: senkije

1969: senkije

Ne féljen;

A nagyközönségnek szóló kiadásban helyes volt a *j* betű betoldása (*senkije*), de a kettőspontnak pontosvesszőre cserélése nagy hiba. Aranynál a *senkie* olyanféle régiesség, mint a sor előtti mottóban Ilosvainál a *nékie*: „Oly igen megszáná az asszony siralmát, Mondá, hogy megállja *nékie* boszuját.”

30. (2/2) 1883: Nem vette tréfára Toldi György a dolgot,

Hogy az Isten nyíla feje körül forgott,

1952: istennyila

1969: istennyila

Ez a helyesírási változtatás sokat levon a kifejezés szemléletességéből, s a hangulatát is megváltoztatja. Zavaró továbbá, hogy a kisbetűsítéssel és az egybeírással megbomlik az 1–7. versszak következő kifejezéseinek egysége: „felfogja ügyét a jó Isten”, „Az Isten haragja megütött egy hajdút”, „az Isten nyíla feje körül forgott”, „mindenható Isten!”, „Isten a pokoltól soha meg ne mentse”.

31. (6/2) 1883: Követ meglágyítna keserves *sirása*:

1952: Követ meglágyítna keserves *sirása*:

1969: *sirása*;

Nem tudom, miért váltotta fel Arany kettőspontját újabban pontosvessző.

32. (7/6) 1883: Nagy zokogás miatt elállott a *nyelve*:

1952: *nyelve*;

1969: *nyelve*;

Itt is pontosvessző került a kettőspont helyébe, de még 1952-ben.

33. (10/2) 1883: Csak nem támad már fel a két vitéz *gyermek*:

1952: Csak nem támad már fel a két vitéz *gyermek*:

1969: *gyermek*;

Voinovich még megtartotta a kettőspontot, utána tértek át a pontosvesszőre.

34. (10/6) 1883: Mondja el a dolgot *Isten igazában*;

1952: *isten-igazában*

1969: *isten-igazában*

Ez a kötőjeles átirás mai köznyelvi helyesírásunknak sem felel meg. Egyébként az itteni kisbetűsítésre és kötőjelezésre is érvényes, amit fentebb írtam, hogy megbontja az ének képeinek szemléletes és szuggesztív sorát: „*Isten* a pokoltól soha meg ne mentse”, „De ne legyen nekem az *Isten Istenem*, Ha

- boszút nem állok érettök a csehen", „Mondja el a dolgot *Isten* igazában", „*Istent* káromoló gőgös beszédekkel".
35. (11/5) 1883: Kérkedik nagy *fenjen*, magát hányja veti,
1952: fennen
1969: fennen
Aranynál e határozószó kiejtése „fennyen” volt.
36. (12/2) 1883: Nem volt *fél országban* olyan pár dalia,
1952: félországban
1969: félországban
Mindenképpen a különírt alak a helyes.
37. (12/3) 1883: Nem volt a világon olyan *két jó gyermek*:
1952: jó két gyermek
1969: jó két gyermek
38. (12/8) 1883: *Istent káromoló* gőgös beszédekkel.
1952: *Istent káromoló* gőgös beszédekkel.
1969: Isten káromoló
- Nyolcadik ének
39. (5/8) 1883: Ha nem, úgy is elmegy egy *közember számban*.”
1952: közember-számban
1969: közember-számban
Itt a kötőjeles írás Arany írásmódjától is, mai helyesírásunktól is eltér.
40. (6/6) 1883: Megöle *némely nap* szerető szolgámat”
1952: némelynap
1969: némelynap
Erőszakolt az egybeírás, hiszen a szókapcsolat jelentése: 'valamely(ik) nap(on)'.
41. (8/2) 1883: Vagy erőt vesz *rajta*, vagy keze miatt hal,
1952: Vagy erőt vesz *rajta*, vagy keze miatt hal,
1969: Vagy erőt vesz rajta vagy keze miatt hal,
A sor közepén is kell a vessző: ez nem maradhat el, amikor párosan használjuk a *vagy* kötőszót.
42. (8/4) 1883: Ha nem, úgy *vétkeért* meg leszen büntetve.”
1952: Ha nem, úgy *vétkeért* meg leszen büntetve.”
1969: vétkéért
43. (8/5) 1883: Ezt mondá a *király*; de nem örült rajta
A jó szívű bátya, sőt ekkép sohajta:
1952: [Ugyanígy.]
1969: király,
Pontosvesszővel jobb, mint vesszővel!
44. (12/1) 1883: Elmondá Toldi György és hajlonga *mélyen*:
1952: mélyen;
1969: mélyen;
Arany kettőspontját ne váltsuk fel pontosvesszővel!
45. (15/2) 1883: S így felelt *szomorán* a király szavára:
1952: szomorún
1969: szomorún
Ismeri a *szomorán* határozószót Czuczor–Fogarasi nagyszótára is, amely (1870-ben) így értelmezi: „Régiesen és tájdivatosan am. szomorúan . . .”
46. (15/8) 1883: Csak lesték a szolgák: kell-e már *kötözni*?

1952: kötni.

1969: kötni.

Arany kérdőjelét kár volt ponttal felváltani.

Kilencedik ének

47. (2/3) 1883: Úri nép jött ment *ott*: asszony, lány és férfi,
1952: jött-ment *ott*;
1969: jött-ment *ott*;
Arany kettőspontja kifejezőbb, mint Voinovich pontosvesszője.
48. (6/6) 1883: Másiknak a *bélit* ontotta ki szarva,
1952: Másiknak a *bélit* ontotta ki szarva,
1969: *belit*
49. (6/8) 1883: *Biztaták* keményen a — döglött kutyákat.
1952: *Biztaták* keményen a — döglött kutyákat.
1969: *Biztatták*
Fölösleges volt megkettőzni a *t-t*, hiszen itt nem ez, hanem az *-á* a múlt idő jele.
50. (7/5) 1883: Sikolt a *fejérnép*, esve már kétségbe;
1952: *fehérnép*
1969: *fehérnép*
Voinovich itt a *j-t h*-val cserélte föl, másutt viszont megtartotta a régi *fejér* szót (pl. 5 : 4).
51. (8/6) 1883: „*Csak kiáltozzatok*” magában gondolta,
1952: »*Csak kiáltozzatok*« —
1969: „*Csak kiáltozzatok*” —
Igaz, hogy ma gondolatjelet teszünk ilyen esetben (amikor az idézet után áll az idéző mondat), de Arany nem tett. Más idézetek után Voinovich sem iktatott be gondolatjelet az idézet és az utána álló idéző mondat közé, csak itt.
52. (9/4) 1883: Mintha szérűn pelyvát forgatna *villával*,
1952: *villával*.
1969: *villával*.
Vesszővel jobb, mint ponttal, mert ez a mondat egy hatsoros összetett mondatnak a része.
53. (9/6) 1883: Szarvát öklelőre *nagy-le bocsátotta*.
1952: Szarvát öklelőre *nagy-le bocsátotta*.
1969: *nagy-lebocsátotta*
Minthogy a *nagy-le* nem igeekötő, hanem határozószó, nem írhatjuk egybe a *bocsát* igével.
54. (10/2) 1883: Rémitő szavával *erőset* kurjantott:
1952: erősen
1969: erősen
55. (10/7) 1883: *Nagy sokára* el is jöttek azok *osztán*,
1952: *Nagy-sokára*
1969: *Nagy-sokára* el is jöttek azok *osztán*,
Arany öregkori írásmódja is, mai helyesírásunk is a különírt *nagy sokára* alakot kívánja, a kötőjel közbeiktatása tehát mindenképp helytelen volt. Az *osztán* írásmódján is kár volt változtatni, hiszen ez 1854-től kezdve több mint száz éven át minden kiadásban így van. Az *osztán* forma nem kevésbé hibás, mint ha maibb *asztán* alakját írnánk *sz* betűvel. A szó tulajdonképpeni elemei: *az-után*. Ilosvai is *z*-vel írta, s ezt még az 1969. évi kiadás is meg-

tartotta a tizenegyedik ének mottójában: „Meg kell ma itt halni tudod együnknek, Nem szükség a hajó oztán holt embernek.”

56. (17/1) 1883: Egyszer föltekinte, képe is *felvidult*,

1952: felvidult

1969: felvidult

Hosszú *i*-vel helytelen!

57. (17/6) 1883: Volt a két fiúnak fegyvere páncélja;

1952: fegyvere, páncélja;

1969: Volt e két fiúnak fegyvere, páncélja;

Az utóbbi kiadásban a névelőből mutató névmás (*e*) lett.

Tizedik ének

58. (2/7) 1883: „Hé! ki az? hová *mész?* te vagy, öreg Bencze?

1952: hová méssz?

1969: hová méssz?

Itt fölösleges volt megkettőzni az *sz* betűt.

59. (7/5) 1883: Akármerre *jársz, kelsz*, ott legyek sarkadnál,

1952: jársz-kelsz

1969: jársz-kelsz

Kár volt Arany két külön igealakjából kötőjeles összetett szót csinálni.

60. (11/2) 1883: Hát nem *vas darab* volt, hanem *vas szelencze*,

1952: Hát nem vas-darab volt, hanem vasszelence,

1969: Hát nem vas-darab volt, hanem vasszelence,

61. (12/3) 1883: Szörnyüképen örült, ugrált *örömében*,

1952: Szörnyüképen örült, ugrált *örömében*,

1969: örömében.

Helyesebb a sort vesszővel, mint ponttal zárni, ugyanis még folytatódik a mondat a következő sorokban.

62. (12/6) 1883: Hogyan veszi fejét a *cseh Mikolának*!

1952: a cseh Mikolának!”

1969: a cseh Mikolának!

Arany az utolsó két szót egyvonásos idézőjelek közé tette, mert ez Illosvai históriájának következő verssorából való: „Hamar fejét vővé az *cseh Mikolának*”. Voinovichnál e jelzés helyett csak egy — sajtóhibának látszó — páratlan „macskaköröm” áll a felkiáltójel u t á n , s az 1969. évi kiadás még ezt is elhagyja.

63. (13/8) 1883: „*Nem* biz az, kerek szám lett: kijárta százig.

1952: „*Nem* biz az, kerek szám lett: kijárta százig.

1969: Nem

A sor elején idézőjel van az 1847-i, az 1867-i, az 1883-i és az 1952-i kiadásban, de a sor végén nincs idézőjel ezekben. Így kétséges, hogy ezt Toldi mondja-e vagy a költő. Ilyen esetben a kritikai kiadásban okvetlenül kellene adni eligazító jegyzetet, de Voinovichnak ehhez a sorhoz nincs semmi megjegyzése. Az 1969. évi kiadás elhagyja a nyilván csak sajtóhibának vélt idézőjelet a sor elejéről, de megjegyzendő, hogy Lehr ezt a sort Miklós mondásának minősítette, ő ugyanis nemcsak a sor elején hagyta meg az idézőjelet, hanem a sor végén is pótolta. (Lásd: Toldi. Költői elbeszélés. Írta Arany János. Magyarázta Lehr Albert tanár. Tizenegyedik kiadás. Franklin-Társulat, Budapest. Évszám nélkül.)

64. (15/6) 1883: Egy szomjú kútágas ácsorgott előtte,

- Bencze nyerges lovát *a mellé* kötötte;
 1952: amellé
 1969: amellé
 Nem helyes ez az egybeírás, mert *amellé* határozószónk nincs; itt az *a* mutató névmás határozott rámutatást fejez ki (világosan egy bizonyos helyre: a *kút-ágas*-ra mutat, melyről az előző sorban van szó), tehát nem írhatjuk egybe a *mellé* névutóval. Más a helyzet a versszak első sorában: „Nem is messze kellett fáradni *a végett*”; itt a kérdéses szókapcsolat jelentése: „azért”, tehát mai helyesírásunk szerint egybe is írható.
65. (17/4) 1883: Három sem érkeznek vele *versenyt* enni.
 1952: versent
 1969: versent
 Voinovich itt csak azt jegyzi meg, hogy Arany eredeti kéziratában „*véle* versenyt” olvasható, de arra nem tér ki, miért lett az 1952-i kiadásban a *verseny*-ből *versen*.
66. (19/7) 1883: Ivott is, tánczolt *is*; majd leszakadt a ház,
 1852: Ivott is, táncolt is:
 1969: Ivott is, táncolt is:
 Kár volt a pontosvesszőt kettőspontra változtatni.
67. (21/7) 1883: „Ha csak ennyit tudtok,” *monda* Miklós, „inni:
 1952: „Ha csak ennyit tudtok,” *monda* Miklós, „inni:
 1969: mondta
 Főlöszleges volt betoldani a *t* betűt, hiszen a *monda* igealak *-a* jelében már benne van a múlt idő kifejezése. (Elbeszélő múlt!)
- Tizenegyedik ének
68. (1/1) 1883: Fölvevé a hajnal piros *köpenyegét*,
 1952: Fölvevé a hajnal piros *köpenyegét*,
 1969: köpönyegét
69. (1/5) 1883: Betekint *fél szemmel* egy törött ablakon,
 1952: félszemmel
 1969: félszemmel
 Nemcsak Arany János, hanem mai helyesírásunk szerint is a különírt forma a helyes, ez a szókapcsolat ugyanis nem olyan, mint például a határozószói jellegű *félvállra* vagy *félvállról*, melyeknek a jelentése már nem 'egyik vállra' vagy 'egyik vállról', hanem: 'lekicsinylően, hanyag leereszkedéssel'.
70. (2/4) 1883: Közepén egy barna *csolnak* úszott rajta.
 1952: csónak
 1969: csónak
 Arany minden kiadásban *csolnak*-ot írt, de nála ez nem finomkodó, hanem régies, népies alak. Nem a költők toldották be a szóba az *l*-et: *l*-lel hangzott ez már abban a szláv nyelvben is, amelyből átvettük a magyarba. (Vö. Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár.) Voinovich meg sem említi jegyzeteiben, hogy miért változtatta *csónak*-ra ezt a szót, és viszont miért hagyta változatlanul a *kolcsagos* ('kócsagtollas') szó írásmódját a Toldinak ebben a sorában: „És utána nyalka, *kolcsagos* legények” (1 : 8). Mindkét szó írásában meg kellene tartani az *l*-et.
71. (2/5) 1883: A *csolnakban* Toldi, nem egyéb, evezett,
 1952: csónakban
 1969: csónakban

72. (3/2) 1883: Megköté *csolnakát* a budai részen,
1952: csónakát
1969: csónakát
73. (4/4) 1883: Vett sisakot, pánczélt, *hét tollú* buzogányt,
1952: Vett sisakot, páncélt, *hét tollú* buzogányt,
1969: hét-tollú
A kötőjeles megoldás sem az Arany János-i hagyománynak, sem mai helyesírásunknak nem felel meg.
74. (9/2) 1883: Tilos volt parasztnak lépni azon *átal*;
1952: Tilos volt parasztnak lépni azon *átal*;
1969: által
Az *l* betű betoldása az utóbbi kiadásban nyilván csak sajtóhiba.
75. (10/2) 1883: S tarka-barka *csolnak* a nyeléhez kötve;
1952: csónak
1969: csónak
76. (10/4) 1883: Lobogó oda fenn, *csolnak* volt a habon.
1952: odafenn, csónak
1969: odafenn, csónak
A kritikai kiadásban mind a két változtatás helytelen volt, a népszerű kiadásban az *odafenn* egybeírása helyes, de a *csónak* írásmód itt sem helyesíthető, mert megváltoztatja a szó kiejtését, régies, népies hangulatát.
77. (12/2) 1883: Csúcsáról *fejér* toll libeg-lobog hátra;
1952: fehér
1969: fehér
Vö. 50. és 76.
78. (12/5) 1883: Mindjárt ott teremnek a király vitézi,
S eveznek a tollal, *minthogy* tisztők tartja,
A cseh bajvivóhoz a budai partra;
1952: mint hogy
1969: mint hogy
Itt is Aranyinak van igaza: ebben a mondatban egybe kell írni a *minthogy* ('amint, aminthogy') kötőszót, mert elő- és utótagja nem két külön tagmondatra vonatkozik. (Vö.: nem várt mást, *mint hogy* őt is értesítsék = nem várt mást, *mint* azt, *hogy* őt is értesítsék.)
79. (13/3) 1883: A két bajnok pedig *csolnakon* egyszerre
1952: csónakon
1969: csónakon
80. (13/6) 1883: *Csolnakát* berúgta a széles Dunába:
1952: Csónakát
1969: Csónakát
81. (14/4) 1883: „Hanem hogy egy *csolnak* elég egy embernek:
1952: csónak
1969: csónak
82. (16/7) 1883: Úgy csordúlt ki a vér minden ujja *végén*.
1952: Úgy csordúlt ki a vér minden ujja *végén*.
1969: végén,
Itt pont kell, nem vessző. A korábbi kiadásokban is pont van.
83. (18/3) 1883: De azt is *koránsem* magamnak kívánom,
1952: korántsem
1969: korántsem

Voinovichnak meg kellett volna tartania a régies, *t* nélküli *koránsem* alakot. Petőfi is *t* betű nélkül írta a János vitézben: „Kukoricza Jancsi elfutott előle, De *korán sem* azért, mintha talán félne.”

84. (19/2) 1883: S békével mentek a *csolnak* felé ketten:
1952: csónak
1969: csónak

Tizenkettedik ének

85. (11/2) 1883: „Én neked a földön ím kegyelmet adok;
Kérd Istent, *remélem*, *Isten is adni fog*;
1952: remélem Isten is adni fog;
1969: remélem Isten is adni fog;
Kell a *remélem* után a tagmondatokat elválasztó vessző !
86. (12/5) 1883: „Jól van”, mond a király, „igen a felelet? 1
1952: *igen* a felelet? [A nyomtatásban az *igen* itt kurzív. — P. E.]
1969: „*igen* a felelet? [Az *igen* szó itt is kurzív. — P. E.]
Voinovichnak kár volt *dőlt szedéssel* kiemeltetnie az *igen* szót, miután három sorral előbb („Hej dehogy mert nem-et mondani szavára!”) a *nem*-et nem emelte ki ugyanígy. A korábbi kiadásokban a Toldinak egyetlen sorában sincs kurzíválás, nincs tehát értelme, hogy a több mint tízezer szó terjedelmű költeményben ez az egy *igen* szó így legyen nyomtatva. Voinovich egyébként ezt sem indokolja jegyzeteiben.
87. (14/8) 1883: Toldinak *nyujtotta*, *s monda*: „kösd fel, nesze !”
1952: nyujtotta s monda
1969: nyujtotta s mondá
Arany bizonyára azért tett vesszőt a *nyujtotta* után, hogy így a két igealak (*nyujtotta*, *monda*) — a szünet közbeiktatásával — ne rímeljen, illetve bizonyos mértékű egybehangzásuk így szinte föl se tűnjék. Voinovich kihagyta ezt a vesszőt, az 1969-es kiadás pedig az alanyi ragozású *monda* igealakot is tárgyasra változtatta (*mondá*).
88. (19/2) 1883: Szívét nem bántá még *nyíla* szerelemnek;
1952: nyíla
1969: nyíla
Ez nemcsak Arany szerint, hanem mai helyesírásunk szerint is rövid *i*-vel írandó.
89. (19/6) 1883: *Kalász módra* hullt az ellenség előtte,
1952: Kalász-módra
1969: Kalász-módra
A kötőjeles írás az Arany-hagyománnyal is, mai helyesírásunkkal is ellentétben áll. A *módra* mindig különírandó az előző szótól: *boszorkány módra*, *férji módra*, *gomba módra*, *paraszt módra*, *szajkó módra*; *tessék-lássék módra*; stb. Itt igazítom ki az újabb kiadásoknak egy olyan hibáját is, melyről a maga helyén — a negyedik énekről szólva — megfeledeztem:
90. (4:16/2) 1883: Hogy itt *béka módra* káka között lakjam;
90. (4:16/2) 1883: Hogy itt *béka módra* káka között lakjam;
1952: békamódra
1969: békamódra
91. (12:19/8) 1883: *Csuda dolgairól* irtak krónikákat.
1952: Csuda-dolgairól
1969: Csuda-dolgairól

A Toldi új kritikai kiadásának jegyzetanyagában persze arra is nagy gondot kell majd fordítani, hogyan változott és tökéletesedett Arany kezében a szöveg az eredeti kéziratától kezdve az 1883. évi kiadásig. Sorról sorra haladva pontosan be kell mutatni a szöveg és benne a helyesírás változásait. Figyelmet érdemel itt: 1. a Toldinak eredeti — 1846. október 23-án befejezett — kézírata, 2. a Kisfaludy Társaság pályázatára beküldött kézirat, amelyet idegen kéz másolt, de Arany hagyott jóvá, 3. Aranynek egy saját kezű tisztázata a Toldi előhangjáról, első énekéről és a második ének 1—4. versszakáról (ezt a kéziratot a költő halála után Arany László Lehr Albertnek adta), 4. a Toldi első (1847. évi) kiadása, 5. a harmadik kiadás, mely 1867-ben Ráth Móránál jelent meg (a közbeeső második kiadásban, a Heckenast-félében, sok volt a sajtóhiba), és 6. a hatodik kiadás (Ráth Móránál 1883-ban), amelyben Aranynak utolsó javításai még helyet kaptak, s amely a legmegbízhatóbb alapul kínálkozik az eljövendő új kritikai szövegkiadás elkészítéséhez.

Nézzük meg például a Lehr-féle kéziratból azt a mutatványt, melyet a Nyugat 1917. március 1-i száma közölt. A mai *mely* névmás itt még *melly* alakban olvasható (1 : 2). Így van ez az első kiadásban is, de az 1867. éviben már a mai helyesírási formát találjuk. A Lehr-féle kéziratban *keresztútnál* van írva (1 : 3), de az első kiadásban már így van a kérdéses mondat: „Azt hinné az ember: élő tilalomfa, Űtve, általutnál' egy csekély halomba.” Vagyis Arany az eredeti *keresztútnál* helyébe Ilosvai históriájának megfelelő szavát tette, ebből a sorból: „Ott egy *általúton* hogy ő mégyen vala . . .”

A Toldi eredeti kéziratában Miklós így beszélt a bátyjához: „Add ki, bátya, *mindjárt*, a mi engem illet; Add ki a *jusomat*: pénzt, paripát, fegyvert: Azontúl — az *isten* áldjon minden embert.” A *mindjárt* helyébe azután az e mondatban hatásosabb *tüstént* határozószót tette. 1847-ben már így jelent meg nyomtatásban, de ugyanakkor a *jus* még az eredeti alakjában maradt (egy *s*-sel!), és az *isten* szó kis kezdőbetűje sem változott. 1867-ben az *Isten* már nagybetűs, de a *jus* változatlan. Az 1883. évi kiadásban csak mássalhangzó előtt maradt meg a *jus* („Itt a *jus*, kölok . . .”), de magánhangzók előtt Arany már megkettőzte az *s* betűjét: *jussomat*. Megjegyzendő, hogy az eredeti kéziratban még *ly*-lyel írta: *kölyök*, és egybeírta azt, hogy *arczulcsapja*. „*Itélet-napig* sem forradozna *össze*” — olvassuk itt: az első szóban még kötőjellel, az utolsóban *v*-vel; de az első kiadásban ezeket már az egybeírt forma (*Itélet-napig*), illetve a mai *össze* alak váltja fel. A kéziratbeli *közibök* alakot itt már *közéjök*-re igazította. A Toldinét és fiait együtt ábrázoló két sor így volt az eredeti kéziratban: „*Eltakarja Györgyöt s mindenképen* védi Pedig nem is Györgyöt hanem Miklóst félti.” A költő ebben a még nem elküldésre szánt példányban a vesszőkkel igen takarékosan bánt, de az első kiadás már pótolja a hiányzó vesszőket, s ugyanott erősen javítva jelenik meg ez a sor is: „*Téstevel* takarja Györgyöt és *ugy* védi”. Érdekes viszont, hogy a költőnek a kéziratban *l*-el írott *utolsó* szava a Kisfaludy Társaság kiadásában *utósó* alakban jelent meg („E csapás *utósó* szélütése léssen”), de az 1867. évi kiadásban már ki van javítva *utolsó*-ra. Az eredeti kézirat *csoda* szava minden kiadásban *u*-val van nyomtatva, mert Arany — talán a sok *o*—*ó* kikerülése végett — jobbnak látta így: „*Csuda* dolgairól írtak krónikákat” (12 : 19).

Érdekessége a Kisfaludy Társaság kiadásának, hogy minden *cz* betűt egyszerű *c*-vel nyomtattak benne; ott még *Laczf*i neve is így van írva: *Lacfi*. Az 1867. és az 1883. évi kiadásban — az akkori helyesírás szerint — minden *c*-t *cz*-vel írtak át. A hosszú *í, ú, ű* betűt mind a három régi kiadás megkülönbözteti rövid párjuktól.

Jó lenne, ha legkésőbb az 1883-i „végleges teljes kiadás” századik évfordulóján kezünkbe vehetnénk majd a Toldi „végleges” kritikai kiadását.

Pásztor Emil

A tételhangsúlyról

„Ma nagyon sokat tudunk a természet apróka részleteiről, akkor [régen] az emberek többet tudtak az egészről. A nagy összefüggésekről, amiket nem lehet mérleggel mérni és felvágni, mint a sonkát.”

(Szerb Antal: *A Pendragon legenda*)

„Minél kisebb, apróbb egységeiben vizsgálunk valamit a laboratóriumban, annál inkább eltűnik az élet, s előjön az anyag. Minél inkább kilépünk a laboratóriumból, s nagyobb egységeiben látunk valamit, annál inkább előjön az élet.”

(Selye János után)

1. A *tételhangsúly* szót szakkifejezésnek szántam egy ismert és mégis új fogalom megjelölésére. A „fogalom” a beszéddel hivatásszerűen foglalkozók körében ismeretes, noha megnevezni nem nagyon szokták, legfeljebb csak körülírással. Tudom, hogy az általam javasolt szakkifejezés nem a legjobb, különösen a második fele (utótagja) nem pontos. Jobbat azonban mind ez ideig nem találtam.

Próbálkoztam korábban a *szöveghangsúly* kifejezéssel. Ez jobban beleillik eddigi szakkifejezéseink sorába, mint a *tételhangsúly*: *szóhangsúly*, *szakaszhangsúly*, *mondat-hangsúly* — *szöveghangsúly*; azután: *jóhangsúly*, *mellékhangsúly*, *ritmikai hangsúly*, *érzelmi hangsúly*. Csakhogy a mondat után mint nagyobb szervezési és szerkesztési egység még nem a szöveg egésze következik, hanem — írásképeinek megfelelően — a bekezdés; szerkezeti és szerkesztési egységének megfelelően pedig a kisebb-nagyobb gondolati — logikai egységek, melyekből majd csak magasabb fokon áll össze a szövegegész — rendszerint, és a retorikai, szerkesztéstani „szabályoknak” megfelelően. De az imént emlegetett terminus technicusok sorából is „kilóg” az *ütem* szakkifejezés.

Próbálkoztam korábban a *témahangsúly* kifejezéssel. Ennek első eleme (előtagja) azonban más jelentésben már le van foglalva az aktuális mondattagolás *téma* — *réma*, ill. *téma* — *propozíció* szakszóiban a mondaton belüli (nyelvi — logikai) viszonyok jelzésére. A *témahangsúly* szakkifejezésnek pedig a mondatnál nagyobb a *szöveghangsúlyos* egységet megelőző nyelvi, szerkesztési egységben kellene — nem nyelvi, hanem — logikai-értelmi viszonyokból adódó, ezeket tükröző és kifejező intonációs eszközöket jelölnie. (Az *intonáció* szakszót tágabb értelmében használok; tehát nem csak a hanglejtést értem rajta!) S éppen ezért van baj a *tételhangsúly* utótagjával is, mert a *hangsúly* az általános szóhasználatban az intonációs eszközök (szuprasegmentális elemek) közül csak az egyik elemet, a *nyomatékos* t, az újabb, pontosabbnak szánt szakszóhasználat szerint a *dinamikát* szokta jelenteni. A baj csak az, hogy a *dinamika* sem egységes értelmű, mert az eszközfonetikában azt a jelenséget¹ jelöli, amelyet magyarul *nyomaték*-nak szoktunk nevezni vagy *hangsúly*-nak; a beszédtechnikában, szövegfonetikában, kiejtésoktatásban és a beszéddel hivatásszerűen foglalkozók körében pedig a beszéd folyamat egészére jellemző hangerőt, egyéb szokásos megnevezéseivel: a „vivőerőt”, „hangzósságot”, „interzitást”, amelyen belül megfigyelhetők a dinamikai váltások (azaz a hangerő-váltások) és a nyomatékok (azaz a hangsúlyok). Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *hangsúly* — *hangsúlyozás* kifejezés — noha általában azonosítani szoktuk a nyomatékolással — tágabb értelemben is használatos. Tulajdonképpen gyűjtőneve a *kiemelés* eszközeinek (a mondatfonetikai eszközöknek), mert — mint az újabb kutatások is bizonyították, s a régibb beszédtechnikai szakirodalom is utal rá — a mondaton belül a *hangsúly* — *hangsúlyozás* realizálódási formája beszéd közben nemcsak a nyomaték, hanem

nagyon sokszor a hanglejtés (melodikus váltás) és gyakran az előszünet. Azaz rendszerint az összes mondatfonetikai eszköz a kiemelést és a tagolást szolgálja a mondatban: együttesében is (konkomitáns használatában), de nagyon gyakran (a művészi beszédben) az egyes eszközök külön-külön is (azaz alternatív használatában) másodlagos biztosítókkal. Ráadásul a *nyomaték* sem egyértelmű, mert többen használják a kiemelés szinonimájaként. (Vö. Nagy Adorján 1964: 47–8.; Deme László 1970¹⁻²; Wacha Imre 1973¹; Szende Tamás 1976; Wacha Imre 1978²: 139–40., 142–50., 177–88.; Deme László 1979.)

Az adott esetben többről van szó, mint a szűkebb értelemben vett hangsúlyról, a nyomatékról. Nevezetesen még csak nem is az intonációs eszközök együttesének a mondat egész szintjén való kiemelése, súlyozása, tagoló szerepéről. Tehát nem a fontos- és kevésbé fontosnak mondatbeli elkülönítéséről, érzékeltetéséről; nem arról, hogy a mondatban kiemeljük a fontosat és süllyesszük a kevésbé fontosat vagy éppen a lényegtelenet, magától értetődőt; s nem is arról, hogy érzékeltessük a mondat szerkezeti felépítését: tagolódását—tömbösödését és a szerkezetek kapcsolódását, esetleg színteződését. Nem is az intonációnak, főleg a hangsúlyozásnak (dinamikának) és a hanglejtésnek a mondatok egymásutánjában (láncolatában) betöltött szerepéről: viszonyító, előre-hátra utaló és kapcsoló funkciójáról. Tehát nem arról, hogy a mondatok egymásutánjában elkülönítsük az előzményből ismertet, a magától értetődőt, a már említettet a mindenkori újtól, s nem arról, miként jelezzük az adott mondat kapcsolódását az előtte állóval vagy az utána következővel. Ti. ez is a mondatfonetikai eszközök funkciói közé tartozik. (Vö. pl. Deme László 1970¹, 1970²; Péchy Blanka 1964: 170–91; Wacha Imre 1973¹, 1973²: 109–56; 1974: 167–95; Szende Tamás 1976: 111–22; Wacha Imre 1978²; Szende Tamás 1979: 57–65.)

Sokkal inkább arról van szó, milyen módon, milyen intonációs eszközökkel (az intonációs eszközöknek milyen kapcsolódásával és milyen megterhelésével) emel(het)jük ki — vagy szoktuk kiemelni — egy-egy nagyobb szövegnek, szövegrészletnek, mondatok sorozatából álló gondolati egységnek (írott változatában: bekezdésnek, fejezetnek vagy egész beszédműnek, előadásnak) a leglényegét. Azt a részét, amelyet a retorikában, fogalmazástanításban (vö. Terestyeni Ferenc 1960: 18–27) mint *tételmondatot* szoktunk emlegetni. E miatt a szakkifejezés miatt alkudtam meg egyelőre, míg jobbat nem találunk — a *tétel* előtaggal. A *-hangsúly* utótaggal pedig azért, mert az utóbbi időben — mióta a mondatfonetikai eszközök együttjáró és egymást helyettesítő (konkomitáns és alternatív) voltát felismertük (vö. Deme László 1970¹⁻²; Wacha Imre, 1973¹⁻²; Nagy Adorján, 1964: 47–8 stb.) — a *hangsúly*, *hangsúlyozás* szakszót egyre gyakrabban szoktuk 'kiemelés' értelemben használni, mert beszédünkben az értelmi-szerkezeti viszonyok tükrözésében fokozott szerepe van a hanglejtésnek is. Ez a szerep nem új, csak most kezdjük felfedezni! Ti. a régi, reformkori szónoki műveket (pl. Előtvös, Kossuth beszédeire gondolok) vagy a még korábbiakat (pl. Pázmány beszédeit), de még a XX. századból származó írói műveket is szinte lehetetlen úgy megszólaltatni — stílszerűen —, hogy ne kapna bennük nagy szerepet a hanglejtés. Ennek nagy ívei fogják össze a túlbujánzó (tömbösített és színteződő) mondat szerkezeteket, az arányos, de mégis bonyolult szerkezetű, hosszú (kör)mondatokat. Ez a nagy ívekben, fennen mozgó hang adja vissza, szólaltatja meg a szövegben rejlő — nemes — pátoszt. De ugyancsak a mondat szerkezetéből és a hang ívelődő mozgásából adódhat az a deklamáló stílus is, mely korai színjátszásunkat is jellemezte. Feltevésemet — azt a hangot, melyet az írott szónoki művekből, a drámai alkotásokból hallottam ki — nagy mértékben igazolta is Kossuthnak és a néhány XX. század eleji politikusunknak nemrég előkerült hangfelvétele. Igazolják azok a régi filmek is, melyeket a közelmúltban a televízióban láthattunk, hallhattunk.

A hanglejtésnek értelmező, kapcsoló és tagoló szerepe különösképpen fontos az értekező prózában és az ún. tömör rádiós műfajokban (hírek, kommentárok, rádióelőadás-

sok, konferálások), a tudományos előadásokban stb. Éppen a szövegtanon és a szövegfonetikán alapuló újabb kutatások foglalkoznak az intonációs eszközök együttesének ezzel a szerepével, főleg a szöveg megszólaltatási gondjainak kapcsán. (Vö. Bolla Kálmán 1979; Deme László 1979.) Deme László többek között az ilyesfajta, többszörösen szinteződő és tömbösödő szó szerkezetek intonációs problémáiról is szólt, mint a következő mondat alanyi szintagmája: „A Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekara és Énekkara Lehel György vezényletével bemutatja Beethoven IX. szimfóniájának zárótételét.” Ebben a szó szerkezetben ugyanis szinte mindegyik szóra esik egy-egy pici, de a többivel egyenlő (szakaszhangsúlynyi vagy annál kisebb) erejű nyomaték, s az egészet egységbe foglalja a megemelt hangfekvés és az ezen belül magasban lebegő, alig-alig, csak csúszásszerűen ereszkedő hanglejtés. Ezen belül a *Magyar* szónak (a többivel azonos erejű) nyomatékához járuló melodikus emelés, amely mondathangsúlynyi erőt még nem ad neki, de súlyban mégis a többi fölé emeli. Más megfogalmazással: a *Magyar* szó első szótagjára eső, enyhén nagyobb nyomaték és az ezt felerősítő, még hozzá szakaszhangsúlylá erősítő melodikus emelés, majd a többi szó első szótagjára eső egyenlő erejű apró nyomatékok (ütemhangsúlyok) és az egészet egységbe foglaló, magasabban mozgó, enyhe ereszkedésű dallammenet, melybe pici lüktetést visz a *Szimfonikus* és az *Énekkara* szó első szótagjában megfigyelhető dallamemelkedés:

A *Ma*gyar Rádió és Televízió | *Szim*fonikus Zenekara és *E*nekkara | *Le*hel György

vezényletével | *be*mutatja | Beethoven ^{ki} lencedik szimfóniájának zá rótételét.

(A hasonló kérdésekre l. még: Elekfi—Wacha 1976; Wacha Imre 1978¹: 62—73, 80—1, 179—88; Wacha Imre 1978²: 78—109, 119—23, 144—58, 167—74 stb.)

2. De nézzük a *tételhangsúly* szakszó bevezetésének és a vele megjelölt fogalomnak, valamint a csak újabban felismert és objektív mérésekkel még nem igazolt jelenségnek a magyarázatát, s azt, miért szükséges mindezzel foglalkoznunk.

Az indokolást kissé távolabbról, a múltba visszatekintve és néhány személyes jellegű aprósággal kell kezdenem.

1964 óta rendszeresen foglalkozom a rádióbemondók beszédével. Ezóta vagyok szakmai továbbképző tanfolyamaiknak egyik tanára. Mint tudjuk, a rádióbemondói beszéd túlnyomórészt reproduktív, illetve interpretatív jellegű: a bemondók mások által írt szövegeket szólaltatnak meg, s ezeket kell a szövegnek (megfogalmazásának, nyelvezetének) és a rádiós szituációnak megfelelő — adekvát — módon, olykor pedig kifejezőbben (hanggal „gyógykozmetikázva”) tolmácsolniuk. (Vö. Wacha 1973², 1974.) Foglalkozásainkon azt vizsgáljuk, elemezzük, mik voltak egy-egy szöveg (hír, kommentár stb.) elmondásakor a hibák; s mi módon lehet, kell, kellene ezeket kijavítani; mik voltak a helyes tolmácsolás megszövegezési, értelmezési, hangtechnikai gátjai. Elsősorban azokat a formákat keressük, azokra az eszközökre ügyelünk, melyek által azt érhetjük el, hogy a szöveg és mondanivalója „ne szálljon el a hallgató feje fölött”, hanem eljusson tudatához. A gátló tényezőket elemezve pedig arra ügyelünk, miképpen lehetne kikerülni az frott szöveg megszerkesztéséből, az írásosságból adódó buktatókat, s a szöveg hangzását a felolvasó hangvételtől a beszéd felé elcsúsztatni.

E munkám mellett — vagy talán kissé ennek következtében is — kezdetek (1967.) óta egyik állandó bíráló bizottsági tagja voltam a Kazinczy kiejtési versenyeknek (Wacha

Imre 1978²: 224—7.). Ezekén a versenyeken a versenyzőknek más által írt — esszészerű (és ez nagyon fontos!) — szövegeket kell kifejező és példamutató módon megszólaltatniuk: a szövegben rejlő gondolatokat a szöveg stílusának, a gondolatok súlyának és az elhangzás helyének, körülményeinek stb. megfelelő módon tolmácsolva. A Kazinczy-versenyek megszólaltatási gondoljai tehát nagyjából hasonlítanak azokhoz, melyekkel a rádió bemondói is küzdenek, más szinten ugyan, más körülmények között és nyilvánvalóan sokkal igénytelenebb szövegekkel.

Itt is, ott is a szűkebb és tágabb értelemben vett kiejtésnek (hangképzés, ill. mondatfonetikai eszközök használata, beszédritmus a mondaton belül stb.) kisebb-nagyobb gondjait megoldva, gyermekbetegségei ellen küzdve s azokat többé-kevésbé meggyógyítva feltűnt, hogy hosszú ideig tulajdonképpen nem oldottunk meg — igazán — semmit. (Wacha Imre 1978²: 91—158.) Hiszen hiába helyes és jó a hangképzés, az artikulációs ritmus, egyes mondatokon belül a hangsúlyozás, a hanglejtés, a szünethasználat, hiába kifejező a mondatok belső ritmusa, a szöveg egésze elmondása, maga a beszéd még sok kívánnivalót hagy hátra: a szöveg egésze sok esetben még mindig nem értelmes, a beszéd nem közvetíti a szövegben rejlő gondolatokat (legalábbis nem súlyuknak megfelelően). A beszéd, szövegmondás olykor csak szépen elmondott, helyes hanglejtésű és hangsúlyozású mondatok sorozatává válik. A mondatok nem állnak össze gondolati egésszé. A szöveg és a gondolat még mindig „elmegy” a hallgatók feje felett, s az csak arra figyel, szép-e, jó-e a szövegmondás, kifogástalan-e a forma, hol a hiba... Nem ügyel azonban eléggé a tartalomra és a belső indulatra. (Horribile dictu: a hibátlan, de szenvtelen szövegmondást olykor többre tartja, mint a hibás, de indulattól, értelemről átfűtött tolmácsolást. Egészében persze nem igaz ez az éles megfogalmazás!)

Ezekre a gondokra is választ keres Deme László 1970-ben a Magyar Nyelvőrben A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása című tanulmánya, amelyben a mondatfonetikai eszközök használatának törvényszerűségeit már nem a mondatból, hanem a szövegösszefüggésből, sőt a szövegegészből kiindulva vizsgálja és magyarázza. Ezen felül felhívja a figyelmet a mondatfonetikai eszközöknek a mondatbeli súlyviszonyokból és a mondat be- és megszerkesztett voltából adódó konkomitáns és alternatív használatának törvényszerűségeire. (Deme László 1970¹⁻².) Ebben az időben fejeztem be magam is azt a vizsgálódást, mely az elhangzó beszéd akusztikumával, a szövegfonetikával foglalkozik. (Vö. Wacha Imre 1973¹, 1973², 1974, 1975.)

Deme László megállapításait — sajnos — tökéletesen igazolja a Kazinczy-versenyek sok tapasztalata (de nem egyszer a rádióban, tévében és a közéletben hallható szövegmondások akusztikuma is). A szövegmondásban — különösen ha a Kazinczy-versenyek kezdeti időszakát figyeljük — a mondatfonetikai eszközök használatában nem sikerült túllépni a mondat határain. A kezdeti szóolvasáson, szójejtésen túljutva előbb a szerkezetek helyes hangsúlyviszonyainak érzékeltetését, majd az „írásjeltől—írásjelig” történő szövegmondást figyelhettük meg. A hangsúlyozás, hanglejtés ezen belül volt helyes. 1969—70-től már a mondategészen belül volt jó és kifejező a mondatfonetikai eszközök használata (kivéve a beszédritmust), de maga a szöveg még az 1975 utáni versenyeken is gyakran szétesett különálló mondatok sorozatává. A mondatok nem kovacsoltak lánczá, összefüggő gondolattá. Nem is szólva arról, hogy „a hanggal való építkezés”: az elmondás módjának a szöveg egészére vonatkozó megkomponálása elmaradt. Jeleit a szabadon választott szövegek hallgatása közben megfigyelhettük. Ezeknél azonban az eszközök használata gyakran formális, öncélú, hatásvadász volt és nem funkcionális. Gyakran a szövegbe csak beillesztett, de nem belekomponált. Az intonáció eszközeinek alkalmazásában az volt az egyik fő szempont, hogy használatuk megfeleljen a „kiejtési szabályoknak”. (Vö. Wacha Imre, 1978².)

1970 után mégis lényeges fejlődés mutatható ki. Ennek következménye, hogy például az 1976-i verseny már eléggé hangsúlyozottan veti fel — most már nem a mondatfonetikai eszközök használatának, hanem — a beszédstílusnak a kérdéseit. A versenyek résztvevői ugyanis eljutottak „a szóhangsúlytól a mondathangsúlyon át a szöveghangsúly természetes menetéig [...] Nehézséget jelent még a szöveg jellegéhez kívánatos hangvétel megtalálása és az egész szöveg jellegéhez alkalmazkodó természetes összhata megvalósítása.” Többségük már képes a mondatfonetikai eszközök tagoló szerepét érzékeltetni, de az összekapcsoló szerep még nem eléggé jut érvényre. (Graf Rezső 1976; Wacha Imre 1978²: 189–92.)

Mindebből pedig az az igény rajzolódik ki, hogy nem elegendő már, ha csak az egymáshoz kapcsolódó mondatok mondatfonetikai megoldása hibátlan vagy helyes; most már azt is el kell érniük, hogy a szövegmondók (előbb, majd a beszélők később) a mondat- és szövegfonetikai eszközök együttes felhasználásával érzékeltessék a szöveg egészében meghúzódó gondolatok súlyviszonyait, kifejezzék a gondolat-sor összefüggéseit, hangjuk segítségével jelezzék az egyes gondolatoknak a gondolat-sor egészébe való beépítettségét, beszerkesztettségét és ottani súlyát. A hang tehát ne az öncélúan szép és helyes beszédet szolgálja, hanem feleljen meg a nyelvnek, de a hang és nyelv együttese elsősorban gondolatokat és érzelmeket fejezzen ki. (Vö. Wacha Imre 1978²: 192.)

Ezeknek az igényeknek és gondolatoknak kialakításában — Deme László felismerései nyomán — meg is kezdődtek azok a vizsgálatok, melyek a szöveg felől közelítették meg a mondatot, s megpróbálták feltárni a mondat-szerkesztés törvényszerűségeit, s ezek alapján kísérletet tettek a mondat-szerkesztés olyan szempontjainak, kialakítására, melyek figyelembevételével a megszerkesztett mondatok láncolata minél inkább kommunikatív lehet, akár írásban jut el az olvasóhoz, akár írásból hangosítva a hallgatóhoz. (Vö. pl. Deme László 1971, 1972; Békési Imre 1973–4, 1974^{1–3}, 1975; Deme László 1976, 1978^{1–2} stb.)

3. Ezeket a tapasztalatokat Deme László a laikus nagyközönség számára a Szónokok, előadók kézikönyvében (Deme László 1974: 116–51.) és a Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség c. kötetben (Deme László 1973³: 86–113) összegezte. A hangosítás, hangzás kérdéseiről itt viszonylag keveset szól — másutt is inkább a mondhatóság és az értelmezés kérdéseivel foglalkozik, pedig — azt hiszem — sokunknak éppen a hangzás, hangosítás jelenti a legfőbb gondot, különösen, ha a szöveg „szent”, tehát megváltoztathatatlan. Annál inkább, mert sokfelől hangzik el a vád helyesen, értelmesen felolvasó bemondók, előadóművészek és mások ellen, hogy szövegmondásuk nem él, csak felolvasás, pódiumszerű recitálás, nem beszéd, hogy a szöveget csak „közlik”, de nem „mondják”; a gondolatok olykor szétesnek mondatokká; nem fűti át a szövegmondást az értelem és az érzelem. S a Kazinczy-versenyeken is — a korábban már idézett elismerő megjegyzések mellett is — vissza-visszatér ez a gond. (Vö. pl. Graf Rezső 1973; Wacha Imre 1973^{1–2}, 1978².)

Az ilyen írásos vagy csak szóban elhangzott megjegyzések háttérében (hogy t.i. a versenyzők szövegmondása nem volt kielégítő, mert nem építkeztek eléggé a hangjukkal) az lehet, hogy a vizsgálatoknak és a szövegelemzéseknek többsége a mondathoz közelített a szöveg felől, de nem a gondolathoz és főleg nem annak súlyához, beszerkesztettségéhez és helyéhez viszonyítva. Igaz, a mondatot most már nem mint a legnagyobb, hanem mint a legkisebb egységet vizsgálták. Azt is vizsgálták — főleg Deme elemzéseire gondolok —, hogy pl. a szimultán mondatban egy-egy tömbösödő, szinteződő szó-szerkezetben rejlő információ főfunkciós-e a mondat egészében vagy sem, azaz fontos információt hordoz-e vagy sem. Az ilyen mondatokra gondolok:

„Tűnődéseim élén magától adódó, sőt magát kínáló címként leginkább ez állhatna: Nyelvünk és kultúránk a világban. Ezt terveztem eredetileg magam is. De csak addig, amíg a múlt év augusztusában Budapesten tartott III. Anyanyelvi Konferencia nyomtatásban megjelent anyagával — amelyről alább beszámolni szeretnék — közelebből meg nem ismerkedtem. [...] Így történhetett meg, hogy most, amikor a kongresszusok, konferenciák anyagát tartalmazó kiadványok sorába egyébként »szabályosan« illeszkedő, Imre Samu, Maróti Gyula és Szende Aladár gondos munkája folytán szépen összeállított és szerkesztett kötetet kézbe vettem, hamarosan azt éreztem: valamiféleképpen »szabálytalan« közegbe kerültem.” (Élet és Irodalom 1978. szept. 9. 1.)

Vagy: szintén olvasónak szánt szövegben, de még felolvasásra is alkalmasan:

„Aki a rádióban vasárnap reggelenként el-elhangzó Nagy családok című érdekes és nyelvi szempontból is tanulságos sorozatot meghallgatja, aggasztó tüneteket észlel. (Péchy Blanka: Beszélni nehéz! Magvető 1974. 92.)

Az első kritikus mondatban 11 szavas, 4 szintű alárendelő szerkezeti tömb található, a másodikban 22 szóból álló tömb, az alárendelésen belül halmozódással. A harmadikban 12 szóból álló tömb található.

Az is igaz, hogy a kutatás ezen is túllépett, mert nem önmagában vizsgálta a mondatot, hanem a mondatok láncolatában. Elemezte a mondatoknak egymáshoz való viszonyát is — egymásutániségükön belül — különös tekintettel a hangosításra, a hangzásra, a kommunikációs, információs értékre és viszonyokra (pl. az adó és befogadó szerepe, tevékenysége stb.). (Vö. Békési Imre idézett műveivel.)

Mindezek ellenére elkerülte a vizsgálók figyelmét (éppen talán a megszerkesztettség és beszerkesztettség elemzése következtében) nem a mondatokat alkotó kisebb (szó)szervezetek, mégcsak nem is mondategységek, hanem a mondategységek súlyán a vizsgálata, elemzése. Méghozzá nem is egymásutánjuk sorozatában, hanem a szöveg-egészben és a szövegösszefüggésben (ti. a gondolatsor bemutatásának, kifejtésének összefüggéseiben) betöltött szerepe és súlya. Különösen fontos pedig ez a kérdés a hangoztatás gondjait illetően.

A Kazinczy-versenyeket elemző tanulmányban (Wacha 1978²: 166–205) megpróbáltam bemutatni, mire is gondolok. Ma már — több mint egy év elmúltával — úgy érzem, hogy akkor a választ nem tudtam megadni, mert magam sem tudtam túljutni azon a szemléleten, amely ugyan a szöveg egésze felől közelít a mondathoz, s a mondatot már nem úgy látja, mint az alatta levő nyelvi állománynak legnagyobb egységét és legmagasabb szervezettségű formáját, de a mondatot még/már úgy tekinti, mint a nála nagyobb egységnek, a szövegnek legkisebb részét. Igaz, olyan részét, mely önálló szemeket alkot, de szemei láncszerűen összekapcsolódnak. Láttam ugyan, hogy a lánc elindul valahonnan, s hogy el is jut valahová, de csak a láncot és az irányt láttam. Arra még nem jöttem rá, talán azért, mert csak rövid láncot vizsgáltam, hogy — bizonyos műfajokban ugyan! — a kommunikációs tevékenységben nem csak lánc van, hanem láncolat is; s ez a láncolat olykor több vékony láncocskából tevődik össze, s a láncolat egészében vannak különösen erős szemek is, melyek a láncocskákat összefogják.

Ezek a szövegben a kulcsszerepű mondatok (különösen a hosszabb és a sajátos műfajú szövegekben). Talán azért kerülhette el ez a kutatás figyelmét, mert az 1978-ban megrendezett szövegtani kongresszus előtt (vö. Szathmári 1979) alig-alig foglalkoztak hosszabb szövegegészszel. (Sok időt s közzétételekor nagy terjedelmet kíván ez a munka.) A kulcsszerepű mondatok is bele vannak ugyan szerkesztve a szövegegészbe, de súlyukban a többi mondat fölé emelkednek. S ha az informálás, kommunikálás folyamatát tekintem — egészében —, akkor azt mondhatom, hogy a tulajdonképpeni mondanivalót volta-

képpen ezek viszik előre, a mondanivaló lényegét ezek hordozzák, s a többi mondat mintegy ezek miatt (kifejtésük, indokolásuk végett) került bele a szövegbe. (Vö. Békési Imre idézett cikkeivel.) Az ilyen, súlyukban a többi fölélnövő mondatokat szokás a fogalmazás tanítása, a szerkesztéstan oktatása során *tételmondatnak* nevezni. (Vö. Teresyéni Ferenc 1960: 18–27.)

Hadd kockáztassam meg azt az egyéni véleményemet, hogy tulajdonképpen valahol itt keresendő beszédművelésünknek és a szövegtani kutatásoknak egyik alapbántalma, s eredménytelenségének egyik oka. (És a kiejtés művelésében az egyhelyben topogás egyik oka is.) Ott tudniillik, hogy hiába indultunk el a mondaton túlra a szöveg felé, tulajdonképpen mégsem tudtuk átlépni a mondat határait. Legfeljebb csak annyiban, s ez sem kevés, hogy most már a szöveg egésze, a beszédmű felől közelítünk a mondat vagy inkább az egymásután következő mondatok irányába. *Vizsgálódásunk középpontjában* — főleg a hangzás tekintetében — még mindig csak a mondat áll. Vagy legfeljebb az egymás után következő mondatok sora.

Érthető ez az eljárás — bizonyos mértékig —, hiszen minden, ami a szövegben megvan, az a mondatban — a mondatok sorozatában, a szavak sorozatában, sőt a szavakban, a szavakon — realizálódik. Gondoljunk csak arra, hogy a szakaszhangsúly is szóhangsúlyként fogható meg; a mondathangsúly a legerősebb szakaszhangsúly, s mint ilyen a mondaton belül az egyik szóra eső legerősebb szóhangsúly (nyomaték vagy dinamikai többlet, illetőleg dinamikai és melodikus emelés együtt, mindegy). És az ezzel bevezetett lejtési egységnek legmagasabbra kerülő része — a mondat dallamvilágán belül.

Igen ám, de az újabb mondatfonetikai kutatások s korábban a mondattani kutatások, (vö. Deme László 1971.) felismerték, hogy amint a mondatban a szószerkezetek tömbösödnek és szinteződnek, ugyanúgy tömbösödnek és szinteződnek — a mondaton belül — az intonáció kifejező eszközei is (konkomitáns és alternatív használat). (Vö. Deme László 1970¹²; Wacha Imre 1978²: 166–88; Deme László 1979.) Erre a tényre már utaltam, az ilyen típusú mondatokat emlegetve, mint: „A Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekara és Énekkara . . .” stb.

De ahogy a szövegben a magasabb szervezettségű egységek felé haladunk a kisebbek felől, vagy visszafelé a nagyobbak irányából, tapasztalhatjuk, hogy nemcsak a szó szerkezetek tömbösödhetnek (a mondatban), hanem (a nagyobb egységben, a szöveg egészben) a gondolatok is (és természetesen a gondolatokat hordozó mondatok is). Ebből következik, hogy a szöveg szintjén gyakran egy-egy gondolat tömböt éppúgy egészében kell kiemelni (ha azt akarjuk, hogy a beszéd folyamatban megkapja az őt megillető helyet és súlyt), mint a mondat szintjén, a kisebb egységben a szó szerkezetet. (Azaz a láncolatot összefogó erősebb láncszemet.)

Lehetséges-e ez, mikor a kiemelő eszközök a legkisebb egységekben és egységeken realizálódnak? Az a gond tehát, miképpen lehet ezeket a „góccokat” hanggal „kihozni”, mikor az emberi beszédhangnak csak azok az eszközei vannak, amiket eddig is ismertünk, s amelyeknek nagy részét már a mondaton belül is felhasználjuk és — esetleg — kihasználjuk; miképpen lehet velük bekezdésnyi vagy szövegegésznyi egységből hanggal is kiemelni a tételmondatot (tétलगondolatot) — s ez mint mondat is jó legyen hangzásában is! —, vagy pedig „tételmondattá” álljon össze több, egymástól távolra szakadt (távol elhelyezkedő) szövegrészlet. Azt hiszem, itt lehet nagy szerepe az intonációs eszközök tömbösödésének és szinteződésének, és még valaminek: az eszközök újszerű, szokatlan csoportosításának. Ezt azokkal szemben kell hangsúlyozni, akik a szöveget egyes, önálló mondatok egymás után rakott sorozatának tekintik; s az egyes mondatok mondatfonetikai eszközeinek „helyes” használatát, hangsúlyviszonyait az egésznek tekintett mondatok önálló kimondása alapján próbálják megállapítani, s a mondatfonetikai eszközök használatát csak a hangsúlyozásra korlátozzák.

4. Foglaljuk össze s próbáljuk példákkal megvilágítani, ami az eddig elmondotakból következik.

Mindenki számára, aki a beszéd gyakorlatával csak egy kicsit is foglalkozik, s a beszéd elméleti kérdéseit is ismeri, s ráadásul rendszeresen tart (hosszabb lélegzetű) előadásokat, világos, hogy gondolatainkat hordozó, kifejező mondatainkban nem egyformán fontos és súlyos minden szó, kifejezés, szó szerkezet. Az is, hogy a hallgató számára a felfogás és a megértés (percepció és appercepció) érdekében a különböző súlyú részeket és a mondatokat alkotó szerkezeteket meg kell különböztetnünk, el kell különítenünk. Sőt az is, hogy nemcsak a mondaton belül, hanem a mondatok sorozatában és a mondatok egymásutánjában ügyelnünk kell az ismertnek és az újnak, a fontosnak és a lényegtelennek, a magától értetődőnek elkülönítésére, viszonyainak jelzésére. (Tudjuk, ezek szabják meg és szabályozzák a mondatfonetikai [intonációs] eszközök használatát.)

Ha most már a mondatokat nem csak magukban, s nem is csak egymásutánjukban vizsgáljuk, hanem a szövegegészben vagy a beszédműben (illetőleg annak kisebb-nagyobb egységeibe való beépítettségükben), s az ott betöltött szerepüket és súlyukat figyeljük meg, láthatjuk, hogy bizonyos szövegtípusokban, jobban mondva *bizonyos közlés-fajtákban* (pl. az értekező prózában, a magyarázó vagy kifejtő, érvelő, bizonyító, vitázó jellegű szövegekben, de — talán — nem az elbeszélőkben, leírókban — ez még további vizsgálatot igényel) a mondatok között is különbségek vannak, mégpedig a szövegben betöltött súlyukat, fontosságukat tekintve. Vannak ugyanis olyan mondatok, amelyeket nyugodtan elhagyhatnánk a szöveg lényegi mondanivalójának, fő gondolatainak sérelme nélkül, mert nem hordoznak fontos, lényeges tartalmat — legalábbis a mondanivaló tekintetében nem —, legfeljebb szemléltetik, részletesebben kifejtik, magyarázzák, elisméltik, kerekké teszik más mondatok gondolatait, információját. Ugyanakkor találunk olyan részleteket, mondatokat, amelyek tulajdonképpen az egész szövegnek vagy egy-egy gondolati egységnek a magvát sűrítik magukba: szinte definíciószerűen összefoglalják, megfogalmazzák a mondandó lényegét. Minden, ami előttük áll vagy hangzott el, hozzájuk vezetett el, s minden folytatás csak miattuk fogalmazódott meg. Olyan „esszenciái” a gondolatnak, melyek megelőznek (s ezért indokolnak) egy kifejtést, vagy pedig lezárnak, összegeznek egy gondolatsort, és együttesükben a szöveg gerincét alkotják. (Vö. Deme 1959; Hernádi 1969; 1976.) (Talán lehetne gerincnyomatékos résznek nevezni őket!)

Ezek a tételmondatok többféleképpen helyezkedhetnek el a szövegben, illetőleg a gondolati egységben.

a) A Bárczi Géza Nyelvművelésünk című kötetéből vett bekezdésnyi részletnek a „leglényege” a bekezdés vége felé található egyetlen, hosszú és bonyolult mondat. (A szövegben ritkítással és dőlt szedéssel jelezzük ezen az egyetlen mondaton belüli súlyviszonyokat.)

„Mindenkiben, aki szívén viseli anyanyelve sorsát, kell élnie többé-kevésbé tudatosan egy nyelvi eszménynek. Sokszor kérdezik — nem szakmai oldalról is —, mi is valójában ez a nyelvi eszmény. Vajon nem csak szépen hangzó szó, de ködös fogalom, melyen használói sem igen tudják, mit értsenek. Pedig a nyelvi eszmény egyáltalán nem valami ködös, rendkívüli tudományos kiötöltség. Mindenki, aki megállapítja például Móra Ferencről, hogy nyelve szép, ízesen magyaros, vagy kipécézi a mindennapi használatban egy-egy nyelvi fonáságot, ezzel máris elárulta, hogy él benne, ha esetleg homályosan is, egy nyelvi eszmény amelyhez hasonlítja azokat a nyelvi jelenségeket, amelyekről ítéletet mond. Az egyénben élő ilyen eszménynek kétségtelenül lehetnek és valószínűleg vannak is szubjektív elemei, de bizonyos, hogy tárgyilagos szemlélettel is meg lehet találni azokat a vonásokat, melyek kiemelten jellemzik. A nyelvi eszmény egy olyan magyar nyelv, — mind a művészi igényű írásművekben (s elsősorban ezekben), mind pedig a nyelvhasználat minden egyéb területén, a tudományos okfejtésekben, a mindennapi beszédben és a kérész életre szánt írásokban is —, mely éppen őrzi a maga

hagyományos, értékes tulajdonságait, azaz a tömörséget, a finom árnyaltságot, a világos szabatos hangzást, továbbá a rugalmasságot, mely magában foglalja nemcsak a különféle műfajokhoz, hanem a megváltozott igényekhez való simulást, anélkül, hogy szakítania kellene ősi jellemével. Ezek persze általánosságban jellemzik nyelvünket, a tovább bontásban ki kell keresnünk azokat az eszközöket, melyek segítségével az említett erények megvalósulnak, tehát a nyelv egész felépítését, hangrendszerét, nyelvtanát, szókincsét. [...]” (Bárczi Géza: Nyelvművelésünk. Gondolat, 1974, 24—5).

Láthatjuk, hogy a kiemelt mondat több, mint egy egyszerű mondat a bekezdés mondatainak láncolatában. Ezért a mondatok sorozatából ki kell emelkednie akkor is, ha a szöveget nem olvassuk, hanem megszólaltatjuk. Mivel pedig a kiemelésre beszéd közben csak a mondat- és szövegfonetikai eszközöket használhatjuk fel, ezeknek az eszközöknek másfajta csoportosítására lesz szükségünk, mint amilyenekhez eddig (a kiemelési szabályok hagyományos szemlélete alapján) hozzászoktunk.

b) Bálint György *Intelme*k kezdő felháborodókhoz című írásának következő részletében a szerző mondanivalójának tétलगondolata beleépül az egész szövegbe: mintegy elosztva húzódik végig a gondolati egységen, körülveve kevésbé lényeges gondolatoktól, részletektől. (A gondolati pilléreket alkotó mondatokat kurziválom):

„*Mi háborítja fel a szellem emberét? Semmi esetre sem személyes ügy.* Ez csak bizonyos gyakorlati reflexet válthat ki belőle, haragot, irigységet, esetleg taktikus lépéseket. Hozzájárulhat ez is a felháborodáshoz, de — önmagában nem elég. *Valami személyentűli kell hozzá, valami általános elvi.* Az elnyomott, kizsákmányolt emberek tömegét a személyes sérelmek rendszeres, koordinált tömege teszi harcossá: *a tömegnél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi, oszthatatlannul egy.* Az entellektüelnél, akinek gondolkozása és munkája magányos jellegű, *más a helyzet.* A tömeg személyes sérelme az ő számára elvi sérelmet jelent, és csak ezen keresztül válik személyes élménnyé. *A tömeg ügye az ő személyes ügyévé lesz — ha az az segíti a megfelelő elvi funkció, a felháborodás.* Csakis így érthető, hogy vannak jó módban élő szellemi emberek, akik az éhező tömeg ügyének harcosaivá lesznek, és vannak nyomorgó szellemi emberek, akik rongyos ruhában, kínszenvedésben két pengővel a zsebkönyben is a birtokon belül levők hívei maradnak. Újra meg újra vesszük emlékezetekbe, ifjú entellektüel: nem a személyes sérelem a döntő. Emlékezzetek néhány híres, szociális író esetére? Személyes sérelmük vitte őket a tömeg közelébe, ahelyett hogy a tömeg sérelme vált volna, az elv közvetítő közegen keresztül, az ő személyes ügyükké. Idővel valahogy belefáradtak a sértődésbe, melyre már kevesebb okuk is volt. Személyi ügyeik javultak, és ők megkötötték a maguk különbékéjét. *Íffjú entellektüel, okuljatok a példájukon. A ti felháborodástokhoz elvi alap kell, sőt, bizonyos fokig elméleti alap.* Nincs magasrendű felháborodás elmélet nélkül. Tudni kell bizonyos dolgokat: csakis így háborodhattok fel egy hazug ember, egy csúnya szobor, egy pongyola gondolat vagy egy hazug, csúnya és pongyola társadalom ellen.” (Bálint György: *Intelme*k kezdő felháborodókhoz. A toronyőr visszapillant. Bp. 1966. Magvető 1: 689—90.)

Ha igazán helyesen akarjuk megszólaltatni akár Bárczi Géza, akár Bálint György szövegét, hangunkkal úgy kell építkeznünk, hogy a szövegnek egyetlen fontos része se vesszen el, a legfontosabb része azonban mindenképpen kiemelkedjék a szövegből, s a hallgató megértse, majd meg is jegyezze.

A szöveg megszólaltatójának azonban tulajdonképpen nincsenek más eszközei, mint amelyeket eddig is ismertünk: a mondat- és szövegfonetikai eszközök. (Rendszerezésükre, funkcióikra l. Wacha 1973¹, 1978²: 175—88.) Csakhogy ilyen nagy gondolati (s következésképpen hosszú) nyelvi egységben azonban már nem elegendő az önálló mondaton belül szokásos és „szabályos” használatuk ahhoz, hogy a szövegegészből megfelelő és érzékelhető módon ki tudja emelni a leglényegesebb részeket.

Ehhez az erőteljes ritmusváltás eszközeire van szüksége a beszélőnek. Arra, hogy a hangsúlyozás, hanglejtés és tempóváltás nyújtotta eszközöket mintegy összesítve, „agyon-

vagy túlhasználva", esetleg „szabálytalanul” alkalmazza. Az ilyen mondatoknál éppen az eszközök sűrítése, a „rendhagyó”, a normától eltérő használat segíti elő az elválasztást, a többi eszköz és rész fölé emelést.

c) Olvassuk el figyelmesen a következő részletet Marx Györgynek Vár a Tau Ceti népe c. tanulmányából. Érzékelhetjük, hogy — noha egy nagyobb műnek részlete — tulajdonképpen kerek egész: magában is önálló beszédműnek, gondolati egésznek tekinthető.

„[I/1:] A csillagközi tér sötét óceánján ember önerejéből nem kelhet át. [I/2:] Legfeljebb képernyőn láthatja a távoli bolygón élő testvér-lényeket, Morse-jelekből sillabizálhatja ki matematikájukat és költészetüket, de nem szívhatja magába az idegen világ illatát, nem vegyülhet el az idegen város forrágatagában. [I/3:] Olyan ez a korlátozás, mintha azt kínálnánk barátunknak egy itáliai út helyett: olvasson Petrarca-versfordításokat, és nézegessen olaszországi képeslapokat.

[II/1:] A korlátozó okot ismerjük: a Földről elszakadt rakéta elveszti támaszát. [II/2:] Magánosan halad az űrben. [II/3:] Gyorsításhoz, lassításhoz, irányváltozáshoz magának kell támaszt teremtenie, és ez a támasz, a kifúvott gázfelhő, igen szegényes.

[III/1:] Ez azonban csak addig van így, amíg egymaga akar manőverezni az űrhajó. [III/2:] Egy Földre támaszkodó sugárforrás (pl. lézer-készülék) energianyálábjával hátulról megtolhatja, felgyorsíthatja az űrhajót, akár a fénysebesség közelébe. [III/3:] A hatások — a technikai megvalósítás nehézségeit most nem tekintve — nagyon jó lehet, hiszen a visszalökés impulzusát most a Föld fogja fel. [III/4:] A célhoz közeledő űrhajó magát fékezni sem képes. [III/5:] Szükséges, hogy a fogadó fél — talán a Tau Ceti népe — hasonló sugárnyalábbal lefékezze az érkező űrhajót, majd a látogatás után a vendégbolygóra támaszkodó sugárral indítsa hazatartó útjára.

[IV/1:] Nem a technikai részek a fontosak. [IV/2:] Az elvet szeretném hangsúlyozni: néhány ember által vezetett rakéta nem képes átszelni a világtér óceánját, az impulzus és energia megmaradásának törvénye lehetetlenné teszi az egyoldali akciót, az erőszakos inváziót. [IV/3:] Két egymást értő és egyet akaró civilizáció azonban még a csillagközi óceánon is elérheti egymást. [IV/4:] Ha két értelmes nép önerejéből felépíti saját maga civilizációját, ha rádióval felkutatja társát, ha a fejlettebb a maga szintjére emeli a fejlődőt, megtanítja saját technikájára — akkor esetleg személyesen is átkelhetnek az egyetértésben épített hídon.” (Marx György: Vár a Tan Ceti népe. In: Jövünk az Univerzum. Bp. 1969. Magvető Könyvkiadó 376 — 79. nyomán.)

Érdemes megfigyelni, miként építi fel a szerző az elibénk tárt gondolatsort, hogyan szerkeszti meg, milyen logikai rendben közli mondanivalóját.

A középiskolában a magyar órákon, de már az általános iskolában a fogalmazás-órákon annyit minden diák megtanul, hogy egy-egy fogalmazás megírásakor (azaz ha kerek egészként akarja elmondani őket), gondolatait rendeznie, csoportosítani, végül rangsorolnia kell. Ha nem több, hát legalább három nagy csoportba: bevezetés, tárgyalás, befejezés. Tudjuk, hogy a bevezetés tovább tagolódhat. Lehet benne megszólítás, hangütés, a figyelem felhívása, a cél kitűzése, a tétel kimondása stb. A tárgyalás is több részből állhat kifejthetünk, bizonyíthatunk benne egy vagy több tételt, állítást, következtetéseket vonhatunk le, más tételeket cáfolhatunk, ellenérveket sorolhatunk fel stb. Az sem ismeretlen, hogy a befejezést is lehet kisebb részekre bontani. Helyet kaphat benne a konklúzió, azaz a tanulságok összegezése, levonása, a határozat kimondása, az elbúcsúzás stb.

Ez az a sablon, amelyet általában szerkesztéstan néven meg szoktunk tanulni. De viszonylag ritkán alkalmazzuk (főleg az előszóban).

Marx György is többé-kevésbé ezt a szerkesztésmódot követi, még írásának ebben a kis részletében is. Az első bekezdésben tulajdonképpen mondandójának lényegét közli: az ember önerejéből nem juthat el más világba. Egy kiegészítéssel folytatja: legfeljebb közvetett úton szerezhet róla tudomást. Mindezt egy hasonlóan látja meg: olaszországi út helyett Petrarca-fordítások olvasása, képeslapok nézegetése.

A második bekezdés az okot magyarázza meg, miért nem juthatunk el más bolygóra: kevés az űrhajó energiája.

A harmadik bekezdés az előző gondolatait viszi tovább, új szempontokkal egészíti ki: kifejti a nehézségeket, egyben azonban a technikai megoldásokra is rávilágít: ha a Földön kívülről is segítséget kap az űrhajó, áthidalható a két világ közötti távolság.

A negyedik szakasz a tanulságot mondja ki: két világ összefogva, közös erővel még a csillagközi óceánon át is elérheti egymást, ha megteremti ennek előfeltételeit.

Ha ezek után a logikai felépítést is megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a tulajdonképpeni bevezetés az első bekezdés. Ez egy állítást, egy tételt mond ki. (Lényege az első mondat. Ez az ún. tételmondat.) A tárgyaló rész a második és a harmadik szakasz. Ez részben magyarázza a bevezetésben kimondott tételt, részben pedig újabb állítással és ennek bizonyításával egészíti ki. A befejezés pedig a szöveg negyedik bekezdése. Ez a gondolat sor eredményét összegezi, a konklúziót tartalmazza.

Ha mindezt megfigyeljük, megértettük Marx György gondolkodásának menetét. Tovább léphetünk. Megvizsgálhatjuk, milyen nyelvi eszközökkel fejt ki a szerző a gondolatsort.

A gondolatokat hordozó nyelvezet két nagy nyelvi rétegbe (és stílusrétegbe) sorolható: a szaknyelv kifejezései alkotják az egyiket, a szépirodalom és köznyelv fordulatai pedig a másikat. A kettő ötvözetéből választékos értekező prózai (esszé) stílus bomlik ki, mely mondattani, és ennek következményeképpen dinamikai és ritmikus szempontból is érdekes képet mutat:

Az első bekezdést egy viszonylag rövid kijelentő mondat indítja [I/1]. Ebben a (mondattanilag) egyszerű mondatban már összekapcsolódik a két nyelvi réteg, hiszen a szerző *a csillagközi tér sötét óceánjára* beszél; a szaknyelvi kifejezést az irodalmi nyelvből vett metaforává alakítja át. A második mondat [I/2] hosszabb, bonyolultabb halmozás. Tulajdonképpen ellentétes mellérendelő összetett mondat, mely két nagyobb, önmagában is két-két arányos egységre bontható tagból áll. Az ellentétpárnak mind az első fele, mind a második része két-két párhuzamosan mellérendelt kapcsolatos tagmondatból áll. Ebben ismét egymás mellett fut a két nyelvi réteg szókincese (*morze-jelekből sillabizálhatja ki . . .*). Ez a mondat bizonyos mértékig az első mondat állítását módosítja. Végül az egész bekezdést egy szemléletes hasonlat világítja meg: „*Olyan ez a korlátozás, mintha . . .*” Ez a mondat egyébként egy főmondatból és további láncolatossá majd halmozott mellékmondatok sorából áll. Ezek szinte hozzátoldásszerűen követik egymást [I/3].

A második és harmadik bekezdés nyelve szakmaibb töltésű, mint az előző. Legfeljebb egy-egy, de nem több szokatlan szó szerkezet billenti némiképp az irodalmi vagy a köznyelv stílusa felé. (*A kifúvott gázfelhő igen szegényes. A szegényes szakmai szempontból nem éppen pontos, mégis tökéletesen világos kifejezés.*) A mondatok szerkezete a második bekezdésben eléggé egyszerű és világosan tagolt. Az első mondat [II/1] mellérendelő összetett mondat, második tagmondata kifejtő magyarázó. A második [II/2] egyszerű bővített, a harmadik [II/3] mellérendelő összetett mondat. Ennek első tagmondatát jól ritmizálható felsorolás indítja. Második tagmondatában egy közbeékelődő értelmező pergeti meg kimondásának ritmusát.

A harmadik bekezdés mondatai már bonyolultabbak. Első mondata [III/1] egy időhatározói mellékmondatból záruló összetett mondat. A többi is bonyolultabb, mint az előző bekezdéseké; közbeékeléseket, felsorolásokat tartalmaznak. Noha mindegyik eléggé hosszú, apróbb mondat egységekre, ezért kisebb ritmikai egységekre tagozódnak. E ritmikai mondat egységek hossza azonban változatos, tehát a mondatok változatos, lüktető ritmikai képet adnak. Érdekesség még az is, hogy a bonyolultabb összetett mondatok közé [III/1., 2., 3., 5.] beleékelődik egy egyszerű mondat [III/4.]. Ennek nyugodtabb tempója ritmusváltást idéz elő az összetett mondatok pergő, lüktető tempójához képest.

A lezáró részben, a befejezésben (ez a negyedik szakasz), mely egyben az összegezés is, megint szaporodnak az átvitt értelemben használt szavak, kifejezések. Enyhítik a

szakmai jelleget, közérthetővé teszik a gondolatot. Viszont ennek a szakasznak mondatai a legváltozatosabbak. Itt találjuk meg az egész szöveg egyik legrövidebb mondatát [IV/1], de a leghosszabbat is [IV/4]. Ha a mondategységek és a mondategész viszonyát nézzük, ebben a bekezdésben a legváltozatosabb a kép. Következésképpen ennek a bekezdésnek a ritmusa a legváltozatosabb, leginkább lüktető.

A mondatok szerkezetéből (hosszából, tagoltságából) adódó ritmusképlet felett ott áll a szöveg szerkezetéből (felépítéséből) és a tartalmat hordozó mondatoknak a szövegben betöltött szerepéből, logikai súlyából és a szövegben — a mondatok sorozatában — kapott súlyából adódó szerkezeti és logikai ritmus.

A szöveg tehát három nagy ritmikai (mert logikai) egységre oszlik. A bevezetésnek felfogható első bekezdés az egyik, a tárgyaló résznek megfelelő második és harmadik bekezdés a második. (Ez azonban önmagán belül két kisebb egységre is felbomlik!) Végül az összegező negyedik bekezdés a harmadik nagy ritmikai egység. Ezeket hosszabb szünettel és a beszédtempónak, a beszédritmusnak a megváltoztatásával különítjük el.

Elősegíti az egyes szerkezeti egységek közötti ritmusváltást és az egységek elkülönítését az a belső ritmus, amely — a mondat szerkezetekből adódó ritmusból és ezen felül — a mondatoknak a bekezdésben (logikai egységben) betöltött súlyából adódik.

Az első bekezdésben tulajdonképpen az első mondat [I/1] a legsúlyosabb. Ennek átlagos tempója lesz a leglassúbb, ennek legerősebbek a hangsúlyai, tehát ennek legnagyobb a tagoltsága, s ezért a legpregnansabb a lüktetése. Hozzá képest a második mondat [I/2] kevésbé fontos. Éppen ezért némiképp felgyorsul. Ritmusa pergőbb, ritmikai egységei már nem az egyes szó szerkezetek, mint az első mondatban, hanem a mondategységek (tagmondatok). Egészének dinamikája kisebb az előző mondaténál, a hangsúlyok is gyengébbek. A lejtés a mondategységeket fogja össze, nem a hangsúlyszakaszokat. A mondanivaló tekintetéből legkevésbé lényeges a bekezdés utolsó mondata [I/3], mely tulajdonképpen magyarázó jellegű hasonlat. Irama — mint mellékesé — a legpergőbb, hangereje, tagoltsága a legkisebb.

Használó felépítésű és tagolódású a szünet után következő második bekezdés is. A legfontosabb, ezért a legsúlyosabb mondatból indul [II/1]; ez a leghangosabb, leglassúbb, legtagoltabb. A valamivel gyorsabb, de kisebb súlyú mondat követi [II/2], melyhez hozzácsapódik — a pontot szinte eltüntetve — a bekezdést lezáró legsúlytalanabb, legpergőbb mondat [II/3], jóllehet ennek utolsó tagmondata egy kissé lelassul. Ugyanis ez már átvezet a harmadik bekezdéshez, melyet ismét egy súlyos, tehát erőteljesen tagolt, lassú, nyugodt ritmusú mondat [III/1] indít. A továbbiakban azonban már csak a közbevetések megperdülő irama, elsúlytalanodó hangereje ad ritmusváltást, mert a bekezdés többi mondata [III/2–5] az átlagos súlyú mondatok közepes, átlagos hangerejével, tagoltságával, dallamával és tempójában szólal meg.

Ezeket ismét ritmusváltás választja el a negyedik bekezdéstől, mert ezt hosszabb szünet után két tagolt, lassú lejtésű mondat vezet be [IV/1–2], majd némi gyorsulás után [IV/2–3] egy nagyon, viszonylag rövid hangsúlyszakaszokon tagolt, erősen hangsúlyos, lassú iramú, hosszabb összetett mondat [IV/4], az egész szövegnek az összegezése zárja le olyformán, hogy ez az utolsó mondat tulajdonképpen már nem is tételhangsúlyos mondat, hanem szöveghangsúlyossá válik, mint nem egy írásban az a rész, mely a fő gondolatot hordozza.

5. Mi következik mindezekből? Nem több, csak annyi, hogy meggyőződésem szerint 1. a helyes hangsúlyozás, hanglejtés, beszédritmus törvényeit nem elegendő önmagukban, s különösképpen nem a hangsúlyozásból kiindulva vizsgálni, arra szűkíteni. (Ez nem új dolog.) 2. A mondatfonetikai (intonációs) eszközök használatának törvényszerűségeit nem szabad — mert nem elegendő — csak magában a mondatban, s csak magából a mon-

datból kiindulva vizsgálni és tanítani. (Ez sem új). 3. Éppígy nem elegendő az intonáció eszközeit és az intonálás törvényszerűségeit csak a mondatok egymásutánjából, egymásutánjához viszonyítva vizsgálni, magyarázni és tanítani, hanem 4. csak a szövegegész és a szövegegész összefüggéseinek vizsgálata, elemzése alapján. Ebből következik az is, hogy 5. ami esetleg a mondat és a mondatok egymásutánjának szintjén a formális szemlélő számára esetleg helytelenségnek, logikátlanságnak tűnik, az a szövegegész szintjén már nem az, sőt csak az a jó. Éppen ezért azt hiszem, 6. magasabb irányból újra kiindulva sokaknak revízió alá kell fogniuk az intonációs eszközök használatának kérdéseit (különösképpen a mondatfonetikai eszközök helyes—helytelen használatáról alkotott nézeteiket), mert ezek törvényszerűségeinek megállapításában a dallamvilág és a beszédritmus, de főleg az emfázis meg a nagyobb összefüggés, a közlési szándék fel nem kutatott területeinek megismerése sok meglepetéssel járhat. Nem szólva arról, 7. milyen változásokat idézhet elő a beszédben az egyéniség átsugárzása. Aligha szabad egy vélt nyelvi helyesség érdekében uniformizálni az egyéniséget, kiiktatni az emfázist. Végül 8. még egy idevágó tanulság: ha magától a nyelvtől nem lehet minden körülmények között megkívánni a teljes egyértelműséget, nem szabad megkívánni az intonációs eszközöktől sem. A nyelv szerencsére van annyira redundáns, hogy különleges biztosítókkal rendszerint megakadályozza — kisebb lapszusok esetében — a félreértést. A beszéd hallgatói, a beszédpartnerek is gondolkodnak annyira a beszélővel együtt, hogy a kisebb elcsúszásokat (hangsúlyeltolódás stb.) automatikusan helyreigazítják. Ez lehet a magyarázata annak, hogy senki sem érti félre az ún. álvonatkozói mellékmondatokat („A vonat nekiment a teherautónak, mely az árokba borult”), és még soha sem sikerült első olvasásra és hallásra megéreztetnem a komikumot Fekete Istvánnak ebben a mondatában:

„Az történt, hogy egy szép, csendes nyári estén nagymama szobájában, a nyitott ablak alatti kis asztalon éppen Csejte vár asszonyáról olvastam, szinte reszketve a történetektől, mert a hetedik csodaszép szüzet éppen akkor ölelte magához a fürdőkád végében a »vasszűz« (ebben a történetben a bestia Báthori Erzsébeten kívül minden nő szűz volt . . .), akinek a karjaiból acélkések nyíltak ki, s a vér csak úgy locsogott a fürdőkádban . . . amikor valami mély torokhangú hörgés szólalt meg a Compó bácsi kertjéből, de a sötét ablakban, ami teljesen elvegyült a szegény szűz halálhörgésében . . .” (Ballagó idő, Móra könyvkiadó, 1970. 165.)

Azt tudniillik, hogy egyrésről a közbeékelődő zárójeles rész miatt alanyváltás következik be a mondatban, s ezért az *aki*-vel bevezetett jelzői mellékmondat már nem a „vasszűzre” vonatkozik, hanem a többi szűzre, azaz: „minden nő szűz volt, akinek a karjaiból acélkések nyíltak ki”. Az olvasót segíti a zárójeles látvány. A hallgatót nem. S „meghallatni” sem sikerül vele a „zárójelet”, mert még nagyon gyakorlott felolvasóknak is nehéz feladat tökéletesen érzékeltetni a hosszú közbevetésnek beékelődés jellegét. (Ilyen terjedelmes közbeékelődést nem vagy csak hosszas gyakorlás, kísérletezés után lehet hangfekvéssel és ritmussal kihozni.). Mégsem következik be félreértés. Másrésről szintén nem okoz megértési zavart, még felolvasva, hallgatva sem, hogy a mondat végének „henny” szórendje következtében a *hörgés* szóhoz kapcsolódó vonatkozói mellékmondat szintén távolra szakadt, ezért az *ablak* szóhoz kapcsolható. Ha pontoskodni akarunk így kellene átfogalmazni: „amikor a Compó bácsi kertjéből, de a sötét ablakban, valami mély, torokhangú hörgés szólalt meg, ami teljesen elvegyült a szegény szűz halálhörgésében.”

Még egy példát hadd idézzek. Senki sem érti félre ugyancsak Fekete Istvánnak azt a mondatát, mely írásban pongyolán szerkesztettnek hat, de az élőszó gondolkodását, mondat szerkesztését nagyon szépen tükrözi. Senki sem gondol arra, hogy a magyar ember a vendégeket az istállókban és az épületek körül látta volna szívesen, s itt is azért, hogy a legyeket pusztítsák. Pedig a mondat ilyesfélét (is) sugall:

„Igen, akkor még — ezelőtt ötven évvel — talán több százmillió fecske pusztította a több százmilliárd kártékony rovar az épületek körül, de az istállóban is, s a magyar ember olyan szívesen látta a fecskéket, mint saját vendégeit, az épületek körül, de az istállóban is, amelyek kizárólag a legyeket s más káros repülő rovarokat pusztították, amelyek nem hagyták pihenni a jószágot, és betegséget is terjesztettek.” (Ballagó idő 125.)

Éppen ezek a mondatok és tények sugallnak egy olyan gondolatot, hogy a mondatok intonálásának formális helyességénél fontosabb, hogy — egy bizonyos magas szintű nyelvi műveltség elérése után, — a beszédalképesség és a kifejezőképesség bizonyos magas fejlődési fokának elérése és birtoklása révén a gondolat egésze szólaljon meg; hogy (még ha a nyelvi helyesség kisebb-nagyobb károsodásával is) szabadon érvényesülhessen, juthasson kifejezésre az értelem, érzelem, az indulat teljessége és a beszélő egyénisége; hogy személyisége teljesen megnyilvánulhasson. (Ez persze — ismét hangsúlyozom —: lehetetlen egy bizonyos fokú nyelvi műveltség és nyelvi — beszédbeli helyesség nélkül!) Ezért hallgatom szívesebben — példamutató színészeinknek, előadóművészeinknek, bemondóinknak — azt a beszédét, melyet nem tesz sterillé a nyelvi kiejtési hibától való — görcsös félelem, a kiejtési szabályokhoz való merev és rosszul értelmezett ragaszkodás, hanem — akárha kisebb intonációs hibák szeplősitik, mégis — átsüt rajtuk a szellem és az egyéniség.

Wacha Imre

Hivatkozások:

- Békési Imre 1973—4: Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 18—19 [1973—4]: 8—18. — 1974¹: Az ötmondatos bekezdésnyi beszédmű kísérleti vizsgálatáról — A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1974. 161—84. — 1974²: A fogalmazás mint logikai konstrukció — *Tantárgypedagógiai Közlemények*, Baja, 1974. 59—66. — 1974³: Egy baleseti hír szerkezete. *Nyr.* 98 [1974]: 414—21. — 1975¹: Egy konstrukciótípus megjelenési formái. *Nyr.* 99 [1975] 424—38. — 1975²: A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és színteződésének vizsgálatáról. *Ált.NyelvTanulm.* XI [1975], 15—25. — 1975³: Kétmondatos hírek tematikai és logikai jellemzői. Juhász Gy. Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1975. 83—91. — 1975—75: Békési Imre: A mondatok sorrendjének és logikai kapcsolódásának összefüggése négymondatos beszédműben. *Nyelvészeti dolgozatok*, Szeged, JATE BK. 149. sz. — 1977¹: A négy és ötmondatos újsághírek konstrukciós formái. Juhász Gyula Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1977. 51—61. — 1977²: A szövegkonstrukciós forma és az esemény „logikája”. *Nyelvészeti dolgozatok*, Szeged, JATE BK 159. sz. 1977.
- Bolla Kálmán 1979: A beszéd folyamat intonációs elemzése és az intonáció fonetikus lejegyzése. *Fonetikai Füzetek* 3. sz. 1979., 19—30.
- Deme László 1959: A versolvasástól a versmondásig — In: *Iskolai nyelvművelő*. Tankönyvkiadó 1959. 198—211. — 1970¹: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Pozsony. — 1970²: A kiejtési törvényeinek tanítása és tanulmányozása. *Nyr.* 94 [1970]: 270—80. — 1971: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. *Akadémiai Kiadó*, 1971. — 1972: A rádió hangjáról. *Rádió és Televízió Szemle MRT TK IV. évf.* 1972. 1. sz. 147—56. — 1974: Deme László: A szövegalkotás szerkezeti szerkesztési kérdései — In: *Szónokok, előadók kézikönyve*. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 116—51. — 1976: A rádióban elhangzó beszédéről. *MRT TK Tanulmányok VIII. évf.* 1976. 4. sz. — 1978¹: A rádióhírek szövegalkotása és hangzásformája. *Rádió és Televízió Szemle MRT TK X. évf.* 1978. 2. sz. 48—55. — 1978²: Deme László: A rádióhírek szövegezése és elmondása. *MRT TK Tanulmányok X. évf.* 1978. 1. sz. — 1978³: Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. Kossuth Könyvkiadó, 1978. — 1979: Grammatikai képlet és akusztikai képlet kapcsolatához. *Fonetikai füzetek* 3. sz. 1979. 7—13.
- Elekfi — Wacha 1976: Elekfi László — Wacha Imre: Textliche und intonatorische Faktoren der Sprechwirkung — *Sprechwirkung*. Martin-Luther-Universität ... Wissenschaftliche Beiträge 1976/2. 67—74.

- Graf Rezső 1973: „... amit hagyok, úgy hiszem azt! hevíteni fog szíveket...” Magyar-tanítás 16 [1973]: 286–8. — 1976: Értő tolmácsolás. Magyar-tanítás 19 [1976]: 511–2.
- Hernádi Sándor 1969: Beszédtechnika a tanítóképzésben — A tanítóképző intézetek tudományos közleményei. Debrecen 1969. 139–45. — 1976: Beszédművelés. Tankönyvkiadó 1976.
- Nagy Adorján 1964: Színpad és beszéd. Magvető, 1964.
- Péchy Blanka 1974: Beszélni nehéz! Gondolat, 1974.
- Szathmári 1979: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk.: Szathmári István és Várkonyi Imre. MNyTK 154. 1979.
- Szende Tamás 1976: A beszéd folyamat alaptényezői. Akadémiai Kiadó 1976. — 1979: A szó válsága. Gondolat, 1979.
- Terestyéni Ferenc 1960: A fogalmazás művészete. In: Nyelvtan, stílus, szónoklás. Kossuth Könyvkiadó, 1960. 11–95.
- Wacha Imre 1973¹: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. NyK. 75 [1973]: 77–103. — 1973²: A bemozdított beszéd akusztikus stílusának gondjairól. In: A rádióbemondó beszéde MRT TK 21. 1973. 103–70. — 1974¹: Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stílus kategóriáiról. ÁltNyelvTanulm. X. 1974. 203–16. — 1974²: A szöveg hangos megjelenítése. In: Szónokok, előadók kézikönyve, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 152–95. — 1975: System und Zusammenhänge der textphonetischen Ausdrucksmittel. ALH 25 [1975]: 39–75. — 1978¹: Beszéljessünk a beszédéről! Kossuth Könyvkiadó, 1978. — 1978²: A Kazinczy-versenyek és beszéd kultúránk fejlődése. In: Z. Szabó László—Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek története. Győr, 1978.

Ő se jobb a Deákné vásznánál. Ezzel az 'ő se különb a többinél, neki is megvannak a hibái, vétkei' jelentésű, rendszerint tréfásan használt (l. O. Nagy: MSzK.) szólással a szakirodalomban először Trócsányi Zoltán foglalkozott bővebben. Típussá lett régi, egyszerű magyar emberek című cikkében azt írja, hogy a kifejezés valamilyen anekdotából származott, s eredetileg egy már rég elfeledett Deákné nevű asszonyra vonatkozott, aki „valószínűleg olyan rossz minőségű háziszőttess vásznat hozott forgalomba, amelynek az anyaga nem az volt, amit ígért. Nem bírta a mosást, szapulást” (Nyr. 72: 61). Persze nyilván az is lehetséges lenne, hogy az a bizonyos Deákné csak rossz vásznat készített, s nem feltétlenül kereskedett vele. Mivel a *Te sem vagy iob az Deákné vásznánál* szólás — a latin *Ego ac tu idem trahimus iugum* [én és te ugyanazt az igát húzzuk] megfelelőjeként — már Baranyai Decsi János 1598-ban kiadott Adagiorumában (l. 204. hasáb, vö. még NySz. *vászon* a.) szerepel, Trócsányi szerint bátran föltehetjük, hogy az anekdota alapjául szolgáló történetet Magyarország-szerte már sokkal korábban is emlegették. Trócsányi (i. h.) részben a NySz.-ből szólásunknak még három korai adatát idézi, amelyek az eredeti helyen szövegkörnyezettel és pontosabban így hangzanak: 1630: „Mert noha az Romai *Caligula* Császárr igen frísen vífelné magát, és minden nap oly pompás ékelségbe öltöztvén járna, mint az *triumfatorok* Boktanak, de ugyan még sem vólt jób az Deákné vásznánál: Merő őrdög vólt affelől, utálatos Bőrnýű fertelmes fene *bestia*.” (Szenci Molnár Albert: *Discursus de Summo Bono*, 223); 1669: „*Qualis Vervex, talis offa*. [Amilyen az ürü, olyan a falat.] Itt sem jób a Jefuita, a' Deák-né Váznánál” (Czeglédi István: *Redivivus Japhetke*, 138); 1749: „Keresztény atyámfia, légy ámbár világ bíró Sándor, de hitesd-el magaddal, hogy te sem vagy jobb a' Deákné vásznánál . . . jobb akarsz lenni a' Deákné Váznánál” (Egyedül Valóság . . . Szent Beszélgetések . . . 197, 323: Nyr. 72: 61). Megemlítem, hogy a szakirodalom ugyan nem tud róla, de a szólás Decsinél még egyszer előfordul. A 394. hasábon a kifejezést *Nem iob ő is az Deákné vásznánál* alakban és a következő latin megfelelőekkel találjuk: *Afinus afinum non prehendit* [számár a szamarat nem fogja meg (nem akadályozza)]; *Qualis veruex, talis offa* [amilyen az ürü, olyan a falat]; *Tanti offa, quanti intinctus panis* [annyit ér a falat, amennyit a bemártott kenyér]. Szenci Molnár, Czeglédi és Decsi utóbbi példája mutatja, hogy az idiómának erősen eltérő értelme is volt, ami szerintem részben máig megmaradt, mert én a szólást '(bizony) (meglehetősen) sok (vagy súlyos) hibája, fogyatékössága van neki' jelentésben szintén ismerem.

A kifejezés eredetének Trócsányi által megírt általánosan vallott magyarázatát O. Nagy Gábor is elfogadja. Az anekdota keletkezését ő sem deríti ki, mint írja, tulajdonképpen „a személy- vagy helynevet tartalmazó köznyelvű szólásaink közül *csak igen kevésnek ismerjük az eredetét*”. Így hát, hogy „ki volt az a bizonyos *Deákné* (vagy talán *deákné* 'tanítóné'), akinek a vásznához a nem valami kifogástalan vagy éppen valamiben

ludas embert hasonlítani szoktuk, valószínűleg örökre titok marad. Annyi bizonyos, ha egyáltalán élő személy volt, előbb élt mint a XVI. század közepe. Kezdetben valami helyi adoma hőse lehetett, és eleinte csak a hozzá fűződő mendemonda ismerői hivatkoztak rá szólásunkkal, talán már akkor is tréfásan. Később a mendemonda feledésbe merült, de a szólás országszerte elterjedt, és hosszú századokon át élő maradt." Ismeretes, és O. Nagy szintén írja, hogy sok ilyen szóláshoz utólag is született magyarázat, adoma. Kifejezésünkkel kapcsolatban például Pálóczi Horváth Ádám kéziratos gyűjtése úgy tudja, hogy egyszer „a Deákné vászna a padrúl leesett, és mindjárt szösszé vált”. Erdélyi János (Magyar közmondások könyve. Pest, 1851) szerint pedig „a deákné vagy falusi mesterné [mai szóval: tanítóné] a férjét nevezte *vásznának*, kit mint ezt, meg is sulykolt néha korhelyisége miatt”. (L. O. Nagy: Mi fán terem? Bp., 1965. 54–5).

Szólásunkról, főleg O. Nagy könyve révén általában annyi volt ismeretes, amennyit a fentiekben bemutattam, illetve Decsi második adata nem, a Trócsányiúi pedig kevésbé, mert az ő cikkére O. Nagy könyvének csak második kiadásában, az irodalomjegyzékben van hivatkozás. Említsük még meg, hogy a kifejezés Szenci Molnár Dictionariumának második, 1611-i (vö. EtSz.) és további kiadásában, a magyar–latin részben ugyancsak megtalálható: „Nem job az Deákné vaſnánál, *Prov. Qualis verex talis offa*.” Ugyanitt a *deákné* (*Deákné*) jelentése 'uxor literati viri'. Az, hogy Decsi után néhány évvel a szólást Szenci is beveszi a szótárába, Decsinél pedig már több jelentés, jelentésárnyalat van, arra vall, hogy a kifejezés akkoriban már szélesebb körben ismert volt. Kisviczay Péter 1713-as *Selectiora Adagia* . . . -ja valószínűleg Decsitől merített: „Ego & tu unum trahimus jugum. *Te sem vagy jobb a' deákné váſnánál*” (137). 1896-ban Margalits Ede Magyar közmondások és közmondásszerű szólások című gyűjteménye Kisviczayra hivatkozik, de az *ő sem jobb a deákné vásznánál* formát adja (385, *jobb a.*). Margalits magyarázatul zárójelben megjegyzi: „A falusi tanítóné, deákné korhely urát verte, mikor kérdezték mit csinál: a hetes vásznat tót szappannal szapulom”. A kifejezéshez, népszerűségéhez érdekes adalék, hogy Kner Izidor agyafűrt alakjai³ (Gyoma, 1926.) egyik történetének szintén A Deákné vászna a címe: „— Kedves tanárbarátom, nem csudálnám, ha a teremtő Űristen egyszer csak leseperné a földről ezeket az ezer bűnökben leledt halandókat . . . — Ugyan, lelki atyám! Hitvány emberférgek mint félistenek éljenek, amikor a mythosz istenei is istentelenedtek!?” (i. m. 79.). Kölőink közül használja a szólást például Petőfi („A deákné vászonánál | Ő se' jobb” — Az 1843-ban írt Szeget szeggel c. versben) és kissé módosítva Ady („A Deákné vásznánál hőszerűbb | Magam se vagyok, de én is az alkut, | Két kézzel adnák, még akkor se kérem:” — 1912-ből, a Margita és Ottokár c. vers, A Margita fia c. rész).

Mint látható, a nyelvészeti szakirodalom szólásunk pontos eredetét eddig nem fejtette meg. Ezért is örültem, amikor a Magyar Remekírók legutóbbi kötetében, amely a Balassi Bálint és a 16. század költői (1–2. köt. Bp., 1979.) címet viseli, s amelyet Varjas Béla válogatott és gondozott, rábukkantam a kifejezés igen valószínű eredetére. A gyűjtemény 253., Varjas által a 16. század végére datált darabja ismeretlen szerző műve, a címe pedig Az deákné vászna (i. m. 2: 965–9). Az ének Illyés Bálint később elkallódott kolligátumában maradt fenn kéziratban, s Barla Szabó János adta ki a Vasárnapi Ujság 1864-i évfolyamának 133. lapján. (A kolligátumra l. A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. Összeáll. Stoll Béla. Bp., 1963. 85.) Barla Szabó írásának a címe A Deákné vásznáról. Utána egy kis bevezető áll, majd — cím nélkül — a versszöveg. A kolligátumról való első cikkében meg azt olvashatjuk, hogy a gyűjtemény harmadik részében „*Cantiones elegantissimae* etc. cím alatt leginkább házasságra tartozó versezetek vannak. Köztük a *híres Deákné vásznáról*.” (Vasárnapi Ujság 1864: 7. l.). Nála tehát biztosan nem állapítható meg, mi volt, vagy volt-e az éneknek címe. Több leírás a kezdősora szerint említi. Varjas nyilván helyesen járt el, amikor az éneknek címet adott, de ré-

szemről Barla Szabó cikkei és a korabeli címadási szokások alapján jobbnak tartanám az Az deákné vásznáról címet. Varjas gyűjteményében is vagy három tucat *-ról, -ról* ragos vers-cím van. A szövegből ítélve szólasunktól függetlenül is valószínű, hogy a verset gyakran A deákné vászna néven, illetve ennek valamilyen toldalékos alakjával emlegették. Az alábbiakban Varjasnak a Barla Szabó közlésén alapuló, de azt szakavatottan javító szövegét idézem. A filológiai hűség kedvéért azonban, ha az eltérés nemcsak vagy nem feltétlenül helyesírásbeli, vagy a kis és nagy kezdőbetűvel való írásra vonatkozik — amit itt fontos lehet —, szögletes zárójelben a Barla Szabó-féle formát szintén föltüntettem. Megjegyzem még, hogy az ének a Vasárnapi Ujságban tizenegy meglehetősen szabálytalan hosszabb részre, szakaszra van osztva.

Az a két sor, amelyből kifejezésünk származik, a bevezetőben, a második versszakban szerepel:

Jeles vigasságot hallani kik kívántok
Szíveteket azzal, hogy vigasztaljátok,
Óságban újságot [Ujságott] tülem majd hallotok.

Az [A] deákné [Deákné] vásznát néktek majd megbeszéllem,
Ti is annál jobbak nem vadtok, jól értem,
Kérlek, ezt jó néven vegyétek éntőlem [éntöllem].

Ezután az ének elmondja, hogy egy kis faluban volt egy szegény Máté diák, aki nősülni készült. Elővigyázatosan nem ünnepnap, hanem pénteken ment a szomszéd faluba, hogy ne csak a szépségüket lássa a lányoknak, hanem azt is, milyen dolgozók. Máté mégis beleválasztott, mert egy gyorsan forgolódo özvegyasszony szép, de lusta lányát kérte meg:

Temérdek [sok] szép ruhát asszony [Asszony] leánynak [leánnak] nyújta,
Fehér ruhát bőven leányának ada,
Ilkóját Máténak ekképpen eladá.

Máté Ilkóval együtt sok időt élt vala,
Mivelhogy a dolgot [dolgott] ő nem szokta vala,
Ilkó is a fonyást nem tanulta vala.

Ruhájok lassanként elszakada nékiek,
Végre egy-egy imegre szerek érkezék,
Szegény Máté deák [Deák] úgy megszegényedék.

Dorgálja Máté deák [Deák] Ilkót nagy restségért,
Igen komor reá imeg nem fonyásért,
Felel Ilkó urának dorgálásáért:

„Én tehozzád, jó uram, azért megyek vala,
Hogy engem ruhával, gyolccsal tarts jó gazda,
Azért kurva fonnyon: gondod legyen kontyra!”

Egyszer pestisjárvány volt a faluban, s Máté arra gondolt, ha meg találna halni, nem lesz szemfödele. Ezért „Deák módra egy okosságot gondola”, betegnek, majd halottnak tettette magát. Ilkó asszony nagy keservesen jajgatott:

„Jaj uram [Uram], jaj uram [Uram], háromingó jó uram [Uram]!
Az egyiket szántam, másikat gondoltam,
Harmadik, isten [Isten] tudja, főv [fővő], van szapuban.”

...
Háromingó uram [Uram], addig ne haltál volna [meg ne halsz vala],
Míg szemfödélnek vásznat [vásznott] szőhettem volna,
Vásznom nincs, szemfödél nem tudok adnia.”

Aztán eszébe jutott, hogy lánykorából van egy kis orsó fonala. Előhozta a kamarában levő tökből (Varjas szerint a *tök* jelentése itt 'hólyag, bőrzacska', i. m. 2: 1033), s a fonál végét Máté lábujjára kötötte. Majd Máténak „Ritka fogaiban fonált matolálá, | Lába ujjaira s fogára hálolá”. Ilkó sírva fakadt, minek is mondhatná most kedves, jó urát:

Mondhatnálak matolának, de az sem ilyen,
Szövőszéknek, még a szövőszék sem ilyen,
Fonáltekerő ha volnál, az sem ilyen.

...

Tovább nem tűrheté, Máté deák [Deák] fölugrék:

„Nem látod-e [-e], kurva leánya, ki vagyok?

Húrt háloltál [hálloltál] rám, agg ebb [a: eb], pengő lant vagyok [pengen ag eb lant vagyok]!”

Ilkó asszony [Asszony] hátát Máté megdobogató,
Mégis a fonyásra meg nem tanéthatá,
Máté deák [Deák] míg élt ez árnyék világba. [Amen.]

Ez a költemény még a korabeli ilyesfajta énekek között is a leghatásosabbak, a legmulattatóbbak közé tartozhatott, köszönhette ezt humoros történetének, az ebbe szőtt bizonyos oktató célzatnak, s az élénken festett, szinte komédiába kívánczoló kacagtató jeleneteknek is. Valóban nem tartom teljesen kizártnak, hogy az esetet meg is jelenítették. A fonás és a vászon gyakori említése, a diák furfangos csele, s Ilkó asszony nevetettősen részletezett fonási kísérlete mind-mind azt eredményezték, hogy a hallgatók nem egykönnyen felejtették el a deákné vásznának történetét, s bizonyára többször példálóztak vele. Nyilván előbb az énekből, majd attól elvonódva született és alakult szólásunk. Láttuk, hogy a deáknének tulajdonképpen nem volt vászna. A jelentésfejlődés, a már a versben meglevő jelentéskapcsolódás tehát azon az alapon képzelhető el, hogy a rossz, hitvány személy ugyanolyan „jó” vagy nem jobb mint a deákné meg sem szőtt vászna, ugyanannyi haszon van belőle, mint amennyi Máté deáknak a felesége „szánt” és „gondolt” vásznából volt. Mivel pedig hibái minden embernek vannak, humoros túlzással mindenkit vagy legalábbis az átlagosnál több hibával rendelkezőket szintén lehet a deákné vásznához hasonlítani.

Csak távoli és részleges párhuzamként említem, hogy a feleség hitvány voltát, s azt, hogy nem tud vagy nem akar vásznat szőni, és sajnálja a férje halotti leplét egyes (tréfás) balladákban és siratóparódiákban szintén összekapcsolják. A Rossz feleség című, típusú, főleg Erdélyben ismert népballadánk egy 1912-ben Kodály által Kásonújfalun gyűjtött változatának utolsó versszakát idézem: „Jöjjön haza édesanyám, | Eltemették édesapám! | Jaj, jaj, lepédöm, | Szép fehér lepédöm! | Mer én urat még kapok, | De lepédőt nem szabok | Mer én fonni nem tudok, | Lepédőt sém csinállok.” A magyar ballada legkorábbi följegyzése a XVIII. század végéről való, de Vargyas Lajos is régi (középkori) balladánk közé számíltja. A lepedősiratás motívuma és „erősen valószínűen” maga a ballada is francia eredetű, s a közvetlen francia–magyar kapcsolatok révén a XIV. században kerülhetett Magyarországra. (L. Vargyas L.: A magyar népballada és Európa. Bp., 1976. I: 60–7, II: 436–43; vö. még A Magyar Népzene Tára V. köt. Bp., 1966. 1094).

Később szólásunk egyre inkább elszakadt a feledésbe merülő énektől, rendszerint egy gyakori szituációval, az adásvétellel társították, majd a deáknén (Deáknén) többnyire asszonynevet értettek, s a szólást eredendően az ő általa árult, készített rossz minőségű vászonra vonatkoztatták. Persze, mint Erdélyinél (és Margalitsnál) láttuk, a kifejezésnek más értelmezése szintén születhetett, de az kevésbé terjedt el. A korabeli névhasználat

és helyesírás következtelenségei miatt (például a *deák* szót akkoriban köznévként is sokszor nagy kezdőbetűvel írták (l. Decsi: *Adagiorum*, 206. hasáb), az írásképből nem lehet megállapítani, vajon Decsinél és Szencinél a *Deákné* köz- vagy tulajdonnevet jelent. Az első lehetőség a valószínű. A szólás forrásául szolgáló ének, a Szenci által szótározott *deákné* [Deákné] és Kisviczay kis kezdőbetűs alakja szintén ezt támogatja. Különben a kérdést ez esetben nem is lehet ilyen egyértelműen föltenni. Nálunk a 16. században és még később is, bizonyos foglalkozási csoportokba tartozó emberek, például a papok, bírók, tisztségviselők gyakran egynevűek. „A tisztségviselőknek és mesterembereknek a címük (pap, deák, bíró, mester, kovács, szabó stb.) pótolja a nevüket, és ebből idővel vezetéknev is alakulhat” (Kálmán Béla: *A nevek világa*. Bp., 1967. 71). Máté deákot a versben szintén a keresztnévvel és a foglalkozásával nevezik meg. A nők elnevezésének mai szokása meg a 16. század második felében alakul ki, de még sokáig ingadozik (Kálmán: i. m. 75–6). A *deákné* 'latinos műveltségű személy felesége' névként vagy megkülönböztető jelölésként való használata szépen vizsgálható az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból (SzT.), csak a példák egy részét ideiktatva: 1554: *Leorincz deakne*, *Myhal deakne*, 1570: *Orsoly azzon Leorincz deakne*, *Anna ferench deakne*, *Anna Jerney ferench deakne*, 1584: *Olaz Mihaly deakne*, 1586: *Janos Deaknenak*, 1590: *Homoros (!) János deakne Sophia de Vdarhelj (!)*, 1593: *Hamaros (!) Janos djakne Sophja*, 1596: *Theomeoswary Istwan deakne*, 1600: *Gyeörgy Deakne Margith Bogardfalui*, 1628: *Radnoti Istuan deakne Asszoniom*, 1636: *Andras Deakne Azoniom*, 1652: *Jakab Deakne Asszonyom*, 1655: *János deaknetul*, 1660: *Marton Deakne Ferencz Annok*, 1735: *Bálint Déákné Susanna Primipila de Alsó Torja*, 1742: *Kertész Ersok aliás Miklos Déákné*, 1752: *Lisznai Kese Mihaly Déákné Asszonyom* stb. A közbeszédben a rövidebb formák nyilván még gyakoribbak voltak, mert az SzT. forrásainak jó része hivatalos irat. Decsi és Szenci idejében még föltehető, hogy a szólásnak és az azt útjára indító verses történetnek a kapcsolatával sokan tisztában voltak (Decsi második adatának és a Szenciéné a latin párhuzamai mintha utalnának is erre). Ugyanez Kisviczaynál szintén elképzelhető, de nem túl valószínű. A XVI. századi vándorénekesek, deákok szerzette (rövidebb terjedelmű) lírai verstípusokról Varjas Béla azt írja, hogy kevés maradt fenn belőlük, hiszen könnyen terjedtek szóban is, és így ritkábban jegyezték le őket, az „újabb szerzemények pedig elfeledtették a régebbieket”. (A Magyar irodalom története I. köt. Bp., 1964. 406). Mindenesetre a 19. századra a vers már biztosan nem mondható ismertnek, mert a szólásnak másfajta utólagos magyarázatai születnek. Deákné azonban még ekkor is érthetik tanult embernek, falusi tanítónak, írnoknak a feleségét, (vö. pl. TESz., SzT.), s a tulajdonnévként való értelmezés csak újabban, a *deák*, *deákné* szavak e jelentéseinek eltűnésével, lesz általánossá. Mellékesen jegyzem meg, hogy a *deák*, *diák* szónak 'kántor(tanító)' jelentése csak 1636-tól mutatható ki, s főleg Erdélyben a román görögkeleti és görögkatolikus egyház tisztségviselőire alkalmazva (l. SzT., TESz.).

Az idióma alanya és állítmánya már kezdetben sem kötődhetett szorosan nyelvtani számhoz és személyhez, de a beszédhelyzeteknek megfelelően már akkor is inkább az egyes számú második és harmadik személyű alakokat használták.

Fel kell még vetni egy olyan kérdést, amely az irodalmi művekből származtatott szólásoknál mindig megvizsgálandó: nem fordítva történt-e a dolog, nem a már meglevő kifejezést használja-e fel a mű? (Vö. O. Nagy: MNyTK. 87: 22–4). Szólásunkkal kapcsolatban ez egyáltalán nem valószínű. A vers keletkezésének föltehető korából ítélve, a „szólás” itt bukkan föl először. Illetve, és ez a döntőbb érv, a kifejezés itt még nem szó-lás, konkrétan értendő, így illeszkedik az egész mű cselekményéhez. Szerkezetileg pedig a későbbi szólás elemei külön mondatokban és más szavaktól elválasztva két külön részre vannak osztva. Lévéen az egyes dolgoknak szintén fogyatékoságai, s közöttük is akadnak olyanok, amelyeknek sok vagy súlyos hibája van, a (később) rossz minőségűnek gondolt

vászonnal való összehasonlítás legalább olyan jól illene az élettelen tárgyakhoz, mint az élő személyekhez. A kifejezést mégis szinte mindig csak személyekre vonatkoztatják, és ez ugyancsak arra mutat, hogy az idióma az említett énekből sarjadt, ahol a kifogás, a korholás az embereknek, a hallgatóságnak szól. Az aligha képzelhető el, hogy egy már meglevő szólás utólagos magyarázatául ilyen viszonylag hosszú verzetet írtak volna.

Szólásunk és az ismeretlen szerző éneke közti egyezés eléggé nyilvánvaló. Hangsúlyozni kívánom, hogy ezt már a költemény mindkét közlője észrevette. Jelzi Barla Szabó, aki talán közleményének címével is ezt akarta kiemelni. Ugyanakkor a szólás és a vers viszonyát illetően meglehetősen bizonytalan volt, mint írja: „*Te sem vagy jobb a Deákné vásznánál.*” Ezen példabeszéd nézetem szerint egy a legrégibbek, s legelterjedtebbek közül hazánkban. A róla szóló, s alább következő verzet szerzőjének neve és a verzet származásának éve előttem ismeretlen. De kétségtávol egy ez a régi korbeli verzetek közül. Mert Kutassi István 1683-ban írta le. Régiségét mutatják szerzője eme szavai is: „*Óságban Újságot tülém majd hallotok.*” Úgyisint az írásmód (styl) is, mely benne mutatkozik. Azon történeti alapon kívül, melyen ezen példabeszéd jelen verzetet szerint épül, én más történeti alapját is láttam ennek Trattner—Károlyi, „*Nemzeti kalendáriuma*” 1851-ik évi folyamában. De lehetnek ezeken kívül még más történeti alapjai is, melyeknek e lapok útján leendő közlése, általam teljes tisztelettel kéretik” (i. h.). Az újság következő számaiban nincs reagálás a kérésre. A Trattner és Károlyi szerkesztette és kiadta Közhasznú és mulattató nemzeti vagy hazai kalendárium magyarországi és erdélyi katolikusok’, evangélikusok’ és o hitűek számára. Krisztus urunk születése után 1851^{dik} . . . esztendőre (Pest) című kötet névtelenül megjelent Némely eredeti példabeszédeink történeti ismertetése anekdotákban című írását (l. [52—53] l.) nyelvészeti és néprajzi szempontból egyaránt érdemes számon tartani. A kalendáriumban, amely talán Erdélyinek és közvetve Margalitsnak is forrása volt, szólásunkról a következőt olvashatjuk: „(T e s e m v a g y j o b b a ’ D e á k n é v á s z n á n á l.) Deákoknak nevezték hajdan falukon azokat, kik deákul tanultak vagy tanítottak. Egy ilyen iskolamesternek felesége igen tiszteletes vala: ellenben a’ Deák legrosszabb erkölcsű. Az asszony sokkal tenyeres talpasabb levén, férjét gyakran megkongatta, meg is sujkozta, azt mondván neki: hogy ő az ő hetes vászonya, ’s ugyan azért gyakran meg kellene mosni tót szappannal. Mások előtt is csakugyan azt mondotta, hogy urát valamint a’ hetes vásznat jól megsujkolta. Ezután mindenütt gyalázták a’ Deákné vásznát. A’ rosszat a’ Deákné vásznához hasonlították” (i. m. [52]).

Varjas a címadással és a Jegyzetekben mondottakkal utal a szólás és az ének kapcsolatára. A Jegyzetekben azt írja, hogy bár a vers csak Illyés Bálint 1683-ból való kolligátumában maradt fenn, az ének „XVI. századi szerzemény lehet, mert a ’deákné vászna’ szólást Baranyai Decsi János *Adagium* [o: *Adagiorum*]-a (Bártfa, 1598. [. . .]) is ismeri, s verselése is inkább XVI. mintsem XVII. századi keletkezés mellett szól” (i. m. 2: 1020; uo. a 965. lapon Varjas az időpontot a XVI. század végére teszi). Varjas tehát már nyilván helyesen látja az összefüggést, a verset a szólásnál korábbinak tartja. Részemről a vers kronologizálásához annyit fűznék hozzá, hogy mivel az Illyés-féle kolligátumban más, korábbiól való másolatok is vannak, például Batizi Andrásnak egy 1546-ban szerzett verse, és mivel a mondatok, szószervezetek, idézetek közhasználatú szólássá válásához bizonyos idő kell, az ének születését a 16. század közepére, második harmadára tehetjük. Láttuk, O. Nagy a föltett adoma keletkezésének idejét a 16. század közepe előtti időben jelöli meg.

Noha az irodalomtudományban kifejezésünk eredetével utalásszerűen már Varjas és Barla Szabó is helyesen vagy helyes irányba tapogatózva foglalkozott, úgy vélem, a részletes nyelvészeti szempontú vizsgálat nem tanulság nélküli. Azért sem, mert Barla Szabó cikkét gyakorlatilag elfelejtették, Varjas gyűjteményének megjelenése után közel fél

évvel pedig, mint megérdeklődtem, számba jöhető nyelvészeti folyóiratba még senki sem adott le a szólásra vonatkozó cikket. Varjas Béla jeles, kézikönyvnek is számító összeállítását, igaz, nem fenyegeti az a veszély, hogy feledésbe merül, az ottani Jegyzetek alapján azonban a deákne vásznáról szóló ének első közlése nehezen található meg. A Jegyzetekkel szemben ugyanis az a Vasárnapi Ujság 1864-i évfolyamának nem a 7. számában, hanem a 14. számában, a 133. lapon van. Az Illyés-féle gyűjteményt ismertető első frás olvasható az évfolyam 1. számának 7. és 8. lapján (nem 7. számában).

Végül megemlítem, hogy a 16. század közepe körüli időre datálható énekünkben, az általam is idézett részekben egy-két szónak az eddig ismertnél korábbi előfordulása található. A *szapu* 'lúgos mosólé' jelentését a TESz. 1748-tól, a *motollál* igét 1708-tól tartja nyilván, a *háló* 'hálózatot alkot valamin' értelmére pedig a NySz.-ban sincs adat.

A. Molnár Ferenc

Sumák, sumákol. 1. Göcsej első néprajzkutatójának, a kiskanizsai születésű és negyven éven át Nován plébánoskodó Pländer Ferencnek (1796–1867) 1832-ben közzétett, „Zala Vármegyei Göcsei szőejtés (dialectus) 's annak némely különös szavai” című tanulmányában olvashatjuk: „*Sumák*: ostoba, tudatlan” (TudGyfjt. 3 : 81). Kizárólag dunántúli, főleg zalai és somogyi adatközlések nyomán az MTsz. a *sumák*-ot még a következő jelentésekben is nyilvántartja: 1. 'sunyi, alattomos, kétszínűsködő, gyanús szerepet játszó, titokszerű, sötét tekintetű (ember)'; 2. 'konokul hallgató'; 3. 'bolond'. Az Ormán-ságban az OrmSz. szerint *sumák* 'az, aki sumagol', azaz 'ravaszul, hallgatva tartogat valamit magában'. Az ÚMTsz. anyagában az egykori Zala vármegyének Dráván túli részén fekvő, ma Horvátországhoz tartozó Légrádról, valamint a Zselicségből van adat a *sumák*-ra. Újabban a *sumák* már nemcsak a Dunántúl tájszava, hanem — nyilván a Délnyugat-Dunántúlról beköltözők, ott katonáskodók révén — elterjedt Budapesten, de máshol is a diáknyelv, bizalmas társalgási nyelv elemeként 'sunyi, kétszínű'-féle jelentésben. Így ismerem én magam is Budapestről az ötvenes-hatvanas évek óta. Szülővárosomban, Debrecenben, ahol 1954-ig éltem, még nemigen találkoztam vele, legalábbis nincs róla emléképem. Pedig Végh Antal használja abban a kisregényében, amelynek cselekménye 1952-ben játszódik Debrecenben. A Református Kollégium egyik kapusát a következőképpen jellemzi: „Portás Lajos is megéri a pénzét! Tud latinul, és minden tanárt tegez. Valamikor itt diákoskodott ő is, de idő előtt belegyökkent a tudományokba. Nagy *sumák*. Mielőttünk eláztatja a tanárokat, a tanároknak meg kifecseg rólunk mindent.” (Végh Antal: Akkor májusban esett a hó. Bp., 1979. 35–6.)

A *sumákol* ige 1874-ben tűnik fel a Somogy megyei Szókedencsen gyűjtött nyelvjárási anyagban: „*sumák*: titokszerű, sötét tekintetű ember; *sumákónyi*” (Nyr. 3: 231). Dunántúli forrásokból mutatja ki az MTsz. a *sumákol* igét ezekben a jelentésekben: 1. 'félíg-meddig alszik, pislog'; 2. 'lapít, fülel'; 3. 'sunnyiskodik, alattomoskodik, kétszínűsködik'; 4. 'konokul hallgat'. Ugyancsak dunántúli tájszó az MTsz.-ben külön címszóként szerepeltetett, de a *sumákol*-al összevetett *sumagol* 1. 'sunnyiskodik, alattomoskodik, kétszínűsködik'; 2. 'bambán, szótlanul ül, mogorván hallgat' és *sumókol* 'settenkedik'. Az ÚMTsz. a *sumákol* igét számos dunántúli forráson kívül egy 1959. évi szegedi forrásból is nyilvántartja. Felbukkant a *sumákol* a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Encsen (Nyr. 73: 382), valamint a „fattyúnyelvben” (Zolnay—Gedényi) is. A *sumagol*-ra az ÚMTsz.-nek Dél-Dunántúlról vannak adatai. Szerepel az OrmSz.-ban is. Zalában „oda *csummagót*: oda lopódzott” (MNY. 11: 186) alakváltozatot is feljegyeztek.

2. Az elmúlt száz év alatt a *sumák*, *sumákol* etimológiájáról négy figyelemre méltó vélekedést nyilvánítottak. 1870-ben a CzF. (5: 925) ezeket írta a *sumák*-ról: „Göcseji tájszó s am. ostoba, tudatlan, együgyű, gyűge. Alapértelemre rokon a *sunda* szóhoz, s gyökre *sum* a *suny*, *huny*, *kum* gyökökhöz, mintha volna: *sunyák*. Alakjára olyan mint a *szul* (szúr) gyökből származott *szulák*, és az *iszik* származéka: *iszák*.”

Az EtSz. (1: 1214) 1925-ben a dunántúli *csummog* 'alattomoskodik, ólálkodik; nem akar valamit kimondani' ígéről a következőket állapította meg: „Eredete nincs tisztázva. Talán a dunántúli *sümmög*, *sumagol*, *sumákol* 'alattomoskodik, ólálkodik, mogorván hallgat' MTsz. családjába tartozik vagy ennek alakv.-a. A MTsz. a *sunnyog* 'hunyorog, ólálkodik' tájszóra utal.”

Kniezsa (SzJsz. 480–1) 1954-ben a (délnyugat-)dunántúli tájszóként bemutatott *sumák*-ot kaj-horvát jövevényszónak, mégpedig a Habeliétől már 1670-ben szótározott *šumák* 'ostoba, buta ember' (Pleteršnik 2: 650) átvételének minősítette. Úgy vélte, hogy a kaj-horvát főnév talán a *šum* 'bódulat' származéka.

A TESz. (3: 616) 1976-ban a *sumák* és a *sumákol* közül az utóbbit tette meg címszó-nak, a *sumák*-ból pedig alcímszót csinált. Anélkül, hogy e szavak nyelvjárási háttéréről, földrajzi elterjedéséről tájékoztatott volna, a következőképpen etimologizálta őket: „A szócsalád alapja, a *sumákol* ige valószínűleg származékszó: a *sunyik* ige tövéből keletkezett gyakorító -ákol képzőbokkal; vö. *szipákol*, *pőfékel* stb. A *sumákol* m-je a *sunyik* eredetibb n-jére mehet vissza; vö. *huny* ~ N. *hum*, *kum*, továbbá *talán*, *hiszen* stb. Az m-es változatok egyéb, etimológiailag ide tartozó szavakban is feltűnnek; pl.: *summog* 'sompolyog', *sümmög* 'alattomoskodik' (ÚMTsz.); *csummog* 'alattomoskodik, ólálkodik' (MTsz.). Jelentéseit a *sunyik*-ban és családjában (*sunyi*, *sunnyad* stb.) uralkodó 'meglapul, alattomosan viselkedik', 'szemét behunyja, hunyorog' stb. jelentések jól magyarázzák. — A *sumák* a *sumákol* igéből való elvonás. Szláv származtatása nem valószínű.” A szócikk végén utalás található a *sanda*, *sunyi*, *szundít*, *szunnyadozik* címszókra.

Az ismertetett vélemények két csoportra oszthatók. Az egyikbe Kniezsáé tartozik, a másikban pedig a CzF., az EtSz. és a TESz. vélekedése foglalható össze. Vizsgáljuk meg őket közelebbről.

3. Kniezsa — mint láttuk — a dunántúli *sumák*-ot a kaj-horvát *šumak* 'ostoba, buta ember' átvételének tartotta. A kaj-horvát nyelvjárás a szerb-horvát nyelvterületnek az északnyugati részét foglalja el Zágráb körül. Északnyugat felől a szlovén nyelvterülettel, északkelet felől Dél-Zala és Dél-Somogy magyar nyelvjárásaival, kelet és dél felől a što-nyelvjárással, délnyugat felől pedig a ça-horvát nyelvjárással szomszédos. A kaj- és a što-nyelvjárás közötti határ nagyjából megegyezik az egykori török hódoltság határvonalával: a što-nyelvjárás területe török kézen volt, a kaj-horvát terület viszont nem. — Az 1670-ben Habeliétől már szótározott kaj-horvát *šumak* előfordul egy 1794-ben írt franciabarát forradalmi versben is, amelyet az ismeretlen kezektől Zágráb főterén felállított szabadságfára függesztettek ki: „Szpametnessi naj ravnaju, | Priproszteši naj szlussaju. | Groff je sztokrat velik bedak, | Plemenitass vecs kak *sumak*.” [= Az értelmesebbek irányítsanak, Az együgyűbbek engedelmeskedjenek. A gróf százszorosan tökfilkó, A nemes több mint ostoba.] (László Hadrovics: *Kajkavische Literatur. Eine Auswahl mit Einleitung, Anmerkungen und kurzem Glossar*. Wiesbaden, 1964. 41. A szójegyzékben, a 69. lapon a *šumak* német ekvivalense 'Tölpel'.) — A *šumak* etimológiáját Skok (EtRj. 3: 423) adataira támaszkodva lehet tisztáznunk. Az ósszláv ősiségű szerb-horvát *šum* 'nesz, susogás, moraj' főnév igei származékának, a *šumiti* 'susog, suhog, zizeg, morajlik' igének 'ostobán, bután beszél' (Skok: i.h.) jelentése is van, s az e jelentésben használt igéből nyelvjárási (Lovran, Isztria) *šuma* 'félbolond' (Skok: i.h.) posztverbále alakult. A *šuma* 'félbolond' főnévből a *glühāk* 'süket ember', *lèvāk* 'balkezes', *lūdāk* 'bolond; elme-

bajos', *pròstāk* 'közönséges alak, faragatlan fráter', *šurāk* 'sógor' (< : *šura* 'ua'.) stb. analógiás hatására *šumak* 'ostoba, buta ember' képződött. L. még kaj-horvát *šumast* 'ostoba, buta; mámoros, ittas' [1740: Belostenec: Gaz. 2: 493], *šumast* 'süsü, lüke, hülye, együgyű' (SzbhvMSz. 3: 331). — Horvátország északnyugati vidékein meglehetősen gyakori a *Šumak* családnév, amelyet az 1948. évi népszámlálás kérdőívein alapuló horvát családnév-tár (LPH. 665) húsz helységről mutat ki. A HASz. (17: 875) szócikkírója, Pavičić szerint a *Šumak* családnév előzménye a *šumāk* 'erdőben lakó (vagy: erdőben lakóként viselkedő) ember', amely a szerb-horvát *šuma* 'erdő' származéka. Ez ugyancsak a fentebb bemutatott szerb-horvát *šum* 'nesz, susogás, moraj' családjába tartozik. — A kétféle előzményre visszamenő szerb-horvát *šumak*-ot Pop.² (2: 474) közös szócikkbe vonta össze 'ostoba, együgyű ember; erdei ember' jelentéssel.

Skok (EtRj. 3: 423) a *šumkē* ~ *šumkē* 'lopva, lopakodva, lopódzkodva, suttymoban' (SzbhvMSz. 3: 331) határozószót is a *šumiti* igével kapcsolta össze. Ezzel nem értetünk egyet. A *čútkē* 'hallgatva; csendesen, magában', *ležēčke* 'fekve', *puzēčke* 'csúszva, mászva, kúszva', *trēķē* 'futva, szaladva' stb. határozószókkal azonos képzésmódú *šumke*-nak — amint már A. Leskien (Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. I. Heidelberg, 1914. 413) megállapította — a *šumati se* 'lopakodik, somfordál; sündörög, settenkedik' (SzbhvMSz. 3: 331) ige az alapszava. Ez az ige pedig nem választható el a Skoktól (EtRj. 3: 422) onomatopetikus — nyilván hangfestő — eredetűnek tartott *šuljati se* 'lopakodik, somfordál; sündörög, settenkedik' (SzbhvMSz. 3: 330), *šūnjati se* 'lopódzik, lopakodik, somfordál; ólálkodik, sündörög, settenkedik' (SzbhvMSz. 3: 331), *šūnjati* 'szimatol, szaglász, vizslat' (uo.) igéktől. L. még *šunjalo* 'alamuszi, sunyi személy' (uo.) is.

Vizsgálódásainkból annyi tanulságot máris lezűrhetünk, hogy a göcseji *sumák*-nak a kaj-horvátból való eredeztetése ellen semmiféle kifogás nem emelhető. E származtatás teljes mértékben összhangban van a szóföldrajzzal és az időrenddel. Alaki és jelentésbeli nehézsége nincs. A *sumákol*-ra vonatkozólag azonban csupán a CzF., EtSz., TESz.-féle vélekedés taglálása után tehetünk észrevételeket.

4. A CzF.-től, az EtSz.-től és a TESz.-től képviselt nézetnek az a közös sajátossága, hogy a belső keletkezésűnek gyanított *sumák*, *sumákol* tövét több-kevesebb határozottsággal összekapcsolja a *sunyik* 'lopva, kaesintva néz; meglapul, alattomosan viselkedik', *sunnyog* 'lapul, alattomosan viselkedik; sompolyog, ólálkodik' stb. igével.

A CzF. a *sumák* előzményét a *sunyik* igéből képzett **sunyák*-ban látta, s szóképzési párhuzamként a *szulák*-ra és az *iszák*-ra hivatkozott. Ez az érvelés teljesen hamis. A magyarban deverbális -ák nomenképző nincs, a *szulák* és az *iszák* nem magyar képzés, hanem jövevényszó.

A CzF. koncepciójának lényegét a TESz. úgy próbálta megmenteni, hogy a *sumák* főnév és származéka, a *sumákol* ige közötti valódi viszonyt megfordította, és a *sumákol* igét tekintette elsődlegesnek, a *sumák*-ot pedig az igéből való elvonás eredményének állította be. Csakhogy ez az eljárás nem más, mint az alapszó és származéka közötti természetes kapcsolatnak a feje tetejére állítása, ami ellen a kronológia a legmerevebben tiltakozik. Ha a magyar forrásból 1832 óta adatolt göcseji *sumák* történetének kezdetét visszautoljuk kaj-horvát előzményének, a vele azonos jelentésű *šumak*-nak az első, 1670. évi szótározásáig (jól tudva azt, hogy a szótárba kerülés előtt egy szónak már hosszú-hosszú életpályája lehet), akkor azt látjuk, hogy a *sumák* < *šumak* kétszáznégy esztendővel az 1874-ben feljegyzett *sumákol* előtt már szótárban rögzített szó volt. Ez a tény önmagáért beszél. A *sumák* és a *sumákol* közül csakis a *sumák* vehető alapszónak.

Elfogadhatatlan a TESz.-nek az az eljárása is, hogy a *sumák* és *sumákol* jelentéstartományáról szólva éppen a legrégebbiről, a *sumák*-nak 1832, illetőleg — a *šumak* révén — 1670 óta kimutatott 'ostoba, együgyű ember' jelentéséről a m a g y a r á z a t b a n

egyetlen szót sem ejt, úgy tesz, mintha az nem is volna, s csupán a *sunyi*, *sunnyad* szócsaládban is meglevő jelentések, jelentésárnyalatok léteznének a *sumák(ol)* családjában is. E fontos jelentésnek az elhallgatása elszurkíti és eltorzítja a *sumák(ol)* valódi szemantikai képét.

5. Az előadottakból teljes határozottsággal levonhatjuk azt a következtetést, hogy a göcseji *sumák* főnevet szerb-horvát jövevényszavaink között kell nyilvántartanunk. A *sumák* azonban a magyarban származékot fejlesztett, a *sumákol* igét, s számos alakváltozattal és jelentéssel gazdagodott annak következtében, hogy bekerült a *sunyik*, *sunnyog* stb. morfoszemantikai mezejébe. (A morfoszemantikai mezőhöz l. Kiss: NytudÉrt. 89. sz. 36–7.) A *sunyik*, *sunnyog* stb. (TESz. 3: 617–8) szócsalád a *sumák*-kal és a *sumákol*-lal nem tartozik össze genetikailag, de az ismétlődő használat folyamán egy morfoszemantikai mezőbe terelődtek. Innen van alaki és jelentésbeli összehajlásuk, konvergenciájuk.

Hasonló konvergencia a szerb-horvátban is végbement, s mint fentebb, a 3. pont második bekezdésében láttuk, még Skokot is megtévesztette a *šumke* határozószó eredetét illetőleg. Az ott bemutatott szerb-horvát szócsalád egyébként még a magyar *sunyi* családjá szempontjából sem lehet érdektelen. És ugyanúgy: a szerb-horvát *šunjati se*, *šunjalo* vizsgálatában is hasznosnak bizonyulhat a magyar *sunyi*, *sunnyog* stb. figyelembe vétele.

Minél jobban belemélyedünk a nyelvi valóság tarka világába, amelybe szomszédainkat is mindenkor bele kell értenünk, annál igazabban magyarázatát adhatjuk a nyelvi jelenségeknek, s annál nehezebben esünk rabul előre kialakított nézeteknek, prekoncepcióknak.

Sumár, sumárerdő. Az 1853-tól 1867-ig a szegedi piarista gimnáziumban tanító Csaplár Benedek (1821–1906) szegedi tájszógyűjtése alapján az MTsz. ekként értelmezi e két szót: *sumár* 'fűz- vagy nyárfabokrok, melyek a partokon a vízholdra iszapban vízholdta gallyakból nőnek', *sumárerdő* 'fiatal fűz- vagy nyárfaeerdő, amelynek fái vízholdta gallyakból nőttek'. A SzegSz. pontosabb értelmezést ad: *sumár* 1. 'fiatal sűrű fűzfaerdő a Tisza árterületén, amely még bokornak, cserjének hat'; 2. 'a *Populus canescens* [azaz: szürkenyár] fiatal sarja', *sumaras* 'ahol sumár van', *sumárerdő* 'fiatal fűz- vagy nyárfaeerdő, amelynek fái vízholdta magokból nőttek'.

A *sumár* azonban nemcsak Szegeden él vagy élt, hanem másutt is. A Bajától délre levő Bátmonostor jegyzője, Rudanovits István jegyezte fel 1864-ben: „A' mély uttol a' községet keletnek nyulva a' *sumár erdő* (suma = erdő) kerité, mely azonban kivágatván földje most szántatik” (Kőhegyi Mihály–Solymos Ede: Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárában. Baja, 1973. 34). 1866-ban Csopor Gyula főjegyző Bajáról írta: „Erdeje csak az egy nagy *Sumár*, a várostól mintegy másfél órányira, melyet többek állítása szerint hajdan aranyos erdőnek hívták, de a dalmaták által mai neve lőn általánosan elfogadtatva” (Kőhegyi–Solymos: i.m. 20). Kiskundorozsmán a *sumár*-nak 'a fák tövéből kinövő hajtás' (ÚMTsz.) a jelentése.

A magyar *sumár* '(fiatal) erdő' nyelvi forrása a szerb-horvát *šuma* 'erdő' gyűjtőnévi funkciójú *-ár* képzős származéka, a nyelvjárási *šumār* 'fiatal erdő, fiatalos' (HASz. 17: 876), 'alacsonyabb bükkösből álló bozót, cserjés, bükksűrű' (Skok: EtRj. 3: 422). L. még *Šumar* 'olyan határrész tulajdonneve, ahol egykor fiatal erdő volt' (HASz. 17: 876).

Nyelvjárásainkban van egy másik — ugyancsak szerb-horvát eredetű — *sumár* is 'erdőőr' (SzlavSz. 3: 76) jelentéssel; alakváltozata a *summár* 'erdőkerülő' (Nyr. 43: 167). Ennek előzménye a *šuma* 'erdő' főnévből foglalkozásnévi funkciójú *-ár* képzővel alakult *šumār* 'erdész; erdőkerülő, erdőcsész, erdőőr' (SzbhvMSz. 3: 330). L. Kniezsa: SzJsz. 481 is.

Surjánfalva ~ Sürgyefalu ~ Şurdeşti. A magyar személynévek világában különlegesek a növénynevekből, a növényi részekből, a növényi fejlődési fokozatokból keletkezettek. Erre egy ízben rámutattam (MNY. 1967: 359). Vizsgálatom tárgya most is hasonló — személynév — tartalmú helységnév. E név a XV. sz. elején Szatmár megyében bukkan fel (Maksai: A középkori Szatmár m. Bp., 1940. 103—6, 208) Nagybánya város panasza során (Maksai i.h. 103). Falunk a „possessiones wolachales”-ek sorában áll, s ezzel kapcsolatban Maksai (i.h. 106) azt állapítja meg, hogy „az »oláh birtokokat« valóban románság kellett, hogy alapítsa, mert a magyar képzési neveikben őrzött személynévek főképpen a románság körében használatosak s csak a várossal érintkezésbe lépett telepítő vajdára, a falu fejére vonatkozhatnak”. E faluk — szerinte — Balkfalva, Sándorfalva, *Surjánfalva*, Oroszfalva, Györkefalva. A *Balk*, azután a talán Drágfi Sandrin nevét őrző *Sándor* Maksai feltevését támogatja. De *Surján*, *Orosz* és *Györke* aligha foghatók fel gyakori román személynéveknek.

Minket elsősorban az említett *Surjánfalva ~ Sürgyefalu ~ Şurdeşti* nevének első tagja, illetőleg a román név alapját is képező *Surján ~ Sürgye* személynév eredete érdekel. Constantinescu „Dicţionar onomastic romînesc” című munkájában (Bukarest, 1963.) ezzel azonosítható, esetleg vélelmezhető nevet nem találtam, jöllehet igen sok, magyarból is eredeztetett személy- és családnevet tárgyal. Hasonlóan nemleges eredményt nyújtott a Márton—Péntek—Vőd: „A m. nyelvjárások román kölcsönszavai” (Bukarest, 1977.) c. munka is. — E vizsgálatok után a személynévet a magyar *surján ~ sürgye* szóval azonosítom. Ennek jelentése — TESz. nyomán — ’fiatal hajtás, bozót, fiatal erdő’ ~ ’fekete gyűrű; Acer tataricum L.’ (lásd MNYj. 1969: 105—10).

A TESz. (3 : 619) *surján* címszó alatt sem e szatmári, sem a Temes megyei *Surjánfalvát* (< *Surjánpéterfalva* Kázmér: Falu 239) nem tárgyalja, így szónkat csak 1565-től tudja adatolni. *Surján ~ Surján* helységnévet Kolozs mellett és az Alföldről ismerünk (Hnt. 1944 és FNESz. 587), személynévi eredetük is felthető, de valószínűbb a magyar *bükk* > *Bükk* típusú finnugor eredetű névképzés.

Benkő Loránd a *Csepel* név vizsgálata során (MNY. 1966 : 297) a szócsaládra jellemzőnek tartja, hogy az ismétlődő ’növendék, sarjadék erdő’, ’bokor, cserje’, ’bozót, bokros sűrűség’, ’fiatal növény, csemetefa’, ’stb.’ jelentések az alapjelentés csekély mértékben módosult változatai. Úgy látom, ez elmondható a *surján* szóról és rokonságáról is. Ezért látom az ilyen jelentésű közneveket alkalmasnak személynévi szerepre. — Benkő (i.h. 305) ugyan hangot ad azon véleményének, hogy *Eresztvény*, *Berek*, *Liget*, *Pagony*, *Csalút* stb. növényzeti fogalmak jelentésköre nemigen volt alkalmas személynévesülésre. Ez igaz. Azonban a cseperedés, sarjadzás, serdülés jelentésű fogalomkör — bővíthető az eredés, megeredés fogalmával is — amely előbbi köznevektől (kivéve az *Eresztvény*-t) elválasztandó, igen is alkalmas, sőt *gyermekre* kifejező név lehet. Például az *Erdő* személynév meglehetősen gyakori (1412/456: Blas. fil. Valent. fil. *Erdev* de Andrasfalwa, Nic. fil. Ladislai fil. *Erdev* de Gywlakwtha SzékOkl. 8 : 45), s az *Eresztvény* családnév is ismert (1690: *Eresztvény* András — székely, Magyar-zsidó Okl. 2 : 176).

A középkori, részben elpusztult magyar nyelvterületről ismerjük a Kudzsíri havasok legmagasabb csúcsának a nevét, *Surján*-t (2061 m) Hunyad megyében. 1883—1890: *Surian* Gönczy atl., 1915: *Surján* Révai lexikon „Kudzsíri havasok” címszó alatt, 1965: muntelui *Şurian*, Iezerul *Şurian* — în Munţii Sebeşului [!] (Pop E. — Sălăgeanu N.; Monumente ale naturii din România. Bukarest, 1965. 105. lap, 51. kép és a 174. lapot követő térképen). A név magyar volta támogatja Knieszsa *Kudzsír* névfejtését (MNY. 1946: 66—7).

Ezek alapján a szóban forgó — Szatmár megye népnyelvében is ismert — *surján* köznév (vö. SzamSz. 2 : 307 *sűrján*, *sűrján*g ’sűrű bokor, cserjés hely’) személynévesülése is várható volt, különösen, ha az OrmSz. 485 *surgyán* címszavának ’sudár, nyulánk, egye-

nes, szép termetű' jelentését is figyelembe vesszük. Így a *surján* szó jelentkezése hely- és helységnévben helynévadásunk szokásainak megfelel.

A Szatmár megyei *Surjánfalva* általam összegyűjtött történeti adatai a következők: 1411: *Swrgyanfalwa*, 1491: *Swryanfalwa* Maksai, Szatm. m. 208; 1566: *Swrgafalwa* Maksay, Urb. 623; 1592: *Sürgyefalu* [kiadótól átirat alak ?] KárOklt. 3 : 533; 1688 *Surgya-falu* Maksay: Urb. 630—4; 1720: *Sürge Falu* Kázmér: Falu 285; 1723: Lacz-, *Sorgye*-et Nigrefalvam versus ErdOklt. 1 : 650; 1780: *Szurgyefalu* ~ *Szurgyefalú* Windisch: Geogr. Ung. 2 : 162, 315; 1786: *Surgyefalu*, *Surgyeschti*, *Sfurgessty* KorabLex. 743 és „Zweytes Register” függelékben; 1804: *Szürgyefalu* KorabAtl. LVI. térk.; 1808: *Sürgyefalu* Kázmér: i.h.; 1848.: *Sürgyefalu* GörögAtl.²; 1870: *Sürgyefalu* CzF. 5 : 946; 1882: *ua.* Hnt.; 1907: *Dióshalom*, *Sürgyefalu* Hnt.; 1926: *Dióshalom*, *Surdesti* [3: *Şurdeşti*] Hnt.; 1933: *Dióshalom*, *Surdesti* Hnt.; 1941, 1944: *Dióshalom* Hnt.

A történeti adatok sora több kérdést vet fel. Az egyik *Surjánfalva* és *Sürgyefalu* nevek alatt említett helységek azonossága. Ezt Maksai művei megnyugtatóan igazolják, Makkai László (Magyarok és románok 1 : 397) és Kázmér Miklós is elfogadja munkájában (Falu 285). Az adat beleillik abba a *falva* > *falu* változásba is, amelyet Szatmár területéről utóbbi ki is mutat. — Nehezebb kérdés az előtag *Surján-* illetőleg *Sürgye-* változása. Makkai László megfigyelte, hogy az erősen magyar jellegű tájak román falvai sokkal kisebb hullámnást mutatnak, sokkal kevesebb tűnik el vagy változtat nevet közülük. (i.h. 1 : 378). Tárgyalt helységünknel mégis névváltozás (?) figyelhető meg. — Az előbbi *Surjápéterfalva* (Kázmér: Falu 239), az utóbbi a pákoni *Sürgye* (1447—8, 1449: *Swrde*, *Swrge* Csánki 1 : 47) család nevéből ismerjük. Fehértói Katalin a XIV. sz.- magyar megkülönböztető nevek körében végzett gyűjtése során ily nevet nem közöl (NytudÉrt. 68. sz.).

Magyarázatként, megoldásként több lehetőséget említek: az illető falutelepítő személy váltakozva használta egyrészt a *Surján* ~ *Sürgye* nevet, vagy másrészt családján belül (pl. testvérek) viseltek hasonló jelentésű köznévsoporthból választott nevet, s talán telepítő-, tulajdonosváltozást fed a névmódosulás.

Gombocz Zoltán (NyK. 1901 : 245) az 1723. évi *Sorgyefalwa* nevet 'Sörgyefalvá'-nak olvassa. Olvasatát megerősítik az előző és későbbi *Sürgyefalu* adatok. „Gyűrű(fa) és sörgye(fa)” c. dolgozatomban (MNYj. 1969 : 99—111) a *sörgye* köznévi eredetét azonosnak mutattam ki *cserje* > *csörje* ~ *csörgye* illetőleg *csernye* szónkkal, s annak dezaffrikált *serje* > *sörje* ~ *sörgye* ~ *sürgye* tájnyelvi változatának állapítom meg.

Mint tudjuk, a románba átkerült magyar szók, amelyekben az *ö* ~ *ü* hang előfordul — időben korábbi átvételeknél — ezt *u* (esetleg *i*) hanggal helyettesítették (lásd Tamás: EtWb. der ung. El. im Rum. passim, Kniezsa, *Kügyér > Kudzsír MNY. 1946 : 66). Így jelentkezik ez helységnevünknel is. Bár a párhuzamos román névről csak 1786-tól van adatom *Surgyeschti* ~ *Sfurgessty* írásképpen, amit 'Surgyest'-nek kellene olvasni. Ezzel megegyező a mai *Şurdeşti* román helyesírású névalak.

Az *-eşti* képzőre vonatkozólag, hazai előfordulásait vizsgálva, Kniezsa azt állapította meg, hogy a párhuzamos — magyar—román — helynévadások *-eşti* képzős helynevei a legfiatalabb névréteghez tartoznak (M.-ok és románok 1 : 147 lap 3. jegyz. és 146. lap 5. jegyz.).

Reuter Camillo

Ebajos — **abagos**. „Mijen gyerekekre monták, hogy *abagos*? Abagos az, amelyiket így, amelyik szőrös vót. Aszt monták, hogy *abagos*. Hát, az az abagos, akit kicserélnek, az *abagosodik* még, a másik nem” (Hegedűs: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések 130.)

Az idézetben szereplő *abagos* szavunk az *ebag* 'sorvasztó, soványító gyermekbetegség' -s képzős származékának alakváltozata. *Abagos* formában csak néhány nyelvjárás-

ban él, másutt *ebagos*. Történeti-etimológiai szótárunk így ír a fenti szavunkról: „Összetett szó. Előtagja a 'kutya' jelentésű *eb* főnév, utótagja ismeretlen eredetű szó. Az utótag *agos* származéka 'egyfajta sorvasztó betegségben szenvedő <csecsemő>' jelentésben önállóan is él a nyelvjárásokban (vö. 1838: TSz.), s ennek további származékai is kimutathatók. Minthogy a XVIII. sz.-ból van „*aggott* gyermek” adatunk is (vö. EtSz. 1: 20 *ag-* a), további vizsgálatot érdemel az a lehetőség, hogy az összetétel utótagja az *agg* 'ó, régi, öreg' családjába tartozik; ez utóbbi *agg*, *aggik* alakban igeként is élt” (TESz. 1: 702). Munkám ez utóbbi megállapításhoz csatlakozik, mert adatokkal alátámasztható, hogy az *ebagos* szavunk utótagjának *ag* alapszava valóban az *agg* 'ó, öreg, régi' szóval függ össze.

Czuczor–Fogarasi szótára is rámutat erre a lehetőségre: „*Agos*, *Ebajos* = szőrös, mintegy idő előtt elaggott formájú, csenevész gyermek” (1: 41), ill. „*Agos* . . . Így nevezik a székelyek azon gyermeket, csecsemőt, kinek arcza, sőt egyéb teste is szőrös, szőr-férges. Páriz Pápainál: *ebagja*. Minthogy az emberi test rendszeren később fejlődő korban szőrösödik, valószínű, hogy e szó gyöke azon *ag*, mely vénet jelent, ti.: az *agos* gyermek teste mintegy idő előtti vénségre mutat” (CzF. 1: 48).

Néphagyományunk szerint az *ebagos* gyermek „olyan, a melyik nem kifejlődve jön a világra, se körme, se haja nincs” (Kiss: Ethn. 30: 87), „fekete, száraz, szőrös” (Istvánffy: Ethn. 22: 294). A moldvai csángók az *abagos* szót a következő jelentésekben ismerik: „lottyadt bőrű, szőrös, síró gyerek”, ill. „angolkóros” (Hegedűs i.m. 303). Az *angolkóros* gyermekre van egy másik elnevezésük is: „*vátod* gyerek” (Hegedűs i.m. 346). Somoskán azt mondják: „Hát az az *abagos*, akit kicserélnek, az *abagosodik* még . . .” (Hegedűs i.m. 130), a *váltott* gyermekről pedig ezt: „Nálunk a faluba eméllig gyereket kiváltották, hogy az a gyerek nem nőtt, nem fejlődött eggyátallán és mékszőrösödött” (Hegedűs i.m. 129). Kálmány Lajos szerint „Ha sorát ejtheti a Szépasszony a társaival, a gyermeket felváltja, vagyis a boszorkányok az anya gyermeke helyébe a magukét teszik, az anyáét pedig elrabolják. Az ilyen gyermek ismertetőjelei közé tartozik, hogy nagy szakálla van, nagy fejú, szótalan, a neve Váltott” (Az ősi magyar hitvilág 344).

A szegedi nép azt tartja: „*Váltott* gyerek: 1. búbajosoktól megrontott, kicserélt gyermek; 2. sovány, vézna gyermek” (SzegSz. 2: 642). Az Ormánságban a „*vátott*” gyermek 'csenevész, rosszul fejlődő gyerekféle'. „Mintha nem is attól az apától, anyától származnék, hanem a gyerekágyon vátották, kicserélték volna a rosszak” (OrmSz. 580). Mások szerint: „A növesben visszamaradt, angolkóros, vízféjű és más testi hibájú gyermekek teremtettkék meg a *váltott* gyermek alakját . . . A váltott gyerek vagy *váltottka* nagyfejú, nagyhajú, rövidlábú, öreges arcú, folyton sír, sivító szótagokat hangoztat, mintha beszélne” (Szendrey: Ethn. 49: 264), „Váltott gyerek a satnya, hiányos csontalkatú, nagyfejú, görvényes (rachiticus): angolkóros. A váltott gyereket félesztendő korában ellopják.” (Kiss Vásárhelyi hétköznapiak 154).

Az eddigiekből láthattuk, hogy a fejlődésben visszamaradt, idétlen gyermek megnevezésére a nép két nevet használ: *ebagos* ~ *abagos* és *váltott* gyermek. Az első elnevezés a kisgyermek külsejére, testi állapotára utal, a második pedig tudatja, hogy valamilyen gonosz erő avatkozott bele a gyermek életébe.

A fentiekből világosan kitűnik, hogy az *ebagos* ~ *abagos* ~ *váltott* gyermek jellegzéseiben vannak olyan vonások, amelyek arra mutatnak, hogy az utótag valóban az 'ó, öreg, vén' jelentésű *agg*. A népi gyógymód pedig bizonyítja is ezt.

Az *ebag* 'sorvasztó, soványító gyermekbetegség' gyógyítása az asszociációs analógia módszerére épül. Ennek lényege: „a betegség okában benne van a gyógyítás eszköze is” (MsgNépr. 4: 193). Szlavóniában a következő eljárást alkalmazzák: „Ha a kisgyermeket megigézték, akkor az anyja újhoid vasárnapján éjfélkor beleteszi a gyermeket egy fazékba, a tűzhöz teszi (még a konyhában, a szenes házban !), a »szakács« megkeveri. Közben az anyja levetkőzik meztelenre, s így háromszor megkerüli a házat. Minden fordú-

lóban beszél a szenesházba: »Mit főz?« A »szakács« felel rá: »*Ag húst*« (Penavin: Szlav Kísszót.: SzlavHétkn. 185). (Kiemelés tőlem. — G. L.)

A csángóknál is hasonló a gyógy mód: „És még az is vót az őrvössága, hogy a kilenc nyistéköt beakasztotta éggy a nyákába és kerülte a lakást kereken s aki bem vót ak kérdette, hogy a, kérdette, hogy, nem, tették a az üzsdbé a gyereket főzni, s tették álája kilenc csutkát, kilenc csókánt . . . Igen, kilenc csókánt ésszeszették, s a az a kilenc csókány az üst alatt, nem gyútották mék csak, szóval ugy ésszetették, miha tüzet csináltak vóna, és a másik kérdette, — hogy a az ablakon bé — hogy: »Mit főssz?« »Örek hust, vé hust.« »Hát, főzzed, főzzet, hogy éfiaggyék!« Akkor mék került kerekén, mék kérdette . . . » (Hegedűs uo. 129).

Ezek szerint az abagos gyermeket feltették főni, s az „öreg húst, vén húst” azért főzték, hogy ifjadjék meg.

A fenti két adat kétséget kizáróan bizonyítja, hogy az *ebag* ’sorvasztó, soványító gyermekbetegség’ szavunk utótagja az *agg* ’ó, öreg, vén’ szó családjába tartozik.

A nép ismer egy *öregség* nevű betegséget is. „*Öregség*: Ez egy betegség. A nép hiedelme szerint a satnya ember szenved benne, ki nem nő, testfejlődése megállapodik, s így szervezete előregül” (Gönczy: Ethn. 16: 358).

Az agos gyermek csenevész, nem nő; aki öregségben szenved, annak fejlődése megáll. A jelentéspárhuzam tételünket bizonyítja. Moór Elemér következő adata pedig megerősíti, hogy az *-ag* utótag ’öreg’ jelentésű: „Azon a napon sem nől (a csecsemő), amikor »kis öregnek« mondják” (Ethn. 45: 180).

Az *ebagos* szó vizsgálatánál még két dologra kell kitérni. Czuczor—Fogarasi szótárában a következő olvasható: „*Ebaga* . . . 1. Bőr alatt termő szőrféreg. 2. Ebnyavalya, azaz nagytűség” (2: 443).

Egyes vidékeken a nép szerint a satnya, csenevész gyermek, aki nem fejlődik, „*aszalványban*” szenved. Ennek oka a szőrféreg. „Mert van annak (a csecsemőnek) a köldökibe szőr. A szőrféreg. Az mindig böki a gyereket. Ettől rí a gyerek. Tuggyuk? Mer ez egy féreg. Főlemészti a gyerekek a jó vérit” (Loschdorfer: Ethn. 46: 170). A szőrférges gyermek sem fejlődik, csak *aszalódik* (> *aszalvány*), tehát olyan, mint az *ebagos* gyermek.

A néphit szerint a betegségek oka között, gonosz erők mellett, szerepet játszanak különböző, a testbe bebúvó állatok: gyík, béka stb., így a szőrféreg is. CzF. fenti adata ezt a hitet őrizte meg.

László Gyula Az „agos” (szőrösen született) gyermek megfőzése című cikkében rávilágít arra, hogy a néphit szerint miért lesz az *ebagos* gyermek nagytű, belpoklos. „Gyakori eset, hogy a csecsemő két hónapjának betöltése után hirtelen visszaesik, nem fejlődik, sápadt, sovány lesz, mindent jól eszik, de látszatja nincsen, testét szőrök borítják. A székelyszáldobosi néphit szerint az ilyen gyermekben »gonosz« van . . . amit ha ki nem űznek belőle, akkor az ilyen gyermek belpoklos lesz. Mert az ilyen gyermeknek nemcsak a testfelszíne szőrös, de a belseje is tele van apró szőrökkel, amelyek a bevett táplálékot mind elvonják a testtől s felemészti; ez az oka, hogy a gyermek senyved, sínylődik, de nem fejlődik semmit. Az ilyen »ag«-gyermeket hat hónapos kora előtt »meg kell főzni« . . . » (Ethn. 45: 186).

Arra a kérdésre, hogy az *ebagos* szavunk valóban szinonimája-e a *szőrférges* szónak, feleljen Kiss Lajos művének egyik részlete! „*Ebagos* gyermeke olyan asszonyoknak van, aki állapotos korában a kutyaéhoz rugdos. Az *ebagos* gyermeknek szőr van a hasában” (Kiss: VäsHétk. 154).

A fenti adatok és a belőlük levont következtetések határozottan azt bizonyítják, hogy az *ebag* ’sorvasztó, soványító gyermekbetegség’ szavunk *-ag* utótagja összefügg az *agg* ’ó, öreg, régi’ szavunkkal, annak családjába tartozik. Bizonyítják ezt a néprajzi, különösen a csángó adatok.

Galgóczi László

Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból

Nyelvtudományi értekezések 94. 1977. Akadémiai Kiadó, 110 oldal

A nem nyelvész olvasó számára alighanem elriasztóan hat e tanulmány körülményes címe. Pedig az értekezésnek a tárgya sokkal jelentősebb, mint amit a címe sejtet. Fontos tudományos lépés ahhoz, hogy az alárendelt mondatok szokásos iskolai elemzésén túlmenve ne csak arra figyeljünk, hogy a mellékmondat milyen mondatrésze a főmondatnak (s hogy ezt milyen kötőszó fejezi ki), hanem azt is vizsgáljuk, mi van a mellékmondatban, mit akar jelenteni és hogyan értékelendő az, ami az alárendelő kötőszó után következik.

Törjük fel előbb a nehézkes cím kemény burkát. A *tartalmatlan* jelző itt nem az összetett mondatokra, hanem a *hogy* kötőszóra vonatkozik: megkülönböztetjük vele azt az igen gyakori kötőszót, mely önmagában sohasem mondatrész, attól az 'ahogy, ahogyan' jelentésű *hogy*-tól, amely a mellékmondat kötőszavaként egyúttal módhatározó vagy időhatározó szokott lenni. Ezzel a határozói értékű, tartalmas (vonatkozó határozószói) *hogy*-gyal a szerző nem foglalkozik. A tartalmatlan *hogy* annál inkább ráirányítja érdeklődését arra, ami e kötőszó előtt és után van.

Fordítsuk tehát figyelmünket a tartalomra: az értekezés tartalmára és a benne tárgyalt alárendeléses mondatok tartalmára. A munka fejezetbeosztása olyan világos és következetes, hogy a tartalomjegyzék szerint haladva jól behatolhatunk a szerző által feltárt nyelvi titkok lényegébe.

1. A dolgozat problematikájának kialakulásáról, céljáról és módszeréről szóló bevezető fejezethez kapcsolódva jó tudnunk azt, hogy az összetett mondatok kutatásában volt egy olyan irány, melyben a munka Simonyi óta a legújabb időkgig elakadt: annak vizsgálata, hogy a tartalmatlan *hogy* kötőszóval milyen tartalmú főmondathoz kapcsolhatunk mellékmondatot. Hadrovics László és Zsilka János mutattak rá arra, hogy a főmondat konkrét jelentésű szavaihoz nem, csupán elvont jelentésű szavakhoz kapcsolódhat a szó tartalmát kifejtő *hogy* kötőszós mellékmondat. Van tehát ilyen mondatkapcsolás: *Azt mondta, hogy . . .* ; *Az a terve, hogy . . .* ; de nincs ilyesmi: *Azt törölgeti, hogy . . .* ; még általánosabb értelmű igével sincs: *Azt termeli, hogy . . .* Ezen az alapvető megállapításon kívül már Molnár Ilona önálló észrevétele az, hogy a főmondatban a mellékmondatot vonzó szavak nem egyforma jelentésviszonyban állnak a mellékmondatokkal. A főmondat szavait és a mellékmondatot összekötő „szemantikai lánc” többféle lehet.

2. A tartalmatlan (aszemantikus) *hogy* kötőszó fogalmát kifejtve a szerző rámutat, hogy az elnevezést Klemmtől ismeri, a mellékmondatoknak ez a típusa pedig nagyjában azonos a Simonyi-féle „főnévi mondat”-tal. A kérdéses szempontból többnyire teljesen mindegy, hogy egy ilyen mellékmondat milyen része a főmondatnak, hiszen utalószava lehet a főmondatbeli ragtalan az névmás és annak valamennyi ragos és névtűtő alakulata: *az, hogy . . .* ; *annak, azzal, anélkül, azóta (, hogy)* stb.

3. A vizsgálat alapelve és alkalmazásának problémái c. fejezetben azt tudjuk meg, hogy — Simonyinak egy gondolatát továbbfejlesztve — a szerző minden ilyen *hogy* kötőszós mellékmondat tartalmát egy-egy elvont főnévi fogalomba igyekszik sűríteni. Pl. ezt: *Jó, hogy itthon vagyunk*, így fejtí ki: *Jó az a tény, hogy itthon vagyunk*. Ez az átalakíthatóság nincs meg a vizsgált mondat típus egyik fajtájában, pl. *Nem szabad, hogy észrevegyék*. A szerző nem foglalkozik olyan *hogy* kötőszós mondatokkal, melyekben a főmondat nincs közvetlen mondatrészi viszonyban a mellékmondattal. A *Dicsekszik, hogy sokat keres* ugyanis más típusú mondat, mint ez: *Azzal dicsekszik, hogy sokat keres*. (Erről külön tanulmányt írt: MNy. 70: 181 — 92, 298 — 307.)

A vizsgált anyag irodalmi gyűjtésen alapul, de a mondatok nem eredeti, hanem köznyelvív egyszerűsített alakjukban szerepelnek. A típuson belüli osztályozáshoz öt nagy magyar nyelvtani munkából egészítette ki a szerző a példaanyagot, és bőségesen felhasználta az idevágó magyar és külföldi szakirodalmat.

Vannak e mondat típusnak olyan fajtái is, melyekben az átalakításhoz nem elég a főnévi elemmel való kiegészítés (s ezzel a mellékmondatnak jelzőívé való alakítása), hanem a kifejtéshez többlépcsős átalakítás szükséges. Pl. *Akkora sár volt, hogy alig tudtunk menni* — *Nagy sár volt, ...* — *Nagy sár volt, s ennek az a tény volt a következménye, hogy ...*

Amikor a főmondatban nincs a mellékmondatra vonatkozó elvont főnév, többnyire ezekkel a főnevekkel egészíthetjük ki: 1. *tény, esemény, eset, jelenség, körülmény*; 2. *tett, tevékenység, cselekvés*; 3. *állapot, helyzet*; 4. *gondolat, lelkiállapot*; 5. *közlemény, mondat*. A nyelv persze sokkal gazdagabb és változatosabb, ezek a kiegészítések nem minden mondatban hajthatók végre.

4. A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok két fő szemantikai típusát a következő mondatok szemléltetik: a) *Emlékszik arra, hogy nyár volt*. b) *Sokat erősödött azáltal, hogy sportolt*. Az a) típusban a mellékmondat a főmondat igéjének *v o n z a t a* (az *emlékszik* ige ti. majdnem mindig 'valamire' jelentésű állandó határozót kíván). Ebben a típusban az utalószó (*arra*) könnyen kiegészíthető egy elvont főnévvel (*arra a körülményre*). A b) típusú mellékmondat az utalószóval együtt *s z a b a d s z e r k e z e t i t a g*, és az utalószó (*azáltal*) nem vagy nehezen egészíthető ki elvont főnévvel. E két típus elemzésében akadnak ugyan nehézségek, mert vannak olyan vonzatos szerkezetek, melyekben a vonzat konkrét jelentésű, de a szerző kimutatja, hogy a konkrét jelentésű szó gyakran elvont tartalmat takar. Nagyjából tehát helytáll az az észrevétele, hogy a vonzatszerű mellékmondat főmondata kiegészíthető a mellékmondat tartalmát sűrítő elvont főnévvel, a nem vonzatszerű mellékmondaté pedig vagy kiegészíthető, vagy nem, mert az ilyen főmondat konkrét jelentésű. A célhatározó pl. általában nem vonzat, ezért egyaránt mondhatunk ilyesmit: *Azért takarít* (konkrét), *hogy ...* és *Azért figyel* (elvont), *hogy ...*. De a tárgy mindig vonzat, tehát csak elvont jelentésű állítmány után lehet *hogy* kötőszós mellékmondata: *Azt figyeli, hogy ...*, konkrét jelentésű mellett nem (*Azt takarítja, hogy ...*).

A vonzatszerűségnek és az elvontságnak ezt az összefüggését a szerző megvizsgálja előbb a következményes mondatokban, majd a nem következményes időhatározói, okhatározói, állapot- és körülményhatározói, módhatározói, fokhatározói, célhatározói, állítmányi és jelzői mondatokban. A következményes mellékmondat nem vonzat, a vizsgált határozói mellékmondatok általában nem vonzatok, a nem következményes állítmányi és jelzői mellékmondatok azonban sokfélék, ezeket bővebben részletezi. Némelyik megállapítása töprengésre késztet, mégis ajánlatos számbavenni. Így következtetése szerint a módhatározói mondatok azzal utalószós változata vonzat, *úgy* utalószós változata nem vonzat (*Azzal szórakozik, hogy ...*, ill. *Úgy szórakozik, hogy ...*), pusztán

annak a kritériumnak alapján, hogy az az névmás kiegészíthető (pl. *azzal a cselekvéssel*). Ennek tisztázása szerinte is további vizsgálatra vár.

5. A „szemantikai láncot” alkotó mondat típusainak bemutatását az előző fejezet megállapításának összefoglalásához kapcsolja. *Sétálni ment | azután* [az után az esemény után] |, *hogy befejezte munkáját*. Ez a *hogy* kötőszós mellékmondat nem vonzat: a *sétálni ment* állítmányi részhez bármi egyéb is kapcsolódhatna, helyette is sok más állhatna (’bármit tett’). Az utalószó kiegészíthető ugyan a mellékmondat tartalmát összefoglaló elvont főnévvel, de ennek nincs belső kapcsolata a főmondat többi részével. Másik típus ez: *Örül | annak* [az eseménynek], | *hogy befejezte munkáját*. Ebben a mellékmondat és a vele összefüggő elvont főnév szemantikailag kötött (s egyúttal vonzati) viszonyban van a főmondat többi részével. Itt a mellékmondat és a főmondat részei „szemantikai láncot” alkotnak.

Az ilyen szemantikai láncok tagjainak egymáshoz való viszonya nem egyforma, hanem legalábbis kétféle. Egyik fajtájában a két szomszédos láncszem különböző jelentésű: *Örült* (2) *annak (az eseménynek)* (1), *hogy* ... (Az 1-es szám a mellékmondat tartalmára utaló névmásnak és főnévnek a jele, a 2-es a főmondat másik tartalmas részéé.) *Az örül és az esemény* két különböző jelentésű szó. Ugyanígy: *Megbánta* (2) *azt (a tettét)* (1), *hogy* ... Másik fajtájában ezek az összetevők azonos vagy rokon jelentésűek: *Azt (a hírt)* (1) *újságot* (2), *hogy* ... A *hír* és az *újságol* azonos jelentéskategóriába tartozik. Néha a kiegészítés teljesen fölösleges, sőt természetellenes: *Azt* [a gondolatot] (1) *gondolta* (2), *hogy* ... Itt az (1) és a (2) azonos jelentésű. Még inkább ebben: *Az* [a vélemény] (1) *a véleménye* (2), *hogy* ...

Ezt az utóbbi fajta viszonyt Molnár Ilona *belsőnek* nevezi, mert a mellékmondat azt a kifejtett tartalmat adja meg, amely aktuálisan azonos a főmondatban névmási vagy elvont főnévi alakban általánosan megjelölt kerettel, azt mintegy kitölti. Az előbbi viszonyfajta (az *esemény* és az *örül*, a *tett* és a *megbánt* viszonya) ezzel szemben *külső*.

Egy mesterkéltszerű, de igen tanulságos példán mutatja be a szerző egy fontos ígének egyidejűleg kettős (és kétféle viszonyú) vonzatát (*gondol vmiről vmit*): *Arról az eseményről, hogy befejeződött a tanév, az a gondolata támadt, hogy befejeződött a tanév, és azt mondta, hogy befejeződött a tanév*. Az *esemény* a *gondol*, *gondolat* tartalmával külső viszonyban van, a második mellékmondat belső viszonyban (a harmadik pedig ugyanaz a tagmondat egy másik főnévvel belső viszonyban). A korábbi szakirodalom ezeket mind együtt tárgyalta mint tartalomkifejtő *hogy*-kötőszós mondatokat, nem vizsgálva a belső, a külső és egyéb viszony közti különbséget. Molnár itt különösen Hadrovics megállapításait idézi és fejleszti tovább.

6. A belső viszony közelebbi vizsgálata szójelentéstani megfigyelésekhez vezet. A szerző felsorol és mondatpéldákkal bővíti kilencven olyan főnevet, mely a mellékmondattal belső viszonyúnak bizonyul: *ábránd*, *aggodalom*, *ajánlat*, *akarat*, *állapot* stb. Feltárja az elemzés nehézségeit, a besorolás és az értelmezés vitatható pontjait és azt, hogy a bonyolult jelentéstani kapcsolatokat hogyan befolyásolja az, ha a főnév alanyi, a mellékmondat állítmányi szerepű. A felsorolt főneveknek más mondatrészi helyzetére is kitér: az olyan jelzői értékű határozós és birtokos szerkezetekre, mint *ajánlat arra, hogy* ... ; *annak a reménye, hogy* ... A belső viszonyú főnevek legtöbbjének igei párja is van: *ábrándozik*, *aggódik* stb.

Sok az átmenet a belső és a külső viszony között. Finom megfigyelések után kapunk egy külön felsorolást azokról a főnevekről, amelyeknek semmi vagy igen kevés a külső viszonyhoz. Ezek főleg az állapot, a történés, a cselekvés, a lelki működés és a beszélés, a közlés legelvontabb, legáltalánosabb szavai.

Igen tanulságos a kitérés arra, hogy a mellékmondat tartalmának reális volta hogyan függ össze a belső és a külső viszonytal. Azt [a tettet] teszi, hogy . . . Itt a kötőszó után valóságos tettet elbeszélő mondatot várunk. Azt [a gondolatot] gondolja, hogy . . . Itt a gondolat kifejtését várjuk, nem a realitást. De nemcsak az ilyen belső, hanem a külső viszonyú mellékmondatok is lehetnek reális és nem reális tartalmúak. Ez már a mellékmondatok igazságértékének kérdéskörébe tartozik, külön bővebb kifejtést igényel. Részletesen vizsgálja ennek a f a k t i v i t á s n a k is nevezett jelenségnek problémáit Kiefer Ferenc. (Ebből a tárgykörből a magyar nyelvre nézve egyelőre csak külföldön jelent meg egy angol nyelvű tanulmánya: *Studies in Language* 2 [1978]: 165–97.) Molnár Ilona inkább arra mutat rá, hogy az előbb felsorolt főnevek fogalomkörén kívül eső igék más-más jelentésben különböző viszonyúak lehetnek, és hogy gyakran különbség van igekötő nélküli igék és igekötős változataik közt.

7. A külső viszony közelebbi vizsgálata annak bemutatásával kezdődik, hogy két belső viszonyú szó is kapcsolódhat úgy egymáshoz, hogy külső viszonyban vannak. Pl. *Arról a tevékenységről, hogy összegyűjti faluja régi szokásait, mindenkinek az a véleménye, hogy nagyon értékes.* A *tevékenység* is, a *vélemény* is belső viszonyban áll saját mellékmondatával, egymással azonban külső viszonyban vannak, mert más jelentéscsoportba tartoznak.

A mellékmondatra utaló szavaknak ilyen elemzése és rendszerezése alapján képet kapunk a — bonyolultabb, olykor két mellékmondatot tartalmazó — *hogy*-os alárendelő mondatok szemantikai-szintaktikai kiépítéséről. Az *ígéretet*, *javaslatot*, *megjegyzést tesz*, *megbízást ad*, *választ kap* típusú szerkezetek kifejtése és más ilyen — tartalomadó mellékmondat várására felkészítő — főnevek további jellemzése után rövid kitekintés következik az ilyen tartalmakat minősítő, értékelő melléknevekre (*Helyes az az állítás, hogy . . .*) és az igés mondatok ilyen továbbépülésére (*Pista megharagudott Péterre azért [a cselekvéséért], hogy azt mondta, hogy elutazik*), majd egy részletes felsorolás a mellékmondatral külső viszonyban levő szavakról. A belső viszonyú főnévvel kapcsolatos külső viszonyú szemantikai elem legtöbbször névszó vagy ige. Ilyen főnevek: *ajándék*, *baj*, *boldogság* stb. (érzelmi, értelmi vagy erkölcsi minősítés, pl.: *Ajándék a sorstól az [a körülmény], hogy itt élhetünk.*); *alkalom*, *ár*, *eredmény* stb. (valamely összefüggésben betöltött hely, szerep, pl.: *Erre jó alkalom lesz az [a helyzet], hogy holnap mindannyian együtt leszünk.*); *tény*, *valóság* (létezmódra vonatkozó állítás, pl.: *Tény [az a helyzet], hogy a névsorban ő nem szerepel.*); de nemcsak alanyban, hanem birtokos jelzőben kifejtett mellékmondat is tagja lehet efféle szemantikai láncnak. Melléknevek hasonló helyzetben: *borzasztó*, *bosszantó*, *csodálatos* stb. (minősítés); *bizonyos*, *bizonytalan*, *elképzелhetetlen* stb. (létezmód, bizonyosság); ilyen és másfajta melléknevek határozói vonzattal, pl.: *Ő alkalmas arra [a tevékenységre], hogy gyermekekkel foglalkozzék*; *Bizonyos abban [a gondolatban], hogy helyesen cselekedett.*

A mellékmondatban kifejtett állítás, ítélet modalitását kifejező szavak jellemzését és a külső viszonyú határozószók érintését követi e munkának talán legbősegebb szótárszerű része: azoknak az igéknek a felsorolása, amelyek külső viszonyú szemantikai elemként kapcsolódnak ilyen tartalomkifejtő mellékmondatához. Ezek az igék nem abszolút betűrendben, hanem vonzatuk betűrendjében csoportosítva találhatók e fejezet második részében, tehát így: 1. *a b b a*: *b e l e n y u g s z i k*: *Belenyugszik abba [a ténybe], hogy egyedül kell élnie.*; 2. *a b b a n*; *e g y e t é r t*: *Egyetértettek abban [a gondolatban?], hogy felül kell vizsgálni az ügyet.*; stb. Ez a vonzatok szerinti rendezés azt is elének tárja, hogy sok ilyen igénk áll *arra*, *arról*, *attól*, *azon*, *azzal* vonzattal, de jóval több áll az alakú, alanyi mellékmondatra utaló névmással és még több a tárgyi mellékmondatot (vagy mellékmondatra utaló jelzővel álló elvont tárgyat) vonzó tárgyazs igénk (*azt* névmással vagy anélkül). A mellékmondatra utaló határozószók közül az *úgy* érdemel külön figyelmet, mert

sajátos megkülönböztetésre alkalmas: *úgy emlékszik, hogy . . .* (de nem biztos benne), ill. *emlékszik arra, hogy . . .* (tény).

A könyv érdemi része azoknak a jelentéskategóriáknak a felsorolásával végződik, amelyekbe a tisztán külső viszonyú szavak tartoznak. Ezek közül kettő megvan a belső viszonyú szavaknál is (de ott más a viszonyuk a mellékmondatához), a többi tizenöt csak a külső viszonyúakra jellemző.

8. Összefoglalását a szerző két kérdésre adott válaszként adja meg: *a)* milyen szemantikai szerkezetek jellemzők a tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatokra?; *b)* milyen jelentésű szavaktól függenek az ilyen mellékmondatok? Az összegezésben nemcsak áttekinthetővé teszi a dolgozat egész gondolatmenetét és főbb megállapításait, hanem velük érintkező újabb kérdéseket is fölvet.

9. Aki a kezdeti nekirugaszkodás után figyelemmel végigolvassa ezt a munkát, örömmel veheti észre, hogy gondolkodásunk és nyelvünk rejtett összefüggéseinek egy igen fontos részterületén gazdagodott ismeretekben. Molnár Ilona nem csupán az érdeklődő olvasót vezeti lépésről lépésre nyelvünk egy elvontabb szférájának megismerésében, hanem közben a saját útkeresésének módszerét (esetleges zsákutcáit is) feltárja. Rámutat a mondatok és a szavak jelentésének számos összefüggésére (sőt egymásrautaltságára), mégpedig olyan területen, melyet némelyek talán nem is a nyelvészet, hanem a logika illetékességi köréhez sorolnának. Pedig ennek a területnek a kutatásához éppen olyan szakember kell, aki ízig-vérig nyelvész, de a logika és az ismeretelmélet területén is járatos, mint Molnár Ilona. Eredményei viszont most már nélkülözhetetlenek lesznek nemcsak a mondattanban végzendő további mélyfúrásokhoz, hanem a logika tudományának ezutáni fejlődéséhez is.

Külön ki kell emelnünk ennek a nem nagyon terjedelmes, de igen tartalmas értekezésnek a stílusát: izes, de nem különösen fűszerezett, hanem az elvontságokat is jól érthetően tálaló, természetes egyszerűségű, a szakzsargon buktatóit ügyesen kerülő nyelvet. Inkább tárgyának bonyolultsága, mint a szerző fogalmazása okozza azt, hogy itt-ott nehezen követhető, vagy hogy egy-két példa talán nem a legodaillóbb. Tárgyalásmódja így is mintaszerű lehet mindazoknak, akik elvont összefüggéseket akarnak szellemileg fejlett nagyközönség számára érthetővé tenni.

Elekfi László

Domokos Pál Péter: „. . . Édes Hazámnak akartam szolgálni . . . ”
Budapest, 1979. Szent István Társulat kiadása, 1520 oldal

A „moldvai magyarság”, közkeletű megjelöléssel a „csángók” világa fekszik előttünk Domokos Pál Péternek, XX. századi „felfedezőjüknék” szerető és tudós összeállításában.

A csíksomlyói ferences barátok évszázadokon keresztül tevékenykedtek a magyar kultúra szolgálatában, ápolásában. Tevékenységük egyaránt kisugárzott a Kárpátokon túli Moldva magyarságára és a közeli székelysége, a vallásgyakorlaton keresztül egybekötve a földrajzilag és sok évszázadig államigazgatásilag is elkülönülten élt magyarságot. Furcsa módon a ferencesek igazi, aktív tevékenysége akkor szakadt meg, amikor a katolikus magyarság közös államigazgatás alá került. Domokos Pál Péter e kötetben emléket és példát állított az egyetemes emberi kultúra munkásainak, akik közül az egyik: Károni János „oláh” származásának, a másik: Petrás Incze János „magyar” származásának

vallotta magát egész életében. Egyek és példamutatóak voltak abban, hogy a magyar kultúra értékeinek megőrzésével és fenntartásával, ápolásával szolgálták a magyarságot és az egyetemes emberi kultúrát.

Kájoni János 1676-ban, néhány évvel a török Budáról való kiűzése előtt, az európai központoktól távoli csíksomlyói klostromban a körülményeket illetően példátlan vállalkozásba kezd a Kárpátok inneni oldalán lakó katolikus székelység és a Kárpátokon túli moldvai magyarság számára. Közel 800 oldalon megjelenteti *Cantionale Catholicum* címmel énekeskönyvét, melyben 560 magyar, 260 latin nyelvű egyházi éneket ad közre. Az énekeskönyv megjelenését széles körű gyűjtés, másolás előzi meg. Kájoni hosszú életútjának, melyet Domokos sokoldalúan ismertet, nem ez az énekeskönyv az egyetlen nagy vállalkozása és teljesítménye. Kiadott nagy növénytani munkát, versgyűjteményt, fellejegyzett népi táncdallamokat; a legrégibb írott, kottázott magyar táncdallamok lejegyzése tőle származik. Foglalkozott a székely rovásírással, épített, javított orgonát és tanította az orgonajátékot. Kájoni életútjának, munkásságának felvázolásán kívül a *Cantionale Catholicum* teljes szöveges gyűjteményét is nyújtja Domokos Pál Péter saját zenei gyűjtéseinek, lejegyzéseinek kiegészítésével, mellyel 300 év után is pótolni tudta az első kiadás nyomdatechnikai — kottametszési — nehézségeit. A Kájoni gyűjtemény dallamainak adatközlői jórésben a moldvai és bukoviniai magyarok közül kerültek ki, napjainkban! Az emlékezet és hagyomány ilyen szívósan és kitartóan őrizte meg számunkra . . .

Ez önmagában nagy vállalkozáshoz kapcsolja Domokos e kötetben Petrás Ince János forrófalvi és klézsei kántornak és áldozópapnak a Magyar Tudományos Akadémiával, majd később a Szent László Társulattal való levelezését, az abban foglalt tudományos közlések, gyűjtemények közreadásával. Petrás Ince János életművének méltó megírásához Domokos összegyűjtött minden eddig fellelhető anyagot, mely a kötet talán legaktuálisabb és legrámaibb része.

Nagy adósságból törlesztett a Szent István Társulat e kötet megjelenésével. Kevésbé ismeretes ugyanis, hogy az 1600-as évektől kezdve a Római Szentszék volt az, ahonnan tudatosan gátolták e területek akkor még mintegy fele részben magyar lakosságának magyar nyelvű papokkal való ellátását, az egyházi — az akkor egyetlen közösségi életforma — magyar anyanyelven történő ápolását és fenntartását. A török függőségben élő moldvai vajdaság a katolikus egyház számára „határovezet” az összefüggő keleti ortodox egyház érdekeltségi területe felé. A Római Szentszék az ortodox egyházzal való rivalizálás miatt ezen területet még az 1500-as években ún. „missziós területté” nyilvánította és a „Propaganda de Fide” hivatalhoz rendelte. Ez az intézkedés azzal járt, hogy megszűnt a magyar püspökök fennhatósága és először lengyel, majd olasz püspökök és papok látták el az egyházi szolgálatot. Csak ritka esetben szenvedték el néhány magyar ferences szerzetes pap jelenlétét, akik számára nem egy esetben a meghurcoltatás, vagy az orgyilkosság jutott osztályrészül tőlük, mint Petrás esetén is történt. A múlt századtól kezdődően az e területre érkező missziós papok számára a katolikus olasz püspökök biztosították a román nyelv megtanulásához szükséges tanárokat — a magyar anyanyelvű falvakba delegált papok számára is — tudatosan mellőzve a magyar nyelvű lakosság vallásos és emberi igényeit. De ezek már a legutóbbi évszázad történetéhez kapcsolódnak.

Domokos Pál Péter 1929-ben írta első könyvét „A moldvai magyarság”-ot. E most megjelent művében is rövid, tárgyyszerű és tényszerű összefoglalást nyújt róluk, mert „A statisztikában eredménytelenül keressük őket. Ők már a statisztikában sem kapnak helyet »Nincsenek«. A hatalmas népzenei-, népnyelvi-, és egyéb néprajzi anyag olyan nép ajkáról gyűjtődött, amelyik nincs” — állapítja meg róluk keserű tárgyilagossággal.

A moldvai magyarságról szóló híradásokat a kunok Erdély délkeleti szomszédságában való megtelepedése előzi meg. 1086-ban ezek a kunok egymás után törnek be a keleti és a déli Kárpátokon. Szent László veszi fel velük a harcot, s a végén a Temes-parti

Pogányosnál tönkreveri és kifűzi a kun sereget az országból. Száz évvel később a kunok újra megtámadták az országot, és feldúlták a Barcaságot. II. Endre a határok megvédésére először a német lovagrendet telepíti le, majd miután önkényeskedésük miatt el kell űznie őket, helyükre magyar határvédők kerülnek. Ezek a határvédők a Kárpátok gerincének túlsó oldalára is települnek. Amennyiben a későbbiekben sem kerül bizonyosság arról, hogy Etelközből nem minden magyar költözött be a Kárpát-medencébe, úgy ezeket a határvédő magyarokat tekinthetjük a „csángómagyarok” első csoportjának. (A Tatrosz és Olt folyók Kárpátokon kívüli völgyeiben lakó magyarokról van szó.)

A második csoport, melyről már írásos tudomásunk van, a kunok megkereszteléséhez kapcsolódik. Szent Domonkos rendje alapításának egyik célja a kunok megtérítése volt. A térítő missziót maga Szent Domonkos akarta vezetni, ezért növesztette meg szakállát, ezért tanult meg kunul. Előre hajlott kora és betegsége miatt erre nem került sor, s az első misszió tagjait a felbőszült kunok le is ölték. A második misszió azonban sikerrel járt és Borz Membrok a kúnok fejedelme saját fiát küldte a dominikánusokkal Esztergomba a magyar primáshoz, hogy keresztelő papokat kérjen. A pápa a magyar primást nevezte ki a térítő misszió legátusává, aki Béla herceggel, számos püspökkel és sok kísérvél vonult Kunországba, a mai Moldvába, hogy az ott élő kunokat megkeresztelje. Domokos Pál Péter fakszimilében teszi közzé a Vatikáni Titkos Levéltárban készített fényképfelvételeit, melyek a pápa és a magyar primás közti levelezéséről szólnak a kunok megtérítése ügyében. Béla herceg ez alkalommal fogadja a kunok hódolatát, s ettől kezdve viselte címében a Rex Cumaniae címet. Az új püspököt, akit magával vitt, a magyar püspöki kar tagjaként nagy kísérettel Milkovban hagyta. E kíséret nyilván számos papból, katonából, kiszolgáló, védő személyzetből is állt, akikhez további magyarok is csatlakoztak. Így az írott források által is ismert csángómagyarok csoportjaként tekinthetünk rájuk. Ez a milkovi püspökség 1227-ben alakult, ismerjük a püspökök névsorát.

1238-ban e Kunországból (Magna Cumania) 40 000 kun család Köteny királyuk vezetésével Magyarországra való betelepedési engedélyt kért és kapott a magyar királytól, IV. Bélától. Ezek sodródtak bele a tatárjárás előtti eseményekbe. A Kunországból maradt kunok és magyarok minden valószínűség szerint átvészelhették a tatárjárást, miután nem estek a tatár sereg fő vonulási irányába. A Kunországból Magyarországra távozott 40 000 kun család üresen maradt helyeire ebben az időszakban kezdődött meg a Balkánról a különböző összetételű román pásztortörzsek felhúzódása, akik Róbert Károly uralkodása idejére már meglehetősen számottevőek voltak. A magyar király ebből a magyarcsángó—német és román népességekonglomerátumból szervezi meg az Ungro-Vlachia vajdaságot. Ez a név változott a későbbiekben Munténiára, magyarul Havasalföldre, latinul Transalpiniára. Tehát ebbe az országba nemcsak a mai Moldva, hanem Havasalföld is beletartozott. Moldvát tulajdonképpen Nagy Lajos szervezte meg Kara-Bogdania nevű vajdaságként. Ungro-Valachia első vajdája volt Basarab (1324.). Halála után Alexander vajdával Nagy Lajos igen jó viszonyt tartott. A vajdaság székhelye Kimpulung volt (Campo-Longo=Hosszúmező). A székhely magyar kultúrájáról a kimpulungi templom falában ma is ott levő síremlék kapcsán tájékozódhatunk. Ott olvasható ez a felírás: „Comes Laurentius de Campo Longo MCCC.” azaz „Hosszúmezei Lőrinc gróf 1300”. A Szeret-i Vadász Miklós püspök síremléke 1418-ból jelenleg a győri székes-egyházban található, compendiuma pedig a müncheni állami levéltárban.

A mohácsi vész bekövetkezése után széjjelesett az addig egységes magyar királyság. Erdélyben önálló fejedelemség alakul, mely 1541-ben indul útjára. Megszervezője: Martinuzzi Frater György röviddel utána áldozatul esik. Már János Zsigmond alatt mondják ki a világon elsőnek a „szabad vallásgyakorlatot”, de a valóságban ezt a deklarációt csak a négy „bevett” vallásra értették: a reformátusokra, az unitáriusokra, az evangélikusokra és a katolikusokra. A szabad vallásgyakorlatot Tordán kimondó főurak

azonban Gyulafehérvárra érve a katolikus püspököt elűldözték, javait elvették, s a püspököt az erdélyi fejedelemség alatt vissza sem engedték. Ilyen körülmények között a moldvai katolikus magyarok az erdélyi püspökök támogatására nem számíthattak, sőt valószínűleg a római Szentszék magyarellenese lépéseiben ez a körülmény is szerepet játszhatott. Az erdélyi fejedelmek reformált beállítottsága ellenére a székelyek megtartották katolikus vallásukat, s emiatt nem egy esetben a fejedelmekkel is harcba keveredtek. Ebből az ellentétből a későbbiekben sok nyomorúságuk származott, de nem tágtítottak.

A legkeletibb sarokba szorult székelyek lelki gondozásában különösen nagy szerepet játszott az erőteljesen magyar érzelmű csíksomlyói ferencesek közreműködése, akiknek gondoskodása a veszélyes vallásmozgalmak idején a Kárpátokon túli moldvai katolikus magyarokra is kiterjedt. Bákö és Tirgovist ferences kolostorainak Csíksomlyó ferences magyarsága és anyaháza adta a rendfőnököket; névszerint is ismerjük őket. Csíksomlyó 1567 óta Székelyföld és Moldva népének katolikus búcsújáróhelye pünkösdi ünnepén. (János Zsigmond hadain ekkor vettek győzelmet az egyesült csíki és udvarhelyszéki székely hadak. A templom falán ugyanennek az eseménynek az emlékét őrző tábla 1559-et említi.)

A XVI. század végéről Sánta Péter vajda feljegyzést készíttetett Moldva lakosságáról. Moldva lakóinak száma eszerint 47 167 fő volt 1592-ben, melyből mintegy 20 000 a magyar.

Az új vallások megosztották a magyarságot és a székelységet. A szászság teljes egészében protestánssá lett. Az ortodox románság a maga külön útját járta.

Az új vallás papjai és kántorai már az 1600-as évek táján számos énekeskönyvet jelentettek meg, hogy ezzel is segítsék az új vallások terjedését, ismerve a nép „énekéhségét”. Ennek ellenhatásaként a katolikusok is énekgyűjtésbe kezdtek. Már az 1600-as évek első harmadában megjelentek az első katolikus énekeskönyvek, melyek hangjegyes lejegyzéseket is tartalmaztak. A Kájoni énekeskönyv is ezek dallamaira hivatkozik, nem lévén módjában kottákat is közölni nyomdatechnikai okokból. Domokos Pál Péter be is mutat néhány kántort, akik közül talán Petri András végezte a legnagyobb munkát. Az Udvarhely-Szentkirály-on és Kisasszonyfalván (Csíkrákos) működő kántor Énekeskönyvében 207 magyar és 32 latin nyelvű énekszöveget gyűjtött össze és adott közre. Domokos közli Petri énekeskönyvének ősforrásait is, mert gyűjteményében nemcsak az akkor általánosan ismert darabokat használta fel, hanem régi kiadványokból, kódexekből is merített. Ezek az énekeskönyvek tartalmukban összefoglalták a közösség hagyományos együttléteinek az alkalomhoz illő rituáléit, segítve ezzel ezen együttlétek utáni igény és szükség fennmaradását, számos hasonló közösségi megnyilvánulás kultúrájának továbbélését.

Moldvában minderre sokkal nagyobb szükség volt az idegen környezet szaporodása és az idegen nyelvű, magyarul nem tudó papok elzárkózása miatt. Ez az állapot mérhetetlen elkeseredést szült az amúgy is sanyarú körülmények között élő magyarság körében. 1671 októberében „Szabófalva és a többi öt községbeli magyarok” magyar és latin nyelvű levélben fordultak sérelmeikkel a római Szentszékhez.

Róma vizsgálatokat rendelt, látogatások történtek, de nem változott semmi sem. E látogatásoknak annyit köszönhetünk, hogy ma olvashatjuk Diodat és Bandinus püspökök jelentéseit, melyek lényegében tudósítások a meglátogatott magyar településekről.

Ezek a jelentések nemcsak a katolikus magyarok lélekszámának alakulásáról számolnak be (akkor a valláshoz való tartozás, bizonyos etnikai hovatartozást is jelentett), hanem a parókiák helyzetéről, kolostorok állapotáról, vagyoni helyzetéről, lényegesebb műtárgyaitól, a hívek magatartásáról is szólnak.

A moldvai magyarság nyomorúságos élete mindezek ellenére — nem egy esetben — az egyetlen életlehetőségnek kínálkozott a Magyar-, vagy Erdélyországból elűldözt-

teknek. Az ide menekült huszita magyaroknak köszönhetjük valószínűleg az első magyar nyelvű bibliafordításunkat, melyet az Apor-, Bécsi-, és Müncheni kódexek őrizhetnek. A reformátusok, fejedelmek, vajdák, királyok, török-tatárok egyaránt zaklatták e magyarságot. Ezek között is talán a legszörnyűbb a „Mádéfalvi veszedelem” vagy „Siculicidium” 1764-ben. Magyarország asszonykirálya, Mária Terézia összelövette a Csikmadéfalvára tanácskozássra hívott székelységet, mert azok kiváltságaikra hivatkozva, nem akartak a határőrség sorkatonáivá válni. (A tömeggyilkosság emlékét Csikmadéfalva határában kőpiramis őrzi, oldalán az eseményt megörökítő verssel és felírással.) A királynő bűnvizsgáló bizottságokat állított fel a gyilkosságot követő napon, melynek feladata a résztvevők és felbujtók felkeresése volt. Azoknak, ugyanis — így szólt a parancs — fejét és vagyonát kell venni. A bűnvizsgálat előtt a székelység nagy tömegei menekültek Moldovába, s számukkal a moldvai magyarság ismét jelentősen felgyarapodott.

1827-ben Lippa konzul ezen a területen a bécsi udvarnak 50 000 magyarról számol be. Az 1851. évi moldvai „Schematizmus” 22 plébániát és 186 filiálét sorol fel, összesen 208 helységet, feltüntetve a plébániákon használatos nyelvet is. Eszerint a 22 plébánia közül 16-ban magyarul beszélnek, azaz Dzsidadfalván, Bákóban, Bergovánban, Buteán, Kalugerbán, Klézsén, — Forrófalván, Foksánban, Gorzafalván, Halasfalván, Prezesten, Szabófalván, Pusztinában, Tatroshan, Bogdánfalván és Valénban.

Petrás Incze János kántorként és papként való működése ezekre az évekre esik. Apja: Petrás Ferenc forrófalvi kántor, aki a latin, magyar, olasz és román nyelveket beszéli és írja. (Forrófalva a Román Népköztársaság Moldova nevű tartományában van, Bakó megye Beszterce-i járásában. Bakó városától délnyugatra a legnagyobb csángómagyar falucsoport közepén, a Szeret folyó jobb partján fekszik.) Minorita szerzetessé, misszionáriussá való képzése Egerben történt, 1834-ben tett fogadalmat. Saját kérésére, rendjének engedélyével ment vissza szülőföldjére és haláláig ott is maradt. Szülőföldjére visszakérülve magyarországi lapokból értesült főnökének a Jasiban (Jászvásárban) székelő Carlo Magni püspöknek magyarellenés rendeleteiről és törekvéseiről. „Petrás nem viseli el az igazságtalanságot — írja Domokos Pál Péter —, és észrevételeket fűz főnöke leveléhez, valamint egyéb tetteihez. Népe, a moldvai csángómagyar nép ügyét saját gondjaként veszi vállaira és ez ügy védelmét ettől fogva életcéljának tekinti.”

Magnit Arduini Rafael Péter követte a következő négy évben (1838—42.) a moldvai katolikus püspöki széken. Egyetlen olyan olasz missziós püspök volt, aki szerette a magyarokat, és igen sokat tett értük. Ő figyelt fel a Pusztinán működő Petrásra és képességeire való tekintettel útjaira titkárként magával vitte.

Petrás ilyen utazás alkalmával ismerkedett meg Döbrentei Gáborral Borszék-fürdön, ahol a püspök és Döbrentei egyaránt egészségük jobbítása érdekében tartózkodtak. Nem sokkal ezután Döbrentei 38 kérdést tett fel írásban Petrásnak a csángómagyarok életrendje után tudakozódva.

Az elsők közül sorolunk fel néhányat: 1. Mintegy hány ezerre megyen a Moldovai Magyarok száma? 2. Mi nevű Városokban, falukban laknak s ezek melly kerületekben fekszenek? 3. Földművesek-é? Pásztoemberek-é, vagy miféle mesterséget űznek? 4. Öltözete a férfinak milyen? Millyen a némbéré? 5. Téren laknak-é, vagy hegyek között? 6. Miféle hagyomány lehet közöttök Moldovába mikor? melly alkalommal telepedések felől? Ki vezette őket oda? 7. Van-é közöttük szabad birtokos nemes? Vagy milyen viszonyban állnak Földes Uraikhoz? 8. Állítatnak a Moldovai Katonaság közé S mennyi Számmal? — Stb.

Emeljünk ki 38 kérdés közül két kérdésre adott választ!

1. Mintegy hány ezerre megyen a „moldovai magyarok” száma? Inkább a „Közönséges Egyházi Elöljáróság, véleménye, mint valóságos számítása szerint. „Moldova Fejedelemsége” határiban körülbelül létezik Ötvenhétezer Római Kathol.hitvallású

lélek, és nem kevesebb; kik közül, ha kiveszünk némely városokban kereskedést és Kézműveket gyakorló némely külhonokból ide vándorlott családokat: Kik leginkább Francia, Német, vagy Lengyel honiak, a' többiek mindnyájan valóságos Magyar vérből származottaknak tartják magokat, és azoknak tartanak a' kormánytól úgy, mint a nemesektől Ezek közül mintegy 30—40—50 ezeren ma is hol jobban hol rosszabban Magyarul beszélnek, a többiek pedig magokat Magyaroknak hivatni erősen szeretik, de magok, vagy egy-néhány hibás szavat, vagy pedig semmit, egy kevés elpiruló szégyennel az ősi nyelveken kérdezőknek oláh, nem tudommal felelnek.

A 'népesülés' haladása a szaporodásban így áll, 1770-től 1839-ig:

Fő tisz. Martinotti Praefectus alatt:		12 000
Fő tisz. Róchi Praefectus alatt:	1790-ben	15 000
Méltóságos Berardi Püspök alatt	1815-ben	20 000
Méltóságos Paroni püspök alatt:	1821-ben	25 000
Fő. tisz. Pamphili Praefectus alatt:	1830-ban	45 000
Méltóságos Ardoini mostani Püspök alatt	1839-ben	57 300

9. Vagynaké magyar nyelvükhöz buzgó ragaszkodással, vagy hamar el oláhosodnak?

Minden nem kedvező viszonyaik ellenére is megelégedést, úgy láczik aban találnak a még magyarul beszélni tudók, ha egymással, s akárkivelis saját nyelvükön beszélgethetnek, az eddigi eloláhosodásnak mi volt az oka, könnyen érthető, t. i. a tartomány uralkodó nyelvének elkerülhetetlen szüksége. A hit szolgái — Missionáriusok — pedig a legszomorúbb üdőkben is a Propagandátul nagy szorgalommal küldetvén, mivel a magyar nyelvet nehezebben tanulhatták az oláhnál, nincs mit csudálni hogy ha egy néhány évig ott maradások reményében inkább oláhlul mind magyarul kivantak hiveikkel közlekedésben lenni; ezek pedig azt jónak tartván, mit Pásztoruk szájából hallanak, s ennél fogva nem kevesen a magyar nyelvet el felejtették. Ki tagadhatná azonban, hogy az itteni magyarok nyelve meg tartását a hittők iránt való legszentebb atyai gondoskodásnak, a Rómái Szent Szék, s a Propaganda hitet terjesztő gyülekezetnek semmi veszedelemtől csekély mit sem irtózható buzgó fel vigyázásának, s a Minorita Rendü Sz. Ferencz fiai nemes el szánásának Köszönhetni, kik századok olta pótolták lelki szükségeit az itten vígasztalás nélkül szűkölködő véreinknek a legnagyobb szenvedések köztis az Istenben való legbátorságosabb bizodalomra, Kiben kell megvetni minden reményünket, nem csekély haszonnal serkentgették. Nem tudom, de nem is akarom az itten fáradozott boldogult szerzetes férfiak buzgalmát megdicsérni, elvégzi azt helyettem legjobban az a kiért s kinek hite tudományáért fáradozni nem irtóztak! Méltán erősíthetni azonban hogy ez utóbbi években az eloláhosodásnak példái igen ritkák, ma pedig ilyen esetet nemis lehet hallani; csupán a regényes házasságok, biztatások, igiretek, erkölcsi viszonyok s más egyéb személyes esetek mutathatnak még egy néhány ritkább eféle szánakodásra méltó szomorú példát. Nem ok nélkül illik, sőt szükséges itten meg jegyezmem, hogy el oláhosodásról itt nem lehet emlékezni, mely a Csángók közül, ha sokan már magyarul nem beszélnekis, történt volna, sőt mostan örömmel el lehet mondani, hogy arra példát nem említhetünk . . . Megvallani mégis kénytelenek vagyunk, hogy némelyek huzamosabb évekig az oláhok közt lakván édes nyelvöket annyira megfejtették, hogy vagy semmit, vagy igen keveset, azt is szégyennel szólnak magyar nyelven. Egyéb iránt, hogy a nyelvhez buzgó ragaszkodással vannak, ha nem szóllanékis, mégis onnan világos volna: hogy annyi sok viszonyok s változások között, századok elmulta után is, ha hibásanis, magyarul beszélnek. Az el oláhosodásra pedig semmi önkéntes vonzódást tapasztalni nem lehet.

Petrás egészen 1848-ig levelezik rendszeresen Döbrenteivel. Szorgalmasan írja Tudósításait és küldözi népdal- és néprajzi gyűjteményeit. Schedel (Toldi) Ferenczel nem tud hasonló kapcsolatot kialakítani — máig ismeretlen, hogy miért. Döbrentei 1851-ben

meghal, és csak 1863-ból ismerjük a következő Petrás-levelet. A közbülső időszak hallgatására vonatkozóan csak találgatásokra vagyunk utalva. Közrejátszhatott ebben az is, hogy Schedel volt az, aki Petrásnak Magni moldvai püspök magyarellenos levélre vonatkozóan írt Észrevételeit elfektette . . .

1861-ben Magyarországon megalakult a Szent László Társulat, mely alapszabályszerűen a „keleti — sajátlag — a moldvai csángómagyarok” segélyezését tűzte ki célul. Több gyűlésen foglalkozott a kérdéssel, majd tagjai közül Imets, Veszely és Kovátsot Moldvába küldötte, hogy a helyszínen győződjenek meg a való helyzetről. A Szent László Társulat küldötteinek Klézsén való megjelenése óta az Akadémia helyét Petrás tudatában a Szent László Társulat foglalta el, ezután szinte kizárólag nekik küldte leveleit. (Ez a levelezés a Központi Papneveldeből 1964-ben került az Akadémia tulajdonába.) A sokat küszködő, nehéz életű Petrás-nak is voltak boldog percek, így akkor, amikor Káputa nevű filiájában az ő kezdeményezésére a Társulat segélyével templom épült és felszentelésre került.

1881-ben Camilli Miklós József lett Moldva apostoli vizitátora. Fáradozásának eredményeként lett Moldva missziós területéből püspökség (emögött a román királyság és a Római Szentszék megállapodása állt), amelynek élére ő maga került. Egyik első lépéseként körlevélben írta elő, hogy „templomaiban csak román nyelven szabad imádkozni”.

1886-ban, nem sokkal ezután Petrás-t mindenéből kifosztották, majd egy újabb alkalommal megölték. Nincs róla adat, hogy kik és miért. Domokos Pál Péter a 20-as években felkereste Moldva minden csángómagyar faluját. Számukat akkor 120 000-e tette, akik közül mintegy 80 000-en még magyarul beszéltek. A moldvai magyarságról írott könyve óriási érdeklődést keltett, s a kutatások sorát indította el. A bukoviniai magyarok közül mintegy 14 000-et a Horthy-kormány Magyarországra telepített, melyhez a 120 000-ből, közel 1000 csángómagyar csatlakozott. Ezek előbb a Bácskába, majd a Tolna megyei völgyeségi járásba kerültek.

A II. világháborút követően a Román Népköztársaság az 1946 és 47-es esztendőben száznál több magyar nyelvű iskolát állított fel a moldvai csángómagyarok részére, 150-nél több tanítóval. A szükségletként létrehozott iskolák azonban néhány év múlva megszűntek. Kallós Zoltán a fiatalabb kutatónemzedék tagja is ezekben az iskolákban tanított.

A Moldvai Magyar Nyelvatlaszt Szabó T. Attila a kolozsvári egyetem tanára és munkatársai állították össze. Népdalgyűjtést ugyancsak az erdélyi Jagamas János, Szegő Júlia és Kallós Zoltán végeztek legutóbb. A két háború közt Domokos után Veress Sándor, Balla Péter és Lükő Gábor hozott becses archaikus magyar emlékeket tőlük.

Falvai Károly

”Kéz- és lábtörést” — eredetét illetően egy kis csalódás.

Gyakorta mondják egyetemi tanulótársai a vizsgára menőnek: *kéz- és lábtörést!* (értsd: *kívánok*). Ez olyanfajta ellenszer, mert az a hiedelem uralkodik, hogy nem szabad jó, eredményes vizsgát kívánni, mert ezzel elűzzük a vizsgázandó szerencséjét. A német nyelvben, annak köznyelvi szintjén sajátos ige használatos a baj elhárítására, ha valaki mégis „sok szerencsét” (*viel Glück*) kívánva biztatná kollokviumra, szigorlatra menő társát. Ez a bajt elhárító német ige, tagadó formában: *nicht verschreien!*, azaz nem szabad a jószerencsét elűzni (szóról szóra: ’elkiabálni’).

Meg voltam győződve hogy ez a kifejezés, valamint használata német eredetű, a németországi és az ausztriai egyetemi életből való. Esetleg szélesebb alapú, hiszen a mindennapos életben is használatos. De most kénytelen vagyok tudomásul venni, hogy csak *k ö z v e t l e n* forrása a német nyelv, illetőleg a hazai és a szomszédos német ajkú beszélők kifejezéshasználata. Az vitathatatlan, hogy kétnyelvű beszélők révén került hozzánk, ők fordították le a német *Hals- und Beinbruch* negatív szerencsekívánási formulát, és ültették át szokásvilágunkba az ezzel kapcsolatos hiedelmet. Csalódás akkor ért, amikor megtudtam, hogy ez a német szerencsekívánó formula szándékos vagy akaratlan félreértésen, illetőleg félremagyarázáson alapul. És nem is olyan előkelő származású, amilyennek véltem, hanem éppenséggel alulról jött, a német tolvajok zsargonjából, tehát a német köznyelvbe tulajdonképpen betolakodott. Közvetlen eredete a német tolvajok nyelvében található, a Rotwelschben, de oda a jiddischből került, annak a héber elemei közül. Ott így hangzik: *hazlöche un bróche*, ennek jelentése ’boldogságot és szerencsét!’. (Tkp. szefárd kiejtésben, héber *hazlacha* ’boldogság’; *un ’és’* < ném. *und*; *b’rachá* ’áldás’), l. erről Salcia Landmann: *Jiddisch, Abenteuer einer Sprache*.³ 1968. München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 252. szám 87).

Nem tudom, mi volt az oka a héber formula német értelmesítésének: rejtés, népi belemagyarázás (népetimológia) vagy egyszerűen tréfálkozás? Minden valószínűség szerint kópés viccelődés eredménye az átfordítás héberből németre, de csupán hangzásban, nem pedig tartalmilag.

Erdődi József

Posztumusz vagy posthumus?

Bekapcsolom a tv-t (1978. aug. 31-én este), és megszólal az egyik igen kedves és népszerű bemondó, Takács Mária: „... majd Rónay György A párdue és a gödölye c. *posztumusz* művét mutatjuk be.” Megüti a fülem, hát mégis *posztumusz* a helyes kiejtés? Akkor Kovács Sándor Iván éppen Rónay György Balassitól Adyig c. tanulmánykötetét miéért emlegeti egyik glosszájában (Élet és Irodalom, 1978. szept. 2.) *posztumusz*ként?

A címben feltüntetett szó jelentése — 1. utószülött (gyermek, aki apja halála után született), 2. hátrahagyott (szellemi alkotás, amely a szerző halála után kerül első ízben a közönség elé)¹ általában mindenkinél egyforma, annál tarkább képet mutat azonban az írása. Az 1964-ben megjelent Helyesírási tanácsadó szótár a *posztumusz* írásmódot java-

¹ L. Idegen Szavak Kézi Szótára, szerk. Bakos Ferenc. Terra, Bp., 1960. 564

solja (583). Ez akadémiai szintű tanácsnak tekintendő, melynek a követése ajánlatos. Mégis, nyelvészeknél, irodalmároknál, orvosoknál², történészeknél gyakran találkozunk a *posthumus*, *posztumus*, *posztumusz* alakjával is.

Mi lehet az oka annak, hogy a szó írásába valaki valamikor „becsempészte” a *h* betűt? Első pillantásra úgy látszik, hogy a *posztumusz*-nak semmi köze a *posthumus*-hoz. Ha az utóbbi szó két eleme a *post* ’után’ és *humus* ’talaj, föld’ lenne, akkor egy **posthumum* alakot kellene kapnunk, mert a latin *post* előjáró tárgyesetet vonz.

Valamivel könnyebb a dolgunk, ha a jelentésből indulunk ki. Mivel a szóban forgó szó egyik jelentése: ’utószülött, halál utáni’, a latin *humus*-ra gondolva a temetéssel, a halál után bekövetkező aktussal hozták összefüggésbe a szót, s így állt elő a *posthumus* szó. Ez esetben népetimológiával (ami persze valószínűtlen), esetleg paronimával (rokon hangzású szóval) állunk szemben.

Nyelvérzékünk szerint a *posztumusz* vagy *posthumus* csakis a latinra vezethető vissza. A latinban azonban csak *postumus* alakot találunk.³ És *h* nélküli alakot találunk a latinból származott legtöbb nyelvben is: a portugálban, spanyolban, olaszban *postumo*, a románban *postum* van. Kivétel ez alól a francia, ahol a *posthume* használatos.

Ugyancsak *h* nélküli alakot találunk a németben (Duden szerint is): *postum*, viszont az angolban már újra belép a *h*: *posthumous*.

Az Értelmező Szótárban még *posztumusz* (*posthumus* is) van, de az 1972-ben megjelent Magyar értelmező kéziszótár csak a *posztumusz* alakot adja meg. Ugyanezt az alakot találjuk az Új magyar lexikonban is (1961).

Ezek után nagy érdeklődéssel nyitjuk fel a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. kötetét. Ott azonban *posztumusz* címszó, sajnos, nincs. Továbbra is nyitott marad tehát a kérdés, hogyan és honnan kerülhetett a magyar nyelvbe a *posztumusz* *h*-s változata.

A TESz. szerint a *humusz* nemzetközi szó, forrása a latin *humus*; a magyarba elsősorban a német közvetíthette. Ezzel egyet is lehet érteni. Más azonban a helyzet a *posthumus*-szal. Angol vagy francia közvetítésre aligha gondolhatunk a mi szóhasználatunkban, a németben pedig — mint láttuk — ez az összetétel *h* nélküli alakot mutat fel.

Az egyik Horatius-ódában a következő olvasható:

„Eheu fugaces, Postume, Postume
labuntur anni, nec pietas moram
rugis et instanti senectae
afferet indomitaque morti.”⁴

Vagyis nyilván egy családnévről van szó, amelyből később köznév lett. Talán Horatius barátja volt ez a *Postumus*. A vocativusi alak mutatja, hogy megszólít valakit, búsulván, hogy a futó évek rohannak. Úgy véljük tehát, hogy a *posztumusz* latin előzményekre nyúlik vissza, nyelvünkben a magyarországi latinság hagyatéka, és ezért helyesírása (és ejtése is) csak *posztumusz* (sodtumus) lehet. Valószínű, hogy ez a szó valamikor a *humus* bűvkörébe került és így keletkezhettek a *h* betűs változatai a különböző nyelvekben. A franciában pl. már a XIV. században.⁵

Bihari József

² Csak egyetlen példa a sok közül: Magyar Imre professzor Stílusgyakorlat c. könyvében (Medicina Könyvkiadó, Bp. 1971.) olvashatjuk a 283. lapon: „Karácsony Benő... A megnyugvás ösvényein c. *posthumus* műben...”

³ L. Györky Alajos: Latin–magyar szótár. 1956. 433.

⁴ L. Carminum II. 14.: AD POSTUMUM

⁵ L. Albert Dauzat: Dictionnaire etymologique. Larousse—Paris, 1938. 576.

Dubló. A kettős szint, vagyis ha valamelyik játékos kezében valamelyik színből csak két lap van, a következőképpen nevezik meg, írják le a bridzsjátékosok, illetőleg a szakirodalom: *doubl*, *dubl*, *doubleton*, *dubleton*, *dubli*, *dubló* és *duplikáció*. A közölt alakok egyrészt mutatják az idegen nyelvből (az angolból, németből vagy franciából) való átvételt, másrészt a kölcsönözött szavak hangtestének magyarosabbra formálását. (A *dubli* és a *dubló* szó nem ismeretlen más csoportnyelvi körökben sem. Az előbbi a felsős nevű kártyajátéknak is műszava, az utóbbi pedig egyfajta kétpárevezős csónak neve is.)

A sokféleség helyett a kettős szín fogalmának kifejezésére célszerű lenne egységesen elfogadnia a legáltalánosabban használt és a magyar helyesírás szempontjából is a legszerencsésebb *dubló* formát. Sajnos, a *kettős* szó általánossá tételére már igen kicsi a lehetőség, ha a régebbi szakirodalomban előfordult és a *dubleton villá*-ra (javaslatom szerint *dubló villá*-ra) a *kettős villa* megjelölés. (A *dubló* egyébként olyan szavunk, amely eredetét tekintve egy családba tartozik a *duplá*-val, a *dublé*-val, a *dublór*-rel, *dublóz*-zel stb.)

Somogyi Béla

Nem Fassmer, hanem Vasmer. Bernáth Béla cikkében (Nyr. 103: 80) Fassmer nevű szerző szótárára hivatkozik. Nem mondja meg a mű címét, sőt azt sem határozza meg, hogy szótárra gondol. Pusztán ennyit mond: „Fassmer szerint ugyanis . . .” Mivel az orosz *шнш* és *күкш* szavakról ír, minden bizonnyal Max Vasmer művére utal, melynek könyvészeti adatai a következők: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg. Carl Winter Universitätsverlag. I. 1935., II. 1955., III. 1958. Úgy vélem, a hiba onnan ered, hogy a szerző e szótár orosz változatát használta, és a szerző nevét helytelenül translitterálta.

E. J.

A Societas Linguistica Europaea budapesti tudományos ülésszaka (1980. szept. 3–6)

Tizenöt éve múlt, hogy megalakult a SLE. Alapszabálya első pontjában meghatározza célját: a nyelvtudománynak minden aspektusában való előmozdítása. Valójában a SLE megalapításának és működésének fontos elve az Európában dolgozó nyelvészek közösségbe történt összefogása, egy olyan társaság alapítása, amelyben az európai országok kutatói egyesülnek céljaik megvalósítására. A SLE tehát országhatárokon túl fogja össze a nyelvészeket, felülemelkedik az egy-egy országra vagy egy-egy nyelvközösségre szorítókozó nyelvtudományi társaságokon (IdgGes, SLP stb.).

Ezen célja megvalósításának egyik eszköze a Társaság folyóirata, a *Folia Linguistica* (most jelenik meg a XIV. kötete; a folyóiratot a magyar műhely, az Akadémiai Nyomda állítja elő). Ezen folyóirat mellé szegődött újabban a *Folia Historica*: tehát a nyelvtudományt mind elméleti, mind történeti nézetben vizsgálja a SLE periodikus kiadványaiban.

A SLE „vezérkarát” nemzeteken feletti és demokratikus módon választják az évi közgyűlésen. A tisztségek nem öröklődnek, minden esztendőben más-más személy tölti be a különböző posztokat: a Társaság elnökétől kezdve a végrehajtó bizottság és a szerkesztő bizottság tagságáig. Elég, ha bemutatom az 1977. évi vezetőség némely tagját: elnök Luigi Heilmann (Bologna), alelnök Rudolf Filipovic (Zágráb), titkár – pénztáros Werner Winter (Kiel), kiadói bizottság vezetője Peter Hartmann (Konstanz). És íme a végrehajtó bizottság néhány tagja: Gaberell Drachman (Salzburg), Herbert Pileh (Freiburg), William Haas (Manchester), J. Larochette (Brüsszel), Erdődi József (Budapest); a jelölő bizottság tagjai: Jan Firbas (Brno), Claus Heger (Heidelberg), J. L. M. Trim (Cambridge), Stig Eliasson (Uppsala), E. Vasiliu (Budapest).

Az évi közgyűléseket felváltva lehetőleg egyszer Kelet-Európában, mássor Nyugat-Európában rendezik. Így került sor közgyűlésre Bukarestben, Zágrábban, Prágában és idén Budapesten. A közgyűlésen és a hozzá kapcsolódó tudományos ülésszakon angolul, franciául, oroszul vagy németül szólalhatnak fel a résztvevők, ugyanezen a nyelveken publikálhatnak a Társaság folyóirataiban. A SLE-nak a kelet-európai országokban sok tagja van: a Szovjetunióban mintegy harminc nyelvész, Csehszlovákiában kb. 80 kollégánk lépett be a tagok sorába, Magyarországról kevesen jelentkeztek, alig egy tucat. Éppen ezért idén ki szeretnők szélesíteni a hazai tagság csoportját, hiszen nagyon fontos, hogy ifjabb kortársaink is szorosabb kapcsolatba kerüljenek az európai nyelvészet különböző irányzatainak a képviselőivel és lehetőséget kapjanak tudásuk nemzetközi fórumon való megmutatására.

A Magyar Tudományos Akadémia a SLE tudományos ülésszakának megszervezésével előkészítő bizottságot bízott meg. A bizottság fő témául a mondatlan körébe vágó problémákat tűzte ki, de a Társaság hagyománya megköveteli, hogy a jelentkezők bármilyen szabadon választott kérdésről szóljanak és vitatkozzanak. Ezúton is felkérjük kartársainkat, barátainkat, jelentkezzenek az Előkészítő Bizottságnál, bejelentve a) esetleges belépési szándékukat, b) előadásuk tárgyát és nyelvét. Címünk: ELTE BTK SLE, 1364 Bp. 4. Pf. 107.

Erdődi József
az Előkészítő Bizottság elnöke

Szemle

Molnár Ilona: A tartalmatlan <i>hogy</i> kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból (Ismerteti: <i>Elekfi László</i>)	114
Domokos Pál Péter: „...Édes Hazámnak akartam szolgálni” (Ismerteti: <i>Falvai Károly</i>)	118

A Nyelvőr postája

<i>Erdődi József</i> : „Kéz- és lábtörést!”	125
<i>Bihari József</i> : Posztumusz vagy posthumus?	125
<i>Somogyi Béla</i> : Dubló	127
<i>E. J.</i> : Nem Fassmer, hanem Vasmer	127

A Nyelvőr hírei

<i>Erdődi József</i> : A Societas Lingustica Europaea budapesti tudományos ülészaka	128
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215 – 96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215 – 11488, az AKADEMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185 – 612. Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2 – 3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázata helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József* – *Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 Ft
8. *Grétsy László* – *Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos* – *Kovalovszky Miklós* – *Lőrincze Lajos* – *Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)

Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve. 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk. Juhász József, Szőke István. O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*. Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval

Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete. A jelentés mozgásegysége*. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Pók Lajos: A tudományos és az ismeretterjesztő irodalom nyelvéről

Fábián Pál: A különírás és az egybeírás

Buchát László: Az ifjúsági nyelv szókészletének eredete
A magyar nyelv gondozása külföldön:

I. *Bori Imre:* A magyar nyelv és tanítása Jugoszláviában

II. *Varga József:* A szlovéniai magyarok kulturális élete

III. *Merki Ferenc:* A magyaroktatás helyzete Horvátországban

IV. *Tankó László:* A magyar iskoláztatás Csehszlovákiában

Szathmári István: Németh László és a stilisztika

J. Soltész Katalin: Arany János és a klasszikus magyar rím

Orosz László: A Bánk bán első és második változatának nyelve

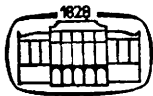
Budai Katalin: Kosztolányi Dezső Őszi reggel című versének értelmezéséhez

Szathmári István: Hogyan tovább?

Bencédy József: Az iskolai anyanyelvi nevelés rövid és hosszabb távú továbbfejlesztése

Szebenyi Péterné: Az anyanyelv mint személyiségformáló tényező

Szende Aladár: Személyiségformáló anyanyelvoktatás

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

104. ÉVFOLYAM 1980. ÁPRILIS–JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Pók Lajos</i> : A tudományos és az ismeretterjesztő irodalom nyelvéről	129
<i>Fábián Pál</i> : A különírás és az egybeírás	135
<i>Bachát László</i> : Az ifjúsági nyelv szókészletének eredete	148
A magyar nyelv gondozása külföldön:	158
I. <i>Bori Imre</i> : A magyar nyelv és tanítása Jugoszláviában	159
II. <i>Varga József</i> : A szlovéniai magyarok kulturális élete	162
III. <i>Merki Ferenc</i> : A magyaroktatás helyzete Horvátországban	167
IV. <i>Tankó László</i> : A magyar iskoláztatás Csehszlovákiában	171

Íróink nyelve

<i>Szathmári István</i> : Németh László és a stilisztika	175
<i>J. Soltész Katalin</i> : Arany János és a klasszikus magyar rím	179
<i>Orosz László</i> : A Bánk bán első és második változatának nyelve	193
<i>Budai Katalin</i> : Kosztolányi Dezső Őszi reggel című versének értelmezéséhez	197

Nyelv és iskola

<i>Szathmári István</i> : Hogyan tovább?	202
<i>Bencédy József</i> : Az iskolai anyanyelvi nevelés rövid és hosszabb távú továbbfejlesztése	204
<i>Szebenyi Péterné</i> : Az anyanyelv mint személyiségformáló tényező	207
<i>Szende Aladár</i> : Személyiségformáló anyanyelvoktatás	216

(* * * *)

Imre Samu

(1917-1999)

MAGYAR NYELVŐR

104. ÉVFOLYAM

1980. ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

A tudományos és az ismeretterjesztő irodalom nyelvéről*

Talán szerénytelenség, hogy mottót rakok az előadásom elé, Goethének egy eléggé ismert rosszmájú megjegyzését: „A németekben megvan az a képesség, hogy a tudományt megközelíthetetlenül tegyék.” Hozzáteszem: a magyarokban is.

Ami előadásom címét illeti: nyilvánvalóan túlzás, talán szakszerűtlenség is a tudomány nyelvéről beszélni; nem jó, ha ilyen elkülönülő és elkülönített nyelv van. A nyelv nyilvánvalóan arra való, hogy összekössön, legalábbis egy nyelvterületen, nem arra, hogy elválasszon embereket és társadalmi rétegeket. Amit mondani akarok, azt pontosabban fejezi ki a témában egyik elődöm, Szigetvári Iván tanulmányának kissé ódon és filosz hangzású címe: A tudomány mint irodalom (MNY. 16 [1920.] 129—31).

De a klasszikus retorika meg a jó modor legalább három dolgot kíván, mielőtt szólni akar az ember. Először is valamiféle bemutatkozást, a magam illetékességének igazolását. Azonkívül, hogy olykor magam is igyekszem magyarul szólni tudományról, hadd említsem meg tapasztalataim bővebb forrását. Hamarosan harminc esztendeje vagyok annak a könyvkiadónak a munkatársa, amely tudományos irodalmat jelentet meg, és munkámnak kezdettől fontos mozzanata volt: figyelni a megjelentetésre szánt könyvek nyelvét.

A téma szerintem szinte egyformán fontos és időszerű azoknak, akik írják ezeket a könyveket és azoknak is, akik olvassák. Napjainkban — külföldön éppúgy, mint nálunk — állítólag a megjelenő és az elolvasott könyvek háromnegyed része a tudományos és ismeretterjesztő irodalom körébe tartozik. Ha a tudományos munkák nyelvhasználatában, előadásmódjában szaporodnak azok a jelenségek, amelyekről szólni próbálok, fenyeget az a veszély, hogy nehezen áthidalható szakadék támad a rohamosan gyarapodó tudományos eredmények és azok között, akikért mindezek vannak.

Végül: tudok arról, hogy tavaly a Bizottság foglalkozott a tankönyvek nyelvével. Nem akarok többet én sem, csak ráirányítani a figyelmet a tudományos irodalom nyelvére. A szépírói és a hétköznapi közlés nyelve szinte népmozgalomszerű érdeklődés reflektorfényében áll. Távolról sincs így a tudomány közlés nyelvével, holott a mai ember gyakrabban kerül ennek a nyelvnek a közegébe, mint a szépíróiba. (A rádió és a televízió műsorainak nagy része is ide tartozik, és ezek a műsorok minden eddiginél nagyobb hatékonysággal terjesztik vagy inkább pumpálják a köznyelvbe a tudományok, szakmák fogalomkincsét, nyelvhasználati módját.)

* Az MTA Anyanyelvi Bizottságának ülésén, 1979. október 15-én elhangzott előadás kissé rövidített szövege.

Igen szűkös a téma szakirodalma is. Elsősorban Ferenczy Géza, Kovalovszky Miklós, Papp Antal írásai figyelték tudományos irodalmunk nyelvi sajátosságait, és már több mint húsz éve, hogy az akkori Kiadói Főigazgatóság által rendezett, kötetben kiadott nyelvhelyességi és stilisztikai előadások foglalkoztak a tudományos irodalommal is (Magyar nyelvhelyesség, 1957.).

A tudományos igazságok hitelességének és elfogadásának elemi feltétele a mondanivaló tisztességes megformálása. Mikor azonban megformált tudományos közlésről beszélek, természetesen — a nyelvin túl — szélesebb értelmű formára is gondolok, hiszen a gondolkodásmód, a szemlélet vagy a didaktika módja beleszól a tudományos mondanivaló megformálásába.

Milyen társadalmi és nyelvalakulási folyamat vezetett idáig, hogy — ha nem is kell félrevernem a harangot — szólni kell a tudományos irodalomban kialakult nyelvhasználatról?

Elégé ismert tény a nyelvek történetében, hogy minden nagy történelmi-társadalmi fordulat vagy a hirtelen megugró tudományos fejlődés időszaka a nyelvnek is nagy próbatétele. Éppen csak utalok arra, hogy a felszabadulás óta eltelt harmincénegyzetendő alatt honosodott meg tudatunkban és nyelvünkben a marxizmus gondolkodásmódja és terminológiája; a közélet rengeteg új formája született meg; a megnőtt bürokrácia öntörvényű burjánzása is megtette a magáét. Megsokszorozódott a tudományos és ismeretterjesztő előadások és könyvek száma. Nemcsak a rosszmájúság mondatja velem, hiszen jól ismert dolog: a társadalmi igények elkerülhetetlenné tették, hogy sokkal több ember írjon, előadjon, fordítson, mint ahányan ehhez értettek. Különösen a felszabadulás utáni első években születtek meg nagy számban — és befolyásolták a szemináriumokon résztvevő milliók nyelvét — a politikai fogalmakat, a történelmi materializmust, a dialektikus gondolkodást bemutató-tanító brosrák, fordítások, amelyeknek feltétlenül különb volt a jószándékuk, mint pl. a nyelvi megformálásuk.

Ami a tudományos irodalmat illeti (csak az utóbbi 15–20 esztendőre és az általam jobban ismert területre gondolok most), például az általános nyelvtudomány, a szociológia, a lélektan, a hatvanas-hetvenes évek több divatos esztétikai irányzata is jócskán gyarapította nemcsak a közműveltséget, hanem a nyelvrontás alkalmait is. Burjánoztak és burjánoznak az idegen nyelven olvasott, félig vagy addig sem megemésztett gondolatok és fogalmak elsietett magyarításai, a nyelvi renyhesség, a fölös elvontság megszokássá vált kóresetei, a szükséges elvontság pontatlan, megközelítő közvetítésének groteszk példái.

Távol áll tőlem a purizmus minden fajtája; tudom azt is, hogy a nyelv organizmusát alig-alig lehet alakítani normákat szabó beavatkozással. De éppen ezért mérhetetlenül nagy a később mindenképpen tudomásul veendő nyelvi tények kialakítóinak, tudományos íróknak, fordítóknak, szerkesztőknek a felelőssége.

A tankönyvek nyelvéről szóló előadás főképp az érthetőség, a szakszerűség és a felolvashatóság pedagógiai igényét támasztotta; de talán többet kell kívánni, hogy a tudományos irodalommal előbbre menjen a világ.

Itt a lektor szerepét említem meg, azét az ádáz első olvasóét, aki nemcsak a versek, regények mellett bábáskodik, hanem a tudományos irodalom alkotásai mellett is. Mít tehet a lektor? Gyomlálja a nyelvhelyességi hibákat (ha tudja, és ha az író engedi). Esetleg igyekszik saját iskolás nyelvi normáit

vagy rögeszméit rákényszeríteni az íróra. Képessége és ízlése szerint vitatkozik a bonyodalmasság, a fölös elvontság jelenségei ellenében. Legtöbbet azonban talán akkor használ, ha egy gondolkodásmód és előadásmód első mérlegelőjeként okosan tudja szóvá tenni a szöveg esetleges szervi hibáit. Nemrég Szépe György azt írta (Világosság. 1976/8.), hogy iskoláinkban inkább adnak a nyelvről szóló ismereteket, mint alkalmaznak a nyelvhasználat gyakorlására; megtanítják a gyerekeket logikusan gondolkodni, de a gondolatokat kifejező nyelvi készségük távol marad a kívánatostól. Én nem ismerem eléggé a helyzetet az iskolákban, azt azonban tapasztalom, hogy a fiatalok az egyetemről ritkán hozzák magukkal a nyelvi megformálás igazi tiszteletét. Ezért fordul elő gyakran ebben a körben a kevés szóval élő koldus szókincs, a szavakat ismétlő laposság, az egymás sarkába lépő *hogy*-ok, *volt*-ok, genitivusok lomposága, az idegenből, újabban főképp angolból magyar szövegösszefüggésbe nyomorított kifejezések, angolos mondatfűzések járványa.

Igaz-e, hogy ez természetes jelenség, az új tudományos tények szinte lavinaomlásszerű jelentkezésének természetes kísérője? Igaz-e, hogy a nyelvet feltűző izgulékonyság is természetes, de többet árt, mint használ a nyelv organikus fejlődésének?

A magyar nyelvű tudományosság kialakulásának kezdeti, hősi korszaka, főképp a múlt század első negyede, az ilyenfajta izgulékonyosság ellen szól. Annak idején, mikor még a begubózó purizmust és a purizmust ihlető ideológiákat kellett megpiszkálni, Zolnai Béla gyűjtötte össze a múlt század elejéről azokat a nyilatkozatokat, amelyek türelmet és figyelmet kértek az idegenből és a születő nyelvújítás műhelyéből származó szavak, kifejezések tömegének, mert — Csokonai szavával — „aki az új szavakat nem tűrheti, mondjon le az új ideákról is”. De a magyar nyelv állapota, kifejező gazdasága régesrég túljutott azon a helyzeten, hogy le kelljen mondania az új ideákról, ha nem szereti az idegenséget a szóalkotásban, a szórendben. Azok, akik a tudományosságot azonosítják a kusza mondatokkal, grammatikai hanyagsággal és rettenetes képzavarokkal, olyan iskolás gyerekek maradtak, akik mindenáron megkönnyítik maguknak az elvégzendő feladatot. Az utóbbi mondatot szinte szóról szóra Babits Mihálynak negyvennégy éve írott híres cikkéből emeltem ki, amely szerint „a magyar stílus gatyában jár”. Babits megrovása nem közvetlenül a tudományos irodalom stílusának szól, nem is a régi kliséket felrúgó, új kifejezési formákat kereső lázadás bűnében marasztalja el az akkori írókat. Akkor is, ma is a terjedő hanyagságról, lomposágról, a nyelvi igénytelenség jelentkező bűneiről volt és van szó.

„A magyar stilisztika útja”, Szathmári István munkája meghatározza a célnak megfelelő tudományos stílust. Sajátos vonásának az értelmi jellegű kifejezés mód túlsúlyát, az érzelmi és festői hatású nyelvi elemek szinte teljes hiányát tartja. Azt hiszem azonban — ennyit mindjárt —, hogy nem lehet kötelező igény az érzelmi mozzanatok, továbbá a szemléletesség, a képszerűség kizárása.

Ez a meghatározás is hangsúlyozza a tudományos stílus különmeműségét, de talán — egy fizikai, irodalomtörténeti vagy szociológiai tanulmányban — a különmeműséget elsősorban nem a használt műszavak, fogalmak különbözősége teremti meg, hanem a tudomány tárgyából, a tanulmány témájából adódó sajátos gondolkodásmód. És még valamit. Nálunk takarni szokás, hogy egy tudományos problémákat tárgyaló mű, tehát a mű stílusa is egy egyéniség megnyilatkozása, önportréja, egy gondolkodásmód lélegzetvétele — hal-

mozhatnám a metaforákat. De valóban féltetni kell az egyéniségtől, (természetesen, ha van . . .) a tudományos tárgyilagosságot, az egzakt vagy filozófiai hitelességet?

Bizonyítson az igazán elvont tudomány, az elméleti fizika két képviselője, akiknek a könyvét, tartalmas olvasmányélményekre emlékezve, levettem a könyvespolcra. Werner Heisenberg egy síkirándulás kalandjait, majd egy kamarazenélés élményét idézi, és ezekből bontja ki — az elbeszélés, az esszé és a matematika nyelvét stílustörés nélkül vegyítve — az új fizikai világgép összetevőit. Ervin Schrödinger, a másik fizikus ezt írja: „A kép nemcsak megengedett segédeszköz, hanem cél is . . . Szerintem itt [a fizikában], akárcsak ott [a történettudományokra utal] a vizsgált tárgy egyre világosabban taglalt, szemléletes képe megbecsült eredménye fáradozásainknak . . . Az összefüggéseket itt és ott egyaránt tökéletesen szétrombolná, ha az igazság iránti túlzott aggodalmaink miatt úgy éreznénk, mindent el kell hagynunk, amit az érzékek közvetlen ítélete nem igazol.”¹ Lehet, hogy némelyik hazai tanszékünkön nem tartanak igazi tudósok, aki így ír?

Megpróbáltam típusokat megállapítani, és néhány szóval jellemezni: a tudományos nyelv, előadásmód milyen jellegzetes típusai élnek napjaink magyar tudományos irodalmában?

1. A legrégebbi hagyományú: a szorgalommal, verejtékkel, a tudományosság látványos külső jegyeivel készült disszertáció műfaja és a tudományosságnak itt szokásos nyelve. Mikor azonban némi iróniával emlegetjük a disszertációknak a tudományos bürokrácia és formalizmus segítségével gazdagon tenyésző változatait, csak azt nem szabad elfelejtenünk, hogy igen gyakran az ilyen gúnyolt disszertációk teszik közzé a felfedezés jellegű új tényeket, fejlesztésre és továbbgondolásra alkalmas feltevéseket. Többnyire azonban nem a gondolkodás és a nyelv eredetisége jellemzi az egyetemi oktatásban és a posztgraduális képzésben egyaránt középponti szerepű disszertációkat. Gyakran szellemi közegük a lépten-nyomon másokra hivatkozó ötlettelenség, fantáziátlanság, a szürkesség, a szorgalmas vagy esetleg nagyképu tehetségtelenség, a fogalmazó készség gyarlósága. A gyomirtó nyelvművelésnek, sőt a dogoztatjavító tanár piros tintájának nagy munkalehetőségei vannak a disszertációk műfajában.

2. Szintén folytatódó stílushagyomány, napjainkban újratámadt a kritikában és az ismeretterjesztő irodalomban: az *impresszionista* nevezhető közlésmód. Fő eszköze a szüntelen szellemesség, az állandó villogásra kényszerített irónia. Nem Ignó vagy Alfred Kerr impresszionizmusának, kritikai szubjektivizmusának színvonalára gondolok, hanem a mondanivaló hitelességét, megbízhatóságát szellemeskedő poénekre cserélő írásmódra; olvasmánynak talán a legszórakoztatóbb, főképp a színességgel, érdekességgel való visszaélés eredményeként. A nyelvművelőnek itt kevesebb dolga van, több a jóízűl gúnuszának, még több a tudományos gondolkodás erkölcsének, hiszen az ilyen írásmód mögül ritkán hiányoznak a cinizmus, az agnoszticizmus gesztusai. A disszertációs irány vigasztalan szürkességének ellenpólusán a nyelvi eszközök magafitogtató gesztusai találhatók; a tudományos igazság közlésének funkcióját elhódítja az olykor bohóckodó önkifejezés.

¹ L. Werner Heisenberg *A rész és az egész* (1975.) című kötetében a *Viták a nyelvről* című esszéjét továbbá Ervin Schrödinger *Válogatott tanulmányok* (1970.) című kötetében, *A természettudományos világkép sajátosságai* című tanulmányt.

3. Jobb híján *p a t e t i k u s n a k*, a túlhabzó pátosz, a nevelő túlbuzgalom eszközének nevezhetem a tudományos nyelvnek azt a fajtáját, amelyet főképp történeti, irodalomtörténeti munkákban találunk meg. Ez sem hagyománytalan. Néhány évtizede a már többször emlegetett Zolnai Béla úgy látta, hogy a magyar értekező próza egy romantikusnak mondható stíluseszmény jegyében bontakozott ki, amelyben a ráció távolságtartásánál, az észérvek súlyánál nagyobb szerephez jutott a tárgyával azonosuló patetikus igyekezet. Napjainkban ennek a stílusnak leginkább rokonszenves vonása, hogy gyakran él a korábbi magyar irodalom, főképp a költészet kifejező gazdagságával, továbbá, hogy a magyarság és a szocializmus problémáinak egyéni átélése igen hatékonyra teszi. De a mondatokat gyakran dagasztja kenetes prédikátori pátosz, és a nyelvi színesség megteremtésében szerepet játszanak olyan elemek is, amelyek egy-két nemzedékkel korábban nacionalista frázisok elemeként vesztették hitelüket. Itt nincs terepe a nyelvhelyességi dolgozatjavításnak. Veszélyei azonban vannak: a mondanivaló hitelességét, pontosságát könnyen megsemmisíti a túlfűtött nyelv. Meggyőződésem szerint egyébként a most jellemzett nyelv közlő, kifejező lehetőségei alkalmasabbak publicisztikai alkotásokra.

4. Van olyan nyelvtörténeti álláspont, amely szerint minél fejlettebb egy nyelv szókincse, szerkezeti, nyelvtani színvonala, annál inkább veszít érzékletességéből, s tolódik el az elvontságok felé. Az *e l m é l e t* nyelvénél ez természetes. Kevésbé természetes és bírálendő azonban a magyar nyelv kifejező hagyományaitól való állandó elrugaszkodás, a fésületlenséget, lompos-ságot, a nyakatekertséget a teória hiteles kifejezésével azonosító igény. Ismert dolog a magyar filozófiai nyelv történelmi előzményeinek szűkössége. Azok a — többnyire fordított — filozófiai munkák, amelyek a felszabadulás utáni idők hatalmasra nőtt igényeit elégítették ki, főképp a mondatszerkesztés módjával és bizonytalan fogalommegjelölésekkel indítottak el nyelvrontó gyakorlatot. Ez a nyelv az elvontságok sűrű kódében botorkál, táptalaja a német katedrafilozófia nyelve a tükörfordítások képtelenségeivel. Gyógyszerként kevés a piros tinta. Itt ki kell egészíteni azt, is amit nyelvi fejlettség és elvontság összefüggéséről mondtam. Ma sem természetellenes ugyanis, hogy idegen nyelvből vett fordulatok gazdagítsák nyelvünk kifejező lehetőségeit, — de a teória tisztaságának és vonzóerejének inkább használ, ha nem zárkózik el a szépirodalom és a köznyelv fordulataitól.

5. Ezt az önkényes, a teljességet és a sokoldalú jellemzést mellőző, inkább csak a bírálendő mozzanatok hangsúlyozására törekvő csoportosítást azzal a típussal zárom, amelyet tudományos *d i v a t n y e l v n e k* nevezek. Főképp a társadalomtudományokban tenyészik. Több forrás táplálta és táplálja. Az utóbbi két évtizedben nagy számban jelentek meg tanulmányok, könyvek az általános nyelvtudomány, az etnológia, a szociológia, a lélektan új szemléletét és irányzatait képviselő nézetekkel. Ezekből származott át a mi tudományos nyelvünkbe egy furcsa angol-magyar nyelv, amely fővetlenül, emésztetlenül közvetít olykor fontos, időszerű gondolatokat, megfigyeléseket. Kialakult továbbá a társadalomtudományokban a természettudományok gondolkodásmódját, egzaktságigényét képviselő álláspont. Miért különbözzék egy vers műelemzésének hangvétele egy matematikai gondolatsor kifejtésétől? Ezek a tanulmányok szinte csak klisévé merevedett nyelvi formákkal fogalmaznak. Jellegzetes tünet, hogy éppen ez idő tájt vált népszerűvé Dubois retorikája, amely voltaképpen megkerüli a nyelvi hatás kérdését. A divatként már hanyatló

strukturális és hasonló irányzatok írásos szövegeiben egyébként nemcsak az idegen szavak fölösleges, meggondolatlan használatát kifogásolom, hanem annak az igénynek a sutbadobását, amely fontosnak tartja a tudományos gondolatok igényes nyelvi megformálását.

Típusoknak, jelenségeknek ilyenfajta csoportosítása mindig egyoldalú. De most éppen erre az egyoldalúságra vállalkoztam, nem azoknak a méltatására, akik bár jelentős tudósok, akarják és tudják nyelvileg vonzó módon megformálni mondanivalójukat. Példaképek sorolása helyett ismételten hangsúlyozom, hogy a tudományos irodalom is irodalom, „amelynek anyaga, kifejező eszköze a nyelv”, amely Arisztotelész két és fél ezer éves iskolás ellentétpárjai szerint terjengős vagy tömör, szabatos vagy pongyola, világos vagy homályos, és a tudományos irodalomban is természetes igény a szemléletesség, meg a stílus és a tárgy összhangja.

Nem hiszem, hogy az irodalom fogalmát évszázadokkal korábbi szinten értelmezem, ha arról beszélek, hogy a tudományos irodalom is irodalom. Itt sem mellőzhetjük a z i r o d a l m i i g é n y e k e t, ha másért nem, azért, mert a tudományos irodalom nemcsak ismereteket akar közvetíteni, hanem meg is akar győzni. Elkerülhetetlen, hogy vállaljam a közhelyek kockázatát, de ezt az alkalmat csak arra szeretném felhasználni, hogy a nyelvész kollégák figyelmét felhívjam ennek a területnek a nyelvi feladataira.

Én most éppen csak jelzek két lehetséges témát. Az egyik: a szórend elleni vétségek szaporodása. Jól ismert dolog a magyar szórend szabadsága, rugalmassága, amelyről inkább azt mondanám: a magyar szórend gazdag kifejező ereje. Amit volt tanárom, Zsirai Miklós mondott, szentigaz: a magyar szórend „megbecsülhetetlen szolgálatot tesz a tartalmi, értelmi megkülönböztetésben; a kielezés, színezés, árnyalás munkájában pedig stilsztikánk egyik legfinomabb művészi eszköze”. Ez a művészi eszköz szorul háttérbe, kopik mostanában, vagy inkább így pontosabb: a nyelvi romlás, a nehézkesség, homályossá váló előadásmód eszköze lett. Főképp alárendelő mellékmondatokban az alany és az állítmány mérőföldes távolsága, a mondatrészek rossz rendje — az idegen nyelv mellékmondati szórendjét a magyar mondatokra erőltetve — a komoly tudományosság ismérveként jelentkezik. Mondanom sem kell, hogy következményeként nemcsak a nyelv esztétikai minősége romlik, hanem a gondolat is zavarossá, bizonytalanná, félreérthetővé vagy érthetlenné válik.

A rossz szórend gyakran összefügg egy általánosabb nyelvi jelenséggel. A papíron született, az elevenség és a személyesség jegyeit elhullató steril nyelv pusztít tudományos irodalmunkban. Nagy mennyiségben „fogyasztva” az előregyártott nyelvi elemek unalma, a színtelen-szagtalan kifejezések homoktengere borítja el az ember tudatát. Sok mindent el lehet mondani, miért van ez. Gyógymódként talán népszerűsíteni kellene az élőbeszéd stílusnormáit. Érdeemes erős hangsúlyt adni a beszédszerűség igényének: a közlés alapnormái az élőbeszédben alakulnak ki. Különböző is Saussure óta gondolnunk kell arra, mivel jár az, hogy előbb tanulunk meg beszélni, mint írni. Babits annak idején fogarasi diákjainak azt írta az iskola Értesítőjében — többek között —, hogy „az írás is beszéd”, és erre ma is érdemes figyelni, bár régen túljutottunk a diákkoron.

Egyébként minden fiatalemberrel újra- és újraolvasatnám Babitsnak ezt az írását. Többről van itt szó, mint retorikáról és stilsztikáról, ebben is igaz van Babitsnak. Kár, hogy nevelési céljaink közül hiányzik a ciceroi „vir

bonus dicendi peritus”, bármennyire taláros és ódon. Tudományos intézeteinkben és egyetemeinkben kívánatos lenne, hogy nagyobb becsülete legyen ennek az igénynek — és természetesen a könyvkiadók, lapok szerkesztőségeiben is.

Ugyancsak Babits, korábban már idézett írásában azt is hangsúlyozta, máig érvényesen — ezzel fejezem be — : „A magyar irodalmi stílust csak egy szigorúbb közvélemény nyomása emelheti fel”. A tudományos irodalom folyamatosan veszi birtokba és teszi birtokunkká a világot, amelyben élünk, és a tudományos irodalom napjainkban a szó szoros értelmében mindenki szellemi táplálékává lett. Nyelvi javulásához most is szükséges „egy szigorúbb közvélemény nyomása”. Ezért beszéljünk róla.²

Pók Lajos

A különírás és az egybeírás*

Előljáróban

A Nyelvőr olvasói több forrásból is tudomást szerezhettek már arról, hogy az Akadémia új helyesírási szabályzat kibocsátására készül. Erre a jelentős eseményre valószínűleg 1982-ben, az akadémiai helyesírás 150. évfordulójának évében fog sor kerülni.

Az új szabályzat előkészítése végett a Helyesírási Bizottság 1973 óta a jelenleg érvényes 1954-i szabályzatnak minden részfejezetét, minden pontját alapos vizsgálatnak vetette alá, hogy megállapíthassa, mit lehet tenni helyesírásunk csiszolása, tökéletesítése érdekében. A különírásról és az egybeírásról szóló szabályzati fejezetről nekem kellett előterjesztést készítenem a bizottság részére.

Hosszú töprengés után lemondtam arról, hogy úgy járjak el, mint a korábban már megvitatott tanulmányok szerzői, vagyis hogy tudományos alapossággal dolgozzam fel a különírás-egybeírás szakirodalmát, a bizottsági irattárban felgyűlt anyagot, újságcikkeket stb. A téma annyira ágas-bogas, a vélemények annyira szétágazók, hogy egy terjedelmes bölcsészdoktori értekezés is kikerekedne belőle. Ennek megírására időm nem volt, de meg ésszerűtlen is lett volna a bizottság elé egy tárgyalhatatlan terjedelmű dolgozatot terjeszteni.

Mivel a bizottság számára készített tanulmányok végső célja mindig az volt, hogy az egyes problémaköröknek az új, 11. kiadásba bekerülő anyagát meghatározzák, sőt a kívánatosnak látszó szabálypontokat lehetőleg meg is fogalmazzák, a témakör érdemi tárgyalásához elegendőnek gondoltam a 11.

² Az előadásom utáni jónéhány, az elhangzott megállapításokat kiegészítő példákcal és javaslatokkal gazdagító hozzászólásból hadd emeljem ki itt is Bencédy József javaslatát: hasznos lenne külön-külön megvizsgálni az egyes tudományterületek mai sajátos nyelvi tennivalóit. — P. L.

* Az MTA Helyesírási Bizottsága számára készített előterjesztés. A bizottság két részletben, 1979. március 5-én és június 4-én tárgyalta meg. Az eredeti, általában elfogadott szöveget a bizottság kívánalmai szerint helyenként átdolgoztam.

kiadásban tölem felveendőnek tartott szabályoknak és legjobbnak vélt rendszerezésüknek kidolgozását.

A különírás és az egybeírás szabályozásáról való elképzelésem nem előzménytelen. Több tekintetben ehhez hasonlólt javasolt Deme László már az 1954-i szabályzat előkészítése során, amikor ő volt ennek a kérdéskörnek az előterjesztője. A bizottság akkor a mellérendelő szókapcsolatok és összetételek írásmódjának (Implom József javaslatait is figyelembe vevő) rendszerét és rendszerezését elfogadta, ám Demének az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írására és rendszerezésére tett indítványait nem tette magáévá. A Deme felvetette erőteljes különírási reform helyett a bizottság (szerintem helyesen) megelégedett a korábbi különírási-egybeírás szabályrendszer teljesebbé tételével, és nem utolsósorban az „egybeíró járvány” megfékezésére törekedett (szintén helyesen, és mint most már megállapítható: sikeresen). A szabályok közlési módját illetően a bizottság azt a szófaji alapú, ill. utótag szerinti elrendezést találta megfelelőnek, amelyet a szerkesztők, Benkő Lóránd és Fábián Pál dolgoztak ki. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy ebben a közönség nehezen tájékozódott, az összefüggéseket nem látta meg (vö. Szemere, AkHTört. 156). Ezért próbálkoztam meg én is — Deme gondolatán elindulva — kandidátusi értekezésemben (1962.), ill. könyvemben (AkHElőzm. 1967.) az alárendelő szószervezetek és összetételek írásának egy alaktani-jelentéstani alapú rendszerezésével. Lényeges előrelépést jelentett az, hogy Deme László Helyesírási rendszerünk logikája c. munkájában (Nyr. 88 [1964.] 3—4. sz.; MNyTK. 110. sz. 1965.), majd A magyar helyesírás rendszerében (NyTudÉrt. 54. sz., 1966.) koncepcióját tüzetesen kidolgozta. Szemere Gyula kandidátusi értekezésében (1972.), ill. könyvében (AkHTört. 1974.) szintén Deme koncepciója alapján foglalkozott az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írásának történeti fejlődésével. Ezt az elsősorban alaktani és jelentéstani alapú különírási-egybeírás rendszerezést találjuk a volt II. gimnáziumi magyar nyelvi tankönyvben is. Ezek után természetesen tartható, hogy a Helyesírásunk c. iskolai segédkönyvet írva az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írásmódjának összefoglalását a már tört úton járva kíséreltem meg. Az említett könyv vonatkozó fejezetének felépítését a pedagógusokból álló tanácsadó testület is, a lektorok is elfogadták, s a jelek szerint a gyakorlatban is használhatónak bizonyult.

A bizottsági előterjesztésnek ez a fejezet volt a közvetlen előzménye (sok esetben szövegszerűen, példaanyagban is), ám annál természetesen jóval bővebbnek kellett lennie. Az akadémiai szabályzatnak ugyanis többet kell tartalmaznia, mint az iskolai „minimum”-nak, különben a kicsit is igényesebb közönség joggal lenne elégedetlen a szabályzat útmutatásaival. Ugyanakkor óvakodni kell a túlszabályozástól is, meghagyva az apró részletekben való eligazítást a nyomdászok és szerkesztők számára kiadandó tüzetes kézikönyv számára.

A szabályzatban 79 pont foglalkozik a különírással és az egybeírással; előterjesztésem alapján jelentősen sikerült csökkenteni a pontok számát: 24-re. Ez még akkor is erős tömörítésként értékelhető, ha egyes pontok alatt alpontok is vannak. Bár minél átfogóbb tárgyalásra törekedtem, természetesen arra is igyekeztem figyelni, hogy a régi szabálypontok közül egyetlen lényeges se maradjon ki, sőt a Helyesírási Bizottságnak 1954 után hozott határozataiból is beiktattam több olyan fontos döntést, amelynek szerepeltetését az új szabályzatban nélkülözhetetlennek ítéltam (vö.: HTSz. 10—11. lap; HTT.² 48—50, 60—69. lap).

Változik-e helyesírásunk, ha az Akadémia a különírás-egybeírás szabályainak ezt a korábbitól lényegesen különböző rendszerezését elfogadja? — Erre a kérdésre azonnal nemmel kell felelnem, szándékom ugyanis csak a rendszerezés, de nem a szabályrendszer megváltoztatása volt.

Az 1954 óta eltelt két és fél évtized tanácskozásai, vitái, baráti beszélgetései, tanári munkám tapasztalatai, a különféle szótárak szerkesztési gyakorlata, a sok (egymásnak gyakran ellentmondó) szakvélemény (cikk, tanulmány) végső soron mind arról győztek meg, hogy reform (vagyis nagyobb arányú változtatás) a különírás és az egybeírás terén ugyanúgy nem lehetséges, mint helyesírásunk más részrendszereiben sem. Nemcsak azért nem, mert a jelenlegit már megszoktuk, és egyetlen lényegesebb szabály megváltoztatása is szavak százainak, ezreinek írását módosítaná. Inkább azért szükségszerű a napjainkra kikristályosodott írásmódok megtartása, mert — minden ingadozás és buktató ellenére — ezek elég híven tükrözik az élő, mozgó, fejlődő nyelvet, és lényegükben megfelelnek egész helyesírásunk nyelvkövető jellegének. A helyettük ajánlott „rendezési javaslatok” ellen legalább annyi kifogást lehet felhozni, amennyit a jelenlegi szabályok ellen (nem is szólva a változtatások gyakorlati keresztülvitelének nehézségeiről).

Annak utána jutottam erre a meggyőződésre, hogy (természetesen) én is mérlegeltem a szakirodalomban és a közönség körében felvetett változtatási kívánságokat. Ezek közül itt most csak két gyakran emlegetett típusra térek ki. — Jó lenne pl., ha a 10. B) b) és a 12. B) c) pont alatt említett esetekben le tudnánk mondani az egybeírásról, ugyanis a bizonytalanság ennek a két csoportnak az esetében a legnagyobb. Ám kénytelen voltam belátni, hogy pl. a *véráztatta, magraváló, fiatalkorú, jóízű, kétségbeesik, számonkérés* stb. esetében már jelentésváltozási mozzanat közrejátszása is indokoltta teszi az egybeírást, és az ilyen összetételeket a még semmiképpen sem jelentésváltozások, szokásosan mégis egybeírt szavaktól elkülöníteni aligha tudnánk. A két alpontra tehát szükség van. (Más kérdés aztán, hogy nem szaporítani, hanem lehetőleg csökkenteni kell az ide sorolható esetek számát.) — A számnevek + az -i, -ú, -ű, -jú, -jű, -s, -nyi képzős melléknevek szabályát (vö. 11. G) úgy lehetne egyszerűsíteni, ha kimondanánk a következetes különírást: *tíz méteres, egy síkú, öt ölnyi* stb. (Károly Sándor is javasolja ezt; vö. ÁltNyTan. VI. 283) Oly régi és elterjedt szokás azonban az ilyenek egybeírása, annyira ezt terjesztette huszonöt éven át minden és mindenki (a helyesírási, az értelmező meg a kétnyelvű szótárak is), hogy a közönség valószínűleg egyszerűen nem követné a szabályzatot.

Az ilyen, nagy horderejű változtatásoknak a bizottság sem látta a lehetőségét, s csak két, kisebb mérvű (tőlem is javallott) módosítást ítélt hasznosnak. — Az egyik az, hogy a többszörös összetételeknek kötőjellel való tagolása mindig csak hat szótag után ajánlatos (vö. 21. pont); szemben a HTSz-szel, amely a háromnál több tagból álló összetételeket már öt szótag után megkötelezte. (Ennek az alapállásnak az elfogadása után sincs még azonban lezárva az ún. „szótagszámlálás” ügye; az itt most közölt szabály még további megfontolásokat igényel.) — A másik változtatás (vö. 11. F), hogy a két szótagnál hosszabb anyagneveket is egybeírjuk egyszerű szavakkal (*alumíniumedény, celluloidvonalzó* stb.), ahogy Károly Sándor ajánlja (vö. ÁltNyTan. VI. 283) azért, hogy az ilyen anyagneves kapcsolatok összhangba kerüljenek az *aranygyűrű*-vel és a hasonlókkal, továbbá a számnevek + melléknevek írásával (vö. 11. G). A fordított irányú egységesítést (vagyis hogy a jelenlegi *alumínium*

edény stb. formát tekintsük mintának, és térjünk át a különírt *arany gyűrű*, *vas fazék* stb. írásmódra), a bizottság keresztülvihetetlennek ítélte.

A javasolt szabályok

1. Az összefüggő szövegben egymás után következő szavakat (a köztük levő értelmi, nyelvtani és hangzásbeli kapcsolatok ellenére) általában különírjuk egymástól, hogy az írott szöveg világosan áttekinthető és könnyen felfogható legyen. Ezt az alaptörvényt azonban természetesen nem alkalmazhatjuk olyankor, ha két vagy több szó összeforrása által keletkezett összetett szavakat írunk le. Ezeknek szoros egységét ugyanis legtöbbször egybeírással vagy (ennek egyik megoldási formájaként) olykor kötőjeles kapcsolással fejezzük ki.

A különírás és az egybeírás fontos értelemtükröző eszköze helyesírásunknak. Legáltalánosabb szabálya a következő: két egymás mellett álló szó leírásának a különírás a természetes formája, csak az összetett szavakat írjuk egybe, illetőleg kötőjellel.

Mondatainkban a szavak nagy többségükben alkalmilag kerülnek egymás mellé. Például az *ember* és az *erős* szó ilyen szókapcsolatok (szószerkezetek) része lehet alkalomadtán: *derék ember*, *igaz ember*, *rátermett ember*, *féllábú ember* stb.; *erős vár*, *erős jellem*, *erős szél*, *erős gyógyszer*, *nagyon erős* stb.; és lehet *erős ember* is, amely — mint a megelőző kifejezések is — csak alkalmi, s ezért különírt szavakból szerkesztett szókapcsolat. Különírjuk számos, mindig együtt használt, ezért egységet alkotó szókapcsolat (szólás, szakkifejezés stb.) elemeit is: *dugába dől*, *lépre csal*; *főnévi igenév*, *villamos gép*; stb.

Egybeírjuk viszont azokat a szavakat, amelyek szóösszetételt alkotnak. Összetett szavak többféleképpen keletkezhetnek. — Az egyik gyakori ok az, hogy két szó kapcsolatának jelentése több vagy más, mint a tagok jelentésének összege. Ezt érzékeltetjük az alkotóelemek egybeírásával. Például a *víziló vízi állat* ugyan, de nem *ló*; a *tízórai*-t nem pontosan *tíz órakor* fogyasztjuk el; a *tűzről pattant* menyecske vagy leány nem a *tűzről pattant*. A *szóbeszéd* is más, mint a *szó* és *beszéd*: 'alaptalan híresztelést' jelent. — Ha valamely raggal jelölhető, különírt szókapcsolat elemei (pl. *kéményt seprő*, *félíg kész*, *a nap sugara* stb.) rag nélkül állnak együtt, szintén egybeírt összetett szót alkotnak: *kéményseprő*, *félkész*, *napugár* stb. — A sokszor együtt használt szavakat nemegyszer jelentésük megváltozása nélkül is egybeírjuk; ezért például a *jókedv*, *egy-havi*, *márványtábla*, *rézkarika* stb. szót is összetételnek tekintjük.

Az a különírt szavakból álló alkalmi szókapcsolat, amely a jelentésváltozás miatt egybeírt összetétel alapja, természetesen szintén élhet. A két forma szembenállása jól szemlélteti a jelentésük közti különbséget: *vajas kifli* (= vajjal megkent kifli), de: *vajaskifli* (= vajjal készült kifli); (a falra) *futó rózs*a, de: *futórózs*a (rózsafajta); (nekünk) *sok lap* (= újság) jár, de: *soklap* (mérési műszó); a *hangosan beszélő* (szónok), de: *hangosanbeszélő* (= megafon); az *élen járó* (csapat), de: *élenjáró* (= irányító szerepű); stb.

A különírás és az egybeírás szabályai a szavak összekapcsolásának, illetőleg az összetett szavak alkotásának törvényszerűségein alapulnak. A helyes írásmód ezeknek ismeretében többnyire eldönthető. Helyesírásunk e területén mégis meglehetősen nagy számban vannak ingadozások, többféleképpen is megítélhető esetek. Ennek legfőbb oka az, hogy a szókapcsolatok és az összetételek között nincs éles határ, már csak azért sem, mert nyelvünkben

állandóan támadnak újabb és újabb összetételek. Ezért sok olyan szókapcsolat van, amely ugyan még nem igazi összetétel, de tagjai már alig tekinthetők egymáshoz képest önálló szavaknak. Az állandó mozgáson kívül nehezíti a helyzetet az is, hogy a különírás-egybeírás tekintetében hajlandók vagyunk nyelvérzékünkre, illetőleg saját írásgyakorlatunkra hagyatkozni, ami viszont nem biztos alap, sokszor egyénenként eltérő megoldást sugall. Ezekből a körülményekből következik a különírási és egybeírási szabályoknak más szabálypontokhoz képest olykor határozatlannak látszó — valójában a hangos nyelv és az írás természetéhez alkalmazkodó — megfogalmazása.

A szóismétlések írásmódja

2. A változtatás nélkül alkalmilag megismételt szavak közé vesszőt teszünk: *fiam, fiam; várt, várt; gyorsan, gyorsan;* stb.

3. A változatlan formájú szóketőzéssel keletkezett összetételeket kötőjellel írjuk: *más-más* (= mindig más és más), *egy-egy* (= néhány), *sok-sok* (= nagyon sok, temérdek), *ki-ki* (= mindenki), *alig-alig* (= nehezen), *már-már* (= majdnem, szinte), *néha-néha* (= nagy ritkán), *messze-messze* (= nagyon messze) stb. — Egybeírjuk viszont a *nana, nini, nono* indulatszót és az *azaz* kötőszót.

4. Ugyanannak a szónak különböző toldalékokkal ellátott változatait, a szóismétléses hasonlító kapcsolatok és a névutós szóismétlések tagjait különírjuk egymástól: *szemtől szembe, háztól házig, napról napra, tudván tudta, kérve kéri; jobbnál jobb, szebbnél szebb; fej fej mellett, nap nap után;* stb. — Hasonlóképpen: *ember ember hátán* stb.

Kötőjellel írjuk viszont az olyan módosított alakú szóismétléseket, melyeknek tagjai közül az egyik nem él önállóan: *örökkön-örökké, réges-régi, kőrös-kőrül, unos-untalan, végestelen-végig, nőttön-nő* stb.

A mellérendelő szókapcsolatok és összetételek, valamint az ikerszók írása

5. A mellérendelő szókapcsolatok és összetételek tagjai egyenrangúak. Írásmódjuk elsősorban attól függ, hogy mennyire szoros a kapcsolat az alkotóelemek között.

a) A csak alkalmilag egymás mellé kerülő egyenemű (halmozott) mondatrészeket vesszővel választjuk el egymástól: *apja, anyja* (eljött); *fűrészelt, gyálult* (egész nap); *tejet, vaját, kenyeret* (vásárolt); stb.

b) Ha az egymásnak mellérendelt tagok együttesen már mást jelentenek, mint külön-külön, de még mind a két tag felveszi a toldalékokat, akkor az összetétel még laza, ezért elemeit kötőjellel kapcsoljuk össze: *süt-főz, sütnék-főznék, süttö-főzött, sütni-főzni, sütés-főzés; ég-föld, eget-földet; ide-oda, idebb-odább; több-kevesebb, többé-kevésbé; annyi-amennyi, annyira-amennyire;* stb.

Kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz az egyformán toldalékolt szavakból alakult mellérendelő összetételek tagjait akkor is, ha toldalék nélküli formájuk

nem él összetételként: *apraja-nagyja, apraját-nagyját, keze-lába, kezét-lábát, orrán-száján, testi-lelki, írás-olvasás, oktató-nevelő*; stb.

Két, azonos szerepű toldalékkal ellátott szó alkalmi egységét újabban gyakran éreztetjük kötőjeles összefűzésükkel: *kinos-fájdalmas* (búcsú), *műszaki-tudományos* (forradalom), *nyelvi-stilisztikai* (elemzés), *kérő-esdeklő* (szavakkal), *sírva-nevetve* (ölelte át) stb. — Ezzel a lehetőséggel azonban ne éljünk vissza: nem párhuzamos vagy ellentétes értelmű tagokat, illetőleg kettőnél több szót ne írjunk vessző vagy kötőszó helyett kötőjelesen: *nyelvtani, stilisztikai és helyesírási* (gyakorlatok), nem: *nyelvtani-helyesírási-stilisztikai* (gyakorlatok); stb.

c) A már teljesen összeforrott, ezért csak második tagjukon toldalékoltt mellérendelő összetett szavakat egybeírjuk: *rúgkapál, rúgkapálnak, rúgkapáló; búbanat, búbanata, búbanatos; árvíz, árviztől; hadsereg, hadseregben, hadseregek; dúsgazdag, dúsgazdagok*; stb.

6. A lazább (kötőjellel írt) és az összeforrott (egybeírt) mellérendelő összetételek csoportja nem különül el élesen egymástól.

a) Számos olyan mellérendelő kapcsolatunk van, amely nem, vagy csak kivételesen látható el — és csak az utótagon — toldalékokkal. Az ilyen mellérendelő összetételek tagjait kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz: *édes-bús, síkdomború* (lencse), *rabló-pandúr, szoba-konyha, sakk-matt, három-négy; piros-fehér-zöld*; stb. A tagok közötti kötőjelet az esetleges toldalékoláskor is megtartjuk: *édes-búsan, síkdomborúra* (csiszolt), *rabló-pandúrt* (játszottak), *szoba-konyhás* (lakás), *sakk-mattot* (mondott), *három-négyszer; piros-fehér-zöldet, piros-fehér-zöldre*; stb.

b) Néhány, alapformájában egybeírt mellérendelő összetétel kétféle toldalékolása miatt a toldalékos formák írásképe is vagylagos: *hírnév: hírneve*, de: *híre-neve; hírneves*, de: *híres-neves*; stb. — A kétféle toldalékolásnak oka lehet a jelentések elkülönülése is: (a határban) *szántó-vető* (emberek), de: a *szántóvetők* (= földművesek); (a padlón) *csúszó-mászó* (kisgyerek) de: a *csúszómászók* (= hüllők); stb.

7. Az ikerszók írása a mellérendelő összetett szavakéval azonos szabályokhoz igazodik.

a) A mindkét tagjukon külön-külön toldalékolható ikerszók elemeit kötőjellel kapcsoljuk össze: *irul-pirul, irult-pirult; izeg-mozog, izegnek-mozognak, izgó-mozgó; hébe-hóba, tyúkom-búkom; dímbes-dombos, fidres-fodros, ímmel-ám-mal*; stb.

b) A csak a végükön toldalékolható ikerszókat egybeírjuk: *mendemonda, mendemondák; csigabiga, csigabigák; limlom, limlomot, limlomos; terefere, te-referél; hercehurca, ugribugri*; stb.

8. A lazább (kötőjellel írt) és az összeforrott (egybeírt) ikerszók csoportja nem különül el egymástól élesen.

a) Vannak olyan ikerszavaink is, amelyek nem, vagy csak kivételesen láthatók el toldalékokkal. Az ilyen ikerszók tagjait kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz: *csihi-puhi, piff-puff, csinn-bumm* stb. A tagok közötti kötőjelet az esetleges toldalékoláskor is megtartjuk: (nagy) *csihi-puhit* (rendezett), (a zenekar)

csinn-bummja stb. — Hasonlóképpen írjuk a tulajdonnévi ikerszókat is: *Andi-Bandi, Andi-Bandit; Anna-Panna, Anna-Pannával; stb.*

b) Az ingadozó toldalékolású ikerszókat alapformájukban egybeírjuk, más esetekben a toldalékolás módjához igazodunk: *gizgaz, gizgazok, gizgazos, de: gizes-gazos; icipici, icipicit, de: icit-picit; stb.*

Az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írása

9. Az alárendelő szókapcsolatok és összetételek első tagja a másodikkal valamilyen mondatrészi kapcsolatban van, tehát az utóbival az előbbire kérdezhetünk. — Így például: *mennydörög* = mi dörög? : a *menny* dörög (az előtag az utótagnak alanya); — *drágakő* = milyen kő? : *drága* kő (az előtag az utótagnak minőségjelzője); — *háromszög* = hány szög? : *három* szög (az előtag az utótagnak mennyiségjelzője); — *favágó* = mit vágó? : *fát* vágó (az előtag az utótagnak tárgya); — *életképes* = mire képes? : *életre* képes (az előtag az utótagnak határozója); — *hegygerinc* = minek a gerince? : a *hegynek* a gerince (az előtag az utótagnak birtokos jelzője).

Alanyos, továbbá minőségjelzős meg mennyiségjelzős viszonyban a szókapcsolatok és az összetételek egyaránt jelöletlenek, mert az alanynak, valamint a minőség- és mennyiségjelzőnek nincs ragja: *aszály sújtotta* (vidék) és *farkasordító* (tél), *meleg nyár* és *színesfém; tíz forint* és *öttusa* stb.

Tárgyas, határozós, valamint birtokos jelzős viszonyban a szókapcsolatok és az összetételek jelöltek, ha a tagok közti viszonyt rag mutatja: *fát vágó* és *egyetért; százszor mond* és *százszorszép; az asztal lapja* és *vásárfia* stb. Ha az alkotóelemek között nincs rag, a kapcsolat jelöletlen: *kincskereső* = *kincset kereső; színgazdag* = *szín(ekben) gazdag; iskolaudvar* = *(az) iskola udvar(a); stb.*

10. Az alanyos, a minőségjelzős meg a mennyiségjelzős kapcsolatok külön- és egybeírásában az alábbiak szerint járunk el.

A) Az alanyos, a minőségjelzős meg a mennyiségjelzős kapcsolatok tagjait általában különírjuk egymástól.

Alanyos kapcsolatok: *gondatlanság okozta* (baleset), *traktor szántotta* (föld), (a) *munkások szervezte* (gyűlés); *anyja nevelte* (gyermek); *jégeső verte* (szőlő), (a) *drámaíró feldolgozta* (történet); stb.

Minőségjelzős kapcsolatok: *jobb kéz, általános iskola, ipari tanuló, felbecsülhetetlen érték, olvasó lány, érett gyümölcs, egész évi, piros szoknyás, alacsony termetű; szélsőbal párt, betonkeverő gép; orvosi titoktartás, baráti kézfogás; földrajzi ismeretanyag, rendelőintézeti tudószűrés; stb.*

Mennyiségjelzős kapcsolatok: *öt új, száz forint, ezer esztendő, sok munka, több millió; negyvenöt perces, két négyzetméternyi, huszonegy köbméteres; stb.* (Vö. 11. B)

B) Egybeírjuk viszont az alanyos, a minőségjelzős és a mennyiségjelzős összetételeket. Ezek létrejöttének két oka lehet.

a) Ha a két alkotó tag együttese többet vagy mást jelent, mint ami az elemekből adódna, a jelentéskülönbség érzékeltetése végett az előtagot és az utótagot egybe kell írni.

Alanyos összetételek: *agyafúrt* (= ravasz), *eszeveszett* (= örült), *ügyefogyott* (= gyámoltalan, félszeg), *szavahihető* (= hitelt érdelmő, megbízható), *nyakatekert* (= bonyolult), *lélekszakadva* (= nagy sietve).

Minőségjelzős összetételek: *gyorsvonat* (vonatfajta), *hidegvérű* (= nyugodt), *melegágy* (a kertészetben), *szárazföld* (= kontinens), *kispárna* (párnafajta), *söröspohár* (= sörnek való pohár), *forgósél* (szélfajta), *holtág* (folyóé) stb.

Mennyiségjelzős összetételek: *háromszög* (mérési idom), *tízperc* (iskolában), *öttusa* (sportban), *hatökör* (= buta), *ezeremester* (= sok mindenhez értő) stb. (Vö. 11. B)

b) A gyakran használt és többnyire rövid kapcsolatok tagjait — a kialakult szokást megtartva — sok esetben egybeírjuk.

Alanyos kapcsolatok: *dércsípte* (levelek), *napsütötte* (táj), *molyrágta* (szőnyeg), *szüette* (bútor), *vérázta* (föld), *magváráló* (szilva) stb.

Minőségjelzős kapcsolatok: *nagyfokú*, *fiatalkorú*, *jóízű*, *hidegvizes* (borogatás), *légítér* stb. (Vö. 11. B)

Mennyiségjelzős kapcsolatok: *egynapi*, *háromlábú*, *kétnyelvű*, *ötéves*, *tízpercnyi* stb. (Vö. 11. G)

11. Az alanyos, a minőségjelzős meg a mennyiségjelzős kapcsolatok és összetételek külön- és egybeírásának a 10. pontban rögzített átfogó elveit az alábbi fontosabb szempontok figyelembevételével kell alkalmazni.

A) Minőség- és mennyiségjelzőként nemcsak melléknév, illetőleg számnév állhat, hanem (foglalkozást, kort, minőséget, csoportot jelölő; illetőleg mértéket jelző; esetleg csak nyomatékosító) főnév is. Az ilyen főnévi jelzőket is különírjuk jelzett szavuktól: *mérnök bátyám*, *belgyógyász barátunk*, *közgazdász szakértő*, *gyermek király*, *ajándék könyv*, *rongy fráter*, *vendég néni*, *tüzér tizedes*, *huszár főhadnagy*, *rendőr százados*; *tenger virág*, *egy hordó bor*; *csuda jó*, *kutya hideg*; stb. — Hasonlóképpen különírjuk az ilyen alakulatokat is: *igazgató elvtárs*, *tanár úr*, *tanító néni*, *mérnök szaktárs* stb.

B) Ha két különírt egyszerű szóból álló minőségjelzős kapcsolat (pl. *fehér virág*) második tagjához -i, -beli, -s, -ú, -ű, -jú, -jű, -nyi képző járul, a különírást általában megtartjuk: *bal parti*, *szomszéd falubeli*, *piros tetős*, *fehér virágú*, *apró szemű*, *erős dongájú*, *nagy erejű*, *kis hordónyi* stb. — De: *jóízű* stb. (Vö. 10. B) a); ill.: *hidegvérű* (= nyugodt) stb. (Vö. 10. B) b).

C) Az egyszerű igéből és az egy szótagos igekötőjű igéből származó -ó, -ő képzős igenevet, ha csak alkalmi minőségjelző, különírjuk egyszerű jelzett szavától: *dolgozó nő*, *kellő időben*, *közvetítő javaslat*, *kigyózó mozgás*, *parancsoló hang*, *sajgó térd*, *virágzó rét*; *felszabadító mozgalom*, *kiváló munkás*, *megnyitó beszéd*, (az újoncokat) *kiképző tiszt*; stb.

Ha viszont az ilyen igenévi kapcsolat két tagja jelentés tekintetében összeforrt (az igenév nem folyamatot, hanem valamire való képességet, rendeltetést fejez ki; illetőleg a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvésnek valamilyen határozója), a két szót egybeírjuk: *cséplőgép*, *függőhíd*, *védőnő*, *ivóvíz*, *költőpénz*, *tolózár*, *eladó lány* (üzletben), *kiképzőtiszt* (beosztás), *felvonóhíd*, *beeresztőzár*; *hálószoba*, *kutatóintézet*, *fogadóóra*, *pihenőnap*, *evezőlapát*, *kötőtű*, *átütőpapír*, *belépőjegy*; stb.

D) A *-t, -tt* képzős melléknévi igeneveket legtöbbször különírjuk jelzett szavuktól: *csapolt sör, dőlt betű, zárolt anyag, adott szó, fedett uszoda, vetített kép* stb. — Csak néhány, jelentésváltozáson átment kapcsolatot írunk egybe: *aludttej, holtpont, nyúltagy, zártszék* stb.

E) Az alanyos, a minőségjelzős meg a mennyiségjelzős kapcsolatok túlnyomórészt különírandók olyankor, ha valamelyik vagy mindkét tagjuk összetett szó.

Alanyos kapcsolatok: *árvíz mosta* (töltés), *porhó borította* (lejtő), *szélvihar sodorta* (levelek); (a) *betegség tönkretette* (szervezet); stb.

Minőségjelzős kapcsolatok (különös tekintettel két gyakori típusra):

-ű, -ű, -jú, -jú, -s stb. képzős melléknévi utótagúak: *nagy hatósugarú, hosszú szempillájú, szürke télikabátos; iskolaköteles korú, halványlila színű; öntelt magatartású*; stb.

-ó, -ő képzős igenévi előtagúak: *rabló hadjárat, szélező körfűrész, vastagoló gyalugép; lepkefogó háló, növényvédő szer, rakétaindító állvány; előadóképző tanfolyam, földrengésjelző műszer*; stb. — A két szótagos igekötőjű ige is összetett szónak számít, tehát: *előhívó oldat, összekötő híd, visszaható ige* stb. — Csak néhány rövidebb kapcsolatot írunk hagyományosan egybe: *mérőműszer, mozgókórház* stb.

F) Anyagnévi jelzős szerkezetnek azokat az alakulatokat tekintjük, amelyekben az anyag neve a belőle készült tárgyra vonatkozik. Az anyagnévi jelzőt, ha egyszerű szó, egybeírjuk a nem összetett főnevekkel: *aranygyűrű, alumíniumedény, faburkolat, gyapjúsál, kőfal, platinatégely* stb. — Minden más esetben viszont különírjuk az anyagnévi jelzőket: *acél mérőszalag, bőr pénztárca; nyersselyem ing, vasbeton gerenda; műanyag padlóburkolat*; stb.

G) Egy egyszerű tőszámnévnek és egy *-i, -ű, -ű, -jú, -jú, -s, -nyi* képzős egyszerű melléknévnek a kapcsolatát egybeírjuk: *harmincnapi, kilenchravi, háromlábú, ötszögű, kétfejű, sokmillió, többgyermekes, négyoldalas, húszfőnyi* stb. Számjegyekkel írva: *30 napi, 20 főnyi* stb. — Ha azonban akár a melléknév, akár a számnév, akár mind a kettő összetett szó, a kapcsolat számnévi tagját különírjuk a melléknévi tagtól: *egy szótagos, negyven négyszögöles, száz hektoliternyi; tizenkét emeletes, huszonnégy tagú, negyvennyolc órás, száztizenhat napi; hetvenöt centiméteres, ötvenhét másodpercnyi*; stb. (Vö. **10. B**) Számjegyekkel írva: *40 négyszögöles, 116 napi* stb.

12. A tárgyas, a határozós és a birtokos jelzős kapcsolatok külön- és egybeírása a következő elvekhez igazodik.

A) A jelölt tárgyas, határozós és birtokos jelzős kapcsolatok tagjait általában különírjuk egymástól.

Tárgyas kapcsolatok: *eleget tesz, kezét fog, szemét szúr, véget ér, állást foglalta, hátat fordítani* stb.

Határozós kapcsolatok: *eszébe jut, munkába lép, rosszul jár, jutalomra érdemes, földre hulló, pénzért vett, vidékre települt* stb.

Birtokos jelzős kapcsolatok: *a folyó vize, az iskola kapuja, a világ népei, a brigád tagjai* stb.

B) Egybeírjuk viszont a tárgyas, a határozós és a birtokos jelzős összetett szavakat. Ilyenek három okból keletkeznek.

a) Ha egy jelölt tárgyas, határozós vagy birtokos jelzős kapcsolat összetett szóvá lett, vagyis ha a két alkotó tag együttesének jelentése több vagy más, mint külön-külön jelentésük összege, az előtagot és az utótagot egybe kell írni.

Tárgyas összetételek: *egyetért* (= azonos véleményen van), *helytáll* (= derékasan viselkedik), *jótáll* (= szavatol), *semmittevő* (= lusta, dologtalan), *számottevő* (= jelentős, tekintélyes) stb.

Határozós összetételek: *észrevesz* (= észlel, megfigyel), *úgrólszakadt* (= szegény), *napraforgó* (= növény), *semmirekellő* (= haszontalan), *tagbaszakadt* (= jól megtermett), *tökkelütött* (= buta) stb.

Birtokos jelzős összetételek: *barátfüle* (tésztaféle), *bolondokháza* (= felfordulás, zűrzavar), *istennyila* (= villám), *vásárfia* (= ajándék), *tanácsháza* (középület) stb.

b) Ha a szókapcsolat lehetséges ragja elmaradt, vagyis az összetétel jelöletlen, a tagokat egybeírjuk.

Tárgyas összetételek: *autómentő*, *munkavállaló*, *úttörő*, *híradó*, *kárvallott*, *világlágott*, *karöltve* stb.

Határozós összetételek: *áldozatkész*, *elvhű*, *iskolaköteles*, *munkaképes*, *energiagazdálkodás*, *ökolóvívás*, *napsütött*, *szélvédett* stb.

Birtokos jelzős összetételek: *ablaküveg*, *disznóhús*, *földrengés*, *gerelyhajítás*, *iskolaorvos*, *rigófészek*, *vízvezeték* stb.

c) A gyakran használt és többnyire rövid jelölt határozós kapcsolatok tagjait — a kialakult szokást megtartva — több esetben egybeírjuk: *kétségbeesik*, *rendreutasít*, *partraszállás*, *vízbefúlás*, *számonkérés*, *férjhezmenetel*, *kézhezvétel*; *szeretetreméltó*, *lényegbevágó*; stb.

13. A tárgyas, a határozós meg a birtokos jelzős kapcsolatok és összetételek külön- és egybeírásának a 12. pontban rögzített átfogó elveit az alábbi fontosabb szempontok figyelembevételével kell alkalmazni.

A) Ha egy egyszerű névszó és egy ige egymástól különírt jelölt tárgyas vagy határozós kapcsolatának (pl. *utat téveszt*, *papírba csomagol*) igei tagjához képző (pl. *-ó*, *-ő*, *-ás*, *-és* stb.) járul, a különírást általában megtartjuk.

Tárgyas kapcsolatok: *nagyot akaró*, *keveset érő*, *urat játszás*, *mindent megvetés*; *világot járt*, *utat tévesztve*; stb.

Határozós kapcsolatok: *hosszan tartó*, *gyorsan ölő*, *könnybe lábadt*, *fogva tartás*, *papírba csomagolás*, *pellengérre állítás*, *prábára tétel* stb.

De: *figyelembevétel* stb. (vö. **12. B**) a); ill.: *semmitmondó*, *tagbaszakadt* stb. (vö. **12. B**) b).

B) Egy összetett névszó és egy ige egymástól különírt jelölt tárgyas vagy határozós kapcsolatának (*albérletet keres*, *középpontba állít*) különírását akkor is mindig megtartjuk, ha az igei taghoz képző (pl. *-ó*, *-ő*, *-ás*, *-és* stb.) járul.

Tárgyas kapcsolatok: *albérletet kereső*, *menedékhelyet nyújtó*, *színdarabot rendezés*, *menetgyakorlatot tartva* stb.

Határozós kapcsolatok: *hétterben mozgó*, *előtérbe kerülő*, *középpontba állítás*, *köz hírré tétel* stb.

14. A névutós kapcsolatokat a következőképpen írjuk.

a) A névutót az előtte álló névszótól különírjuk: *idő előtt, bokor mögött, ház mellett, felesége iránt, föld alatt, munka nélkül, szó szerint* stb. — Ha a névutóhoz -i képző járul, a különírást megtartjuk: *idő előtti, bokor mögötti, ház melletti, föld alatti* (üreg), *munka nélküli* (jövedelem), *szó szerinti* stb.

b) Ha azonban az ilyen kapcsolatok módosult jelentésű összetett szóvá váltak, egybeírjuk őket: *délelőtt, délután, holnapután, rendszerint, napközben, földalatti* (= 1. metró; 2. illegális), *munkanélküli* (= akinek nincs munkája), *könyvnélküli* (= szóról szóra megtanulandó lecke), *pártonkívüli* (fn.) stb.

c) Az *a, e, az, ez* mutató névmásból és a különféle névutókból álló kapcsolatokat egybeírjuk, ha egységes határozószót alkotnak: *afelett, ahelyett, eszerint, enélkül, aziránt, azután, ezellen, ezután* stb. — Ha ellenben a névmással határozott rámutatást fejezünk ki, akkor csak a különírás a helyes: *a köré* a ház köré; *a szerint* kell eljárni, nem *e szerint*; *a nélkül* a könyv nélkül; *e miatt* az ok miatt; *a kutya kergette, az elől* menekült; stb.

15. A személyragos határozószókat és névutókat mindig egybeírjuk az eléjük tett nyomósító személyes névmásokkal: *énbennem, tenálad, őtőle, mihozzánk, tinektek, ővelük, énmiamtam, teáltalad, őutána, mimellettünk* stb.

16. Sajátosan viselkedő összetett szók az igekötős igék.

a) Ha az igekötő közvetlenül saját igéje (vagy igeneve) előtt áll egybeírjuk vele: *átad benéz, felnyit* v. *fölnyit, lebecsül, visszaszerez; kiállítani, megtartó, eldobott, szembeszállva*; stb. — Igekötők lehetnek a következők: *abba-, agyon-, alá-, át-, be-, bele-, egybe-, el-, ellen-, elő-, előre-, fel-* v. *föl-, félbe-, félre-, felül-* v. *fölül-, fenn-* v. *fönn-, hátra-, haza-, helyre-, hozzá-, ide-, keresztül-, ketté-, ki-, körül-, közbe-, közre-, külön-, le-, mellé-, meg-, neki-, oda-, össze-, rá-, rajta-, széjjel-, szembe-, szerte-, szét-, tele-, tova-, tönkre-, túl-, újjá-, újra-* (= újjá), *utána-, végbe-, végig-, vissza-* stb.

b) Ha az igekötő követi az igét (vagy igenevet), különírjuk tőle: *pihend ki* (magad), *hagyj fel* (ezzel), *üljünk bele, menjetek előre, szólj közbe, ne sározd össze; nem nézve oda*; stb.

c) Az igekötő külön szó marad, ha közte és igéje (vagy igeneve) között más szó is van: *el ne késs, le nem tenné, újra is építjük, közre kell bocsátani, kölcsön akartam venni, haza szabad menni*; stb.

Az igekötők különírása vagy egybeírása gyakran értelmi különbséget is jelez: *meg van töltve*, de: *megvan húszéves*; *meg fogom nézni*, de: *megfogom a lepkét*; *le szokott utazni vidékre*, de: *leszokott a dohányzásról*; *beleszeretett a lányba*, de: *bele szeretett volna szólni*; *elleszek nélküle*, de: *el leszek fáradva*; *megtudták a hírt*, de: *meg tudták javítani*; stb.

d) A megismételt igekötők közé kötőjelet teszünk, és a másodikat egybeírjuk az igével (vagy igenévvél): *ki-kinéz, le-leereszt, meg-megállt, össze-összevesznek; elő-előtűnő, vissza-visszatérve*; stb.

Az ellentétes jelentésű igekötőket kötőjellel kapcsoljuk össze, és különírjuk őket az igétől (vagy igenévtől): *ki-be járkal, le-föl sétál, ide-oda tekinget; oda-vissza utazni, előre-hátra pillantva*; stb.

Különírjuk az igétől (vagy igenévtől) az *összevissza, szerteszéjjel, szerteszét* szavakat is: *összevissza beszél, szerteszéjjel szórták, szerteszét szórva* stb.

e) Az igekötőtől is használt határozószót különírjuk akkor, ha határozószói szerepét hangsúlyozzuk: *abba tette* (amiben eredetileg volt), de: *abbahagy*; *fenn v. fönn maradt* (a padláson), de: *fennmarad v. fönnmarad* (a neve); (nem) *félre állt* (hanem a közepére), de: (tapintatból) *félreállt*; *ide jött* (nem a szomszéd-ba), de: *idejött hozzám*; stb.

Az igekötővel alakilag azonos, de világosan személyes névmási szerepű határozószót is különírjuk az igétől (vagy igenévtől): *hozzá* (= öhozzá) *ment feleségül* (nem hozzád), de: *hozzájárul* (valamihez); *neki* (= öneki) *megy a levél*, de: *nekimegy* (a szekrénynek); (csak) *rá* (= órá) *gondolok*, de: (rossz) *rágondolni* is; stb. — Természetesen hasonlóképpen: *hozzám adták feleségül*, *nekünk jött a csomag*, *mindig rád gondolok* stb.

17. Sok alárendelő összetett szavunknak elő- és utótagja között olyan bonyolult kapcsolat van, hogy csak több szavas szerkezettel értelmezhető. Így például: *vámvizsgálat* = hol történő, mivel kapcsolatos vizsgálat?; *vámnál történő*, *vámmal kapcsolatos vizsgálat*; *csigalépcső* = mihez hasonló lépcső?: a *csiga* házához hasonló *lépcső*; stb.

Az ilyen, úgynevezett jelentéstömörítő (jelentéssűrítő) összetételek tagjait mindig egybeírjuk: *barázdabillegető*, *emlékkönyv*, *hamutálca*, *motorcsónak*, *szénapadlás*, *testvérváros*, *villanyvilágítás*; *hófehér*, *hollófekete*, *galamb-ész*; stb.

18. Olyan szavak, amelyek beszédünkben gyakran fordulnak elő egymás mellett, nemegyszer új jelentést hordozó összetételekké forrnak össze. Az ilyen kapcsolatokat egybeírjuk: *kétségtől* (= biztosan), *nemsokára*, *sohasem*; *dehogy*, *hogyné*; *csakhogy*, *hanem*, *ugyanis*; stb.

A külön- és egybeírás az ilyen szavak esetében is értelmi különbség hordozója lehet: *úgy tett*, *mintha szeretné*, de: *olyan az ég*, *mint ha vihar készül*; *egyrészt* (kötőszó), de: *egy részt kapott belőle*; *dehogyan!* (= nem), *de hogy* is gondolod?; stb.

19. Sok eset mutatja, hogy jelentésváltozásosnak számít, s így egybeírandó az olyan összetétel, amely egészét tekintve más szófajú, mint utótagja önállóan volt: *csúszómászó*, *járókelő*; *földalatti*, *munkanélküli*; *ennivaló*, *hártyásszárnnyak* stb. (melléknévből főnév); *tegnapelőtt*, *visszafelé*, *éjfélután*, *elsősorban* stb. (névutós vagy egyéb kapcsolatból határozószó); *ennél fogva*, *mindazonáltal*, *miután* stb. (határozóból kötőszó); *nefelejcs*, *fogdmeg(ek)*, *haddelhadd*; *nemtörődöm* (ember), *nemszeretem* (dolog) stb. (igés kapcsolatból főnév, ill. melléknév). (Vö 1., 3., 5., 6., 9–12., 14., 18. pont) — De természetesen: *az utcán járókelő emberek*, *inni való víz*, *az első sorban ült*, *ennél fogva hízd* stb.

20. Bár egy képzőnek különírt szókapcsolatokhoz való járulása nagyobb-részt nem teszi a kapcsolatot egybeírandóvá, képzők halmozása már egybeírást von maga: *után egymás mellett* és *egymás melletti*, de *egymásmellettiesség*; hasonlóképpen: *egymásutániság*, *megnemtámadási* (szerződés), *elnemkötelezettség* stb.

Alapformájukban különírt kapcsolatok egybeírását eredményezi a felsőfoknak összefoglaló jelezése is az ilyenekben: *szívhez szóló* és *szívhez szólóbb*, de: *legszívhezszólóbb*; hasonlóképpen: *legharcrakészebb*, *legfigyelemreméltóbb*, *legcsodálatraméltóbb* stb.

21. A két egyszerű szóból alakult összetételeket mindig egybeírjuk: *asztallap, felezőegyenes, kukoricacsalamádé, matematikatanítás, nitrogénasszimiláció, rádióhallgató, teljesítménynövekedés* stb.

A kettőnél több szóból alakult (úgynevezett többszörös) összetételeket általában ugyanúgy egybeírjuk, mint a kétagúkat: *cseppkőbarlang, gépkocsi-vezető, ivóvízellátás, rádiószaküzlet, úttörővasút, nyersolajmotor, rendőrrjárőr* stb. — A hat szótagnál* hosszabb többszörös összetételeket azonban már kötőjellel tagoljuk, hogy könnyebben olvashatók legyenek: *csapatzáslő-avatás, dokumentumfilm-bemutató, könyvritkaság-gyűjtemény, tornász-csapatbajnokság, munkaelő-nyilvántartás* stb.

22. A külön- és egybeírásban három úgynevezett mozgószabály is érvényesül. Ezekkel a szókapcsolatoknak és az összetételeknek utótaggal való bővülésekor bekövetkező átrendeződéseit jelezzük.

a) Ha egy kötőjellel már tagolt szóhoz újabb, szintén kötőjellel kapcsolandó utótag járul (mivel köznévi összetételekben két kötőjel egy összetett szóban nem lehet), az első kötőjelet kihagyjuk, vagyis az eredetileg kötőjelezett szó-részt egybeírjuk: *anyagcsere-vizsgálat*, de: *anyagcserevizsgálat-kérés*; *békeszerződés-tervezet*, de: *békeszerződéstervezet-kidolgozás*; *kerekasztal-konferencia*, de: *kerekasztalkonferencia-rendezés*; stb.

Az ilyen túlzottan hosszúra nyúlt szavak helyett azonban jobb a szerkezetes megoldás: *anyagcsere-vizsgálat kérése, a békeszerződés tervezetének kidolgozása, kerekasztal-konferencia rendezése* stb.

b) Ha egy különírt szókapcsolat (pl. *ipari tanuló*) olyan utótagot kap (pl. *iskola*), amely az egészhez járul, az egyébként különírandó előrészt egybeírjuk, és ehhez az utótagot kötőjellel kapcsoljuk: *iparitanuló-iskola*. Hasonlóképpen: *hideg víz*, de: *hidegvíz-csap*; *hajlított bútor*, de: *hajlítottbútor-gyár*; *házi feladat*, de: *házfeladat-készítés*; *vízi erőmű*, de: *vízierőmű-építés*; stb.

A szabályt csak akkor alkalmazzuk, ha értelmetlenséget kerülünk el vele. Ahol nem megtevesztő, ne erőszakoljuk érvényesítését: *népi tánc, népi*

* A „szótagszámlálás” szempontjai a következők lehetnének: Szótagszámon az összetett szó jel és rag nélküli alapalakjának szótagszámát kell érteni: *cserépedénygyártás, -nak, -ban; honvédelmi, -veket* stb. — A származékszók képzőeleme azonban beleszámít a szótagszámba: *kerékpárjavítás, kerékpárjavításokat; élelmiszerkészlet, élelmiszerkészleteket*; de: *kerékpár-javítási*, (bőséges) *élelmiszer-készletű* stb. — Nem számít összetett elő- vagy utótagnak az olyan igekötős ige vagy igei származék, amelynek igekötője egy szótagos: *befogadóképesség, állománykiegészítés* stb.; összetettnek számít viszont az, amelyiknek igekötője két vagy több szótágú: *előadó-művészet, kölcsön-visszafizetés* stb.

Az idegen szavaknak a magyarban önállóan nem használatos elő- vagy utótagja (amelynek saját értelme nyelvünkben nincs) nem tekintendő külön elemnek: *perihélium-precesszió, infravörösabszorpció, elektrográfgyártás, elektronmikroszkópos, elektrofotográfia, sztereofotogrammetria* stb. — Az önálló értelmű *centi-, deci-, deka-, extra-, hekto-, kilo-, ultra-*elem viszont külön szónak számít: *extraprofit-elmélet, kilométer-mutató* stb.

E részletszabályokat illetően a bizottságban a következő kérdésekről folyt (még lezáratlan) vita: Helyes-e kimondani egyáltalán a hat szótagos határt, ne bízzuk-e az íróra, mit ítél hosszúnak? Szükséges-e a szabályzatban a részletezés, nem kellene-e ezt csak a tervezett új nyomdai és kiadói segédkönyvben közölni? Az igekötőket ne kezeljük kétféleképpen: vagy mind számítson külön elemnek, vagy egyik se! (A külön szónak számított egy szótagos igekötő miatt a 12. E) pont értelmében az *átútpapír, lepárlóüst* stb. típusú összetételeket mind szét kellene választani!) Magyar szempontból értelmes idegen előtag (amelyet aztán a sor végi elválasztáskor is külön szónak kell számítani) nincs-e több a néhány felsoroltnál? — A bizottságot erősen érdekelné, mi ezekről a problémákról a Nyr. olvasóinak véleménye.

táncruha; szocialista brigád, szocialista brigádmozgalom stb. (Bár a szabály szerint *népitánc-ruha, szocialistabrigád-mozgalom* stb. is írható lenne.) — Ha szószaporítás nélkül lehetséges, éljünk inkább szerkezetes megoldással: *lőtt vadak, lőtt vadak árusítása* stb. (Nem: *lőttvad-árusítás* stb.)

c) Két azonos utótagú összetétel (pl. *munkásszövetség, parasztszövetség*) különböző előtagja gyakran lép egymással mellérendelő kapcsolatba (*munkás-paraszt*). Az ilyen szerkezetű minőségjelzős előtagot különírjuk az utótagtól: *munkás-paraszt szövetség*. Hasonlóképpen: *szövőipar, fonóipar*, de: *szövő-fonó ipar; ajakhang, foghang*, de: *ajak-fog hang; fényjáték, árnyjáték*, de: *fény-árny játék; rézötvet, aranyötvet*, de: *réz-arany ötvözet*; továbbá: *kutya-macska barátság, föld-levegő rakéta* stb.

23. Főneveket és mellékeveket tulajdonnevekhez a következőképpen kapcsolunk.

a) Ha egy tulajdonnév egy köznévnél minőségjelzője, a két szót különírjuk egymástól: *Mariska néni, Dezső bácsi, Fazekas elvtárs; Kovács mérnök; a Nagy család, a Kalmár fiú; Zsiguli gépkocsi, Fabulon arckrém*; stb. — Hasonlóképpen: *Julianus barát szobor, Kászim pasa bástya* stb. (vö.: földrajzi névi szabályok!)

b) Ha egy tulajdonnév egy köznévvvel vagy ennek (rendszerint -i, -s, -ú, -ű, -jú, -jű képzős) melléknévi származékával valamilyen jelöletlen összetételt alkot, kötőjellel kapcsoljuk őket össze: *Afrika-kutató, Ady-szobor, Kazinczy-verseny, Mátyás-templom; Balassi-strófás* (vers), *Kossuth-díjas* (tudós) *Mária-arcú, Herkules-erejű; József Attila-díj, Apáczai Csere János-émlék-ünnepély*; stb. (Vö.: földrajzi névi szabályok!)

Az ilyen kapcsolatok közül néhány köznévvé vált. Ezeket kisbetűvel kezdve egybeírjuk: *áldámsutka, pályfordulás, röntgensugár* stb.

25. Az összetett számnevek és a számok írásával az Egyéb tudnivalók című fejezetben található pontok foglalkoznak. (Vö. . . .)

*

Őszintén remélem, hogy a Nyelvőr olvasói egyet fognak tudni érteni a fentebbi szabályokkal, rendszerezésükkel és megfogalmazásukkal. Véleményüket — akár helyeslő, akár elutasító — szíveskedjenek nekem eljuttatni (Bp., Pesti Barnabás u. 1.; 1052). Így a Helyesírási Bizottságnak módja lesz az észrevételeket figyelembe venni a végleges szabályzati szöveg kialakításakor.

Fábián Pál

Az ifjúsági nyelv szókészletének eredete

1. „Aránylag új fejlemény a rétegnyelvek között. Előzményei a diáknyelv meglehetősen régi múltjába nyúlnak vissza, de a mai ifjúság sajátos nyelvhasználata nem korlátozódik a diákságra, hanem — bizonyos árnyalati különbségekkel — kiterjed az egész korosztályra (a tizen- és huszonevesekre), foglalkozástól, társadalmi helyzettől és rétegződéstől függetlenül” (Mai magyar nyelvünk. Szerk.: Grétsy László. Bp., 1976. 92). A szakirodalom csak az 1960-as évektől

beszél az ifjúsági nyelvről mint önálló rétegnyelvről. Az első nagyobb értékelő tanulmány is ekkor jelent meg erről a nyelvváltozatról (Kovalovszky Miklós: Az ifjúság nyelvéről. Valóság, 1963. 5. sz. 66—75). Addig diáknyelvről szoktak beszélni, a tanulók csoportnyelvéről, „amely az irodalmi nyelvtől, a köznyelvtől és a népnyelvtől csak a szókincsben tér el, s ezek az eltérő szavak főleg az iskolai életre vonatkoznak” (Matijevics Lajos: A vajdasági magyar diáknyelv. Újvidék, 1972. 24).

Bár a régi diáknyelvi gyűjteményekben sok olyan szó szerepel, amely nem az iskolai életre vonatkozik, de minthogy az iskolai élet szavai alkotják e szókincs zömét, a diáknyelv elnevezés és a csoportnyelvek közé sorolás teljesen indokolt volt. A nem iskolai fogalmakat jelölő szók beszívargása a diáknyelvbe már a XVIII. században elkezdődött. Ma pedig annak vagyunk tanúi, hogy szinte teljesen eltűntek azok a különbségek, amelyek régebben a diáknyelv és a nem iskolába járó fiatalság nyelve között megfigyelhetők voltak. Ma már nem egy iskola, egy kollégium vagy akár egy város a diáknyelv egy-egy változatának a határa, mint lehetett a XVII—XVIII. században a sárospataki vagy a debreceni kollégium, hanem általában ugyanazt a nyelvet beszélik Nyíregyházán, Jászberényben, Kőrmenden, sőt — Matijevics idézett művének szótára szerint — jórészt a jugoszláviai Újvidéken is. S ennek a nyelvhasználatnak az a jellemzője, hogy az iskolai élet fogalmai csak a kisebb részét alkotják, a nagyobb rész az élet legkülönbözőbb területeire és mozzanataira vonatkozik, mindarra, ami csak a fiatalság életével kapcsolatba kerül vagy kerülhet. A fiatalságnak ezt a szókincsét, szóhasználatát nevezzük ifjúsági nyelvnek.

Az általánosságban egységes nyelvváltozat kialakulása annak a következménye, hogy a serdülő- és az ifjúkor sajátos lelkialkata, az ötvenes évek végének és a hatvanas évek elejének különleges társadalmi, iskolapolitikai helyzete és nem kis mértékben a beatzene (vö. Kőbányai János: Beat-ünnep. Látóhatár, 1978. nov. 188) a fiatalságot többé-kevésbé egységes réteggé kovácsolta. Az azonos vagy rokon pszichológiai vonások, a hasonló tanulási, munka-, sportolási és szórakozási lehetőségek kialakítottak egy bizonyos magatartásformát, és kitermelték az ennek megfelelő nyelvhasználatot, amelyet ma a fiatalság nyelvének nevezünk, és a rétegnyelvek egyikeként tartunk számon.

2. Az ifjúsági nyelv a köznyelv és több szaknyelv sajátos ötvözete. Azt jelenti ez, hogy szókészletét a köznyelvből és a különböző csoportnyelvekből merítette és meríti. Sok szavának az eredetét azonban csak nagyon nehezen vagy egyáltalán nem lehet kideríteni, ugyanis a szavak a nyelvi rétegekben való vándorlásuk során gyakran igen nagy mérvű jelentésváltozáson mentek át. Az ifjúsági nyelv meglehetősen sok idegen elemet is tartalmaz. Egy részük az átadó szaknyelvekből került át, másokat pedig az iskolában tanult idegen nyelvekből, a televízióból, a rádióból és az olvasmányaikból vettek át a fiatalok.

3. a) Az ifjúsági nyelv szavainak zöme — a többi rétegnyelvhez és a csoportnyelvekhez hasonlóan — a k ö z n y e l v b ől való. Az átvétel során azonban e szók jelentésváltozáson mennek át, tehát mást jelentenek az ifjúsági nyelvben, mint a köznyelvben.

A jelentésváltozások módjai közül a névátvitelnek van igen fontos szerepe e nyelvi réteg szókészletének gazdagításában. A hasonlóságon és az érintkezésen alapuló névátvitelre egyaránt igen sok példát találhatunk. Ötletesség,

alkotó fantázia tükröződik igen sokszor az így létrejött szavakban. Gyakran igen nehéz felfedni és nyomon követni, hogy milyen képzettársítás útján keletkeztek, s néha csak következtetni tudunk a jelentésváltozás okára. Példák: *csónak*, *ladik*, *hajó* (cipő); *cső* (nadrág); *madzag*, *kötő* (nyakkendő); *trombita* (orr); *csőr*, *csipogó*, *fecsegő* (száj); *lapát*, *takaró*, *legyező*, *vitrola* (fül); *szipka*, *mankó*, *lőcs*, *pálca*, *kóró*, *pipa*, *pata*, *csülök* (láb); *bőr*, *anyag*, *massza*, *moha*, *macska*, *portéka*, *tyúk*, *csibe*, *tojó*, *áru* (leány, nő); *ürge*, *mókus*, *madár*, *tag*, *fej* (férfi); *siló*, *takarmány*, *burok* (étel); *szűnyog* (sovány fiú); *hordó*, *hájtömeg* (kövér); *bunkó*, *furkó*, *süket*, *hangyás*, *elefánt* (buta); *adi*, *endre* (ötszázforintos); *szobor* (tízforintos); *bélás* (kétförintos); *piroshasú* (százaz). Sok a köznévvé vált tulajdonnév: *piroska* (vöröshajú), *pacalgური* (kövér), *venyigejani* (buta), *aladár* (fiú), *andrás* (rendőr) stb.

Sokszor az új jelentést az adja, hogy két köznyelvi szóból, amelyek a köznyelvben nem állhatnak egymás mellett, szó szerkezetet vagy szóösszetételt hoz létre az ifjúság. Pl.: *szűnyogcsődör*, *izompacsirta*, *szűzfülű* (nem hallgatja meg a malac vicceket), *szórdízel* (ló), *macskabenzin* (tej), *apatej* (bor), *észgyár* (igen okos), *agytröszt*, *tanbolond* (tanár), *mirelit fül*, *konzerv fül* (elálló fül), *lordok háza*, *napozik a föld alatt* (meghal), *menő duma* stb.

Az igéket hozzájuk nem illő igekötővel kapcsolják össze, s így kap az ige új jelentést: *becsókol*, *betörülködzik* (berúg); *lebang*, *lelomboz* (elkeresedik); *főlpörög*, *berág* (feldühösödik); stb.

Sokszor azzal hökkenti meg a fiatal a hallgatóját, hogy a szónak a helyzetéhez nem illő vagy a köznyelvben nem használt színanimáját használja. „Ez disznóság!” — mondja a köznyelv. „Ez sertésség!” — hangzik a diáknyelvben. Az arcátlan helyett a *képetlen*, a bogaras helyett a *hangyás* szó járja.

A köznyelv szavainak, szólásainak felhasználásával, az utóbbiak elferdítésével vagy azok analógiájára sajátos szólásokat teremt. Az ifjúsági nyelv frazeológiája hihetetlenül gazdag. 53 kutatóhelyről több mint 800 szólást jegyeztek fel gyűjtőim. Sok közülük minden kutatóhelyen ismert, mások pedig csak egy-egy helyen. A rétegnyelv legváltozékonyabb része. Ha egy-egy szólás közismertté válik, sokan használják, már megúnt közhely lesz, s újat találnak ki helyette. A nagyvárosokban születnek, s onnan kerülnek át a kisvárosok, a községek nyelvhasználatába. De mire ide jutnak, a nagyvárosi fiatalság már újakat talált ki ezek helyébe. A szólásoknak e gyors változása miatt érezzük azt, hogy a fiatalok nyelve friss, találékony és kifejező.

A szólások zöme szóláshasonlat. Egy részük közismert szólások átalakítása, megváltoztatása. Az ifjúságnak azonban a sajátos szólásaival nem az a célja, hogy valamit szemléletessé tegyen, hanem inkább az, hogy újat és nagyot mondjon, a beszédével is feltűnjön; de igen sokszor csak a beszéd töltelék szerepét játssza a szólás. Sok közöttük a friss, az ötletes alkotás, de sok az ízléstelen és durva találmány is. Pl.: *Pattog, mint a nikkolbolha*; *Bőg, mint az álmos tehén*; *Röhög, mint akinek a hóna alá köptek*; *Olyan vagy helyből, mint más nekifutásból*; *Olyan dagadt, hogy csak a körorvos tudná megvizsgálni*; *Összement, mint a vizes harisnya*; *Kitört, mint a véceajtó* (elfogta a düh); *Rojtos, mint a farmer szegélye*; *Olyan a lába, mint a totóban az x*; *Olyan x a lába, hogy két lavórban sem tudná megmosni*; *Olyan kicsi, ha leül a föbe, rácsöpög a harmat*; *A szesz lassú méreg, de mi ráérünk*; *Ne tanulj, inkább igyál, az jobban meglátszik rajtad*; *Mindenüti jó, de legjobb a sör*; *Amit ma megihatsz, ne halaszd holnapra*; *Kinek lesz ettől gyereke?* (Nem érdekes); *Örülnek otthon, hallják, hogy eszik a fiuk* (Ne csámcsogj!); *Na, még víli!* *Nem, majd mákos!* (Természetesen);

Bedobja a rikácsot (kiabál); *Kétoldali munkaundora van*; *Nem komálja a munkát* (nem dolgozik) stb.

A köznyelv a folytonosan változó és örökké megújuló ifjúsági nyelvnek a legfontosabb forrása. Innen meríti szókészletének majdnem 80%-át. A meglehetősen gyorsan változó nyelvnek ugyanakkor ez a legváltozóbb rétege. Meglepő dolog az, hogy a tolvajnyelvből, a diáknyelvből és az egyéb szaknyelvekből átvett szók mennyire meg tudják tartani a helyüket, a köznyelvi szók, elsősorban a szóösszetételek és a szólások, milyen gyorsan változnak.

b) A diáknyelvi szókincs mintegy alapszókincs az ifjúsági nyelvnek.

A Magyar Nyelvőr szinte megjelenésétől kezdve közöl diákszókat, diák-szólásokat az egész ország területéről. Valószínűleg a figyelmet a XIX. század második felében megerősödő magyar regényírás hívta fel a diáknyelvre. Jókai Mór, Kuthy Lajos, Tolnai Lajos és mások a regényeikben elég gyakran felhasználják a diáknyelvi szókat, bár nagyobb mennyiségű szót csak Jókai közül az „És mégis mozog a föld” című regényében. Erre az időre már hazánkban is kialakul néhány híres iskolaközpont, s magával hozta diáknyelvre kialakulását. E csoportnyelv gyűjtője és megőrzője az 1890-es években megjelenő Tanulók Lapja című diákújság lesz. Ebben jelent meg először, s csak majd 1898-ban önálló kiadványként Dobos Károlynak „A magyar diáknyelv és szótára” című munkája. Dobos ismerteti meg az érdeklődőkkel a diáknyelv gazdag külföldi szakirodalmát, és szorgalmazza a hazai diákszókincs felgyűjtését és tanulmányozását. Egymás után jelennek meg a szógyűjtések és rövidebb nyelvhelyességi, stilisztikai értékelések, de a diákság sajátos nyelvének szóalkotásmódjaival, eredetével, jellemzésével részletesebben nem foglalkozik szinte senki sem. Aki pedig foglalkozik vele, elsősorban az argó vonásait emeli ki. Benedek Károly a diákság különleges dialektusának nevezi a diáknyelvet (Nyr. 37: 26), Velledits Lajos szerint „link nyelv”, s a link szó jelentése: hazugság, félrevezetés. A tanulók egymás közötti tolvajnyelve szerint ez a nyelv (MNY. 13: 60, 91). Balassa József is a tolvajnyelvvvel együtt a titkos nyelvek közé sorolja: „különösen ott fejlődik erősebben s válik igazán titkos nyelvvé a diáknyelv, ahol a diákok nagyobb tömegben élnek együtt” (A magyar tolvajnyelvről — A magyar tolvajnyelv szótára. Bp. 1924. 34). Vajthó László (Nyr. 59: 219) és Bárczi Géza (MNY. 27: 287) a diáknyelv argó vonásait látják meg, és elsősorban argotikus jellegét emelik ki. Vajthó László nagyon erősen kritizálja az idézett helyen a diáknyelvet, „minden társadalmi osztály argotjának összetétele” szerinte ez a nyelv.

A diáknyelvből, amióta csak szógyűjtésekből valamennyire ismerjük, kimutathatók argó elemek, a budapestiből több, a vidéki városokból jóval kevesebb. Ennek a sajátos szókincsnek a nagyobb része azonban mindig az iskolai életre vonatkozott. Nem akart sohasem a diákság titkos nyelvet teremteni magának, legfeljebb egy-egy igen kis számú csoportja. Ismerték és ismerik e szókincs a tanárok, a felnőttek, s nem egyet ezek közül ők is felhasználnak a társalgási nyelvben. Matijevics idézett művében nagyon pontosan elkülöníti a diáknyelvet az argótól és a tolvajnyelvtől. Kimutatja azt, hogy a diáknyelv használói a diákok, a szókincs használatának oka a pajkosság, a jókedv, a vidámság, a célja pedig tréfálkozás, hangulatkeltés, gúnyolódás, vagánykodás. Az argó használói a munkakerülők, csavargók, az alvilághoz tartozók, a közlés oka a romlottság, cinizmus, célja a titkolózás, a feltűnés;

a tolvajnyelv használói pedig a tolvajok, félelemből és titoktartásból használják sajátos szókincsüket (vö. i.m. 22). Rossz tanulók, csavargó diákok mindig voltak, akik feltűnési vágyból szívesen barátkoztak és szórakoztak városuk rossz hírű és csavargó fiataljaival, átvették azok szóhasználatát, és terjesztették az iskolában. Ha régi fegyelmi szabályzatokat tanulmányozunk, szinte valamennyi (az általam ismertek), tiltja a város rossz hírű és csavargó elemeivel a barátkozást, „mocskos” beszédjüknek a használatát. Jókai több regényében is a kicsapott diák bűnei között e tilalmak megszegése is ott szerepel (És mégis mozog a föld, Szép Mikhál stb.). A diákok nyelvét e tények miatt azonban nem tekinthetjük mindenestől argónak vagy tolvajnyelvnek.

Legutóbb Mizser Lajos állította össze a diáknyelv jellemző témaköreit (Nyr. 96:285). Az iskola intézményei, részei, a tantárgyak, a velük kapcsolatos felszerelések nevei, az osztályzatok, a bukás megjelölései, a tanítási órán történt események, az egyéb, órán kívüli iskolai tevékenységek megnevezései képezik ezeket. Szerves részei a diáknyelvnek az iskolában használt tulajdonnevek is, a becenevek, a tanulók és tanárok ragadványnevei, intézmények és helyek sajátos diáknyelvi elnevezései.

A diáknyelv is, mint a diákok csoportnyelve vagy szaknyelve, jórészt az ország egész területén egységes. Az azonos célok, az egyes iskolafajtákban az egységes művelődési anyag, az azonos iskolai körülmények, az egyforma vagy hasonló szórakozási módok és lehetőségek fűzik a diákságot egységes csoporttá ma már az iskoláskor különböző fokain. Igen erős a hatása az ifjúsági nyelvre, hiszen szinte minden fiatal valamilyen fokon, valamilyen formában, esti vagy levelező tagozaton tanul.

Szinte az egész ország területén az iskolát, a különböző iskolafajtákat ugyanazokkal a szavakkal nevezik meg: *tanház*, *isi*, *suli*, *sulaj*, a főiskola *fősuli*, a középiskola *középsuli*, a gimnázium *gimi*, az iparitanuló iskola *inas-egyetem*, *nasisuli* stb. Az igazgató *nagyfőnök*, *főnök*, *nagydiri*, *góré*, *seriff*, *főmajster*, *főmufti*, a helyettese *pótfej*, *kisdiri*, a tanárok *tancsik*, *okítók*, *mes-terek*. A tantárgyak: *sírásóra* (írásóra); *tortaóra* (tornaóra); *tesi*, *teső*, *tornaszád* (tesnevelés); *tőci*, *tőri*, *törcci*, *töresz* (történelem); *nyögtan*, *nyötan* (nyelvtan); *bio*, *biol*, *biosz*, *biológ* (biológia); *rém-tan* (mér-tan); *főci*, *főcesz* (földrajz); *dög-tan* (állattan); *matek*, *matesz* (matematika); *ruszki* (orosz); *rohadalom* (irodalom); *ábris* (ábrázoló); *kornyika* (ének); *statek* (statisztika); *duma* (világnézet); *kopogtatás* (gépírás); stb. A felelés: *felhívás keringőre*, *kóbor apácák vezércsele*. A jeles: *ötös*, *jelős*, a közepes: *közép*, *közepeske*, *középfinom*, *aranyközép*, *hárem*, a kettes: *proletár*, *proletárjeles* („Jó az a szegény proletárnak!”), *kettős*, *ketteske*, *stabil jegy* (talpa van, és nem billeg), az elégtelen: *tők*, *szög*, *szalmahúzó*, *dugó*, *gerenda*, *tűzifa*, *mennyezethorog*, *daci*, *cumó*, *gyufa*, *fa*, *karó*, *kampó*, *bunkó*, *pejkó*, *csikó*, *elefánt*, *kanca*, *ló*, *csikanca*, *dekli*, *dákó*, *zakó*, *tojás*, Aki sok elégtelent szerez, az *fásít*, aki még többet, az *teljesítette már az ez évi fásítási tervét*. Aki elégtelent kap, *bezüg*, *betököl*, *lovon meg haza*; a bukás *buksza*; aki megbukik, *lemaradt*, *elhasalt*, *bukfencezett*, azt *elhúzták*, *elrántották*, *kinyomták*, *kirúgták*, *megvágták*, *bevonták a betétlapját*, *visszatapsolták*. *Nyári egyetemre jár* az a diák, aki javítóvizsgára készül. *Buzgó mócsing* a szorgalmas diák; *gyalu* vagy *simaképű* a hízélgő, ő *rokkázik*, *pedálozik*, *hajtja magát*; a magoló *zubrizik*, *benyalja a leckét*; a gondolkodó, az okoskodó *filózik*; az a tanuló pedig, aki bevallja, hogy nem készült *bedobja a törülközőt*. A diákotthon, a kollégium *kolasz*, *kolesz*, *koli*, *koles*, *gettó*, *kóter*, *lágér*, *apartman*, *vigram*; az ott lakók a *kolisok*, a *kolisták*, az ott főzött ételek: *kaja ala kollégium*, *siló*, *tápszer*, *Petőfi leves* („Minek nevez-

zelek?"), *sportleves*, *BMV leves* („Bele minden vacakot!”), „*Valamit visz a víz*” (Zilahi egyik regényének a címe), *Leníngrádleves* (Bevehetetlen, mint Leningrád volt a II. világháborúban), *menzaleves* (zöldségleves), *pojánk*, *tejbepípi* (tejbedara), *URH* (rizseshús), *robbantott csirke* (csirkepörkölt), *lófej* (paprikás főtt hús), *gyíkhús* (húskonzerv) stb.

A diáknyelv sok szavát lehetne még felsorolni, amely az iskolai, a diák-otthoni életre vonatkozik. Minden diákvárosnak van több olyan szava, melyet csak ott ismernek és használnak.

c) A *tolvajnyelv* a köznyelv és a diáknyelv mellett a harmadik fő forrása az ifjúsági nyelvnek.

A magyar tolvajnyelv történetét, a szókincs eredetét, szóalkotási módjait, e szaknyelv megmagyarosodását tudományos alpossággal már többen megírták. Balassa József inkább nyelvhelyességi szempontból vizsgálta, és megmutatta a más csoportnyelvekre gyakorolt hatását (A magyar tolvajnyelvről — A magyar tolvajnyelv szótára. Bp., 1924.). Bárczi Géza megvizsgálta az eredetét, szóalkotási módjait (A pesti nyelv. MNy. 27: 228, 284; 28: 85), Kiss Károly pedig a mai tolvajnyelvi szókincs szóalkotási módjait, megmagyarosodását írta meg, és összeállította a szótárát (i.m. Bp., 1963). A régebbi szakirodalmat Bárczi Géza idézett művében részletesen ismerteti.

A tolvajnyelv szavai gyorsan elavulnak, és hamar átadják helyüket új szavaknak. A tolvajok csak így tudják megőrizni nyelvük titkosságát. Az ifjúsági nyelv szókincse is, legalábbis egyes rétegei eléggé változóak, de ez a változás nem a titkosságra törekvésből fakad. A csoporthoz való tartozást, a beavatottságot fejezi ki inkább. A nemzedékek változása is hozzájárul átalakulásához, fejlődéséhez. E különböző jellemzők ellenére is meglehetősen sok a tolvajnyelvi szó az ifjúsági nyelvben, sőt néha úgy látszik, mintha a számuk egyre szaporodna, mintha az ifjúsági nyelv legfőbb forrása éppen a tolvajnyelv lenne.

A vizsgálatot több dolog is nehezíti. A tolvajnyelvnek is ma már a legfőbb forrása a köznyelvi szókészlet. Onnan vesz át szókat más jelentésben. A kevés tolvajnyelvi szótár és a még kevesebb diáknyelvi szótár nem ad lehetőséget annak a kiderítésére, hogy egy-egy tolvajnyelvi és diáknyelvi szónak közös forrása-e a köznyelv, vagy a szó a tolvajnyelv közvetítésével került be az ifjúsági nyelvbe. A *beugró* a tolvajnyelvben is, az ifjúsági nyelvben is a belépődíjat jelenti, a *cica* mindkét változatban bizalmas megszólítása leánynak, nőnek, a *dögivel* jelentése: tömegesen, a *falhoz állít* becsap, a *feltör* előbbre jut stb. mind olyan szó, amelynek az egyik nyelvi rétegből a másikba az útja nagyon bizonytalan. Matijevics Lajos feltételezi azt, mivel az ilyen szavak jó része nem az iskolai életre vonatkozik, „az argóban keletkeztek, vagy abban vették fel a sajátos jelentést, s így kerültek át szókölcsonzással a tanulók nyelvébe” (i.m. 38). Ez a felfogás azonban csak a diáknyelvi eredeztetésüket zárja ki, a diáknyelv pedig csak egyik forrása az ifjúsági nyelvnek.

A 60-as években az ifjúság nyelvhasználata nagy felháborodást váltott ki társadalmunkban, a felnőttek körében. Az újságokban és a folyóiratokban egymás után jelentek meg cikkek a rétegnyelv torz kinöveléseiről, ízléstelenségeiről. Elsősorban a tolvajnyelvi átvételeket támadták. S mivel a nyelvi magatartás is része a teljes embernek, a szavak használata mögött a társadalom igazi értékeinek a megvetését, cinizmust láttak. (Grétsy — Kovalovszky: Hogyan beszél a mai ifjúság? Nyr. 89: 139; Boros Tiborné: Zsargon és

magatartás. Nyr. 89:147, Köznevelés 1975/2.3; Szende — Károly — Soltész: A szép magyar nyelv. 1967. 167—8; Fischer: Hogyan beszélnek a fiatalok? Élet és Irodalom 1974. jún. 29; Szűts: Argó és írói nyelv. NytudÉrt. 83. sz. 605; Bencédy: Nyelvművelő tanácsok. 1968. 28—9 stb.)

Az ifjúsági nyelvnek a tolvajnyelvi szókkal tele változata azonban korántsem annyira elterjedt, mint sokan gondolják. Általában az ifjúság körében használatuk mértéke függ az érzelmi állapottól, továbbá attól, hogy a beszélő milyen csoporthoz tartozik. Az bizonyos azonban, hogy ezeket a szokat a fiatalság ismeri, s az ifjúsági nyelvnek a legnagyobb bűne az, hogy átmeneti e szavak egy részét a köznyelvbe. A *hantál, dumál, halandzsa, pasas, frász, fuccs* stb. szók is valaha tolvajnyelvi szók voltak, s a diáknyelv közvetítésével kerültek át a társalgási nyelvbe.

1973-as, 1974-es gyűjtésemben még csak száz körül van azoknak a szavaknak a száma, amelyekről a tolvajnyelvi eredet kimutatható. Az 1977-es, 78-as években az ország nagyon különböző helyeiről származó főiskolai hallgatók útján végeztetett gyűjtésekből 452 szerepel Kiss Károly tolvajnyelvi szótárában is. Budapesti hallgatóim gyűjteményében több mint 350, a pécsi és miskolci hallgatók gyűjteményében 262 tolvajnyelvi szó van, a debreceni, esztergomi, kaposvári, komlói hallgatók jóval kevesebbet jegyeztek fel. Arra is fölfigyelt több hallgatóm, hogy az üzemekben dolgozó fiatalság nyelvében sokkal több a tolvajnyelvi szó, mint az iskolai tanulók nyelvében. Egyik miskolci gyűjtőm azonban megjegyezte azt, nem lehet így általánosítani, ugyanis egyik-másik diák szóhasználat a „bármely tolvaj becsületére válna” (az ő megjegyzése).

Egy csokornyí a minden gyűjtőmnél feljegyzett szavakból: *ablak, alma, almás, andris* (rendőr), *apák napja, apafej, apák boltja, áru* (nő), *átdob, átráz, átver, bagózni, balek, balhé, bedülni, begyulladni, beköp, bemárt, benne van a buliban, bepaliz, betintáz, bige, bigyó, broki, bukni valakire, bula, burkol, buzi, cucc, cuki, csaj, csaszi, csehó, csór, csöves, csövez, csuka, csurglizni, delta, didi, dilis, diliház, dög, drót, duma* stb.

E szavak egy része ma már a társalgási nyelvnek is szinte szerves része.

d) A sportnyelvből vett kölcsönzések. A sport szaknyelvéből vett, illetve a sport nyelvének közvetítésével az ifjúsági nyelvbe került szavak száma az utóbbi években hirtelen megnőtt. Az sportolás, a sport iránti érdeklődés, továbbá a sportolókkal való barátkozás magyarázza e szókinés terjedését. Természetesen az ifjúsági nyelvbe ezek a szók is jelentésváltozással kerülnek át. Igen szemléletes kifejezések, s ezért nyerek meg a fiatalság tetszését. A legtöbb szó értékű átvétel szó szerkezet vagy kifejezés, csak ritkán a szó magában. Ez utóbbiak viszont a köznyelvben többnyire csak szó szerkezettel vagy kifejezéssel adhatók vissza. Példák: NB I-es nő (csinos és szép nő), *szerelés* (ruházat), *csuka* (cipő), *kipecáz, kihorgász* (a tanár kihív valakit felelni), *bedobja a törülközőt* (bevallja, hogy nem készült), *kibekkel a felelést, átpasszol, nem tud labdába rúgni nálam* (nem tetszik nekem), *taccsot dob* (hány), *leütötte a lécet* (megbukott), *a csapásszámot fokozni* (gyorsabban enni), *van még egy dobásom* vagy *még egy menet hátra van* (még van valami lehetőség), *kiesett a formából* vagy *kiesett a vinkliből* (elfásult), *eddzünk!* (menjünk táncolni) stb.

e) A műszaki szaknyelvek, a technika nyelve a forrása a következő szóknak: *bilux* (szem), *lokátor* (fül, nagyfülű) *sárhányó* (láb), *ütköző*,

lőkhárító (mell), *futómű* (láb), *tankol* (iszik), *turáztassuk a torkunkat* (igyunk), *jó a karosszériája* (jó az alakja), *jó a futóműve* vagy *alváza* (szép lábai vannak), *bevonták a betétlapját* (megbukott), *kilazították* (kirúgták), *lerobbant* vagy *le van robbanva* (kimerült), *kiszáradt belőle a benzin* (elfásult), *szörmercedesz* vagy *zabmerci* (lovass kocsik), *egy hullámhosszon vagyunk* (egyetértünk), *leföldeli az antennát* (nem hall), *tranzisztoros* (kis lány nagy konttyal), *ampervadászok*, *amperbohócok* vagy *fázisbuzik* (a villanyszerelő szakközépiskolások), *olajbúvárok* vagy *olajtündérek* (a gépészeti szakközépiskolások), *buzgárok* vagy *csövesek* (a vízvezetékszerelő szakközépiskolások) stb.

A műszaki szaknyelvekből átvett szavak száma az utóbbi években nőtt meg. Az ifjúság érdeklődése elsősorban az autóról, a rádióról és a televízióról iránt igen nagy. A technika nyelvéből átvett szavak eredeti jelentésükben jórészt ezekkel kapcsolatosak.

f) Átvételek egyéb szaknyelvekből és rétegnyelvekből.

A katonanyelvből: *kopaszok* (az elsősök), *terepjáró* (cipő), *betonfejű* (buta), *megsuhint* (megérint), *lakti* (laktanya), *slapek*, *slapci* (katona); a színház nyelvéből: *jelenés* (találka), *viasszatapsolták* (évismétlésre bukkott); a kártyások nyelvéből: *veszi a lapot* (megértette), *a partiban az ást vinné* (első lenne), *kihívja egy partira* (verekedni akar), *passz* (kész); a népnyelvből: *surmó*, *gönc*, *battyog*, *megáll benne az ütő*, *odasóhaj*, *nyakolaj*, *pampula*, *lepényleső*; stb.

4. Az ifjúság nyelvében igen szép számmal fordulnak elő idegen szók. A tolvajnyelvi átvételek között különösen sok van. E szavak történetét Szilágyi Ferenc dolgozta fel (A magyar szó regénye. Bp. 1972. 130–34). A *csaj*, *meló*, *pia*, *haver* és társaik a legrégebbi átvételek, és a rokon értelmű szók nem tudják őket kiszorítani.

Más szavakat közvetlenül vett át idegen nyelvből ifjúságunk. Az orosz nyelvből: *pityorka* (jeles), *csaszi* (óra), *vinó* (bor), *ócseny* (jó), *szpasziba* (köszönöm), *harasó* (jó), *da* (igen); német átvételek: *ja*, *fater*, *muter*, *grószfater*, *grószmutter*, *lahol*, *laheszol* (nevet), *szejbol*, *stirel*, *hejl*, *sluszt csinál*, *auf vider kukucs* (viszontlátásra), *strassze* (út), *danke* (köszönöm); angol átvételek: *oké*, *heló*, *báj*, *báj-báj*, *gud*, *jard*, *tinédzser*, *tenksz*, *tenk ju*, *meni tenksz*, *pliz*, *vi*, *jesz*, *ó jesz*, *nó*, *mani*, *steksz*, *dollár*, *font*, *alrájt*, *apartman*, *vigvam*, *serif*, *sztrit*, *görl*, *men*, *bárd* (férfi), *jegymen* (kalauz) stb. A pénzneveket más nyelvekből is átvette a fiatalság: *piászter*, *ruppó*, *pezó*, *frank*. Nagyon szereti használni a becenevek idegen változatait. A fiatalságra a 60-as években annyira jellemző nyugatimádat sokasította meg ennnyire az idegen szavakat.

5. Az ifjúsági nyelv a köznyelvből, a csoportnyelvekből és az idegen nyelvekből veszi át sajátos szókincsét, legtöbbször az egyes szavakat más jelentésben, s igen gyakran más alakban is. Nyelvünk szóalkotási módjai közül elsősorban a szóösszetételt és a szóképzést használja fel arra, hogy szavai minél újszerűbbek, kifejezőbbek legyenek. Különösen szereti a játékos szóképzést, de a szóalkotásnak egyéb játékos, a köznyelvben ritkábban előforduló formáit is felhasználja. Kovalovszky ezt tartja az ifjúsági nyelv értékének, szerinte „ezek az értékek — főleg nyelvészeti szempontból — mentik és ellensúlyozzák az ellenszenves, káros vonásokat” (Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. Bp., 1977. 124).

a) *A szóösszetételek.* Az összetett szavak száma igen nagy az ifjúsági nyelvben. Az egyes összetevők nagy része önmagában közömbös jelentésű, s nincs kapcsolatban a létrejött új szóval, amely gyakran igen erős érzelmi tartalom hordozója. Gyakran a köznyelvi összetétel kap új jelentést, de még gyakoribb az, hogy olyan szavakat kapcsol össze az ifjúság, amelyek jelentésük miatt egymás mellé nem kerülhetnek. Az is előfordul, hogy köznyelvi szóösszetétel elő- vagy utótagja helyett annak rokon értelmű párja szerepel, s így még erősebb stilisztikai hatást kelt az új szó. Gyakori az olyan szóösszetétel is, amelynek elő- vagy utótagja megváltozott alakban szerepel a szóösszetételben. Gyakori a szokatlan igekötő-használat. Az összetételek zöme alárendelő összetétel. Példák: *kuklyuk* (szem), *benzinkecske*, *csőszamár*, *tanház*, *verébkolosszus*, *cérnaegyetem*, *ragyaggyomláló*, *macskabenzin*, *apatej*, *szobalövedék* (tarhonya), *lármaaláda*, *csontlevestöltelék* (sovány ember), *szűnyogcsődör*, *dilikokárda*, *észgyár*, *kenyérgőzős*, *zabdízel*, *szórdízel*, *proletárszendvics*, *mamutvita*, *sódercsere*, *jegymen* (kalauz), *szájlengetés*, *szőnyegcirkáló* (tacska), *gumifaültetvény*, *tejcsárda*, *hájtorony*, *gőzkoca*, *tetűpuska*, *bezüg*, *összecsókolóznak*, *kibuliz*, *hazavág*, *betörülködik*, *lepang*, *lelomboz*, *lepusztul*, *leájul*, *megdumál*, *főlpörög* stb.

b) *A s z ó k é p z é s.* A fiatalság nagyon kedveli a kicsinyítő és a játékos képzőket. Ezek többnyire a megrövidült szótőhöz vagy az összetételek megrövidült elő- vagy utótagjához járulnak. Ugyanazzal a képzővel egyformán képez szokatlan igéből és névszóból. Példák: *fura*, *bicaj*, *sulaj*, *cigi*, *cuki*, *spéci*, *vili*, *dősz*, *diri*, *difi*, *bizti*, *paci* (pacák), *fati*, *muti*, *pasi*, *hapi*, *isi*, *tesi*, *csini*, *kősz*, *szivi*, *vityi*, *gyaki*, *ubi*, *furi*, *kósi*, *nyaki* (nyakkendő), *oszt* (osztályfőnök), *törce*, *főci*, *naci* (nadrág), *nonáci*, *ruci* (ruha), *nacó*, (nadrág) *prémcsi*, *docsi*, *dolcsi*, *ircsi*, *vilcsi* (világos), *dumcsi*, *rendicsek*, *maflcsek*, *trabicsék*, *colinger*, *farmó* (farmer), *bratyó*, *retyó*, *tesó*, *puló*, *venyóc*, (venyige = láb) *linkóci*, *stekó* (stex), *spinkóci*, *spinkó*, *fizu*, *cicu*, *mamu*, *papu*, *figyul* (figyel), *mahuci*, *mamuci*, *papuci*, *mamuli*, *papuli*, *macskulinkó*, *ficek* (fix), *matek*, *pasek*, *hapek*, *satyak*, *cerka*, *csajka* (csaj), *cafka*, *komika*, *papucika*, *anyóka*, *colos*, *dilis*, *stikkcs*, *deltás*, *fáris* (farmer), *kondis*, *gyaksi*, *nyaksi* (nyakkendő), *hapsi*, *anyus*, *cicus*, *papus*, *muksó*, *bratesz*, *dugesz*, *kolesz*, *furesz*, *gatyesz*, *tyukesz*, *gubesz*, *vilesz*, *retyesz*, *fajesz*, *vagesz*, *fizosz*, *biosz*, *tagosz*, *kokszi* (kontyos), *figyusz* (figyel), *fratrusz*, *haverusz*, *nasztó*, (nadrág) *robizik*, (robotol) *korizik*, *gőrizik*, *klotyó* (klozet), *dotyi*, *hombárfejű*, *hájfejű*, *gyíkfejű*, *lőcslábú*, stb.

c) *S z ó r ö v i d í t é s é s s z ó c s o n k í t á s:* *pősz*, *prof*, *labor*, *polgazd*, *fizkém*, *huli*, *tré*, *caj*, *cajgli*, *col*, *ne pim* (ne pimaszkodj!) stb.

d) *E l v o n á s:* *zaba*, *pia*, *kaja*, *klasz*, *légyszi* stb.

e) *M o z a i k s z ó:* *hábé*, *hőfő* stb.

f) *S z ó v e g y ü l é s:* *zacssálni* (zabálni + csócsálni), *kérdeklődni* (kérdezni + érdeklődni) stb.

g) *J á t é k o s s z ó f e r d í t é s e k:* *sírásóra*, *tortaóra*, *rohadalom*, *kamu rémtan*, *sejhaj*, *senék*, *köszvény* (köszönöm), *melódia* (meló), *janicsár* (ő a jani) stb.

i) *S e l y p í t v e e j t é s:* *cak*, *frötty*, *tuk* (tyúk) stb.

6. E szóalkotási módok felhasználásán kívül fiatalságunk igen sok hangutánzó és hangulatfestő szót hozott létre: *dum dum* (honvédelmi ismeretek), *karattyol*, *összeröffen*, *süsü*, *rötyi*, *retyó*, *klotyó*, (WC) *krehács*, *durrancs*, *tappancs*, *hebrencs*, *habaj*, *hepaj*, *locsifecsi*, *halihó*, *dummáj-dummáj* (gitár), *csörög*, *löttyögés*, *csoszogás* (tánc), *sumák* (halandzsa), *susmus*, *durmol*, *kuksizik*, *surpákol*

(takarít), *elhappol*, *elhupál*, *gyagyás*, *gyamarin*, *gyagyarek* (buta), *tüte*, *tütü*, *retyesz* stb.

7. A fiatalságnak az az egysége, amelyet a serdülő- és az ifjúkor lelkiállatának hasonló vonásai, a 60-as évek társadalmi helyzete és a beatzene hozott létre, s amely megteremtette a maga sajátos nyelvhasználatát, az utóbbi két-három évben felbomlóban van, elkezdődött az ifjúság csoportokra szakadása, mégpedig aszerint, melyik csoport melyik beategyüttes híve. Természetesen nem egyszerűen csak arról van szó, hogy valakinek melyik beategyüttes tetszik, hanem arról is, hogy milyen társadalmi réteghez tartozik, és milyen az életformája. Tulajdonképpen ezek sodorják, viszik az egyént valamelyik együttes vonzáskörébe. Egyre feltűnőbbé válik a mai 13–17 évesek igen nagy tömegeinek a kiválása, és az ún. kemény punkzenéhez való sodródása. Viseletben is elkülönülnek, nyelvben is. A nyelvhasználatukra jellemző a sok trágár szó és a sok idegen szó. Idegen szavaikat azonban nem az angol nyelvből merítik, ahonnan ez a zene származik, hanem a cigány nyelvből, ugyanis azoknak az együtteseknek, amelyekhez vonzódnak, a tagjai cigányok. (Vö. Kőbányai János nyilatkozta a televízió 1979. július 9-i „A nyelv világa” c. műsorában.)

Bachát László

A magyar nyelv gondozása külföldön

Tíz év óta, 1970-től végzi munkáját az Anyanyelvi Konferencia. Programja ismeretes: támogatja a külföldön élő magyarságot nyelvének megőrzésében és a magyar kultúra ápolásában. A magyar családok és iskolák számára tankönyvsorozatot jelentetett meg, nyaranta a Balaton mentén gyermekek számára üdüléssel egybekötött nyelvtanfolyamokat szervez, ifjak számára Sárospatakon minden évben nyelvtanulással egybekapcsolt magyarságismereti tanfolyamot rendez, Debrecenben továbbképzés folyik magyart tanító tanárok számára, s ugyanott részfeladatot vállal egy amerikai egyetem magyartanárképzésében,

A Magyarok Világszövetsége szervezésében négyévenként összeülő konferenciákra sok országból érkeznek az oktatás és művelődés szakemberei, iskolák szervezői és fenntartói, egyházak, magyar egyesületek képviselői. Tájékoztódnak egymás munkájáról, a nyelvmegőrzés és a kultúraápolás gondjairól, s ezek megoldásáról, tanácskoznak tervekről és megvalósításuk feltételeiről-módjairól. A folyamatos tájékoztatást a Nyelvünk és Kultúránk című folyóirat, a Magyar Hírek c. lap és a Szülőföldünk rádióadásai végzik.

A program — a biztató eredmények nyomán — egyre bővül. Előtérbe került a magyarnak mint második (idegen) nyelvnek a tanítása a megnövekedett érdeklődés nyomán a családi formáktól az egyetemi oktatásig, számításba véve azt is, hogy több állam intézményes segítséget ad a területükön élő idegen ajkúak anyanyelvi oktatása számára. A kultúraápolás programja nem csupán a zene- és néptáncművészetre korlátozódik, hanem kiterjed a néprajz, a népművészet és a történelem ismeretetésére is. A külföldi magyar irodalom alkotásait folyamatosan közlik a magyarországi folyóiratok, s megjelenőben van egy, külföldi magyar írókat bemutató antológia.

Az Anyanyelvi Konferencia anyanyelvi és kultúraterjesztő munkája az utóbbi időben hatékonyabbá vált. Magyar írók, művészek, tudósok külföldi útjai nagyban hozzájárulnak a kapcsolatok elmélyítéséhez, táplálják külföldön élő honfitársaink magyarságtudatának megőrzését, hazánkhoz való kötődését.

Az Anyanyelvi Konferencia kezdetben csak a nyugati, a kapitalista országokban élő magyarok és családjaik nyelvi és művelődési igényeinek kielégítésére fordított gondot. De az 1977. évi konferencián a Szovjetunióban, Csehszlovákiában és Jugoszláviában élő magyarság kulturális életének képviselői is megjelentek, és tájékoztatást adtak országuk magyar iskoláinak és művelődési egyesületeinek életéről, gondjairól.

A Konferencia negyedik ízben 1981-ben ül össze. Erre készülve a Konferencia védnöksége 1979 nyarán kibővített ülést tartott. Ezen is megjelentek a három szomszédos szocialista ország kulturális képviselői, s tájékoztatták a résztvevőket a magyar nemzetiségek iskolai és iskolán kívüli művelődésének újabb eredményeiről, problémáiról. Az ő beszámolóik közül négyet közlünk.

A szerkesztőség

I.

A magyar nyelv és tanítása Jugoszláviában

A kérdésnek, amely mostani értekezletünk figyelmének a középpontjában áll, konkretizált, tehát egy adott ország körülményeit figyelembe vevő vizsgálata kétségtelenül nem lehet egyetlen felszólalás feladata, s mi több: megközelítő teljességgel nyilvánvalóan csak egy külön értekezlet tudná tárgyalni, méghozzá olyan módon, hogy a nyelvészeken kívül szót kérnének a történészek, a művelődéstörténet, az irodalom- és sajtótörténet, a jogtudomány szakemberei. Nehéz lenne ugyanis a mai állapotokat értékelni anélkül, hogy ne ismernénk és ismertetnénk egy adott nyelvi létezés egész múltját, esetünkben a királyi Jugoszlávia kisebbségi politikájának, és az ezzel összefüggő kérdéseknek, jelenségeknek igen széles körét is. Ugyanakkor feltétlenül szólni kellene mindazokról az alkotmányos változásokról, amelyek az új, a szocialista Jugoszláviában lejátszódtak az ország felszabadulását követő harmincöt esztendőben. Csak ennek a tényei tudják megvilágítani és jellemezni mai státusát, amely végeredményben a magyar nyelv helyzetét, szerepét és állapotát, ezeknek kontextusában pedig a magyar nyelv és irodalom oktatását Jugoszláviában szabályozza. Ha tehát röviden, éppen ezért leegyszerűsítve, akarom ezt az évtizedeken át tartó, ma is dinamikusan változó folyamatot leírni, alakulási görbéjét megrajzolni, akkor azt kell mondanom, hogy a magyar nyelv Jugoszláviában a „családneyelvi” státusától az „államnyelvi” státusig jutott el. Ezek a nagy horderejű tények természetesen nem kerültek el a figyelmet. Anyanyelv- „államnyelv” címen egy tanulmánygyűjtemény tárgyalja (Újvidék, Forum, 1976), Rehák László pedig a Kisebbségtől a nemzetiségig című könyvében veszi szemügyre őket (Újvidék, Forum, 1978). Ilyen módon ismertetésüktől eltekinthetünk ezen a helyen. Csak arra szeretnénk figyelmeztetni, hogy nem pusztán a magyar nyelv kérdése mindaz, amit az „államnyelvi” státussal kapcsolatban el lehet mondani. Vajdaságban a román, a szlovák, a ruszin, országos viszonylatban többek között az albán, a török, az olasz nyelv is, ha csupán csak a nemzetiségek ilyen kérdését érintjük.

Mi azt szeretnénk megállapítani, hogy az elmúlt évtizedek során a jugoszláviai magyar tudományosság és oktatás Vajdaság oktatási rendszerének keretei között kiépítette mindazokat a formákat, amelyek lehetővé teszik a magyar nyelv hatékony művelését, oktatását, ápolását. Mert ha arról beszélünk, hogy a magyar nyelvet és irodalmat az óvodai intézményektől kezdve mindenütt tanítják, ahol magyar nemzetiségű lakosság is él, Újvidéken pedig egyetemi intézet foglalkozik vele, akkor azt is említenünk kell, hogy rendelkezésünkre állnak mindazok a segédeszközök is, amelyek a valóban eredményes munkát lehetővé teszik — azaz hogy elméletben és gyakorlatban egyaránt a t u d a t o s n y e l v h a s z n á l a t célkitűzései felé közeledjünk. Tudjuk, számtalan nehézséggel állunk szemben, de ne feledjük, azok a problémák, amelyekre gondolhatunk, nem csupán a két, illetve több nyelvű környezetre jellemzőek, hanem az egy nyelvű, nagyjából homogén környezetre is. Legalábbis erre lehet következtetni mind a szerb és horvát, mind pedig a magyarországi publikációk alapján. A több nyelvű környezet csak kielezi az anyanyelvhasználat tudatosságával kapcsolatos problémákat, de nem a többnyelvűség termeli és hívja elő őket. A jelek szerint ezek a nyelvi kommunikáció mai állapotának általános és alighanem világszerte érzékelhető jellemzői közé tartoznak. Másképpen

nem is kerülhetett volna sor például a Magyar Tudományos Akadémia nemrégiben meghozott rezolúciójára a magyar nyelvről. Ami pedig a jugoszláviai magyarság nyelvi életét illeti, a nyelv tanítása és tudatos használata kérdésében szoros összefüggést figyelhetünk meg közéleti nyelvvé válása és stabilizálódásának folyamatai, valamint a nyelvtanítás, a nyelvművelés és a nyelvészeti kutatások között. A társadalmi folyamatok a legkülönbözőbb, nyelvvel kapcsolatos igényeket támasztják a társadalmi megrendelés formájában, a nyelvoktatás és kutatás ugyanakkor ezeknek az igényeknek a kielégítését teszi lehetővé.

Könyv- és tankönyvkiadásunk bibliográfiája jól tükrözi alapvető formáiban ezeket a fentebb jelzett folyamatokat — nézzük akár az általános, akár a középiskolai tankönyveket, akár pedig a tudományos jellegű kiadványokat. A bibliográfia szerint (Csáky Piroska: A jugoszláviai magyar könyv 1945—1970. Újvidék, Fórum, 1973. sz első magyar nyelvtankönyv 1953-ban jelent meg Jugoszláviában a felszabadulás után, és pedig az általános iskolák ötödik, illetve a középiskolák első osztálya számára; egy év múlva pedig a folytatása, a hatodikos nyelvtankönyv készült el. Az első nyelvtankönyvek szerzője Penavin Olga volt, mások is bekapcsolódtak a munkába, úgyhogy az ötvenes évek végén a magyar nyelvi ismereteket Jugoszlávia magyar tannyelvű iskoláiban és tagozatain már tankönyvből tanulhatták a diákok. 1964-ben készültek el az első nyelvtani gyakorlófüzetek, amelyeknek egész sora jelent meg a hatvanas évek második felében, 1965-ben került sor magyarországi szakemberek bevonására is a munkába. A jelek szerint az 1967-es esztendő sajátos fordulópont volt a magyar nyelv és irodalom oktatásában. Ekkor készültek el az első nyelvi és irodalmi tankönyvek a szakiskolák tanulói számára, ekkor jelent meg az első nyelvápolási tankönyv a „szerbhorvát tannyelvű tagozatok magyar ajkú tanulói számára”, és indult meg a Tanuljunk magyarul! című sorozat is, most már azoknak, akik a magyar nyelvet kezdték tanulni. 1968-ban képes nyelvtan, 1969-ben pedig gyakorlónyelvtankönyv jelenik meg. Anélkül, hogy részleteznénk, hadd közöljük, hogy 1955-ben 2 tankönyv jelent meg a nyelvi ismereteket szolgálva, míg 1960-ban egy sem, 1965-ben viszont 10, 1970-ben pedig 13, a magyar nyelv tanításával kapcsolatos tankönyv került a tanulók kezébe.

A magyar nyelv tanításának három köre tehát jó kidomborodik: a magyar nyelv anyanyelvi szintű tanítása, a magyar nyelv ápolása, valamint a magyar nyelvnek mint idegen nyelvnek, pontosabban: a magyar nyelvnek mint környezeti nyelvnek a tanítása, amely nagy lendületet a hetvenes években kapott. Ezt tükrözi egyrészt az újvidéki televízió magyar nyelvtanfolyama 1978—1979-ben, valamint az a tény, hogy a magyar szakos tanárok képzése során immár nem csupán a magyar nyelvtanítás sajátos módszertanának oktatása folyik, hanem megkezdődött a magyar nyelvnek mint környezeti nyelvnek, a tanítását vállaló előadók egyetemi szintű képzése is. Ezt a célt szolgálják az egyetemi lektorátusok is — a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetében például mind a nyelvtanítás, mind pedig a nyelvápolás szolgálatában. Tényként szeretnénk azt is közölni, hogy alighanem Jugoszláviában tanulják a magyar nyelvet legtöbben a világon a nem magyar anyanyelvű tanulók közül. Sok vajdasági község iskolájában ez ma már általános gyakorlat — a kétnyelvűségre való felkészítés egyik formájaként.

A nyelvművelés természetesen a lehető legszorosabban kapcsolódik a nyelv és az irodalom tanításához. Ennek országos szervezeti formája a Jugosz-

láviai Magyar Nyelvművelő Egyesület, amely az új alkotmányos változások értelmében a községi nyelvművelő egyesületek szövetségéként működik. Az egyesület különben 1964-ben alakult, majd életre hívta a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokat, a nyelvművelésnek ezt a jugoszláviai magyar biennáléját Szarvas Gábor szülővárosában, Adán. Van sajtószerve is: a Magyar Szó című napilap havonta egyszer megjelenő melléklete, a Nyelvművelő. A nyelvműveléssel kapcsolatban könyvekről is számot adhatunk. Hadd hivatkozzunk egyrészt az adai nyelvművelő napok alkalmából megjelenő kiadványokra, másrészt Kossa János nyelvművelő könyveire. Ezek közül az első 1962-ben jelent meg Így írunk mi címmel, amelyet 1965-ben követett a második, 1968-ban a harmadik, most már Magyarul magyarul címmel, míg a negyedik 1978-ban A mi nyelvünk címmel jelent meg. Talán az az adalék is tájékoztathat bennünket a jugoszláviai magyar nyelvművelés gazdagságáról, hogy hozzávetőlegesen évente száz cikk, hosszabb-rövidebb tanulmány jelenik meg a nyelv és a nyelv elméleti és gyakorlati kérdéseiről magyar nyelven.

Az eddig elmondottakhoz kapcsolódik a nyelv- és irodalomtanítás elméletével kapcsolatosan folyó munka, amely nélkül a nyelvtanítás és kutatás „alkotói teljessége” elképzelhetlen. Úgy is mondhatnánk, hogy a kérdés nem más mint az, hogy egy közösség képes-e feleletet adni a gyakorlati élet felvetette problémákra akár módszertani szempontból, akár a nyelvi tények értelmezésével, társadalmi vonatkozásaival kapcsolatban, tudja-e biztosítani a korszerűséget mind a gyakorlat-elmélet, mind pedig az elmélet-gyakorlat viszonylatában? A nyelvtanítás felvetette módszertani tapasztalatok valójában csak a felszabadulás után gyarapodtak, mivel a két világháború közötti időszakban lényegében csak az általános iskolák alsó négy osztályában folyt anyanyelvű oktatás. A felszabadulás után az iskolahálózat tetemes bővülése a módszertani kérdések egész sorát vetette fel. Ezért indult meg még a negyvenes évek második felében Népoktatás címen egy, a nevelés és oktatás kérdéseivel foglalkozó szakfolyóirat, és ezt szolgálja ma a hetvenes években alapított Oktatás és Nevelés című, évente hatszor megjelenő folyóirat a magyar nyelv és irodalom tanításával foglalkozó közleményeivel. Ugyanezt a feladatot a hatvanas években a Tartományi Pedagógiai Intézet évkönyve látta el.

Jól látható a nyelvtudományban is a jugoszláviai magyarság élete felvetette problémák hatása. Nem csupán a szakemberek hiányával magyarázom, hogy a mai magyar nyelvről elsősorban az ismeretek, a modern tudományos eredmények értelmezése és közvetítése folyik, ugyanakkor azonban a két- és többnyelvűségből eredő kérdések vizsgálata, valamint a kontrasztív nyelvi kutatások nagy lendülettel folynak immár egy évtizede a Hungarológiai Intézetben és a Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén, illetve a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetében. Az itt folyó munkáról részletesebben nem kívánok szólni, Szeli István az 1977-es Anyanyelvi Konferencián éppen erről beszélt. Szükségesnek tartom azonban megállapítani, hogy a kétnyelvűséggel kapcsolatban a kutatásokban ma már jól kidomborodik mind az egyéni kétnyelvűség és az „intézményesített többnyelvűség” összefüggése, hiszen ma már a többnyelvűség „jugoszláv modelljéről” is beszélhetünk, míg a kontrasztív nyelvi vizsgálatok során egy szerbhorvát-magyar összevető nyelvtan elkészítése volt fontos tudományos feladat. Az ilyen jellegű kutatások egyszerre szolgálták és szolgálják mind a nyelvtanulást, mind a nyelvtanítást és nyelvápolást, éppen a tudatos nyelvhasználat, a nyelvi kultúra kialakításában játszott szerepük miatt. A nyelvi

hasonlóságok és különbözőségek felismerése ugyanis nemcsak a magyar, illetve a szerbhorvát nyelv tanítását és tanulását segíti, hanem az anyanyelvi kultúrát is, hiszen a tudományos eredmények máris benne vannak a nyelvtanítás és nyelvtanulás iskolai gyakorlatában. Az, hogy ezek és az ezekhez hasonló kutatási eredmények az egyetemes magyar nyelvtudományt is gazdagítják, s hogy a délszláv nyelvtudomány is gyarapszik általuk, kétségtelen. Ezekkel kapcsolatban hivatkozhatunk A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 13. (1972.), 22. (1975.), 26—27. (1976.), 29. (1976.), 30—31. (1977.) és 34. (1978.) számaiban megjelent közleményekre. De megjelent a magyar nyelvnek egy úgynevezett alap-szótára is (Sárosi Károly munkája) a magyar nyelvet tanulók számára nagy számú magyar anyanyelvű általános iskolás szövegeinek, tehát nyelvhasználatának a feldolgozásával, és még a hatvanas évek derekán elkészült a magyar helyesírási szabályzat úgynevezett „jugoszláviai függeléke”, amely a délszláv nevek és földrajzi nevek átírásának az eseteire térve ki rögzíti azok szabályait, egyetértésben a MTA Helyesírási Főbizottságával. Nem beszélünk itt az elkészült nyelvatlaszokról és szótárakról, valamint a földrajzi nevek már megjelent kötetéről, noha ezek is összefüggésbe hozhatók a „magyar nyelv tanítása külföldön” tematikájával. A szerbhorvát-magyar nagyszótár három kötete, Penavin Olga Szlavóniai (kórógyi) szótárának ugyancsak három kötete, a vajdasági magyar diáknyelv leírása és szótára (Matijevics Lajos munkája), a nyomdában levő nagy szerbhorvát-magyar jogi szótár, a készülő magyar-szerbhorvát nagyszótár arról vall, hogy az ilyen típusú munkálatok is megindultak és eredményeiket máris kamatoztatni lehet.

Végezetül pedig megállapíthatom, hogy egy dinamikus, szüntelenül alakuló állapotot tükröz a magyar nyelv élete Jugoszláviában. Nehéz lenne vizsgálni, hogy „sok” vagy „kevés”-e, ami ezen a téren történt, hiszen erre vonatkozóan semmiféle normával nem rendelkezünk, mértékét az igények és a megvalósulások viszonya képezheti csupán. Bizonyos azonban, hogy nem „védekező”, tehát nem kisebbségi lelkiületű gondolkodást tükröz a jugoszláviai magyar nyelv mai állapota és a vele való gyakorlati és elméleti foglalkozás. Az is bizonyos, hogy vannak még fehér foltjai a munkának. Nyelvtudományi szempontból ilyennek tartom a magyar nyelv szláv jövevényszavainak a kérdését, amelyet Kniezsa István nagy munkája délszláv vonatkozásokban közelről sem tisztázott megnyugtató módon, azután pedig annak a nagyarányú nyelvújításnak a felmérését, amely a felaszbadulás után a jugoszláviai magyarok nyelvében játszódott le, a lehető legszorosabb összefüggésben Jugoszlávia társadalmi, politikai változásaival, így az öngazgatás politikai, társadalmi, közgazdasági és jogi szféráiban. Mert tagadhatatlan, hogy ezek a kérdések is témánkhoz tartoznak, hiszen a nyelv komplex jelenség. Legpontosabban éppen ezért csak vonatkozásainak teljes rendszerében írhatjuk le, értékelhetjük és minősíthetjük.

Bori Imre

II.

A szlovéniai magyarok kulturális élete

Engedjék meg, hogy személyes dolgokkal kezdjem ezt a rövid beszámolót. Nagy öröm volt számomra, amikor közölték velem Szlovéniában, a Mura-vidéken, hogy küldötte lehetek annak a 10 000 magyarnak, akik 2 millió szlo-

vén közé ékelve élnek elszigetelten. Elhoztam ide üzenetünket, elmondhatom problémáinkat, közölhetem Önökkel, milyen módon, milyen nehézségekkel, eredményekkel ápoljuk a Mura-vidéken édes anyanyelvünket, a magyar nyelvet.

Rövid beszámolót készítettem, de igyekeztem összefoglalni a nyelvápolás lehetőségének széles skáláját.

A Szlovén Szocialista Köztársaságban, a Mura-vidéken mintegy 10 000 magyar él a jugoszláv—magyar határ mentén Göcsej, Hetés és az Őrség jugoszláviai területén. A magyar nemzetiség tagjai 29 kisebb-nagyobb településen élnek a szlovén állam közösségében, a lendvai és a muraszombati járásban.

A vegyes lakosságú területek kétnyelvűek, ahol a két nép, a szlovének és a magyarok számára az alkotmány biztosítja azt a jogot, hogy gyakorolják anyanyelvüket, az oktatás, a művelődés, a közigazgatás terén, sőt egyéb területeken is.

A Szlovéniában élő magyar nemzetiségnek mint őslakoságnak a külön jogait alkotmányunk 250. és 251. paragrafusa biztosítja. A 250. paragrafus értelmében a magyar nemzetiség tagjai szabadon használhatják anyanyelvüket, gyakorolhatják és fejleszthetik nemzetiségi kultúrájukat. E célból különböző társadalmi, politikai és kulturális szervezeteket alapíthatnak, használhatják nemzetiségi szimbólumaikat is, és élhetnek természetesen az állampolgárok általános jogaival is. Általános jogokon azt értem, ami a Szlovéniában élő egész lakosságra mint állampolgárookra vonatkozik. Külön jogokat pedig az olasz—jugoszláv határ mentén élő olaszok és jugoszláv—magyar határ mentén élő magyarok élveznek.

Mint érdekességet talán jó megjegyezni, hogy én is hozhattam volna egy nemzetiségi zászlót, amely piros-fehér-zöld színű, vörös csillaggal a közepén. Tehát külön nemzetiségi zászlónk is van, büszkék is vagyunk rá, és bármilyen ünnepi rendezvény van nálunk vagy köztársasági ünnep, négy zászló leng a zászlórudakon: a szövetségi zászló, a köztársasági, a munkás- vagy pártzászló, és nálunk a nemzetiségi zászló.

A nemzetiségi oktatás a szlovén nevelési-oktatási rendszer szerves része, amely a kétnyelvű szlovén—magyar nevelő-oktató intézmények programjában valósul meg, biztosítva a magyar nemzetiség nyelvének és kulturális hagyományainak gyakorlását, fejlesztését. A kétnyelvű területeken, ahol a magyarok és szlovének élnek egy közösségben, a nevelési, oktatási munka a kétnyelvű óvodákban és a kétnyelvű általános iskolákban folyik. Idézem a kétnyelvű általános iskolákról szóló törvény egyik szakaszát: „A kétnyelvű oktató-nevelő intézményekben a tanítást olyképpen kell megszervezni, hogy a tanulók megtanulhassák anyanyelvüket, és elsajátíthassák a másik nemzet nyelvét, s megismerkedjenek annak jelentősebb történelmi és kulturális vívmányaival, a tanterv céljaival összhangban.” Az óratervvvel, valamint a tantervvvel határozzák meg ezekben az oktató-nevelő intézményekben, hogy melyik tantárgyat tanítják mindkét nyelven, és melyiket az egyik vagy a másik nyelven. Az általános iskolába való lépés előtt kétéves kötelező előképzés folyik. Az egyes csoportokban a magyar és a szlovén gyermekek együtt vesznek részt a foglalkozásokon, adva van tehát a másik nyelv elsajátításának a lehetősége, és így gyermekeink viszonylag nyelvi nehézségek nélkül lépnek a kétnyelvű általános iskolába.

Kétnyelvű oktatásunk gerince a kötelező nyolcéves szlovén—magyar kétnyelvű általános iskola, ahol mindkét nyelv, a szlovén és a magyar is kötelező tanítási nyelv, és egyben tantárgy is, saját tantervvvel.

Még néhány kiegészítő mondatot szeretnék ehhez hozzáfűzni. Hogyan kell tehát elképzelni, hogy egy osztályban, egy tagozaton belül szlovénok és magyarok vannak, és a tanítás két nyelven folyik? A tanító néha magyarul szól, néha szlovénul, néha magyarul ad elő, néha szlovénul adja elő és kéri vissza az anyagot, és a tanulók is természetesen azt a nyelvet használják, amelyik nekik tetszik, amelyik könnyebben megy. Egyedül az első osztályban, az írás-olvasás elsajátításakor történik teljes anyanyelvű képzés, amíg nem sajátítják el az írás-olvasás technikáját, de a többi tantárgynál már két nyelven kérdezzünk és tanítunk.

A második évben, minthogy az első évben a tanuló saját anyanyelvén megtanul írni-olvasni, fordul a tanítási módszer, és a másik nyelvet kiegészítve tanítjuk meg, tehát az ábécének a másik nyelvben eltérő területeire is felhívjuk a figyelmet.

Az első tagozatban, az első négy osztályban teljes kétnyelvűség van, szlovénul és magyarul is folyik a tanítás. Kétnyelvű a tananyag lényegét összefoglaló táblai vázlat is. Biztosítva van tehát az az eszményi lehetőség, hogy a tanuló az intenzív tanítás 75 százalékát anyanyelvén hallgassa, a másik nyelv tanulása pedig hosszú távú feladat marad.

Még azt kell megjegyezni, hogy kötelező a szlovén tanulók részére is a magyar nyelv, vagyis a többségi nemzet kötelezően tanulja — nem az úgynevezett kisebbség, mert ilyen nincs, hanem — a nemzetiség nyelvét.

A felső tagozatban, az V—VIII. osztályban a természettudományi tárgyakban és a matematikában túlnyomóan szlovénul folyik a tanítás, de itt is érvényesül a kétnyelvűség elve; a tanár magyar nyelvű magyarázata, a szakki-fejezések kötelező kétnyelvű adása, a kétnyelvű táblai vázlat, és így tovább.

A felső tagozat tantervét kiegészíti még a magyar nemzetiségi program; Magyarország földrajza, történelme, valamint az esztétikai, képzőművészeti, szépművészeti tantárgyak magyar nyelven való tanítása is.

Mint érdekességet is érdemes megjegyezni, hogy a kétnyelvű általános iskolai tanulók a másik nyelvből, bár kötelezően tanulják, nem kaphatnak negatív osztályzatot, vagyis tanulmányi előmenetelüket nem akadályozhatja meg a másik nyelv nemtudása.

Szlovéniában nincs külön középiskola a magyar nemzetiségű gyerekek számára. A kétnyelvű általános iskolát végzett tanulók anyanyelvi továbbképzése a lendvai és a muraszombati községek szak- és szakközépiskolaiban folyik heti három magyarórán, ahol a magyar nyelvet, a történelmet és az irodalmat tanulják. Azok a kétnyelvű általános iskolát végzett tanulók, akik a pedagógusi pályát választják, heti három órai anyanyelvi képzésben részesülnek. Anyanyelvi módszertani felkészítésüket a Maribori Pedagógiai Akadémián működő magyar lektor végzi. Ő végzi el egyébként felső fokon a magyar nyelvi képzést a különböző főiskolákon és egyetemeken is.

Hangsúlyoznom kell, hogy az anyanemzettel való kapcsolatunk nagyon jó. Zala és Vas megye tanácsainak művelődési osztályai, hivatalai messzemenő támogatást nyújtanak abban, hogy felmerülő gondjainkon enyhíthessünk, sőt elháríthassuk őket. A Szombathelyi Tanárképző Főiskola, valamint a Maribori Pedagógiai Akadémia már néhány éve állandó kapcsolatot tart fenn, tanerőket cserélnek, és a maribori főiskolán működik az a lektor, aki a Mariborban tanuló középiskolásainkat, főiskolásainkat magyar nyelvre oktatja, illetve még azokat a tanulókat, egyetemista hallgatókat is vizsgáztatja, akik odajárnak fakultatíve, és a vizsgát igénylik.

Iskolai nyelvművelésünk fő célja, főleg az óvodákban és az általános iskolákban az emberközpontúság, vagyis hogy a két nemzet társadalmi, kulturális fejlődését biztosító kommunikációs eszköz legyen.

Hogy nevelőink és tanáraink anyanyelvi készsége megfelelő szinten maradjon, sőt fejlődjék is, nyelvtanfolyamokat, szemináriumokat és irodalmi, történelmi előadásokat szervezünk számukra.

Ebben a továbbképző munkában — mint már említettem — lényeges támogatást nyújtanak Zala és Vas megye művelődési hivatalai, a Magyarországon szervezett különféle nyári egyetemek, a nálunk és a Vajdaságban megrendezett nyelvművelő akciók, nyelvi, irodalomtörténeti vetélkedők, szavalóversenyek és más hasonlók.

Nehézségeink vannak a tanárellátottság terén: nincs elég szakképzett magyartanárunk. Ez a hiány csak pár év múlva szűnik majd meg, ugyanis akkorra szereznek oklevelet a Magyarországon magyar nyelvet is tanuló egyetemistáink.

Itt is meg kell jegyezni, hogy főiskolai és egyetemi továbbképzési lehetőségünk Magyarországon elég jó: évente négy vagy öt tanulót küldhetünk Magyarországra, akik magyar ösztöndíjjal tanulnak itt. Eddig magyar nyelvre általában egy-két jelentkező volt, így orvosi szakon, sőt a jogi karon is tanultak diákok, de kilátásaink alapján, mivel a középiskolákban megindult már a magyar nyelvű képzés, rövidesen sok jelentkező lesz, és a jelek szerint jövőre talán kérnünk is kell majd, hogy a keretet legalább kettővel lehetőleg bővítsék, mert magyar nyelvre jelentkezne talán hat vagy hét tanuló is. Erre nekünk nagyon nagy szükségünk van, hiszen az idén, amikor a középiskolákban, ahol körülbelül 240 tanuló fog tanulni — ez nem nagy szám, de a tízezer lakoshoz viszonyítva mégiscsak lényeges —, csak egy tanárunk van, és nem tudjuk, hogyan fogjuk megoldani a tanítást. Engem még nem hatalmaztak ugyan fel ennek közlésére, bár erről az öngazgatási érdekközösségünk tárgyalt, hogyha más megoldás nem lesz, Magyarországhoz fordulunk segítségért, hogy vendégtanárt kérjünk, aki nálunk fogja a magyar nyelvet tanítani a középiskolában.

A Szlovén Szocialista Köztársaság alkotmánya értelmében az országban élő magyar nemzetiség tagjai oktatási-nevelési öngazgatási érdekközösségeket alakíthatnak nemzetiségi kultúrájuk, anyanyelvükön való oktatásuk, nemzeti-ségi sajtójuk, és nyilvános tájékoztató eszközeik, könyvkiadásuk, valamint az anyanemzettel való kapcsolatuk fejlesztése érdekében.

A közoktatás mellett anyanyelvápolásunk fontos területe nemzetiségi folklórkincsünk megőrzése, gyakorlása és fejlesztése. A többségi nemzet és az anyanemzet támogatásával működik már néhány műkedvelő színjátszó, illetve táncsoportunk, énekarunk. Népi citerazenekarunk is van. A rendszeres kapcsolatok és vendégszereplések serkentik az igényesebb nyelvhasználat kialakulását, elősegítik a nemzetiségi öntudat minőségi és tartalmi gazdagodását, és szinte emberi érzéseken alapuló értékes viszonyt teremtenek az itt élő magyarok és szlovének között.

Anyanyelvünk magasabb szintű művelésében fontos szerepe van a budapesti és a szabadkai népszínházak rendszeres vendégszerepléseinek is. A magyar nyelv ápolását segíthetik az évente rendszeresen megszervezett tanulmányutak diákok és felnőttek részére, történelmi és irodalmi kirándulások Magyarországon más-más vidékeire. Azt hiszem, hogy ebben a kérdésben is majd a megfelelő fórumokhoz kell fordulnunk, hiszen tantervünk értelmében a középiskolai diákokat Magyarországra három — négy — öt — hatnapos tanulmányi kirándulásra hozzuk azért, hogy azt, amit tanítottunk, tehát irodalmi, történelmi

és egyéb kincseinket bemutassuk nekik. Kíváncsi, hogy legalább egy hetet töltsenek Magyarországon, hogy át is érezzék, át is éljék, hogy mi az a magyarság, hogy él itt egy nagyobb tömeg, hiszen a miénk csak egy maroknyi, és a Vajdaságtól 500 kilométerre vagyunk, és Budapest sokkal közelebb van nekem, mint Újvidék. Talán jó lesz még megjegyezni, hogy amikor Jugoszláviáról beszélünk, akkor mindenki főleg a Vajdaságra és Újvidékre gondol. Elfeledkeznek arról, hogy van Szlovénia is, ahol tízezernyi magyar él, és ezért külön örülünk, hogy ma ide eljuthattunk.

Kérem tehát majd a segítséget a kirándulásokkal kapcsolatban legalább az elszállásolás terén: más bennünket nem érdekel, hiszen a többit önköltségi áron valahogy megoldjuk. De az elszállásolás nehéz, hiszen most már 240 tanulóról van szó. Én eddig minden évben megpróbáltam ismerőseim révén ezt megoldani.

Segítik a magyar nyelv ápolását kétnyelvű iskolai és falusi könyvtáraink is. Természetesen az volt a célunk, hogy kétnyelvű könyvtárakat létesítsünk. Ezt meg is oldottuk, minden nehézség nélkül. Hozzá kell tennem, hogy minden anyagi támogatást, sőt erkölcsi támogatást is megkapunk Szlovéniában a köztársaságtól. Ugyanezt például nehezebb volt Magyarországtól, az anyanemzettől megkapni. De az utóbbi néhány évben már minden nehézség nélkül lehetséges: bárhová fordultunk, mindenütt mindenféle segítséget megkaptunk, például tanszereket, segédeszközöket kaptak iskoláink. Engem, amikor még igazgató voltam az általános iskolában, azért róttak meg a minisztériumunktól, hogy nem teremtettem kapcsolatot egy anyaországi iskolával, hogy én nem akarom a nemzeti kultúrát, a nemzeti értékeket, végeredményben a magyarságot fenntartani. Nehezen tudtam megmagyarázni, hogy ez hosszadalmas folyamat. Nálunk egy ilyen ügyet egy hónap alatt el lehet intézni, itt, Magyarországon ez valamivel hosszadalmasabb; de ma már megvan, és nincs olyan kétnyelvű iskolánk, amely ne tartana valamilyen kapcsolatot egy magyarországi testvériskolával. Évente találkozunk, egyszer nálunk, egyszer itt, és a sport- és egyéb rendezvények mellett szakmai tapasztalatokat is cserélünk. Tehát órákat látogatunk mi itt, ők nálunk, hogy hogyan folyik a munka.

Ez tehát egy alapos továbbképzési lehetőség, és bizony meg kell mondani, hogy mi is tudunk néha újat mutatni, és sokan elbámultak, akiknek volt lehetőségük látni, hogy hogyan lehet az, hogy két különböző nemzet gyerekei vannak egy osztályon belül, és hogy milyen szépen tudnak beszélni mindkét nyelven. A tanítók természetesen nagyon sok erőt fordítanak erre a munkára, és ezért 20 százalékos fizetéstöbbletet kapnak.

Dicséretes tehát az a kapcsolat, ami iskoláink és a két ország között az utóbbi néhány évben fennáll, és azt hiszem, ez még csak továbbfejlődik, legalábbis a tendencia ezt mutatja.

A Mura-vidék kétnyelvű területein kötelező a közigazgatás kétnyelvű ügyintézése is az öngazgatási szerveknél, az igazságügyi és a társadalmi, a politikai közösségekben, és külön kihangsúlyozottan kétnyelvűséget gyakorolunk társadalmi jellegű intézményeinkben, az egészségügyben, a közlekedésben, a postán, valamint a társult munka alapszervezeteiben. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a hivatalokban, a vállalatoknál, a bíróságon, és egyéb munkahelyeken kétnyelvű ügyintézés folyik, két nyelven nemcsak beszélni kell, hanem kétnyelvű iratokat, formulákat, tehát dokumentációs anyagot is kell készíteni. Ha például engem mint iskolaigazgatót az általános iskolában rajtakapnak, hogy csak egynyelvű feliratot tettem fel — tegyük fel, szlovénul —, meg-

büntetnek. Tehát a szakkifejezéseknek, és mindennek, ami a gyerekek elé kerül, kétnyelvűnek kell lennie. Erre, tehát a külsőségekre is, külön nagyon vigyázunk, nem beszélve arról, hogy ugyanazt akarjuk elérni a helységnévtáblákkal, cégtáblákkal, és így tovább, mindenütt. Mindenütt a kétnyelvűséget akarjuk bevezetni. Persze nehézségek merülnek fel hanyagságból, nemtörődomségből; aztán kevés a szakemberünk is, kevesen vagyunk, akik mindkét nyelvet nagyon jól beszélnek.

Hogy tehát ezeket a nehézségeket elháríthassuk, megfelelő tanfolyamokat, különböző továbbképzési formákat alkalmazunk.

A Mura-vidéki magyar nemzetiség fontos tájékoztató eszközei a sajtó, a rádió és a televízió magyar nyelvű adásai. Fontosnak tartjuk létrehozásukat, további fejlesztésüket, hiszen úgy kapunk magyarázatot a mindennapi élet eseményeire. Hetilapunk a Népújság, de jelennek meg magyar nyelven saját időközi sajtótermékek is, saját irodalmi, publicisztikai alkotások, monográfiák, antológiák és más ismeretterjesztő művek. Anyanyelvápolásunk tovább fejlesztésére kisugárzó hatása van a Mura-vidéki magyar irodalom eredményeinek is.

A muraszombati és az újvidéki rádió magyar nyelvű adásai, valamint a ljubjanai televízió magyar nyelvű műsora szintén fontos nyelvápolási eszközünk. A Mura-vidéki magyarok zöme nézheti a magyar televízió műsorát is, sőt a Magyar Televízió Iskolatelevíziója és a ljubjanai televízió, valamint a muraszombati rádió eléggé jó kapcsolatot tart fenn, évente hozzánk is lejönnek a magyar televízió munkatársai, és az Iskolatelevízió által elért eredményeket velünk is közlik, előadásokat tartanak, és természetesen szó esik arról, hogyan kell alkalmazni, hogyan használhatjuk a Magyar Televízió iskolai műsorát.

Még a könyvkiadásról szólnék talán néhány szót. A budapesti Európa Könyvkiadó és a muraszombati könyvkiadó vállalat már hosszú évek óta tart fenn kapcsolatot, közösen is adnak ki műveket: például kiadtak magyar nyelven egy dunántúli meséket tartalmazó kötetet.

Azonkívül költőket, írókat látunk vendégül, akik nálunk tartanak előadásokat, író-olvasó találkozókat. Nemrégén volt nálunk pl. Weöres Sándor. Minden lehetőséget megpróbálunk megragadni, hogy a nemzeti öntudat és az anyanyelv fejlődjék, és tapasztalunk is valami föllendülést, mozgalmasságot mindenütt, úgyhogy csak pozitív dolgokról lehet itt pillanatnyilag beszélni.

Befejezésül még egyszer azt szeretném hangsúlyozni, hogy a Magyar Népköztársaság és hazánk közötti megértés, jószomszédi kapcsolat fejlesztően hat a Mura vidékén élő magyar nemzetiség tagjainak társadalmi, gazdasági, kulturális és egyéb előrehaladására, amelyhez a többségi nemzet biztosít minden anyagi és erkölcsi támogatást.

Varga József

III.

A magyaroktatás helyzete Horvátországban

Jugoszláviából jöttem, a Horváth Szocialista Köztársaság Pedagógiai Intézetének vagyok a nemzetiségi munkatársa. Alapfeladatom egyezik szívem vágyával: a magyar iskolaügy fejlesztése, ápolása, segítése.

Már két nagyon figyelemreméltó előadást hallottunk a jugoszláviai magyar oktatás helyzetéről. Dr. Bori Imre vázolta a Vajdaságban elért — joggal állítom — irigylésre méltó sikereket az általános iskolai, a középiskolai okta-

tásban és a tudományos kutatómunkában. Ugyanakkor Varga kollégám Szlovéniáról szólván a magyarság helyzetéről beszélt, és azokról a törekvésekről, amelyekkel a kétnyelvűség útján járva akarják a magyaroktatás ügyét is megoldani. Horvátország e két terület között fekszik földrajzilag is. Nálunk vannak homogén magyar területek is, és szóróvidékek is, de inkább az utóbbiak jellemzők ránk.

Megilletődve hallgattam a világ különböző tájairól érkezett felszólalókat, akik arról beszéltek, hogy a világ egyes vidékein a magyar anyanyelv ápolása személyes ügy. Személyesen kell szervezni, hadakozni érte, költségvetési szöngörködést kell folytatni. Akkor arra gondoltam, hogy mennyivel szerencsésebb helyzetben vagyunk mi itt a szomszédban, ahol az egész társadalomnak a feladata a magyar iskolaügy szervezése is, és pénzelése is. Ott ülünk mi, magyarok, a kerekasztalnál, amikor a költségvetést összeállítják, és természetesen képviseljük az ottani magyarság igazi érdekeit.

Ilyen légkörben, ilyen körülmények között az alig 35 ezer magyar lakost számláló Horvátország területén is beszélhetünk arról, hogy működik hét óvoda magyar nyelven, hét négyosztályos iskola, hét nyolcosztályos iskola, és egy középiskolai központba összevontuk az általános iskolát végzett tanítványokat. Természetesen vigyázunk arra, hogy ne legyen zsákutca. Ott van a szomszédban a Vajdaság; tanítványainkat főiskolákra, egyetemekre Újvidékre, Szabadkára, újabban Magyarországra: Pécsre, Szegedre, Budapestre küldjük. Azokat a bátrabbakat pedig, akik jobban tudják a szerbhorvát nyelvet, Eszékre, Zágrábra, Belgrádba.

Meg kell mondanom, hogy nagyon nehéz bizonyító munkát is kell végeznünk. Konkrét esetekben nevekkal, példákkal kell bizonyítanunk, hogy a magyar általános iskolát, a magyar középiskolát végzett tanítványaink később az életben boldogulni fognak Budapesten is, és Belgrádban is.

Mivel már tízéves múltra tekint vissza ez a törekvésünk, már nagyon sok példa igazolta ezt, úgyhogy ma már az a kezdeti vonakodás a szülők részéről, hogy „Érdemes-e? Nem káros-e magyar tagozatra íratni gyermekünket?” — jórészt megszűnt. A homogén vidékeken — állítom — teljesen megszűnt, a szóróvidékeken azonban tovább kell folytatnunk a munkát.

Amint már Bori Imre kollégám mondta, különböző módok vannak az anyanyelvi oktatásnak. Van magyar nyelvű oktatás és van csak a magyar nyelv tanítása. A mi területünkön a lakosságnak több mint a felét — sajnos — igazi érdekeinek megfelelően csak a fakultatív magyar tanításba vonhatjuk be. Túl kevesen vannak ahhoz, hogy magyar tagozatot vagy magyar iskolát nyissunk. A szerbhorvát nyelvű iskolában megkezdjük fakultatíve a magyar nyelv tanítását. Ezt a munkánkat úgy szervezzük meg, hogy valakinek egzisztenciális kérdése legyen! Nem zsebpénzért, tiszteletdíjért, nem alkalmi tanítóként, hanem kinevezett pedagógusként dolgozzon, aki teljes munkaidejét az anyanyelv ápolásával tölti! Ha elhanyagolja munkáját, ha nem eléggé tud a gyerekek és a szülők nyelvén beszélni, maga alatt vágja a fát. Eddig még nem vágta el senki!

Horvátország 300 kilométer hosszú vidékén 25, főleg fiatal magyar pedagógus végzi az anyanyelvápolás nehéz munkáját az elsőtől a nyolcadik osztályig, összevont csoportokban, jelenleg még megfelelő tankönyv nélkül. Az előkészület nagyon gondos munkát igényel, és a rendes iskolai munka mellett talán még nagyobb teher számukra az anyanyelvápolás népszerűsítése, a szülőkkel fenntartandó állandó kapcsolat. Ugyanis minden szülői értekezletre diákprogrammal kell nekik kirukkolniuk — horvát kollégáknak ezt nem kell —,

minden záróünnepélyen, minden iskolai ünnepélyen meg kell jelenni, bizonyítani a kétnyelvűséget azon a területen. A szülők előtt, különösen pedig a még nem bekapcsolódott szülők előtt igazolni azt, hogy ezeken az órákon dolgoznak, és hogy milyen szép és nemes feladat az anyanyelv ápolása.

Mi feltérképeztük az egész országot, és nemcsak a lelkes szülőkkel találkoztunk, hanem találkoztunk a közömbösökkel is, és találkoztunk még azokkal is, akiknek ellenvetésük van. Az első furdulóban humánus momentumokra hivatkoztunk: „Milyen jó lesz, ha a lánya magyarul ír a kedvesének!” „Milyen jó lesz, ha a fia a katonaságtól anyanyelvén ír haza!” „Milyen jó lesz, ha a családban majd meghitt magyar légkör uralkodik!” Sok esetben ez már elég. Akire ez még nem hatott, ott előjöttünk a második számú érvel. Felmutattam a Magyar Szót, a Magyar Képes Újságot, amelyben számtalan hirdetés van: „Állást keresnek — állást kínálnak.” A b) és a c) pont alatt ott van az a feltevés: „Magyar nyelvtudás kötelező, magyar nyelvtudás kívánatos.” Hát erre mindenki felfigyelt, mert ennyire már gyakorlatiasak az emberek! Amint észrevették, hogy a magyar nyelvtudás előnyt jelent, és hogy magyar nyelvtudással könnyebben juthatnak álláshoz, akkor már a közömbösök is, és esetleg még a kezdetben tartózkodók is meggondolták a dolgot, és már nem úgy reagáltak a mi mozgalmunkra, hogy „Hát majd megkérdezem a gyereket, akar-e magyar órára menni?”, hanem azt mondták határozottan: „A fiamat, a lányomat beíratom!”

Természetesen ez a munka nem megy gondok, bajok nélkül. Ha megengedik, ezekből is felsorolok néhányat.

Az első gondunk a központi magyar iskolában, a homogén magyar területeken az állandó létszámcsökkenés. Évente 15–20 tanulóval kevesebben iratkoznak be az első osztályba, mint ahányan elhagyják a nyolcadikat. Már oda jutottunk, hogy nincsenek párhuzamos tagozatok. A csökkenő létszám azaz a veszéllyel jár, hogy be kell szüntetni valamelyik tagozatot, össze kell vonni osztályokat. Tudjuk azonban, hogy ez a minőség kárára megy. De mi a létszámcsökkenés ellenére eddig sikeresen kiharcoltuk a tagozatok állandó létszámát, tehát a minőségből nem engedtünk.

De hogyan sikerült ez? Az előbb említettem, hogy a költségvetés összeállításakor ott ülünk mi is. Kijártuk a Horvát Szocialista Köztársaság területén — és a Vajdaságban és Szlovéniában is — azt, hogy az egy főre eső költségvetés és az egy főre eső átlagköltségek közötti differenciát a köztársasági kasszából megfizetik.

A horvát nyelvű tagozatban 30 diák ül, a magyar nyelvűben hat, nyolc vagy tizenkettő. A horvát nyelvű tagozatban 26 óra van hetenként, a magyarban 32. A horvát nyelvű tagozatban csak egy diák- és egy tanári könyvtár van, ott ahol magyar anyanyelvi ápolás folyik, ebből is és abból is kettő. Nyilvánvaló, hogy itt a költségek kétszer-háromszor, sőt egyes helyeken négyszer nagyobbak. A közösség, a lakosság, a munkaszervezetek csak azt a szimpla költséget fizetik, s ezt az egész különbséget a köztársasági költségvetésből a mi jelentésünk alapján megtérítik. Ez annyira megkönnyíti a munkánkat, annyira megkönnyíti a tagozatok megnyitását, a munkaszervezést és a pénzelátást, hogy Jugoszláviában, Horvátországban az anyanyelvápolási mozgalom sikere, szélessége tulajdonképpen sohasem anyagiakon múlik, hanem mindig csak a hozzáálláson.

A másik gondunkról már beszéltem is részben. Arról, hogy be tudtuk bizonyítani, hogy a magyar tagozatból érettségizett fiatalok egyformán boldo-

gulnak anyanyelven vagy szerbhorvát nyelven. Hogy ezt elérjük, a magyar tagozat, a magyar anyanyelvápolás érdekében a horvát tanítást is fejleszteni kell, mert ha az anyanyelv tanítása mellett elérjük azt, hogy majdnem anyanyelvi szinten tudja a tanuló a másik nyelvet is, akkor nyitottunk számára igazán széles lehetőségeket. És ebben a nehéz, nagy munkában évről évre jobbak az eredmények.

Természetesen vannak még gondok, problémák, és a kisebbségi sors mindig követel áldozatot is. Az a magyar fiatal, akinek a szülei átköltöznek egy tiszta magyar faluból egy vegyes lakosságú faluba, már nem küldheti a gyereket tiszta anyanyelvi iskolába, hanem csak anyanyelvápolási órára. Az a gyermek, aki ott él, azon a vegyes lakosságú területen, az vagy korábban megy iskolába, mert tanítás előtt van a magyar óra, vagy nem ér haza ebédre, mert a tanítás után van a magyar óra. Vagy ha hazaér ebédre, akkor vissza kell mennie neki délután vagy este még egyszer az iskolába.

A magyar gyerektől is öntudatot kérünk, s már hozzászoktatjuk, hogy neki el kell viselnie azt a lelki tortúrát, hogy amíg a negyedik órán horvát társai kimennek az udvarra vidáman labdázni, ő a magyar anyanyelvi órát hallgatja. Azzal könnyítjük meg a gyermekek sorsát, hogy a szó szoros értelmében játékokkal, dallal, mesével, sok-sok szemléltetéssel, audiovizuális eszközök beszerzésével tesszük ezt a munkát érdekessé.

Ehhez kötődik a következő fájdalmunk. A magyar nyelv tanításához gramofonlemez, magnószalag, diavetítő, falikép és sok minden más kell. A jugoszláv piacon ez nincs. Hála az itteni Oktatásügyi Minisztérium illetékeseinek, a tankönyvkiadók, a Kultúra, a TANÉRT munkatársainak, sikerült biztosítani egy olyan láncot, amely a horvátországi magyarok szövetségének anyagi támogatásával minden évben ellát 35 magyar iskolát a szükséges eszközökkel. Ennek a behozatalnak a lefutási ideje három hónap, de türelmesen megvárjuk, s iskoláink minden tanévben várják az ajándéksomagokat.

Még egy problémánk van, tipikus jugoszláv probléma. Tudniillik: a hat köztársaság — az hatféle tantervet jelent. A rendes iskoláknak a magyar tanterve egységes, sőt bizonyos kooperáció is fennáll Csehszlovákia, Magyarország és Jugoszlávia között. Itt nincsenek gondjaink. De az egyéb szaktantárgyaknál az anyanyelvápolás terén sajnos, ilyen különbség van, és a Vajdaság tankönyvei közül csak egynéhányat tudunk alkalmazni a tanításban, a másik részük csak részben felel meg, tehát pótlásra szorul. A Horvát Szocialista Köztársaság illetékesei, miután ezt a problémát felvázoltuk, azonnal anyagi támogatást adtak, hogy ezeket a pótkiadványokat a Magyarok Szövetsége szervezésében készítsük el. Tehát Horvátországban egy kisméretű tankönyvkiadás is megkezdődött. És tegnap nagyon boldog pillanat volt számomra, amikor Lőrincze professzor úrnak átadtam az előkészülőben levő magyar anyanyelvápolási segédkönyvet, amely megfelel a Dráva és a Száva közötti magyarság érdekeinek. Beleszorítottuk az írni-olvasni tanítás anyagát, bő választékot adtunk szívhez szóló olvasmányokból, és a harmadik részben konkrét segítséget adtunk tanárnak, diáknak a különböző ünnepélyek megszervezéséhez, az anyanyelvápolás oktatásához.

Azzal szeretném befejezni, hogy derűsen nézek az anyanyelvápolási mozgalom további sorsa elé. Ahol a széles közösség biztosította a munkafeltételeket, ahol iskolákat, tornatermeket, tanítólakásokat építenek, ahol a szülők elvállalták azt a többletmunkát és azt a kényelmetlenséget, hogy a gyermekek két váltásban járnak iskolába, s ahol a gyermekek is önként vál-

lalták ezt a munkát, és lelkesen vesznek részt a különböző anyanyelvápolási versenyeken, ahol a Vajdaság, Horvátország és a Magyar Népköztársaság pedagógusai segítenek — ott az eredmény nem maradhat el.

Merki Ferenc

IV.

A magyar iskoláztatás Csehszlovákiában

A Szlovák Szocialista Köztársaság oktatási minisztériumának megbízásából veszek részt a konferencián, mégpedig első alkalommal. Azt, hogy itt lehetek, nagy megtiszteltetésnek tartom, és nagy örömmel szolgál. Minden országnak mások a problémái, s mindenki arról beszél, hogy általában ott mi van. Én beszámolómban három témakört érintek. Ezek: a csehszlovákiai magyar oktatásügy szerkezete; az anyanyelv és az irodalom oktatásának néhány kérdése; a tankönyvek problémái.

A magyar tanítási nyelvű iskolák Csehszlovákiában az 1950-es tanévtől kezdve nyitották meg kapuikat. Az iskolák típusaikban is, számukban is az évek során fokozatosan gyarapodtak és változtak. Azt is mondhatnám, hogy számuk hullámzott, hol növekedett, hol pedig csökkent, az adott társadalmi igényeknek és körülményeknek megfelelően. A legutolsó statisztikai adatok szerint jelenleg 339 magyar tanítási nyelvű általános iskola van, továbbá 18 gimnázium és 19 különféle szakközépiskola. Mindenekelőtt gyakori típus a mezőgazdasági, közgazdasági, gépipari, elektrotechnikai, építészeti szakközépiskola. Ezeknek azonban csak kisebb része működik önálló magyar igazgatósággal. Végül van 23 szaktanintézetünk és 5 iparitanuló iskolánk. Magyar pedagógusképzés Nyitrán és Pozsonyban folyik. Nyitrán körülbelül 100, a pozsonyi magyar tanszéken körülbelül 60 magyar szakos hallgató van. Évente mintegy 15 alsó tagozatos és 10 magyar szakos hallgató végez.

A különböző egyetemeken — Csehszlovákia valamennyi egyetemén — az elmúlt évben mintegy 2200 magyar diák tanult. A magyar nyelvű oktatás bázisát természetesen az alap-és középiskolák — ideértve a gimnáziumokat is — alkotják. Szakmai, módszertani irányítás is csak ezekre van úgy-ahogy kiépítve.

Az országos érvényű közoktatási szerveken kívül sajátos szakmai munkahelyek csak a pozsonyi Pedagógiai Kutató Intézetben és a kerületi pedagógiai intézetekben találhatók. Míg egy-egy kerületben — három ilyen kerület van — egy-két szakember látja el a magyar, illetve a szlovák nyelvoktatással kapcsolatos továbbképzés feladatát, addig a Pedagógiai Kutató Intézetben egy héttagú csoport foglalkozik a magyar tanítási nyelvű iskolák sajátos tantárgyainak a magyar és a szlovák nyelv oktatásának módszertani kérdéseivel.

Ebből az anyanyelv és irodalom szakmai, módszertani kérdéseinek megoldása mindössze négy szakemberre hárul. Az ő feladatkörük hasonló a magyarországi Országos Pedagógiai Intézet, az OPI szakembereinek munkaköréhez.

Talán mondanom sem kell, hogy túlságosan nagy és sok felelősséggel járó feladatok ezek, amelyeknek megoldása a magyarországi feladatokkal való hasonlóságuk ellenére is viszonylag önállóan történik. A pozsonyi és a budapesti intézetek közötti együttműködés ezideig inkább csak konzultációs, alkalmi, baráti jellegű volt, esetleg egy-egy tanulmányútra terjedt ki. Pedig korunk iskola-

ügyi, pedagógiai, didaktikai problémái Magyarországon és Csehszlovákiában is többé-kevésbé hasonló. Csehszlovákia közoktatásának legutolsó nagyarányú fejlesztése 1976-tól lépett életbe az alapiskolák első osztályában az új tantervek, tankönyvek bevezetésével. Az iskolák tartalmi átépítése azóta évről évre fokozatosan haladt előre, az idén a harmadik-negyedik osztályig végzik el. Így tehát 1988-ban kerülnek ki az új tartalmú középiskolák első végzős, érettségiző növendékei. Az alap- és középiskolák tartalmi átépítése érinti a csehszlovákiai magyar tanítási nyelvű iskolákat is. Jelenleg tehát iskoláinkban az előbbieket értelmében egy tantárgy keretén belül is, tehát a magyar nyelv és irodalom tanításán belül is az új a régivel keveredik. Az alapiskola I–IV. osztályában 1979 ősztől az új koncepció szerint folyik majd az anyanyelv és az irodalom oktatása, amely a komplex képzést helyezi előtérbe, míg az V–IX. osztályban, illetve a középiskolákban egyelőre még a régi tantervek érvényesek.

Az új a régivel szemben több esetben lényeges tartalmi és módszertani változást jelent. Általában elmondhatjuk, hogy a nyelvtanításban a lélektelen magoltatás helyett a társadalmi és a közösségi élet igényeinek megfelelő funkcionális nyelvoktatás elterjesztése, a nyelv kommunikációs szerepe kerül előtérbe.

Ugyanezek a társadalmi igények érvényesülnek az irodalomtanítás terén is. A szépirodalom személyiség- és ízlésformáló jellege és a műértő olvasóvá nevelése a cél. Az anyanyelv- és irodalomtanítás új koncepcióját most nem kívánom részletezni, inkább néhány problémát említek.

A nemzetiségi kisebbségek, a nemzetiségi körülmények között élők anyanyelvű oktatása több munkát kíván tanártól és tanulótól egyaránt. A pedagógusnak az anyanyelvű oktatás során pótolnia kell mindazt, amit a nemzeti körülmények között élő népek gyermekei a nyelvi közélet révén a mindennapok gyakorlatában megszereznek. A nemzetiségi iskolákban ezért fokozni kell az anyanyelvű oktatás intenzitását, a tananyagot pedig úgy kell megszerkeszteni, hogy a szerzett ismeretek olyan megbízható bázist adjanak az anyanyelvnek, amely felhasználható a szlovák nyelvoktatásban is.

Az eredményes munka nélkülözhetetlen feltétele a jól kiválasztott tananyag, a tankönyv, de nem utolsósorban a jól megszervezett tanítási óra. A tanítás sikere vagy sikertelensége főleg az utóbbin múlik. Tegyük azonban itt egy rövid összehasonlítást! Például az általános iskolákban és a gimnáziumokban mennyi időt fordítanak a magyar nyelv- és irodalom oktatására Magyarországon, és mennyit a csehszlovákiai magyar tanítási nyelvű iskolákban? Az eredmény — sajnos — jelentős különbségeket mutat. A csehszlovákiai magyar tanítási nyelvű kilenc osztályban — az általános iskola kilenc osztályában — a magyar nyelvet és irodalmat heti 48 órában tanítják, míg Magyarországon az általános iskola nyolc osztályában ugyanarra heti 57 tanítási óra áll rendelkezésre, tehát kilenc órával több.

Hasonló a helyzet a gimnáziumban, ahol a csehszlovákiai magyar tanítási nyelvű iskolákban a magyar nyelv és irodalom óraszám a négy osztályban a reáltagozaton csak 10, a humán tagozaton 11 és fél, ezzel szemben Magyarországon heti 17 óra.

Tehát mindenki levonhatja magának a következtetést, hogy nálunk a nyelvre és az irodalomra együtt nem jut annyi idő, mint Magyarországon csak az irodalomtanításra. Sajnos, nem lesz sokkal jobb a helyzet az iskolareform után sem, ami a tanítás órászámát illeti. A gimnáziumokban valamit javul a helyzet, mert a négy osztályban a magyar nyelv és irodalom heti órászáma

egységesen 12-re emelkedik. Úgy tervezzük, hogy a nyelvet mind a négy osztályban heti egy-egy órában, az irodalmat pedig két-két órában tanítjuk.

Az anyanyelvi oktatásban a csehszlovákiai magyar tanítási nyelvű iskolákban az elmúlt, több mint negyedszázad során a még meglevő hiányosságok ellenére jelentős fejlődést észlelhetünk. Nemcsak arra gondolok itt, hogy egymás után jelentek meg különböző tankönyveink, tanári kézikönyveink, módszertani útmutatók, témazáró feladatlapok, munkafüzetek, s hogy kiejtési versenyt, szavalóversenyt rendeztünk, hanem arra is szeretnék rámutatni, hogy magyar szakos tanáraink felismerték a magyar nyelvtanítás jelentőségét, és fokozatosan igyekeznek javítani munkájukat. Ennek módja a folyamatos önképzés, önművelés.

A magyarországi könyvek, folyóiratok, eljutnak ugyan hozzánk is, de talán nem mindenüvé, nem minden iskolába. A szaklapokat, folyóiratokat ugyan is nem lehet megvásárolni a lapárusítóknál.

A magyar szakos pedagógusok továbbképzéséről szervezett formában a kerületi pedagógiai intézetek gondoskodnak évközi és nyári ciklikus tanfolyamokon. Ebben jelentős segítséget nyújtanak a magyarországi szakelődők is, akik már jónéhány éve rendszeresen ellátogatnak hozzánk.

A továbbképzés másik jelentős részét azok a magyarországi tanfolyamok jelentik, amelyekre az oktatási minisztériumok közötti egyezmény alapján Magyarországon kerül sor évente kétszer, általában tavasszal és nyáron. Ezen egy-egy évben körülbelül 40–50 tanár, illetve szakfelügyelő vesz részt. Mindezért a segítségért, önzetlen támogatásért ezúttal is szeretnék az illetékeseknek és mindenekelőtt az előadóknak köszönetet mondani!

A magyar nyelv- és irodalomtanítás színvonalával az elért eredmények ellenére sem lehetünk elégedettek. A fejlődésnek csupán az a biztosítéka, hogy az órákon lelkes munka folyik, hogy egyre jobban jelentkezik az új módszerekért való lelkesedés. Igaz ugyan, hogy nem mindenki! A tanítás egyes területein még egyenetlenségek is mutatkoznak. A kívánt szemléletváltozás még nem minden tanárnál történt meg azonos mértékben. Sajnos, a mi hibánk is, hogy például a kutatóintézet nemzetiségi csoportja a szakemberek kis létszáma miatt nem tud minden iskolatípussal, illetve az ott folyó anyanyelvi és irodalmi oktatással kellő módon és kellő alapossággal foglalkozni. Olyan iskolákban, mint például a szakmunkásképző, a kisegítő iskolák, a szaktanintézetek a süketnémák iskolája vagy a különböző szakközépiskolák — nincsenek szakelődők.

A magyar tanítási nyelvű iskolák hálózata Csehszlovákiában teljes egészet alkot, ahol több tízezer diák anyanyelvi oktatásával mintegy 2–3 ezer pedagógus foglalkozik. Ezen belül több száz foglalkozik a magyar nyelv és irodalom tanításával.

Engedjék meg azonban, hogy most néhány mondatban azokra irányítsam a figyelmet, akik nem magyar nyelvet és irodalmat oktatnak, de magyarul végzik a többi tantárgy tanítását — a matematikát, fizikát, kémiát, biológiát, földrajzot, történelmet, és még ki tudja, hány szaktantárgyat például a középiskolákban, a szakmunkásképzőkben. Egyszerűen: magyarul tanítanak, de nem biztos, hogy ők magyarul tanulták a szakot, magyarul végezték a főiskolát. Sajnos, ezek anyanyelvi, magyar nyelvi műveltségével senki sem foglalkozik, senki nem törődik nálunk! Anyanyelvi továbbképzésükről nem is beszélek, pedig ezeknek a pedagógusoknak a hatása a tanulókra százalékarányban lényegesen nagyobb, mint a magyar szakos tanároké.

Tapasztalatból tudom, hogy a tanulók szaknyelvi tudása kétségbeejtően rossz, alacsony színvonalú. Persze a pedagógus előadásának hatásán kívül mindehhez nagy mértékben hozzájárulnak a tankönyvek is, amelyek szinte kivétel nélkül fordítások. Ehhez járul, hogy a szlovák főiskolákon való érvényesülés érdekében iskoláinkban egyre nagyobb mértékben vezetik be a szakkifejezések kétnyelvű, azaz szlovák nyelvű tanítását is, és az óra anyagának szlovák nyelven való összefoglalását.

Megkövetelik és tanítják a szakterminológiát magyarul és szlovákul, illetve az anyag lényegét igyekeznek összefoglalni az óra végén. Mindez komoly megterhelést jelent a pedagógus számára. Persze, ezeket nem panaszként mondom, inkább csak illusztrálom azokat a követelményeket, amelyeket a társadalom támaszt az iskolákkal, illetve a magyar iskolákkal szemben.

Végül tankönyveinkről szólva el kell mondanom, hogy a tankönyvek nagy része — mint már említettem — a természettudományi tantárgyak esetében fordítás. Kivételt a magyar, a szlovák és az orosz nyelvű irodalom képez, amelyet egy-két esettől eltekintve hazai szerzőkollektívák írnak. Mindkettőnek megvannak azonban a maga sajátos problémái.

A fordításokról már röviden szóltam — nem mindig sikerülnek. Ennek buktatói Magyarországon is közismertek. Általában kevés az olyan szakember, aki szakmája mellett a magyar nyelvet is jól ismeri, magas szinten műveli. Mivel az új szlovák és cseh nyelvű tankönyveket nálunk egyszerre kell életbe léptetni, ez azt jelenti, hogy meg kell várni a kézirat végleges fordítását, végleges formáját, sőt nagyon gyakran, ha csehek a szerzők, akkor még kell várni a könyv szlovák nyelvű fordítását is. Lehet, hogy ezek formális dolgok, de meghatározóak, és hozzájárulnak a tankönyvek nem mindig megfelelő színvonalához.

Tudomásom szerint az utóbbi időben a pozsonyi tankönyvkiadó magyar szerkesztősége előadásokat rendezett a tankönyvfordítók számára, ami — úgy gondolom — kezdete lehet a javulásnak.

A tankönyvek másik részét, a magyar nyelv, a magyar irodalom, a szlovák és az orosz nyelv tankönyveit nagyrészt otthoni kollektívák írják. Kétségtelen, hogy a körülmények, a kislétszámú szerzői gárda ez esetben is megnehezíti a munkát, meghatározza ezeknek a tankönyveknek a színvonalát.

A Magyarországgal való együttműködés e területen egy-két átvételen kívül alkalmanként egy-egy nyelvi vagy szakmai bírálatra terjed ki. Hosszabb együttműködés csupán az ábécés könyv esetében alakult ki. Az első osztályos tankönyvcsaládot átvesszük Magyarországról — természetesen némi módosítással. Ezenkívül pedig egy-két gimnáziumi magyar tankönyvet vettünk át, de úgy látszik, hogy az új koncepció szerintieket már a gimnáziumok számára is Csehszlovákiában fogják írni.

Az eltérő tantervek és koncepciók — sajnos egyre nehezebbé teszik az átvételt. Az adott helyzetben tehát a tankönyvek nyelvi és tartalmi színvonalát a kettősség, illetve hármasság határozza meg.

Röviden ezeket szerettem volna elmondani. Elnézést kérek, amiért részletesebben szóltam, de az informálódás igénye talán megkövetelte azt, hogy hosszabb legyek.

Tankó László

Németh László és a stilisztika*

Tisztelt Ünneplő Közönség!
Kedves Kollégák!
Kedves Tanulóifjúság!

1. Méltán díszlik mátol fogva a gödi 1. számú általános iskola szép új épületének homlokzatán Németh László neve.

Méltán azért, mert Németh László a XX. századi magyar irodalom egyik legkiemelkedőbb alakja, legsokoldalúbb és legnagyobb hatású alkotója, aki — mindenekelőtt Iszony című regényével — a világirodalomba is beírta nevét.

Méltán azért is, mert egész pályája csupa küzdés, újrakezdés, örökös kísérletezés és lobogás volt egy szebb, igazabb, erkölcsösebb és műveltebb életért, a Jó Úgyért.

És arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy éveken át sok szál fűzte Gödhöz, pontosabban Felsőgödhöz, ehhez a fákkal, kertekkel, családi házakkal és nyaralókkal kedves Duna-parti faluhoz. Itt írta az Emberi színjátékot; itt tájékozódott és tájékoztatott a harmincas években a kortárs nyugati irodalomról; a Bodnárné című drámának, a lélektani regény új változtatának, a Gyász-nak és az Alsóvárosi búcsúnak szintén Göd volt a születési helye; és ide menekült az író 1944. március 19-én Illyés Gyulával is. . .

Ezúttal mégsem az író elévülhetetlen értékeiről, nem is a sajátos emberi egyéniségről szólok, hanem — ha csak egy rövid negyedórára is — Németh Lászlónak, a tanárnak, valamint a nyelv és stílus érző és értő megfigyelőjének a nemes alakját szeretném megidézni.

2. Ha Németh Lászlóra, a pedagógusra gondolok, egy körülbelül másfél évtizeddel ezelőtti kedves emlék tolu elém: találkozásom az íróval. Egy családi vendégségen vettünk részt, és mielőtt az író megérkezett volna, többen megkérdezték vendéglátóinkat, hogyan illik megszólítani. Ők így válaszoltak: azt szereti, ha tanár úrnak szólítják. . . Igen, Németh László pedagógus, tanár volt, a szónak szűkebb és tágabb, sőt legtágabb értelmében. Életművének — mint A magyar irodalom történetében olvashatjuk (6: 506) — valóban egyik állandó alakítója a pedagógiai erősz.

Maga így vall erről: „... én — ha a bölcsészetet ott is hagytam, kisziklottam is — tanár maradtam . . . Friss orvosi diplomámmal az iskola felé húzódtam, s ott is a szűk anyag ketrecében forgó egészségktanórákat szerettem legjobban . . .” (A kísérletező ember. Bp., 1963. 9). 1945 őszén, még hódmezővásárhelyi tanárkodása előtt megírja A tanügy rendezése c. iskolareform-tervezetét, amelyben így nyilatkozik meg az iskolai órákon túllátó pedagógus: „A tanügyi reform célja: az osztálytalan társadalom megteremtése a most felnövő nemzedék műveltségében. Testvére tehát a földosztásnak, az ipari kisajátításnak, a szövetkezeti mozgalomnak; előjogokat, válaszfalakat bont a

* Elhangzott Gödön ünnepi beszédként 1979. december 8-án az 1. sz. általános iskolában, azon az ünnepségen, amelyen az iskola az író nevét vette fel.

képzettség arányosabb elosztásával.” Majd megkezdte tanári munkáját a vásárhelyi gimnáziumban, soha nem tapasztalt lelkesedéssel: „Az a három és fél év — írja visszaemlékezésében —, amit a körgát bástyáján ülő kollégiumban, majd a leánygimnázium kiválása után a hajdani serfőzőházban töltöttem: a kísérletező kedv legnagyobb tombolása volt az életemben” (A kísérletező ember 10). Hogy milyen módszerrel és milyen eredménnyel tanította a magyar irodalmat, arra vonatkozólag is hallgassuk meg őt magát: „Az igazi tudás, éppen az irodalom dolgaiban, megfoghatatlan valami. Színfolt, melyből ha kell egy emberi arcot tudsz kibontani. Hallás, amely felfülel egy szép vagy jellemző mondatra. Arányérzék, amely elmúlt törekvések helyét, viszonyát érzi, de hogy lehet ezt tanítani? S főképp, hogy lehet a szerzett tudást ellenőrizni? . . . Az én tervem az volt, hogy nem »tudást« kérek a tanítványaimtól, hanem munkát, azt nyugtázom, amit csinált, s nem azon csószkódöm, amit nem tud. A szemináriumi órára tolom át a feleltetést. Az első füzetbeszedsnél beírtam: ki milyen könyveket olvasott 1945-ben, milyen verset tud kívülről? Az eredmény nagyon biztató volt” (Uo. 176—7).

De Németh László, a tanár túlnézett az iskolák falain. A harmincas években mint irodalmi lektor változatos műsorokat szerkeszt a rádióban, és a „diák-félórát” maga vezeti. Móricz Zsigmonddal népfőiskola alapítását tervezi. Irodalmi, történelmi, természettudományi enciklopédiákat és különféle olvasókönyveket akar összeállítani, hogy az annyszor emlegetett „minőség” eléréséhez hozzásegítse az embereket, úgy, ahogyan a mai meghívónkon szereplő, tőle vett mottó megfogalmazta: „Nemcsak az iskolát, de az egész társadalmunkat a magasabb igények iskolájává kell tenni . . .”

És akkor még nem szóltunk nevelői tevékenységének leghatásosabb, legátfogóbb színteréről: regényeiről, drámáiról, irodalmi és egyéb esszéiről, amelyekben valóban „nem középiskolás fokon” tanít mindnyájunkat, eljövendő nemzedékeket mindaddig, amíg lesz magyar olvasó és magyar irodalom . . .

3. Vajon mivel magyarázhatjuk, hogy Németh Lászlónak volt szava a nyelv és stílus sajátosságaihoz, hogy idevágó megjegyzéseit a szaktudománynak is számon kell tartani?

Ha röviden akarunk válaszolni, akkor a következőket említhetjük meg. Távolabbról, de nagyon is lényegbevágóan: szinte páratlan univerzális érdeklődését, hallatlan enciklopédikus tudását, amellyel az emberi életnek, a világnak csaknem minden szféráját átfogta. Továbbá azt az állandóan jelentkező igényt, hogy a dolgok értelmét, rendszertani helyét megkeresse. És azt a törekvést, hogy lehetőleg minden elkezdett munkát, tervezetet, gondolatot végigvigyen.

Közelebbről pedig ebbe az irányba hatott a tanári gyakorlata (főként a magyar és a világirodalom, az idegen nyelvek és a történelem oktatása); a fordítói tevékenysége, amelynek során — mint maga mondja — „gályapadból laboratóriumot” csinált (az idetartozó tanulmányokat 1. A kísérletező ember 313—424); az irodalomtörténeti és kritikai munkája, mindig tekintettel volt ugyanis a vizsgált író, költő vagy mű nyelvére, stílusára; és végül saját írói munkássága, mert nemcsak ahhoz volt érzéke és ereje, hogy saját fogalmazás- és szerkesztésmódját megfigyelje, hanem ahhoz is, hogy határozottan végig gondolt és tudományosan megalapozott véleményt mondjon az ő stílusát vizsgáló dolgozatokról (1. különösen: Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában. Bp., 1971. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 4. sz. és

az írónak ezzel kapcsolatos levele: uo. 79–88). Ez utóbbi azért is nagyon tanulságos, mert írók, költők ritkán írják le tudományos igénnyel véleményüket saját stílusukról.

4. Németh László igen jó érzékkel mintegy a „ma” felé mutat megállapításaiival, azaz olyan jelenségekre hívja fel a figyelmet, amelyeket a mai nyelvtudomány és stilisztika állított a középpontba.

Az ő vizsgálódása rendszerint a mondatra, illetőleg a mondatok egymásutánjára: a szerkesztésre, azaz mai szemlélettel: a szövegre irányul. Jól mutatja ezt az általa gyakran emlegetett „háló”-hasonlat (vagy már-már allegória): „A fogalmazást, sokszor használt hasonlatommal, én a hálövetéshez hasonlítom: a mondat analitikus hálóját rávetem arra az agyban létesült ingerület-konstellációra, ami a gondolat, s nem nyugszom, amíg azt minden polipkarjával ki nem húztam, s szövegemben ott nem látom. A hálövetésnek, a kihúzásnak nemcsak teljesnek, de gyorsnak is kell lenni; ezt kívánja a művelet fontossága, de bizonyos ideggazdasági takarékoság is: a művelet ne kerüljön több mozgásba, erőbe, mint amennyi a mélyvízi lény partra vonásához épp szükséges. Amikor Ön tömörségemet hangsúlyozza, és stílusom sajátosságait ebből vezeti le, úgy hiszem, ezt a halászi becsvágyat, s az általa sugallt fogásokat méltányolja” — írja a jelzett levélben (i. h. 82). Egyáltalán nem véletlen hát, hogy viszonylag olyan sokszor foglalkozik a szórenddel — benne a kiemeléssel —, a prózaritmus-sal, továbbá olyan átfogó stílussajátságokkal, mint a tömörség, a szükséztávóság, az elevenség stb., illetőleg visszautalva az oktatásra: a fogalmazástanítással (1.: A kísérletező ember 14, 178–81, 320–3, 390–8; NytudDolg. 4. 83).

Ezzel függ össze Németh László funkcionális stilisztikai szemlélete: a nyelvi megfogalmazásban, azaz a stílusban — mint a „háló”-hasonlatban látuk — a gondolat pontos megfelelőjét (adekvátját) keresi (vö. még: „Móricz Zsigmond azzal kelt, hogy új munkáit írta és azzal feküdt, hogy a régieket javíttatta”: A kísérletező ember 343), és mint megjegyzi, a stíuselemzőnek is ezt kell tennie, csak fordítva: „... ha meg akar érteni — folytatja a »háló«-hasonlatot —, magában is el kell ismételnie a mozdulataimat, nem azért, hogy megcsodálja őket, hanem hogy a fogás birtokába jusson” (NytudDolg. 4. 83).

Még tovább menve, ebben a stílusfelfogásban igen fontos szerepet kap a szinonimika: nem csodálkozhatunk tehát, hogy Németh László — aki egyébként az úgynevezett realista fordítás híve („Realista az a fordítás, amely a szerző gondolatára figyel, azt akarja győzelemre vinni, a gondolathoz idézi fel a nyelvi asszociációkat, amelyek a szerző nyelvi asszociációinak megfelelhetnek. A realista fordító tehát nem riad vissza a változtatástól sem, ha azzal az eredeti gondolatot a maga nyelvében hívebben adhatja vissza” A kísérletező ember 314) — mivel akkor még nem állt rendelkezésre magyar szinonimaszótár, jegyzetfüzeteiben szinonimasorokat állított össze, mintegy pótolván a hiányzó szótárt (1. uo. 333). Másrészt szinte megsejtve a szemantika mai sokoldalúságát (benne az ún. mező-, illetőleg valenciaelméletet, valamint az ún. disztribúciós módszert), hogy a fordításban helyesen tudjon eljárni, valóságos ige-, illetőleg szótérképeket készít, megjelölve az oroszban és a magyarban az illető szó használati eseteit, határait: „Az igazi nagy jelentésbeli eltolódás a lelki tevékenységet jelentő igéknél, elvont főneveknél, a jellembeli tulajdonságot jelző mellékneveknél, tehát abban a világban van, amelyben a dolog nem maga szabja meg mindjárt nyelvi terjedelmét is. A helyzetet én jelentéstani térképekkel szoktam magamnak ábrázolni . . . Egy orosz szó fordításakor tehát tulajdon-

képpen nem a szótárból, vagy az emlékezetemből felnyomuló szinonimákból kell választanom, hanem az eredetiben használt szó pontos helyi — sebési szóval — lokalizációját kell megkeresnem a térképemen, s a válogatásra akkor már nemigen van módom” (uo. 322, vö. még: uo. 385—7, 417—20).

Érdekesen — és találóan — emeli ki a magyar nyelv és stílus sajátosságait: a szűkszavúságot (Móricz Zsigmondot hozza példának, 1. uo. 329), a konkrét-ságra törekvést („... minden nyelvnek van egy bizonyos absztrakciósintje. Mint fordító gyakran tapasztaltam, hogy amit az orosz elvont főnévvel ugrik át, azon a mi konkrétához kötött nyelvünknek egy igével, mellékmondatlall kell átbálgatnia...” uo. 346, vö. uo. 354), a tömörséget (1. uo. 365—7, vö. uo. 355) stb.

Helyesen látja a szakszavak dolgát (uo. 332), ugyancsak helyesen hangsúlyozza a tanításban a nyelvtörténet fontosságát mind a magyar, mind az idegen nyelveket illetően (1. uo. 188, 220—1, 299), a verstanban a magyar verelésnek az ún. tagoló vers eredete mellett foglalt állást (uo. 399—405) stb.

Nagyon figyelemre méltó mindaz — mert írók, költők erről (különösen tudományos megalapozottsággal) nem szoktak beszélni, írni —, amit az író saját stilisztikai eljárásairól mond: „Novelláimból meglátja majd, hogy fiatalon ritkán használt ómagyar és népi szavakkal igyekeztem a nyelvet duzzasztani. s ha ezzel a gyűjtőmunkával csakhamar fölhagytam, s csak a gondolkozás kényszeréből született kifejezésekkel, jelentésbővülésekkel gazdagítottam nyelvet, a fő oka annak is az volt, hogy a fogalmazás szertartását érzésem szerint megszentelteleníti a fitogtatás...” (NytudDolg. 4. 83). És a továbbiakban szól kettőspont-, gondolatjel-használatáról, a tömörséget szolgáló mondat-szerkesztéséről, a melléknévi és határozó igenevek gyakoriságáról, igei jellegű stílusáról, szóképeiről és arról, hogy a díszítéseket valóban nem kedveli (1. uo. 38—7).

Végül a jelzett levélben még további feladatokat is ajánl az író: „Látja, már feladatot is adnék — írja a jelzett levélben —. Ez a legbiztosabb jele a módszerével s eredményeivel felkeltett bizalomnak, hogy mint egy megbízhatóbb, humán számológépbe, feladatokat, kérdéseket programoznék belé. Például, hogy mivel elégíti ki drámai nyelvem a nyelvi emelkedettségnek pompázásával azt az igényét, amely gyerekként a verses drámába vezetett, de valahogy, szinte stilisztikám ellenében a prózai drámáim írása közben is megőriztem s érvényesítettem. Vagy hogy változott meg a stílusom az utolsó tizenöt évben a betegség hatására. Miközben a hálövetés egyre fáradtságosabb mozdulat lett, hogy egyezett ki a régi halász-igény a kényszerű mozdulatspórolással. Lazult-e a tömörség, vagy ha nem, miben mutatkozik meg kétségbeesetté válása. Vagy a fordítások! Azt az ötven oldalt, amelyet elemez, vagy tizenöt nyelvbe ültették át; mi vész el közben a stilisztikai jegyekből, mi az, amit a fordító mer, s mi amit megkerül. Ha nem is Ön, valaki kétségtelenül föltehetné magának ezeket a kérdéseket, s a tanulmányában használt módszerrel, mely megérzés és statisztika friss szövetsége, válaszolhatna rájuk. Én csak azért vetettem fel őket, hogy bizalmam mértékét illusztráljam” (1. uo. 87—8).

5. Van tehát mit tanulni Németh Lászlótól diáknak, tanárnak, szakembernek, mindnyájunknak!

Szathmári István

Arany János és a klasszikus magyar rím*

1. Tiszta rím, asszonánc: ezeket az iskolában is tanított (vagy tanítandó) fogalmakat verstani szakirodalmunk máig sem tisztázta kielégítően. Korábbi verstani munkáimban már felhívtam a figyelmet a rímfogalommal kapcsolatos következtelenségekre és ellentmondásokra (vö. Babits Mihály költői nyelve, Bp., 1965. 59. jegyzet; Petőfi rímei, Nyr. 90: 23); azóta még az olyan kimagasló munka is, mint László Zsigmond könyve, „A rím varázsa” (Bp., 1972.) tisztázás helyett csak növelte a zűrzavart, többek között tiszta rímnek minősítve az *elő—jó*, asszonáncnak a *merény—remény* összezsengést (i. m. 16, 27). Célszerűnek láttam, hogy a magyar rím szabályainak megfogalmazásában Arany Jánost vegyem alapul; nemcsak elméleti munkáját, „Valami az asszonáncról” című tanulmányát (amely sajátos célja és feladata következtében egyoldalú: az asszonáncot csak a rossz rímtől, a „nem-rímtől” határolja el, a tiszta rímtől nem), hanem elsősorban ma is normának és kánonnak számító verselési gyakorlatát, mégpedig nem szemelvényes példák alapján, hanem az életmű teljes rímkészletének, kerekén 20 000 rímnek feldolgozásából és rendszerezéséből kiindulva. E tanulmányom célja elsősorban a rím klasszikus szabályainak megállapítása, s csak másodsorban Arany rímművészetének bemutatása, a példák nagy része ezért csak a rímiszavak idézésére szorítkozik, csak kisebb részben terjednek ki összefüggő szövegre.

2. Indoeurópai nyelvek verstanai a rímet az utolsó hangsúlyos magánhangzótól számítják (vö. László Zs. i. m. 81). A magyarban, ahol a hangsúly mindig a szó elejére, tehát a verssor végétől akár 5—6 szótagnyi távolságra esik, ez nyilvánvalóan túlzott követelmény (1. Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Bp., 1951. 60). Nem az utolsó hangsúlynak, hanem az utolsó ictusnak (versnyomatéknak) van szerepe a rímben; az ictus a modern indoeurópai nyelvekben egybeesik a hangsúllyal, az időmértékes versben a hosszú szótaggal, a magyaros verselésben azonban mindkettőtől független. Megfigyelhetjük ezt népdalainkon, amelyekben a sorok dallamának utolsó előtti vagy utolsó hangja akkor is nyomatékos, ha a szövegben rövid, illetőleg hangsúlytalan szótag van:

„Meg is megsiratnak az égi ma- darak”

(Magyar népdalok. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 1975. 2:244) vagy

„Fiumei kikötőben megállt egy gőz- ha-jó” (uo. 2: 368) vagy

„Lábán van a lagos szárú kis csiz- ma” (uo. 1:246).

Az utolsó magánhangzó versnyomatéka emelkedő, az utolsó előttié ereszkedő lejtésűvé teszi a sorvéget, vele együtt a rímet. A lejtést végső soron a versornak, pontosabban az utolsó ütemnek a szótagszáma, az utolsó verslábnak csonka vagy teljes (katalektikus vagy akatalektikus) volta határozza meg. Páratlan szótagszámú magyaros és trocheusi, páros szótagszámú jambusi, akatalektikus anapesztusi, katalektikus daktilusi sorok, illetőleg ütemek zárata és ríme emelkedő, az ellenkezőké ereszkedő. Erre a szabályszerűsége csak a Pallas-lexikon „Rím” szócikkében találtam utalást (szerzője N. L., azaz Négyesy László):

* (Részlettanulmány egy készülő monográfiához. Rövidítések: BH. = Buda halála, BI. = Bolond Istók, Cs. = Csaba-trilógia, DI., DI.² = Daliás idők, első, ill. második dolgozat, K. = Katalin, MO. = Murány ostroma, NC. = A nagyidai cigányok, RCs. = Rege a csodaszarvasról [= BH. VI.], T. = Toldi, TE. = Toldi estéje, TSz. = Toldi szerelme, VA. = Valami az asszonáncról [tanulmány])

„A rím jelleme attól függ, emelkedőleg végződik-e v. esőleg (. . .) A mi jambusi és trochaus (Ny.-európai ritmusú) verseinkben ez a kétféle rím a nemzetközi szabályok alá esik (. . .) A magyar nemzeti versformákban megfelel ennek az a különbség, hogy (fő- v. mellék-) iktussal végződik-e a sor, vagy egészen könnyű szótaggal, p. az alexandrin [ti. a magyaros tizenkettős] ríme mindig ereszkedő, tehát két szótagú; olyan a nyolcasé is; a hetesé egytagú is lehet.” A sorvég lejtése szabad ritmusú versekben is érezhető, pl. Arany makámájában, „A poloskák”-ban: „Makámát írni — mint Abu-Mohammed Kazim Ben-Ali Ben-Mohammed Ben-Othman Hariri [ereszkedő] — nem tréfa dolog; — annyi, mint: repülni gyalog” [emelkedő] stb. Sorbelseji rímek esetén a metszetet sorvégnek tekintjük.

Íratlan, szinte evidens követelmény, hogy rím csak egyforma lejtésű sorvégeket kapcsolhat össze: ereszkedőt ereszkedővel, emelkedőt emelkedővel. Mégis vannak kivételek. A leoninus hexameterben a metszet előtti nyomatékos szótag rímel az ereszkedő sorvéggel („Fáradt elmével | ne akarj futtatni gebével”, Gyöngyösiád); talán a rímnek ez a „billegő” egyensúlyi helyzete is hozzájárult ahhoz, hogy az igényes poétika elutasította a leoninust. De elvétve régi költőinknél is előfordul billegő rím, pl. Tinódinak tizenkettős és tizenhármassorokból álló strófatípusában, amelyet Arany „Tinódi redivivus” című töredékében utánoz:

„Dobót, Szondi Györgyöt foglalád versekben:
Most egy fiát se látsz Pesten az ilyesekben.”

Ezekén kívül még néhány helyen próbálkozik Arany a billegő rímmel, különösen ahol a versszöveg is ilyenféle mozgást ábrázol. „Mit? nem vagyok én az Ég üstököse, Pályámat a földhöz Hogy semmi se kösse?” (A sárkány; a madzag rángatása); „Hajó-kerekek zubogását hallom . . . Hajrá, gyerekek: A vízi malom!” (A tölgyek alatt; hullámozó víz); „Hát baj neked az, pogány hitűnek? Az enyém — ha töröm, ha nem — ez ünnep” (Az ünnepontók; pokoltánc), „S mint szél ha forogva ragad port: Úgy táncol el (. . .) Az egész örvöngő csoport” (ua.).

Egyébként Arany rímeinek nem kevesebb, mint 78%-a ereszkedő: ezt a nagy arányszámot főként a páros szótagszámú magyaros sorok hatalmas mennyisége teszi ki. Az ereszkedő rímek 92%-ában a nyomatékos szótag hosszú; rövid természetesen csak magyaros ritmusrendszerben fordulhat elő, ahol az időtartam szerepe másodlagos (pl. „Ti a gazdag alföld édes gyermekei! A földre is jó néha tekinteni.” Az alföld népéhez). A VA. hibának minősíti, ha a rímfelek szótagjai nem egyenlő hosszúságúak, de Arany maga is mintegy 150 alkalommal használ ilyen ún. sánta rímet, pl. „Menjen oda, üssön tanyát, Nem kérdik ott apját, anyját” (Eldorádó), „Ajtó előtt hasal egy kiszolgált kutya, Küszöbre a lábát, erre állat nyujtja” (Családi kör).

3. Verstanaink, ha megkülönböztetik is a rímeket lejtés szerint, nem mondják ki (talán magától értetődőnek tartják), hogy az ereszkedő és az emelkedő rímnek nem azonos a minimális terjedelme, más feltételek szerint minősül tiszta rímnek vagy asszonáncnak. Az ereszkedő rím akkor tiszta rím, ha a két rímfélben az utolsó előtti és az utolsó magánhangzó, a közöttük levő mássalhangzó vagy mássalhangzó-kapcsolat és — ha van — az abszolút szóvégi mássalhangzó vagy mássalhangzó-kapcsolat egyezik, pl. *bánta*—*iránta* (TSz. III.) *szépen*—*középen* (TSz. II.), *pillant*—*elillant* (TSz. VI.). Ha csak a szóvégi más-

salhangzó(-kapcsolat) egyezik, de a két utolsó magánhangzó közötti nem, az összecsengés asszonáncnak minősül. Ez is Négyesy László lexikoncikkéből derül ki legvilágosabban: a Pallas-lexikonban „Asszonánc” címszó alatt példája: *ember—tenger*. Emelkedő rím tisztaságához elég az utolsó magánhangzó és az utolsó mássalhangzó(-kapcsolat) egyezése. Magánhangzóra végződő emelkedő rím esetén értelemszerűen a magánhangzó előtti mássalhangzó számít (pl. *jó—hajó*, A hajótörött, *övé—együvé*, Emlények), noha egyébként az ictusos szótag kezdő mássalhangzója már nem tartozik a rímhez; meggyőződésem szerint az egyetlen magánhangzóra korlátozódó összecsengés (pl. *idő—kedvező*, A bajusz) nem nevezhető tiszta rímnek. Az elmondott különbségből következik, hogy ugyanaz a rímpár tiszta rímnek számít, ha emelkedő, pl.

„De nem azért ontja véré¹t a magyar,

Hanem mivel szolga lenni nem akar” (Van-e olyan),

de asszonáncnak, ha ereszkedő:

„Nem játszhatnék, midőn haragszik a magyar

És hazájáért nem orra bukni akar” (TE. II.)

Magától értetődik, de talán nem árt hangsúlyozni, hogy a rímekben a kiejtett hangalakok számít, nem a leírt betű: az írásképek különbsége ellenére tiszta rím pl. *aszály—muszáj* (Rangos koldus), *azt—paraszt* (Vojtina ars p.), *lobbanva—hamva* (BH. IX.).

Nem foglalkoznak a rím szabályok a rövid—hosszú magánhangzó- vagy mássalhangzó-párok kérdésével. Ezek néha sánta rímet eredményeznek („Oh te szent Habakuk! cethalas szent Jónás! Vajmi bolondság ez, dőre visszavonás!” NC. I., „Kutya voltál, az maradsz, de vason: Láncot neki, hogy ne haraphason!” (Török Bálint), de többnyire nem esik hiba a rím szótagok időtartamegyezésében (*szól—válaszol*, K., *lyánya—szánja*, TSz. III., *nyílik—illik*, Ágnes asszony). Minthogy a hangzók egyezése nem teljes, nem a tiszta rímek, hanem az asszonáncok közé kell soroznunk ezt a típust. Kiejtésbeli ingadozások, megtűrt ejtészváltozatok azonban kiegyenlíthetik a különbségeket, leginkább a felső nyelvválású magánhangzók esetében (amelyben — természetesen — Arany írásgyakorlata nem egyezik mindig a mai helyesírási szabályokkal): *rüg—hazug* (Egynemely nagyocska emberre; belső rím), *múl—finomul* (Széchenyi eml.), *egyedül—vegyl* (Az örök zsidó), *megin’—kín* (Fiamnak), *rándít—igazándit* (TSz. II.). Licenciás tiszta rímet hozhat létre többek között a hosszú *ll*-nek hosszú magánhangzó utáni rövidülése (*álom—állom*, TSz. V.), a rövid *s*-nek ugyanilyen helyzetben való nyúlása (*lássa—gyógyulása*, uo.); mássalhangzó rövidülhet, magánhangzó hosszabbodhat ebben a humoros példában: „Tarts egy kurta monológot, Ilyenformán, édes Mórom: »Füllentettem egyszer-mászor, Hogyha megfogom az orrom (. . .)«” (Szerkesztői levél; más kiadásokban: Levél Jókaihoz). Az *n* hangnak *l* előtti tetszőleges hasonulása tiszta rímmé igazíthatja a „Mátyás anyja” *holló—hasonló* összecsengését, de csak hasonulás nélkül tiszta rím *tulajdon ló—hasonló* (TSz. II.) vagy *szívem alján lom—nem ajánlom* (Episztola Petőfihez). Fakultatív hiátustöltő *j* jelentkezhethet a *fogadja el* kapcsolatban, hogy tiszta rímet alkosson ezzel: *ott a jel* (MO. III.). Arany szívesen használt rímekben idegen szavakat és neveket (többnyire humoros szándékkal; erről még lesz szó), ezek is a kiejtés megengedett ingadozásai szerint lehetnek tiszta rímek vagy asszonáncok, s ez a kettős (sőt néha hármas) lehetőség fokozza a tréfás hatást: „És ámbátor Két prókátor (. . .) minden írást széjjel-túr is: Ilyen ügyről, Madárfütytyről, Mit sem tud a corpus juris” [júrisz?] (A füle-

mile) vagy a vidám névnapi, disznótori köszöntőkben: Fodor *Gerson* [Gerzon? Gerzson?] — *Person* — *Herr Sohn* (Névnapra), *vesztes* — *Orestes* [Oresztes? Oresztesz?] (Alkalmatosságra írott versek). A „Tengeri-hántás”-nak Dalos Eszti arc-képét festő rimbokra: „Mint a búza, piros, teljes, Kerek arca, maga mellyes (...) Az egész lyány ugyan helyes” a mai olvasó számára nem tiszta rím, méghozzá sánta is, csakhogy a *teljes* szó *lj* hangkapcsolatának összeolvadás nélküli, ún. betűejtése csak az utóbbi évtizedek jelensége, a *helyes* szó pedig — éppúgy, mint a *hely* szónak egyéb alakjai is magánhangzóval kezdődő toldalék előtt — Arany kiejtésében hosszú *j*-vel hangzott; a rímshándék tehát *tejjes* — *mejjes* — *hejjes*.

4. Milyen hangmegfelelések szerepelhetnek asszonáncban? A VA. és nyomán a modern verstanok csak a fő szabályokat adják meg. Arany rímelési gyakorlatának vizsgálatából kiderül, hogy abszolút szóvégen a következő mássalhangzó-megfelelések alkotnak leggyakrabban asszonáncot: rövid és hosszú (pl. *éget* — *végett*, Koldus-ének), zöngés és zöngétlen (pl. *vendéget* — *fölséged*, Pázmán lovag), egyéb közeli rokonok (*m* — *n*, *n* — *ny*, *j* — *l*, *l* — *r*), távolabbi rokonok (Arany kifejezésével „hasonfajúak”: zárhangok egymás közt, réshangok egymás közt, *m* — *ny*, *j* — *r*); mindezekre sok száz példa van, legtöbb a zöngés-zöngétlen típusra: 985. Mintegy 150 esetben időtartam-különbség is járul a közeli (pl. *tovább* — *táp*, Vojtina ars p.) vagy távolabbi rokon (pl. *leglágább* — *lebágyad*, Tamburás öreg úr) hangok megfeleléséhez. Szóvégi mássalhangzó-kapcsolatra felelhet olyan mássalhangzó-kapcsolat, amelyben az utolsó mássalhangzó egyezik, az utolsó előtti rokon (*itált* — *tart*, Magyar Misi), ritkábban „hasonfajú” (*kiált* — *kiránt*, Losonczy István), vagy pedig az utolsó előtti mássalhangzó egyezik, az utolsó közeli (*tágult* — *száguld*, TSz. II.) vagy távolabbi rokon (*ajk* — *sohajk*, Emléklapra); lehet mindkét mássalhangzó közeli (*ne lásd* — *feltámadást*, Széchenyi eml.) vagy az utolsó távolabbi rokon (*alant* — *galamb*, K.). Elfogadható asszonáncot alkot a mássalhangzó-kapcsolat egyik tagjának nem azonos helyen való visszatérése: *azt* — *faragsz* (Vojtina lev.), *üdv* — *küzd* (Ápr. 14-én), *nedv* — *kezd* (BI. I.). Nem tiltja szabály, mégis szabálytalannak érezzük, ha a mássalhangzó-kapcsolat egyik tagja egyezik ugyan, de a másik nem is rokon: *nyugasztalás* — *halált* (MO. IV.), *kard* — *szarv* (Párviadal).

Több mint 100 esetben az egyik rímfélben „folyékony” hang (*j*, *l*, *r*, *n*) hiányzik az utolsó mássalhangzó előtt, amely legtöbbször azonos (pl. *felleg* — *el-leng*, TSz. X.) vagy hosszú változat (*mondott* — *kigondolt*, TSz. I.), elvétele közeli vagy távolabbi rokon (*longobárd* — *táborát*, Keveháza, *világ* — *kiált*, MO. I.), esetleg rokon mássalhangzó hosszú változata (*küld* — *mindenütt*, Cs. első dolgozat I./II.). Ezeket a hangkivetéses asszonáncokat Arany arra hivatkozva tartja elfogadhatónak, hogy „*hold* — *szót* (...) így is ejthetni ki: *hód* — *szót*” (VA.). Szokatlanabb, merészebb az a szórványos jelenség, amikor a „kivetett” hang sziszegő réshang (*minap* — *ínast*, I. XII., *szálat* — *választ*, TE. II., *maradt* — *paraszt*, Vojtina lev., *vég* — *nézd*, K.) vagy sziszegő előtti zárhang (*fénix* [féniksz? féniks?] — *én is*, TSz. IV.).

Némely mássalhangzónk — általában vagy szóvégen — olyan ritkán fordul elő, hogy zöngés — zöngétlen asszonáncban alig lehet felhasználni. *Dz*, *das* végű rímshavakat hiába keresnénk szóvégi *c*-re, illetőleg *cs*-re. Az affrikátára asszonáncként felelhet az azonos helyen képzett réshang (*dúc* — *kúsz*, Édua, *Horác* — *magyaráz*, Vojtina ars p., *papucs* — *apus*, Év kezdetén, *varázs* — *tanács*, TSz. VII.); ha mássalhangzó-kapcsolat második tagja az affrikáta, az azonos helyen képzett zárhang is (*suhanc* — *lezuhan*, Az utolsó magyar, *harc* — *kard*,

K., *rabbilincs*—*megint*, Eszünkbe jusson); lehet azonos helyen képzett rés-hang + zárhang is (*aszt*—*akadsz* [*aszt*—*akacc*], Vojtina lev., *Lőrinc*—*örizd*, TSz. II.). Igen ritka a szóvégi *f* és *ty* hang. Egyetlen olyan asszonánc van, amelyben *v*-nek *f* a megfelelője: *dölyf*—*ölyv* (Öldöklő angyal), egyebekben a „hasonfajú”, labiális *b* és *p* (*rév*—*egyéb*, K., *év*—*szép*—*év*—*ép*, Évnapra [1881.]). A *gy*—*ty* asszonáncre két példa van: *rongy*—*poronty* (Ballada az elűzött és visszatért grófról) és „Csak az olasznak higyj! . . . Fiúk, ez a kis vár, úgy-e nekünk bakfitty?” (TSz. X., tisztesség ne essék szólván, bizony eléggé „kínrím”); különben a *gy*-re távolabbi „hasonfajúak” felelnek: zárhangok (*tölgy*—*föld*, A tölgyek alatt, *tölgy*—*költ*, uo.) vagy palatálisok (*így*—*új*, Keveháza, *hölgy*—*könny*, K.). Az összecsengést erősítheti a nem azonos helyen jelentkező palatális: „te soha **egyéb** Mértéket egy szál cernánál ne **vég**” (Vojtina lev.), „Széles országúton andalog a **jobbágy**, Végzi keservesen vármegye **robotját**” (A szegény jobbágy; itt még az eltolt helyzetű *b*-megfelelés is erősíti a rímillúziót).

Egymással rokonságban nem álló mássalhangzók alkotják az úgynevezett spanyol asszonáncot. A VA. szerint *l* és *n* hasonfajú, tehát összecsengésük megengedhető, van is belőle Aranynál 12, pl. *pogánnyal*—*egynehányan* (Losonczi István), *Cezumornál*—*ormán* (BH. II.), *láncon*—*táncol* (Éjféli párbaj); hasonló megítélés alá eshet az *r*—*n* is (*ember*—*fölgerjedésében*, MO. II.) vagy a *j*—*n* (*viszály*—*mián*, A rodostói temető). Feltűnőbb, merészebb disszonancia az olyan, amelyben zárhang és sziszegő réshang találkozik, pl. *harat*—*tavas*z (Czakó sírján), *erős*—*azelőtt* (TE. VI.), *hórihorgas*—*lesorvad* (BI. I.), *amaz*—*szavamat* (MO. III.). Ismeretes, hogy Arany a „Kapisztrán” című balladában — amelynek trocheusi nyolcasai is spanyol modorúak —, következetesen akarta alkalmazni a spanyol asszonáncot, de az elért hatással maga is elégedetlen lehetett, mert a költeményt nem fejezte be. A teljes rímanyagban elszórt spanyol asszonáncok száma 38.

Toldalékos rímnek nevezzük Horváth János nyomán azt a szabálytalan összecsengést, amelyben az egyik rímfél végéhez mintegy toldásként még egy mássalhangzó járul. (Ettől megkülönböztetem a fentebb már említett hangkivételés asszonáncot, amelyben a fülös mássalhangzó az utolsó előtti helyen áll.) A VA. megtűri a magánhangzóra és *l* vagy *ly* (számunkra *j*) hangra végződő szavak rímeltetését, ha az összecsengés egyébként erős: *király*—*fogni rá* (TE. VI.), *mellől*—*ellő* (TSz. IX.), *ponyvárul*—*áru* (A lacikonyha), *fejérlő*—*helyérlő* (K.). De vannak költőnknek olyan toldalékos rímei is, amelyekben a megelőző összecsengés gyengébb: *jársz-é*—*páncél* (Rozgonyiné), *kendővel*—*belőle* (DI. VII.) vagy a rímtoldalék zárhang: *leventét*—*teremté* (TE. III.), *nádszálon*—*szállong* (BH. XI.), *ébred*—*ebédre* (Éjféli párbaj), *rézkürt*—*nélkül* (uo.), vagy éppen gyengébb megelőző összecsengéshez járul zárhangú rímtoldalék: „Alul a kereszten, alul a sír**halmon**, Alig látszott már ki a földből az a **domb**” (TE. I.; mint tudjuk, Arany prozódiaja szerint a *ddomb*), „A világ egy vén muzsikás, Nem tud ő már kezdeni **mást**” (A világ). Összesen 83 toldalékos rímet találtam.

Ezek voltak a szóvégi mássalhangzó-megfelelések. Az utolsó magánhangzó előtti helyzetben (ami a mássalhangzóra végződő emelkedő rímek kivételével beleszámít a rímbe) olyan mássalhangzókkal és mássalhangzó-kapcsolatokkal is kombinálódnak — ezek pedig egymással —, amelyek abszolút szóvégen nem fordulhatnak elő, pl. *panasznak*—*szavaznak* (Ágnes asszony), *útfélre*—*fillérke* (Tamburás öreg úr), *néha*—*tréfa* (Rózsa Sándor). Az utóbbi példa azt is mutatja, hogy magánhangzó előtti helyzetben nem rokon mássalhangzók megfeleltetése jobban kielégíti rímigényünket, mint abszolút szóvé-

gen. A VA. is „erőtlennek, de szabályosnak” mondja a *virradtig—alszik* asszonáncot. Aranynak azon rímei közül, amelyben a magánhangzó előtti mássalhangzó egyszersmind az utolsó, tehát a rím szempontjából döntő szerepű, több mint 6%-ban nincs rokonság a mássalhangzók között (igaz, ide számítottam az Aranytól hasonfájúnak tartott *l—n* megfelelést, pl. *utána—szakállá*, TE. II.), szemben a spanyol asszonáncok alig 2 ezreléknyi arányával. Az összes asszonáncok mintegy 44%-ában az abszolút szóvégi mássalhangzó azonos, csak az utolsó előtti mássalhangzók különböznek (pl. *kikémel—seregével*, A bajusz; ezt a rímtípust korábban tiszta rímnek tekintettem, vö. Nyr. 90: 23).

Igen jó hangzású válfaja az asszonáncnak, amelyben az azonos mássalhangzók fölcserélt sorrendben térnek vissza, pl. *Szondi—folyamodni* (Szondi két apródja), *Pázmán—félremagyaráznam* (Pázmán lovag), *követed—kövedet* (Czakó sírján).

Beszélni kell a magánhangzó-megfelelésekről is, annak ellenére, hogy minden rímmeghatározásnak posztulátuma a magánhangzók azonossága. A VA. szabályként mondja ki, hogy nyílt *e* és zárt *ē* (Arany szóhasználatára szerint „közép *e*”) nem alkot rímet. Ez az a szabály, amelyet sem Arany nem tart meg, sem olyan költőink, akikről szülőföldjük nyelvjárásából következtetve biztos állíthatjuk, hogy megkülönböztették a kétféle hangot (pl. Vörösmarty: „Nin-csen számodra hely (. . .) Itt élned, halnod kell”, Petőfi: „Haja (. . .) borzasan űl feje tetejében, Mint a gólyafészek a kéményen” stb.). A tisztántúli Arany is ismerte az *e* hangok különbségét, különben nem állíthatta volna föl az említett szabályt. A gyakorlatban azonban ő sem követte; íme egy maroknyi példa: *Benedék—kelmedet* (TE. I.), *cselédék—sietének* (MO. IV.), *lëndék—nemzetédnek* (NC. I.), *témérdék—vezérnek* (TSz. X.), *szelek—féllett* (Álom—való), *szenvedélyek—figyelének* (A lantos), *eget—föllegék* (Ősz végén), *honvédék—élnek* (Emlékre [1878.]) stb. A szabályt tehát inkább így módosítanám: nyílt *e* és zárt *ē* azonos hangnak számít, bármikor rímelhet. Volt már szó a rövid és hosszú magánhangzók rímbelei megfeleléséről. Felső nyelvvállású, valamint labiális középső nyelvvállású magánhangzók hosszú és rövid változatának rímélése szabályosnak számít hosszú szótagban: *merültek—tűntek* (DI. V.), *ifjúra—elárvulva* (TSz. XII.), *bízva—vissza* (Köszöntő vers Szász Károlynak), *szólna—volna* (Hatvani), *megölted—előtted* (Ariostóból). Minthogy az utolsó szótag időtartama általában közömbös, az *e* helyen jelentkező rövid—hosszú megfelelés sem hat sánta rímnek: *palástol—fagyástól* (Széchenyi eml.), *szemeiről—töröl* (K.). Régi költőink gyakorlatában rímnek számított az *e—é*, *a—á* megfelelés is, klasszikusainknál azonban már archaizmus: „Szívből, szeretetből!« — rebegi — hozzámén . . . Add istenem, e szó legyen igaz! Ámen.” (TSz. V.).

Az ilyen rímet inkább a disszonáns rímnek nevezett, csak kivételesen meg-túrt rímfajtába sorolhatjuk, amelyben az utolsó magánhangzó nem azonos. 74 disszonáns ríme van Aranynak, ezek többségében a magánhangzók rokonok (ilyenkor magánhangzó-asszonáncnak is nevezhetjük), pl. *kihalnak—dalnok* (Kozmopolita költészet), *törtek—ördög* (Pázmán lovag), *ötven öl—körül* (Sir Patrick Spens), *fűz—ősz* (Ballada az elűzött . . .), *várkun—árkon* (BH. X.), *a víz—a méz* (RCs.), *csatamezőn—fezén* (TSz. VI.: Győri Jakab). Kivételesen nem rokon magánhangzókkal is találunk disszonáns rímet, idegen szavakban, humoros-szatirikus versekben: „Röttentő hadakban ki forogtál **akkort**, Dúdolsz mai napság omnibuszt, **fiakkert**; Nem hőst — kákompillit: nem almát, de **vackort**” (Tinódi redivivus), „Napdíjon kezdte az impetrátor, Nyugdíjon végzi a többi fráter.” (Bonczék).

Ha a disszonáns rím ereszkedő, az utolsó előtti nyomatékos szótag szabályos magánhangzó-egyezése többé-kevésbé elkendőzi a gyenge szótag disszonanciáját. De vannak nemcsak emelkedő disszonáns rímek, ahol a magánhangzó-eltérés nyomatékos szótagra esik (mint a Burnstől fordított „Kóbor Tamás” erős színezésű boszorkányhistóriájában több is: „a vadász megölt Kisgyermek hullájára lelt”, „Nem újdonság cotillon az, Minőt Párizs divatba hoz”, „nadrágom is, Mely egykor volt kék bolyhú plüsh”), hanem ugyancsak merész, két szótagú disszonanciák is, mint a cigánytábor leírásában: „Tüznél kopólé sustorgott fazekkal (. . .) Egy része ül, hasal, pipázva guggol” (BI. I.), a BH. több helyén (*zűmmög*—nem fordíthatom meg, II., *olylan*—szabaduljon, VIII., *Bulcsú*—*olcsó*, XI.), a legrikítóbb hangzású pedig a sírrablók jelenetében: „De nekem mindjárt kell, ami az enyém, Kuncz: Fele! . . . szegődött bér — tudod-e? — osztott konc!” (TSz. VIII.).

Különleges válfaja a disszonáns rímnek az ellentétes hangrendű rím, amelynek példái ugyancsak megtalálhatók a régi és népi költészetben. Arany játékosan archaizáló versekben használja, így egy fiatalkori, Szilágyi István nevenapjára írt köszöntőben (*Trójából—házából—szigetéből—fából*) és a már többször idézett „Tinódi redivivus”-ban, ahol a rím nemcsak „kancsal”, hanem egyúttal „billegő” is:

„Együtt hegedülénk, jut eszedbe, hajdan?
(Akkor is szűke volt pénznek a tarsolyban)
Te jó Kolosvárott egy kovácsműhelyben,
Én egy sombokorban, Szilágyságon, Kusalyban.”

A legismertebb példa azonban nagyon is drámai hatású:

„Földi! mit csináltok?
Kaszát kalapáltok?
Nem azt kalapálunk,
Fegyvert köszörülünk.” (Mit csinálunk?)

5. A rím terjedelmét az egyező magánhangzók száma határozza meg. Arany húszezer rímének mintegy 15%-a (3015) egy magánhangzós. Az emelkedő rím követelményeihez elég is ennyi, ám több mint 1300 az olyan ereszkedő rímek száma, amelyekben csak az utolsó magánhangzó egyezik, az utolsó előtti nem, pl. *gyermek—halj meg* (Zách Klára), *patvart—udvart* (A fülemile), *többé—sűrűbbé* (Híd-avatás). Az egy magánhangzós ereszkedő rímekről versteoretikusaink vagy tudomást sem vesznek, vagy a „rímillúzió” tágabb jelenségsoportjába sorolják (pl. László Zsigmond: A rím varázsa 105). Pedig az ilyen rímek — legalább Aranynál — olyan gyakoriak, hogy aligha nevezhetők kivételnek: a számon tartott szabálytalan rímfajták, mint a spanyol asszonánc, a toldalékos rím, a disszonáns rím, a sánta rím arányszáma csak ezrelékekben fejezhető ki, az egy magánhangzós ereszkedő rímé pedig az összes ereszkedő rímeknek 8,6%-a. Népdalainkban, régi költőink munkáiban éppúgy meg lehet találni az effajta rímek igazolását, mint az asszonáncét:

„Uccu, rózsám, ugorj egyet,
Ne sajnáld a cipellődet!
Van még egy rongyos forintom,
Azt is a rózsámnak adom.”

(Magyar népdalok. 1975. 1: 495)

„Egriek, vitézek, végeknek tüköri,
Kiknek vitézségét minden föld beszéli,
Régi vitézséghez dolgokat veti,
Istennek ajánlva légyetek immár ti.” (Balassi)

Csak a barokk formaművészet fordít nagyobb gondot az utolsó előtti magánhangzók egyezésére a rímek dúsabb hangzása érdekében, de még Gyöngyösi virtuóz rimbokrait is színesíti egy-egy hangeltérés (pl. *alabastrom—ostrom—flastrom—klastrom*). Úgy látszik tehát, hogy az ereszkedő rím utolsó előtti magánhangzójának egyezése a klasszikus gyakorlatban sem kötelező, csak kívánatos. Ha az utolsó előtti magánhangzók a képzésmód tekintetében közel állnak egymáshoz, a mássalhangzók pedig megfelelnek a rím szabályoknak, a különbséget szinte nem is érzékeljük, mint a BH. híres-szép rímében: „Ébredj deli hajnal, te rózsza-özönlő! Már lengeti leblét hús reggeli szellő” (VIII.) vagy az ugyancsak nagy formai műgonddal készült „Széchenyi emlékezeté”-ben: „Te sem haltál meg, népem nagy halottja! (. . .) Oszlásokat még a család siratja”. Ezek joggal nevezhetők rímillúzióknak. Az élesebb, feltűnőbb magánhangzó-eltérés olykor humoros hatású, mint amikor Csóri vajda Nyúllábat teszi meg iskolamesternek, mert „Nem lehet, úgymond, hogy nyúllábsága óta Ne ragadt légyen rá egy kis fehér kréta” (NC. IV.), vagy amikor a király szerepet cserél az udvari bolonddal: „Nosza hamar, a bolond! ülj le ide, Rikkancs — Gondolom én, mi a baj, hol töri a bakkancs —” (Pázmán lovag).

Az összes rímeknek kb. 70%-a — a lejtéstől függetlenül — két magánhangzós. Ezt a rímterjedelmet tekinthetjük a klasszikus magyar rím normájának. Ami ezen fölül van: az utolsó előtti rímshótag kezdő mássalhangzójának egyezése (pl. *sokra—farkasokra*, Szibinyáni Jank, *járnom—ajánlom*, TSz. II.), a (hátról számított) harmadik, negyedik, ötödik, hatodik magánhangzó egyezése vagy éppen mássalhangzó-megfelelések ezekben a szótagokban — ráadás. A három magánhangzós rímek száma valamivel több az egy magánhangzósokénál: 3107 (*egyedül—enyheül*, Emléklapra, *alattam—megfoghataillan*, Dante), a négy magánhangzósoké 356 (a tűz *sem világít—szempilláit*, Családi kör, *tart melegen—baj ne legyen*, Ártatlan dac), az öt magánhangzósoké 44 (*leves-maradék—beteg vala még*, Látogató-jegy, *hazája pusztul—dalára buzdul*, A költő hazája, *sas-szárnya csattog—scandálva pattog*, BI. II.). A hat magánhangzós rímeket, a magyar rímelésnek ezeket a csúcsteljesítményeit érdemes mind idézni, ha a szerkesztőség nem sajnálja a terjedelmet:

„Hogy’ van édes anyám? *nem beteg-e szegény?*
Búskodik-e nagyon *elveszett gyermekén?*” (T. X.)
„(Meztelen karjában *dagadtak az erek*)
Úgy aludt el, úgy hált a *hatalmas gyerek.*” (T. X.)
„De nem köszönöm azt *magam erejének:*
Köszönöm az Isten *gazdag kegyelmének.*” (T. XII.)
„Aki volt halottunk, *kedves életében*
Csendes sírban fekszik *eltemetve régen?*” (TE. I.)
„Csipejéről görbe *kardja lóg, szertelen,*
Jóval alul ér az a *vaskos kengyelen.*” (TE. III.)
„Domb emelkedett már Toldi Miklós testén,
Amelyet az ős kert, *bánatja jelével,*
Behinte lehulló, *sárga falevéllel.*” (TE. VI.)

- „A csapatvezérő hadnagyk elunták
Arcpirulva nézni a napok lehunyát” (MO. I.)
- „A lovag kezem közt. Fogsága, halála
Ügyünknek bizohnyal szolgálja javára” (MO. III.)
- „Óhajtja: Etelnek szárnyán hadakozni,
Drága dicsőséggel zsákmányt hazahozni” (BH. X.)
- „Mire Etel megjő, ha volna lehetőség,
Hogy ilyen épület akkorra megessék.” (BH. XI.)
- „mint heverő pók (. . .) Hálója rezgését Etel is megérzi,
Legyen az ellenség, vagy akadt zsákmánya,
Vala ez intézet maga találománya.” (Cs. utolsó dolg. II.)
- „Megszeppene Lőrinc hallva eme szókat,
Szaporább szeplővel arca leve hókadtt” (TSz. II.)
- „halványabb lett reggel a fáklya,
Szaporább a füstje, kevesebb a lángja” (TSz. III.)
- „Borivő pajtásit odahagyá lopva,
Megy, zaboláz, nyergel, lóra magát dobja” (TSz. III.)
- „Kézére omolva, mély fekete szemmel
Néz rá föl, ijedten, kérve, szerelemmel.” (TSz. V.)
- „Nyilt szív, ajak és arc, nevető nagy kék szem . . .
Róla vetett árnyék: de nem ő az mégsem.” (TSz. VI.)
- „Oka, miért szemben sereget nem láttat,
Hogy Lajosunk órá ne tehessen vádat” (TSz. X.)
- „a királynak sátrába belépve
Dorgáló szavakkal állt ágya elébe.” (TSz. X.)
- „Csókolta, ölelte azt a hideg szirtet,
Míg vele a nagyján valamit enyhített” (TSz. XII.)
- „Hatalmas Uristen! seregeknek ura!
Haragod e népre ne gerjedjen ujra.” (Szent László füve)
- „Aranykoronáját a fejére tette,
Aranyos keziját bal kezébe vette.” (uo.)
- „Gyalog, amint voltak, meztelen szablyával
Össze csapnak mindjárt, kegyetlen csatával.” (Ariostóból)

Úgy látszik, az ilyen rímóriások súlyát az epikus tizenkettős viseli el leginkább, vagy annak líraivá oldott variánsa:

- „Királyasszony, néném,
Az egekre kérném:
Azt a rózsát, piros rózsát
Haj, be szeretném én!” (Zách Klára)

és csak kivételesen a jambusi forma:

- „Kevés ember jó látogatni,
Az is csak elmegy hidegen,
Látszik, hogy a halott szegény volt,
Szegény s amellet idegen.” (Kertben)

Azokkal együtt, amelyekben a hat szótagnyi összezsengés szóismétlés segítségével jön létre (pl. *Szellő sincsen, de zúg, Felhő sincsen, de búg*, V. László), a hat magánhangzós rímek száma 32. A szóismétléses rímek között nyolc magán-

hangzós is akad: „Nagyszalonta nevezetes város, Mégsem olyan nevezetes már most” (Az ó torony).

Összecsengő szótagok láncolata olyankor is tökéletes rímillúziót kelt, ha valahol megszakad, hézagos, pl. „Mennyi ocsmány szitkot, átkot monda rája, Még ezenfelül is, álnok mostohája!” (Rózsa és Ibolya), „[a szekerek] Megrakva (...) eleséggel, borral, Többet alig visznek egy egész táborral” (TSz. II.). Rím-illúzióknak nevezem — Horváth János és László Zsigmond nyomán — azokat az összecsengéseket, amelyekben a tulajdonképpeni, olykor egészen szerény sorvégi rímet, illetőleg asszonáncot a megelőző hangoknak, hangsoportoknak részleges, nem párhuzamos helyzetű, nem azonos sorrendű megfelelése erősíti (alliteráló, hézagos, eltolt, szétszórt, sűrített rím stb.). Hézagos alliteráló rím pl. *nemes vér—nem ösmér* (Koldus-ének), *gázolék—gázzal ég* (A kis pokol), „De mikép pillangót lebegő csuklyával, Ugrik elő Gyöngyvér lepni le csókjával” (BH. VII.), „Botját ura megett hű Toldi szorítja, Duzzad a fejében nagy tollu barétja” (TSz. IV.). Mássalhangzó-egyezéssekkel támogatott rím: *özvegye—az vagy-e* (Balzsamcsepp), *bubánat—babámat* (Hej! iharfa), *Istenem—és te nem* (K.), „Záccsal együtt atyám, míg Zács vele tartott, Mátyus uram mellett forgat vala kardot” (TSz. XII.). A következő példákban a rím szótagok előtt álló azonos hangok össze vannak keverve: „S mint lepke a fényt elkábulva issza (...) Egy-két kebel fáj még a multba vissza” (Széchenyi eml.), „vált oda tányért, Ingyen teszi, nem adományért” (Öreg pincér), „(amin elbámulna Kant, Spinoza) Észtanszerűbb volt verse, mint a próza” (BI. II.). Különösen művésziek az eltolt rímek, amelyekben az egyező szótagok helyzete nem párhuzamos; pl. *sánta, béna kéz, láb—szolgasága néz rád* (Erdély), *sudarára—sugára* (Reg és est), „S csak azért hallgatja Lajos neki ezt el, Mert szinte gyanakszik s komolyan nehezte” (TSz. XI., ezek ún. sűrített rímek); *elhaló—elhagyá a ló* (K.), *fölkeresve—föleje nyesve* (Emlények), „Egy lélek sincs . . . csupán egy, ott a vackon Halállal küzdő öreg vak asszony” (BI. I.), „Én fussak előre, csatázni, bitangra; Én legyek a vészkürt, a trombita hangja” (TSz. III.; szétszórt rímek). A szó szoros értelmében rímillúzió, László Zsigmond paradoxona szerint „rím, amely nincs — mégis van” (A rím varázsa 104): „A király orvosi most elésiettek, Kezők alá venni az elesetteket” (TE. II.), „Hogy Durazzó herceg özvegye, Mária, Bebocsátást kér, s a tábor előtt várja” (TSz. XII.); az utóbbi csak akkor igazi rím, ha *Márja* alakot ejtünk, ami megengedhető ugyan, de a tizenkettős sorból elsikkaszt egy szótagot. Ugyanígy, „A dalnok búja”-ban: „Ciprus kódében a daliák A dalnok énekét nem hallják”; itt a *dalják* ejtészváltozat a jambusi kilencesből trocheusi nyolcast csinál, de a *da-li-ák* jambusnak nem is volna jó.

6. A klasszikus versízlés nem tekinti rímnek a pusztá szóismétlésből álló önrimet („a Tinódi százötven *valá-já*”-t), és nem elégszik meg a ragok, jelek, képzők azonosságából adódó, ún. ragrím-mel. Aranynál mégsem ritkaság az önrim. Olykor valamely hangsúlytalan, simuló helyzetben álló, jelentéstartalom nélküli formaszó ismétlése adja a rímet: „hogyan tanítá meg, Hite sorsosait hogy szabadítá meg” (DI. VI.), „remény ünnepe volt az (.) szív-lesújtva szólt az” (Széchenyi eml.); az *is* kötőszó nem kevesebb, mint 92 ilyen rímet alkot, pl. „Bánt az árnyék, a derű is, Bánt az édes, keserű is” (Balzsamcsepp), „Volt napja, volt, négy, tán öt is, Hogy izelt ő szerelmet is” (A lepke). Ilyenkor a rím rendszerint az önrim előtt álló szavakra is kiterjeszkedik. Másutt az önrim határozott művészi funkciót kap: mintegy megállítja egy pillanatra a vers folya-

matát: „Vissza se megy többé Deli szűzek közzé: Inkább menne temetőbe A halottak közzé” (Zách Klára), „Hallja, mint kiáltják: elébe! *elébe!* S tudja ki elébe? hogy Miklós *elébe?*” (T. VI.), humoros színezettel: „(Jobb felől út) *nekem fűtyöl*, (Bal felől út) s *nekem fűtyöl*” (A fülemile). Népballadáinkra emlékeztet a „Varga Mihály” című töredék négyes önríme: „Ott legelni, hol mezeje *nincsen*, Ott aratni, hol vetése *nincsen*, Ott szűrni be, hol szölleje *nincsen*, Ott tüzelni, hol erdeje *nincsen*”. A NC. II. énekének nyolcszoros *volna* ríme egyrészt a Tinódi-stílus paródiája, másrészt Puk Mihály vezérkarának szatirikus ábrázolása: „Mert, ha mi a rajzban mocsárt láttunk *volna*: Bizony ilyen tervet nem csináltunk *volna*: Szűrét Czibak úrnak ki nem tettük *volna* [stb.]”.

Finomabb válfaja az önrímnek, ha ugyanaz a szó két különböző jelentésben csendül össze; gyakran idézett példa: „Összegyűjti budai *tanácsot*; »Jó emberek, adjatok *tanácsot* (. . .)«” (Török Bálint), mások: „Szegény Ágnes nap-hosszanta Néz e kis világgal *szembe* (. . .) a sugárka Mind belefer egy fél *szembe*” (Ágnes asszony), „Így mulatozának, valameddig *tetszett*, Míg nem éjfél tájban már a hold is *tetszett*” (DI.² II.), „Veled azt a terhet viseltem *örökké*, Szívedbe szivemből plántáltam *örök-ké*” (BH. IX.). A homonim rím (pl. ”A mi kis lányunkat vereség nem *érte*: De fájt neki a szó s megnehezte *érte*”, Juliska elbujdosása, „Recsegő rézkürt hang, ropogása *dobnak*, Mit falai százszor ide-oda *dobnak*”, TSz. IV.), nem is számít önrímnek, elvben ez a legtökéletesebb rím, mivel hangzásra teljesen egyforma, de jelentésre és nyelvtani szerepre nézve különböző szavak alkotják. Az úgynevezett nyelvtani homonimiai azonban Arany — a „Bárá Kemény Zsigmondhoz” gúnyolódásából következően — nem tartotta teljes értékű rímnek: „Van substantivum, hogy: *mérték*, S rá magát az igét *mérték*, Ez ám a kadencia!”

A ragrím használatát Arany elítéli a VA.-ban és Vojtina leveleiben, de maga nemcsak hogy nem tudja elkerülni, hanem feltűnő gyakran él vele: összes rímeinek 29%-a ilyen! A hanyagabbul verselő Petőfinél csak 10% (vö. Nyr. 90: 24). Ha a pusztá szóelemismétlés kezdetleges rímnek számít, ilyennek kell tartanunk a szótövet megismétlő rímeket is: *haragszol rám—haragunnám* (Rózsa és Ibolya), *parancs volt—parancsolt* (BH. XI.), megoldási sablonnal: *holdvilág van—holdvilágban* (T. IX), *sátoruk van—sátorukban* (RCs.), *lapály van—lapályban* (BH. VIII.), jelentéskülönbséggel kombinálva, játékosan: „Járnak hozzám *méltóságok*, Kötik rám a *méltóságot*: »Megbocsásson *méltóságtok*, Nem érzek rá *méltóságot*.«” (A csillag-hulláskor).

Sablonrímei, típusrímei minden költőnek vannak, hiszen a legvirtuózabb rímelőtől sem kívánhatjuk, hogy minden egyes ríme új, más legyen. Arany legtöbbször használt rímei a következők: *kellett—mellett* (18 előfordulás), *nagyon—vagyon* (13), *vissza—(fel-, ki-, meg-)issza* (13), *benne—lenne* (12), *belőle—előre* (11), *benne—(el-)menne* (11), *népe—elébe* (10), *gyermek—embernek* (10). A típusrímek különböző ragozott alakokban is megtalálhatók, így a 3 *kard—tart* rímen kívül van 7 *kardot—tartott*, 4 *kardja—(ki-, vissza-)tartja* és 1 *kardom—tartom*; az 5 *talál—(dög-)halál* mellett 4 *talált—halált*, 1 *halálnak—találnak* és 1 *halálra—találja*. Ezek olyan típusrímek, amelyek bármely költőnél vissza-visszatérhetnek; Aranyra jellemzőbb, mert szókinsén keresztül tematikájával van összefüggésben a 9-szer előforduló *vajda—rajta* (ebből 6 a NC.-ből), a 8 *vendég—leventék* (DI., TSz. és lovagi tárgyú balladákból: Az egri leány, Éjféli párba), 5 *bátor—sátor* (szintén a lovagi epikából, a Toldi-trilógián kívül Ariostóból is) és hozzá *bátor—mennysátor* két, címében is rokon versből: Kies ősz és Szép ősz. Megismétlődnek még olyan egyedinek látszó rímek is, mint a *tanácsot—tanácsot*

a NC. II. énekében („Összehívatá a tábori *tanácsot*, Ily veszedelemben hogy adna *tanácsot*”) vagy „A tölgyek alatt”-ból „Gyermeki önző Korom’ ifju *ábránd* Veszi ösztönző Szárnyára, s *tovább ránt*” a „Hoc erat in votis” című töredékben: „Semmi légvár! semmi *ábránd*, Mi a jelenből *tovább ránt*, S úzve tarka szép szivárványt Mindig a jövőbe sír!”

Legkönnyebb rímet találni nyelvünk leggyakoribb szóvégződéseire, a gyakori ragokra, jelekre, képzőkre, nemcsak ragrím formájában, hanem úgy, hogy ezek egymással is megfeleltethetők, pl. a *-ba/-be* rag a *-va/-ve* igenévképzővel (*örömege*—*kékellő égbe*, Álom—*való, vállba—válva*, BI. I.), a *-k* többesjel a *-k* igei személyraggal (*emberek—ismerek*, Az örök zsidó) vagy a *-t* tárgyraggal (*a habok—darabot*, A hajótörött). a *-lan/-len* képző a *-ban/-ben* vagy az *-an/-en* raggal, illetőleg képzővel (*öntudatlan—gondolataiban*, Itthon, *tehetetlen—csüggedetten*, A dalnok búja). Pusztán az *-ára* szóvégződés 128 tiszta rímhen (pl. *csatára—nagy ára*, T. I.) és 121 asszonánban fordul elő (pl. *karjára—a párja*, Török B.). Ezért aztán a rímek leggyakoribb véghangjai: *t* (tárgyrag, múlt idő jele, *-at/-et* képző stb., csaknem 4000 esetben), *a, e* (*-ba/-be, -ra/-re, -ja/-je, -va/-ve* stb., kb. 3300, ill. 1800 esetben), *n* (határozórag, modális képző, *-ban/-ben, -lan/-len* stb.; kb. 2800), *k* (többes szám jele, igei személyragok, *-nak/-nek* stb., kb. 2800), *l* (*-val/-vel, -nál/-nél, -ul/-ül* stb., kb. 2000).

Nehezebb a rímelés nem szokványos hangfelépítésű szavak, például idegen szavak és tulajdonnevek esetében. Az epikus költemények szereplőinek neve gyakran kerül rímhelyzetbe. Toldi nevére rímsablont talált a költő a főnévi igenevekben: *dobni, meghalni, táncolni, (el)gondolni, eltozni, pótolni, harcolni, számádozni, gajdozni, páholni, bujdokolni, titkolni* stb. Bence rímei: *szelence, Velence, kilencvenkilence, petrence, boglya-kemence, metsze, szerencse, levéte, lesve*. A DI.² II. rím sugallta hasonlatát: „Azután egyedül lejte szép *Piroska*, Földig hófehérben, mint egy *virágos fa*” úgy sikerült átmenteni a TSz.-be, hogy a menyasszonytánc jelenetét más szereplővel mutatja be: „Anikó, fehérben mint egy *virágos fa*, Ott forog, a vánkost feltartja *magosra*” (XII.). Idegen szavaknak rímhen való szerepeltetéséből Arany valósággal sportot csinált; az ilyen rímek persze többé-kevésbé humoros hatásúak, talán csak „A walesi bárdok”-beli *Velsz—lelsz* és *Sire—sír* kivételével. A legtöbb a BI. II. lírai-epikus kor- és társadalomrajzát színezi: „Jó nagy kamasszá nőhetett azóta S túl járhat Istók *óperencián* (. . .) Ugorjuk által! Jó ötlet; *bien*”, „(. . . *stultis*, Pictoribus . . . s mi még a harmadik?) — Történelemből ha kicskét *tanult is*, Meg elfelejté a vizsgálatig”, „Még componált is (megbocsásson *e szó*); De nem készült — cigánynak *ex professo*”, „Másnap korán hívatja a *régisseur*: »Jól van, barátom; tudta szerepét, De mondja fel csak, kezdje újra, *többször* (. . .)«” „Volt egy tarisznya, a direktor *úré* (. . .) De másnak a szájába, — hogyha *júré* Részt nem vehetsz — hámulni mégse’ megv” s még jó néhány. A legbájosabb a két különböző idegen nyelvből összepáztított rím a nagyvárosiasodó Budapest életének zsánerjelenetében: „köszöni szépen, — Nem mint az a sok cifra *dandy* — S hozzá is adja: »Küss’ die *Händi!*«” (Öreg pincér); a legszellemesebb talán, ahogy a Petőfi *Sándor* névre saját nevének francia fordításával rímel: *Jean d’Or* (Episztola Petőfihez), a legkomikusabb pedig az idegen névnek szándékosan hibás kiejtése a rím kedvéért: „Hogy ő az apja lelkinék *se vár* (Nem oly bolond ő, mint *Shakespár*)” (Írjak? ne írjak?)

Szokatlan vagy éppen megváltoztatott szóalakokkal rímkényszerből, általában verstechnikai okból olyan költő, aki — mint Arany — tiszteletben tartja a nyelv törvényeit, csak kivételesen él. A legmerészebb, önkényesnek

látszó alakváltoztatás: „Most a Kőrös Partján tanyázik egy törözs” (Édua). A Kőrös folyónév tájnyelvi változatát Arany másutt is használja; a *törözs* nemcsak hapax, hanem az is érdekessége, hogy vagy egy évtizeddel korábbi adat, mint amit a TESz. a *törzs* 'Stamm, Volksstamm, Völkerschaft' jelentésű első előfordulásaként idéz. A *péntek* szónak *pintek* alakját, amelyre *hederintek* rímel (Szerkesztői levél [Levél Jókaihoz]), a TESz. is számon tartja; másutt *péntek* — *tekintek* rímet találunk (Év utolján), noha bizvást lehetett volna a *tekéntek* alakot is használni. Feltűnőek a *között*-re rímelő *ö-ző* alakok: *keletközött* (Cs. első dolog. III./IV.; Ariostóból), *temetközött* (Csaba királyfi VI.); hasonló: *köldökig* — *emelködik* (Ariostóból). Különben Arany a nagy epikai műveihez írt magyarázó jegyzetekben általában gondosan igazolja szokatlan szóalakjait a régiségből vagy a népnyelvből, így a *kettő* helyett használt *kettő*-t, amelyre *meddő* rímel (BH. IX.), a *ládé*-é kifejezés *lá'é* alakját, amelynek ríme *királyé* (BH. XI.); ugyanitt a *góthol* szóalakhoz (ríme *hóдол*) ezt a jegyzetet fűzi: „Tehettem volna: gót-tal s a rím úgy is megjárna. De nagy vidék így ejti a *hoz-hez* ragot.”

Ezúttal a megjegyzésnek arra a részére hívom fel a figyelmet, hogy „a rím úgy is megjárna”; hiszen láttuk, hogy Arany valóban nem mindig ragaszkodik mereven a rímelés szabályaihoz, itt-ott lazít a formai szigorúságon. Még kétszeresen szabálytalan rímeket is megenged magának: olyan ereszkedő rímeket, amelyekben az utolsó előtti magánhangzó nem egyezik, ugyanakkor sánták (pl. „Tavaszdik, lágy az idő, Kihajt a fű, kövéren nő”, Haj, ne hátra . . ., „Haj, vitézek! haj, levették! Micsoda föld ez a vidék”, RCs.) vagy toldalékosak (pl. „Özvegyszerű anyám van nekem is *otthon*, Tudom én sajnálni a jó özvegyszerű anyát”, T. VII., „De megerősíté hangját ki-ki *mostan*, Hogy az igazsághoz méltóbb legyen a *hang*”, TSz. III.). Háromszorosan is szabálytalan ez az egy magánhangzós, toldalékos és sánta rím: „Vagy ha nem bort — vizet *ohajt*, (. . .) az se nagy *baj*” (Eldorádó; persze ha az *ohajt* kiejtése *óhajt*, akkor már nem sánta a rím). Amint a példák is mutatják, a többszörösen szabálytalan rímek (60 van belőlük) főként népies hangú vagy történeti tárgyú, tehát archaikus stílusszándékú szövegekben jogosultak; némelyikük egyenesen valamely régi szerzőtől, Ilosvaitól vagy Zrínyitől van átvéve. Arany a nyelvi modernizálás kedvéért néha „el is rontja” Zrínyi rímeit: a *népeket*, illetőleg *kergetett* szóra rímelő *őket* helyén az eredeti Zrínyi-szövegben *üket* áll: ezek a rímek egy magánhangzósak ugyan, de nem sánták. Csóri és Diridongó párviadalának humoros jelenetében a rím az utolsó előtti harmadik szótag összezsengésével mintegy gyors pörgésnek indul, aztán a két utolsó szótag szabálytalanságán elakad: „Azt hinné az ember: két sebes *szélmalom*: Közel építette valami *félbolond*” (NC. IV.).

Arany rímtechnikájára jellemző a több szóból összetoldott, ún. mozaikrím kedvelése. Eddigi példáink között is számos mozaikrím volt, hiszen pl. az öt-hat magánhangzós rímeket aligha lehet egy-egy darabból kifaragni. A mozaikrím jellegzetessége, hogy a szóhatárok a rímfelekben nem esnek egybe. Ez szójátékokra is csábít, mint a „Báró Kemény Zsigmondhoz” címzett szellemes poétikai szatírában, ahonnan a „mozaikrím” elnevezés is származik: „Toldott rím, *mozaik* munka, Hanem ettől minálunk a Legjobb is, hajh! messze áll.” „Tanulhat, ki akar, abból, Mert van ott rím, két darabból” s a legkacagtatóbb bravúr:

„És van ott több régi csínus
Tordán termett leonínus,
Alkáji rend, distikhon!
Ez egyszer az ízes konyha!
Ilyet nem főztök bizony, ha
Meggebedtek is tik hon.”

Arany ebben a versben kicsúfolja „a kelleténél hosszabb s mesterkelt rím”-eket, de komoly művészi hatást is el tud érni mozaiktechnikával. Az untig idézett *vert eb—hevertebb* (Szibinyáni Jank), *legkisebb hely—sebhely* (Tájkép) helyett hadd hivatkozzam kevésbé ismertekre. A „Hoc erat in votis” című kései töredék szinte Kosztolányit előlegező, finoman lebegő rímjátékkal ad hangot a költő sóvárgásának egy kis földbirtok után:

„S bárha nem lesz rajta kastély,
Kenyerében sem kakastéj,
Sőt kopasz nyár, zord havas tél
Több, mint tavasz és zefir”.

„Harminc év mulva” című versében így képzei el Petőfi apoteózisát:

„Magad, istenülve, örök istenek tárt
Csarnokiban szívnád az üdítő nektárt.”

A mozaikrím itt — mint igen gyakran — együtt jár egy sajátos versmondattani jelenséggel, az áthajlásos (enjambement-os) mondat szerkesztéssel: a sor végére a másik sorba áthajló szintagma hangsúlyos tagja, a *tárt* jelző kerül, ettől az ereszkedő sorvég váratlanul felszárnyal, a tágan ejtett hosszú magánhangzóval együtt szinte érzékelhetően tár olümposzi távlatokat, s erre felel a halhatatlanságot adó *nektár*. De a mozaikrím nemcsak az idős Arany bűvészkedése; az ötvenes évekből is idézhetünk megragadó példát. A „Néma bú” befejezése:

„Mint a néma
Lomblevél, ha
Egy-egy társa hull le sárgán”

enjambement-os rímével, sorainak szótagszámával, rímképletével (aabccb), de még a rím *a* hangzójával is annyira emlékeztet Verlaine híres „Chanson d’automne”-jának szintén befejező, ugyancsak a hulló falevél hasonlatát tartalmazó soraira: „Deçà, delà, Pareil à la Feuille morte”, hogy ha nem lenne képtelenség, a magyar költő hatását kereshetnénk nemzedéknyíval ifjabb francia költőtársára.

7. Arany rímeinek statisztikai adatait az a rímrepertórium szolgáltatta, amelyet az összes költemények legújabb és legteljesebb kiadása (szerk. Keresztury Dezső és Keresztury Mária, Szépirodalmi könyvkiadó 1978. 1.—2. kötet*) és a Shakespeare-fordítások teljes feldolgozásával állítottam össze. A DI. első és második dolgozatát, a Csaba-trilógia töredékes kísérleteit önálló műnek,

* Sajnos, ez a kiadás nem hibátlan. A tanulmányomban szereplő idézetek közül nem egy szövegeltérést mutat az Akadémiai Kiadó kritikai kiadásához és más, korábbi kiadásokhoz képest, így „nem fordíthatom meg” helyett „nem fordíthatom mög” (2: 700; igaz, így jobb a rím *zűmmög*-re, de miért beszélne Detre szögediesen?) „lepni le csókjával” helyett „lepni el csókjával” (2: 734; *lelepni* valóban szokatlan, de mégis ez a helyes szöveg). Az ismeretes szép alliteráció: „Már lengeti leblét hűs reggeli szellő” így torzult el: „Már lengeti keblét . . .” (2: 736)!

adataikat külön adatoknak tekintettem, de a nagy epikai művek megismételt vagy önállóan is közölt betéteit (Szent László, Zách Klára, Keveháza) csak egyszer vettem számításba; a más költőktől (Ilosvai, Kölcsey) átvett sorokat beszámítottam, de a Zrínyi-átdolgozásnak csak azokat a sorait, amelyeken Arany rajta hagyta a keze nyomát. Az így összeállított repertórium legfontosabb számadatai a következők:

Arany különböző rímeinek száma 19 497. A hármas, négyes, esetleg több tagú csoportrímeket rímpárokra bontva 21 669. A többször előforduló rímekkel együtt a rímek összes száma 23 873. A 19 497 különböző rimből 15 199 ereszkedő, 4295 emelkedő, 13 „billegő”; a tiszta rímek száma 7009, de ha figyelembe vesszük a 3. pontban említett kiejtési licenciákat, ennél is több. Úgy hiszem, e megállapítások tudomásul vétele után nemigen panaszkodhatunk a magyar nyelv rímshegységére.

J. Soltész Katalin

A Bánk bán első és második változatának nyelve

Rohonyi Zoltán alighanem joggal föltételezi, hogy amikor Katona a Bánk bán Jegyzésében gyengének nevezte drámája első változatát, főként nyelve csiszolatlanságára és verselési botlásaira gondolt. „Prózában írott művei sorát egyből váltja fel a Bánk bán jambus verse; valójában ekkor tanul verselni, s ezért küzd a nyelvvel, a mondatokkal.”¹ A dráma két változata (1815, 1819.) között írta Katona a verseit, s miközben gyakorlatot szerzett a versírásban, közelebb került az akkor új irodalmi nyelvhez is.² Nem véletlen ezért, hogy a mű két változata között a legföltűnőbb különbség éppen a nyelvben, stílusban, verselésben mutatkozik.

A nyelvi átdolgozás mértékére jellemző, hogy a második változatban — a dráma nyomtatásban megjelent, végleges szövegében — az elsőnek mindössze 334 sora maradt változatlanul. Ha számításba vesszük is, hogy az első változatot tartalmazó kézirat csonka, 76 leveléből csak 64 maradt fenn, hiányzik belőle a IV. felvonás közepe és az V. felvonás második fele, s hogy a megsemmisült részben is lehettek a végleges szövegével azonos sorok, akkor sem becsülhetjük az ilyenek számát a teljes mű 15%-ánál többre. Viszonylag sok a változatlan sor az Előversengésnek a végleges szövegbe átkerült részében (34%), legkevesebb a III. felvonásban. (9%).

Bárány Boldizsár, akinek az első Bánk bánról készített bírálata, Rostája nagy hatással volt Katona átdolgozására, kifogásolta az „aláváló vagy populáris kifejezések”-et, melyek „más jobb nemű Drámába sem, annál inkább Tragoédiába nem valók.”³ Néhány példa — betűrendbe szedve — a végleges szövegből kihagyottakra: *Babutyka*, *csök* ('keresztelői lakoma'), *kába*, *kabak*, *pofo*, *sunnyog*, *tök Fej*, *tök fő*. (A felsoroltakhoz hasonló népies szavak a végleges szövegben szinte kizárólag színi utasításokban maradtak; ezekre nyilván kevésbé ügyelt a szerző, mint a színpadi beszédben előfordulóakra. Ilyenek: *döbög*, *dümmög*, *gyömör* ('gyűr'), *ténfereg*, *tipeg tapog*.)

¹ Rohonyi Zoltán: Bánk bán. A pályaműtől a végleges szövegig. In: R. Z.: A magyar romantika kezdetei. Bukarest, 1975. Kritérium. 102.

² Vö. Waldapfel József: Katona József. Bp. [1942.] Franklin. 142.

³ Bárány Boldizsár: Bánk-bán [1817?] Közönséges megjegyzések. 10. §

A népies szólások jelentős része is kimaradt a végleges szövegből. Más kifejezésekkel való pótlásuk jól szemlélteti a változtatás irányát. (A lelőhelyet zárójelben adom meg, a következő jelöléseket használva: 1. = első kidolgozás, 2. = végleges szöveg, E = Előversengés, I., II. stb. = I., II. stb. felvonás, ill. szakasz, a jelzetet záró arab szám az Előversengésen, felvonáson, ill. szakaszon belüli sorszámot mutatja.)

Hord el magad (1.E 258) → *Távozz előllem* (2.E 61); *kezét czipráztad* (1.II.171) → *kezébe adtad* (2.II.130); *az csak a' csomó csupán* (1.II.382; a 2.-ből hiányzik a megfelelője); *fülelj azon gödörbe* (1.III.340) → *sziszegj azon gödörben* (2.III.379); *el ne füljön* (1.V.199) → *ne essen el* (2.V.167).

Kifogásolta Bárány a Bánk bán első kidolgozásának szórendi furcsaságait, inverzióit, ahogy ő nevezte: latinizmusait is.⁴ Katona az inverzióktól elformátlanodott mondatok jelentős részét kijavította az átdolgozás során. Néhány példa:

Ha! jól tudott azon csekély fogáshoz Ő, | Miképp Alattvaló Nagyoknak az | orrára — a' nélkül hogy azt azok | észben vegyék is — keljen a' Reménység' | üveg szemét nevetve tenni fel (1.II.181—185) → *jól tudta ő azon mindennapi | Fogást, miképp kelljen az Alattvaló | Nagyoknak orrára az édes Reménység' | üveg-szemét nevetve tenni fel; | de úgy, hogy azt űk észre sem vegyék —* (2.II.138—142); *Rohanva széjjel ömleni | 'S mint Viz özön zuhogni végig a' | Királyi Széken; onnan elragadni | ez Asszony' átkozott fejét — fogom* (1.II.349—352) → *Mint Vízözön zúgok minden felé, | 's a' hol találom, ottan rontom össze | ez' Asszony' annyit átkozott fejét* (2.II.301—303); *Lennél ha egyszer, Adelájd, enyim* (1.I.409) → *Lennél csak egyszer enyim Melinda* (2.I.426); *Miért de reszket ez' | Öreg?* (1.II.128—129) → *De hát miért reszket ez az űsz?* (2.II.93).

A végleges szöveg mondat szerkesztése egyébként is többnyire egyszerűbb, mint az első változaté. Számos felesleges, a drámai dikció tömörségét hígító jelzőt és határozót hagyott el Katona az átdolgozás során, mellékmondatokat gyakran egyetlen szóval cserélt fel. Néhány példa erre is:

Dicső Meránia | Bertholdja' Törsökének egygyik | Disz ága így elaszva korcs'sodott? (1.I.458—460) → *a' nagy Berchtold' vére így | fajúlt el?* (2.I.470—471); *A' Gyermekék tehát az Annyokon | gázoljanak, midőn szelid kegyes | Attyok törődik a' Szerents'jekért, | Egy messzi Tartományba' fáradozva?* (1.II.233—236) → *A' Gyermekék tapossanak Annyokon, | midőn az Attyok messze Tartományban | fárad szerencséjük miatt?* (2.II.202—204); *a' zendülésbe' nem fogé talán | öntődni ártatlan, mocsoktalan, | 's szerette Társotoknak vére is* (1.II.286—288) → *zendülésbe' nem | fog e' kiömleni az ártatlanok' — | a' Felebarátjainknak vére is?* (2.II.247—249); *Szenvedtem én sokáig — oh de sőt | sokáigis mivel becsületes | voltam* (1.III.111—113) — *Mig türhetém, türtem becsületesen* (2.III.117).

A tagolatlan, hiányos és félbeszakított mondatok gyakoriak a drámákban; az élőbeszéd illúzióját keltik, az emelkedettebb dikciót azonban akadályozzák. Föllelhetők ezek a Bánk bán mindkét változatában, a végleges szövegben azonban jóval kisebb számban. Az indulatszók közül főként a népiesebbek maradtak el, az ilyenek: *Hej, Hi—ni-, Huj, Hej holla, üm*. Elhagyta Katona a szövegbe írt hosszas kacagásokat is, a *hahhahahah*-ot meg a *hahhahah*-t. Szembetűnő eltérés a két változat stílusa között, hogy a másodikban kevesebb a mondat félbehagyását eredményező egymás szavába vágás. Például:

⁴ Bárány Boldizsár i. m. 11. §

PETUR. *Ő a' mi Fegyveres* — MICHÁL. *Hazudsz!* (1.II.100) → PETUR. *Ő is Fegyveres | Társunk* — MIKHÁL. *Csalárd vagy bán* (2.II.74—75); PETUR. *Mivel hogy ő csak egy* — BÁNK. *Mi ő?* | PETUR. *Egy gyermek* (1.II.129—130) → PETUR. *Mivel | csak gyermek* (2.II.93—94); IZIDÓRA [. . .] *de máрма félénk Gyilkos* — GERTRUDIS (megijedve) *Ízidóra?* (1.IV.32) → IZIDÓRA [. . .] *de máрма félénk-gyilkossá leve.* (2.IV.26).

A dráma szövegébe foglalt képek tekintetében is van különbség a két kidolgozás között. A végleges szövegben ritkábbak a lovagdrámák borzongató hatású képei. Elmaradtak például ezek:

Pokolba! hogy szegény | Lelkem halálra rángatódzon, a' | bilincseit nyelő Hazámnak el- | holt tagjain magamnak egy akasztó | fát készülőök mingyárt emelni fel (1.II.358—362); *Le véllem a' Pokol fenekellen | mélyébe! rémítő átkom ide | fent elmaradván fergeteggel a' | Gyilkosnak és gyilkoltottnak a' sir | Keresztjeken bömböljön egy aránt* (1.V.258—262).

Népies szemléletű-hangulatú kép is kevesebb van a végleges szövegben. Elmaradtak például ezek:

az | Én házi jó Keresztem egygyikét | Sárgás szemének el veszejtí köröm | Által (1.E 198—201); *Ma hát be vagy szegezve átkozott | Tőkfő te?* (1.II.487—488) és több hasonló.

A nyelvi-stiláris módosítások nem jelentéktelen részét a versformának a végleges szövegben összehasonlíthatatlanul jobb kezelése tette lehetővé. A drámai jambust meglehetősen pontosan, szabályosan mérte Katona az első kidolgozásban is (a metrikailag kifejezetten hibás sorok száma mindössze 1,2% a végleges szöveg 0,8%-ával szemben), de ott a vers szabályossága érdekében a nyelvet gyakran kerékbe törte. A végleges szövegben szótagaprózással (ciklikus anapestusszal) és a spondeus gyakoribb használatával némileg lazította a metrumot, de így szinte teljesen megszabadult a szóalakok metrumkényszerből eredő torzításától. (Az eltorzult szóalakokat — pl. az ilyeneket: *valmít, aztat, Érskje, Testteket, lehet'len, álltani, Szerettet, szerencsjeért, imár, költéségem, vég're, es'tt, fel'tt, örömt* — Bárány is kifogásolta, nem hozta azonban őket összefüggésbe a metrummal.⁵

Lássunk néhány példát arra, hogyan javítja Katona torzult szóalakot tartalmazó sorait! (Teljes sorokat idézek, függetlenül az értelmi egységektől.)

Te elragadtató Szerettet — *a'* (1.E 252) → *te elragadtató Szerelem te! a'* (2.E 55); *Bánk-bán az egygy bajúszza vég're tűz* (1.E 272) → *Bánkban — bajúszza' egyj végére tűz* (2.E.75); *Hogy ő megént zavarni másokat | Ként'len: No rajta csak, szerelmes Ottom* (1.I.289—290) → *hogy ő megént mást légyen kéntelen | zavarni. Rajta csak kegyelmes Ottóm* (2.I.319—320); *Oh véghetetlen Könyörületesség!* — *Ah* (1.I.396) → *Oh véghetetlen szent Könyörületesség!* (2.I.415); *melly issza a' Lehell'ted; a' Világot* (1.I.412) → *töllem lehell'ted' — 's a' Napvilágot* (2.I.429); *tisz'tetre méltó ősz kezébe Negyven* (1.IV.235) → *egyj tiszteletre méltó ősz kezébe, negyven* (2.IV.498); *minden törekedések a' saját | oltalmazdotokra olly siker'tlen* (1.IV.367—368) → *szántt törekedések önn' védelmetekre | ollyan siker nélkül való legyen* (2.IV.637—638).

Főntebb már volt szó az inverziók lehető kiküszöböléséről. A most következő példákkal azt kívánom érzékeltetni, hogy a verselésben való nagyobb gyakorlat, biztonság tette lehetővé a jobb szórendet.

⁵ Bárány Boldizsár i. m. 11. §

Eckbert az Öccse, még alig Fülöp | vérétől a mocskot kezéről el | dörgölte 's már Scepusi Földel itt | tiszteltetett (1.II.213—217) → Eckbert, az Öccse, alig törölte le | Fülöp Királynak a' vérét kezéről, | 's itt a' Scepusi földet elnyeré (2.II. 188—190); Oh Uram, miért hogy én | Becsületes valék, holótt örökre | úgy mint Gazember a' tiéd maradtam | meg volna (1.III.97—100) → M'ért valék becsületes! | holott gazember lévén, mostan is | tied lehetnék (2.III.104—106); A' Dühe | szabad folyáson uszhat, énnekem de | halgatni kell (idézi Bárany Rostája, 41.§.) → szabad folyáson uszhat a' dühe: | halgatni kell nekem (2.V.394—395).

Mint a fenti példák is mutatják, a Bánk bán végleges szövege általában tömörebb, szűkszavúbb az első kidolgozásénál. A dráma elemzői ezért gyakran használják az első változatot a homályosabb részek megvilágítására. Néhány példa arra, hogyan válik tömörebbé, de némileg homályosabbá is a végleges szöveg:

Zárt néki, addig, a'mig aztat ő | nekünk nem adja! (1.II.53—54) → Zárt néki, míg nekünk nem adja ő (2.II.35); Román ki Zavichoszt | mellett esett el, az való Ura | ellen hogy ő rosz párt ütő vala (1.II.158—160) → Román ugyan csak zendítő vala | meg-is fizette Zavichosznál halállal (2.II.119—120); Hát e' szerint szegény Hazátok' El- | búszultjait mutatni, 's Endre' jó | Királytokat törekszetek fel a' | Trónusra tenni? Oh előbb de szívét | Gertrúdis estén meg-repeszteni?! — (1.II.243—247) → És így Hazátok Elbúszultjait | játszani akarjátok, 's Királytokat | úgy tenni a' Királyi székre, hogy | Gertrudis' estén szíve megrepedjen? (2.II. 210—213).

Van példa arra is, hogy a végleges szöveg a bővebb: *Árnyékkal ám ijeszd — riassz Oroszlánt (1.III.63) → Nézd, nézd az árnyéket — halgass oroszlán, | az a' Királyné — oh hazug! csak árnyék (2.III.78—79).* Mégsem arról van itt szó, hogy a második mondat bőbeszédűbb vagy magyarázóbb, mint az első, sőt homályosabb értelmű annál, nyilván Bánk zaklatott lelkiállapotának érzékeltetése végett. A képben a magyarázók többsége (Arany, Péterfy, Hevesi, legújabban T. Lovas Rózsa⁶) szerint az oroszlán Bánk haragja, bosszúvágya, az árnyék a képzeletében már halottnak tűnő királyné. Az első kidolgozás egyszerűbb szövegezése viszont ezt a magyarázatot indokolja: hiába akarsz ijeszteni, haszontalan a fáradozásod. Dugonics András Magyar példabeszédek és jeles mondások c. művében „A haszontalan cselekedetek” között találjuk a következőt: „Az oroszlánt árnyékával ijeszti”.

Van példa bőségesen arra is, hogy a második kidolgozás szövege vált világosabbá, mégpedig nemcsak a mondatalkotás hibáinak főntebb már említett kiküszöbölése révén. Katona — Bárany anakronizmusra figyelmeztető hibázata⁷ nyomán — elhagyta nehezen érthető antik mitológiai és történelmi célzásait. Így pl. az első kidolgozásban Bánk Perillust említette alkotójaként: *Ha engem | az én Perillusom csak egy csekély | Hangyának [. . .] tett volna (1.III. 52—58).* Perillus athéni rézöntő (i.e. VI. sz.) Phalaris tirannus parancsára egy belül üres ércbikát készített, ebbe zárták a gonosztevőket, s az ércbikát tűzzel hevítették. Az első áldozat maga Perillus volt. Aligha világos, hogyan jut Bánk eszébe éppen Perillus. Csak nagyon áttételes kapcsolatra gyanakodhatunk:

⁶ Arany János, Péterfy Jenő és Hevesi Sándor jegyzetes Bánk bán-kiadásai; T. Lovas Rózsa: A Bánk bán költői képei. In: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Bp., 1960. Akadémiai Kiadó. 203—4.

⁷ Bárany Boldizsár i. m. 12. §

a kín, a szenvedés rokoníthatja Bánk helyzetét Perillus történetével.⁸ A végleges szövegbe Perillus helyére Prometheus került (2.III.72), az ő emberalkotása közismert mítosz, a Perillus-történethez kapcsolódó érzelmi tartalom azonban így elvész. A nehezen követhető allúzió miatt maradhatott ki a végleges szövegből Cratinus (Kratinosz görög komédiaíró) neve (1.III.42), továbbá a „tisztá hívség” „Komédiás Személy”-ként való említése (1.III.140–143), valószínűleg Plautus Aululariájának Fides istennőjére való célzás.

A nyelvi-stiláris változtatásoknak csupán a főbb típusait jelezhettem a fentebbiekben. Igazi jelentőségükre csak a két szöveg párhuzamos olvasása közben, mondatról mondatra, sorról sorra való tüzetes összehasonlítással lehetne teljes fényt deríteni. De talán a felhozott néhány típus és példa is érzékeltethette, hogy a Bánk bán végleges szövege a nyelvhasználat más szintjén helyezkedik el, mint az első kidolgozás. A kor irodalmának stiláris színvonalát nyelvi erőben, expresszivitásban a dráma első változata is meghaladta, de ugyanakkor e színvonal alatt maradt számos provincializmusa, mondatszerkesztésembeli nehézsége, rossz prozódiaja miatt. A végleges szöveg e hibákat úgy tudta megszüntetni, hogy közben az említett erények nem csorbultak, sőt még gyarapodtak is.

Orosz László

Kosztolányi Dezső Őszi reggeli című versének értelmezéséhez*

Ezt hozta az ős. Hús gyümölcsöket
üvegtálon. Nehéz, sötét-smaragd
szőlőt, hatalmas, jáspisfényű körtét,
megannyi dús, tündöklő ékszerét.
Vízcsöpp iramlik egy kövér bogyról,
és elgurul, akár a brilliáns.
A pompa ez, részvételen, derült,
magába-forduló tökéletesség.
Jobb volna élni. Ámde túl a fák már
aranykezűkkel intenek nekem.

A vers Kosztolányinak utolsó, még életében megjelent kötetében, az 1935-ös Számadásban található. Egy évvel halála előtt a már betegségtől gyötört Kosztolányi lírája felível, legnagyobb költeményei ekkor születnek, s mint a címadó ciklus mutatja, az összefoglalás, a lezárás igényével. Visszanézve az egyetlen érték, az egyedül fontos: az élet. A megismételhetetlen, a részleteiben, az apróságaiiban is jelentős.

⁸ Ilyen felfogás, értelmezés felé fordíthatta Katona figyelmét Schillernek ez a mondata: „Warum hat mein Perillus einen Ochsen aus mir gemacht, dass die Menschheit in meinem glühenden Bauche bratet?” (Die Räuber, IV. fel. 5. jel. — Déry Tibor fordításában: „Perillusom miért belőlem formálta ökrét, amelynek izzó hasában az emberiség sül?”) Érzelmi tartalmában hasonló Katonának egy korábbi Perillus-emlétese: „Mi vagyok én most? Egy Perillus, aki rézökröt készít a tirannusnak, és magát emészti abba” (Luca széke, I. felv. 5. jel.).

* Dolgozatombefejeztével találtam rá Simanovszky Zoltán hasonló tárgyú írására (Nyr. 92 [1968.]: 194–6). Néhány megállapítására utólag hivatkozom tehát, egyrészt az elődnek kijáró tiszteletből, másrészt mert az én megközelitésem nem egy ponton megkérdőjelezheti véleményét. József Attila alapvető tanulmányára külön nem hivatkozom, hiszen az minden Kosztolányi-kutatás alfája és omegája. (A Toll 1935. júl. 15.)

Ezért hát a válogatás nélküli tobzódás a hétköznapiak megannyi lényegtelennek tűnő semmiségében, az odahajlás a szenvedőkhöz, esetettekhez; vagy az alkotásmód oldalán: megrészegült rimjátékok, bravúros formák. Az elmúlástól való félelmet csak úgy lehet elviselni, ha magyarázzuk, ha elméletet alakítunk hozzá: a Semmi hitét. Ha a Semmiben végre otthonosan kinyújtózhatunk, ismerősen és érzéketlenül; ha eljátszunk a megsemmisüléssel, magunkhoz szelídítjük, akkor nincs is mitől rettegni. Mégis, aligha van még egy költőnk, aki ennyi versében fordulna elhunytjaihoz: mi várhat rá ott túl? Szinte előkészíti utazását, készülődik a találkozóra.

Az Őszi reggeli című verset éppen a halál gondolatának látszatra másféle elfogadása miatt érdemes, egyéb szépségei mellett, behatóbban megvizsgálnunk. Most a higgadt, megérett bölcs, Marcus Aurelius tanítványa szólal meg. Ez a belenyugodni tudás azonban nem semmisíti meg az elmúlás fölött érzett fájdalmat, csak értelmileg is beláthatóvá igyekszik tenni. A vers „fájdalmas műremek”, tíz sorában tökélyre jut: ember és természet kijelölt viszonyát, a halál kikerülhetetlenségét jeleníti meg végsőkéig letisztult képnyagában és szerkezetében.

Az elemzéshez maga Kosztolányi kínálja a módszert egyik írásában: „... a legfontosabb eszköz a szövegmagyarázat, mégpedig magából a szövegből, a szöveg elemeinek fölbontása, a szöveg legkisebb egységeinek, a szöveg molekuláinak és atomjainak, a szöveg nyelvtani kapcsolatainak, szórendjének, betűinek tüzetes elemzése. ... A tartalom nem a vers tartalma. Eszme és érzés pusztán anyaga a versnek. A vers mivolta az a mód, ahogy megalkotódott, a kifejezés csodája. Ezen a téren a figyelmes vizsgálódás még mindig sok olyan szerény, talán kicsinek és kicsinyesnek tetsző jelenségre bukkanhat, mely sokkal inkább feltárja nekünk a vers titkát, mint a nagy hangú általánosságok ...” (Nyelv és lélek Bp. 1971. 494).

Maga a képi keret, illetve a cím az impresszionisták kedvelt témáját idézi: a roskadásig megrakott kerti asztal gyakran szerepel festményeiken. (Csók István: Keresztapa reggelije; Ferenczy Károly: Napos délelőtt; stb.) A kézenfekvő tematikus hasonlóságon túl azonban erőltetett lenne az analógia, hiszen a pillanatnyi benyomás a Kosztolányi-versben körvonalakkal rögzül, nem fény és árnyék tagolja kívülről a képet, hanem a keatsi bőségű gyümölcsök anyagszerűsége és elrendezésük. (A trópusok számbavételekor lesz döntő ez a plaszticitás, épp ezért Simanovszky „impresszionista csendélet” műfaji meghatározását [i.h.194] itt kifogásolhatónak érzem.)

A látvány pontosan időhöz kötött: őszi van. Egy évszak sem hordoz ennyi utalást, hozzáértett jelentést, mint ez. Az elillant örömek korának s a télnek, a földbe kerülés, a halál előestéjének megszgyéje ez: olyan nagy költők állították párhuzamba az életidő hanyatló szakaszával, mint Berzsenyi, Petőfi, Babits stb. Hölderlinnek Az élet felén (Hälfte des Lebens) című verse az őszi képen túl a fájdalom, a ragaszkodás szenvedélyében is rokonítható az Őszi reggeli-vel. A hölderlini vers a rádöbbenés pillanatát rögzíti, míg Kosztolányi a már megértett, helyükre rendelt dolgok távolításával próbálja könnyíteni a felismerés súlyát. Az őszi azonban nemcsak szimbólumalkotó mivoltában van jelen, hanem a maga valóságos teremtményeivel is. Ő és csak ő hívhatta létre — mintegy m e g a l l k o t t a — az asztalt borító pazar pompát. Ezelőtt azonban más volt az élet képe, folyamatában zajlott az a mozgás, amely végül is összeállt gyümölcsöket halmozó összé. Ezt nem látjuk, az őszi természetszerűen magában hordozza saját történetét, előzményeit. S hogy utána más lesz, arra az

őszí pompa maga figyelmeztet, mikor messzire kerül, kivonódik az emberi mértékű szépség köréből. Az évszakok és az élet örök rendjébe illeszti bele tehát a képet a *hozta* múlt idejű igealak. Az előredobott *ezt* főnévi mutató névmással indított, erős hangütésű első mondat várakozással tölt el, noha a felmutatás gesztusát kettőspont nem támogatja. Az ereszkedő lejtés a lefojtott indulatú nyugalom állandó alapérzéséhez viszi közel már a kezdést is.

Az élesen exponált kép (1–6. sor) két részre tagolódik: a szigorú belső kompozíció lüktetése szerint bemutató-leíró és mozgásos részre: 1–4; 4–6. Emberkéz irányításától független tevékenységek ezek (*hozta, iramlík, elgurul*), mint ahogy a pompa élvezetében sem vesz részt már az ember, felesleges. Az ő szerepe véget ért a tettekben, a művészet teljessége felé törő alkotás folyamatában, és az ezzel járó minden szenvedésben. Ennek ideje az ősz e l ő t t i idő. Az *elgurul*-nak befejezettsége, irányulása van. Folyamatos mozgása, bár külső erő nem löki, a „túlpárt” felé sodor. Az *iramlik* mozzanatos ige tulajdonságait Kosztolányi már a Szeptember végén-t elemző tanulmányában is kutatta. (Látjátok, feleim. Bp., 1976. 189). Hasonló léthelyzetről, rokon lélekállapotról árulkodik, hogy a zseniális verselemzés jó néhány megállapításából mennyi minden került át, elméletileg leszűrt tanulságból élő gyakorlattá válva, az Őszi reggeli című költeménybe. Egy helyütt így ír: „Úgy tűnik el szemünk előtt a mozzanatos igéjével (ti. az „Elhull a virág, eliramlik az élet” sor — B. K.), mint aranygyík az őszi arvarban. Valami zizegést hallunk, levelek csörgését, s már nincs is ott.” Így siet, így iramlík el a mi versünkben is az őszbe fordult idő. Az ígét az idő és tér koordinátái határozzák meg, ezért olyan szemléletes. Az *l* és *r* likvidák, — noha az egész műnek álló-leíró jellege van — kérlelhetetlenül röpítik a vég felé a verset.

A képet magyarázat követi, a 7–8. sor, melyekben keserűen fogalmazódik meg a látottak lényege. A szemlélő eltávozhat, így marad minden akkor is. A szemlélődés a reflexió síkjára vált át, anélkül azonban, hogy külső gondolati elemet iktatna be a költő. A képből származnak az absztrakció jegyei. Ily módon az 1–8. sor is egy nagyobb egységgé zárul, a szimbólummá táguló teljes metafora mindkét oldala (az ősz = pompa, tökéletesség) megvilágosul. A beszéző rejtezése, a konstataáló személyének, s ezzel érzelmeinek elfedése még itt is tart, noha a látvány végkövetkeztetés levonásához vezet: óhajtáshoz, amely azonban nem teljesülhet. (A 9. sor első fele.)

A látómezőbe az utolsó másfél sorral új táj úszik be. A kompozíciós elvnek megfelelően ebben a lerövidült szakaszban is állás—mozgás hullámmozgása érvényesül. Tér és idő meghatározása egy szóban (csakúgy, mint az indításkor az ősz-ben), a *túl*-ban sűrűsödik. Az életen túl, illetve ezen a világon túl is egy másfajta tökéletesség birodalma emelkedik. Abba kell átlépni, sürgetnek, jelen idejű mozdulattal jelzik az ott honos lények: várnak. A távolra utalás, a másik világ térbeli elhelyezése, a túlpárt jellemzése a hangzók által is végbemegy. A mély magánhangzók száma itt, a 9. sorban a legmagasabb. Az emberi sors továbbformálására már alkalmatlan, önmagába forduló, közönyös harmóniába tartozni nem lehet, akármilyen csábító szépségű is. Oda túlra pedig át kell jutni. A jelen idő síkjában kell leszámolni mindennel, mielőtt egy emberformájú tökéletességbe olvadhat be az ember. A legdrámaibb szituáció ez: határhelyzet, idő és érzelmek senkiföldjén. Pedig egyik sem kell, sem a megvalósult véglegesség, sem a hívogató egyesülés az időtlenség esztétikumával: csak az élet, a változtathatóság, a „még minden lehet” biztató bizonytalansága. Visszanyúlni tehát az ősz e l ő t t i állapotra. A 10. sorban a költő először (és utoljára) szólal

meg, az utolsó szóval hangolja személyes élménnyé a látottakat, egyetlen személyragos határozószóval: *nekem*. Innen tulajdonképpen az egész vers értelmezése újra szükségessé válik, annak a hangját hallva kell újraolvasnunk a költeményt, immár vallomásként, akiére most rátaláltunk.

A visszafogottságot, tartózkodást a mondatszerkezetek híven közvetítik. Feszültség keletkezik a súlyos gondolatok és az őket hordozó mondatok egyszerű szerkesztése között. Egyszerű bővített és hiányos mondatok követik egymást. Többszörösen összetett mondatot csak egyet találunk: *Vízcsöpp íramlik egy kövér bogyról, | és elgurul, akár a briliáns*. Kapcsolatos mellérendelő tagokból és a másodikhoz fűzött hasonlító határozós alárendelésből áll. Fontos, hogy ez itt, éppen a vers középpontjában helyezkedik el, a szerkezeti és gondolati kötést erősítve. Gyakori a bőség látványa miatt a mondatrészek halmozása. A két legrövidebb mondat az első: *Ezt hozta az ős* és a drámai fordulópontot hozó *Jobb volna élni*. Stilisztikai hatása ez utóbbinak nemcsak lakonikus tömörségében, hanem ponttal való lezárásában is rejlik. S bár óhajtó mondat lehetne a feltételes módú igealak miatt, mégsem az, hanem szóhászerű megállapítás. Ha tisztán óhajtó mondat lenne, mint Simanovszky Zoltán véli (i.h.195), akkor felcsillanna a remény mozzanata a versben. Holott éppen a remény hiánya az, aminek tudomásulvételét, a belső leszámolás utáni léthelyzetből, hírül adja Kosztolányi. A személyességet elfedi a főnévi igenévvel kifejezett alany is. A drámaiságot az elharapott kívánságra azonnal rácsapó nyomatékos, hosszabb formájú ellentétes kötőszó emeli ki: *ámde*. A mondatok rövideége, az írásjelek használata a szövegen túlmutatva utal a lényegre: a lezártyságra, a kikerülhetetlenségre. A költő modalitása a valósághoz a kijelentő mondatok belső feszültségében jut érvényre: nincs óhajítás, kérdés. Eldöntött minden.

A sorokba tördelés nemcsak külsődleges szükségszerűsége a versnek, válthat stilisztikumot hordozó elemmé is. Fónagy Iván mutatott rá meggyőzően az enjambement (áthajlás) expresszivitására (A költői nyelv hangtanából. Bp., 1959. 190–208). A sorvég megszakítja a mondatot, s a kiemelt, a félbehagyás miatt nagyobb figyelemmel várt szó a következő sor elejére kerül. A Fónagy Iván által feltérképezett enjambement-fajták közé, mivel azok főleg a mozgások irányulása szerint rendeződnek el, a mi versünkben szereplő három enjambement (*hűs gyümölcsöket | üvegtálon ; sötét-smaragd | szólót ; a fák már | aranykezükkkel*) nem illik. Az elsőben a helyhatározó, a másodikban a jelzős kapcsolat alaptagja, a harmadikban pedig az eszközhatározó kerül új sorba.

A vers képanyagának rendezésében is segít az áthajlások vizsgálata. A gyümölcsöket az ős üvegtátra helyezte: jellegzetesen tisztza, áttetsző anyagra. A következő enjambement-nál fordított helyzet áll elő. A jelző után különleges a főnév: *sötét-smaragd szólót*. Mindennapi gyümölcs elé kerül az ékszerek fajtajelölője. A harmadik a vers legbelsőbb burkának feltöréséhez vezet el. Az egytagú, hosszú magánhangzós szavak maglassítják, töprengővé teszik a 9. sor lejtését (*Ámde túl a fák már . . .*). Csak a *fák* főnévnek van szubsztanciális jelentése. A következő sorból felcsapó *aranykezükkkel* mintegy válasz a tétovázásra. A fáknak aranykezü van, a legértékesebb nemesfém, így az összetétel első tagja a képi indítás ékszergazdagsághoz kapcsol vissza (utalva a sárgulás természeti folyamatára is), míg a *kéz* egyértelműen emberivé, egy magasabb rendű emberi otthonná avatja az élet határain túli tájat. Csakúgy a cselekvés is. Az *int* meghittsége keveredik a parancs feloldhatatlanságával.

A vers képanyaga három fő forrásból merít: az első a gyümölcsök, az ős hozta termések csoportja: szőlő, ennek egy bogyója, körte. A lebontás fokoza-

tos. Az első az *ősz*, a főfogalom, majd a nemi fogalom, a gyűjtőnév következik: *gyümölcs*; ez aztán egyedi fajtákra ágazik szét. Hogy már nem ehető, megfogható gyümölcsök, azt szervesetlen drágakő jellegük (*hűs*; *nehéz*, *sötét-smaragd*; *hatalmas*, *jáspisfényű*) mutatja. Végül metaforikus értelmező minősíti át a körtét, szőlőt ékszerre: *megannyi dús, tündöklő ékszerét*. Élőt hasonlít élettelenhez Kosztolányi, ezzel is tárgyiasítja, önmaga számára elérhetetlen távolságba tolja ki az őt nem tartóztató világot. Az ékszerek matéria: *üveg*(tál), *jáspis*(fényű), *sötét-smaragd* (szőlő), *brilliáns*, illetve *arany*(kezükkel). Teljes metafora-rendszerre zárul tehát a *t e r m é s z e t — é k s z e r — t ö k é l e t e s s é g* megfeleltetés. Nem, ezek a gyümölcsök nem „a halálra érettség szimbólumai”, miként Simanovszky jellemzi őket (i. h. 195), hanem éppen az ő idő nélküli befejezettségükkel áll szemben a halálra érett költő. Ez a világ, a természet világa a maradandó.

A magas magánhangzók tetemes hányada (39) az ékkő-gyümölcskosár leírásában, azaz az első hat sorban fordul elő. A domináns *ü, ő, i* megerősíti a drágakövek kristályos tapinthatatlanságának érzését. Szánalom nélküli világ ez: mutatják a hangzók is.

Feltűnő, hogy bár a jelentéstartalom pozitív, hiszen szépek a kincsek, hangzásuk nem kelt kellemes benyomást. A mássalhangzó-torlódások (*br-sm-r-gd*) szúrósságot érzékeltetnek; s ez lévén a nyomatékosabb, a szóhangulat nem lesz kedvező.

Az éles, metsző dolgok megközelíthetetlen pompáját a szinesztéziás jelzői kapcsolatok (fajsúlyt, színt, tapintási érzeteket sűrítők) még inkább kiemelik: *hűs*, *nehéz*, *sötét*, *dús*, *tündöklő*. Látjuk, a kristályszerkezet és az azzá hidegült lét bonthatatlan. A *derült* jelző is szinesztéziásnak tekinthető, ugyanis egyrészt visszautal az őszi táj tiszta körvonalú hideg fényességére, másrészt arra a ki-egyensúlyozott, egykedvű magatartásra, mellyel a világ tudomásul veszi az egyén kihullását.

A fogalmi-magyarázó rész jelzői metaforikusak, kettő igeneves is (*magába-forduló*, *derült*). Emiatt lesz olyan szemléletes az absztrakt fogalom (*tökéletes-ség*), s ezáltal teljes a látvány és a gondolat egymásra vonatkoztatása.

A közbeeső kinetikus szakaszban a hasonlat *brilliánsa*, noha sokszögletűre csiszoltsága miatt nem éppen a gurulást szemlélteti, kiválóan játszatja át a víz-csöpp dinamikáját az ékszer-pazarság szintjére. A többalakúság (polinímia) stilisztikai értékhardozóvá válik itt: a *csöpp* is kerekseget, gömbölyűséget idéz, inkább, mint a *csepp* alakváltozat. A *kövér bogyó* jelzős kapcsolat szintén előlegezi a magába visszatérő-forduló tökéletességet. Világossá lesz: a vízcsöpp, a brilliáns-bogyó nem könnycsepp, nem fog siratni.

Szinte imagista módszerrel, azaz csak a képet megérzőkítő legszükségesebb eszközök igénybevételével komponálta ezt a tízsoros versét Kosztolányi. Azonban a legvékonyabb héj is ugyanazt a magot burkolja: a halálvárás félelmének és az élethez való ragaszkodás vágyának tragikus ütközését.

Budai Katalin

Hogyan tovább?

(Az anyanyelvi nevelés egyes részterületeit megvilágító tanulmányok elő)

1. Az elmúlt években, évtizedekben vált igazán világossá előttünk, hogy a nyelv — kinek-kinek elsősorban az anyanyelve — minden ismeretszerzésnek, társadalmi és egyéni tevékenységnek, továbbá a személyiség társadalmivá válásának, valamint kibontakozásának (önkifejezésének) a nélkülözhetetlen eszköze, alapja, s ugyanakkor — mivel az egymást követő nemzedékek végeláthatatlan sora teremti meg meghatározott társadalmi, illetőleg népi, nemzeti keretek között — a nemzeti műveltségnek szerves része és a nép sajátos szemlélet- és gondolkodásmódjának letéteményese; végül pedig integráló erő az életnek és benne a tudományoknak egyre differenciáltabbá váló világában és közvetítő közeg az idegen nyelvek elsajátításában is.

Ehhez a felismeréshez a „tegnap” és a „ma” nyelvtudománya vezetett el, mindenekelőtt a korábbi súlypontok átrendezésével; a nyelvszemlélet megváltoztatásával; a kvantitatív, illetve egzakt tényezők előtérbe állításával; a közlés, a gondolatcsere (kommunikáció) alapjainak (beszélő és hallgató, beszédhelyzet, nyelvi kompetencia és performancia stb.), valamint a jelek fajtáinak, jellemzőinek a feltárásával; a jelentés bonyolult függőségeinek a kibogozásával; a mondatból való kilépéssel, illetőleg a szöveg szempontjainak az érvényesítésével; a nyelvi funkciók középpontba állításával; a nyelvi rétegek, a nyelvi norma alaposabb vizsgálatával; a nyelvtörténeti változásoknak a rendszerszerűbb szemléletével; a transzformációs és egyéb módszereknek a bevezetésével; a nyelvek elmélyültebb egybevetésével; stb. stb.

Ilyen előzmények után nyilván nem véletlen, hogy az anyanyelvi nevelés eredményesebbé és hatékonyabbá, azaz korszerűbbé tétele az érdeklődés középpontjába került. Mindezt csak még sürgetőbbé tette az a körülmény, hogy az anyanyelvi neveléssel szemben támasztott társadalmi igény — a demokratizálódás, a tudományos-technikai forradalom, a kommunikációs formák gyarapodása, az élet felgyorsulása stb. következtében — megsokszorozódott, s a többi tudománynak, illetőleg az iskolában a többi tantárgynak (köztük elsősorban az idegen nyelvek tanításának) az ilyen irányú igénye szintén megnőtt.

2. Ezekből a korszerűsítő munkálatokból természetesen az ún. egyetemközi kutatócsoport is kiveszi részét, amely 1976 tavaszán alakult meg — a 6-os országos főirány keretében — az Eötvös Loránd, a Kossuth Lajos és a József Attila Tudományegyetem nyolc tanszékének, valamint a csepeli főiskola magyar tanszéki csoportjának a vezetőiből és tagjaiból. A csoport kutatásainak célja röviden így határozható meg: az 1978-ban meginduló középtávú oktatási reform segítése és tanulságainak feldolgozása, továbbá egy 12 évfolyamra vonatkozó longitudinális anyanyelvi nevelési koncepció kidolgozása és ennek kísérletsorozatok keretében történő kipróbálása.

Korszerűsítő munkánk során a következő fontosabb elveket követjük:

a) A nyelvtudomány szilárd és az oktatásban hasznosítható eredményeit — a pedagógia, a didaktika, a tanuláslélektan, a szakmódszertan stb. tanul-

ságait is értékesítve — az oktatás szakembereinek kell mintegy alkalmazni (applikálni) a saját területükre, és a szükséges kísérletek elvégzése, továbbá a megfelelő módszerek, tankönyvek és egyéb segédletek kidolgozása, valamint a tanárok megfelelő felkészítése után bevezetni az oktatásba.

b) Eközben a nyelvtudománynak — legalábbis alapjaiban — ki kell dolgoznia azokat a részdiszciplínákat és a nyelvhasználattal kapcsolatos újonnan felmerült kérdéscsoportokat, amelyek nélkül — mai elképzelésünk szerint — eredményes nyelvi nevelésről nem beszélhetünk. Ilyenek pl.: a szöveg sajátosságai; a beszélt nyelv (benne a hangos stílus) problematikája; a funkcionális stilisztika; a nyelvi rétegek jellemzői; a szaknyelvek, a tudományos stílus, a nyelvi norma; stb. — hogy csak néhány hozzám közelebb állót említsek.

c) És természetesen a korszerűsítés során ügyelni kell arra is, hogy közben a múlthoz és a jelenhez képest a folytonosságot biztosítsuk, a jövő tekintetében pedig a lehetséges állandóságra törekedjünk.

3. A fentebb röviden összefoglaltakból kiindulva készítette el a téma-bizottság egy-egy szakemberrel az anyanyelvi nevelés legfontosabb részterületeit megvilágító ún. bázis tanulmányokat.

E bázis tanulmányok általában tartalmazzak a tárgyalt részterülettel kapcsolatos rövid tudomány- és oktatástörténeti bevezetést, továbbá felmérést a mai helyzetről, és utalnak a fejlődés várható irányaira. Ezenkívül meghatározzák az illető részterület helyét az anyanyelvi nevelésben és az oktatás egészében, beleértve a más tantárgyakhoz való viszonyát is. Továbbá lehetőség szerint tételesen felsorolják az ismeretanyagot a szaktárgy belső összefüggéseinek rendjében; utalnak tantárgypedagógiai problémákra (az egyes anyagrészek elhelyezésére, súlypontosítására, nehézségi fokára stb.). Végül pedig javaslatot tesznek a kidolgozandó rész tanulmányokra és a velük kapcsolatos teendőkre.

Ilyenformán e sok tekintetben kísérleti jellegű tanulmányokkal — a jelenlegi tantervek segítése mellett — mindenekelőtt előre kívánunk tekinteni: a lehetséges biztosabb alapot megadni a jövő koncepciójának kidolgozásához és kijelölni a legsürgősebb tudományos és tantárgypedagógiai feladatokat.

Miután a témabizottság a tanulmányok vázlatát, majd magukat az elkészült dolgozatokat megvitatta, ezúttal sorban közzétesszük őket a Magyar Nyelvőr hasábjain, hogy ezzel is erősítsük az anyanyelvi nevelés jelenét, és hogy — az ismertetés mellett várva a további javaslatokat — építsük a jövőjét.

A következő tanulmányok közlésére gondoltunk:

1. Bencédy József: Az iskolai anyanyelvi nevelés rövid és hosszabb távú fejlesztése.

2. Szebenyi Péterné: Az anyanyelv mint személyiségformáló tényező.

3. Szende Aladár: Személyiségformáló anyanyelvoktatás.

4. Balázs János: Az általános és az alkalmazott nyelvészet helye és szerepe az anyanyelvi oktatás korszerűsítésében.

5. Antal László: A pszicholingvisztika szerepe az anyanyelvi oktatásban.

6. Deme László: A szövegtan, a szövegismeret és a szövegszemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében.

7. Rácz Endre: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének grammatikai megalapozásáról.

8. Fábíán Pál: A helyesírásról.

9. Bencédy József: Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában.
10. Molnár József: Beszédművelés az iskolában.
11. Horváth Mária: A stilisztikai ismeretek tanításának múltja, helyzete és feladatai.
12. Kálmán Béla: Rokon nyelvi alapismeretek a középiskolában.
13. Máta Mária: A nyelvtörténet és az anyanyelvi oktatás jövője.
14. Sebestyén Árpád: A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése.
15. Nagy Ferenc: A szaknyelv a szakközépiskolai anyanyelvi nevelésben.

Szathmári István

Az iskolai anyanyelvi nevelés rövid és hosszabb távú továbbfejlesztése

Az MTA—OM Köznevelési Bizottságának anyanyelvi nevelési munkabizottsága (illetve elődje) nemcsak azt tartotta feladatának, hogy a bevezetés alatt álló tantervek (nevelési-oktatási tervek) kidolgozását megalapozza, hanem mindvégig arra is törekedett, hogy az ezredforduló tájára tervezett nagyobb (iskolarendszerbeli és tartalmi-tantervi) változásokat is előkészítse. E távlati anyanyelvi nevelési tervek kikísérletezésére, megalkotására jött létre az ún. egyetemközi kutatócsoport is, a 6. sz. országos kutatási főirány keretében. A munkálatok megindultak; konkrét és végleges eredmények azonban csak évek múltán várhatók. Az említett munkabizottságban és kutatócsoportban folytatott viták, megbeszélések alapján vázolom a távlati tantervek néhány várható főbb jellemzőjét.

Az világosan látszik, hogy a távlati tantervek megalkotásában nem az alapul szolgáló grammatika gyökeres átalakítása a kulcskérdés (bár az alapkutatások kiterjesztésére, mai nyelvtani alapvetésünk funkcionális szemléletű továbbfejlesztésére szükség van), hanem az, hogy a grammatika milyen helyet foglal el az anyanyelvi nevelés teljes rendszerében: célként vagy eszközként szerepel-e. — Az sem kulcskérdés a jövő megtervezésében, milyen lesz az iskolarendszer. Abban gondolkodunk, hogy kb. 16—17 éves korra (tehát a középiskolák II. osztályában, s némi elnyújtással a szakmunkásképzők III. osztályában) be kell fejeződnie az általános anyanyelvi alapképzésnek; ezt a középiskolák két felső osztálya (illetőleg az esetleges tíz osztályos iskolára épülő két osztály) különféle szakok szerint általános vagy szakirányú kiegészítéssel fejleszti tovább.

Az iskolában folyó anyanyelvi nevelést (képzést) századunkban mindig jellemezte, hogy kettős célt tűzött maga elé: a nyelv szóban és írásban történő használatára való felkészítést és a nyelvi rendszer (a nyelvtan) megismertetését. A nyelvhasználati oldal érdeke és szempontja az 1945 előtti tantervekben, a stilisztika, retorika, poétika egy-egy teljes tanéven át tartó tanítása formájában jobban kiemelkedett, mint 1945 után (ezzel nem kívánám okvetlenül azt mondani, hogy általában érvényesült is). Az utóbbi 30 év tanterveit — de a most bevezetés alatt állókat már csak többrendbeli megszorítással — a n y e l v t a n k ö z p o n t ú s á g g a l jellemezném: a nyelvtan tárgyalása és megtanítása állt a középpontban; s bár a tantervek, különösen már az 1960-as évek ele-

jén készítettek, erőteljesen kiemelték a nyelvművelés, a stilisztika, a szerkesztés, fogalmazás (tehát a nyelvhasználat) fontosságát, a mindennapi iskolai gyakorlatot mégis jórészt a nyelvtani ismereteknek többször is visszatérő induktív megtanítása és az unalomig ismételt elemzés jellemezte. Legújabb tanterveink is — az általános iskolában inkább, a középiskolában csak megszorításokkal — a nyelvtan felépítését követik, a nyelvtan egy-egy nagyobb vagy kisebb fejezetéhez kapcsoltan tárgyalják, dolgoztatják fel anyagukat (bár — és ez fontos — a korábbiakhoz képest lényeges kiegészítésekkel, új témákkal). Márpedig a mindennapi nyelvi gondok, problémák nyilvánvalóan nem nyelvtani fejezetekhez kapcsoltan, nem ilyen asszociációkban merülnek fel; az átlag állampolgárnak a nyelvhasználat szempontjából sterilnek látszik a szófajok vagy a mondatrészek stb. ismerete.

Velem együtt több nyelvészünknek egyre határozottabban kikristályosodó meggyőződése szerint a távlati tanterveknek kifejezetten, egyértelműen a nyelvi tudat, a nyelvhasználat megalapozását, fejlesztését (javítását) kell szolgálniuk: nyelvhasználaton értve a saját gondolatokat szóban és írásban híven és szépen közvetítő megfogalmazást, illetve mások kimondott vagy leírt gondolatainak pontos megértését. A nyelvhasználatának módja és formája a parole lévén, az iskolai munka és így a tantervek központjába a szöveget kell állítani, nemcsak mint a közlés, hanem az érzelm kifejezés eszközét, valamint történeti—társadalmi produktumot. Az anyanyelvi órákon folyó munka lényege tehát szövegek alkotása és /vagy elemzése, s ehhez kell kapcsolni mindent. Ez egyben a fogalmazás, a szerkesztés, az előbeszéd tanítása-művelése. Tudatossá tétele érdekében szilárd nyelvtani alapokra kell építeni a képzést, s a szükségnek megfelelően helyet kell kapnia a munkában a helyesírásnak, stilisztikának, a kiejtés ápolásának. Ez az elv megfelel a kreativitás alapvető pedagógiai érdekének, s összhangban áll azzal az újabb felismeréssel, hogy a gyermek a nyelvhasználatnak korához mért viszonylagos teljességével érkezik az iskolába, s nekünk az a feladatunk, hogy ezt egyrészt tudatosítsuk (az implicit tudást explicitté tegyük), másrészt továbbfejlesszük.

A szöveg tanításhoz — a tudományos vitákban történt előrehaladással párhuzamosan — az új tantervekben megtörtént a frontáttörés: ilyen jellegű, tartalmú fejezetek kerültek be az új tankönyvekbe. A továbblépés (a távlati tantervek) érdekében két feladatot látok. Egyrészt a tudományos kutatásnak további erőfeszítéseket kell tennie a szöveg szerkesztési szabályainak, eszközeinek feltárására; másrészt a tantervi kutatásokban és kísérletekben végig kell gondolni: a szövegvizsgálatban felismert szabályok, szabályszerűségek hogyan tolják el a súlypontokat, és hol képeznek újakat a nyelvtan egyes részleteinek tanításában. (Itt és a következőkben majdnem mindenütt felvetődnek a tanárképzés feladatai is, ide értve a nem magyar szakos tanárok képzését is, ezekkel azonban itt nem foglalkozom.)

A korábbi iskolai anyanyelvi nevelés túlnyomórészt az írott nyelvvel foglalkozott, az előbeszéd háttérbe szorult vagy elsikkadt. A mai új tantervekben ez a téma a helyére került (ha nem is mindenütt egyforma mértékben), ide értve a közéleti műfajokkal (a felszólalással, hozzászólással, vitával, előadással) való foglalkozást is. Itt is a kutatásnak vannak adósságai: szükség van a beszélt nyelv külön elemzésére, sajátosságainak leírására; részletező vizsgálatokkal kellene feltárni a közéleti beszéd mai jellemzőit, kíváncsok jobban megismerésének formáját, eszközeit; szembe kellene néznünk a regionalis köznyelv

jellegzetességeivel, ezzel kapcsolatban és általában többet kellene foglalkoznunk a köznyelvi kiejtési normával. Az egyetemközi kutatásokban külön munkacsoportok foglalkoznak élőnyelvi szövegek gyűjtésével és elemzésével, 15–16 éves tanulók nyelvi készségeinek felmérésével, a szövegalkotásra nevelés jövőbeli módszereivel.

A nyelv társadalmi jelenség, melynek két lényegbeli jellemzője, hogy a kommunikáció eszköze és a társadalmi tudat kifejezése. Lényeges funkciója, hogy eszköze a gondolkodásnak, a magunk kifejezésének, de itt most azt szükséges újra kiemelni, hogy a k o m m u n i k á c i ó e s z k ö z e. A kommunikációs alaphelyzet már része az új tanterveknek, sőt öröndetes újsága ezeknek az üzenet nem nyelvi eszközeinek (a képnek, rajznak, grafikonoknak) a felvétele. Mégis le kell szögezünk, hogy a kommunikációs tevékenységet és vonzásait átgondoltabban, alaposabban kell tárgyalnunk az iskolában.

A nyelv megjelenését tekintve nem egységes, használatában különféle szinteket (nyelvi és stílusrétegeket) figyelhetünk meg. A n y e l v h a s z n á l a t s z i n t e k r e b o m l á s a (r é t e g z ő d é s e) tényéből sokkal több és határozottabb konzekvenciát kell levonnunk az iskolai munkában, mint eddig tettük. Néhány általam ismert francia és osztrák tankönyvben a kommunikáció, a nyelvi rétegződés részletesen, sok gyakorlattal szerepel.

Alaposan át kell gondolnunk, és a távlati tantervekben alighanem másként is kell rendeznünk a n y e l v m ű v e l é s é s s t í l i s z t i k a tematikáját. Ezt kívánja a nyelvhasználat szempontjának előtérbe állítása, ezt kívánja a nyelv szépségeinek, művészi kifejező erejének bemutatása, ezt az egyre határozottabb társadalmi igény, hogy foglalkozzunk végre n y e l v é s m a g a t a r t á s sokféle vonatkozásával (megszólítás, köszönés; nyelvi durvaság, trágárság; bürokratikus tolvajnyelv; idegen szók szüksége és fölösleges divatja; stb.). Ami a nyelvhelyesség és stilisztika hagyományos témakörét, hagyományos elrendezését illeti, itt egyre feszítőbbnek érzem a grammatikai keretet. A nyelvtanközpontúság óhatatlanul eredményez üresjáratokat: egy-egy fejezethez az „arányosság” érdekében bekerülnek elévült hibáztatások. Más oldalon ugyanez szűkítésekkel járt a tematikában: nem fért bele a kommunikációs alaphelyzet, a nyelv és magatartás kérdésköre; az írott nyelv állt előtérben, az élőbeszédet mellőztük; kis mértékű volt az összhang a fogalmazás-tanítással; vérszegény a nyelvi rétegek és a norma tárgyalása. A felsorolt (és fel nem sorolt) témákat korszerűen kell elrendezni: egyes hagyományos részek (a névelő, a névmások, a tárgyas ragozás helyes használata stb.) a szövegtanhoz (a szövegek vizsgálatához, elemzéséhez, építéséhez) fognak kapcsolódni, mások (pl. az egyeztetés típusai) pedig nyelvtani részletekhez.

A nyelvhasználat, a nyelvhasználati szintek felől való megközelítés másként veti fel a n o r m a kérdését, mint ahogy eddig kezeltük. A konzervatív, az irodalmi nyelvi normára, sőt az iskolai normatívákra függesztett tekintet mindenütt csak hibát lát, hibákat vadászik, a szavak egérfarkába kapaszkodik — válogatás, mérlegelés helyett; elriaszt, és maga is riadozik. A norma társadalmi (szociális) — kulturális létező, s mint társadalmi jelenség maga is rétegződik az egyidejűségben, és változik az idő egymásutánjában. Úgy kell látnunk és láttatnunk, mint szabályok többszörös együttesét, melyek adott helyzetekben korlátozzák a teljes nyelvi rendszer érvényesülését. A szókinés és a nyelvtani szabályok virtuálisan lehetséges alkalmazásában a norma — az adott környezetnek, helyzetnek, a nyelv adott szintjének megfelelően — kiha-
sít egy sávot, egy területet, melynek eszközei a közösség ítélete (a nyelvhasz-

nálat) alapján alakulnak. Éppen a stílusrétegek figyelembevétele alapján tudunk rámutatni, hogy adott helyzetekben valami szokásos vagy nem szokásos, bizonyos szavak, szerkezetek odaillenek vagy nem illenek. A kutatásnak itt is lényeges feladatai vannak, mind a norma karbantartása érdekében, mind a pragmatika területén.

Tudatosan és tervszerűen foglalkoznunk kell a tanulók szókincsének fejlesztésével. Az indokok felsorolását mellőzöm, mert közismertek, beleértve a szociolingvisztikai kutatásokban feltárt összefüggéseket is. E témakörben utalnom kell a nem magyar szakos tanárok feladatára, valamint egy iskolai értelmező (esetleg értelmező és szófejtő) szótár elkészítésének szükségességére.

A nyelvtudományban véget értek azok a viták, melyek tisztázták, hogy a tiszta szinkrónia illúzió, a nyelv történeti mozgásának ismerete nélkül nem érthetjük meg a mai állapotot, nem tudjuk felkészíteni tanítványainkat a szüntelenül beálló változások mérlegelésére. Úgy érzem, a nyelv történeti mozgásának illusztrálása nagyjából a helyére került már a mai új tantervekben is. A további kísérletek dolga annak feltárása, milyen mértékben, módszerekkel élnek a lehetőségekkel tanáraink, s hol lehet helyenként, esetenként további bővítésre gondolni.

Így fogva fel az anyanyelvi nevelés célját és tematikáját, felvetődik a kérdés: mi legyen a nyelvtani rendszer bemutatásával, megtanításával, mi történjék olyan nyelvtani és nyelvi ismeretekkel, amelyek az általános műveltséghez tartoznak? Az utóbbiak minden nyelvész véleménye szerint folyamatosan tanítandók, a nyelvtani rendszer pedig összegezően bemutatandó, — valahol a mindenkire kötelező tanulmányok végén. Itt tehát a rendszerről beszélek, az állomány strukturális-funkcionális és a használati szint konstrukcionális-funkcionális jellemzőinek, működésének és változásának bemutatásáról, mert egyes nyelvtani tények megismertetése és megtanulása — a korábban mondottak szerint és értelmében — menet közben, minden osztályban szükséges. A nyelvi ismeretek közül olyan témákat kell megfelelően elhelyeznünk, mint nyelvünk eredete, nyelv és gondolkodás, nyelv és műveltség összefüggése, az emberi nyelv jellemzői stb.

Végezetül még egy tudományközi együttműködést, kutatást igénylő téma, a kontrasztivitás. A mai tantervek, tankönyvek is figyelemmel vannak e fontos szempontra, de hogy e területen többet nyújthassunk, folyamatosan, minden osztályban, ahhoz még több tudományos vizsgálódásra, elemzésre és összegezésre van szükség. Azt az elvet nem vallom, hogy az anyanyelvi nevelésnek (itt: oktatásnak) elől kell járnia az idegen nyelvek tanításának érdekében; szerintem a párhuzamok és eltérések bemutatására kell minden lehető esetben nagy figyelmet fordítani.

Bencédy József

Az anyanyelv mint személyiségformáló tényező

1. A nyelv a történetileg, társadalmilag kialakult és egyre alakuló emberi minőség elválaszthatatlan jellemzője. Az ember társadalmi meghatározottsága azonban többszörös, mely jelenséggel nemcsak a társadalomtudományoknak, hanem a nyelvtudománynak is számolnia kell és lehet.

Az ember legtágabb értelmezésben a társadalom létrehozója és egyben terméke. Ha ezt az általános determinációt vizsgáljuk, akkor elvonatkoztatunk a konkrét társadalmi formáktól, a bennük kialakuló szűkebb viszonyrendszerektől és magára az emberi nemre gondolunk. A nyelv ennek az általános embernek a lényeges jegye, az összemberi gyakorlat nélkülözhetetlen eszköze, a társadalmi lét és tudat, a tudatos lét ismérve.

Az ember azonban mindig konkrét társadalmi környezetben, történelmileg-szociálisan meghatározott miliőben él és fejt ki tevékenységét. A sajátos társadalmi viszonyrendszerekre jellemző ember a személyiség. Ugyanezen a talajon bontakozik ki az anyanyelv is. Az anyanyelv tehát a személyiség lényegi jellemzője a társadalmi lét különös, közbülső dimenziójában.

Az ember természetesen a maga egyediségében is létezik. A rá jellemző egyéni nyelvezet kialakulásának azonban korlátokat szab a közösségében használt anyanyelv, egyéni viszonyait, szűkebb környezetét pedig konkrét társadalmának viszonyrendszere határozza meg. Mindezek a hatások, determinációk megtörnek sajátos léte prizmáján, az individuum nem egyszerűen egy társadalmi és nyelvi közösség tagja, hanem önmaga is.

Az általános, különös és egyedi emberi, nyelvi meghatározottság komplexumából a középső dimenziót szeretném kiemelni és vizsgálni. Azt sem teljes gazdaságában, hanem csupán egyetlen összefüggés fényében: miért és mennyiben személyiségformáló tényező az anyanyelv és hogyan kellene ezt tudomásul venni a személyiségnevelés iskolai gyakorlatában? Mindezt pedig a fejlett szocialista társadalom köznevelési rendszerére vonatkozóan igyekszem megvilágítani.

2. A személyiség általános és speciális fejlesztése, nevelése korunkban elválaszthatatlan az emberiség által felhalmozott és a konkrét társadalmi körülmények között szelektált, átértékelt és továbbfejlesztett műveltség-tartalmak meggyökereztetésétől. Ezek jelentős részét az anyanyelv hordozza. Amikor a szocialista pedagógia az emberi teljesség kibontakoztatására törekszik, mindenekelőtt ennek legfontosabb feltételét: az anyanyelvi műveltséget kell elsajátíttatni a felnövekvő nemzedékkel.

Az anyanyelv nem egyszerűen a műveltség megszerzésének eszköze. Mint eszköz is lényegesen többet jelent, lehetővé teszi a tervszerű, koordinált társadalmi tevékenységet, a fejlett, árnyalatgazdag kommunikációt, lehetőséget ad a személyiségnek tudattartalmait anyagi kifejezésére. Ugyanakkor ezeknek a lehetőségeknek a korlátait is megvonja, hiszen az anyanyelv valamely konkrét közösség nyelve. Mint gyakorlati tudat csak a kollektíva tagjai számára jelent érzékelhető realitást. Az anyanyelv közösen használt, ismert, tudatosított jelrendszere olyan történelmi-társadalmi képződmény, mely csak akkor működik szabályosan, ha a használó nemcsak a „kódrendszerrel”, hanem azzal a sajátos társadalmi viszonyrendszerrel is tisztában van, mely a használatot szükségessé és lehetővé teszi, valamint ismeri azokat a történelmi alapokat és előzményeket, melyek az anyanyelv fejlődésének irányát, jellegét meghatározták. Ez nagyrészt magyarázza azt is, hogy általában miért nem képesek a jelrendszerként elsajátított idegen nyelvek a műveltség megszerzésében ugyanolyan eszközzé válni, mint az anyanyelv. Ezt a vonatkozást nem tudatosítják azok a nyelvtudományi irányzatok, amelyek a nyelvet lényegében semleges eszköznek tartják.

3. Az anyanyelv egyáltalán nem semleges eszköz. Nemcsak történelmi, társadalmi meghatározottsága és beágyazottsága miatt, hanem azért sem, mert használójához erős emocionális kötelékek fűzik. A személyiség számára az anyanyelv az anyához, a családhoz, a baráti körhöz, az iskolához, a munkahelyhez, a szűkebb és tágabb kollektívához, jelenlevő társadalmi és természeti környezetéhez, a hazához való kapcsolódást jelenti. Ez az emberi, történelmi, társadalmi, természeti meghatározottság alapvetően befolyásolja kitekintését a világba. A kollektíva sajátos léte nyelvi tudatában is tükröződik, és csak ezen a prizmán átszűrődő külső hatásokat képes a személyiség intellektuálisan és emocionálisan feldolgozni.

Bonyolítja a problémát az, hogy a nyelv nemcsak a létező viszonylatok jelölésére szolgál, hanem rendkívüli plaszticitása és rugalmassága miatt kollektív reális és sokszor irreális képzetek hordozója is. Az anyanyelv szövetét a realitás és a képzelt világ árnyalatgazdag mintái díszítik. Ezek éppen olyan érthetetlenek vagy félreérthetők a nyelvi közösségen kívül álló számára, mint például az utolsó vacsora ábrázolása a keresztény vallást nem ismerőnek. Az anyanyelvi tudás fokát tehát nemcsak a nyelvtani rendszer és a szókészlet minél teljesebb ismerete, hanem a hozzá szorosan tapadó látásmód és képzeletvilág értéke, átérzése is jelenti. Enélkül a kommunikációs funkció sem valósul meg maradéktalanul.

4. A történetileg, társadalmilag, emberileg meghatározott nyelv, vagyis az anyanyelv — attól függetlenül, hogy az egyén milyen viszonyt alakít ki hozzá — önmagában is személyiségformáló tényező. Ez a spontánul érvényesülő hatás szervesen köti az embert egy bizonyos közösséghez, kifejlesztve konkrét emberségének egyik legerősebb szívógyökerét. A személyiséget tervszerűen, az adott társadalom fő célkitűzéseinek megfelelően formálni kívánó pedagógia azonban az anyanyelv hatásrendszerét is kiemeli a spontán fejlődés lassú folyamatából és tudatossá teszi.

Az anyanyelvi oktatás-nevelés célkitűzéseit, követelményrendszerét, feladatait, módszereit és eszközeit sajátosságaik ellenére sem vizsgálhatjuk önmagukban, mivel szűkebb értelemben mindig az adott közoktatási, köznevelési koncepciótól, tágabb értelemben pedig a pedagógia össztársadalmi szerepétől függenek. A társadalmi fejlődés különböző szakaszai minőségileg eltérő lehetőségeket adnak az embernek arra, hogy egyéni létének és társadalmi valóságának alakításában részt vegyen. A pedagógia nem léphet túl az objektív lehetőségek határain, személyiségkoncepcióját azok figyelembevételével kell kialakítania. Ez a koncepció pedig meghatározó a nevelés egész gyakorlatára, így az anyanyelvi nevelésre vonatkozóan is.

A szocialista társadalom az első olyan társadalmi-gazdasági forma a világon, mely anélkül jött létre, hogy rendelkezett volna alapvető anyagi-társadalmi bázisával. Ezt tervszerűen és tudatosan az objektív törvényszerűségek, tendenciák ismeretében, az emberek alkotó részvételével kellett megteremtienie. Így a fejlődésről a fejlesztésre került a hangsúly. Ilyen körülmények között különös figyelmet kapott a szubjektív tényező, vagyis az ember.

Az ember tudatos, alkotó tevékenységének központba kerülése az emberneveléssel főhivatásként foglalkozó pedagógiát olyan társadalmi rangra emelte, mely példátlan az emberiség eddigi történetében. A fejlett szocialista társadalom kibontakozásának időszakában a nevelés elmélete

és gyakorlata első ízben vesz részt közvetlenül és tevőlegesen az összetársadalmi fejlődés előremozdításában.

A szükséges személyiségminőségek kialakításához az anyanyelvi oktatás-nevelés úgy járulhat hozzá a leghatékonyabban, ha célkitűzéseit, szemléletmódját és metodikáját az új társadalmi szükségletekkel, a személyiségformálás új feladataival a lehető legteljesebb szinkronba hozza. Ezt azonban — megítélésem szerint — nem szabad úgy felfogni, mint az anyanyelvi nevelés „beágyazását” (1. Nyelvi-kommunikációs nevelés, EKB 6.p.) a nevelési folyamat egészébe. Az anyanyelvi nevelés nem tekinthető részterületnek, mint tantárgy sem csupán egy sok közül, hanem valamennyi elsajátításának alapja és feltétele. Így a nevelésnek nem felépítménye, hanem oldalépítménye, nem mozaikdarabkája, hanem maga a kötőanyag. A személyiség önkifejezésének, ön megvalósításának mértéke és színvonala, környezetére gyakorolt hatásának jellege és minősége elválaszthatatlan egységségben van az anyanyelvi kultúrával. Permanens anyanyelvi nevelés és képzés nélkül ma már a nevelés mint olyan is elképzelhetetlen.

Egészséges nevelési stratégia kialakítására természetesen szükség van, de ez elszakíthatatlan egy olyan koncepció kidolgozásától, mely egységes elméleti bázisról kiindulva az objektív realitások figyelembevételével számol a különböző típusú hatások rendszerével, lényegi sajátosságaival. A nevelés az anyanyelv dimenziójában folyik, ennek konzekvenciáit nemcsak az anyanyelvi nevelésre, hanem az egész nevelési folyamatra vonatkozóan is szükséges levonni.

Az anyanyelv totális személyiségfejlesztő szerepe hatékonyabban érvényesül akkor, ha a mindenkori köznevelési rendszer speciális, koncentrált lehetőségeket biztosít erre a célra. A ma iskolájában a magyar nyelv- és irodalomórák tekinthetők ilyennek. Ha erősebben összpontosítunk a fentebb körvonalazott funkciókra, akkor ebből a komplexumból is kiemelhető a nyelvi órák jelentősége.

Az anyanyelv tanításának koncepcionális tervezésében olyan általános tudatfejlődési sajátosságokat is figyelembe kell venni, melyek az ember antropológiai fejlődésében jelentkeznek.

Több tudományterület kutatásai egybehangzóan igazolják, hogy a fejlett ipari társadalmakban az összetársadalmi méretekben jellemző absztrakciós szint jelentősen megemelkedett. Ennek következtében például a jogelméletben és a vonatkozó joggyakorlatban olyan változás tapasztalható, hogy a konkrét szabályokról az általános elvekre tolódik át a hangsúly. Hasonló folyamat megy végbe az erkölcsi szabályozás területén is. Ma már gyerekes törekvésnek hatna, ha modern felnőtt emberek elé egy tucatnyi követendő magatartási szabályt állítanánk. Ehelyett a főbb elvek és eszmények feltárására és meggyökereztetésére, a fejlődést a szubjektum lehetőségeihez igazító ideáltípusok kimunkálására törekszünk.

Az anyanyelv tanításában ez a tendencia úgy jelentkezik, hogy a konkrét szabályokról az alapelvekre helyeződik át a súlypont. Így az alkalmazás lehetőségei sokkal rugalmasabbak, nem egyedi szituációkhoz, hanem olyan típushelyezethez kötöttek, melyekben a személyiség választási szabadsága, tudatos elhatározása sokkal jobban érvényesül. Míg a szabályközpontú nyelvtanítás az eleven gyakorlatot jelentős mértékben megkönnyítette azzal, hogy mechanikussá tette az alkalmazás folyamatát, ugyanakkor meg is merevítette,

sztereotípiákra korlátozta az öntörvényei szerint dinamikus, sokarcú praxist. Így a személyiség fontos jellemzői: a tudatosság és eriginalitás háttérbe szorultak.

5. Az absztrakciós szint növekedésével egyre kifejezettebbé válik a valóság komplex tükrözésének és alakításának igénye. Ennek a tendenciának a külső kifejeződése az interdiszciplinaritás követelménye. Ma már egyetlen tudományterület sem létezik, melynek problémáit egysíkián, a határtudományoktól elszigetelten lehetne kutatni. Különösen vonatkozik ez a koncepcionálisan fontos kérdéskörök kidolgozására.

Az anyanyelvi nevelés koncepciójának kimunkálását jelentősen megkönnyíti az a belső interdiszciplinaritás, mely a nyelvtudományra jellemző. Ugyanakkor előidéz a bőség zavarát is: hogyan, mennyiben járuljanak hozzá az egyes nyelvi diszciplínák a koncepció kialakításához? Kell-e, szabad-e változtatni közülük? Milyen alapon történjék a súlypontok megállapítása? Ezeket a kérdéseket azonban csupán nyelvtudományi megközelítésből nem lehet megválaszolni. Figyelembe kell venni azt is, hogy a nyelvismeret, nyelvszemlélet és nyelvhasználat aktuális problémái különböző életkorokban eltérő módon jelentkeznek és minőségileg más megoldásokat kívánnak. Például a grammatikatanítás bázisélektora csak olyan fejlődési zónára tehető, amikor a grammatikai tudatosság pszichikus feltételei kialakulnak. Korábban a tanításhoz szükséges érdeklődés sem ébred fel. A pedagógiai koncepció kialakítása pedig már nemcsak a fejlődés, érés zónáinak; az egyéni fejlődés sajátosságainak ismeretét tételezi fel, hanem számolnia kell a társadalmi, pedagógiai célok, feladatok, követelmények rendszerével; a sajátos iskolai közösségek jellemzőivel; a tanulói életforma és tevékenységi rendszer jellegével.

6. A különböző marxista alapú személyiségelméletek Marx más-más gondolatához kapcsolódnak, eltérő módon értelmezik és súlyozzák azokat. Mivel egyelőre nincs egy általánosan elfogadott személyiségkoncepció és nem rendelkezünk pedagógiai személyiségelmélettel sem, csak a különböző elgondolások közös magvára támaszkodhatunk. Ez pedig a tevékenység.

A tevékenységközpontú személyiségfejlesztés az anyanyelv tanításának központjába a nyelvhasználatot helyezi. A tudatos nyelvhasználat kialakítása bonyolult és sokrétű folyamat, hiszen kiterjed a gondolat kifejezés teljes nyelvi formában objektívalódott folyamatára, a belső és a külső beszéd, a beszélt és az írott nyelv sajátosságaira, a materializált gondolat tartalmára, nyelvi eszközeire, a nyelvhasználat társadalmi és személyes feltételeire, hagyományaira és állandó megújulására.

Mivel a nyelv eleven szövete a szöveg, a nyelvhasználat koncepcionális elvként történő elfogadása a szövegnyelvészet előtérbe kerülését eredményezi. A szövegre koncentráló anyanyelvtanítás új struktúrát jelent a leíró nyelvtan rendszeréből kiinduló nyelvoktatáshoz képest. Az új szerkezet lényegi jellemzője, hogy tartalmaz; vagyis a közleményre, a mondanivalóra lényegesen nagyobb hangsúly esik, mint a korábbi formális struktúrákban. Ily módon könnyebben fény derül arra is, hogy a nyelv nemcsak kommunikációs, hanem ismeretterelő funkciót is betölt és így „a jelenségek elemzésének, szintézisének, általánosításának bizonyos, a nép történeti fejlődése során rögződött rendszerének” is felfogható (Kelemen János: Nyelvelméleti kérdések. Nyelvtudományi Közlemények, 1971. 2.sz.).

A nyelvhasználat mint rendszerteremtő elv, a tantárgyi koncentráció és a szélesen értelmezett anyanyelvi nevelés számára is új feltételeket teremt. A nyelv — különösen az anyanyelv — minden tanár számára a tudatformálás, a magatartásalakítás legfőbb eszköze. Értő, pontos használata nélkül teljesítményképes tudás sem alakulhat ki. A szaktudományok tantervi anyaggá szűrődött része jórészt nyelvi közvetítéssel jut el a tanulókhoz, válik érthető, szabályozóképes ismeretté. Az ismeretek megértési fokának, alkalmazóképes-ségének, rétegeinek ellenőrzését ugyancsak a nyelv teszi lehetővé.

A nyelv még a tevékenységközpontú tárgyak oktatásának is szerves részét képezi. Ha eltekintünk az érzékszervileg fogyatékos gyermekek speciális oktatásától, azt tapasztaljuk, hogy normál körülmények között a tevékenység megmagyarázása, vezérlése, értékelése is nyelvi eszközökkel történik.

A helyes, pontos nyelvhasználat minden szaktanár érdeke. Az oktatók mindenekelőtt adekvát, vagyis a tárgy jellegének, tartalmának megfelelő nyelvhasználatra törekednek. Számukra a grammatikai kultúra vagy a helyesírási készség kialakítása, ápolása nem tűnik olyan fontosnak, mint a speciális fogalmak kialakítása, az összefüggések, törvényszerűségek megértése. Így a hangsúly a szaktudományos nyelvhasználatra, a tartalmi lényeg megközelítően hű kifejezésére tolódik át.

A komplex szövegszemlélet, a nyelvhasználat koncepciója alapján olyan szélesen értelmezett anyanyelvi nevelési bázis hozható létre, melynek centrumában az anyanyelvoktatás áll, s hozzá természetes módon, sajátosságaik kidomborításával kapcsolódnak a többi tantárgyak. A tartalom és a forma szerves egysége eltérő módon nyilvánul meg az oktatás, nevelés különböző területein. Ezeket a differenciákat nem lehet és nem is szükséges elmosni.

Az anyanyelvi koncentráció csak akkor tölthet be ténylegesen hasznos szerepet, ha nem egyoldalú. Az anyanyelvi kultúra ápolását, a nyelvi tisztaság, helyesség, szépség őrzését nem tekinthetjük önértéknek. Nemcsak az a cél, hogy az egyes szaktárgyak tanításában érvényesüljenek az anyanyelvi nevelés szempontjai, hanem az is, hogy az anyanyelvi oktatás, nevelés adjon folyamatos, hatékony segítséget a más területeken jelentkező nyelvi nehézségek leküzdéséhez, a belső tudattartalmak materializálásához, a sajátos ismeretek anyanyelvi burokkba öltöztetéséhez. Ennek a termékeny kölcsönhatásnak a kialakítása még várat magára. Célszerű lenne a köznevelés fejlesztését segítő kutatások keretében a megfelelő elméleti és gyakorlati módszertani bázist és a konkrétan alkalmazható módszereket kidolgozni ebben a vetületben is. Ez a metodika minden bizonnyal más logikát kíván, mint a speciális anyanyelvi oktatásé, vagyis a nyelvismeret — nyelv szemlélet — nyelvhasználat folyamata megfordul és a nyelvhasználatból kiindulva jut el a nyelvismeretig. Egy ilyen módszertani felfogás a történeti és a logikai egységet is helyreállítja.

7. Valamilyen nevelési, oktatási koncepció csak akkor lehet reális, ha nemcsak a lehetőséggel és a kívánnalossal, hanem a valóságos helyzettel is számol. A mindenkori tantervek cél, feladat és követelményrendszere tükrözi, egységbe ötvözi ezt a hármas szempontrendszert. Az 1977–1979-től folyamatosan életbe lépő új tantervek iskolafokozatok és iskolatípusok szerint fogalmazzák meg anyanyelvi nevelési, oktatási felfogásukat.

A célok és feladatok megfogalmazását 6–18 életévre vonatkozóan, az általános iskolai és a gimnáziumi nevelés és oktatás terve alapján szeretném áttekinteni. Egységes személyiségfejlesztési program hiányában komoly fel-

adatot jelentett a különböző életkorokban és iskolafajtákban folyó anyanyelvi nevelés folyamatként történő felfogása. Ennek ellenére az anyanyelvi nevelés és oktatás három különböző terve meglehetősen összecsiszolt, egymásra van építve. Ez nagyrészt a szerkesztők összehangolt, ugyanakkor az életkori sajátosságokat figyelembe vevő munkájának eredménye.

A célok az anyanyelv (1–4.), illetve a magyar nyelv (5–8, gimnázium I–IV.) tanítását először tantárgyspecifikusan közelítik meg. Az alsó tagozatban a már meglévő nyelvi tudás továbbfejlesztése, a szóbeli és írásos nyelvhasználat tervszerű alakítása, gazdagítása a cél. A felső tagozatban a megkezdett nevelőmunka folytatását, az anyanyelvi műveltség tartalmi és magatartásbeli elemeinek kialakulását, a gimnáziumban pedig az általános iskolában megszerzett ismeretekre, készségekre, képességekre alapozott középszintű anyanyelvi műveltség tartalmi és magatartásbeli elemeinek kialakítását tűzik ki célul a tantervek. Egyben definíciót is adnak az anyanyelvi alpműveltség és a középszintű anyanyelvi műveltség fogalmáról: „Anyanyelvi alpműveltségnek tekintjük a nyelvismeretnek és a nyelvhasználatnak azt a szintjét, amely a befogadás (szóbeli és írásbeli szövegek megértése) és a közlés (beszéd, írás) területén megfelelő alapot ad az ismeretszerzésre, a személyiség fejlődésével gazdagító tudatartalmak kifejezésére és a társadalmi életben megkívánt nyelvi formák elsajátítására. Az így értelmezett műveltséget a nyelvtanításnál szélesebb körű anyanyelvi neveléssel alakíthatjuk ki. Az anyanyelvi nevelés a nyelvnek a társadalom és az egyén életében betöltött szerepét egyaránt szem előtt tartja.”

A másik meghatározás így szól: „Középszintű anyanyelvi műveltségnek tekintjük a nyelvismeretnek és a nyelvhasználatnak azt a szintjét, amely a befogadás (szóbeli és írásbeli szövegek megértése) és a közlés (beszéd és írás) területén kiművelt és szilárd alapot ad az ismeretszerzésre, felsőfokú tanulmányok végzésére, illetőleg a választott életpálya nyelvhasználati feladataink teljesítésére, valamint a társadalmi életben vállalt szerepek betöltésére”.

A két definíció összevetéséből kitűnik, hogy ez utóbbi nélkülözi a szélesebb társadalmi és a mélyebb egyéni szempontokat. Ez a beszűkülés az összes gimnáziumi nevelési és oktatási tervre jellemző. Valamennyi tanterv ismeretében állíthatom, hogy az egyes tantárgyak nevelőhatását legkorszerűbben az általános iskolai dokumentumok bontják ki. Ha elolvassuk a középszintű anyanyelvi műveltség meghatározásának második részét, szembetűnik, hogy sokkal inkább végeredmény jellegű és alkalmazásra orientált, mint az alpműveltség nyitottabb, plasztikusabb meghatározása. Ugyanakkor nem gondol azzal a népes réteggel, amely érettségi után nem végez felsőfokú tanulmányokat, választott pályája viszont nem kíván színvonalas nyelvhasználatot. Minden bizonnyal helyes lett volna az önképzés, önművelés általános emberi funkcióit, lehetőségeit kiemelni, megmutatni az anyanyelvi műveltségnek a szakmán kívüli személyiség alakító hatását. A szociológiában is vitatott szerepelméletnek magam sem vagyok híve, így a társadalmi szerepek betöltése helyett egy szélesebb és szervezettebb nyitottságot igényeltem volna a meghatározásban.

Nagyobb különbségek mutatkoznak a tantervekben a célok és a feladatok megkülönböztetésében. Az általános iskolai tantervben megfogalmazott célok a fenti definíción kívül a középiskolai tantervben kivétel nélkül feladatként jelennek meg. Ennek megítélésem szerint mindenekelőtt nem konkrét oktatási, hanem filozófiai gyökerei vannak. A célok és a feladatok különbözőségét azért

nem sikerült elméletileg megnyugatatóan tisztázni, mert a célok a megvalósítás folyamatában feladatokká válnak, dialektikusan átalakulnak. Különösen a részcélok. A kutatás- és oktatásmódszertan ezt figyelembe veszi és a célokat magasabb absztrakciós szintjük, szabályozóképes jellegük alapján különbözteti meg a konkrétabb feladatoktól, melyek teljesítése közben a valóság tényleges átalakulása végbemegy. A célok feladatokra bontással válnak megvalósíthatókká. Tartalmi egységük mellett azonban terjedelmükben, funkcióikban, szerkezetükben lényeges különbségek mutatkoznak.

Megítélésem szerint nem helyeselhető, hogy a gimnáziumi tanterv nem a személyiségfejlesztés teljes spektrumát, hanem csak a középszintű anyanyelvi műveltséget vonja látókörébe, ennek kialakítását tűzi ki célul. Az anyanyelv, mint személyiségformáló tényező, a személyiség egészére hatással van, ugyanakkor a személyiség fejlettségétől, értéktudatától, emberi minőségeitől erősen függ is. Ezt a bonyolult kölcsönhatást legszebben a magyar nyelv 5–8. osztályának nevelési, oktatási terve fejezi ki. Különösen értékesnek tartom a nyelv szemléletformáló hatásának kiemelését: „Az anyanyelv szeretetét, megbecsülését olyan szemlélettel kell kialakítanunk a tanulóknál, hogy meglássák és átérezzék a nyelv jelentőségét a nemzeti kultúra értékeinek megőrzésében és továbbfejlesztésében. Az anyanyelv tudatos ismerete alapozza meg más nyelvek elsajátításának képességét és annak felismerését, hogy valamennyi nyelv anyanyelve egy-egy népnek, tehát a mi anyanyelvünkkel azonos módon tölti be történeti-társadalmi szerepét.”

A nyelv kultúrahordozó funkciójának tudatosítása a gimnáziumban feladatként jelentkezik. Az a mély humanista nemzetköziség, mely abban a felismerésben rejlik, hogy valamennyi nyelv anyanyelve egy-egy népnek, ebben a tantervben az idegen nyelv összehasonlító vizsgálata, elsajátítása kapcsán lényegesen alárendeltebb helyet és jelentőséget kap, szintén a feladatok között.

Az előjáróban említett összecsiszoltság és egymásra építettség tehát nem jelent teljes egységet a célok és a feladatok meghatározásában, az anyanyelvi nevelés személyiségformáló hatásának értelmezésében. Ha a „célok és feladatok” címszó alatt szereplő tartalmakat kategorizálás és súlyozás nélkül tekintjük, akkor megállapítható, hogy a nyelv társadalomba ágyazottságát; világszemléletet, világnézetet formáló erejét; a személyiségre gyakorolt érzelmi és tudatformáló hatását; magatartásszabályozó szerepét; közösséget összetartó funkcióját valamennyi tanterv figyelembe veszi.

8. Ha úgy tekintem az új tantervi dokumentumokat, mint a permanens fejlődés legutolsó állomásait, akkor a továbbhaladás irányai is kirajzolódnak. Igazi, minőségi ugrást nem az iskola formális szervezeti megújításától remélhetünk, melyhez a közeljövőben kellő anyagi, gazdasági feltételeink sem elegendők. A legközelebbi lépés minden bizonnyal az iskola tartalmi, pedagógiai megújítása felé történik. A nevelés és oktatás egységes hatásrendszerét csak a gyermek teljes fejlődését átfogó személyiségfejlesztési program alapján lehet biztosítani. A fejlesztésnek továbbra is iskolacentrikusnak kell maradnia, figyelembe véve a spontán és tervezett hatások dialektikáját, az iskola és szűkebb, tágabb társadalmi környezetének kapcsolatát, tervezve az iskola együttműködését más nevelési-oktatási tényezőkkel.

Az anyanyelvi nevelésnek sajátos helyet és szerepet kell kapnia ebben a személyiségfejlesztési programban. Mivel a nyelvhasználat, a nyelvi eszközök alkalmazó, értő működtetése lehetetlen az anyanyelv ismerete nélkül, az

anyanyelv feltétele és biztosítóka valamennyi tantárgy keretében folyó megismerő tevékenységnek. Ugyanakkor sajátos tantárgy is, speciális célkitűzésekkel, tananyaggal, módszer- és eszközrendszerrel. Ha a személyiségfejlesztési programot koordinátarendszerben képzelnénk el, akkor az anyanyelvi nevelés a függőleges és a vízszintes tengely vonalán egyaránt elhelyezkedne. Hevesebb azonban olyan dimenzióknak tekinteni, melyben a nevelés és az oktatás teljes folyamata, a tudatfejlesztés, magatartásalakítás és a tevékenység reális megvalósulása végbemegy. A pedagógiában a nyelv antropológiai, társadalmi és személyiségformáló funkciója sajátos egységben jelenik meg.

Ez az egység megtörik az életkori és egyéni fejlettség prizmáján. A személyiségfejlesztési programnak rugalmas határokon belül meg kell mutatnia az adott társadalmi-nemzeti fejlettségi színvonalnak megfelelő általános érési zónákat, a rá jellemző pszichogén és szociogén funkciókat. Az egyes érési zónákban más-más fejlesztési lehetőségek adódnak a különböző szaktárgyak számára. Ezeknek a lehetőségeknek a felmérése reálissá tehetne egy összehangolt tantárgyi koncentrációt.

Az ismeretek, tapasztalatok időhöz nem kötött, sűrített átadását, a lényeg kiemelését, világos, tiszta fogalmak alkotását nagyrészt a nyelv teszi lehetővé. A gyermeki fogalmak azonban tartalmukban, jellegükben lényegesen eltérnek a felnőttek által használt fogalmaktól. Ennek feltárása nélkül nemcsak a szaktárgyi nevelőmunka, hanem az anyanyelvi nevelés sem lehet teljes. Alkotó kezdeményezés erre vonatkozóan a tanulók történelmi fogalmainak elemzése. Ez a vizsgálat kimutatta, hogy a gyermeki gondolkodásban végbemenő elsődleges általánosítás során gyakran az erős, de lényegtelen ingerek kerülnek előtérbe. Így szemléletes képi fogalmak jönnek létre, melyek azonban nem a lényeges vonások elsődleges általánosításai. Ugyancsak gyakoriak a szűk, túlegyszerűsített és az elmosódó, diffúz fogalmak. A valódi absztrakció kialakulásának életkori zónája a 12–14. életév. Ekkor fordított jelenséggel is találkozhatunk, üres, tartalmatlan absztrakciókkal. Ez a reprezentatív felmérés arra is felhívta a figyelmet, hogy a tanulók ismeretei ebben az életkorban olyan mértékben szaporodnak, hogy jelentős részben integrálatlanok maradnak.

A tantárgyi fogalomkészlet meghatározása mellett a gyermeki gondolkodás fejlődésének színvonalával, a fogalomalkotás útjaival és tévútjaival is számolni kellene. A nyelvi formákban kifejezett jelentéstartalmak vizsgálata igen nagy mértékben hozzájárulhat az anyanyelvi műveltség megteremtéséhez, továbbfejlesztéséhez.

A gyermeki fogalmak nemcsak a tudományos és a szaktárgyi terminológia területén, hanem a mindennapok szóhasználatában is eltérnek a felnőttekéitől. Mivel ezek az eltérések látszólag nem befolyásolják az iskolai nevelőmunkát, eddig figyelmen kívül rekedtek. A szélesen és szűken értelmezett anyanyelvi nevelés, oktatás eredményességét jelentősen növelhetné a spotán, irányítatlan hétoznapi beszéd fogalomkészletének feltárása. Ugyancsak úttörő jelentőségű lenne ebben a mezőben egy reprezentatív, rétegzett szógyakoriság-vizsgálat végzése. A gyermekek valódi szókincsének megállapítása nélkül nehéz erre vonatkozóan fejlesztési tervet készíteni. Az említett vizsgálat nagy segítséget nyújthatna a tankönyvíróknak is ahhoz, hogy a gyermekek számára érthető, könnyen felfogható szövegeket készítsenek.

A távlati tantervi koncepció kidolgozását többek között ilyen jellegű méréseknek, vizsgálatoknak is meg kellene előzniük. Az anyanyelvi nevelés semmiképpen sem fogható fel csak tantárgyi keretek között folyó pedagógiai

munkaként. Ezt azonban nem elég deklarálni, hanem mérésekkel, vizsgálatokkal, elméleti analízissel, gyakorlati kísérletek végzésével szükséges megalapozni.

9. Mint már előljátóban említettem, tanulmányomban nem kívántam az anyanyelvi oktatás speciális problémáival, a tananyag jellegével, belső struktúrájával foglalkozni. Egyetlen célom az anyanyelvi nevelés személyiségformáló hatásának kidomborítása volt a fejlett szocialista társadalom igényei alapján. Ebből a szempontból még egy jelentős kérdést szeretnék hangsúlyozni, melyet az új gimnáziumi tanterv célkitűzésével kapcsolatosan már érintettem. Ez az önnevelés, önképzés, önművelés, önkibontakozás komplex problematikája.

A személyiségfejlesztés tervszerű, iskolai keretek között végbemenő folyamatát csak akkor ítéltjük eredményesnek, ha a fiatal tanulmányai befejezése után rendelkezik az önalakítás képességével. Gyors ütemben fejlődő világunkban az iskolai felkészítés csak az egész életen át tartó nevelés első, alapozó fázisának fogható fel. A személyiség nyitottsága, fejlődőképessége nagy mértékben attól függ, hogy élete első, döntő szakaszában milyen igényrendszere, képességstruktúrája, ismeretbázisa alakul ki. Ez az alapozás nem csupán az általános iskola feladata, elvileg addig tart, amíg a fiatal be nem kapcsolódik a társadalmi munkamegosztás valóságos rendszerébe.

A jövő tanterveinek sokkal alaposabban, céltudatosabban kell előkészíteniük a személyiségfejlődésnek azt a fázisát, amikor a szakmai képességek kerülnek előtérbe, a szakmai ismeretek, készségek fejlesztését biztosítja csak szervezett keretek között a munkahely, a társadalom. Az emberi méltóság, humanitási igény, tudásvágy őrzése érdekében a felnőttnek is nyitottnak kell maradnia az általános műveltség, a tevékenység minél szélesebb tartománya, az erkölcsi, politikai, világnézeti problémák iránt. Sokkal nagyobb körben kell alkotónak, felhasználónak és megfigyelőnek maradnia, mint amilyent szűkebb szakmája határai szabnak számára. Ehhez a legsokoldalúbban alkalmazható eszköz az anyanyelv.

Az anyanyelv minden életkorban a társadalmi hátrányok leküzdésének egyik legfontosabb eszköze. Kiegyenlítő szerepe nemcsak az iskolarendszeren belül, hanem azon kívül is érvényesül. Az anyanyelv ismerete, értő használata az idegen nyelvek elsajátításának is alapja. Az idegen nyelvek tudása korunkban ugyancsak a társadalmi, szakmai mobilitás egyik fontos tényezője.

A távlati anyanyelvi nevelési koncepciónak tehát — véleményem szerint — központi kérdésként kellene foglalkoznia a személyiség önalkotásának tartalmi, módszertani problémáival az oktatás kezdetétől a munkába lépésig. Így a személyiségfejlesztés programja az önfejlesztés egységes programjává is válnék.

Szebenyi Péterné

Személyiségformáló anyanyelvoktatás

1. A hetvenes évek elejétől kezdve — az új tanterveket előkészítő munkálatok során — egyre erőteljesebbé válik annak felismerése, hogy az anyanyelv a személyiségformálás alapvető tényezője. Nevezetes hangütése e gondolatnak Bárczi Géza állásfoglalása 1970-ben, az V. nevelésügyi kongresszust megelőző

időszakban: „Az általános műveltség nélkülözhetetlen alapja az anyanyelv. Az anyanyelv a személyiség legbensőbb sajátja: a beszéd a gondolkodásnak (egyben az érzelmi életnek) nemcsak tükré és közvetítője, hanem szervezője és fejlesztője is. Az anyanyelvi képzés tehát a személyiség nevelésének lényeges eszköze” (V. nevelésügyi kongresszus; A témabizottságok jelentései, 1970. 15).

Ugyanebben az évben tette programjává az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének gondozását az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának alkalmazott nyelvészeti munkabizottsága, majd — 1974-től — Anyanyelvi Oktatási Munkabizottsága. Ez készítette elő az MTA állásfoglalását a kommunikációs nevelés ügyében. Az 1976-ban megjelent „fehér könyvben” közzét, „Nyelvi-kommunikációs nevelés” című fejezet felvázolta a nyelvileg művelt ember egyfajta modelljét, a kommunikációs képesség fejlesztésének nagyfontosságú szerepét a szocializáció és a személyiségfejlesztés folyamatában, s hangot adott annak a kíváncsúnak, hogy a kommunikációs nevelés szervesen és összehangoltan ágyazódjék bele az iskola egész nevelési folyamatába (Az MTA állásfoglalásai és ajánlásai a távlati műveltség tartalmára és az iskolai nevelőtevékenység fejlesztésére. 1976. 35—89. Pszichológiai és pedagógiai szempontú kritikáját lásd: Lénárd Ferenc: A közoktatás fejlesztése és a pszichológia. AK.K.1979. 10—21. A kommunikációs nevelés jelentőségére, a nyelvi képességek és készségek fejlesztésének lélektani értelmezésére és feladataira nézve lásd uitt.: 20,48—50, 54—56).

Az 1972-i párthatározat óta — amely közoktatásunk felülvizsgálata nyomán született meg — a Központi Bizottság illetékesei következetesen képviselik az anyanyelvi nevelés fontosságának gondolatát. Vö. erre nézve Kornidesz Mihály nyilatkozatát: „Fontosságát (ti. az anyanyelvi nevelésnek) nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az anyanyelv segítségével ismerjük meg a világ dolgait, általa tudunk leginkább hatni a gyermeki személyiségre... A gyakran emlegetett nyelvi hátrány sok gyermeket akadályoz tanulmányai-ban, személyisége kibontakoztatásában, társas kapcsolatainak megteremtésében, később állampolgári jogainak gyakorlásában” (Népszabadság, 1979. VIII. 12.).

A korszerűsítés pedagógiai aspektusa — a közoktatást irányító hivatalos intézményeken kívül — több tudományos rendezvényen és nevelési-képzési programban került a központba. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vándorgyűlésein (a nyíregyházi anyanyelv-oktatási napokon 1972-ben, 1974-ben, 1976-ban, 1978-ban) következetesen szerepelt a napirenden; a III. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti kongresszus külön programként tűzte napirendjére 1978-ban; nyomatékka került bele a tanárképzés tantárgy-pedagógiai programjába (legújabbban: Hoffmann Ottó tankönyvében: Az anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában. 1976. 9—66).

Ilyen — és további, itt nem említett — előzmények után és következtében az 1978 óta érvénybe lépő tantervek a magyar nyelv oktatásának célját és feladatait a nevelés, a képzés és az ismeretátadás együttesében fogalmazták meg. A nyelvtudománynak mint a tanrügy alaptudományának (ezen belül elsősorban az általános nyelvészetnek) az eredményein kívül — interdiszciplináris megfontolásból — más tudományokra is támaszkodva első helyet kapott a nyelvpedagógiai szempont. A kitáguló szemléletet ugyanis egyaránt táplálta a filozófiai (vö. Lukács György: "... a nyelv minden emberi magatartás- és cselekvésmódot átfog és megalapoz, ... egyetemességét a teljes életre kiterjeszti.” — Az esztétikum sajátossága, 1963. 1:

89) és a pszichológia (Buda Béla: „A nyelv . . . a jellegzetesen humán lelki folyamatok szükségszerű feltétele, sőt szabásztrátuma [alapja]” — „A nyelv . . . a személyiség változásának és fejlődésének eszköze is” — Szepe György szerk.: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. ² 1979. 74, 75).

2. A társadalmasodás és a személyiségalakítás követelményei szerint történő integráló irányultság az új tantervek határozott, kifejezett vonása, s kiterjed az iskolában feldolgozandó teljes műveltségi tartalomra. „A művelődési anyagot sajátosságaiban és egyben e g y s é g é b e n kell tekintenünk”; „A személyiségfejlesztés tudatos vállalása minden pedagógustól megkívánja, hogy teljes áttekintése legyen a g i m n á z i u m művelődési anyagáról, és maximálisan használja ki a koncentrációs lehetőségeket az egyes tantárgyak, az egy irányba mutató nevelési területek között” — olvassuk A gimnáziumi nevelés és oktatás tervében (Tankönyvkiadó, 1979. 28, 29–30). Az anyanyelvi oktatás ebben az összefüggésben kitüntetett figyelmet kap: „. . . az anyanyelvi nevelés nemcsak a magyar nyelv és a magyar irodalomórák, hanem valamennyi tantárgy feladata” (uott.28).

A tanterveknek az ismeretterületek fölé boltozódó, koncentráló célzatú szempontjai végső soron nem tüntethetik el a tantárgyakat elválasztó határokat; egyelőre arra sincs kilátás, hogy a rokon tantárgyak közötti integráló irányultság az egybeépítettség mértékéig folytatódik.

Ilyen körülmények között megnövekszik a nyelvi-kommunikációs nevelés súlya mint a műveltség tartalmak összegező, összeszervező, rendszerező, integráló lehetőségének és feltételének. Egyszerre kettős feladatot láthat el: a szocializálását és a személyiségfejlesztését anélkül, hogy ezt a kettőt egymástól elkülönítenék. A szétválasztás azért sem vezetne célra, mivel az egyéni tevékenység is szociális keretek között, „kommunikációs erőterekben” zajlik le. Eközben töltődnek fel az egyén tudattartalmai, izmosodnak értelmi erői, finomodnak érzelmei; elhatározásainak és döntéseinek kialakulásában determináló erővel lép föl a nyelv birtoklásának színvonala. Benne a nyelv olyan prizmává alakulhat, amely egyre árnyaltabban bontja a társas viszonyok összhatásainak fehér fényét, de nem közömbösen, hanem elkötelezetten, birtoklójának társas kapcsolatrendszerétől és egyéniségétől meghatározottan.

Az a nyelvi réteg, amely a társas viszonyhálózatban a legnagyobb közösségi érdekű, s amely a „közműveltség” anyagát hordozza: a köznyelv, nemcsak mint közvetítő, hanem kultúrát hordozó jelrendszer. „Birtokbavétele” ezért egyben azt is jelenti, hogy az osztálytársadalom végre teljesen szerteágazó ismeretanyagát az egyén milyen színvonalon tudja integrálni. Szakmai fogalmak és folyamatok megközelítése kellő szintű köznyelvi kompetenciával és verbalizálóképességgel akkor is lehetséges, ha valaki nincsen teljes mértékben tisztában a szakterület terminológiájával. Ilyen esetekben ugyanis esetleg — képzetétől támogatva — képszerűen fogalmazza meg azt a jelenséget, amelyet a (szak)tudomány fogalmilag pontosabban, a szaknyelv elemtárával adekvátabb módon tud közvetíteni.

A h a s z n á l a t k ö z p o n t ú s á g általunk is elfogadott és hangoztatott elve akkor nyeri el föltétlen indokoltságát, ha egyfelől a sokforrású tananyagot a műveltségelsajátítás tágabb értelemezésű követelményei szerint állapítjuk meg és rendezzük el, másfelől olyan didaktiszt valósítunk meg, amely a jelenleginél hatékonyabban bontakoztatja ki a tanulók nyelvi képességeit.

3. Az anyanyelv- pedagógia érdeke azt kívánja — és a jövőben fokozottabban fogja kívánni —, hogy a tananyag megállapításában és elrendezésében a nevelés szempontjai legyenek meghatározóak. Vezérfonalul ma — de a közeljövőben is — kommunikációelméleti megfontolások kínálkoznak. Maga a kommunikáció ugyanis az információk közlésének és cseréjének olyan — minden irányban nyitott — tevékenysége, amelyben a beszéd vállalja a legnagyobb szerepet, és amely minden életkorban és minden élethelyzetben aktív társas kapcsolatokban valósul meg. Új tanterveink koncepcionális alap gondolata az ember kommunikatív tevékenységének értékelő elismerése, s ez egyben a tantervszerkesztés követendő útját is megjelölte. Várható és kimunkálendő következménye alkalmasint az a törekvés lesz, hogy a kommunikáció kutatás eredményeit az anyanyelv-pedagógiába integráljuk (lásd erről: Zsolnay József: Anyanyelv-pedagógia és kommunikáció kutatás. Nyr. 102 (1978.): 445—9).

Mivel a kommunikációs képesség csak kommunikációs tevékenységgel fejleszthető, a tantervi struktúra továbbfejlesztése olyan tevékenységi formák megtervezésén alapulhat elsősorban, amelyek életkorok tipikusan jellemző beszédhelyzeteinek, személykapcsolatainak, érettségi fokának, élettapasztatainak számbavételén nyugszanak. A tantervek „pedagógiai linearitása” az emberi életvitel alapvonásain és alakulásain kell hogy épüljön, amelyek egyben alapvetőek a személyiségfejlesztés szempontjából is. A kisiskolás kortól az érettségiig nagy ívben bomlik ki a tanulók gondolkodása (ezzel együtt verbalizálóképessége), érzelmi-indulati világa, önismerete és én-azonosságának tudata, életértékkrendje, igényszínpontja, alkalmazkodóképessége — s mindez kommunikációs konfliktusok, sikerek és balsikerek élményeiben.

Sajátos kettősségeket kell figyelembe venni a tantervalakításban: a) Az anyanyelv egyfelől a megismerő tevékenység biztosítója, másfelől tantárgy, amelynek egyik fő feladata a tantárgyak — a nem anyanyelv-pedagógiai szaktárgyak — körében megvalósuló kommunikációs tevékenység koordinálása; b) A mindennapi terveszerűtlen és a szakismereti tervszerű információbefogadás, illetőleg átadás s p o n t á n folyamatait — amíg az iskola a maga teljes hatásrendszerével ezt nem teszi — az anyanyelvi tantárgynak kell t u d a t o s í t a n i a; c) A tantárgyi ágazatok mögöttes tudományágazatának időálló eredményeit a pedagógiai szempont elsődlegességének követésével kell bevonni a tananyagba, vállalva ezzel az eklekticizmus egyenetlenségeit is; d) Olyan témák, amelyek nem a nyelvi kód (azaz a nyelvi elemek és használati szabályok) vizsgálatának körébe vágnak — például általános ismeretek a nyelvről vagy nyelvtörténeti tudnivalók — ugyancsak alkalmat adhatnak kommunikációs tevékenységre: az önálló információszerzést, azaz a „tanulni tanulást” megvalósító gyakorlat elsajátíttatása formájában (forrásokból, szakirodalomból nyerhető ismeretek nyerésével, ezeknek az ismereteknek továbbadásával).

Új tanterveink elsősorban azért korszerűbbek az előzőknél, hogy a kommunikáció gondolata kisiskolás kortól kezdve érvényesül bennük. Alsóbb fokokon természetesen empirikus szinten, a középiskolákban pedig — bár korlátozott mélységben — diszciplináris igénnyel is. Rejtettebben ugyan, de következetesen abban nyilvánul meg a kommunikációs irányultság, hogy az „ismeretanyag” mellett azokat a tevékenységi formákat is előírja, amelyekben a feldolgozott ismeretek mint a közlésfolyamat megoldásmódjai érvényesítendőek. De az úgynevezett követelmények is elsősorban a verbális teljesítményekre vonatkoznak, amennyiben azokat a képességeket és készségeket jelölik meg, amelyeknek birtokában a közlés színvonalasabbá válik.

Nem kevésbé fontos a jövő tanterveinek kialakításában a szemantikai szempont erőteljesebb érvényesítése. Ez a kíváncsúság azzal a ténnyel indokolható, hogy a kommunikációban közlést a tartalma kapnak formát, s tartalom és forma tökéletes megfelelésének feltétele a nyelvi jelrendszer használatának kiművelt színvonala. Az oktatásban a „jelentésnek” igen komplex értelmezése veendő alapul, azaz nemcsak értelmi, valóságtükröző jellegét, hanem emocionális szerepét, továbbá mint a jelek használati értékét, funkcióját is ajánlatos vizsgálni és tudatosítani. Ezen a réven kapcsolódik a jelentés-tan a kommunikációs gondolathoz, lévén a „szövegben a mondatalkotás egy intencionális aktus, egy érzelmi-akarati feszülés eredménye” (Károly Sándor: Ált. és m. jelentés-tan 49), s benne érvényesül a jelentésnek az az operatív ereje, hogy „előírja a valóság vonatkozását a beszédszituációhoz” (uott. 59).

Összefoglalva: A tantervek továbbfejlesztésében a kommunikációs szempont még következetesebb követésével nemcsak „tananyagot” kell rögzítenünk és követelményeket differenciálnunk, hanem a tanulási-művelési stratégiát kidolgoznunk, és ezt még akkor is képviselnünk, vállalnunk, ha — hivatalos intézkedések miatt — a jelenlegi tantervi „műfaj” lényegesen nem változik meg. Ebben az esetben minden bizonnyal mód lesz arra, hogy egyéb segédletekben tárjuk föl az említett „stratégiát” (útmutatóban, tanmenetben, tanári kézikönyvben stb.), és megvalósítsuk a tanulás szellemi és technikai eszközeiben: tankönyvben, audiovizuális rendszerekben, munkafüzetekben, feladatlapokban stb.

A „stratégikus tantervnek” hármas szempontú elvrendszerben kell meg-szerkesztődnie:

a) **Tematikus tervszerűségnek** kell biztosítania az ismeretanyag lineráris és — ágazatokra tekintő koncentrikus — rendezettségét életkori (iskolafokok szerinti) és iskolaszervezeti (törzs- és fakultatív rendszerű) szempontok figyelembevételével.

b) A **komplexitás elve** szerint azt a tényt kell alapul venni, hogy a közlemény — a kommunikációs körülményektől függően — nemcsak egyirányú, azaz egy tematikus egység felőli — tanulmányozásra-elemzésre ad alkalmat, hanem a közvetlen tematikus érdekű vizsgálaton kívül sokszor előre számításba nem vehető jelenségekre is ki kell terjednie. Ez a kíváncsúság a nyelvi jelenségek feldolgozásának hármas didaktikai szintezésére utal: lesznek alaposan és fogalmi szinten kimunkálандó ismeretek, lesznek már feldolgozott s az emlékezetben különböző szinteken élő ismeretek, s végül lesznek közvetlenül nem tárgyalandók, de „észerevni” valók, amelyeket úgynevezett szemléleti szinten érintünk. A komplexitás elvének követése az elsőrendű alapja a csigavonalszerű tervezésnek, amely lehetőséget kínál — a magasabbra töréssel együtt — az elsajátított ismeretek állandó ébren tartására, s a még fel nem dolgozott ismeretek tudomásulvételével a nyelv komplex rendszerének következetes tudatosítására.

c) A **permanencia elve** rokon a komplexitás elvével, elsősorban azonban a gyakorlati kivitelezésre, tehát a didakszisra ró fontos feladatot. Ez az elv a „kötés” abban az értelemben, hogy „nincs régi és új anyag” a nyelvtanulásban: a „régit” is állandóan teljesítményképes állapotban kell tartani. Egyszerűen szólva: ez az elv az örökös ismétlés elve, s követésével a tanulóban egyre egységesebb, szervezettebb és szilárdabb nyelvi műveltség kialakulása várható.

A három említett tantervépítő elv mindegyike egyben didaktikai elv is, követésük az élő, tanítás—tanulás kapcsolatban valósítja meg az oktatás folyamataival a nevelés feladatait is. Az alábbiakban ezért térünk ki didaktikai és metodikai problémákra.

4. Az anyanyelvi oktatás didakszisének — szűkebb vonatkozásban: metodikájának — lényege: a tanulót olyan pedagógiai helyzetekbe hozni, amelyekben gondolkodását és érzelmi világát sikerrel mozgósíthatja a nyelvi feladatok megoldására. Az érzelmi-képzeleti szférába emelkedni annyit jelent, mint a tanulói attitűd kedvező megváltozásának feltételét megteremteni, illetőleg fenntartani. Sokféle útja-módja van annak, hogyan lehet érzelmi-hangulati szempontból is érdekeltté tenni a tanulót a tematika feldolgozásában. Érdemes — szemléltetésül — néhány lehetőséget példaként említeni azokból az „ágazati” témakörökből, amelyek — egyelőre — a tananyag egészét kiteszik.

Az általános ismeretek a nyelvről és beszédről döntő attitűdalakító hatásúak lehetnek, ha a tanuló a nyelvben felfedezi a sajátosan emberit, ami őt személy szerint is magasan fölébe emeli az élőlények egyéb világának. — A jelek rendszerének megismerésével a szellemi teljesítménynek azt a vívmányát tanulhatja meg tisztelni, amely alapjául szolgál minden egyéb — „mesterséges” — jelrendszernek a maga „természetes” mivoltával. — A gondolkodás és a nyelv viszonyának problematikájával érintkezve mélyebben pillanthat bele az ember „harcába” a valósággal, környezetével. — A nyelvi rétegekről tanulva a maga helyét találhatja meg a társas kapcsolatok szövevényében. Stb. stb.

A rendszertani sajátosságok megismerése — jó tanítás esetén — a nyelvi mikrovilág érdekességeinek felfedezésére vezetheti a tanulót. Ha ugyanis rádöbben például arra, hogy a beszéd képzéséhez a szervezetnek milyen összerendezett munkája szükséges, s hogy egy-egy beszédhang önmagában is bonyolult szerkesztmény, és két szomszédos hang milyen átállást kíván meg — s milyen átmenetekkel — a váltásban, akkor rácsodálkozhat a jelenségek mögött zajló folyamatok titkaira. — Nem kevésbé hat rá a felfedezés erejével, ha a hangokat nem rendszertelen halmaznak kezdi látni, hanem sajátos logikát lát állományukban. A rendszertani megközelítés minden grammatikai kérdést érdekfeszítővé tehet az ő számára.

A helyesírás „rideg” kettős szabályrendjének felismerése keltheti felérdeklődését. Egyfelől helyesírásunk nyelvkövető — morfofonematikus — jellege (s ennek következtében nyelvtani és helyesírási rendszerünk logikájának egybevágása), másfelől — a nyelvtani szabályosságon kívüli esetekben — a helyesírásnak társadalmi közmegegyezésen alapuló természete.

A beszéd művelés tematikája az élőszó hallatlan sokszínűségének élményét ébresztheti fel a tanulóban, metakommunikatív jellemzők alkalmazása pedig (amikor például a hanglejtés meghazudtolja a közlés primér tartalmát) az ember beszédmagatartásának ambivalens jelenségeire irányíthatja figyelmét (vö. a sorok között olvasással). — Bizonyára vállalja az önművelés terhét, ha esztétikai élményei is lesznek egy-egy verssor elhangzásakor, s például a „Szél zendül az erdőn, — s ott leskel a hold, Idekinn hideg éj szieszeg aztán!” Arany János-i sorok veszélysugalló s és sz hangjait teljes hangulati értéküknek megfelelően akarja kiejteni. A beszédstílus ezernyi árnyalata az ember hangulatvilágáról számtalan „hírt” ad. Stb. stb.

A stílus jelenségeinek parttalan változatosságában felfedezheti a

„mindennapi” és az „ünnepi” közlésszándék „kivitelezésének” különbségeit, az árnyalatok hallatlan gondolati és hangulati lehetőségeit, s egyúttal ezeknek a jelentőségét a társas tevékenységben (interakciókban). — A felismerés örömeivel veheti tudomásul — és maga is produkálhatja — a képszerű kifejezés tartalmilag találó, érzelmileg árnyalt változatait. — A szinonimikában megta-pasztalhatja a nyelv logikai-érzelmi hajlékonyságának, finom különbségtevéseinek lehetőségeit. — A közhelyek és az eredeti kifejezések értékkülönbségeinek érzékelése még etikai hatások keltője és lehet. — A szellemes és ötletes megoldások, a szójáték tudatosulása képzeletet mozdíthat. — S a stilisztikai ambivalencia eseteinek felismerése olyan információk birtokába juttathatja a tanulót, amelyek mélyen belevilágítanak a nyelv természetébe, s ezáltal számtalan adalékot szolgáltatathat a korszerű nyelvszemlélet kialakításához. Stb. stb.

A s z ö v e g a l k o t á s („fogalmazás”) a mondanivaló megannyi retorizáló változatának megfontolásával, s végül a legésszerűbb döntés meghozatalával a logikai és esztétikai teljesítmények élményeivel gazdagítják a személyiséget. — A célratörő szerkesztés variációs megoldásaiban a gondolkodásbeli („agyi”) konstelláció mozgását önnönmagan felfedezni: az önismeret iskolája is egyben. — A kötött és kötetlen (konvencionális és aktuális) beszéd-művek kettősége a beszédfigyelem, illetőleg beszéd szabadság (formálófigyelem és -szabadság) kettős magatartásának tudatosulásához vezet, s — pedagógiai hatásként — a közléshelyzetekből adódó próbák vállalásában játszhat fontos szerepet. — A felkészülést engedő és a rögtönzött beszédművek egyfelől a megfontoltság, másfelől a szavakész, talpraesett kifejezés erőpróbái lehetnek. Stb. stb.

A t ö r t é n e t i ismeretek a nyelvről ismét más nevelő értékűek lehetnek. Alkalmasint elmélyítik és gazdagabbá teszik a tanulók nyelvszemléletét. Mivel leginkább irodalmi tanulmányaik során bukkann elébük a régiségnek sok adata, az esztétikum erejétől támogatva — tehát ízelve is — értékelhetik a régiségben az ódon-ságot, s eközben a nyelvi változások tényeit. Ha pedig némi rendszeresség is járul a vizsgálatához, akkor a változások mögött ható társadalmi mozgásról, műveltségi állapotról, valamint ezek nyomán bekövetkező gondolkodásbeli változásokról is élményszerű információkat nyerhetnek. — Népek történelmi érintkezésének nyelvi nyomai máig is élő bizonyítékai kultúrák egymásra hatásának, s ez a felismerés az internacionalizmus jelenségeinek értékeléséhez vezethet. Stb. stb.

Ha a fenti példák sora eléggé meggyőző, akkor a nyelvileg művelt emberre bizonyára jellemzők a következő vonások:

a) Az utánzó beszéd passzivitásából az egyéni, eredeti beszéd szintjére emelkedik; a nyelvi sztereotípiák gépies használata helyett a mondanivalónak s z e m é l y e s nyelvi köntöst ad.

b) Nem reked meg az egyszer már elsajátított beszéd szinten. Indítást érez arra, hogy változó világunk változó valóságát a hozzá idomuló, egyenértékű beszéddel igyekezzék megragadni, statikus nyelvbirtoklással szemben d i n a m i k u s nyelvi műveltségre tegyen szert.

c) A pusztán reprodukív nyelvhasználattal szemben a p r o d u k t í v képesség birtokában nemcsak a nyelv „használatára” vállalkozik, hanem arra is, hogy a nyelv „termelésében” is részt vegyen. Másképpen szólva: érvényesíti kreatív hajlamait.

d) Felülemelkedik a nyelvi közömbösségen, érdekelt és elkötelezett részesévé válik a nyelvet nemcsak hordozó, hanem alakító társadalomnak. Tudatára ébred mind a nyelv teljességének, mind elemeinek az értékére. Ezért áthatja az anyanyelv megbecsülésének emelkedett érzése, s hatékony iskolázottságon elélt érzékkel keresi közléseinek optimális megoldását.

e) Értelmi erői — a nyelvi nevelés folyamán és eredményeképpen — olyan fokra fejlődnek, hogy a konkrétság szintjéről az absztrakció szintjére tud emelkedni. Ez azt jelenti, hogy a nyelvről — elemrendszeréről és használati szabályairól — interlingvális összefüggésekben is korszerű szemlélet alapján, mélyebben tud gondolkodni.

f) A nevelés folyamataiban olyan érzelmi dúslás jön benne létre, amely érzékennyé és fogékonnyá teszi a nyelvnek logikai, esztétikai, s a beszéd erkölcsi értékei iránt.

Nem áltathatjuk magunkat azzal a reménnyel, hogy a felvázolt eszményi embermodell meg is valósul. Csak elgondolt mintakép marad, de a pedagógiának vezérlő célja, amelynek az elérésére törekszik. Ennek jegyében szervezi meg hatásrendszerét és tevékenységi formáit, amelyek egyrészt a nem tudatos, másrészt a tudatos személyiségkörét érintik, táplálják, gazdagítják. Összefonódó, komplex hatásukban mindenképpen a nyelvi tudatosulást támogatják, s végül is a nyelvi öntudatban érik el kiteljesedésük kívánatos fokát az ifjúkor éveiben. Ebben az életkorban kell eljutnia a tanulónak a kiművelt nyelvi magatartás vállalásáig.

A nyelvi öntudat kifejlesztésének nem könnyű az útja. Feltétele — többek között — az is, hogy a nyelvben is éljen, mégpedig azon a fokon, amelyen ki is sugárzik. Ha a többi tantárgy tanárától megkívánjuk, hogy gondot fordítson tanítványai nyelvhasználatára, a szaktanártól — a magyartanártól — azt követeljük, hogy — „hivatásos” lévén — képviselje és vonzóvá tegye az eszményt. Képzése és önképzése során meg nem szűnő érdeklődéssel fejlessze nyelvi műveltségét, tájékozottsága „naprakész” legyen, módszertani kulturáltsága pedig gyökerezzen mind szakértelmében, mind nevelői empátiájában, mind autokratizmustól mentes, tehát demokratikus magatartásban. Ez utóbbi kíváncsi a kommunikációs nevelés gyakorlatában különösen hangsúlyozandó, mivel csakis „egyenrangú” beszédpartnerekben fejlődhetnek szabadon a nyelvi képességek, mégpedig célravezető és jól alkalmazott oktatási technikával: hatékony módszerrel.

5. A módszertől függ az, hogy a tematikus tervszerűség, a komplexitás és a permanencia nevelési-didaktikai elvei megvalósulnak-e, valóban személyiségformáló és nyelvhasználatközpontú műveléssel válik a tanuló tudatos, sőt öntudatos beszélővé. Okulva anyanyelvoktatásunk közismerten — enyhén szólva — szerény eredményeiből, ma azt kívánjuk a módszertől, hogy hatékony, „intenzív” legyen.

Ha jogos az a kívánságunk, hogy dinamikus nyelvi műveltséget fejlesszünk ki a tanulóknak, akkor az oktatás módszerének is dinamikusnak kell lennie. Általános tapasztalataink szerint — ezeket most folyó tankönyvki próbáló programunk időszakában is igazolva láthatjuk — a tanároknak él a lendületes munkavezetés igénye, gyakorlatuk azonban főképpen két oknál fogva marad hatástalan vagy legalábbis korlátozott hatékonyságú: autokrati-

kus — „tanárközpontú” — óravezetésük és — ami voltaképpen ennek másik éremoldala — a tanulói aktivitás tervszerű megszervezésének hiánya.

Olyan módszer lesz pedagógialilag is, eredményesség tekintetében is sikeres, amely a tanulók minél teljesebb öntevékenységére épít. Ennek érdekében a tanárnak az a feladata, hogy ne a „tanításra” állítódjék be és kizárólagosan erre készüljön föl óráról órára, hanem a „tanulásra” összpontosítsa figyelmét, s a tanulóknban végbemenő elsajátítási folyamatot tervezze meg, ennek követelményeit elégítse ki, természetesen mindenkor az ő irányításával, hiszen a kulcsszerep a nevelőé.

A „tanulóközpontú módszer” titka a *gondolkodáslélektani* feltételekben van adva. Ha ugyanis a tanuló olyan (rész)feladatokat kap, amelyeket önerőből meg tud oldani, a gondolkodási műveleteknek olyan folyamata indul meg benne, amelynek eredménye a tervbe vett ismeret. A lélektanilag megalapozott, korszerű módszer kivitelezésének központi gondolata a *probléma megoldás* rendszeres és következetes megvalósítása. (Lásd erről: Lénárd Ferenc: A problémamegoldó gondolkodás², 1978. Ak.K. 342 oldal.)

Ezt a módszert az új tantervek előkészítésének időszakában kipróbáltuk, eredményességét mind a tanárok, mind a tanulók attitűdjének változásában megfigyeltük. Az anyanyelvi oktatásban a tanuló problémamegoldó képességén alapuló módszer a nyelvelsajátítás sajátos természete és folyamata ismeretében minden számba jöhető szempontból ajánlható, kívánatos. Néhány indokoló szóval támasztjuk alá javaslatunkat:

a) A tanulóban minden életkor felhalmozza azt az élettapasztalati és tudásbeli anyagot, amely alkalmassá teszi arra, hogy a problémamegoldó módszer alkalmazásával elérje a tantervi célokat, s eleget tegyen a tantervi követelményeknek. Élettapasztalati anyagon azt értjük, hogy a tanuló a kommunikációs eseményeket — mint ezeknek személyes részese és megfigyelője — már ismeri és saját fejlettségi szintjén fel is dolgozza, tehát bennük — a maga módján — eligazodik. Tudásanyagon pedig azt értjük, hogy iskolába lépéskor anyanyelvét biztosan használja, tehát birtokában van annak a „működtető szabályrendszernek”, amellyel jó mondatokat képes alkotni, s birtokában van rendkívül sok nyelvi elemnek, amelyeket megnyilatkozásai alkalmával a közlés sikeressége érdekében „lehív” tudati tartalékából.

Iskolázottság nélkül a nyelvhasználatnak a szintjét ösztönösnek (intuitívnek, spontán jellegűnek) tartjuk: a gyermek „tudja” anyanyelvét, nincsenek azonban „ismeretei” róla. Másképpen szólva: nem tett szert semmiféle nyelvi műveltségre, nem tudatosult benne a nyelvhasználat, még nem reflektál saját beszédtevékenységére, nem tekinti saját beszédét úgy, mint másokét. Az iskola azonban minderre rávezeti, mihelyt az olvasás-írás mesterségére tanítani kezd.

Ettől kezdve az oktatás minden szintjén eredményesen lehet — és ajánlatos — követni a vázolt metodikát: a kommunikációs neveléshez a kommunikációs helyzetekről szerzett tapasztalatokat, a grammatikaoktatáshoz pedig az élő és ható, de még ösztönös tudást lehet mozgósítani a kommunikációs, illetőleg a grammatikai ismeretek öntevékeny megszerzésére.

A tapasztalatok és a tudás mozgósítása olyan — életkorhoz és tudásszinthez igazodó — konkrét feladatok (= problémák) adagolásával célszerű, amelyek megoldására a tanuló öntevékenyen képes. A feladat megértése és a ráhangolódás nyomán a nyelvi adatokat elemzi, szintetizálja, egymással összeveti, hasonlóságokat és különbségeket állapít meg, következtet, párhuzamba állít,

konkrét adatokat emel elvont síkra (amikor például egy szót a megfelelő szófaji kategóriába sorol) vagy fordítva: elvont kategóriához keres konkrétumot (az előbbi példa fordítottja esetén), sorrendet állapít meg, rendszerbe foglal stb. Ezeknek az úgynevezett gondolkodáslélektani műveleteknek a — nehezen kideríthető rendben — lefolyó mozgásából keletkezik az ismeret.

Módszerünk tehát a lélektani értelemben vett tudás felől indítja el a tanulót az ismeret felé, próbára teszi heurisztikus képességeit, hogy nagy tudásbeli tartalékából maga „bányássza” ki a tudatosítandót. Kibontó módszernek is lehet nevezni. A tanulás folyamatában „kitermelt” ismeret — kellő gyakorlás és további feladatok megoldásával — beleszervülhet a tanuló személyiségébe, hogy „tudássá” szilárduljon. Mint a leírásból kitetszik: a mi értelmezésünkben a tudás a személyiség szerves részévé vált ismeret.

Aligha akad olyan metodikus, aki a vázolt módszer lényegét találóbban fogalmazhatta volna meg, mint Weöres Sándor: „Az egyetlen igazi tanulás: a lényünkben szunnyadó tudásnak tevékeny ébresztése” (A teljesség felé. Egybegyűjtött írások, 1970. 1. 623). Tökéletesen ráillik az anyanyelvi oktatásra, tantárgyunkra.

A módszer alkalmazásának számtalan lehetősége van, mindenkor a napirenden szereplő téma szerint. Szemléltetésül néhány jól bevált — de a használatban levő munkafüzetekből, a készülő tankönyvekből is idézhető — feladatípust említek:

a) **Megfigyeltetés.** Minden témához kapcsolható eljárás. Következetes alkalmazása a nyelvi éberségre „szoktatás” eszköze. Kiterjeszthető iskolai és iskolán kívüli területekre. Tervszerű formája az adatgyűjtés meghatározott szempontok szerint; az adatok feldolgoztatásával a rendszerezés képessége kiválóan fejleszthető a szelektáló, szintetizáló, absztraháló műveletek révén.

b) **Verbálizálás.** Egyszerű, majd fokozatosan bonyolultabb jelenségek (ábrák, tárgyak stb.) minél tökéletesebb szóbeli vagy írásbeli megragadása, leírása. A megfigyelőképeség, a pontos fogalmazás, a produkálóképesség próbája. Ellenőrizhető eközben a tanuló gondolkodásának és formálóképességének színvonala.

c) **Lényegmegragadás.** Sok és változatos formái nemesak a gondolkodás magasabb szintjein teszik próbára a tanulót, hanem asszociálóképességéről is informálnak. Ha például egy szöveg vagy egy kép, vagy akár egy zenemű lényegét egyetlen szóval vagy egy mondattal kell közölnie, nemcsak a denotátumot, hanem a vele kapcsolatos, hozzá fűződő konnotatívumokat is fel kell fedeznie és közvetítenie. A logikai képességet éppúgy fejlesztheti ez a gyakorlattípus, mint — adott esetben — például a humorérzéket, a stílusérzékenységet is.

d) **Optimalizáló variálás.** Egy kevésbé sikerült szöveg egészének vagy mondatainak átformálása olyan mértékig, amelyen a szöveg (a mondat) tökéletesen meg nem felel a mondanivalónak. Logikai feladatként a világosságra törekvés próbája, stílári feladatként az érzelmi differenciálás. Rendszerint hibajavítással kapcsolódik egybe, s minden esetben alkalmas ad a felhasznált nyelvi elemző értékelésére. Sok esetben jelentős indítást adhat a tanuló több irányú — logikai, stílári, esztétikai, sőt morális — értéktudatának fejlődéséhez, lévén a közleménynek sokféle vonatkozása nyelven kívüli tényezőkkel.

e) Kommunikációs helyzetérzékenyítő feladatok. Szerepjátékok, rögtönzött párbeszéddek mozgással, kinetikus, (panto)mimikus elemekkel kísérve, metakommunikációs eszközöket alkalmazva. Voltaképpen a legtöbb szövegalkotó feladat ebbe a körbe (is) vág. Aktuális alkalom efféle feladatokra az iskola sokféle programja, de a társadalmi szintű kommunikálásnak számos eseménye is. Pedagógiai értékük elsősorban a beszédproduktumok komplexitásában van: számba kell ugyanis venni a kommunikáció tényezőit, feltételeit, a közlés „műfaját”, formális vagy informális voltát; igazodni kell az élőszóbeli, illetőleg az írásbeli megnyilatkozás szabályaihoz stb.

f) Különböző fordítási és átalakítási feladatok. Az idegen nyelvből vagy nyelvre fordítás klasszikus értékű gyakorlat, a nyelvérzék megerősítésének fontos alkalmá, egyben a kétnyelvűség iskolája is. De szakszövegek köznyelvvé formálása (a hallgató- vagy olvasóközönség összetételének feltételezésével, ismeretterjesztő célzattal), nyelvjárási szövegek átdolgozása, régi szövegek korszerűsítése stb. is felkínálhatja a kontrasztivitás és az interferencia jelenségeinek tanulmányozását.

*

Az anyanyelvi nevelés felfejlesztésének két alapvető feltétele van: a szaktudomány (a nyelvészet) alapanyagának megállapítása és a pedagógiai kívánalmak érvényesítése. Az első feltétel teljesülése folyamatban van a készülő szaktanulmányokkal. A pedagógiai megfontolásokhoz a jelen vázlat kíván hozzájárulni. Ha ennek megfontolásai elfogadhatók, módszertani javaslatai pedig követhetők, reményünk lehet arra, hogy az anyanyelv elnyeri jelentőségének megfelelő helyét a pedagógia egyetemes feladatai között. Nevezetesen: teljesebb birtoklásával az újabb nemzedék a valóságot egyre nagyobb gazdagságában tudja megragadni, gondolat-, képzet- és érzelmvilága árnyaltabbá, absztrakciós képessége fejlettebbé válik; a személyiség tudatos szférája a tudattalan rétegtől többet tud elhódítani, nyíltabbá válhat újabb és újabb ismeretek és élmények befogadására és feldolgozására. Egyszóval: a műveltség egészéből többet markolhat, a művelődésben dinamikusabbá, szociálisan értékesebbé válhat.

Mindkét oldalról érkező információk összeötvözése alapján készülhet el a távlati tantervek alapkonceptiója. Megvitatása után következhet a koncepció kibontása iskolafokokra (életkorokra), tekintetbe véve az intézményes iskolai kereteket, többek között a fakultatív oktatás terveit is.

Több kísérlettel kell kipróbálni — és ezzel a távlati terv gyakorlati kivitelezhetőségét igazolni — olyan segédletekkel, amelyek alkalmasak a koncepció teljes értékű megvalósítására. A nehézségek előre láthatók, többek között a tanárképzés tekintetében is. Az anyanyelvi oktatás át- vagy újjáformálásában minden tényezőt együtt kell tekintetbe venni, s az újítás teljes folyamatának minden feltételét mérlegelni.

Szende Aladár

A szó, a szótag és a hang mennyiségi tulajdonságai a magyar nyelvben

A magyar nyelvben a szó és a hang mennyiségi elemzése során nem lehet figyelmen kívül hagyni a szótag bizonyos mennyiségi szabályosságait, vagyis a szó, a szótag és a hang kapcsolatait. Nem kell foglalkoznunk a különböző szótagtípusok minőségi leírásával, mivel ezt a magyar szerzők már megtették. A szótag mennyiségi jellemzését illetően még sok a tisztázatlan kérdés. Milyen összefüggés van a szó, a szótag és a hang között? Hány szótagosak az egy, kettő, három, négy, öt stb. hangból álló szavak? Minimálisan, illetve maximálisan hány szótagból állhat egy magyar szó?

E kérdések tisztázására két regényrészlet szolgál vizsgálati anyagnak: a klasszikus magyar író, Mikszáth Kálmán *A beszélő köntös*, és a mai Németh László *Iszony* című művének egy-egy részlete. Mindkét regényrészlet 2–2 ezer szóból áll. A szemelvényekből a szavakat olyan alakban írtuk ki, ahogyan azok a szövegben szerepeltek, s a hangok száma szerint csoportosítottuk őket. Például az első csoportba tartoznak az egy, a másodikba a két, a harmadikba a három, a negyedikbe a négy stb. hangból álló szavak. Az egyszerűség kedvéért Mikszáth Kálmán: *A beszélő köntös* című regényének részletét első szövegnek, Németh László: *Iszony* című művéből vett szemelvényt pedig második szövegnek fogjuk nevezni. Az első szöveg szavait tizenhat csoportra osztottuk, nem számítva az egyetlen húsz hangból álló szót. A második szöveg szavai tizenhét csoportot alkottak, itt is kizártuk az egyetlen tizenkilenc hangból álló szót.

Az első szöveg elemzése alapján az alábbi táblázatot állítottuk össze:

1. táblázat
A különböző számú hangokból álló szavak szótagszáma

A szavak csoportja (a hangok száma szerint)	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XX
A szótagok száma	1	1	1	1	1	2	2	3	3	3	4	4	4	4	5	5	7
			2	2	3	4	4	4	4	4	5	5	5	5	6	6	6

(Az egyes csoportokra jellemző szótagszámot dőlt számjeggyel jeleztük.)

Az 1. táblázatot elemezve a következő megállapításokat tehetjük:

1. A szó minimálisan egy, maximálisan hét szótagból állhat. Példák: *de; mel-lék-jö-ve-del-münk-től*.
2. Az egy és két hangból álló szavak egy szótagúak: *ő; ha*.

3. A három hangból felépülő szavak egy vagy két szótagosak. Ebben a csoportban gyakoribbak az egy szótagú szavak: *nem*; *a-tya*.
4. A négy hangból álló szavak egy vagy két szótagra oszthatók. Erre a csoportra a két szótagú szavak a legjellemzőbbek: *hang*; *vó-ta*.
5. Az öt hangból álló szavak egy, kettő vagy három szótagra bonthatók, s a kéttagúak a gyakoribbak: *pénzt*; *em-ber*; *u-ra-im*.
6. A hat hangból felépülő szavak két, három vagy négy szótagúak. Legtöbbször a két szótagosak fordulnak elő: *sár-kány*; *hí-ve-im*; *ó-ri-á-si*.
7. A hét hangból álló szavak két, három és négy szótagosak, s a három szótagra bonthatók a leggyakoribbak: *gyűj-tést*; *bi-ró-nak*; *a-tya-fi-ak*.
8. A nyolc hangból álló szavak három vagy négy szótagra oszthatók, s a három szótagosak a legjellemzőbbek erre a csoportra: *or-szág-ból*; *e-lő-ad-tak*.
9. A kilenc hangból felépülő szavak három, négy és öt szótagosak, s a négy szótagúak fordulnak elő legtöbbször: *költ-ség-re*; *em-be-re-ke-t*; *vi-té-ze-i-re*.
10. A tíz hangból álló szavak szótagszámai: három, négy és öt. A leggyakoribbak a négy szótagúak: *temp-lom-ból*; *fel-ke-res-ni*; *el-be-szé-lé-se*.
11. A tizenegy hangból álló szavak négy, öt vagy hat szótagra bonthatók, s a négy szótagosak a legtipikusabbak: *ke-resz-tény-ség*; *kö-pő-nye-gé-nek*; *ma-ni-pu-lá-ci-ó*.
12. A tizenkét hangból álló szavak négy, öt és hat szótagra oszthatók, s az öt szótagosak a leggyakoribbak: *hasz-nál-hat-ják*; *em-ber-sé-gé-ből*; *e-lő-ko-to-rász-ta*.
13. A tizenhárom hangból álló szavak négy, öt és hat szótagra bonthatók, s a leggyakoribb szótagszám az öt: *gond-ter-hel-ten*; *bi-zony-ta-lan-ság*; *kecs-ke-mé-ti-e-ke-t*.
14. A tizennégy hangból felépülő szavak öt vagy hat szótagosak. A legjellemzőbb e csoportra a hat szótagos szó: *meg-ta-nács-koz-tak*; *kecs-ke-mé-ti-ek-nek*.
15. A tizenöt hangból álló szavak négy, öt vagy pedig hat szótagra bonthatók. Leggyakrabban a hat szótagú szavak szerepelnek: *post-scrip-tum-mal*; *száz-kilenc-ven-hét*; *kö-rül-rás-po-lyoz-va*.
16. Minden tizenhat hangból álló szó hat szótagos: *ke-gyel-mes-sé-ged-től*.
17. A húsz hangból álló szó hét szótagra bontható: *mel-lék-jö-ve-del-münk-től*.

A szótagok és a hangok számának az elemzése során elkerülhetetlenül felmerül a szavak hosszúságának kérdése, vagyis az, hogy milyen hosszúságú szavak a legjellemzőbbek a magyar nyelvre? Mely szavak a kevésbé jellegzetesek? Mely szavak használatosak ritkán és melyek gyakran? Milyen mértékben tipikusak például a húsz hangból álló, hét szótagra bontható szavak? Az első szöveg ilyen szempontú mennyiségi elemzése számos törvényszerűséget mutat, amelyeket az alábbi táblázatban foglaltunk össze:

A második táblázatból az alábbi következtetések vonhatók le:

1. Minél hosszabb egy szó, vagyis minél több hangból áll, annál ritkábban fordul elő.
2. A leggyakrabban szereplő szavak öt hangból állnak, amelyek az első szöveg szóállományának 14,6%-át teszik ki.
3. A legritkábban a húsz hangból álló szó fordul elő, amely az első szöveg szavainak mindössze 0,05%-a.
4. A leggyakrabban használatos szavak osztályához (az első osztály) az 1—7 hangból álló szavak tartoznak, amelyek az első szöveg szóállományának 77,8%-át jelentik.
5. A ritkábban szereplő szavak osztályában (a második osztály) a 8—10 hangból álló szavak találhatók, amelyek az első szöveg 16,7%-át teszik ki.

2. táblázat

A szavak gyakorisága az első szövegben

A hangok száma a szóban (a csoport száma)		A szavak előfordulási gyakorisága százalék- ban	Gyakorisági mutató
első osztály	I	11,2	3
	II	10,6	5
	III	10,75	4
	IV	10 —	6
	V	14,6	1
	VI	11,25	2
	VII	9,4	7
második osztály	VIII	8,05	8
	IX	4,25	10
	X	4,4	9
harmadik osztály	XI	2,8	11
	XII	1,05	12
negyedik osztály	XIII	0,9	13
	XIV	0,35	14
	V	0,2	15
	XVI	0,15	16
	XX	0,05	17

6. A viszonylag ritkán használatos szavak osztályához (a harmadik osztály) a 11—12 hangból felépülő szavak tartoznak, melyek az első szöveg 3,85%-át képezik.

7. A 13—20 hangból álló szavak a ritkán előfordulók osztályát (a negyedik osztályt) alkotják. Ezek az első szöveg 1,65%-át jelentik.

Miután tisztáztuk a szó, a szótag és a hang közötti alapvető mennyiségi szabályszerűségeket, ugyanilyen szempontból megvizsgáljuk a második szöveget is, azaz Németh László: Iszony című regényének egy részletét.

A második szöveg elemzése alapján az alábbi táblázatot állítottuk össze a különböző számú hangokból álló szavak szótagszámainak viszonyairól:

3. táblázat

A különböző számú hangokból álló szavak szótagszáma

A szavak csoportja (a hangok szá- ma szerint)	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XIX
A szótagok száma	1	1	1	1	2	2	2	2	3	3	4	4	4	4	5	5	5	8

(Az egyes csoportokra jellemző szótagszámot dőlt számjeggyel jeleztük.)

A 3. táblázat elemzése alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1. A szó minimálisan egy, maximálisan nyolc szótagból állhat. Példák: *ők; el-fo-gu-lat-lan-sá-gá-val*.
2. Az egy és a két hangból álló szavak egy szótagosak: *ő; mi*.
3. A három hangból felépülő szavak egy vagy két szótagra oszthatók, gyakoribbak a két szótagúak: *még; ma-i*.
4. A négy hangból álló szavak egy vagy két szótagra bonthatók. A két szótagosak fordulnak elő gyakrabban: *tánc; ü-veg*.
5. Az öt hangból álló szavak két vagy három szótagosak. Legtöbbször a két szótagúak szerepelnek: *em-ber; di-ó-nyi*.
6. A hat hangból felépülő szavak két, három vagy négy szótagra oszthatók, s közülük a két szótagosak a leggyakoribbak: *mon-dom; ö-rül-ni; a-mi-ó-ta*.
7. A hét hangból álló szavak két, három vagy négy szótagosak, s a három szótagra bonthatók fordulnak elő legtöbbször: *tít-kunk; fér-fi-ak; é-des-a-nya*.
8. A nyolc hangból álló szavakat két, három vagy négy szótagra oszthatjuk. A leggyakoribbak a három szótagosak: *mind-járt; em-ber-nek; ha-za-fe-lé*.
9. A kilenc hangból felépülő szavak három, négy és öt szótagosak, s a négy szótagra bonthatók szerepelnek legtöbbször: *mond-ha-tom; el-fe-lej-ti; éj-sza-ká-i-ra*.
10. A tíz hangból álló szavak három, négy és öt szótagosak, s a négy szótagszámúak a legjellemzőbbek erre a csoportra: *har-minc-szor; pil-la-nat-ra; éj-sza-ká-i-hoz*.
11. A tizenegy hangból álló szavak négy vagy öt szótagra bonthatók, s a négy szótagosak a leggyakoribbak: *mu-lat-ság-nak; fi-a-tal-em-ber*.
12. A tizenkét hangból felépülő szavakat négy, öt vagy hat szótagra lehet bontani. Erre a csoportra jellemző szótagszám az öt: *ned-ves-ség-től; tu-laj-don-sá-ga; fa-lu-be-li-e-ke*.
13. A tizenhárom hangból álló szavak öt és hat szótagosak, s a hat szótagra bonthatók a leggyakoribbak: *pos-ta-mes-ter-né; há-ló-szo-ba-aj-tót*.
14. A tizennégy hangból álló szavak öt és hat szótagra oszthatók, melyek közül a hat szótagosak a gyakoribbak: *jél-re-bül-len-tem; fő-lül-ke-re-ked-ni*.
15. A tizenöt hangból felépülő szavak öt és hat szótagosak, s a hat szótagúak a legtipikusabbak: *ci-gány-pil-lan-tást; ta-ka-rék-pénz-tá-ra*.
16. A tizenhat szóból álló szó hat szótagos; *meg-bo-lon-di-tot-tad*.
17. A tizenhét hangból álló szó hét szótagos: *pet-ró-le-um-fűg-gő-ke*.
18. A tizenkilenc hangból álló szó nyolc szótagos: *el-fo-gu-lat-lan-sá-gá-val*.

A második szöveg szógyakorisági vizsgálatának eredményeit a negyedik táblázat tartalmazza.

A 4. táblázatból a következők állapíthatók meg:

1. Minél hosszabb a szó, vagyis minél több hangból áll, annál ritkábban fordul elő.
2. A leggyakrabban az öt hangból álló szavak szerepelnek, amelyek a második szöveg szóállományának 13,6%-át teszik ki.
3. A legritkábban a tizenhat, tizenhét és tizenkilenc hangból álló szavak fordulnak elő, melyek a második szövegben 0,05–0,05%-ot jelentenek.
4. A leggyakrabban használt szavak osztályához (az I. osztály) az 1–7 hangból álló szavak tartoznak, amelyek a második szöveg 79,65%-át képezik.
5. A kisebb számban előforduló szavak osztályában (a II. osztály) a 8–10 hangból álló szavak találhatók. Ezek a szavak a második szöveg kb. 14,15%-át jelentik.
6. A viszonylag ritkán használt szavak osztályában (a III. osztály) a 11–12 hangból felépülő szavak vannak, amelyek a második szöveg szóállományának 4,2%-a.

4. táblázat

A második szöveg szavainak gyakorisága

A hangok száma a szóban (a csoport száma)	A szavak előfordulási gyakorisága százalék- ban	Gyakorisági mutató	
I. osztály	I II III IV V VI VII	10,95 12,7 13,15 10,3 13,6 10,85 8,1	4 3 2 6 1 5 7
II. osztály	VIII IX X	5,85 5,2 3,1	8 9 10
III. osztály	XI XII	2,6 1,6	11 12
IV. osztály	XIII XIV V XVI XVII XIX	1,15 0,35 0,35 0,05 0,05 0 05	13 14—15 16—17—18

7. A ritkán szereplő szavak osztályához (a IV. osztály) a 13—19 hangból álló szavak tartoznak, melyek összesen 2%-ot tesznek ki.

Az 1. és a 3. táblázat összehasonlításából a következő eltérések mutathatók ki:

a) Az 1. táblázat V. csoportjában szereplő egytagú szavak hiányoznak a 3. táblázat V. csoportjából.

b) Az 1. táblázat VIII. csoportjában nincsenek két szótagos szavak, amelyek a 3. táblázat VIII. csoportját alkotják.

c) Az 1. táblázat XI. csoportjához sorolt hat szótagos szavak nem szerepelnek a 3. táblázat XI. csoportjában.

d) Az 1. táblázat XIII. csoportját alkotó négytagú szavak hiányoznak a 3. táblázat XIII. csoportjából.

e) Az 1. táblázat XV. csoportjában levő négy szótagos szavak sincsenek meg a 3. táblázat azonos csoportjában.

f) Az 1. táblázatban egy héttagú, a 3. táblázatban pedig egy nyolc szótagú szó szerepel.

Ezek az eltérések nem különösebben jelentősek, egy sajátosságra azonban fel kell figyelni. Minden esetben, amikor egyik vagy másik adott szótagszámú csoportból hiányoznak szavak, mindig vagy a felső számértékkel, vagy ritkábban az alsó számértékkel van dolgunk, azaz, az adott csoport számára nem jellemző szótagszámú szavakról van szó. (Például: az 1. táblázat V. csoportjában az egy szótagból álló szavak szerepelnek [a felső számérték: 1], a 3. táblázat V. csoportjában ilyen szavak nincsenek. Vagy: az 1. táblázat XI. csoportját a hat szótagos szavak alkotják [6 az alsó számérték], a 3. táblázat XI.

csoportjában ez a típus nincsen képviselve. Mindkét esetben nem jellemző, nem tipikus szótagszámról van szó.)

A különböző hang- és szótagszámú szavak előfordulásának gyakoriságára vonatkozóan, a 2. és a 4. táblázat alapján, a következő következtetéseket tehetjük:

Első helyen állnak az öt hangból álló szavak. Ezek jelentik az elemzett szövegek legtípusosabb szavait.

Rendkívül ritkán szerepeltek a sok hangból álló szavak. A 16, 17, 18, 19 és 20 hangból álló szavak az utolsó helyet foglalják el.

A szavak mindegyik csoportja előfordulási gyakoriságuk szerint néhány osztályt alkotnak.

Az első osztályhoz az 1 — 7 hangból álló, leggyakrabban használt csoportok tartoznak. Az előfordulási gyakoriság szempontjából az első osztály öt hangból álló csoportja áll az első helyen (az első szövegben az elemzett szavak 14,6%-a, a másodikban pedig 13,6%-a), s a hét hangból álló szavak csoportja zárja a sort (ez az első szöveg szavainak 9,4%-a, a másodiknak 8,1%-a). Az első osztály szavai képezik a magyar szókészlet bázisát, ezekből áll az első elemzett szöveg szavainak 77,8%-a, a másodiknak pedig 79,65%-a.

A második osztályhoz a 8 — 10 hangból álló szavak tartoznak. Ebben az osztályban a nyolc hangból felépülő szavak állnak az első helyen (ez az első szöveg 8,05%-a, a másodiknak 5,85%-a), s az utolsó helyen a tíz hangból álló szavakat találjuk (az első szövegben ez 4,4%, a másodikban 3,1%). A második osztály az első szöveg szókészletének 16,7%-át, a másodiknak pedig 14,15%-át teszi ki.

A harmadik osztályban a 11 — 12 hangból álló szavak szerepelnek, amelyek viszonylag ritkán fordulnak elő. A tizenegy hangból felépülő szavak az első szövegben 2,8%-ot, a második szövegben 2,6%-ot jelentenek. A tizenkét hangból álló szavak az első szöveg 1,05%-át, s a második szöveg 1,6%-át képezik. A harmadik osztály az első szöveg szavainak 3,85%-át, a másodiknak 4,2%-át alkotja.

A negyedik osztályban a maradék csoportok találhatók. Az ide tartozó szavak a többi szónál ritkábban szerepelnek, ezek a legritkább előfordulású szavak. A negyedik osztály élén a tizenegy hangból álló szavak vannak (az első szövegben 9%-ot, a másodikban 1,15%-ot tesznek ki), és az első szöveg egyetlen, húsz hangból felépülő szavával (a szöveg 0,05%-a), s a második szöveg egyetlen, tizenkilenc hangból álló szavával (a szöveg 0,05%-a) zárul. A negyedik osztály szavai együttesen az első szöveg 1,65%-át, a második szöveg 2%-át teszik ki.

Fordította: *Földi Éva*

V. Ivanov

A magyar affrikatákról időtartamuk alapján

1. Az affrikáták körül zajlott parázs vitában (összefoglalására l. Kázmér Miklós: *A magyar affrikátaelemzés. NytudÉrt. 27. sz.*) viszonylag kevés figyelmet kapott az időtartam szerepe e hangok létrejöttében. A rendelkezésre álló, nem rendszeres, egyes hanghelyzeteket és hangokat mellőző vizsgálatokból eredő szórványadatokat is hol az egymással vitázó két felfogás egyikének, hol a másikának a bizonyítására használták fel. Különösen hiányosak az adatok a hosszú affrikátákat illetően, bár ez a hangkapcsolat-felfogásban megokolt. A vita óta eltelt időben Molnár József végzett időtartam-vizsgálatokat az affrikáták körében, de közölt adataiból nem állapítható meg, hogy milyen hanghelyzeteket és milyen hangsorterjedelmet képviselnek (Néhány megjegyzés a magyar affrikáták

kérdéséhez. NytudÉrt. 40: 256—9). Szende Tamás magánhangzóközi affrikatáink hang-erőviszonyainak az elemzése mellett időtartamviszonyaikra is kitért (Magánhangzóközi affrikatáink természetéről. MNy. 71: 432—8). Egy másik tanulmányban Fónagy Ivánnal közösen elemezte az affrikáták akusztikai szerkezetét (Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe. NyK. 71: 281—343). Átfogóbb vizsgálatok keretében érintette az affrikáták időtartamát Magdics Klára (A magyar beszédhangok időtartama. NyK. 68: 125—39) és Vértess O. András (A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései. Megjelenés alatt).

2. Az említett vizsgálatokból összeálló mozaikkép feltétlen időszerűvé teszi az affrikáták időtartamviszonyainak rendszeres elemzését, a teljes időtartamon belül az ejtésmozzanatok belső arányainak a megállapítását, az arányeltolódásokban felismerhető funkciók feltárását. További vizsgálat mellett szól az is, hogy az újabb időkben kidolgozott, a hangjelenséget jobban felbontó elemző eljárások pontosabb elhatárolást tesznek lehetővé egyetlen hang határain belül is, aminek az affrikáták esetében különös jelentősége van, hiszen a képzési és akusztikai mozzanatok egybeolvadása nem egy időben történik meg az eltérő frekvenciákon.

Az alábbiakban igyekszem tisztázni az időtartam szerepét az affrikáták kialakulásában és a magyar hangrendszer többi tagjához való viszonyukban.

3. A vizsgálat egy kb. 13 400 hangot tartalmazó köznyelvi beszédanyagról készített hangszínképek elemzésén alapul. A beszédanyagban az affrikáták megoszlása az alábbi.

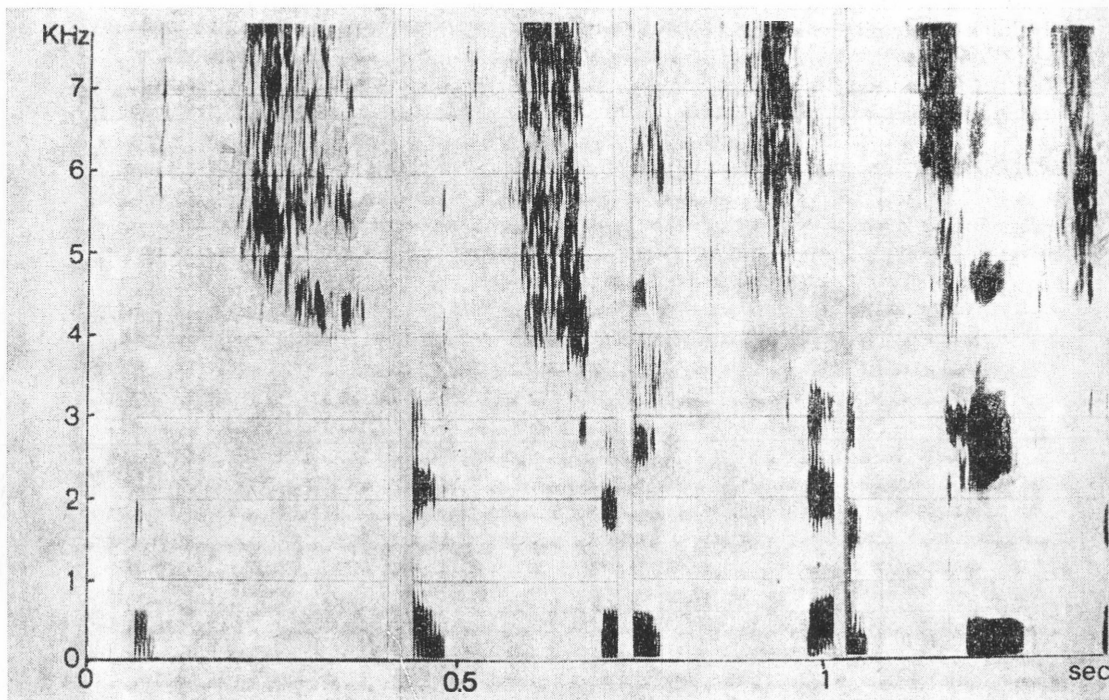
A táblázat adatai kizárólag a felsorolt fonémák leggyakrabban megvalósuló alapváltozatát képviselik, ahol tehát a legteljesebb a megfelelés a fonéma és az őt képviselő beszédhang között. Külön kezeltem azokat az affrikátaként ejtett beszédhangokat, amelyeknek a fonemikus alapalakja már csak áttételekkel (pl. etimológiai elemzéssel) mutat-

1. táblázat. Az affrikáták eloszlása a kísérleti anyagban

Az affrikáták	A hangsor elején	A hangsor belsejében				A hangsor végén	Összesen
		mgh.-k között		mgh. és msh. között			
		szóhatár	szóbelső	szóhatár	szóbelső		
[ts] [ts:]	6	9	28 2		9	11 3	63 5
[dz] [dz:]	1		9 1		3	2	15 1
[tʃ] [tʃ:]	12	5	35 2		14	12 6	78 8
[dʒ] [dʒ:]	5	5	7 1	2	6	1	26 1
[c] [c:]	2	1	29 1		5	1 6	38 7
[j] [j:]	5	2	14 4		2	8 1	31 5
összesen	31	22	133	2	39	51	278

ható ki, mert két fonéma egyetlen beszédhangban való realizálódásai (pl. /d+j/ → [j], /t+ʃ/ → [tʃ]), zöngésedés vagy zöngétlenedés útján előálló fonémarealizációk stb. Ezekről az adatok értékelésében is külön tesztek említést. A hangsor fonetikai tagolása mellett, amely csak hangsor eleji, hangsor belseji és hangsor végi helyzeteket vesz tekintetbe, szükségesnek tartottam a hangsorok szintaktikai tagolását is, mert — mint látni fogjuk —, az affrikáták időtartamának és egyéb tényezőinek az alakulása nagyban függ attól, hogy végbemegy-e bennük alaktani tagolás vagy nem. A hangsor belseji helyzet lehet tehát szóbelseji, szóeleji és szóvégi. Az elemzett affrikáták egy közlő ejtéséből valók, a közöttük feltáruló összefüggéseket azonban relevánsnak kell tartanunk, mivel az ejtési esetlegességek ilyen nagy számú hangnál elmosódnak. Az előfordulás nagy száma természetesen csak relatív előfordulásukhoz képest az, hiszen egy 79 399 beszédhangot tartalmazó spontán beszédanyagban az affrikáták gyakorisági sorrendje a következő: [j] 2,25%, [tʃ] 0,44%, [ts] 0,18%, [ts:] 0,01%, [c] 0,01%, [dz] 0,005%, [j:] 0,001%. A [dz:] [dʒ], [dʒ:], [tʃ:] és a [c:] egyszer sem fordul elő (vö. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. NytudÉrt. 81: 30–1).

A vizsgált hangok időtartamára vonatkozó átlagot is csak a „szabályos” realizációkra számítottam ki, tehát azokra, amelyeknek a hangszínképén világosan elkülöníthető az affrikátákat létrehozó két mozzanat, a zárelem és a réselem, más szóval a turbulencia és ennek kioldása. Van azonban egy sor olyan ejtészváltozat, amelyekben az említett szabályos alakulatokhoz képest jelentős eltérés tapasztalható vagy azért, mert az affrikáta teljes időtartamát a zörejelem tölti ki, tehát nem választhatók el egymástól az ejtészmozzanatok, vagy pedig azért, mert az akusztikai szerkezet többlépcsős. Ezen azt értem, hogy a két összetevő a teljes időtartamon belül többször is megismétlődik, az alábbi meg-

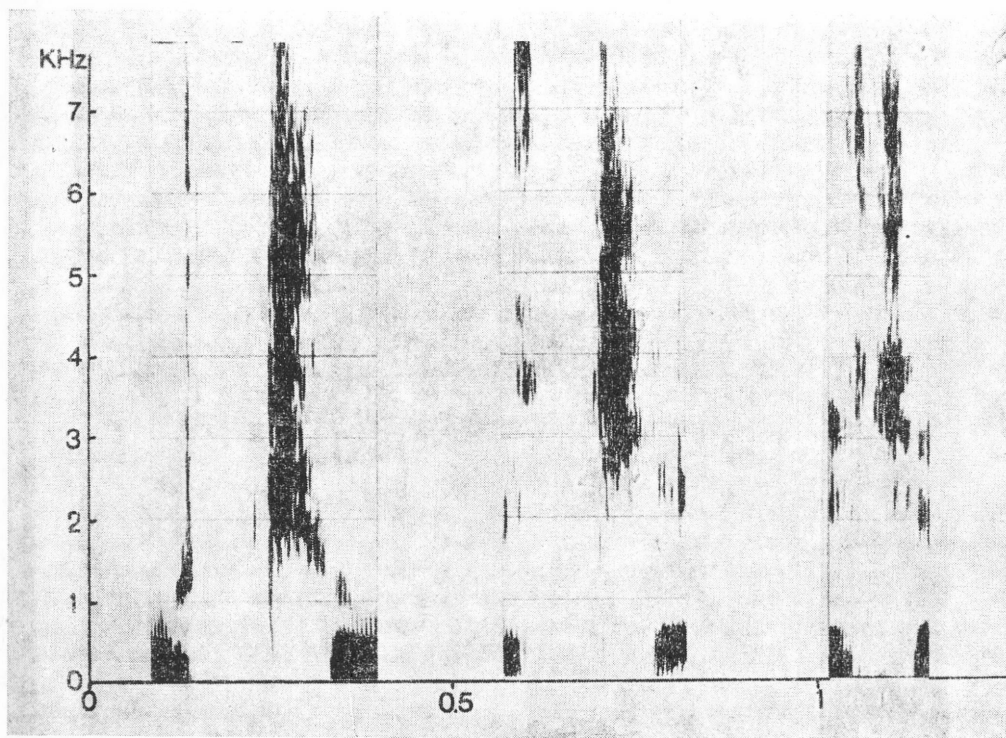

1. ábra. [ts]-változatok a gömböc, becő, vice, cica szavakban

oldásokat hozva létre: zár+rés+zár+rés (1. pl. 3. ábra második hangja), rés+zár+rés (pl. a 2. ábra második hangja). Ezekre a „szabálytalan” változatokra s létrejöttükre külön fogok kitérni.

4. A hanghelyzetek szerinti átlagidőtartamot és a hanghelyzeteket összegző átlagot a 2. táblázat foglalja össze.

Ha az utolsó oszlopban levő, hanghelyzeteket összegző átlagértékekre vetünk egy pillantást, az affrikáták az időtartamuk sorrendjében: [ɟ] 133 msec, [c] 145 msec, [tʃ] 183 msec, [ts] 190 msec, [dʒ] 201 msec és [dz] 233 msec. Ha pusztán a fonetikai helyzeteket vettem volna tekintetbe, a [dʒ] időtartamátalaga 233 msec lett volna, mivel a [dʒ] és a [dz] hangsor belsejében magánhangzóközi helyzetben és hangsor végén fonológiai időtartamától függetlenül mindig hosszú. De a szintaktikai határt képviselő [dʒ] hangban ez a hosszan ejtés nem következik be (pl. *Az egri dzsámiban*), erre mutat az ebben a helyzetben mért 148 msec-os átlagidőtartam, ami a zöngétlen pár, a [tʃ] elé helyezi a [dʒ]-t a sorrendben. Itt tehát arról van szó, hogy az ejtési automatizmust, amely az intervokális és a hangsor végi [dʒ] hosszan ejtését vezérli, elnyomja egy magasabb rendű kényszer, a szintaktikai tagolásé. Ebből az is következik, hogy a kisebb erő kifejtést célzó ejtési automatizmus csak akkor érvényesül, ha magasabb, nyelvi szintű igények nem gátolják a működését. Nyilvánvalóan a beszédesemények agyi programozásában kell az okot keresnünk, s arra gondolhatunk, hogy bizonyos esetekben a nyelvi (lexémikus) program felülkerekedik a beszédesemény közvetlen megvalósításában elsődlegesebb ejtési (motorikus) programon. A [dz] hangnál ugyanezt a korrekciót nem tudjuk végrehajtani, mert

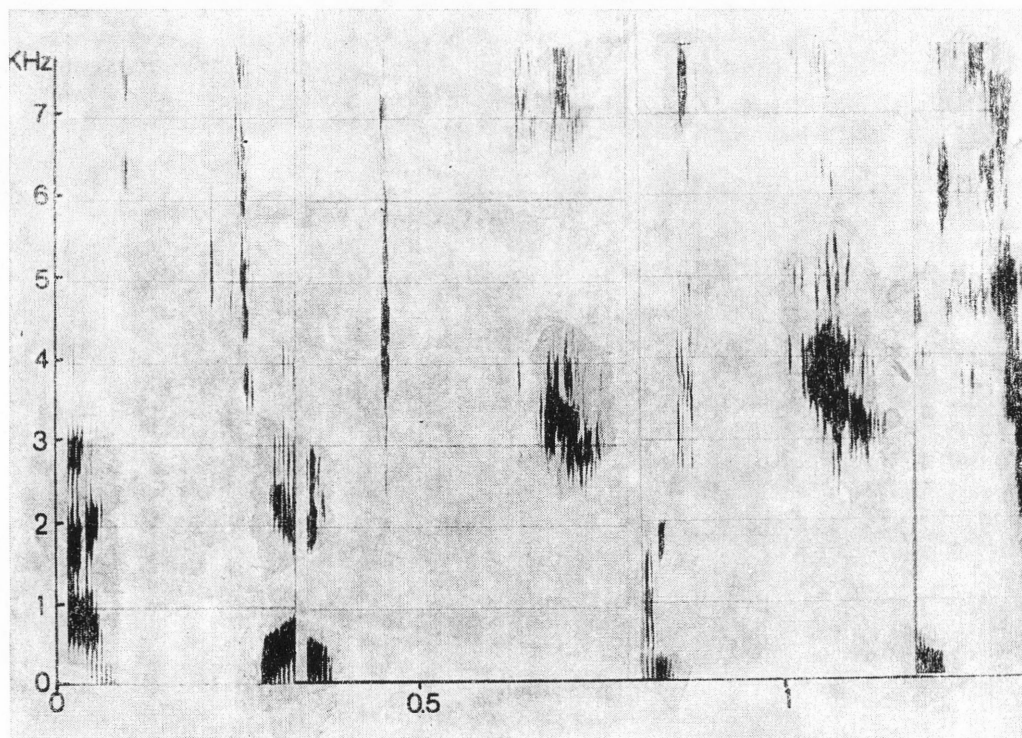

2. ábra. [tʃ]-változatok a búcsú, Mőcsény, ecset szavakban

2. táblázat. Az affrikáták átlagos időtartama hanghelyzetek szerint

Affrikáták	Hangsor elején	Hangsor belsejében				Hangsor végén	Átlagosan
		mgh.-k között		mgh. és msh. között			
		szóhatár	szóbelső	szóhatár	szóbelső		
[ts] [ts:]	105	121+81=189	79+81=166 137+141=278		62+98=160	91+181=272 218+177=396	86+104=190 177+159=336
[dz] [dz:]	55+149=204		141+79=220 157+117=274		56+86=142	196+162=358	112+119=231 157+117=274
[tʃ] [tʃ:]	66	110+58=168	95+65=160 178+78=256		82+82=159	124+123=248 264+152=366	101+82=183 221+115=336
[dʒ] [dʒ:]	116+46=163	108+40=148	170+58=229 188+62=250	90+41=131	70+56=126	212+204=416	127+74=201 188+62=250
[c] [c:]	46	113+45=158	93+49=143 220+23=243		86+64=150	*	89+56=145 217+45=262
[ɟ] [ɟ]	81+45=127	86+42=128	75+25=101 196+40=236		106+25=131	94+87=181 220+94=314	88+45=133 208+67=275

* Egyetlen előfordulás képviseli a hanghelyzetet, az is „szabálytalanul” valósul meg.

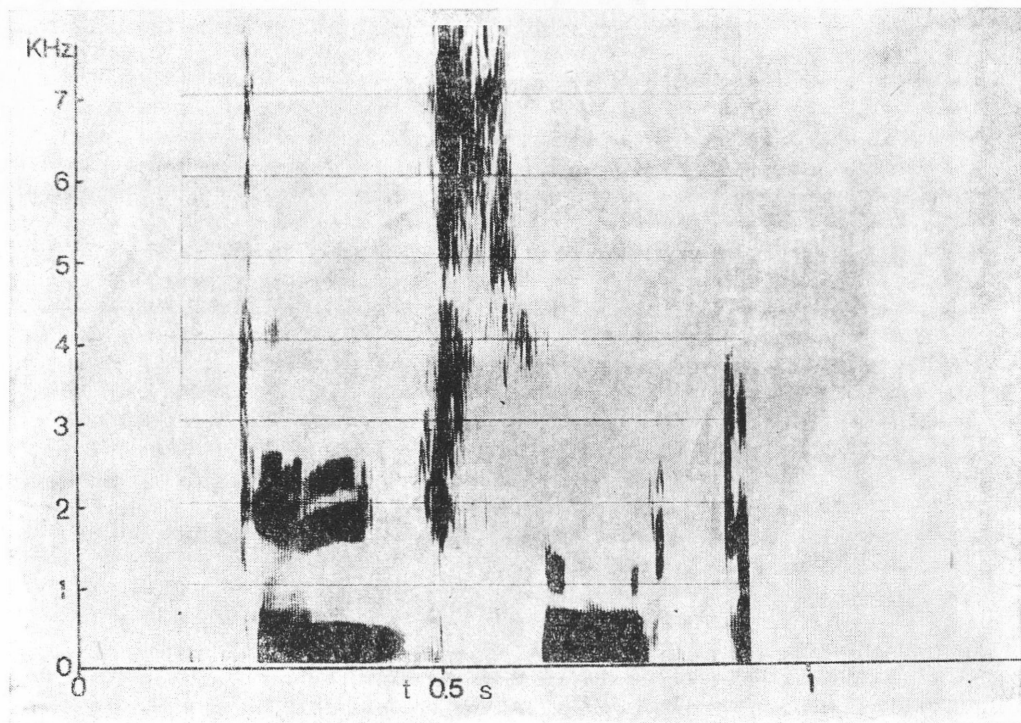

3. ábra. [c]-változatok a *bátyjával*, *lötty*, *ramaty*, *pitypalatty* szavakban

mind szókezdeten, mind szóvégen rendkívül kicsi az előfordulása, emiatt igen ritkán kerül hangsor belsejébe is. De az ismertetett tendencia alapján talán valószínűsíthető a [ts] hang elé kerülése.

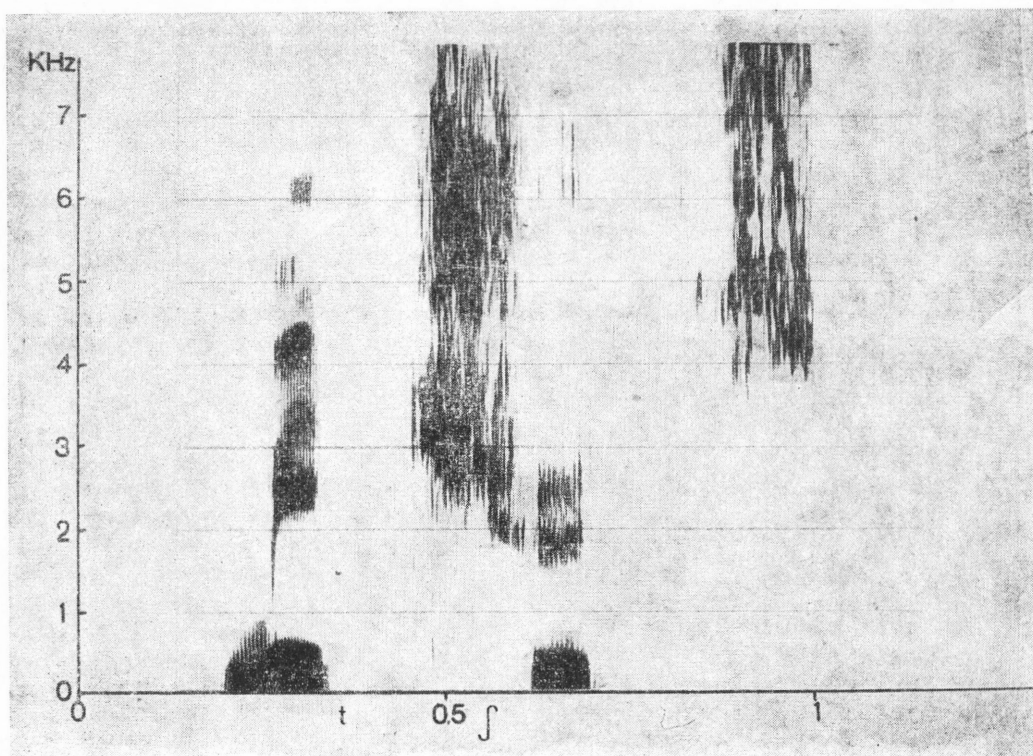
A kialakult sorrend rámutat arra is, hogy a zöngés/zöngétlen szembenállás, úgynevezett fonológiai oppozíció, jól kifejeződik az időtartamban. A z ö n g é t l e n h a n g o k mindenkor h o s s z a b b a k zöngés párjuknál, mert képzésük nagyobb izomfeszültséggel jár, ami hosszabb időre rögzíti a hangképző szervek állását.

Hogyan helyezkednek el az affrikáták az időtartam szempontjából a teljes magyar hangrendszeren belül? (Az összevetést az *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben* című munkám alapján végzem. 1. NytudÉrt. 102. sz.) Ha a zöngés/zöngétlen szembenállást tekintetbe vesszük, az időtartamok növekvő sorrendjében az alábbi módon rendeződnek a magyar rövid mássalhangzók: likvidák < nazálisok < zöngés zárhangok < zöngés réshangok < zöngétlen zárhangok < zöngés affrikáták < zöngétlen réshangok < zöngétlen affrikáták. A < jel értelmezése 'rövidebb, mint'. Látható, hogy a zöngés affrikáták időtartamuk tekintetében megelőzik a zöngétlen réshangokat, tehát rövidebbek, mint ezek, de a zöngétlen affrikáták utolsóként szerepelnek a sorban, tehát időtartamuk a leghosszabb. Ha a zöngés/zöngétlen szembenállást nem tekintjük, az eltérő módon képzett hangok sorozata: likvidák < nazálisok < zárhangok < réshangok < affrikáták. Ez a sorrend illusztrálja azt a tételt, amelynek értelmében minél bonyolultabb, tehát minél több képzőmozzanatot igényel valamely hang képzése, valamint minél kisebb e szervek mozgási sebessége, annál hosszabb időtartammal valósul meg (vö. pl. Fischer—Jørgensen, Eli: *Sound Duration and Place of Articulation*. Zf. f. *Phonetik* 17: 175—207). Az affrikáták

4. ábra. A *Tűt szűrt* mondat hangszínképe

képzésük összetett jellege folytán, a leghosszabb időtartamot képviselik. Ennek alapján azonban nem mondható ki, hogy hangkapcsolatok. Csupán annyi, hogy hosszabbak, mint a többi rövid mássalhangzó. A hosszú mássalhangzókra ugyanez a sorrend jellemző, tehát a rövid/hosszú szembenállás éppúgy megvan az affrikátákon belül is, mint a többi hangcsoporton belül. A rövid/hosszú affrikáták időtartamaránya az egyes képzési csoportok sorrendjében: ts/ts : 1 : 1,76, dz/dz : 1 : 1,18, tj/tj : 1 : 1,83, $d3/d3$: 1 : 1,24, c/c : 1 : 1,8 j/j : 1 : 2,06. Ha a $d3/d3$: és a dz/dz : hangpár arányát az említett tényezők miatt nem tartjuk is különösebben értékelhetőnek, a többi hangpár arányából kiolvasható az az összefüggés, ami az összes többi mássalhangzópárra érvényes, hogy tudniillik minél rövidebb a szembenállás két tagjának az abszolút időtartama, annál nagyobb a közöttük levő időtartamkülönbség aránya. Ezt az eredményt az a feltételezés teszi érthetővé, hogy a beszédhangok képzése meghatározott, nagyjából 30–400 msec közé eső időkeretben zajlik. Mármint ez az időkeret nagyobb különbségeket tesz lehetővé két olyan hang között, amelyeknek az egyenkénti időtartama kisebb, mint két, egyenként hosszabb időtartamú, tehát az időkeret felső határához közelebb eső hang között. Ezzel magyarázható az is, hogy a hosszú affrikáták közelebb vannak egymáshoz időtartamban, mint rövid párjaik. A rövidnek szélső értékei közötti különbség 46%, a hosszúak szélső értékei között csak 34% különbség van. A rövid és hosszú affrikáták időtartamának az aránya 1 : 1,6, tehát a hosszúak átlagban 60%-kal hosszabbak a rövideknél. Ez az arány a többi mássalhangzótípusban magasabb, 1 : 1,8, de mivel az affrikáták mind a rövid, mind a hosszú mássalhangzók között a leghosszabbak, érthető, hogy a közöttük levő különbség a rendelkezésre álló időkeret miatt szükségképpen kisebb.

5. ábra. A *Mit sütsz?* kérdő mondat hangszíneképe

5. A hanghelyzetek, amelyekben az affrikáták szerepelnek, szintén hatással vannak időtartamukra. A hanghelyzetek között számon tartottuk a hangsor eleji, hangsor belseji és hangsor végi helyzetet. A hangsor belseji helyzet megoszlott aszerint, hogy a vizsgált mássalhangzót csak magánhangzók vették-e körül (intervokális) vagy az egyik közrefogó hang mássalhangzó volt (pre/posztkonsonantális). E két utóbbi pozíciót a szintaktikai szempont tovább tagolta aszerint, hogy szóbelst vagy szóhatárt képviseltek.

Az egységes kép megrajzolását némileg zavarja két körülmény. Az egyik az, hogy a zöngétlen affrikáták időtartamát hangsor elején nem lehet mérni, mert a zármozzanat nem hagy nyomot a hangszíneképen. A másik körülmény, amelyet minden egyes következtetés levonásakor tekintetbe kell venni, a [dz]-nek és a [dʒ]-nek már említett hosszan ejtése intervokális helyzetben és hangsor végén. Ezek ellenére azért határozottan érvényesülő tendencia figyelhető meg a hangsorbeli helyzettel kapcsolatban. Nevezetesen, hogy leghosszabb időtartammal a hangsor végi affrikáták valósulnak meg. Őket követik a hangsor elején álló hangok, a hangsor belsejében szóhatárt képviselő affrikáták, a hangsor belsejében szóbelst képviselő intervokális helyzetű hangok. Legrövidebb időtartamúak a hangsor belsejében vegyes környezetben, tehát magán- és mássalhangzók között ejtett affrikáták.

A fenti tendencia a következőképpen indokolható. Hangsor elején a hangnak csak a következő hang (rövidítő vagy nyújtó) hatásával kell számolnia, hangsor végén pedig csak a megelőző hangéval, a hatás tehát mindkét helyzetben egyirányú. Emellett hangsor végén szerepet játszik az is, hogy a frázis (egy légzési csoport) végére érve a maradék levegő egy részének a kibocsátása óhatatlanul hangzás vagy hehezetes zörej kíséretében

történik meg, ami a hangsor végi hang megnyúlását eredményezi. Hangsor belsejében a kétfelől körülvevő hangok (esetleg ellentétes) hatása keveredik, emellett azonban a hangsor belsejének — ellentétben a hangsor kezdetével — az információtartalom szempontjából sincs kiemelt jelentősége, ezért a beszélő, aki önkéntelenül gazdálkodik a tüdőben tárolt levegővel, hangsor belsejében nem szentel ugyanolyan időt a hangok létrehozására, mint hangsor elején. A hangsor belsejében szóhatáron megjelenő hangok időtartama a hangsor elején és a hangsor belsejében tapasztalható időtartamoknak az elegyedése, tehát nem olyan hosszú, mint hangsor elején, de nem olyan rövid, mint „igazi” hangsorbelsőben. A többlet a fonetikailag hangsor belseji szókezdő hangoknál a zárelem időtartamában, a szóvégieknél pedig a réselem időtartamában jelentkezik. Ha a közrevező hangok közül az egyik mássalhangzó, ennek képzése az akadály létrehozása és feloldása miatt időigényesebb, mint a magánhangzóé, ami rövidítőleg hat a szomszédos hangra. Ezzel magyarázható, hogy a hangsor belsejében vegyes környezetben álló affrikáták valószínűleg meg a leg-
rövidebb időtartammal. A sorrend csak a két alveolopalatális affrikátában (a [c]-ben és a [j]-ben) alakul némileg másként, mivel ezekben az intervokális helyzet eredményezi a leg-
rövidebb időtartamot, de éppen ezeknek a hangoknak az esetében — mint majd látni fogjuk — nem ez az egyetlen rendhagyás. A hosszú affrikátákon belül a hangsor belsejében mért időtartam átlagban 33%-kal rövidebb, mint hangsor végén.

A hangsorbeli helyzet hatását a 3. táblázatban szemléltetem. A különböző helyzeteket számokkal jelölöm:

hangsor eleji	1
hangsor belseji intervokális	2
hangsor belseji pre/posztkonsonantális	3
hangsor belseji intervokális szóhatárjelző	2/a
hangsor belseji pre/posztkonson. szóhatárjelző	3/a
hangsor végi	4

3. táblázat. A hangsorbeli helyzet hatása az affrikáták időtartamára

[ts]	[dz]	[tʃ]	[dʒ]	[c]	[j]
3	3	3	3	2	2
2	1	2	3/a	3	1
2/a	2	4	2/a	4	3
4	4		1		4
			2		
			4		

6. Adataimban annak is utánanézttem, hogy milyen az affrikátákon belül a mozzanatok egymáshoz való viszonya, az előfordulások hány százalékában hosszabb a rés-mozzanat időtartama, mint a zármozzanaté, s ez az összetétel milyen helyzetekre jellemző. Leggyakrabban a [ts] hangban következik be az arányeltolódás a rés javára (47%). A [ts]-t követi a [dz] 26%-kal, majd a [tʃ] 24%-kal. Jóval ritkábban fordul elő a réselem túlsúlya a [dʒ]-ben (11%), a [c]-ben (8%) és a [j]-ben (12%). Minden más esetben a zár-mozzanat időtartama felülmúlja a rés-mozzanatét. Magyarázatképpen egyenes összefüggést lehet találni az artikuláció helye és az alapvető artikuláló szerv sebességi mutatói között. Nevezetesen, abban a hangban kerekedik felül leginkább a rés-mozzanat, amelyikben a zárt a nyelvhatátnak a nyelvhegyhez közel része hozzá létre, tehát a dentialveoláris-predorzális [ts]-ben és [dz]-ben. Ahol a nyelvhat nagyobb része a nyelvperemmel együtt alkot zárt a szájpadlás valamely pontjával (alveoláris-predorzális affrikáták: [tʃ] és [dʒ]), a zár hosszabb ideig fennáll, tehát ritkábban fordul elő, hogy a rés-mozzanat időtartama meghaladja a zármozzanatét. Legkevésbé az alveolopalatális-

dorzális affrikátákra, a [c]-re és a [j]-re jellemző ez az arányeltolódás, mivel ezekben a nyelvhat középső része érintkezik a szápadlással és jóval nagyobb területen, mint a dentalveoláris-predorzális ([ts] és [dz]) vagy alveoláris-predorzális ([tʃ] és [dʒ]) affrikátákban. Minthogy a nyelvhat mozgása a nagyobb tömeg miatt lassúbb, a zár átcusúsítása résbe jóval később tud csak megindulni. Ez az artikulációs tény magyarázza egyébként az alveolopalatális-dorzális affrikáták résmozgásmozgásának a többihez viszonyítva rendkívül rövid időtartamát, ami miatt ezeket a hangokat a zárhangok osztályában szokták nyilván tartani.

Bármelyik affrikáta-típust tekintjük, a résmozgásmozgás túlsúlya hangsor végén a legszembetűnőbb, kisebb hangsor belsejében vegyes hangkörnyezetben és még kisebb magánhangzóközi helyzetben. A hosszú affrikátákban kivétel nélkül a zárelem a hosszabb, mégpedig jelentősen, tehát a rövid és hosszú affrikáták közötti szembenállás a z á r e l e m időtartamában fejeződik ki.

Ha a két ejtésmozgásmozgás arányát a hanghelyzetektől független átlagban állapítjuk meg (1. a 2. táblázat utolsó oszlopát), azt találjuk, hogy a [ts]-ben a rés 20%-kal hosszabb, mint a zár, a [dz]-ben csak 6%-kal. A [tʃ]-ben a zár hosszabb 23%-kal, a [dʒ] zárja pedig 71%-kal hosszabb, mint a rés. A [c] hangban 58%-os a zár időtartamtöbblete, a [j]-ben pedig 95%-os. Ezek az adatok arra is rámutatnak, hogy minél hátrább és nagyobb területen képződik az affrikáta, annál nagyobb a zár részesedése a teljes időtartamból. Természetesen megfordítva is igaz: minél hátrább képzett a hang, és minél nagyobb az érintkező felületek nagysága, annál inkább csökken a rés időtartama a teljes időtartamon belül: [ts] 54%, [dz] 51%, [tʃ] 44%, [dʒ] 36%, [c] 38%, [j] 33%. A hosszú affrikátákban a rés aránya: [ts:] 47%, [dz:] 42%, [tʃ:] 34%, [dʒ:] 24%, [j:] [c:] 17%.

Ha külön-külön összevetjük a zöngés, illetőleg a zöngétlen affrikátákat, azt tapasztaljuk, hogy a zöngétlenekben hosszabb a résperiódus, mint a zöngésekben. Ez a zöngés hangokkal járó kisebb fokú izomfeszültséggel függhet össze: a lazább képzés miatt a zárszakaszban a képzési levegő nem ér el olyan nyomásértéket, mint a zöngétlen hangokban, ezért a kisebb levegőnyomás kioldódása rövidebb idő alatt megy végbe.

A hanghelyzetek között egyedül hangsor végén mutatkozik a résmozgásmozgások belső arányának a kiegyenlítődése, azaz ebben a helyzetben a két ejtésmozgásmozgás majdnem azonos időtartamú.

Egyetlen kérdés marad még hátra. Miért nehéz az alveolopalatális [c]-t és [j]-t affrikátaként érzékelni, amiből az is következik, hogy hol a zárhangok, hol az affrikáták csoportjában szerepeltetik? Úgy gondolom, az affrikáták észlelésében döntő szerep jut a magas frekvenciájú zörejjösszetevőkből álló résmozgásmozgásnak. Kozsevnnyikov és Csisztovics kísérleti eredményei szerint legrövidebb idő a réshangok, leghosszabb idő a zöngétlen zárhangok felismeréséhez szükséges, emellett a réshangok saját határaiton belül azonosíthatók, a zöngétlen zárhangok azonosítása azonban a szomszédos hangok alapján történik meg (Csisztovics, L. A. – Kozsevnnyikov, V. A.: Recs, artikulációja i vosprijaťije. Leningrád 1965.). Mivel az említett affrikátákban a zárelemnek csak mintegy a harmadát teszi ki, fülünk kevés impulzust kap ezekből a réshangokra jellemző összetevőkből, ezért az akusztikai benyomást inkább a jóval hosszabb zárperiódus alapján alakítja ki.

7. A beszédhangok időtartamának a függése a hangsor terjedelmétől közismert tény Meyer és Gombocz kísérlete óta (Zur Phonetik der ungarischen Sprache. Uppsala 1909). Ez alól az összefüggés alól az affrikáták sem vonják ki magukat, sőt, ezekben a hangokban még inkább érdemes a terjedelem hatását megvizsgálni, mert könnyen belátható, hogy minél összetettebb, minél több képzésmozgásmozgásból áll egy hang, annál nagyobb

a mozzanatok elmozdulásaiból adódó változatok száma. Az affrikátákban a teljes időtartamon belül változhat a mozzanatok időtartamaránya mindkét irányban, tehát — szélsőséges esetekben — a zár rovására a teljes résig (l. a 1–3. ábrák utolsó hangjait) illetőleg a rés rovására a majdnem teljes zárig. Minthogy azonban olyan eset nem fordul elő, amikor turbulenciazörej — akármilyen rövid időtartamú is — ne lenne a spektrumban, a r é s m o z z a n a t o t kell az összetevők közül f o n t o s a b b n a k tartanunk, ha egyáltalán jogosult a képzőmozzanatok között hierarchiáról beszélni. Mindazonáltal úgy tűnik, a résmozzanat változásaihoz egyéb funkciók is köthetnek, pl. emphatikus hangsúlyozás. Az erős indulati töltéssel ejtett *Te cafat* mondatunk [ts] hangjában a résmozzanat kétszer olyan hosszúnak bizonyult, mint a zármozzanat: a zármozzanat 52 millisecondumos időtartamával szemben a résmozzanat 105 msec időtartamú, holott indulatmentes ejtésben a rés csak 20%-kal hosszabb, mint a zár.

Megvizsgáltam tehát, miként függ az időtartam alakulása a hangsor terjedelmétől (4. táblázat). Természetesen csak azokban a hangokban és hanghelyzetekben volt lehetőség a vizsgálat elvégzésére, ahol elegendő számú és nagy terjedelmi különbségeket mutató hangsorok álltak rendelkezésre. A táblázat a szélső értékeket tartalmazza, tehát a legkisebb és a legnagyobb terjedelmű hangsorokban mért időadatokat. A zárójelben szereplő számok a hangsorok szótagterjedelmére utalnak.

4. táblázat. Az ejtéstényezők időtartamának alakulása a hangsor terjedelmének függvényében

Affrikáták	A hangsor elején	A hangsor belsejében		A hangsor végén
		mgh.-k között	mgh. és msh. között	
[ts]		102+78 (2) 78+55 (9)	43+157 (3) 70+39 (9)	125+184 (2) 62+102 (7)
[tʃ]		125+78 (2) 90+39 (11)	110+102 (2) 55+62 (10)	121+175 (2) 93+129 (3)
[dʒ]	149+55 (2) 94+55 (7)	231+74 (2) 149+58 (6)	149+62 (2) 70+39 (9)	
[c]		133+70 (2) 78+31 (10)		
[j]	110+31 (2) 102+25 (4)	70+35 (2) 58+31 (7)		102+157 (1) 55+47 (6)

A teljes időtartamnak a hanghelyzetek függvényében bekövetkező csökkenésében (5. táblázat) a tendencia csak úgy bontakoztatható ki, ha a hiányos képviselők miatt a csökkenés százalékát elosztjuk a szótagterjedelemmel, amelyiken belül a csökkenés bekövetkezett. Az eredmény az egy szótagra jutó csökkenés mutatója, amely a hanghelyzetek harmadik oszlopában szerepel. Az első oszlop a csökkenés %-át, a második a szótagterjedelmet mutatja.

Az egy szótagra jutó csökkenés százalékos mutatói egyértelművé teszik a terjedelem függvényében bekövetkező időtartamcsökkenésnek az összefüggését az eltérő hanghelyzetekkel. Az már az előző, 4. táblázatból nyilvánvaló, hogy minél terjedelmesebb a hangsor, annál nagyobb mértékben csökken a vizsgált affrikáták időtartama. A hanghelyzetek szerint pedig legnagyobb a csökkenés a hangsor végén, majd hangsor belsejében magán- és mássalhangzók között; ennél kisebb mértékű csökkenés áll be hangsor bel-

5. táblázat. Az affrikáták teljes időtartamának %-os csökkenése a különböző hanghelyzetekben

Affrikáták	A hangsor elején	A hangsor belsejében		A hangsor végén
		mgh.-k között	mgh. és msh. között	
[ts]		35 7 5	83 6 13,8	88 5 17,6
[tʃ]		57 9 6,3	81 8 10	31 1 31
[dʒ]	36 5 7,2	47 4 11,7	94 7 13,4	
[c]		86 8 10,7		
[j]	11 5 2,2	17 5 3,4		153 5 30,6

sejében intervokális helyzetben. Legkevesebb hangsor elején csökken a hangok időtartama, ami az energikusabb hangindítás időtartammegőrző hatásán túl nyilván szorosan összefügg a hangsor elejének kitüntetett szerepével az információ hordozásában.

Az ejtésmozozzatok időtartamának a csökkenését szintén táblázatban szemlélhetjük (6. táblázat). (Az adatok %-ot jelentenek.)

6. táblázat. Az ejtésmozozzatok időtartamának a hangsor terjedelmétől függő csökkenése %-ban

Affrikáták	A hangsor elején		A hangsor belsejében				A hangsor végén	
			mgh.-k között		mgh. és msh. között			
	zár	rés	zár	rés	zár	rés	zár	rés
[ts]	58	0	30	41	62*	300	101	80
[tʃ]			38	100	100	64	30	35
[dʒ]			55	27	112	58		
[c]	7	24	70	125				
[j]			20	12			85	234

Akár vízszintesen nézzük a sorokat, akár függőlegesen az oszlopokat, a táblázatból semmiféle szabályosság vagy tendencia nem bontakozik ki, mert hol a résmozozzat időtartama csökken nagyobb mértékben, hol pedig a zármozozzaté. Sőt, a *-gal jelölt esetben a hosszabb terjedelmű hangsorban a zárperiódus időtartamának a növekedése következik be. Ezt a teljesen kaleidoszkópszerű képet csakis akként értelmezhetjük, hogy a résmozozzatoknak külön-külön jelentőségük nincs, az észlelés számára tehát, legalábbis időtartam tekintetében, a hang teljes időtartama a döntő. Ez egyben annak a felfogásnak a helytelenségére is bizonyíték, amelyik az affrikátákat részeikre akarja bontani.

8. Cikkünk elején említést tettünk az átlagostól eltérő affrikáta-változatokról. Itt most részletesebben foglalkozunk velük.

63 [ts]-változathból két esetben fordul elő, hogy a hang teljes időtartamát zörejosztevők töltik ki, két esetben pedig a hang réssel indul, majd átmegy zárba, amit ismét résmozozzat vált fel (l. 1. ábra). Ezek a változatok főleg hangsor belsejében figyelhetők meg. A zöngés párban, a [dz]-ben csak „szabályos” alakulatok fordulnak elő. De a 78 [tʃ] hang között már 5 esetben tapasztalható a képzésmozozzatok ismétlődése. Ezeken belül mindig a második explóziós fázis a tökéletesebb és hosszabb.

A képzésmozozzatok összemosódására egyetlen adatot találtam, amelyben a teljes időtartamot zörejelemek töltik ki. (A [tʃ] változatokra l. a 2. ábrát.) Ezek a változatok is hangsor belsejében fordulnak elő zömmel, mégpedig intervokális helyzetben. A [tʃ]

zöngés párjára, a [d₃]-re nem jellemző az átlagostól elütő megvalósulás. Az alveolopalatális affrikátákon belül a zöngés hang, a [j] szintén nem mutat szabálytalan változatokat, a zöngétlen pár, a [c] azonban bővelkedik ezekben (l. 3. ábra). Különösen a hosszú [c:] -re jellemző a képzésmozzanatok ismétlődése, ami zár+rés+zár+rés megoldásokhoz vezet (pl. a 3. ábra második hangja). A 7 hosszú [c:] -ből 5 esetben szabálytalan az akusztikai szerkezet. Feltűnik, hogy ez akkor következik be a leggyakrabban, amikor környezetükben alsó és középső nyelvállású magánhangzók vannak. Mi lehet ennek a magyarázata? Arra a tényre, hogy az affrikáták között éppen a [c]-vel jár együtt a legtöbb átlagostól eltérő változat, Buttler elmélete adja a magyarázatot: a [c] palatális mássalhangzó lévén, a nyelv a legnagyobb felületen érintkezik a szájpadlás nedvességsdús részével, tehát nagyobb lehetőség van a két érintkező felület között nyálbuborékok és nyálmembránok képződésére, amelyeknek az elpattanása a hang ejtése közben közbeékelődő turbulenciazörejeket kelt, mint a szájpadlással kisebb felületen érintkező többi affrikátában (Buttler János: Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához. NyK. 64: 309–28). Arra a kérdésre pedig, hogy ez a „szabálytalan” akusztikai szerkezet miért következik be gyakrabban alsó és középső nyelvállású magánhangzók környezetében álló [c] hangokban, a fentiek alapján nagyon egyszerű a felelet: az alsó és középső nyelvállású magánhangzók szomszédos [c]-ben nem áll be olyan mértékű tapadás a nyelvhat és a szájpadlás nedves része között, mint a felső nyelvállású magánhangzók mellett álló [c] hangokban, mivel e magánhangzók maguk is elég nagy területen érintkeznek a szájpadlással, ami a nagyobb fokú tapadás miatt kisebb teret enged a felületek között képződő nyálbuborékoknak.

Álljon itt néhány időtartamadat a rövid [c] és [c:] hangok szemléltetésére.

rövid [c]					hosszú [c:]				
zár	rés	zár	rés	összes	zár	rés	zár	rés	összes
	15	55	39	109		51	102	196	349
35	31	129	102	297	31	31	161	102	325
					7	31	247	94	379
					86	15	180	102	383

A [c] hang reagálása a hangkörnyezetre a szabályos szerkezetű változatokban is megfigyelhető: az azonos magánhangzók között ejtett 11 [c] hang időtartama 15%-kal rövidebbnek bizonyult, mint az eltérő magánhangzók között ejtett 18 [c] hangé. A többi affrikátát a hangkörnyezet nem befolyásolja ennyire. A [c] esendőbb volta az akusztikai vizsgálatokból is kiderül. Vértés O. András és Magdics Klára azt találta, hogy a [c] és a [j] meghatározó frekvenciahelye (locusa) rendkívül változékony a különböző hangkörnyezetekben (Vértés i.m. 63., Magdics i.m. 73.). Szende Tamás adatai arra utalnak, hogy a [c] sokkal kevésbé ellenálló a beszédtempó és a terjedelem időtartamcsökkentő hatásával szemben, mint a többi affrikáta (Magánhangzóközi . . . 436).

9. Szót kell még ejtenünk azokról a mássalhangzókapcsolatokról, amelyek affrikátaként valósulnak meg.

A [ts] hangok körén belül 3 példánk van a /t+ts/, valamint a /t+s/ találkozássokra. Ezeknek a fonémakapcsolatoknak egyetlen beszédhang, [ts:] felel meg a kiejtésben, éspedig az eredeti hosszú /ts:/ fonémák alapváltozatára jellemző időtartammal: 306 msec. Ugyanakkor egy morfémahatáron találkozó, nem affrikálódó /t/+s/ kapcsolatban a [t] megőrizi saját időtartamát, az [s] szintén, mindössze a zárhang felpattanása és a réshang kezdete között figyelhető meg a kétféle képzés összemosódása, amely azonban a két hang külön hallását nem zavarja az egybemosódó részek rendkívül rövid időtartama miatt (4. ábra).

A /t+ʃ/ találkozások eredményezte affrikáták időtartama még hosszabb is, mint az ugyanolyan hanghelyzetű hosszú [tʃ:] hangok időtartama. Az előbbi hangoké átlagosan 302 msec, az utóbbiaké 256 msec. Egy nem affrikálódó, mert szavak határán találkozó /t+/ʃ/ kapcsolat összídőtartama szintén hosszabb, mint az eredeti hosszú /tʃ:/ időtartama, 290 msec a 256 msec-hoz képest. A [t] tartama 133, az [ʃ]-é pedig 157 (6. ábra).

A /t+j/, /t:+c/, valamint a /c+j/ találkozásokból eredő affrikáták összídőtartama 7 adat alapján 225 msec, ugyanakkor az azonos helyzetű hosszú [c:] időtartama 243 msec. A hangsorvégi /d+j/ kapcsolatok eredményezte [j:] átlagidőtartama 322 msec, ugyanannyi, mint a hangsorvégi /j:/ alapváltozatának az időtartama.

Ezek az affrikátaként ejtett fonémakapcsolatok döntő bizonyítékot szolgáltatnak a mellett, hogy az affrikáta e g y e s h a n g. Az a helyzet ugyanis, hogy az egyetlen hangként ejtett fonémakapcsolatok mindannyiszor a hosszú affrikáták időtartamával egyező vagy annál hosszabb időtartamot mutatnak, semmi közülük tehát a rövid affrikátákhoz, amelyekhez képest az említett esetekben 84, 88, 108, illetőleg 136%-os időtartamtöbblet figyelhető meg. Ha a rövid affrikáták hangkapcsolatok volnának, hozzávetőlegesen ilyen időtartamokat kellene mutatniuk. Még egy vonás rokonítja a fonémakapcsolatra visszavezethető affrikátákat az eredeti hosszú affrikátákkal, nevezetesen, hogy ezekben is nagy számban fordulnak elő a képzésmozzanatok alakulása tekintetében az átlagostól eltérő változatok (vö. 8. pont).

10. Anyagomban akadt néhány zöngétlen mássalhangzó előtt zöngétlenné vált [ɟ] hang. Azt tapasztaltam, hogy a megfelelő helyzetű, tehát mássalhangzó előtti /c/ realizációkhoz képest az időtartamok 40%-kal rövidebbek, ami azt a közismert tételt erősíti meg, hogy a zöngétlenedés nem jár a hang teljes struktúrájának a megváltozásával, fonemikus önazonosságának az elvesztésével, hiszen az időtartam megőrzi a zöngétlen realizáció mögött meghúzódó /j/ fonéma alapváltozatának az időtartamát. Az ellenkezőjére is van példa: egy zöngésült [tʃ] 224 msec-os időtartama az eredeti zöngétlen [tʃ] hang 126 msec-os tartamához képest.

11. Összefoglalásként az alábbiakat emeljük ki, részben a korábbi magyar nyelvtudományi tapasztalatok megerősítéseként.

Az affrikáták a magyar hangrendszernek fonetikai szempontból is teljes értékű, önálló tagjai, amennyiben időtartambeli tendenciájukban ugyanúgy viselkednek, mint a többi mássalhangzó.

Mozzanataiknak külön-külön jelentősége nincs, mivel az akusztikai benyomást a képzésmozzanatok együttese hozza létre. Erre utalnak a hangszínképeken „szabálytalan” szerkezetet mutató megvalósulások, amelyeknek a szabálytalansága az észlelés számára nem jár a hangjelenség fonemikus megítélésének megváltozásával. Ezek a szabálytalanságok ugyanúgy a képzés velejárói és bizonyos törvényszerűségeknek engedelmeskednek, mint mondjuk a felpattanó zárhangok zárfelpattanásának az elmaradása. Legfeljebb a mozzanatok belső arányai játszhatnak szerepet az affrikáták hangszínbeli jellegzetességeinek a kialakításában, s ennek alapján mondjuk, hogy a [ts] élesebb, mint a [tʃ], a [c] és [j] közelebb áll a zárhangokhoz stb.

A rövid affrikáták hangkapcsolatként való számontartását nem indokolják a mérhető időtartamok, hiszen az affrikátában realizálódó hangkapcsolatok időtartama éppúgy aránylik a rövid affrikáták időtartamához, mint a hosszú affrikáták időtartama a rövidekéhez.

Szó- és szólásmagyarázatok

Höllyezés. A hajdan érvényes jelek közül talán a legváltozatosabbak, legszívósabban tovább élők, ugyanakkor talán a legkevésbé kutatottak voltak azok, amelyek a falvak, városok területét és az egyes birtokhatárokat választották el és rögzítették. S mivel e jelek: a határjelek az emberek kisebb-nagyobb csoportjának tevékenységi körét határolták el és tették biztonságossá, szükséges volt, hogy azokat mindenki jól ismerje és tiszteljenben tartsa.

A határok, az ökológiai környezetnek megfelelően, sokféle területen húzódtak végig és sokféle vegetációjú, talajú és változatosan hasznosított területeket vágtak át; ennek megfelelően az elhatárolásra használt jelek is igen különbözőek lehettek. A határok jelzésére ugyanis többnyire a helyben talált tárgyakat vagy anyagot alkalmazták.

Erdős vidéken ezért főleg a fákat, hegyekben a sziklákat jelölték meg határválasztóként, míg sík vidéken főként földből állítottak jeleket. Ezek mellett viszont számtalan lehetőség adódott a terep adottságainak, a helyben talált anyagnak és vegetációnak megfelelően, a határjelek kialakítására, és főleg azoknak az elkészítésére, melyeket gyorsan, esetleg ideiglenes jelként kellett elkészíteni. Ezeknek a jeleknek a formája, készítmódja éppúgy érdekes lehet számunkra, mint az elnevezése, amely időnként e jelek anyagára és elhelyezésmódjára is értékes felvilágosítást nyújthat. Így pl. az a terminus is, amellyel a Sopron megyei Hegykőn 1679. május 6-án tartott határperben a határjeleket többször is jelölték, és amelynek többféle változata is ránk maradt.

A kihallgatás egyik tanúja, az 55 éves Horváth Lukács lósi lakos a következőképpen emlékezett meg e határjelről: „az hová mostan az *hőliket* tették, [ti. a hegykőiek] az uton által, az Tonál, az Musay ut mellett, ott is szabadon pascualtak, az *hőliket* pedig [folytatta a tanú] az uton túl az Rétek felül szokták tennyi, most pedig által is szántottak az uton . . .” (OL. Széchenyi cs. lt. 123/II/9/I). Egy másik tanúnak, a 77 éves széplaki Bertalan András vallomásának egyes részleteiből pedig következtetni lehet a kifejezés eredetibb formájára is. Mint említette, „az hova most *hőlyüt* tették az Hegykőiek, ott más-hová való csordát, azon Tóban eddig meg nem itattak . . .” Majd egy másik helyen ez olvasható a vallomás szövegében: „azon helek, melleket most el *hőlyéztek* a hegykőiek, szabad pascuatíojok volt mindenkor az Széplakiaknak . . .” (Uo.).

Más tanúknál viszont a kifejezés egyéb változatát is megtalálhatjuk. Így a 70 éves sárródi Barcza Benedeknél a következő változatot olvashatjuk: „annak előtte, soha nem is tudgya, hogy az Hegykőiek *hőlyiztek* volna avagy jegyzettek volna az Rétek szörzésére . . .” A széplaki 60 éves Varga Pál pedig arról tett tanúságot vallomásában, hogy „az Hegykőiek az Musay uton, a Réteknél által hozták volna az Határjokat, vagy el *hőlyözték* volna, azt soha sem hallotta . . .” Ugyanakkor a sőjtöri Donkovich János vallomásának szövegében az olvasható, hogy „az hol az Hegykőiek el *hőlizték* [ti. a réteket], ott szabadon pascualnak az Széplakiak . . .” (Uo.).

S hogy semmi kétségünk ne legyen arról, hogy a terminussal valóban a határjeleket jelölték, érdemes idézni néhány további tanú félreérthetetlen sorait is. Így a szentmiklósi, 60 éves Borbély György is elmondta vallomásában, hogy „az föllebb specificalt el jedzett, vagy *hőlyizett* darab mezzeőt nem hallotta, hogy annak előtte tiltották volna . . .” De a 60 éves Ns Horváth Jakab muzsai lakos is megerősítette, hogy az „el jedzet avagy *hőlizett* darab mezzeőt mind Hegykőiek, Szerdahelyiek, Széplakiak, Muzsayak . . . tavasszal egyaránt pascualtak . . .” (Uo.).

A fentiekből mindenesetre kitűnik, hogy a határjelre alkalmazott kifejezés eredeti alakja a *hőlye* lehetett, melyből képezték a *hőlyézni* igei alakot, illetve annak további alakjait.

A szót egyébként a TESz.-ben (2: 87) a *héla* címszó alatt találhatjuk meg, mint bizonytalan eredetű kifejezést. Jelentése: 1. 'vadzab', 2. 'üres kalász', 3. 'a magvak borító hártája'. Ezek közül az első kettő a fenti szövegben is elképzelhető lenne, mégis érdemes további adatokat hozzá keresnünk.

Szavunknak talán jobban megfelel az a jelentés, amit Nagyváthy János 1791-ben megjelent könyvében „A' szorgalmatos mezei gazdá”-ban találhatunk (218). Ebben „hője fű”-ről tett említést, melyben — mint írja — „a' Juhok kiváltképpen . . . gyönyörködnek”. Együttal értesülhetünk a „hője fű” latin nevééről is, mely „*Bromus secalinus*” s ez azért fontos, mert e révén a növény más nevééről is tudomást szerezhetünk, így a *rozsnok*-ról, mely e gaznövénynek ma a leginkább használt neve. Megtudhatjuk azt is (Ujvári M.: Gyomnövények, 1973. 724), hogy a *rozsnok* viszonylag magas, szálas gaznövény, 1–1,3 m hosszú és a Dunántúlon gyakori, főleg a savanyú talajokon. „Nedves esztendőben — értesülhetünk elterjedéséről — tömegesen léphet fel és komoly károkat okozhat” (725). Egyébként „irtása kapások közbeiktatásával történik”, — mármint a szántóföldeken (Mezőgazd. Lexikon 1958. 368).

Ez a közlés viszont arra is utal, hogy a kapások szántóföldi meghonosodása előtt a *rozsnok*, illetve a „hője fű”, irtása nehezebben történt, s így a Dunántúl nedves, savanyú talajú szántóit — melyekhez a Sopron megyei Hegykő vidékének földjeit is számítanunk kell — a mainál jóval nagyobb tömegben lepték el. Valószínű, hogy e gazfajta jellemzője, állandó, kényszerű kísérője volt az ottani szántóföldeknek.

Tudjuk viszont, hogy tilalom- és határjelül szabad földön sokféle növény is szolgált, így pl. leveles ág, nádköteg, vagy éppen hosszabb fűből összefogott fűcsomó, nemcsak a Dunántúlon, hanem az ország egyéb részein is. A Heves megyei Rékáson 1724-ben tartott határperben pl. az egyik tanú arról tett bizonyosságot, hogy a szentgyörgyi marha szabadon „járt be 20 esztendeig a Zagyvára . . . Rékás alá, minden ellenkezés nélkül, hanem 3 esztendeje circiter, hogy mintegy puska lövésnyire a' Zagyvátul Százberek felől *tilalomjelet kötöttek* a Rékásiak *jübiül* . . .” (OL. Est. cs. hg. á. lt. 568/93/G).

A fűből kötött tilalom- vagy határjelet időnként *csóvá*-nak vagy *cégér*-nek is nevezték, bár mindkettőnek ennél jóval tágabb a jelentése. A fenti esetben viszont maga a fű neve szolgált a határjel, illetve annak elhelyezése jelölésére. A hőlyéből készített jelek elhelyezését mondták *hőlyezés*-nek. Az efféle elnevezés — amikor a növény nevével fejeznek ki valamely növényvel kapcsolatos speciális cselekményt — korántsem egyedülálló. A Balaton déli partján Somogy megyében pl. a szőlők között nyár végén nagy tömegben fellépő *kaszírva* fű sarabolását általában *kaszírvalás*-nak nevezték. Az Alföld észak-keleti részén pedig a vetés tavaszi tisztítását *gordonyozás*-nak mondták a tüskés *gordony*-ról (*Cirsium arvense*).

S hogy a kifejezésnek ma már nem találjuk nyomát, annak egyik oka lehetett az is, hogy főleg a XVIII. század végétől, amikortól a birtok- és faluhatárok is szilárdabbá váltak, és amióta megkezdődött a földek mérnöki kimérése, a fűcsomóknál állandóbb határjelet igyekeztek alkalmazni.

De az állandó szántók kialakulásával, majd a kapások szántóföldi elterjedésével, a szántóföldek is tisztábbakká, gazmentesebbé váltak, és rajtuk erősen megfogyatkozott az eddig oly szívósan élősködő, szálas hőlyefű is, úgyannyira, hogy ha akarták volna, még akkor is csak nehezen tudtak volna összeszedni egy kötegre valót, mellyel a határt tilalmazták, „hőlyézték” volna.

Takács Lajos

Barkácsol. Az első ízben 1776-ból adatolt *barkácsol* igeinket az ÉrtSz. „kissé népies” ízűnek mondja, s a TESz. valóban csak tájszótárakból idéz rá példát, de etimológiájának ismerete nélkül az ige ma előforduló jelentéseit nem kialakulásuk feltehető sorrendjében közli. Ugyanezen okból a korábban, már 1302-ből adatolt *Barkács*: „Paulus dictus *Barkach*” személynévvel kapcsolatban téved amikor kijelenti: „A *barkács* főnév és *barkácsol* ige viszonya tisztázatlan; képzés és elvonás egyaránt történhetett.” — A TESz. vázolt állásfoglalása minden vonatkozásban az EtSz. véleményét tükrözi, ami azt jelenti, hogy az etimológiát (1914.) azóta sem vizsgálta fölül senki.

A *barkácsol* ige népies íze abból adódik, hogy a nyelvjárásokból emelkedett köznyelvi szintre. Tájjellegű mivoltának bizonyosságául megemlítem Mikszáth következő esetét (vö. Nyr. 31 [1902.]: 279): Képviselő korában a Ház folyósóján Tisza Kálmánnal beszélgetve, megkérte őt, hogy gyűjtsön számára Geszten jóízű népi szólásokat, tájszavakat. Tisza azután egy alkalommal megkérdezte: „Hát a *barkácsoló* embert tudod-e?” Mikszáth nem tudta. Erre Tisza így magyarázta meg: „Hát az olyan parasztot jelent, aki mindenfélehez ért: ácsoláshoz, kőművesmunkához, kazalrakáshoz, disznóöléshez, föl tudja a rajt szedni, fát olt, kutat fűt, birkapörköltet főz, szóval *barkácsoló ember*.” Györfly István (NéprÉrt. 8 [1907.]: 94) pedig ezt mondja a *barkácsoló emberről*: „Nem valami tanult ember, mint az ács vagy a kerékgyártó, azonban faragni jól tud . . . különösen pedig fejfákat ő tud szépeket faragni.” Ezt a sokoldalú ügyességet Bálint Sándor Szegedi szótára tömören így fogalmazza: *Barkácsoló* az olyan ember, aki mesterséget nem tanult, mégis mindenhez ért. Az ÚMTSz. összesített *barkács* ~ *barkácsol* adatai a bemutatott jelentéskört árnyaltan kibővítik: a *barkács* ért kapanyél, keréktalp és mindenféle egyéb gazdasági eszköz készítéséhez és javításához és a zsupfedeleket is föl tudja tenni. — A *barkács ember* ilyen sokoldalú pozitív tulajdonsága ellenére, már a népnyelvben megindul a *barkácsol* ige negatív irányú jelentésfejlődése is: 'nagyjából összeszó, összetákolt, kontár munkát végez; lassan, csak úgy tessék-lássék dolgozik, piszmog; ténfereg, kullog': *Ne barkácsolj, siess*; (Borjád, Tolnam.) Sőt a Nagyikunszágon annyit is jelent, mint 'settenkedő, tolvajkodó'. Tálasi példája (NéprÉrt. 39: 203): „A kutyát a féreg (farkas) ellen tartották, meg a *barkácsoló világban* a szegénylegények vigyázására.”

Ha mármost számbavesszük, hogy az ÚMTSz. összes idevágó nyelvjárási példái a kunok megszállta területről és kirajzásuk peremvidékeiről valók: Karcag, Kisújszállás, Balmazújváros, Hajdúböszörmény, Jászberény, Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös, Kiskunfélegyháza, Zenta stb., akkor lehetetlen nem arra gondolnunk, hogy a *barkács* esetében kun jövevényszóval van dolgunk. — Amint láttuk, a Nógrád megyei Mikszáth nem ismer- te a szót, nem fordul elő Szabó T. Attila Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárában, és pl. az ormánsági szótárban sem. Csűrý Szamosháti szótára tud róla, de már csak másodlagos jelentésében ismeri: „apróbb dolgokat végezve ide-ode lassan, botorkálva, legelészve jár”. — Az ÚMTSz. *barkács* ~ *barkácsol* adataiban elsődlegesen a fűrés-faragás mozzanata dominál, úgy hogy török eredetére gondolva, a már képzettnek látszó *barkács bar-* alapszavában a török *bur-* 'drehen, schrauben, bohren' igét kell fölfedeznünk (vö. Radl. 4. 1816), amelynek nominalis származéka: *burju* am. 'fűrő'. Az ige csuvas megfelelője: *pār-* 'fordít, csavar, fűr'; *pāra* 'fűrő' (Paasonen: Szójegyzék 100). A *bur-* igetőhöz járuló *-ju* deverbális nomenképzőről azt mondja Ramstedt (Einf. 2. 92), hogy az igei tartalom elvégzésére szolgáló eszközneveket képez, mint: *bičyü* 'kés' < *bič-* 'vág'; *ačyru* 'kulcs' < *ač-* 'nyit' stb. Ez a *-ju* képző már a középtörökben egy további -č elemmel bővült: *bičyüč*, *ačyruč* 'ua'. Ezzel a képzőbokkal a Codex Cumanicusban is találkozunk, ahol *-kač* változata is van (vö. Fundamenta 58). Erről a képzőről az említett helyen a következőket mondja Gabain: „Bildet Geräte und ständig etwas tuende Personen”. A török nyelvemlékekben nem adatolt *burkač* jelentése ezek szerint pontosan annyi mint: állandó jelleggel fűrő-faragó, illetőleg *barkácsoló ember*. — A mai kirgizben (Judachin 160): *burgu* 'burov,

sverlo' > *burgula-* 'burovit', sverlit' > *burguloovči* 'burališčik' (fűrómunkás). Próhle (NyK. 38 [1908.]: 336) a tatárból 'ács' jelentésben közli a szót: *burāče* és az ÚMTSz. is ismeri a *barkács* 'amatőr ács' jelentését. Az *ács* régi török jövevényszavunk, etimonja szerint faanyagot megmunkáló mesterembert jelent, a kun eredetű *barkács* pedig az ugyanezen anyagon végzett munka fűró-faragó mozzanatát hangsúlyozza ki. — Az első ízben 1402-ből adatolt *Barkács* személynév ma is élő családnév (vö. telefonkönyv) éppen úgy, mint a *Szűcs* vagy *Ács* foglalkozásnevek.

Az elmondottakból kiviláglik, hogy módunk volt a múltban egy *barkács* foglalkozásnév átvételére, illetőleg, hogy minden valószínűség szerint a hozzánk betelepült kunok révén került nyelvünkbe. Az ÚMTSz. adataiból az is kiderül, hogy elsődleges jelentése az ügyesen fűró-faragó ember volt. Ez a jelentés szolgálhatott alapul a későbbi szerteágazó, ugyancsak sok ügyességet és leleményességet kívánó foglalkozásnevek kialakulásához. A pejoratív irányú jelentésfejlődést pedig nyilván a fűrás-faragás időt rabló, aprólékos körülményessége indította el. — A mai köznyelvben a kiavult *barkács* mesterségnevet az *ezeremester* helyettesíti. A *barkácsol* ige pedig az időtöltésből, kedvtelésből űzött mesterkedést jelenti, de nem állt meg további elmarasztaló jelentésfejlődése sem. Ma már ott tartunk, hogy az aktatologató hivatalnok is: *barkácsol*, vagyis a semmittevés szépítő takarításának igéje lett. Igaza van Balassának (Nyr. 55 [1926.]: 145), amikor azt mondja: „*Barkács* van minden foglalkozási ágban.”

A *barkács* ~ *barkácsol* széles körű jelentésmezeje nyilvánvalóan már a magyarban alakult ki, és ahhoz sem férhet kétség, hogy a névszói *barkács* az elsődleges, s a *barkácsol* éppen olyan igei származék mint az *ácsol* az *ács* mesterségnévből. — Magyarázatot igényel azonban a török *bur-* > m. *bar-* hangfejlődés. Régi török jövevényszavainkban az első szótagbeli *u*-nak *o* felel meg. A kun—besenyő jövevényszórótegy megfigyelése hangtani vonatkozásban még a kezdet kezdetén van, de egy *u* > *o* > *a* nyíltabbá válási folyamat elképzelhető (vö. Bárczi: Magyar hangtörténet 1954. 32—3).

K. Palló Margit

A magyar névtudomány és az objektív kritika

Györffy György 1977-ben megjelent könyvében (István király és műve. Bp. 1977. 535) megjósolta, hogy „Kristó Gy. szélsőséges módszertani elgondolásai [1976-ben Szegeden napvilágot látott dolgozatokra utal itt] . . . aligha fognak a névtudományi kutatásban metodikai segítséget nyújtani.” E prófécia „beteljesítésére” vállalkozott Makkai László, aki a Magyar Nyelvőr 1979. évi 103. évfolyamában terjedelmes ismertetés keretében (97–106) kemény bírálatban részesítette „Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához” (Szeged, 1976.) c. munkámat. Végző ítélete szerint a Kniezsa István alkotta helynévtipológia általam történt „megkérdőjelezése” alaptalan, indokolatlan, mi több: káros (106). Tekintettel arra, hogy egész munkám a Kniezsa-féle helynévtipológia időhatárai korrekciójának kérdéseit érinti, a „káros” minősítés bizvázt érthető és értendő egész dolgozatomra. Bírálom ezt oly módon is kifejezésre juttatja, hogy szerinte nagyobb szolgálatot tettem volna a magyar helynévkutatásnak, ha olyan, kronológiailag viszonylag jól rögzíthető névcsoportok után nyomoztam volna, mint pl. a Trója-monda személynevei, ahelyett hogy bizonyos tulajdonnevek kormeghatározó jellege iránt szkepszist támasztanék, s elvitatnám olyan helynév-keletkezési időpontok helyességét, amelyeket eddig senki nem vont kétségbe (103). Lapos igazság lenne most arra hivatkoznom, hogy a tudomány és a szkepszis nem egymással szembe, hanem egymás mellé állítandók. Illetékesek — névtanósok, nyelvészek, településtörténészek — elfogulatlan ítéletétől függ, hogy lehet-e károsnak minősíteni egy olyan, forrásokon alapuló, nem egy ponton új eredményekhez jutó munkát, amely ráadásul évtizedek óta alig tárgyalt kérdésekről értekezik. Bírálom elismeri: „Nem tagadható, hogy számos részletkérdésben igaza lehet, hogy a helynévtipológia kronológiai határait néhány évtizeddel ide vagy oda kell ezután tolni”, majd így folytatja: „de ezeket a pozitív mozzanatokat elnyeli, sőt meg is kérdőjelezi az a kritikus olvasóban menthetetlenül feltámadó benyomás, hogy a tanulmány »Kniezsa és követői« hiteltelenítése céljából íródott, s erre a célra a szerző mindenféle, még legbizarrabb ötleteit is bevetette” (105–6). Amit bírálom eredményként fogad el, nem kevesebb, mint elismerése annak, hogy munkám célkitűzése megvalósult, hiszen az Előszóban célokat ekként körvonalaztam: „Amikor a következőkben kísérletet teszünk egy, a valóságot főleg az időhatárok vonatkozásában adekvátabb módon tükröző névtipológiai rendszer körvonalainak megrajzolására, tudatában vagyunk . . . a korlátozó tényezőkhöz” (5). Szempontokat kívántam adni helyneveink történeti tipológiájához, célom nem volt több, mint típusoktól függően néhány évtizedet, egy-két évszázadot módosítani a Kniezsa-féle tipológia időhatárain.

Névtudományuk nagy kárára Makkai László adós maradt új adatok felsorakoztatásával. Úgy bírál, úgy utasít el, úgy mond megfellebbezhetetlen ítéletet, hogy egyetlen új adatot sem vonultat fel. A saját munkámban foglalt adatokat játssza ki az általam egybegyűjtött adatokból levont következtetéseim ellen. Nem ismeretlen ez az eljárás a szakkritikában, de ennek alkalmazásához — már tudniillik korrekt alkalmazásához — több körülmény szükséges: a megbírált dolgozat alapos ismerete, az abban foglalt következtetések és főleg pedig az adatok tisztességes idézése, gondolati egységek tiszteltben tartása,

egyazon gondolatot közlő mondatok egységének hiánytalan visszaadása stb. Ellenkező esetben hamis információkat kap az olvasó, s el nem követett bűnök és mulasztások terhelik a megbírált szerzőt.

Vajon mennyiben tett eleget Makkai ismertetése ezeknek a tudományos tisztesség határain innen eső elveknek? Mindjárt ismertetése elején megró azért, mert a szerző „példáiban és érvelésében nem különböztet következetesen általában a helynév és különlegesen a helységnév között” (98). Magam viszont szintén már dolgozatomban elején leszögeztem: „nyilván minőségi különbség van egy emberi lakótelep (falu), illetve egy falun kívüli lakatlan határrész (berek) névtelensége között” (9). Munkám 9. oldaláról csupán azt a mondatföredéket idézi, hogy „az emberi lakóhelynek a XI–XII. században még ténylegesen nem volt neve, s nevet csak akkor kapott, amikor a feudális agrárfalvak kiépülő rendszere közeli falutársat telepített szomszédjába . . . [az idézet további része érdektelen itt]” (98). E kiragadott idézet alapján a dolgozatomban nem ismerő olvasó joggal róhatja meg, hogy miként gondolom én névtelennek a XI–XII. századi Magyarország emberi lakóhelyeit. Furesa viszont, hogy a dolgozatomban – bizonyos szinten kétségtelenül – ismerő Makkai is olyan következtetésre jutott (nem az én dolgozatomból, hanem az általa önkényesen kiragadott idézetből), mintha én az „országot »névtelennek«” állítanám (105). Makkai elfeledte idézni és saját ítéletében érvényesíteni azt, amit munkámnak ugyancsak a 9. oldalán írtam, azt, hogy, »névtelen javadalmak a centrális területeken még a XI–XII. században is szép számmal bukkannak fel a viszonylag gyér számú okleveles anyagban», vagyis hogy az általam feltett névtelenség nem a XI–XII. századi Magyarország egészére, hanem csak bizonyos birtokaira, részeire nézve merülhet fel. Állításom igazolására példákat soroltam elő, amelyek azt bizonyítják, hogy az oklevelekben névtelenül, még pontosabban fogalmazva: megnevezetlenül szerepelnek bizonyos területek. Más kérdés, hogy azért szerepelnek-e névtelenül, mert ekkor még nincs egyedi nevük (mint magam gondoltam), vagy pedig azért, mert nevüket az „azonosításhoz nem volt szükséges megadni” (miként Makkai László értékeli, 99).

Bírálóm okfejtésében nagy jelentőséget tulajdonít annak a „különös nézet”-ennek, hogy Taksony falu az azonos nevű fejedelem halála után nyerte nevét, mivel a fejedelem ide temetkezett. Makkai dolgozatomban egyik vezető gondolatává igyekszik megtenni azt az innen következő elvet, hogy a pusztaszemélynévi helynevek a névadó halála után keletkeztek. „Ez a bizarr gondolatmenet Kristó Gyula tanulmányában újra meg újra előbukkan” (99). Fölényes biztossággal utasítja el még a lehetőséget is: „Alig hihető, hogy komolyan kellene érvelnünk egy olyan elképzeléssel szemben, amely a pusztaszemélyneves helységneveket a névadók síremlékeinek tekinti”, hogy azután – mint írja: „szó szerint morbid helynévkeletkezési elmélet”-em kapcsán – kedélyes gúnyolódást engedjen meg magának: az „erőszakolt magyarázat”-ból „ esetleg az is következhetnék, hogy a *Besenyő* nevek besenyők, a *Nyék* nevek Nyék törzsbeliek, az *Ács* nevek ácsok temetőit jelzik” (100). Ismét úgy tűnik, Makkai egy, saját maga által konstruált, s „tévedésből” az én dolgozatomban vezető gondolatává tett elképzelés ellen hadakozik. Mert írásomban természetesen szó sincs arról, hogy én e helyneveket síremlékeknek tekinteném. A XIV. századi krónikakompozíció tudósításán alapuló, fentebb röviden érintett *Taksony* adat közvetlen folytatásaként ezt írtam munkámban: „Úgy hisszük, ezt az alapján véve helyes elvet [hogy ti. a helynév névadójának halála után keletkezett] nem szabad kivételt nem tűrő vaskövetkezetességgel érvényesülő törvényként kezelni, főleg nem akkor, amikor forrás tanúskodik ellene. Különben is a falu nevének kialakulása több évtizedes folyamat . . . , hallatlanul nehéz megítélni forrásszegény korszakokban, hogy a helynév kialakulásának folyamata, a primér névtelenség felszámolása már a névadó életében bekövetkezett vagy csak halála után fejeződött be. Mivel helyneveink ritka kivételektől eltekintve nem is kísérelték meg nevükben nyomon követni a birtokos személyében bekövetkezett változá-

sokat, legalábbis elvileg nem szabad kizárni, hogy személynévvel alakult helynevek a helynévben szereplő személy halála után is keletkezhetnek” (20). Aligha szükséges bizonygatni, hogy mennyivel más ez az állítás, mint amit Makkai — nem egészen erőszakoltság nélkül — nekem akar tulajdonítani.

Kedvelt eljárása bírálómnak, hogy csonkán idézi megállapításaimat, rendre azok a nem lényegtelen részek maradnak el, amelyek arról vallanak: mennyire nem lezárt és megfellebbezhetetlen tényekként kezeltem állításaimat, s mennyire igyekeztem figyelembe venni a megállapítás érvényét „korlátozó tényezők”-et, amelyekre már az Előszóban utaltam. Makkai egy helyütt (99) a következő gondolatort és szöveget tulajdonítja nekem: „Egy XII. századi feljegyzésben S. szíglával jelölt Szent István-kori adományozót a szóban forgó meg nem nevezett helységnek csak a XIII. században feltűnő nevéből egy bizonyos Salával mint névadóval azonosítva kijelenti: „újabb bizonyosságot nyerünk arra, hogy egy-egy puszta személynéves hely nem szükségszerűen a helynévben foglalt személy életében nyeri el nevét”. Bírálóm nyilván mint lényegtelen kihagyta dolgozatomból a mondatkezdő „Ha ez igaz” szavakat (20), s csak onnan idézte a mondatot, hogy „újabb bizonyosságot nyerünk arra” stb. A feltételes jelentéstartalmú mellékmondat elhagyása egy csapásra kategorikussá változtatta az egyéként hipotetikus mondatot. Más helyütt (100) Makkai László szintén csonkán s ezáltal értelmében meghamisítottan idéz tőlem egy mondatot. A mondat egésze így hangzik: „Noha fenti példánk — alapvetően a vizsgálat szempontja és a forrásanyag jellege következtében, hogy ti. a kútfők általában nincsenek tekintettel a névadás körülményeinek tisztázására — a több ezer Árpád-kori és XIV. századi magyar falunak mindössze néhány százaléka terjednek ki, mégis [Makkai innen indítja az idézetet:] nagy biztonsággal megállapítható: a puszta személynéves helynevek keletkezése nem zárható le az ország nyugati felén a XII—XIII. század fordulóján, a keleti országrészben pedig a tatárjárás körüli években” (29).

Makkai László nagyvonalú fölényességgel intéz el bizonyítékokat: „Még kevésbé vehetjük tekintetbe azokat az eseteket, ahol ál »puszta személynévekről« van szó, mikor ti. a falu villa + személynév (pl. 1348: *villa Dyak*) alakban fordul elő első ízben, de későbbi említéseiből kiderül, hogy a XIII. századnál nem korábbi keletkezésű összetett típusú helynevet jelöl a latin forma (1403: *Dyakfalva*). Ilyeneket puszta személynévesnek feltüntetve, azaz tévesen, sőt megtévesztően sorol fel Kristó a 24—7. lapokon [példák következnek] . . . s még folytathatnók a felsorolást, de felesleges, mert az olvasó maga is megtalálhatja és leleplezheti ezeket az álbizonyítékokat” (102). A „leleplezésre” semmi szükség: dolgozatom 26. oldalán a Makkai által is elősorolt *terra Padar ~ Padarfelde, villa Jekel ~ Jekulfalva* stb. példák bemutatása után magam „lepleztem le” önmagam, amikor így fogalmaztam: „Ez utóbbi példákban a *terra* és a *villa* szavak a név testéhez is tartozhatnak, amelyeket a későbbi oklevelek *-földe* és *-falva* utótaggal magyar fordításban adtak vissza.” A tudományos tisztesség megkívánta volna annak hangoztatását, hogy itt nem téves, sőt megtévesztő adatok felsorolásáról van szó, hanem olyan adatokról, amelyekkel kapcsolatos nehézségeket a megbírált mű szerzője világosan látta, mi több: meg is fogalmazta.

Hogy itt komoly nehézségek vannak, azt Makkai László is elismerte: „Kétségtelen, hogy az »elsődleges« és »másodlagos« puszta személynéves helynevek összetévesztési lehetősége fennáll” (102), ahol elsődleges helynéven az eredendően puszta személynéves, másodlagoson pedig a *-földe, -falva* stb. utótagú alakból rövidült helyneveket kell érteni. A nehézséget magam is tisztán láttam, s dolgozatomban ennek hangot adtam. Jeleztem, hogy különböző névfejlődési módok azonos végeredménybe torkollása óvatosságra int (29). Más helyütt ezt írtam: bizonyos „földrajzi nevek . . . nem igazítanak el bennünket abban a kérdésben, hogy itt elsődleges vagy másodlagos keletkezésű puszta személynéves helynevekről van-e szó, ugyanis jelenleg még hiányoznak, illetve számunkra ismeretlenek

a XIV–XIX. század közti fél évezredből származó adatok, amelyek ezt eldönthetnék. Ez a körülmény arra hívja fel a figyelmet, hogy éppen a névfejlődési tendenciák irányainak biztos kijelölése szempontjából mennyire fontos lenne minél több késő középkori és újkori személy- és helynévi anyag közreadása, illetve ez a körülmény óvatosságra int abban a vonatkozásban, hogy pusztán az újabb kori helynévi alak ismeretében bizonytalanul visszakövetkeztethessünk e helynévi alak kialakulásának útjára” (29–30). Irigylem Makkai Lászlót, aki ebben a bonyolult kérdésben saját maga számára csalhatatlanul jut biztos érvényű „eredményhez”. Íme: „Elég gyakori eset ugyanis a XIII–XV. század folyamán, hogy eredetileg puszta személynéves helynevekhez *falva* utótag csatlakozik, vagy fordítva, a *falva* lekopik, és másodlagos puszta személynéves helynév keletkezik. Ilyeneket Kristó Gyula is idéz, pl. Máramarosból 1375: *villa Crich*, 1398: *Kerchwa*, 1411: *Kyrichfalva* (28). Az adott esetben Máramaros késői betelepülése igazít el bennünket, hogy a *Kerchwa* nem lehet »elsődleges«, csak »másodlagos« puszta személynéves helynév, s hogy a (különben ma is használatos) *Kricsfalva* volt az elsődlegesen adott helynév” (102). Irigylem Makkait, hogy ennyire biztos a dolgában. Magam ugyanis csak arra utalhattam munkámban, hogy a névadó Krics fia, Iván 1375-ben szerepel, de a *villa Crich* (illetve *Kerchwa*) alak puszta személynéves helynévvé minősítését illetően óvatosan nyilatkoztam, nem ítéltém azt „problémamentes”-nek, mivel a *villa Crich* alak a *-falva* utótagú földrajzi név latin fordítása lehet (28). Makkai a Kniezsa-féle névtipológia alapján mond biztos ítéletet. Kniezsa rendszere szerint a puszta személynévi helynevek az ország keleti részében nem keletkeztek a XIII. század közepe után, márpedig Máramaros jobbára ezt követő betelepülése eleve nem teszi lehetővé, hogy ott elsődleges puszta személynévi helynevekkel számolhassunk. Makkai azonban nem látszik tekintettel lenni arra a — Szabó T. Attila és mások által képviselt — nézetre, amely szerint a puszta személynéves helynevek keletkezése nem zárult le sem — nyugaton — a XIII. század elejével, sem — keleten — a XIII. század közepével, hanem egész történelmünk folyamán keletkeztek s ma is keletkeznek ilyen helynevek. Nagy megelégedettség töltheti el Makkait, hogy Kricsfalva példájából következtetve biztos ítéletet tud és mer mondani ebben a kérdésben. Én azonban megmaradok annál az óvatos álláspontnál, amelyet az általa megbírált 1976-os tanulmányomban elfoglaltam: a két datálási felfogás között feszülő ellentmondás megnyugtató feloldására „lényegesen nagyobb helynévi és főleg személynévi anyagra lenne szükség. Mert ebből a szempontból hiába tett közzé több száz puszta személynéves helynevet Szabó T. Attila jobbára a XVIII–XIX. századból . . ., ezek önmagukban még nem bizonyítják, hogy ezekben a századokban is keletkeztek, hiszen lehetnek rövidüléssel elaozott másodlagos nyelvi alakulatok is. Ugyanakkor módszertanilag is vitatható eljárás, hogy mert néhány esetben valóban igazolható a rövidülés ténye . . ., abból valamennyi újabb kori puszta személynéves helynévre egyetemlegesen következze az azok másodlagos volta” (16).

Nagy teret kap Makkai László ismertetésében az egyes helynevek névadó személynévi megállapítására tett kísérleteim bírálata. Többször is felemlíti bírálóm, hogy mivel „egy családban ugyanaz a személynév két-három nemzedékenként ismétlődik, a névadók tehát sokkal korábban is élhettek, mint Kristó Gyula feltételezi” (101). Vagy elkerülte Makkai figyelmét, hogy magam is számolok ezzel a lehetőséggel, vagy szándékosan hallgatta el azt, hogy ilyen mondatok olvashatók munkámban: „A mai Borsod megyei Mezőszemere . . . XIII. századi birókai közül egy Szemere nevet visel . . ., aki nemcsak az egykori névadó ős után kaphatta a Szemere nevet . . ., hanem akár maga lehet a falu névadója”, vagy: „A gömöri Otrokocs . . . kétségtelenül őrizheti egy XII. századi ős nevét, amely azután átszállt leszármazóira” (24). Nyomatékkal kell azonban hangoztatni, hogy ezek lehetőségek, feltevések, amelyek mögött nem áll konkrét adat. Makkai szerint egy sor esetben lehetséges, hogy „a családban korábban is éltetett azonos nevű személy, s ez esetben az is szóba jöhet névadónak” (101). Mely esetekben? Makkainak anyaggyűjtésem-

ből merítő példaanyaga arra mutat: ez a szempont rendre akkor bukkan fel, amikor az általam feltételezett névadó személy a Knieszsa-féle névtipológiai rendszer időhatárain túl fordul elő. Pl. „Damasa honti falu azonos nevű névadója [?] 1277—1325 közt szerepel. Hasonló nevű apja, vagy valamivel korábban ő maga is lehetett a névadó”, vagy: „1274-ben tűnik fel az ungi *Tiba* s egyúttal a talán névadójának tekinthető *Tiba* várjobbágy. Itt is visszaléphetünk 1270-re vagy esetleg egy hasonló nevű korábbi névadóra”, vagy: „bizonytalan a . . . pozsonyi *Csany* névadójának és az 1303-ban birtoklók *Csany* nevű apjának, a zalai *Vajda* névadójának és az 1322-ben ott birtoklók *Hetés* nevű nagyapjának, valamint a baranyai *Csoboka* névadójának és az ott 1331-ben feltűnő *Csoboka* apjának azonosítása” (101). Fejemre olvassa bírálóm: „Nem bizonyított egybevetés, hogy 1330-ban az említett baranyai *Rásló* az 1227-ben élt Mojs nb. *Rásló*tól vette nevét, s hogy az 1248-ban feltűnő *terra Cheley* névadója az, akinek házában (in domo Chelei prope Danubium) 1236-körül Kálmán halicsi király megfordult” (100—101). Olcsó válasz lenne Makkaitól annak bizonyítását kérni, hogy vajon Damasának, Tibának és másoknak az elődei ugyancsak Damasa, Tiba stb. neveket viseltek-e, s lehettek-e ezek a feltételezett hasonló nevű ősök egyszersmind névadók. A tudományos tisztesség úgy kívánta volna, hogy Makkai megemlítette volna: magam — dolgozatom tanúsága szerint — világosan láttam, hogy a névadó személyének megállapítása rendkívül nehéz művelet, az esetek nagy többségében csak valószínűség erejével bíró eredményhez vezet. Szabó T. Attila (A személynevek helyneveinkben. Klny. a [Magyar Néprajz] debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Néprajzkutató Intézetének II. Évkönyvéből, Debrecen, 1940. 8) teljes joggal állapíthatta meg: „ha birtoklástörténeti mozzanat révén keletkezett helynévről is van szó, nagyon ritkán lehet pontosan meghatározni azt, hogy ki volt a névadó”. Magam dolgozatomban rendre nem mulasztottam el ezt hangoztatni. Íme: „A XI—XV. századi oklevelek — hasonlóan a későbbi korok irataihoz — csak a lehető legkritikábban utalnak a névadó kilétére” (17). vagy: „a középkori oklevelek csak igen ritkán adják meg a névadó személyét” (18), vagy: „Amikor a következőkben kísérletet teszünk néhány XI—XIV. századi település névadójának megállapítására, a legtöbb esetben — a vázolt nehézségek következtében — nem a biztos, hanem csak a *valószínű* névadót tudjuk megjelölni” (19). Aligha lehet tehát tőlem megfellebbezhetetlen bizonyítékot kérni arra vonatkozóan, amit a forrásadottságok miatt szinte csak párját ritkító kivételként lehet elérni. Mindamellettt nem elégedtem meg a feltételezett névadó és a puszta személyneves helynév közti alaki egyezéssel, hanem minden esetben bevontam a vizsgálatba egyéb, birtoklástörténeti, települési és kronológiai szempontokat is. Arra törekedtem tehát, hogy olyan személyben találjam meg egy-egy puszta személyneves helynév névadóját, aki a névvel egyező alakot mutató területen vagy telephelyen birtokol(t) vagy él(t). A birtoklástörténeti és települési szempontot Makkai nem bírálja, annál inkább kritikában részesíti a kronológiát.

A kiindulópontot a Bodrog megyei Kalacsa névadójáról tett megjegyzésem jelenti: „A bodrogi Kalacsáról nevezték 1321-ben Éliást . . . , ugyanakkor 1320-ban szerepel Éliás comes fia, *Kalach*a . . . Nem feltétlenül kell arra gondolnunk, hogy e *Kalach*a személy a valaha élt névadó ős után nyerte nevét . . . , Kalacsa hely névadójának ezt a *Kalach*át is megtehetjük, bár aligha mindennapos eset, hogy az apa a fiáról elnevezett faluban lakik” (27). Makkai erre — talán nem tűnik szerénytelenségnek: tárgyyszerű — kommentár olvas-tán méltatlan és olcsó szellemeskedésbe kezd: „Még jó, hogy nem tekinthetjük mindennapos esetnek, mert különben a halál utáni elnevezés elméletéhez ezennel egy nem kevésbé különleges elméletet csatolhatnánk, azt ti., hogy egy apa a jövőben születendő fia eltervezett nevével nevezi el faluját, mintegy jóelőre »ráírva« örökösére a a birtokot. S akkor már miért ne lehetne »betervezt« unokák nevével is falut elnevezni?” (101—2). Kalacsa konkrét esete erre a szellemeskedésre aligha nyújt kellő és méltányos alapot, mindenesetre bírálóm eszmefuttatása jól mutatja: szívesen juttatna nekem — a halál utáni elnevezés

elmélete mellett — egy további olyan elméletet, amelynek — ha már a családi kategóriák kerültek szóba — apaságát nem vállalom. (Csak zárójelben jegyzem meg, arra igenis vannak példák, hogy egy-egy birtok előbb a birtokos apa, majd utóbb fia nevét viselte. A bihari Pata, illetve Ádám falu szukcesszív értelemben egyazon települést jelöli, Patának a fia Ádám volt. A szepesi Mika falu utóbb nevelt váltott, s Mika fiának, Urbánnak a neve nyomán Urbánfalva nevet vett fel, amint erre dolgozatom 23., illetve 24. oldalain utaltam.) S ha már a szepesi Mikát említettem, nem állhatom meg, hogy ne hivatkozzam bírálóm elmarasztaló megjegyzésére: szerinte az általam felmutatott Mika nem lehetett a település névadója, mivel a falu „neve 1246-ban, de Kristó által feltételezett névadója csak 1279-ben bukkan fel” (101). Ezen a ponton nehezen tudok szabadulni attól a gyanútól, hogy Makkai László még a vitatott helyeken sem az oklevelek szövegére, hanem a megbírált szerző példaanyagában szereplő adatokra támaszkodott. Magam a kérdéses helyet a következőképpen fogalmaztam: „A szepesi Mika falu (1246 . . .) már az 1240-es években annak a Mikának (1279 . . .) a nevét viseli, aki oklevélben csak évtizedekkel később bukkan fel” (24). Az 1279. évi okleveles adat kiadott szövegének (Fejér, CD VII. 2. 76) újbóli megtekintése után meggyőződtem: itt inkább Mika falu szerepel, semmint Mika személyről van szó. Mika személy neve kétségtelen bizonyossággal egy 1299. évi diplomában fordul elő (Fekete Nagy Antal: A Petróczy leváltár középkori oklevelei. Levéltári Közlemények 1930. 198: „Vrbanus comes filius Myke”). Annak ellenére nem tekintem kizártnak a Mika névadói voltáról kialakított feltételezést, hogy Mika falu 1246. évi előfordulása után a valószínű névadóról csak több mint fél évszázad elteltével, 1299-ből van adatunk. Mindenesetre Fekete Nagy Antal (A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 78) is e Mikát tekinti a falu névadójának.

Elutasítja Makkai László — sajátos érveléssel — azt a feltevést, ami a szepesi Csanta névadójára vonatkozik. Csanta település 1274-ben tűnik fel, névadóját mind Fekete Nagy Antal (A Szepesség, 74), mind magam abban a Csanta személyben keressük, akinek fiai 1345-ben szerepelnek. Makkai szerint „a XIV. századi viszonylag alacsony átlagéletkor ismertében az a Csanta, akinek 1345-ben fiáról van szó, 1274-ben aligha élhetett és adhatott nevet falujának; a névadó a hasonló nevű nagypapa vagy még távolabbi ős lehetett” (101). Nem érdektelen megjegyezni: feltevésünk igaza esetén újabb bizonyosságot nyerhetnénk arról, hogy pusztá személyneves helynév névadója a Kniezsa által megadott időhatáron túl, a XIII. század második felében élt. Nyilván éppen ezzel van összefüggésben, hogy Makkai itt a XIV. századi — egyébként közelebből aligha ismert — alacsony átlagéletkorra hivatkozik. De vajon miért nem hivatkozik a feltehetően hasonlóképpen alacsony XI–XII. századi átlagéletkorra akkor, amikor azt az adatot említem fel dolgozatom 21. oldalán, hogy a „veszprémi Padraggal már a veszprémvölgyi alapító oklevélben találkozunk (1020 k. . .), de csak az oklevél 1109. évi renovációjából derül ki, hogy a falu névadója az ekkor itt részbirtokos apja, Padrag lehetett (1109: *Octava villa est Podruc, in qua habet filius Podruc communem terram . . .*)”?

Még mindig a névadók és helynevek kronológiájánál maradva, Makkai azzal vádol: „még a neveltségesség kockázatát is” vállalom, csakhogy egy-egy helység minél későbbi keletkezését valószínűsítsem, s bírálóm Bez példájára hivatkozik. Bezről munkám 27. oldalán így nyilatkoztam: „A csanádi Bez (+ 1247/+ 1284/1572: *Beez, Bez . . .*) névadója 1296-ban Bez faluban él (*comite Nicolao dicto Turnus unacum filiis suis Michael et Bez vocatis de Bezy . . .*)”. Makkai ezt írja: „Ezerint Beznek 1296-ban legalább 70 évesnek kellett lennie, hogy 1247 előtt a maga nevével nevezze faluját, ez esetben viszont apja már nem igen élhetett volna 1296-ban, tehát megint csak a még meg nem született fiú „nevére írt” faluról lenne szó, ha józan ésszel nem gondolnánk arra a kézenfekvő megoldásra, hogy Turmus Miklós ispánnak az apját vagy nagypapját, esetleg távolabbi őst szintén *Bez*-nek hívták, s ő adott nevet a falunak, nyilván még a tatárjárás előtt” (102). Bírálóm ezúttal

nem figyelt fel arra, hogy dolgozatomban az 1247., sőt az 1284. évi dátum előtt + áll, ami az általános gyakorlat szerint az oklevél hamis voltának a jele. Ha bírálóm felütötte volna a szakmában közkezen forgó Szentpétery-féle kritikai jegyzéket, könnyen meggyőződhetett volna az átiró királyi oklevél hamis minősítésének igazáról (872. szám). Hogy mind a királyi oklevél, mind pedig az abban átiró káptalani oklevél durva hamisítvány, azt Karácsonyi János (A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902. 99–100. szám) már kimutatta, s megállapította, hogy a hamis diploma „legalább is a XV. század nyelvezetével ír”. Erősen kérdésesnek kell tehát tekintenünk, hogy 1247-ben létezett-e egyáltalán Bez falu. Bez településre az első hiteles, tehát biztos adat 1296-ból való, s ez az az oklevél, amely Bezy birtokosai sorában *Bez* nevű személyt említ (HO VIII. 364). Nincs tehát helye Makkai László gunyoros élcélődésének, hogy Bez és annak apja melyik évben hány éves volt, s hogy meg nem született fiú nevére kereszteltek volna birtokot. Tanulmányom állítását, hogy ti. a „csanádi Bez . . . névadója 1296-ban Bez faluban él” (27), továbbra is valószínűnek tekintem.

Makkai László nem kis erőfeszítést tesz annak érdekében, hogy a helynevek és névadók vonatkozásában a filius ante patrem képtelenségébe kényszerítsen, vagyis hogy olyan tévedéseken kapjon rajta, miszerint bizonyos helynevek már korábban léteztek, semmint általam feltételezett névadók éltek volna. Sok ezer adat gyűjtése, feldolgozása, fordítása, értelmezése kapcsán szinte természetszerűen csúszhatnak és csúsznak is be hibák, ám dolgozatom írásakor különös figyelemmel voltam arra, hogy ilyen képtelen állítások megtételére ne ragadtassam magam. Így pl. azért tekintettem el a baranyai Zebegény monostorának közelében lakó, 1290 táján előforduló *Zebeguen* névadóként való szerepeltetésétől, mert ehhez túlságosan későn kerül elő a forrásanyagban; Zebegény monostorára ugyanis az első adat már 1251-ben felbukkan. „Hasonló ok miatt nem tekinthető valószínűnek, hogy az 1267-ben szereplő *Hanta* örkanonoktól . . . vette volna nevét a már 1244-ben szereplő Hánta, a hántai prépostság székhelye” (18–19).

Számos más ponton is fűzhetnék megjegyzéseket Makkai László ismertetéséhez, de befejezésül elég lesz talán még egy körülményre utalni. A dolgozatomat nem ismerő olvasó könnyen arra a téves következtetésre juthat, hogy Makkai összes előhozott adataim bizonyítóerejét „megcáfolta”. Bírálóm ugyanis elmulasztotta annak érzékeltetését, hogy feltevéseimet az ismertetésben szereplő példaanyagnál jóval bővebb adatsorok segítségével igyekeztem valószínűsíteni. Ennélfogva ismertetésében az is homályban marad, hogy az általa elvitatott adatok a dolgozatomban felsorakoztatott adatoknak csak egy részét jelentik. E részek „nagysága” a különböző helynévtípusok esetében természetesen eltérő, de nagy általánosságban a példaanyagnak csupán egy kis részére, olykor elenyésző kisebbségére terjed ki. Feltevéseim elutasítása a jelenlegi kísérletnél mindenestre több sikerrel kecsegtetett volna, ha Makkai vagy arra vállalkozott volna, hogy adatanyagom túlnyomó többségét módszeres, korrekt és tudományosan megalapozott cáfolatban részesíti, vagy pedig arra, hogy új adatokat (továbbá új felvetéseket, új összefüggéseket) szálalál elő. Minden igyekezete arra irányult, hogy elhitesse az olvasóval, és különböző „trükkök” igénybevételével „bizonyítsa” is neki: „egy . . . »saját elmélet kedvéért« érveket kereső szerző hogyan bonyolódik állandóan önellentmondásokba” (105). Mivel azonban — s jobb híján e megjegyzésekben erre voltam kénytelen rámutatni — az ismertetés szerzője nem volt képes objektív képet rajzolni az ismertetés tárgyául szolgáló munkáról, ezért az olvasónak aligha tanácsos Makkai értékítéleteire hagyatkoznia.

Kristó Gyula

A nyelvtudomány műhelyéből

V. Ivanov: A szó, a szótag és a hang mennyiségi tulajdonságai a magyar nyelvben	227
Kassai Ilona: A magyar affrikátákról időtartamuk alapján	232

Szó- és szólásmagyarázatok

Takács Lajos: Hőlyezés	246
K. Pulló Margit: Barkácsol	248

Szemle

Kristó Gyula: A magyar névtudomány és az objektív kritika	250
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. Farkas Vilmos: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László: Magyar-írás helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)* 4 Ft]
4. Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. Vértés O. András: A beszédhibákról 1 Ft
6. Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. Bencédy József—Deme László: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-ságai 2 Ft
8. Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ara: 10 Ft

Évi előfizetés: 40 Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0236

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungssitzungen für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcanevének névtani voizsgálat*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Múzeion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieszsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*. Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971*. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilká János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0644 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Rácz Endre: Az állítmány egyeztetése a mennyiség-
jelzős alannyal

Péter Mihály: Szlang és költői nyelvhasználat

Dániel Ágnes: A szövegkoherencia kérdéséhez

Wacha Imre: József Attila: Tiszazug

Szabó Zoltán: Gondolatok a tárgyias-intellektuális
stílusról

Balázs János: Az általános és az alkalmazott nyelv-
szet az anyanyelvi oktatásban

Deme László: A szövegtan az anyanyelvi nevelés rend-
szerében

Fülei-Szántó Endre: Rendszer és élmény

Fülöp Lajos: Berze Nagy János, a nyelvjáráskutató

Károlyi Margit: Adalékok az í-zéshez Hajdúhadháztól

Farkas Vilmos: „Keleti eredetű nemzetközi elemek a
magyar szókincsben”

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Rác Endre</i> : Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategységen belül	257
<i>Péter Mihály</i> : Szleng és költői nyelvhasználat	273
<i>Dániel Ágnes</i> : A szövegkoherencia kérdéséhez	281

Íróink nyelve

<i>Wacha Imre</i> : József Attila: Tiszazug	293
<i>Szabó Zoltán</i> : Gondolatok a tárgyas-intellektuális stílusról	300

Nyelv és iskola

<i>Balázs János</i> : Az általános és az alkalmazott nyelvészet helye és szerepe az anyanyelvi oktatás korszerűsítésében	316
<i>Deme László</i> : A szövegtan, a szövegismeret és a szövegszemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében	332
<i>Fülei-Szántó Endre</i> : Rendszer és élmény	340

Nyelvjárásaink

<i>Fülöp Lajos</i> : Berze Nagy János, a nyelvjáráskutató	344
<i>Károlyi Margit</i> : Adalékok az <i>i</i> -zéshez Hajdúhadhárról	348

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Farkas Vilmos</i> : Mutatvány a „Keleti eredetű nemzetközi elemek a magyar szókinésben” című monográfiából	355
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Szavak és nevek	362
<i>Könyi Sándor</i> : Szentes környéki helynevek — Szentesről nézve	368

Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

104. ÉVFOLYAM * 1980. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategységen belül

1. Egy korábbi közleményemben (Nyr. 101: 385—402) megvizsgáltam az állítmány egyeztetését a *gyűjtőnévi alannal*. Azt tapasztaltam, hogy ilyenkor az egyszerű mondaton, illetőleg a tagmondaton belül — Deme László műszavával (MondszSaj. 39, 41 stb.): a mondategységen belül — a mai köznyelvben és irodalmi nyelvben szinte kizárólag egyes számú az állítmány, bár a régi nyelvben és egyes nyelvjárásokban nemegyszer többes számba kerül. Három egyeztetési típust különböztettem meg (i. h. 391; vö. NytudÉrt. 83. sz. 479—80):

1. Egyes számú alany — egyes számú állítmány; pl. *A nép beszél.*
2. Egyes számú alany — többes számú állítmány; pl. *A nép beszélnek.*
3. Többes számú alany — többes számú állítmány; pl. *A népek beszélnek.*

Ezeket a változatokat a következőképpen értékeltem: „Az 1. (alaki egyeztetéses) változat a legökonomikusabb; nem véletlen hát, hogy ez vált egyeduralmukodóvá a mai nyelvben. A 2. változat — amely értelmi egyeztetéses — a többes számnak az állítmányon való megjelölése miatt redundásabb, mint az első. A 3. változat — amely ismét alaki egyeztetéses — még ennél is redundásabb, hiszen kétszer is megjelöli a többes számot (az alanyon is, az állítmányon is).” (I. h.)

2. Az állítmánynak a *mennyiségjelzős alannal* való egyeztetése ugyancsak háromféleképpen alakulhat, de itt bonyolultabb a helyzet:

1. Egyes számú alany — egyes számú állítmány; pl. *Két ember jön.*
2. Egyes számú alany — többes számú állítmány; pl. *Két ember jönnek.*
3. Többes számú alany — többes számú állítmány; pl. *Két emberek jönnek.*¹

Az 1. változat a jellemző például a mai magyar nyelvre, a 3. változat pedig például a latinra vagy a németre. Az 1. változat tisztán alaki egyeztetéses, a 2. és a 3. változatban félig az alaki, félig az értelmi egyeztetés érvényesül. A 2. változatban az alaki egyeztetés a jelzős szerkezetben, tehát az alanyon belül áll fenn, s az alany és az állítmány között értelmi egyeztetés van. A 3. változatban az alany és az állítmány alakilag egyezik, az értelmi egyeztetés a jelzős szerkezeten belül megy végbe.

Információelméleti szempontból kétségtelenül az első változat a leggazdaságosabb megoldás; a második változat már redundásabb (a többes szám egy-

¹ Egyáltalán nem jellemző típusként s nem is a mennyiségjelzővel kapcsolatos indítékból egy negyedik változat is előfordulhat:

Többes számú alany — egyes számú állítmány; pl. *Két emberek jön.*

Erről a 4. 3. pont záró jegyzetében szólunk kissé részletesebben.

szeres megjelölésével), s még redundánsabb a harmadik (a többes szám kétszeres megjelölésével). Nyelvünk tehát ebben az esetben is takarékosan, hatékonyan bánt a rendelkezésére álló kifejezőeszközökkel. (Vö. NytudÉrt. 83. sz. 480.)

3. Ez a gazdaságosság elsősorban a mennyiségjelzős szerkezetben belüli egyeztetésen alapul; érdemes hát erre a problémára is kitérni (másutt talán majd részletesebben foglalkozom vele).

3. 1. A magyarban — mint ismeretes — a többséget kifejező mennyiségjelző után általában *egy es szám* ban marad a jelzett szó (pl. *sok ember*). Károly Sándor (Jelt. 31—2) szerint nyelvünkben ilyenkor a kommunikáció logikája érvényesül a tárgyi összefüggések logikájával szemben.

A magyar mennyiségjelzős szerkezetek egyes számának ökonomiájára már Sylvester János rámutatott (CorpGr. 24; vö. Balázs: Sylvester János és kora 221). Kiemeli a magyar szerkesztésmód gazdaságos voltát egyebek között Verseggy (Anal. 1: 184—5), Fogarasi (MNYt. 142), Riedl Szende (MNyszet 1: 138), Paul (Prinz.⁴ 273), Simonyi (MNYelv.² 209), Jespersen (Mankind, Nation and Individual 117—8, vö. Zsirai: Msn. 3: 43—4; továbbá The Philosophy of Grammar⁷ 208, vö. Fodor: NyK. 64: 261)²; újabban pedig — Károly Sándoron (i. h.) kívül — Lotz János (NytudÉrt. 58. sz. 251, 83. sz. 347). (Vö.: Dezső: ÁltNyelvTan. 6: 143; Szerebrennyikov: Obscseje jazikoznanyije 3: 239—40; Rácz: MNYTK. 149. sz. 43—4.)

3. 2. Mindamellet a régi magyar nyelvben gyakori volt az a jelenség, hogy a mennyiségjelző után a jelzett szó *többes szám* ba került. Ennek oka egyrészt nyilvánvalóan a latin nyelv hatása, másrészt olykor értelmi egyeztetéssel is számolhatunk (vö.: Simonyi: Jelz. 64; Losonczy: A magyar nyelv a XIV. század közepétől a XVI. század végéig 20, A magyar nyelv 1600 óta 22; Klemm: TörtMondt. 292; Fülöp: Incogruentia-jelenségek a mátraalji palóc nyelvjárásban [a továbbiakban: Incongr.] 40—1 = MNYj. 4: 57—8; Berrár: TörtMondt. 122, MNYT. 452—3; Bárczi: A magyar nyelv életrajza¹ 186; Abaffy: MNY. 60: 155—61; stb.). Így gyakori ez a többeshasználat a Jókai-kódexben (Károly Sándor: A Jókai-kódex mondattana. Kézirat. Budapest, 1947. 53; vö. uő.: MNY. 57: 159), a Huszita Bibliában (Bogner: A Bécsi-, Münchener- és Apoc-kódex mondattana 62—3; Hámosi: Pais-Eml. 220), a Döbrentei-kódexben (Pál Antal: A Döbrentei-codex nyelvi sajátosságai 47), a Nádor-kódexben, főleg a *sok* és a *minden* jelző után (Zoltvány: NyK. 19: 42—3), a Keszthelyi Kódexben, elsősorban a *sok*, de a *minden* jelző után is (Kardos: A Keszthelyi Codex alaktana és mondattana 55—7), a Tihanyi Kódexben a határozott és a határozatlan számnevek után egyaránt (Kausch: A Tihanyi Codex nyelvezete 74), hasonlóképpen Pesti Gábor Újtestamentum-fordításában (Kocsner: Pesthy Mizers Gábor „Új testamentumá”-nak mondattana 37), Telegdi munkáiban (Gácsér: NyF. 18. sz. 58), Wathay Ferencnél (Abaffy: MNY. 60: 157—61) és XVI. századi levelekben is (Abaffy: i. h.). Tinódi „a *sok* számjelző és egyéb számnevek után a szerint váltogatja az egyes- vagy többesszámot, amint az a rímnek megfelel” (Fajcsék: Hagyományossá vált mondatképletek ... 34).

² Jespersen ugyan úgy nyilatkozik, hogy ő Simonyival ellentétben tartja logikusnak a magyar számnévi jelző után az egyes szám használatát; de Fodor István (i. h.) találóan jegyzi meg, hogy Simonyi az idézett helyen (UngSpr. 258) „lényegében ugyanazt mondja, mint Jespersen”.

Szívósan tartja magát ez a egyeztetés — váltakozva az egyes számúval — a későbbi századokban is, megfigyelték például Káldinál (Kis Ignác: AkNyÉrt. 11/8: 19), Pázmánynál (uő.: NyK. 15: 210—1), feltűnik néha Zrínyinél (Vass: Nyr. 12: 546), előfordul Gyöngyösinél (Simonyi: Jelz. 64), Apáczainál (Deme: MNy. 56: 30), Bethlen Gábornál és Kemény Jánosnál (Bánhidi: MNy. 57: 195), Apor Péternél (Barcza: Nyr. 24: 409); Faludinál (Simonyi: i. h.), Mikesnél (uo. és Klemm: TörtMondt. 292), de még Báróczinál, Dugonicsnál (Simonyi: i. h.), Fazekasnál és Csokonainál is (Maday: NyF. 56. sz. 22, ő főleg határozatlan számnévi s hasonló jelentésű főnévi jelzőkkel kapcsolatban idéz példákat; vö. még Tompa: A művészi archaizálás 70, 195, 212). Tompa azonban a reformkor nyelvéről írva (RefNy. 390) már arról számol be, hogy „az idegenszerűség lassú eltűnése jellemzi a számjelzős szerkezetek egyeztetését is”, de azért még jó néhány esetet tud idézni a többes számú egyeztetésre Berzsenyitől, Kisfaludy Károlytól (vö. Klemm: i. h., ő Kisfaludy Sándortól is hoz fel idevágó példát), Vörösmartytól, Gaál Józseftől, Kölcseytől és Jósikától. Ezek némelyike azonban már stilisztikai indítékú, archaizáló grammatikai forma (vö.: Lehr: MNy. 7: 369; Tompa: A művészi archaizálás 57, 102, 214 stb.).

Érdekes, hogy még Petőfitől sem idegen a többes szám az ilyen kifejezésekben: *több olyan verseket, számos egyebek*; mint Martinkó megjegyzi, ez az egyeztetés „az irodalmias-iskolás nyelvtani gyakorlatra mutat” és „azon kevés pontok egyike . . ., melyekben Petőfi az irodalmiasabb, könyvüzibb forma mellé áll” (A prózairó Petőfi 338). Feltűnően sűrűn fordul elő a többes szám efféle használata Arany verseiben, részben archaizmusként vagy népies fordulatként (vö.: Varga: Nyr. 29: 356—7; Kertész: NyF. 21. sz. 27 = Nyr. 34: 120; Tompa: RefNy. 390), sőt prózai műveiben is, itt elsősorban a *minden*, továbbá a *legtöbb*, *némi*, *némely*, *kevés* után (Tóth Gyula: Arany prózájának a szófüzése 7—8). Archaizmusként természetesen a XX. századi irodalmi nyelvben is találkozunk vele (Tompa: A művészi archaizálás 218, 221, 258, 260; Balogh: MMNyKk. 349; stb.).

3. 3. Érdekesen alakult a mennyiségjelzős szerkezetbeli egyeztetés dolgában régebbi nyelvtaníróink állásfoglalása. Sylvester — mint említettük — az egyes szám pártján volt, hasonlóképpen Pereszlényi Pál is (CorpGr. 433). Geleji Katona István, a nyelvtani logika bajnoka a többes szám mellett szállt síkra. Idézzük idevágó nyilatkozatát: „A' *singularis numerus*okat, a' *pluralis*októl igen meg kell különböztetni, és az egyről szóló igéket *singulariter*, s' a' többekről szólókat pedig *pluraliter* kell ki-mondani. Mint: *két emberek; tizen-két Apostolok; hetven Tanítványok; tiz, husz esztendő* etc. Nem: *két ember mégyen vala fel; a' 12 Apostol együtt lévén; a' 70 tanítványt ki-küldvén; tiz, husz esztendő el-mulván* etc. a mint hallok hogy a közfég szoll; melly egy igen nagy vétkeffég a' mi nyelvünkben.” (CorpGr. 314).³

³ Azok között a grammatikusok között, akik Geleji Katona nézetéhez csatlakoztak Szőnyi Nagy Istvánt is emlegetni szokták; vö.: „Katona István (1615) és Szőnyi Nagy István (1695) a többes-szám mellett kardoskodnak” (Kiss Ignác: NyK. 15: 210; hasonlóképpen: Abaffy: MNy. 60: 155). Szőnyi Nagy István azonban „Magyar oskolá”-jában (CorpGr. 585—604) nem nyilvánít véleményt erről a kérdésről, csupán a gyakorlatban követi Geleji szabályát. Így helyesen állapítja meg róla Joannovics (s az ő szavait értik félre később): „Ez Katona István szabálya szerint beszél. »Magyar Oskolája« tele van többes számokkal; pl. *öt vocálisokkal consonáló öt syllabákkal*. — *tizen két betűkkel*, stb. A *két Vocalis a á* között *há ny Consonánsok*? Egyszer mégis kérdi: *Há ny Consonáns követi hátúl?*” (Nyr. 3: 294).

Molnár Albert (CorpGr. 259) már korántsem volt ilyen merev: mindkét egyeztetési formát lehetségesnek tartotta. Hasonló a véleménye Kövesdi Pálnak (i. m. 576), bár ő a többes szám használatát gyakoribbnak mondja. Révai (ElGr. 279) úgy nyilatkozik, hogy az egyes számú egyeztetés mellett a többes számú a későbbi fejlemény, s a világos és nyomatékos közlést ez elégíti ki. Mások azonban vele egyidőben már az egyes számú egyeztetés felé hajolnak, így például Pápay Sámuel (A' magyar literatúra' esmérte 230). Versegly pedig határozottan az egyes szám pártjára áll (Anal. 1: 184—5, 2: 99—100, 113, 139, 155—6; Gr. 149—50; vö. még: Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre 174, 197, 207—8, 228, 232), s az élő nyelvszokás alapján az egyes számú egyeztetést tartja a nyelvi normának. Kassai kimondottan visszaélésnek nevezi a többes szám használatát, még a *háromkirályok* esetében is (Magyar nyelv-tanító könyv 417). Ám még a XIX. század közepéről is idézhetni olyan nyilatkozatokat, amelyek — elsősorban és kimutathatóan Révai nyomán — bizonyos esetekben helyénvalónak ítélik a többes számú egyeztetést (Fogarasi: MNyt. 142; MNyR.¹ 269; i. m.² uo.; Szvorényi: Nyt.² 266; érdekes, hogy ugyanő kevésbé engedékeny s határozottan az egyes szám mellett szól a Magyar ékes szókötésben, 107). A többes szám használatát megrovó későbbi nyilatkozatok közül hadd utaljak most csupán a Szarvas Gáboréra (Nyr. 24: 503). (Vö. mindezzel: Joannovics: Nyr. 3: 293—5; Kiss Ignác: NyK. 15: 210; Révész: Nyr. 36: 10—1; Simonyi: Jelz. 64—5; Klemm: TörtMondt. 292; Abaffy: MNy. 60: 155—6; stb.)

3. 4. A m a i i r o d a l m i n y e l v b e n (az említett archaizáló és népies formák kivételével), továbbá a k ö z n y e l v b e n a jelzett szó a többséget kifejező mennyiségjelző után szinte kivétel nélkül e g y e s s z á m b a kerül. Am a *némely* s különösen az *összes* és a *többi* jelző mellett — sajátos, részben nyelvtörténeti, részben jelentéstani okokból — az egyeztetés ma is ingadozik, bár az egyes szám használata ezekkel kapcsolatban is terjedőben van (Az *összes*-re vonatkozólag vö.: Balassa: PestiHNyr. 89, MNyelvK. 345; Balogh: MMNyKk. 349; Beke: Nyr. 74: 221—2; Bencédy: Nyelvművelő tanácsok 106—7; W. Bíró—Grétsy—Kemény: Hivatalos nyelvünk kézikönyve² 251—2; Elekfi: MNy. 51: 349—54; Ferenczy: AnyÖrj. 106—8; Grétsy: AnyKal. 176; G. Z.: MNy. 20: 104; Horváth J.: Msn. 17: 2; Imre: MNy. 49: 156—65, MMNyR. 2: 282, Nyelv^h.⁴ 276, NyelvmLev. 237—9, ÉdAny.³ 311—2; Joannovics: Nyr. 3: 295; Klemm: TörtMondt. 292; Nagy J. Béla: Msn. 2: 22, Egy emberöltő nyelvünk védelmében 54—5; Prohászka: Nyr. 72: 187—8; Rácz: Mai magyar nyelvünk 58, MNyTK. 149. sz. 44; Rubinyi: Nyr. 75: 434, 436; Simonyi: Nyr. 33: 480, 35: 48, Jelz. 64; Szerk.: Msn. 12: 64; Szemere—Szende: Magyar nyelvtan¹ 196; Tolnai: MNy. 5: 33—4; Tompa: NyFK. 96—7, MűszNyr. 29; stb. — A *többi*-re vonatkozólag vö.: Budenz: MNyszet. 6: 49—51; Lehr: MNy. 7: 369; Melich: MNy. 12: 118—22; továbbá Bencédy: i. m. 106—7; W. Bíró—Grétsy—Kemény: Hivatalos nyelvünk kézikönyve² 303—4; Deme: Nyr. 84: 435; Joannovics: Nyr. 3: 295; Imre: Nyr. 77: 212—8, MMNyR. 2: 282, Nyelv^h.⁴ 276; Kertész: Nyr. 42: 452—3; Rácz: Mai magyar nyelvünk 58, MNyTK. 149. sz. 44; Ruzsiczky: Nyr. 85: 173; Szemere—Szende: i. m. 196; Tompa: MűszNyr. 29; stb.) — Egyéb esetekben egészen kivételes a köznyelvben a többes szám; pl. *minden körülmények között, minden idők legnagyobb zenésze, háromkirályok, mindenszentek* (Imre: MMNyR. 2: 282).

3. 5. A m a g y a r n y e l v j á r á s o k n a k a régebbi, de a mai kutatói is sűrűn találkoznak a mennyiségjelző jelzett szavának t ö b b e s s z á m ú használatával, vagyis az értelmi egyeztetéssel, elsősorban a határozatlan szám-

nevek, különösen a *sok* meg a *több* után (vö.: Dongó: A kiskunfélegyházi nyelvjárás 27; Fülöp: Incongr. 41–2 = MNyj. 4: 58, Mátraalja: Gyöngyös és vidéke; Gálffy: MNyj. 22: 17–9, Marosmagyaró; Inczeffi: Abafája és vidékének nyelvjárása 25; Kálmán: I. OK. 6: 435–6, Nyelvjárásaink 57, 58, a palócság és az északkeleti nyelvjáróterület; Maday: NyF. 56. sz. 22, Hajdúság; Penavin Olga: NytudÉrt. 79. sz. 41, Szerémség; Radványi: Ipolyszalkai nyelvjárás 37; Szendrey: NéNy. 2: 285, Szeged; Törös: A beregszászi nyelvjárás 25; Viski: Nyr. 42: 255, Szalonta; Zolnai Gy.: Nyr. 30: 280, Fejér m.). — Fülöp, aki — Abaffy Erzsébeten (MNyj. 60: 155–61) kívül — legrészletesebben foglalkozik ezzel az egyeztetéstípussal, a következő mennyiségjelzőket sorolja fel: *annyi, egész* 'valamennyi', (*egy*) *csomó, minden, mindenféle, összes, rengeteg, sok, sokféle, több, többféle* (i. h.). A jelenségre nyelvjárástörténeti adatokat is idéz, a XVI. és XVII. századból. Ugyancsak nyelvjárástörténeti adatként értékelhetők Abaffy Erzsébetnek már említett példái XVI. századbeli Sopron megyei forrásokból, a *sok, több, minden* jelzővel kapcsolatban (i. h. 157–61). — Nem utal megfigyelésében a határozatlan számnévre, de példáival csak az ezek melletti többes számot illusztrálja Gyepes (A gyulai nyelvjárás 29), Konsza (NyF. 75. sz. 26, Nagybacon) és Nagy József (A csökölyi nyelvjárás 17).

Más nyelvjáráskutatók határozatlan és határozott számnévek mellett egyaránt találtak többes számú jelzett szóval (Kenéz: A mezőberényi nyelvjárás 23; Szabó István: Koltó szatmárvármegyei falu nyelvjárása 27). A számnév jellegének feltüntetése nélkül ilyen példák szerepelnek Csefkő—Molnár (Nyr. 27: 410, Ada) és Jenő Sándor (Nyr. 28: 255, Érmellék) nyelvjárási feldolgozásában is. Abaffy is közöl néhány szórványos példát a határozott számnév utáni többes számról (i. h. 161). — Csak határozott számnév utáni többesre hoz fel adatot Szarvas (Nyr. 5: 564, Szlavónia).

Érdekes, hogy Kéki (Nyr. 30: 317) a népmeseegyűjteményekből idézett többes számú szerkezeteket (pl. *sok, számos esztendőket*) nem értelmi egyeztetés, hanem latinus formának tekinti. Hasonlóképpen vélekedik a *sok, számos, pár és két* jelzők utáni többes szám használatáról Oláh (NyF. 26. sz. 20, Debrecen; vö. még Törös: i. h.). Simonyi is (Jelz. 64) a latinosságok sorába iktatja a népdalokból idézett *hat katonák, négy hajdu katonák* szerkezetet, míg egyéb hasonló népnyelvi példáit értelmi egyeztetésnek mondja (i. m. 63–4).

3. 6. A mennyiségjelzős szerkezetek egyeztetési kérdéseinek ez a futólagos (és hézagos) áttekintése mindenképpen szükséges volt ahhoz, hogy részletesebben megvizsgálhassuk a mennyiségjelzős alany és az állítmány kongruenciájának korábban említett változatait, főleg a legredundansabbat, a 3. jelzésűt, ahol az alany és az állítmány egyaránt többes számban van.

4. A mennyiségjelzős alany és az állítmány egyeztetésének ez a legredundansabb változata, tehát a *két emberek jönnek*-féle szerkezet természetesen ott fordul elő legsűrűbben, ahol a jelzős szerkezetbeli egyeztetésben is leggyakoribb a *két emberek* változat, azaz a régi nyelvben és a nyelvjárásokban.

4. 1. A régi nyelv ide tartozó adatai részben idegenszerűségek, a latin mintát követik, így a Huszita Bibliából valók is (vö. Hámosi Antónia: Pais-Eml. 220): pl.: „*mégölétettén*” Sufifban *harō zaz feufiac: interfecti sunt* in Susis *trecenti viri*” (BécsiK. 69); „*z kouētec otèt foc gölēkezētec: Et secutae sunt eum turbae multae*” (MünchK. 10va); „Mert ő kezében *vadnak* földnek *menden vegi*: Quia in manu eius *sunt omnes fines terrae*” (AporK. 55). Más kódexekben is sűrűn

előjön ez a latinosság; pl.: „*Es ziletenek neki het fiai. es három leány: Natique sunt ei septem filii et tres filiae*” (DöbrK. 511; vö. Pál Antal: A Döbrentei-codex nyelvi sajátosságai 47); „*Yme keet angelok fenes ruhában. meg allapanak ev mellek. Ecce duo angeli fulgenti veste steterunt iuxta eas*” (CornK. 54v); „*Meg kernekeztenek engemeth sok borynok. Circumdederunt me vituli multi*” (KeszthK. 39; vö. Kardos: A Keszthelyi Codex alaktana és mondattana 55–7); „*ez uilagon han orzagok uonanak*” (TihK. 48; vö. Kausch: A Tihanyi Codex nyelvezete 74); stb. Később is folytatódik ez a latinos szerkesztésmód; pl.: „*Keet emberek menenek fel a templomba. hogý imatkoznak: Duo homines ascenderunt in templum, ut orarent*” (Pesti: NTest. 161b; vö. Simonyi: Jelz. 64; Kocsner: Pesthy Mizers Gábor „Új Testamentumá”-nak mondattana 37). Mindamellett olyan régi adatok is feltűnnek ebben a típusban, amelyek kétségtelenül értelmi egyeztetések: „*kit minden madarac megfertezténec. supra quam omnis avis sedet*” (BécsiK. 116; vö. Abaffy: MNy. 60: 161). Az értelmi egyeztetés persze voltaképpen az alanyon, a mennyiségjelzős szerkezeten belül érvényesül, s az állítmány már alaki egyeztetéssel kerül többes számba, a többes számú alany mellett.

Valószínű, hogy — főleg a nem fordítás jellegű művekben — a latin hatás mellett az értelmi egyeztetés ugyancsak közrejátszott későbbreol adatolt efféle szerkezetek létrejöttében is, különösen határozatlan számnévi jelzős alanyok esetén (de olykor határozott számnévvvel kapcsolatban is); pl.: „*Sok zoksegým vannak, es Sok fizetesým vannak*” (1577-ből; Házi: SoprLev. 100; id. Abaffy: i. h. 158); „*Csak négy magyar vitézők meghalának*” (Tinóditól id. Fajcssek: Hagyományossá vált mondatképletek . . . 34); „*minden dolgok veghez mentek*” (Gyöngyös, 1626, id.: Fülöp: Incongr. 41 és MNy. 4: 58); „*De a' Kereftyének ködött-is sok Tévelygék támadtak a' Fel-támadás-felől*” (Káldi: Pred. 1: 545; id. Kis Ignác: AkNyÉrt. 11/8: 19); „*Négy kívált-keppen-való nagy okai vannak*” (Pázmánytól id. Kiss Ignác: NyK. 15: 211); „*gyűltek minden felől elé az sok szolgálk*” (Apor: MetTranss. 320; vö. Barcza: Nyr. 24: 409); „*Vagynak benne legalább száz ugró kutak*” (Faluditól id. Simonyi: Jelz. 64, ó latinosságnak mondja); „*Néhány zöld ingesek agybafoébe verék*” (Fazekastól id. Klemm: TörtMondt. 292); „*Minden udvarok tele lesznek*” (Csokonaitól id. Maday: NyF. 56. sz. 22); „*Több törökök lejönnek*”; „*Ezer könnyes szemek reád tekintenek, ezer sebes keblek hozzád sohajjanak*” (Kisfaludy Károlytól id. Klemm: TörtMondt. 292); „*magok a két gyilkosok érzik*” (Vörösmartytól id. Tompa: RefNy. 390, ó latinos többesnek mondja). Az efféle példák egyike-másika már archaikus stílushatású is lehet, sőt Kazinczynál a vizsgált szerkesztésmód az archaizáló stílusutánpást is szolgálja. Tompa írja Kazinczyról: „Többfajta archaizáló stílusváltozatot is köszönhetünk neki, s a maga kortársait szintén nagy becsvággyal utánozgatta. Így Fábchich című epigrammájának első szavaiban az az névelő, a mennyiségjelzős [s tegyük hozzá: az ennek következtében fellépő alany—állítmányi] kongruencia s a zordon szó valószínűleg épp a régiességekben tobzódást emeli ki a gyöngébb vénájú költő nyelvéből: »Az kilencz Szüzek zordon | Citerát adtak kezembe . . .«” (A művészi archaizálás 214).

Igen gyakori a két emberek típusú szerkezet (akárcsak a két ember-féle jelzős szerkezetbeli egyeztetés) Arany János költői nyelvében, részben archaizmusként. Számos példát hoz fel rá Varga Károly (Nyr. 29: 356–7); lássunk néhányat belőlük (az idézeteket Varga helyesírásával közlöm): „*Így veszének el sok hercegek, királyok*” (Rózsa és Ibolya); „*Csöndes fiókban tartalak, hol nincsenek több aranyok*” (Aranyaaimhoz); „*Minden fejedelmek mint egy köfal*

állnak a te fiad mellett” (Csaba); „Lebbenő szárnyaim e két könnyű karok” (Álom — való); „Tizenegy királyok, hódolt fejedelmek idegyűlnek hozzám” (Toldi szerelme). Ez a szerkesztésmód Tompa József megfigyelése szerint „a népies költői nyelvben sem hat mindig idegenszerűen. Így a Toldiban sem: »Hányféle dolgok nem jutottak eszébe»” (RefNy. 390). — Aranynak a prózájában is feltűnnek hasonló szerkezetű mondatok; pl. „Az ördög és minden szentei vi-gyenek el” (id. Tóth Béla: Arany prózájának a szöfűzése 8).

Századunk irodalmi nyelvében jobbára csak archaizmusként találkozunk vele; így például Adynál: „Két halottak csak feküdtek, Két hajdani szeretők” (id. Tompa: A művészi archaizálás 260). Ugyancsak Tompa (i. m. 258) állapítja meg, hogy egy Rab Zsuzsa által fordított régi orosz egyházi énekekben „a hasonló magyar folklór archaikus egyeztetése és igealakja is sokat megéreztet az eredetinek mai stílushatásából: »Három földi cárok | útnak indulának»”. — Abban a zárt korpuszban, amelyet tüzetesen, statisztikailag is feldolgoztam, szintén akadt egy példa ennek az egyeztetési típusnak egyházas-archaizáló használá-tára: „Sok pásztorok lettek már királyok — tette hozzá a pártiárka” (Heltai 37).⁴

4. 2. Mint említettük, a régebbi, sőt a mai nyelvjá-r á s o k b ó l is kimutatható a két emberek jönnek, sok emberek jönnek típusú alany—állítmá-nyi egyeztetés. Ez a szerkesztésmód általában úgy keletkezik, hogy az ugyanott előforduló két emberek, sok emberek-féle mennyiségjelzős szerkezetbeli értelmi egyeztetést meghosszabbítják — már mint alaki egyeztetést — az állítmány felé akkor, ha a mennyiségjelzős szerkezet alanyként szerepel (vö.: Gálffy: MNyj. 22: 13; Abafája és vidékének nyelvjárása 25; Kálmán: I. OK. 6: 435—6 és I. OK. 29: 38). Népköltészetbeli előfordulásai esetén talán latinizmussal is számolni lehet (Kéki: Nyr. 30: 317; Simonyi: Jelz. 64). Az értelmi egyeztetést és annak alaki következményét mindamellettszükségtelen kontaminációval magyarázni, ahogy Maday teszi „a hajdúk beszédé”-ről szólva: „ipp’ a mi ka-punk előtt maséroztak el a sok katonák” (NyF. 56. sz. 22). „Alig hihető — írja —, hogy ez a sajátság latin hatás eredménye; inkább a jelzős és jelzőtlen szerkezet összezavarása; kapunk előtt maséroztak el a katonák + kapunk előtt maséro-zott el a sok katona” (i. h.). — Mint az 5. pontban látni fogjuk, efféle magyará-zathoz inkább a két ember jönnek, sok ember jönnek típusú egyeztetéssel kapcsola-tban szoktak fordulni, de ott sincs rá különösebb szükség.

Mint várható, a most tárgyalt egyeztetési típussal a nyelvjárásokban elsősorban a határozatlan számnévi, főleg a sok jelzős alany mellett találko-zunk: „Sok kis diákok mēntek a templomba” (Dongó: A kiskunfélegyházi nyelv-járás 27); „ot vānnák ā sok vásálnyivālók is még” (Fülöp: Incongr. 42 = MNyj. 4: 58, Gyöngyöspüspöki); „sok vitéz királyfiak, bárók, hercegek, szerencsét próbáltak” (Gálffy: MNyj. 22: 13, Marosmagyaró); „sok házák léiktek” (Kálmán: I. OK. 29: 38, palócság); „sok juhái vadnak” (Konsza: NyF. 75. sz. 26, Nagy-bacon); „Sok nípek vótak ott!” (Oláh: NyF. 26. sz. 20, Debrecen); „Sok emberek gyűttek” (Penavin Olga: NytudÉrt. 79. sz. 41, Szerémség); „Vótak ott sok tehe-nek a rétēnn” (Radványi: Ipolyszalkai nyelvjárás 37); „sok bátyáim vannak” (Szabó István: Koltó szatmármegyei falu nyelvjárása 27); „Sok szép ifjak meg a földön hevernek” (Szendrey: NéNy. 2: 285, Szeged); „csudálkoztak a sok nípek” (Viski: Nyr. 42: 255, Szalonta). — Természetesen más határozatlan számnév vagy számnévi névmás is lehet az alany jelzője: „most ā kórhāzbā is rēngeteg

⁴ A tüzetesen feldolgozott zárt korpuszt s az ide tartozó egyes források rövidítéseit l. Nyr. 101: 388—9 3. j.

gyomrosok vannak” (Fülöp: i. h., Gyöngyös); „*A tömérdek gondok uralkodnak rajtam*” (Erdélyi J. népköltési gyűjteményéből id. Kéki: Nyr. 30: 317); „*nihán csürkéim vótak*” (Konsza: i. h.; vö.: Fülöp: Incongr. 40 = MNyj. 4: 57; Kálmán: Nyelvjárásaink 57; Klemm: TörtMonDt. 292); „*töttek esmét egy nyihán napak*” (Inczeffi: i. h.); „*az összes kölcsönök it hálgnának a fiógbá-é*” (Fülöp: MNyj. 4: 58, vö. Incongr. 42, Gyöngyös); „*az egész boszorkányok be vannak gyúlve az asztal megé kereken*” (Gálffy: MNyj. 22: 15, Marosmagyaró); „*Ott osztán összegyűnnek annyi emberek*” (Bacsó: NyF. 37. sz. 31, Adavidék); „*ánynyi borzasztó bájok vannak*” (Fülöp: Incongr. 41 = MNyj. 4: 58, Gyöngyös-halász); „*Ahá gazdák itthum marattak*” (Kenéz: A mezőberényi nyelvjárás 23). — Olykor határozott számnévi jelző esetén is megfigyelhetni: „*akkor a kiráj finak két testvérei is mék házasottak*” (Nyr. 3: 323, Dunaalmás; vö. Simonyi: Jelz. 64); „*Hat katonák megtámadtak, Kardjaikkal megszabdaltak*” (NépkGy. 3: 108; vö. Simonyi: i. h.; ő latinizmust lát benne); „*Mer este felé mindig méggyűnnek az én hét vadludgyaim*” (Nyr. 3: 468, Görbő, Tolna m.; vö. Simonyi: i. h.); „*Láttam ety kocát, vótak vaty tisz fiaii*” (Kenéz: i. h.); „*Elvezették a tizenkét tolvajok ötet egy nagy gazdag udvarba*” (Gálffy: MNyj. 22: 13, Marosmagyaró).

Már tulajdonképpen az értelmezős implicit alany és az állítmány egyeztetésének körébe vágnak ezek az előbbiekhöz hasonló szerkesztési példák: „*Méyntünk a vonaton több ijen embérek*” (Gyepes: A gyulai nyelvjárás 29); „*abba [ti. a várba] belemögyünk sok gyerökök*” (Nagy József: A csökölyi nyelvjárás 17).

4. 3. Mai irodalmi és köznyelvünkben a szóban forgó egyeztetési típus csak ott nem sérti a normát, ahol a mennyiségjelzős alany, vagyis a mennyiségjelzős szerkezet többes száma már eleve elfogadható, tehát az *összes* és a *többi* jelző után; pl. „*Az összes fiúk eljöttek*” (bár gyakoribb így: „*Az összes fiú eljött*”);⁵ „*A többi fiúk is eljöttek*” (itt is szokásosabb ez: „*A többi fiú is eljött*”). (Vö. pl. Joannovics: Nyr. 3: 297; de: Szerk.: Nyr. 74: 222.) — A tüzetesen feldolgozott korpuszban mindössze három idevágó példa akadt, mindhárom a szépirodalom nyelvéből: „*Milyen boldogok voltak a többi gyerekek . . .*” (Babits 28); „*A társaság többi tagjai heverve, guggolva, állva kibicelnek a játszamához . . .*” (Nagy 70); „*a többi utasok — néhány asszony meg egy mezítlábas gyerek — hallgatják*” (Nagy 38).

Más esetben nyelvi hibának minősül az ilyen egyeztetés: „*az eddigiekhez képest sokkal több magyar gyártmányú gyógyszerek kaphatók*” (id. Bencédy: Nyelvművelő tanácsok 106); „*jelentős mennyiségű bankjegyek hullottak ki belőle*” (id. uo.); stb.

Ha az alany olyan mennyiségjelzős szerkezetből alakult többes számú összetétel, mint a *mindenszentek*, *háromkirályok*, mellette — mint a plurale tantumok mellett többnyire — az állítmány egyes számba kerül: „*Mindenszentek egy kissé szeles volt*” (Lőrincze: Nyórs. 306; erre a más alkalommal részletesen tárgyalandó egyeztetési típusra vö. Rácz: MNyTK. 149. sz. 24—5, 30—1).⁶

⁵ Az *összes* utáni többes számú alany és a vele kapcsolatos többes számú állítmány nyelvjárási használata aligha e köznyelvi ingadozásnak a következménye; vö. a 3. 5. és a 4. 2. ponttal.

⁶ A „*Mindenszentek kissé szeles volt*”-féle egyeztetés formailag hasonlít a 2. pontban említett *két ember jön* típusú egyeztetéshez. Ez azokban a nyelvjárásokban fordul elő, ahol a -k jeles többes számú alany mellett amúgy is gyakori az egyes számú állítmány (vö.: Bacsó: NyF. 37. sz. 30, Adavidék; Bartha: Nyr. 21: 556, palócság; Berze Nagy:

5. A két ember jönnek-féle, tehát a közepes redundanciajú egyeztetés a mennyiségjelzős alany és az állítmány között szintén főleg a régi nyelvben és a nyelvjárásokban fordul elő, már ami a mondategységen belüli használatát illeti.

Az alany és az állítmány efféle egyeztetésére több magyarázatot is találunk nyelvtudományi irodalmunkban. Kéki fél-idegenszerűségnek, fél-latinoságnak tekinti az ilyen szerkezetű mondatokat, olyanoknak, amelyek „a magyar és a latin nyelvhasználat között mintegy középen állanak” (Nyr. 30: 317; cikkének a címe: „Latinosságok a magyar népköltésben”). Kertész szerkezetvegyüléssel, kontaminációval magyarázza őket: „Az két lovas legény Apponyi

NyF. 16. sz. 34, Heves m.; Csoma: Jászberény nyelve 56; Endrei: Nyr. 38: 286, Beregszász; Fülöp: Incongr. 28–31 = MNyj. 4: 51–2; Gyenes: Nyr. 8: 370, Sirok; Gyepes: A gyulai nyelvjárás 27; Horger: Nyj. 163; Kálmán: MaiNyj. 21 és Nyelvjárásaink 56, palócság és északkeleti nyelvjáróterület; Kéki: Nyr. 30: 318; Kenéz: A mezőberényi nyelvjárás 21; Klaniczay: Nyr. 38: 157; Klemm: TörtMondt. 154, 155–6 és Nyr. 78: 167; Lőrincze: Nyórs. 52, Kárpát-Ukrajna; Satai Bartha: Nyr. 19: 314, Eger; Radványi: Ipolyszalkai nyelvjárás 37; Simonyi: AkNyÉrt. 23/3: 42; Szabó István: Koltó szatmárvármegyei falu nyelvjárása 27; Szabó Károly: Mtan. 20: 164, palócság; Szendrey: NéNy. 2: 284, Szeged; Takáts: Az apátfalvai nyelvjárás 42; Tompa: MMNyR. 2: 142; Törös: A beregszászi nyelvjárás 25; Zolnai Gy.: Nyr. 30: 279–80, Fejér m.; stb.; másképp: Laziczus: Nyj. 43, vö. MNy. 35: 132). Tehát itt a többes számú alanyra akkor is következhet egyes számú állítmány, ha az alany többes száma történetesen éppen a mennyiségjelzővel való értelmi egyeztetésnek a következménye; vö.: „hol férne el itt annyi szédők” (Fülöp: Incongr. 41 = MNyj. 4: 58, Gyöngyöspüspöki); „Hogy ugat az a sok kutyák!” (Szini: Nyr. 28: 422, Beregszász; vö. Simonyi: AkNyÉrt. 23/3: 42; itt az egyeztetést az az a kutyák típusú inkongruencia is befolyásolja); „Sok fiúk vót ott”; „Jött a templombul a sok népek” (Törös: A beregszászi nyelvjárás 25); „csak néhány szekerek jár itt”; „sok kutyák szaladt arra” (Simonyi: i. h., Szamosköz).

Idevágó példa a régi nyelvből: „Armenyay feyedelömmel waqon Az Cryftwnak zakalaban Nyolcz zalak kyket ky zaggattak wolt az gonoz fydok” (ÉrsK. 72; vö. Klaniczay: Nyr. 38: 157).

Máskor meg az -i, -ai, -ei, -jai, -jei többesjeles alany mellett igen gyakori nyelvjárásbeli inkongruencia, azaz a *fáj a lábaim* típusú szerkezet vág össze a mennyiségjelzős többes számú alany állítmányának az egyes számával; pl.: „vót neki sok szógái” (Nyr. 24: 429, Csetény, Veszprém m.; vö.: Antibarbarus [= Simonyi]: Nyr. 9: 227; Klaniczay: Nyr. 46: 261); „sok fiaí volt” (Kardos A.: Nyr. 37: 178, Debrecen; vö. Klaniczay: i. h.); „Desok jányai van a kisasszonynak” (MNy. 7: 382, Füzesabony; vö. Klaniczay: i. h.); „Ma egyéb sok kiadásaim vót”; „Sok egyéb gondjaim vót” (Endrei: Nyr. 38: 286, Beregszász; vö. Klaniczay: i. h.); „Van nekem sok jó^u embereim” (Törös: A beregszászi nyelvjárás 25); „Valamennyi szentjei van, leverem” (Antibarbarus [= Simonyi]: i. h.; vö. Klaniczay: i. h. 260); „mcr ojján bálog vót neki mindén ivádekái” (Fülöp: Incongr. 41 = MNyj. 4: 58, Gyöngyöspüspöki; vö. Kálmán: Nyelvjárásaink 57); „Kívánom, hogy e pár soraím friss jó egísségbe tanájjon” (Oláh: NyF. 26. sz. 20, Debrecen; vö. Klaniczay: i. h.); „Mennyi erdő-lapi, mind papiros vóna... Az én sok bánatim még se' férne réa” (NépkGy. 3: 36; id. Simonyi: AkNyÉrt. 23/3: 42).

Idevágó példák a régi nyelvből: „kynek vala sok fyajj: quae multos habet filios” (JókK. 116; vö. Károly: A Jókai-kódex mondattana. Kézirat. Budapest, 1947. 21; vö. Klemm: Nyr. 78: 166, nála tévesen *fogay* van a *fyaj* helyett); „kinek uagyon keet laaba(y)” (SándK. 37; vö. Klaniczay: i. h.); „Az több atyjafiai vesztég hevere” (Verbőczy Balázstól id. Simonyi: i. h.); „Ha békességben ennyi hadaink tanult volna” (Zrínyitől id. uo.); „Némelynek vót tíz-tizenöt sastollas, forgós szolgái is” (Apor: MetTranss. 361; vö.: Barcza: Nyr. 24: 357; Simonyi: i. h.; Klaniczay: i. h.; Klemm: TörtMondt. 153).

A mai szépirodalomból is idézhetünk népnyelvi elemként alkalmazott efféle fordulatot (vö. fentebb: Oláh: NyF. 26. sz. 20): „Kívánom a Jó istentől hogy ezen pár soraím a legjobb egésségbenn tallálja kedves Jó szüleimet” (Nagy 61).

A *fáj a lábaim* típusú egyeztetésre (s az ide tartozó igen gazdag szakirodalom számbevételére) egy másik alkalommal keríték sort (eddig legérzékenyebb tárgyalását I. Klemm: Nyr. 78: 165–7).

uram után harmad napra *indultanak* el onnat (LevT. 2: 171). A két lovas legény ... *indult* + a lov. *legények* *indultak*; néhány sorral előbb: Ma jöve két lovas legény *jónnat*.” (NyF. 21. sz. 27 = Nyr. 34: 120; vö. még uő.: NyK. 37: 145–6.)

Ezzel az újgrammatikus fogantatású lélektani magyarázattal szemben Erdélyi ugyancsak lélektani magyarázó elvének adhatunk inkább igazat, aki így nyilatkozik: „Nem tekintve az esetleges latin hatást, mely a régieknél effélekben szintén érvényesülhetett, nem egyszerűbb-e arra gondolnunk csak, hogy itt egyszerűen a »többség képzet« v. »érzése« (sensus) nyomult előtérbe a levélíró pennája alatt az állítmány kifejezésénél, s ez annál könnyebben történhetett, mivel a tulajdonképpeni állítmány az alanytól messzibb van, és a formai egyezés (a két lovas legény *indult*) szükségének érzése sem gátolta az író a többes szám alkalmazásában” (Erdélyi: NyK. 36: 251–2; vö. még uő.: NyK. 37: 147). Ugyancsak értelmi egyeztetésnek magyarázza az efféle szerkesztést Antibarbarus (= Simonyi) (Nyr. 9: 225), Munkácsi (Nyr. 10: 199 és A moldvai csángók nyelvjárása. Tanulmányok az Egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság köréből 1/2: 109–10), Vass (Nyr. 12: 319–20), Barcza (Nyr. 24: 356), Hegedűs (NyK. 25: 208), Bacsó (NyF. 37. sz. 30), Bogner (A Bécsi, Müncheni és Apor-kódex mondattana 9), Kocsner (Pesthy Mizers Gábor „Új Testamentumá”-nak mondattana 9; de szerinte a latin hatás következményének is lehet tekinteni), Barta (A csurgóvidéki nyelvjárás 34), Gombocz (Synt. 1951. 38), Klemm (TörtMondt. 150), Losonczi (A magyar nyelv a XIV. század közepétől a XVI. század végéig 19), Hámori (Pais-Eml. 220), Fülöp (Incongr. 17–8), Tompa (MMNyR. 2: 140, vö. RefNy. 390), Abaffy (MNY. 60: 161) és Rácz (MMNy. 250, vö. NytudÉrt. 83. sz. 480 és MNYTK. 149. sz. 16 kk.); továbbá Gálffy (MNYj. 22: 12–3). (Magára a jelenségre vö. még: Fajcsék: Hagyományossá vált mondatképletek ... 34; Imre: NytudÉrt. 72. sz. 80; Radványi: Ipolyszalkai nyelvjárás 37; Szabó István: Koltó szatmármegyei falu nyelvjárása 27; Szendrey: NéNy. 2: 284; Varga: Nyr. 29: 300.)

5. 1. Ami mármost a *két ember jönnek* típusú egyeztetésnek a régi nyelvbeli előfordulásait illeti, úgy találjuk, hogy nem túlságosan gyakori szerkesztésmóddal van dolgunk.

A Jókai-kódexben Károly Sándor nem talált rá adatot (A Jókai-kódex mondattana. Kézirat. Budapest, 1947. 20).

Hámori Antónia megállapítása szerint a Huszita Bibliában is ritkán üti fel a fejét: a Bécsi Kódexben mindössze kétszer fordul elő mennyiségjelzős egyes számú alany mellett többes számú állítmány (Pais-Eml. 220). A következő példákat idézi: „*hog bétéllefednenec Ihrlm puztolattanac hétuén ezténdie*” (BécsiK. 154); „*Es hallac a két taneituā qtet bēzellète*” (MünchK. 85vb); „*enekletec vrnak minden föld*” (AporK. 56; vö. Bogner: A Bécsi-, Müncheni és Apor-kódex mondattana 9). Hámori nem közli a párhuzamos latin mondatokat. Ezeket megvizsgálva kiderül, hogy pontos megfelelést csak a legutóbbi idézetrel kapcsolatban találunk: „*cantate domino omnis terra*”. Ez az Apor-kódexbeli példa azonban tulajdonképpen nem is tartozik a vizsgált egyeztetési típusba, mert a *minden föld* a mondatban nem alany, hanem megszólítás. Egyeztetésbeli hatása így túlnyúlik a mondategységen, ezért majd a következő cikkemben térek ki rá. A másik két esetben pedig az történhetett, hogy a mondatkezdő többes számú állítmányt a magyarban is többessel adta vissza a fordító, a mennyiségjelzős alanyt viszont már magyarosan szerkesztve egyes számba tette; vö.: „*ut complerentur desolationis Ierusalem septuaginta anni*”; ill. „*Et*

audierunt eum duo discipuli loquentem". Ez utóbbi idézet folytatásában egyébként szintén többes számban marad az állítmány: „*z kquetec i^{ot}: et secuti sunt Iesum*". De van példa a Huszita Bibliában a kétségtelenebb értelmi egyeztetésre is, ahol az elől álló egyes számú alany már eleve figyelmeztethette volna a fordítót a latintól való további eltérésre: „*z te mendē èröffseged meg | puzteitat-nac: et omnes munitiones tuae vastabuntur*" (BécsiK. 195—6; vö.: Antibarbarus [= Simonyi]: Nyr. 9: 225; Munkácsi: Nyr. 10: 199 és A moldvai csángók nyelvjárása. Tanulmányok az Egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság köréből 1/2: 110; Vass: Nyr. 12:320). — Másutt azonban ismét elől álló állítmánnyal van dolgunk: „*valanak kedeg ot hat kő veder le teven. fidoknak tiztvlaflokent: Erant autem ibi lapideae hydrae sex positae secundum purificationem Iudaeorum*" (DöbrK. 285, vö. Pál Antal: A Döbrentei-codex nyelvi sajátosságai 47); de: „*Valanak ke ot vèttetuen hat kő vedrec a fidocnac tiztolaffok žèrèt*" (MünchK. 86ra).

Fel-feltűnik a vizsgált egyeztetésfajta a kódexek kora után is. Megtalálható Pesti Gábor bibliafordításában: „*Az tízen egj tanjtwan kegÿg menenek Galileaba: Undecim autem discipuli abierunt in Galileam*" (Pesti: NTest. 66b; vö. Kocsner: Pesthy Mízsér Gábor „Új Testamentumá"-nak mondattana 9); de előfordul — nyilvánvaló értelmi egyeztetésként — XVI. és XVII. századi levelekben is; vö.: „*pethe vramnak keth zolgaija . . . az korchoman megh reze-ghednek*" (1556 után; Házi: SoprLev. 3; id. Abaffy: MNy. 60: 161); „*Az két lovas legény Apponyi uram után harmad napra indultak el onnat*" (1606-ból; LevT. 2: 171; vö.: Kertész: NyF. 21. sz. 27 = Nyr. 34: 120, NyK. 37: 145—6; Erdélyi: NyK. 36: 251—2, 37: 147). Több példát idéz erre a jelenségre Vass Bertalan Zrínyitől (Nyr. 12: 319), pl. „*Gyorsan sok bosztancki megfogják galambot*"; Kertész Manó Mikestől (i. h.; vö. Gombocz: Synt. 1951. 38), pl. „*Ezenkívül a konyhamesterünknek két fia csakhamar utána menének*"; Barcza József pedig Apór Pétertől (Nyr. 24: 356; vö. Kertész: i. h.; Erdélyi: NyK. 36: 252), pl. „*hat vagy nyolcz ember az testet rudakon vitték*". Későbbi irodalmi nyelvünkben inkább már csak „*poetica licentia*"-ként tűnik fel. Tompa József (RefNy. 390; vö. MMNyR. 2: 140 és Mtan. 8: 37) merész kapcsolásnak nevezi az ilyen egyeztetést Vörösmartynál: „*S a fürge két fiú Most föltekintenek*" (A rabló); vö. még: „*Jobbra, balra a sok gyermek Játszottak és verekedtek*" (Vörösmartytól id. MMNy. 250). Varga Károly (Nyr. 29: 300) Arany különös egyeztetéseinek sorában csupán csak egy ilyet tud idézni: „*Számtalan sok gyertya, mint egy-egy szövétnek, hófehér viaszból, éjjel-nappal égne*" (Toldi szerelme; itt az egyeztetést a közbevetés is befolyásolja).

5.2. A régebbi és a mai nyelvjárásokból is idézhetni példákat a két ember jönnek-féle egyeztetésre. Így a népmesékből, népköltészetből: „*A két jó gazda mingyát mingyát a kapu elejibe kiáltak, tanakoztak*" (Kriza: Vadr. 477; vö.: Kéki: Nyr. 30: 317; Kertész: NyF. 21. sz. 27 = Nyr. 34: 120; Gombocz: Synt. 1951. 38); „*lássá, hogy a tizenkét vitéz ára tartanak*" (Kriza: Vadr. 443; vö.: Antibarbarus [= Simonyi]: Nyr. 9: 225; Hegedűs: NyK. 25: 208; Kéki: i. h.; Kertész: i. h.; Erdélyi: NyK. 36: 252; e két utóbbi helyen tévesen többes számba van téve az alany is; Klemm: TörtMondt. 150; Fülöp: Incongr. 18); „*Akkor az két sógor összebeszédtek*" (Kertész: i. h.); „*A két gyönyörű teremtés egymást ölelve a vendégszobába futottak*" (Erdélyi János népköltési gyűjteményéből id. Kéki: Nyr. 30: 318; itt a többes szám használatába belejátszhatott az egymást névmás is); „*a veres császárnak két leánya fertelmes életűek*" (Nyr. 10: 44. Gyergyószentmiklós; vö. Kertész: i. h.); „*a há-*

rom királyfi nagy szomorúan, bánatosan eltemették az édesapjukat” (Gálffy: MNy. 22: 12); „Akkor a három álat eméntek a királynak a spájzába” (NyF. 9. sz. 54, Zalavidék; vö. Kertész: i. h.); „A mint haza ér, sok gyerekek elejibe száláltak” (Nyr. 16: 277, Nógrád m.; vö. Kertész: i. h.); „Mögállnak mögállnak három hajdu legén, Biro Jánosnének kötött kapujába!” (NépkGyűjt. 3: 22; vö. Erdélyi: i. h.; Klemm: i. h.); „Eggyütt útasztak écczér három király meg három szegény legény” (Nyr. 6: 522, Szentes; vö. Antibarbarus [= Simonyi]: i. h.). — Egyéb példák: „vadnak alatta szok falu” (Munkácsi: Nyr. 10: 199 és A moldvai csángók nyelvjárása. Tanulmányok az Egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság köréből 1/2: 110; vö. Vass: Nyr. 12: 319); „A többi kisasszony összevesztetek mind” (Bacsó: NyF. 37. sz. 30, Adavidék; az egyeztetést a *mind* is befolyásolhatta); „asszonygyák a két galamb, hogy . . .” (Szabó István: Koltó szatmárvármegyei falu nyelvjárása 27); „elindultak a három testvér, évítettik a három sárkány, felibrettek a három kisasszon, . . . sok szó fordulnak elő” (uo.); „Itt lesznek az a sok gyerekek” (Radványi: Ipolyszalkai nyelvjárás 37); „A két zsidó egymást marják” (uo.; itt a többes szám használatába szintén belejátszhatott az egymást névmás; vö. ugyanitt: „Egyik a másikat má ismertik”); „Jeméntek kiét-három szomszid” (Imre: NytudÉrt. 72. sz. 80, Felsőőr).

Ebben a típusban is előfordul az értelmezős implicit alannyal való rokonosság (vö. a 4. 2. ponttal): „Rendőssen gyűvünk három-négy asszony eggyütt” (Bacsó: NyF. 37. sz. 30, Adavidék); „Nem félünk, mer mindég gyűvünk öt-hat asszony eggyütt” (Szendrey: NéNy. 2: 284, Szeged). Hasonló a régi nyelvben is előfordult: „Nem ugy két Badankovits esmértek engem” (Zrínyitől id. Vass: Nyr. 12: 319).

A nyelvjárási (és a régi nyelvi) példákban megfigyelhetni, hogy a többes számú egyeztetés ebben a típusban egyáltalán nincs úgy kötve a határozatlan számnévhez, mint a mennyiségjelzős szerkezet értelmi egyeztetésekor (vö. a 3. 5. és a 4. 2. ponttal).

5. 3. Azokban a régi nyelvi és a népnyelvi adatokban, amelyekben a mennyiségjelző egyes számú gyűjtőnévi alanyhoz csatlakozik, a kettő együttesen hívhatja létre az állítmány értelmi egyeztetését; pl.: „Kévé nádón Tiszán sokan általuszának, De sok szántalan [!] nép az vízbe burulának” (Tinóditól id. Fajcsek: Hagyományossá vált mondatképletek . . . 34; ő a többes szám használatát a rímnek tulajdonítja, s kétségtelenül ez is belejátszik); „sok marhat hordanak kj az sok nipsig” (a Telegdyek levelezéséből id. Berrár: TörtMondt. 84 és MNyT. 431; ő történeti mondattanában csak a gyűjtőnévre utal az itt mutatkozó értelmi egyeztetéssel kapcsolatban); „Akkor az a két pár már a császárhoz möntek panaszra” (Barta: A csurgóvidéki nyelvjárás 34; ő a számnév hatásának tulajdonítja ezt az értelmi egyeztetést).

6. Mielőtt rátérnénk a két *emoer jönnek*-féle egyeztetés ma irodalmi és köznyelvi használatára, vessünk egy pillantást néhány idegen nyelv idevágó szerkesztésmódjára!

A magyarral ebben a vonatkozásban kevésbé vethetők össze azok a rokon és nem rokon nyelvek, amelyekben a számnév melletti főnév partitívusba, illetőleg genitívusba kerül (például a finn és az orosz). Azokban az indoeurópai nyelvekben pedig, amelyek ilyenkor mennyiségjelzős szerkezettel élnek, a jelzett szó rendszerint többes számban van. Ha ez a jelzős szerkezet az alany szerepét tölti be, mellette az állítmány természetesen szintén többes számba kerül (vö. a két emberek jönnek típusú redundáns egyeztetéssel a 4. pontban).

A finnugor nyelvek többségében azonban — akárcsak a magyarban — a jelzett szó rendszerint egyes számban marad (vö. Kálmán: MSFOu. 150: 144). Az ilyen alany mellett az állítmány is általában egyes számba kerül, de — értelmi egyeztetéssel — többes számú is lehet. Rendkívül érdekesen alakul az egyeztetés dolga az obi-ugor nyelvekben, ahol a 'kettő' jelentésű mennyiségjelző esetén az állítmány rendszerint dualisban van (s olykor már az alany is), a kettőnél többet jelentő mennyiségjelzős alany pedig — a magyartól eltérően — inkább többes számú állítmányt kíván meg, bár van olyan vogul nyelvjárás, ahol ilyenkor az egyes számú állítmány a gyakoribb (Kálmán: i. h. és I. OK. 29: 39—40; vö. még: Patkanow—Fuchs: KelSz. 7: 128, 10: 313). — A zürjénben a határozott számnévi jelzős alany mellett, ha ez élőlényt jelöl, az állítmány rendszerint többes számú, tehát értelmi egyeztetéses, az egyéb jelentésű alany mellett azonban alaki egyeztetéssel egyes számban marad. A határozatlan számnévi jelzős alannal kapcsolatban az állítmány alaki egyeztetése a tipikus, ám ilyenkor a jelzett szó, tehát az alany — a jelzős szerkezeten belüli értelmi egyeztetéssel — többes számban is állhat (Szendrey: MNy. 23: 343—4). — A cseremiszen — Erdődi szerint (Az alany és az állítmány egyeztetése, valamint a pluralitás kérdése a mari nyelv történeti mondattanában. Kézírtos kandidátusi értekezés) — a határozatlan számnév után a jelzett szó általában egyes számú, de az állítmány — értelmi egyeztetéssel — ilyenkor is kerülhet többesbe; tőszámnévi jelző mellett viszont már maga a jelzett szó is gyakran többes számban áll. Mindamellett itt az ingadozás (mind a jelzős, mind a predikatív szerkezetbeli egyeztetésben) nagyobb fokú is lehet (vö. Hajdú: I. OK. 6: 448—9). — Érdekes megemlíteni, hogy a finnben a más szerkesztésmódú alany (számnév + partitívus) mellett csupán kivételesen fordul elő értelmi egyeztetés (Karlsson: CSFU. 1: 243).

7. Mai irodalmi és köznyelvünkben a két ember jönnek-féle egyeztetés pongyolaságnak, alsóbb szintű nyelvi formának minősül.

7. 1. Az irodalmi nyelv mindamellett sajátos (naiv és kissé régies) stilisztikai értékben ma is élhet vele; ezt a használatát Tompa (MMNyR. 2: 140) Mészölynek a Homérosz fordításából vett idézettel illusztrálja: „*Két szem villannak*”. A tüzetesen megvizsgált korpusz is szolgál idevágó példával; az alacsonyabb igényű nyelvhasználatot érzékelteti vele Babits A golyakalifa főhősének inasélményében: „Azonkívül a két idősebb *segéd* a másik ágyban lányokról *beszéltek*, mindenféle disznóságokat” (Babits 35).

7. 2. Köznyelvi használatát nyelvművelőink, nyelvtaníróink egyértelműen elítélik (Berrár: Nyelvtan, stílus, szónoklás 372—3; Brüll: Nyr. 74: 436; Deme: Kézírtos beszámoló a rádió nyelvéről a MUOSZ részére 16—7; Erdélyi: MNy. 11: 211; Kovács A.: Nyr. 41: 421; Pais Károly: Msn. 3: 159—60; Rácz: MMNy. 250; Ruzsiczky: Kézírtos beszámoló a Magyar Ifjúság című hetilap nyelvéről a MUOSZ részére 20—1; Tompa: Nyr. 78: 46, MMNyR. 2: 140 és Mtan. 8: 37). Íme néhány példa: „Ez a két állam az összes szabadság- és békeszerető nemzetek függetlenségét *veszélyeztették*” (a sajtónyelvből id. Brüll: i. h.); „*Negyvenezernorvég tengerész együttesen a harcot választották*” (Magyar Ifjúság 1960. dec. 3. 6; id.: Ruzsiczky: i. h.); „A Haladás néhány *ellentámadása veszélyesen gördültek*” (Napló 1964. okt. 20. 6); „*Sok fa álltak ott*” (az előbeszédből id. Tompa: MMNyR. 2: 140). — Előrevetett állítmánnyal: „*Úgy összeveszték a négy galíciai zsidó a marhabőrön, hogy szét kellett őket választani*” (a sajtónyelvből id. Erdélyi: i. h.); „*Hogy rohantak az a*

sok ember” (az alsóbb beszélt nyelvi — táji — formák analógiájaként id. Tompa: Mtan. 8: 37).

Mindamelletts névszói — főleg főnévi — állítmány esetén nem mindig kerülhet el a többes szám használata, hiába rója meg Pais Károly (i. h.) egy tankönyvnek a következő mondatát: „A négyzet a gúla alaplapja, a négy egyenlőszárú háromszög pedig az oldallapjai”. Hasonló példa: „A két Bárdy — virtuóz teniszművészek” (cím a sportsajtóból). A tüzetesen vizsgált korpuszban is akad efféle mondat: „A 94. amerikai kongresszus legérdekesebb tagjai: a 75 újonnan megválasztott demokratapárti képviselő” (Mo. 15). A melléknévi állítmány többes száma azonban már ismét szemet szúr: „A legtöbb férfi elég hüek magukhoz” (id. Kovács A.: i. h.).

7. 3. Rejtettebb az egyeztetésséltérés akkor, ha közbevetett szerkezet vagy tagmondat — elsősorban vonatkozó mellékmondat — választja el a mennyiségjelzős alanyt az állítmánytól. Feltűnő, hogy ilyenkor az állítmány sokkalta gyakrabban kerül többes számba, mint a hasonló felépítésű, de gyűjtőnévi alanyú mondatokban (vö. Rácz: Nyr. 101: 389). Nemcsak a tallózó adatgyűjtés hordhatott össze idevágó példákat, a tüzetesen vizsgált korpusz is szolgált ilyenekkel.

7. 3. 1. A közbevetés persze lehet olyan természetű is, hogy nemigen fedje el az egyeztetési vétséget az olvasó vagy a hallgató előtt. Vö. egyelőre a tallózó adatgyűjtésből: „Négy rendőr, aki jócskán lemaradt az élen haladóktól, egyszerscsak egy mellécsapáson veszteglő vadonatúj Mercedesre lettek figyelmesek” (Népsport 1971. okt. 31. 8).⁷ Hasonló példát hoz fel Berrár (i. h.): „A két könyv, amelyet a múlt héten vettem ki az üzemi könyvtárból, s ma már vissza is adtam, igen érdekesek voltak”. Megfigyelhetni, hogy idézett példáinkban a közbevetett mellékmondatnak a vonatkozó névmása egyes számban marad, így a főmondatbeli állítmány többes száma különösen feltűnő. Valamit veszít az élességéből a hiba akkor, ha a közbevetésben a főmondat alanyára utaló többes szám szerepel: „A levelek helytelenítik, hogy több párttag, akiknek a nevét az idei, augusztus 21-i ellenforradalmi rendezvények szervezői felhasználták, nem határozták el magukat ezektől az erőktől” (Kossuth Rádió 1969. szept. 27. 19^h 6’); „valamennyi nyertesünk — beleértve a lottó-óttalálatosokat is — tovább dolgoztak” (uo. 1980. jan. 12. 16^h 35’); „A kérdéses napon a két »blahás« — így nevezik egymást az aluljáróban tartózkodó csövesek — elhatározták, hogy kifosztanak valakit” (Magyar Nemzet 1980. márc. 28. 10).

7. 3. 2. Az egyeztetés felemás volta azonban még rejtettebbé is válhat. A mennyiségjelzős alanyra utaló vonatkozó névmás — mint az első rádióbeli mondatból láttuk — többes számba is kerülhet; ez teljesen szabályos értelmi egyeztetés (az idevágó gazdag szakirodalomban legtúzetesebben Tompa foglalkozott vele: Nyr. 78: 176—7, Nyműv. 252—3 és IskNyelvm. 288—9). Ha mármost az ilyen többes számú vonatkozó névmás a mellékmondatban az alany szerepét tölti be, akkor természetesen a mellékmondatnak az állítmánya is többes számú lesz. S minthogy közvetve — a vonatkozó névmás segítségével — a főmondat alanyához is kapcsolódik ez a többes számú mellékmondatbeli állítmány, a főmondatnak rá következő állítmánya szinte észrevétlenül siklik át a többes számba.

⁷ Egyébként a népnyelvből is idézhető ilyen szerkezetű mondat: „az a néhány ember, a ki a 12 tolvajjal szembe szállt vala, igen nagy tudományosok valának” (Nyr. 8: 231, Gyergyószentmiklós; vö. Batta: Nyr. 37: 166).

Nyelvművelőink ezt a szerkesztésmódot is helytelenítik (Joannovics: Nyr. 3: 243, 391, 398; Simonyi: Jó magyarság 24; vö. még Antibarbarus [= Simonyi]: Nyr. 9: 225; Gabányi: A katonai magyar nyelv 13; Fábíán—Köves: Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára 47; Deme: i. h.). Példáik: „Egy helybeli bálbizottság *két tagja, kik* egy szállodában a belépti jegyek árulásával *voltak* megbízva, *p ó r u l j á r t a k* a napokban” (a hírlapi nyelvből id. Joannovics: Nyr. 3: 243; vö. uo. 391); „*Tíz tag, kik* még nem *tették* le az esküt, *l e t e t t é k* azt” (Joannovics: Nyr. 3: 391); „Ez a *két* hetyke *fiú, a kik* saját nyilatkozatuk szerint nem *félnek* az árnyékuktól, *m e g s z e p p e n t e k . . .*” (Joannovics: Nyr. 3: 398); „A *két* királyi *herceg, akik* tegnap *érkeztek* ide, ma már *m e g n é z t é k* Munkácsi képét” (id. Simonyi: i. h.); „A *két* *parancsnok, akik* *ideérkeztek, m e g s z e m l é l t é k* a csapatot” (id. Gabányi: i. h.); „Az a *két* kapitalista *bankár, akik* az amerikai érdekeltség részéről Európába *jöttek*, holnap a francia helyzetről *f o g n a k* tárgyalni” (id. Fábíán—Köves: i. h.); „*több kisiparos, elsősorban akik* édesipari termékeket *állítanak* elő, . . . nem törvényszerűen (!) előírt, higiéniai szabályok alkalmazásával . . . előállított árut *h o z n a k* forgalomba” (a rádió nyelvéből id. Deme: i. h.). Vö. még a mai sajtónyelvből: „A *két* labdarúgó, *akik* illegálisan *jutottak* ki Magyarországról, kocsmai verekedés⁸ során összetűzésbe *k e r ü l t e k* a belga rendőrséggel” (Népsport 1977. febr. 18. 12). — Nyelvművelőink egyöntetűen azt javallják, hogy ilyenkor a vonatkozó névmás — s ennek következtében a mellékmondat állítmánya is — maradjon egyes számban, mert így folyamatos lesz az egyeztetés.⁸

Batta Béla (Nyr. 37: 166) úgy véli, hogy „a népnyelv . . . gyakran használ ily furcsa szófüzést”; pl. „A *két* *testvér, kik* már 16—16 tavaszt *értek* meg, kártyázni *k e z d t e k*” (id. Batta: i. h., Merényi dunamelléki népmeséiből; vö. még: Antibarbarus [= Simonyi]: Nyr. 9: 225; Kéki: Nyr. 30: 317).

A népiesnek nyilvánító, illetőleg elítélő vélemények ellenére ez a szerkesztésmód legjobb íróinknál is előfordul. A tüzetesen vizsgált korpuszból két példa idézhető: „Az az *egy-két nagyúr, akik* *beszorultak* a Nagykunság parasztbirtokai közé, olyan távol *é l n e k* a néptől, a jámbor és türelmes kunoktól, mintha a holdban *l a k n á n a k*” (Móricz 110); „*két* mellette futó *ér, amik* eddig párhuzamosan *szaladtak* a hosszú vezetékben, most *ö s s z e é r n e k*, egymásba *ö n t i k t a r t a l m u k a t*” (Karinthy 70; de vö. uo. 57: „A sakkpartit ebéd után elvesztettem ugyan, ám *néhány* kedves, vidám *ismerős, akik* egyelőre *telefonálnak* csak, de majd később *kijönnek* hozzám, *f e l f r i s s í t i* a kedélyem”). — A tallózó adatgyűjtésből: „A *két* *diák, akik* csöndes elragadtatással *»mulattak«* Kálmánnal, még nagyobb megtiszteltetésnek *v e t t é k* volna, ha Balázs is *k ö z é j ü k ü l*” (Lovik Károly: A kertelő agár. 1974. 45); „A *két* *férfi, akik* Ágnes kislány korában a két feszes bajuszkió alól *beszélgettek* a budai ház sárga leveleket kergető napsütésében, most a *k ö z i b ü k* került esztendőket *n é z t é k* *e g y m á s o n . . .*” (Németh László: Irgalom. 1972. 111; itt a pusztá ritkítással kiemelt részek is kezére játszottak a többes számú egyeztetésnek); „a *két* *nő, akik* valami zárdában *laktak*, félig ingyen, ott-honról hozott, rejtelmes egyházi ajánlással, *m o z g á s u k k a l*, kövér *t e s*

⁸ Joannovics (Nyr. 3. 243—4 és 398) és Simonyi (i. h.) szerint még az a szerkesztésmód sem helyeselhető, ha a mellékmondat átvált ugyan a többesbe, de a főmondatbeli állítmány egyes számban marad; pl. „A *két* királyi *herceg, akik* tegnap *érkeztek* ide, ma már *m e g n é z t e* Munkácsi képét”.

nem *értik* meg *e g y m á s t*” (Népszport 1975. szept. 22. 8); figyelmet érdemel itt a többes szám használata szempontjából az *egymást* névmás hatása is, s még inkább az a körülmény, hogy a főmondatbeli mennyiségjelzős alany (*két játékos*) a közbevetett mellékmondatokban — amelyek közül az első nem is implicit alanyú — az értelmi egyeztetéses többesszámúságnak szinte a „lavináját” indította meg: *köztük, barátoknak, vallják, magukat*. — Az implicit alanyú mellékmondat többes számú állítmányának a hatása a főmondatbeli számállapothatározóéval kombinálódik, s így kerül az egyes számú mennyiségjelzős alany ellenére többes számba a főmondatbeli állítmány: „Ez a *négy ember* úgy, ahogy itt *ülnek, mind a négyen s z e r e t n e k . . .*” (Karinthy 75; vö. Joannovics [Nyr. 3: 390] dilemmájával: „*számos vitézem, heten mindössze, majd k i t e s z m a g á é r t*”, ill. „*. . . k i t e s z n e k m a g u k é r t*”).

8. Mint láttuk, a *két ember jönnek* típusú értelmi egyeztetés mai irodalmi és köznyelvünkben a mondategységen belül csak kivételesen fordul elő, ha nem megy is teljes ritkaságszámba. De — mint az imént már céloztunk rá — más-képpen áll a dolog a mondategység határán túlnyúló egyeztetés esetén. Erről majd egy következő dolgozatban szölok részletesebben.

Rácz Endre

Szleng és költői nyelvhasználat

Dolgozatom címe alighanem két okból is fejszóválásra készíthet némely olvasót. Az első fejszóválás jelentése ez lehet: Ismét a szleng? Nem részesül nyelvünk e vadhajtása több figyelemben, mint amennyit érdemel? A másodiké pedig ez: Szleng és költészet? Hogyan kerülhet a nemes orchidea és az út mentén vadon tenyésző gyom *e g y* csokorba? Mondanivalóm voltaképpen válasz e két feltételezett fejszóválásra.

Kezdjük az elsővel. A Magyar Nyelvőrnek vagy a Magyar Nyelvnek az utóbbi másfél évtizedben megjelent számai között tallózva egyetlen olyan írást sem találhatunk, amelynek címében a *szleng* (vagy az eredeti angol helyesírással: *slang*) szó szerepelne; úgyszintén hiányzik e szó értelmező szótárunk és a Magyar Szinonimaszótár stílusminősítései között, s nem található a Szathmári István által szerkesztett kitűnő stilisztikai enciklopédiában sem (A magyar stilisztika útja. Bp., 1961.). Ez azonban csak azt bizonyítja, hogy a *szleng* szó nem vagy alig használatos a magyar nyelvészeti szakirodalomban. Viszont magának a jelenségnek, amelyet e szó jelöl, meglehetősen terjedelmes a hazai irodalma, csak hogy ezt az irodalmat az *argó*, *zsargon*, *jassznyelv*, *ifjúsági nyelv*, *nagyvárosi nyelv*, *pesti nyelv* címszavak alatt kell keresnie az érdeklődőnek. Nos, éppen erről van szó. Nézetem szerint ugyanis e jelölések egyike sem pontos, sőt, a lényegét tekintve valamennyi félrevezető. Az *argó* tolvajnyelvet jelent; a gyakran szinonimájaként használt *zsargon* eredeti jelentése 'rossz, hibás nyelvhasználat', de ma már inkább 'valamely társadalmi csoport vagy réteg nyelve' jelentésben használatos; a *jassznyelv* közeli szinonimája az *argó*-nak: alvilági vagy csibésznyelvet jelent. A *nagyvárosi nyelv*, *pesti nyelv* jelölések ellenében hadd idézzek egy nyelvész- és két író-szaktekintélyt: „Diákság és munkás ifjúság, város és falu fiatalsága majdnem egyformán beszél: egy széles

körü, szinte általános egységesülés tanúi vagyunk.”¹ „Nemcsak a bűnözők jasszok, huligánok beszélnek, és nem is mind jassz vagy huligán, akinek a nyelvébe többé vagy kevésbé behatolt . . . a fővárosból szétsugárzik vidékre . . .”²; „. . . a ma beszélt argó elemei túlnyomó részt magyarok, mert a faluból a fővárosba áramlott fiatalok jóvoltából a népnyelvből táplálkozik.”³ Bizvást állíthatjuk tehát, hogy aki az értekezleten kiborul a nagyfőnök süket dumájától, aki egész vasárnap a járgányt bütyköli, akiben felmegy a pumpa, mert átverték a közértben, aki rákapcsol a melóra, hogy több legyen a steksze és valami oltári szerelést vehessen magának, az nem mind szükségképpen tolvaj, jassz, pesti vagy akár — fiatal.

Bárczi Géza csaknem fél évszázaddal ezelőtt megjelent tanulmányában⁴ már megjegyezte, hogy a „pesti nyelv” vonatkozásában a zsargon vagy argó elnevezés nem egészen helyes. Bárczi „argotval átítatott köznyelvről” ír, majd hozzáteszi: „Innen egyes szavak, kifejezések aztán feljebb hatolhatnak magasabb társadalmi rétegek nyelvébe, vagy vízszintesen elterjedhetnek nem nagyvárosi lakosság között is. De éppen ezáltal szinte megszűnnek argot-szavak lenni, minthogy az argot két fontos jegyét, a titkosságot, valamint a csoporthoz kötöttséget elvesztették” (i.m. 3.). Nem kevésbé tanulságosak további fejtegetései: „Olyan országokban, amelyekben az argot igen régi, sok százados múltra tekinthet vissza, így pl. Franciaországban, tulajdonképpen tolvajnyelv vagy hozzá hasonló titkos nyelvek voltaképpen nincsenek, mert egész szókincsüket már beleöntötték az alacsonyabb, de tisztességes társadalmi osztályok beszédébe is. Itt tehát argotról eredeti értelemben már nem lehet beszélni . . . Nálunk azonban ez a folyamat, bár előrehaladottabb állapotban van, mintsem sokan gondolják, még távolról sem ment végbe teljesen . . .” (i. m. 4.). Azt is hozzáfűzi még, hogy „. . . az alacsonyabb szintű köznyelv . . . nemcsak a tolvajnyelvből . . . táplálkozik, hanem egyéb csoportnyelvek is öntik beléje szavaikat” (i.m. 5.). Hasonló jellegű fejlődés mutatható ki az angol *slang* vonatkozásában; a szó a múlt század közepe óta terjedt el az alacsonyabb szintű angol társalgási nyelv elnevezéseként. (A 19. században e beszédfajta jelölésére szinonimákként szolgáltak még a *jargon*, *argot* és *lingo* szavak, a *slang* viszont korábban az alvilág nyelvét jelentette.)⁵

Több, mint négy évtized elteltével leszögezhetjük: a Bárczitól megjósolt fejlődési folyamat, más európai nyelvekhez hasonlóan, a mi nyelvünkben is végbement. Alacsonyabb szintű (bizalmas, nem hivatalos) társalgási nyelvünkben kialakult, él és viszonylag rövid ciklusok leforgása alatt módosul, ill. újratermelődik a szókincsnek, kifejezőképesletnek és — kisebb mértékben — a mondatszerkesztésnek egy jellegzetes rétege, amelynek táplálók forrásai között természetesen a régi argó is szerepel, éppúgy mint más réteg- és csoportnyelvek.⁶

¹ Kovalovszky Miklós: Az ifjúság nyelvéről. Valóság 1963/5: 67.

² Karinthy Ferenc: Nyelvelés. Gondolat Kiadó, Budapest, 1964. 8.

³ Kolozsvári Grandpierre Emil: Négy-öt magyar összehajol. Magvető Kiadó, Budapest, 1976. 45.

⁴ Bárczi Géza: A „pesti nyelv”. MNyTK. 29. sz. Budapest, 1932.

⁵ L. Eric Partridge: Slang. S. P. E. Tracts LV, vol. 4. Oxford, 1940. 1854. A hazai anglistikai irodalomban a brit és amerikai szleng kérdésköréről tartalmas tájékoztatást ad Rot Sándor munkája: Problems of Modern British and American Slang. Tankönyvkiadó. Budapest, 1973.

⁶ Noha ilyen irányú vizsgálódást nem folytattam, feltételezem, hogy a voltaképpeni magyar argó, amelynek társadalmi bázisa a szocialista fejlődés során egyre inkább szűkül, már meglehetősen különbözik a köznyelvi szlengtől.

E nyelvi réteg használata a fiatalabb nemzedékek körében különösen kedvelt, ám elterjedtsége ma már sem „függőlegesen”, sem „vízszintesen”, sem nemzedéki megoszlásban nem lokalizálható. Köznyelvi jelenségről van tehát szó, amelynek jelölésére — magyar műszó híján — egyelőre a *s z l e n g* látszik leginkább megfelelőnek, nem valamiféle nyugatmajmolás vagy a „lám, mi is felzárkóztunk!” kétes dicsősége okán, hanem a jelenség valóságos természetének pontosabb meghatározása, s a más nyelvek hasonló — bár nem szükségképpen azonos — jelenségeivel történő könnyebb egybevetése érdekében. Az ilyen egybevetés nemcsak elméleti szempontból bizonyulhat tanulságosnak, hanem a műfordításnak, nyelvoktatásnak is hasznára válhat.

Mielőtt mondanivalóm második részére térnék, röviden utalni szeretnék a szlang funkcióira és társadalomlélektani hátterére. Az amerikai Carl Sandberg stílusosan képszerűen meghatározása szerint „a szlang az a nyelv, amelyik leveti a zakóját, megköpi a markát és munkához lát” (idézi Partridge: i. m. 1858.). Partridge a szlang használatának tizenhat lehetséges indítékát sorolja fel, köztük a játékoságot, az elkülönülés vágyát, a nyelvi klisék iránti ellenszenvet, a „bennfentesség” vagy — éppen ellenkezőleg — a „kívülállás” hangsúlyozását, az elvont fogalmak konkretizálását, a képszerű kifejezésre való törekvést stb. (i. m. 1855—6). Hasonló meghatározásokat találunk a hazai szakirodalomban is: Bárczi az „ősi nyelverteremtő és nyelvmegújító erő” megnyilvánulását, valamint „az elkülönülésre való törekvést” említi (i. m. 6), Kovalovszky „a különbözős ösztönös vágyát” s ugyanakkor „a csoporthoz tartozásnak, a beavatottságnak kifejezését” (i. m. 67). Érdekesekek a szlang által hordozott konnotációra (hangulati velejáróra) vonatkozó megállapítások is. Kovalovszky „az érzéseknek, illetőleg az érzelmek őszinteségének még a látszatát is leplező s gyakran megszokássá rögződő durvaságban, az értékeket és tekintélyeket lebecsülő tiszteletlenségben” látja e konnotáció lényegét (i. m. 67.). Vidor Zsuzsa szemlélete kevésbé szigorú és — a felnőtt társadalom nevében — önkritikusabb: „Ahogyan a felnőttek felnagyítják és megszépítik érzelmeiket és cselekedeteik rugóit, úgy torzítja és bagatellizálja a tizenhatéves a maga erkölcsiségét és érzelmeit”.⁷ Találón fogalmazza meg ezt a már-már „érzelmi fogyasztékoságnak” tűnő sajátos magatartást Szilvási Lajos egyik regényének tizenéves hőse: „Ez a szó, hogy boldogság, ki van irtva egy normális mai teenager szótárából. Ha meg akarja kímélni magát az ember attól, hogy pleisztocén kövületnek tartsák. A maximum, ameddig elmehet az ember, hogy unottan azt mondja: eléggé fel vagyok dobva.”⁸ A fentebb említettek kapcsán utalnunk kell még a szlang alapvető paradoxonára, amely egyfelől a nyelvmegújító törekvésben, az elkülönülés vágyában, másfelől viszont képződményeinek rendkívül gyors és széles körű elterjedésében, valamint ugyanilyen gyors elhasználódásában, „kopásában” jelentkezik. Aki a vendéglátóipari szakzsargonban a türelmetlen vendég „leszerelésére” használatos *Nem az én asztalom!* kifejezést először alkalmazta metaforikus értelemben egy nem az illetékességébe tartozó feladat elhárítására, kétségtelenül újszerűen és szellemesen fogalmazott; ma már ez a kifejezés egyike elkoptatott mindennapi közhelyeinknek. Ez a paradoxon a szlenget a *d i v a t* jelenségei közé sorolja.

A szlengről szóló írások szerzőinek többsége különbséget tesz „jó” és „rossz” szleng között. Partridge szerint a jó szleng ismérve, hogy „valóságos

⁷ Vidor Zsuzsa: A diák jassznyelv és jasszmagatartás. Valóság 1964/9: 70.

⁸ Szilvási Lajos: Egymás szemében. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1976. 41.

jelentése van”, míg a rossz szleng többnyire „semmit sem jelent” (i. m. 1861). Kolozsvári Grandpierre Emil árnyaltabban fogalmaz: „... minden olyan szó nyereség, amelynek funkciója van, nyereség az olyan szó is, amely ugyanazt a funkciót eredményesebben végzi el” (Betakarítás, Nyr. 102: 148). Vidor Zsuzsa az eredetiséget tekinti perdöntőnek (i. m. 75). S ezzel tulajdonképpen el is jutottunk a szleng és a költői nyelvhasználat viszonyának kérdéséhez.

Elöljáróban szeretnék eloszlatni egy lehetséges félreértést. Korántsem szándékozom egyenlőségjelet tenni a szleng és a költői nyelv közé. A „költői nyelv” kifejezést rendszerint kettős értelemben használjuk: egyfelől a költészet sajátos kommunikációs rendszerét, Lukács György szavával „egynemű közeget” értjük rajta (vö. „a festészet nyelve”, „a tánc nyelve” stb. kifejezésekkel), másfelől azt a természetes nyelvet, amelyen valamely költői mű vagy ilyen művek összessége íródott. Az alább közölt megfigyelések nem az első értelemben vett költői nyelvvel kapcsolatosak, hanem kizárólag azokkal az eljárásokkal, nyelvi mechanizmusokkal, amelyek a természetes, mindennapi nyelvet esztétikai értékű szövegek létrehozására alkalmassá teszik. Ebben az értelemben a költői nyelvhasználatot a szlenggel alapvetően a kifejezési lehetőségek megújításának, az elkülönülésnek, a „másként mondásnak” igénye rokonítja.

Az elkülönülés, a „másként mondás” legegyszerűbb esete a közhasználatú szónak egy másik, hangalakjában eltérő, de azonos vonatkozású, (denotátumú), esetleg idegen szóval történő helyettesítése. A költő *bor* helyett *nektár*-t mondhat, *szellő* helyett *zefir*-t, *szővetség* vagy *házasság* helyett *frigy*-et, *hegycsúcs* helyett *bérc*-et stb. Ugyanezt az eljárást alkalmazza a szleng is az ilyen helyettesítésekben, mint pl. *lány:csaj*, *bula*, *bige*; *apa:fater*; *lakás:kégl*; *munka:melő*; *bolond:dilis* stb. Tegyük mindjárt hozzá, hogy az ilyen, a pusztán „mátság” mellett funkciótlan helyettesítések a rossz szlenghez sorolandók. Egyébként századunkban az ún. költői szavak is fokozatosan devalválódnak, sok kiváló költő egyáltalán nem használja őket.

A költők — nagyjából a romantizmus kora óta — a művészi kifejezés más lehetőségeit keresik. Törekvésüket — általánosságban és némi egyszerűsítéssel — így határozhatjuk meg: a nyelvi rendszer azon lehetőségeit kívánják a művészi kifejezés szolgálatába állítani, amelyekkel a kodifikált köznapi nyelvhasználat (esetleg: már vagy még) nem él. (A rendszer „teljesítő-képessége” ugyanis a nyelv minden szintjén és részében nagyobb, mint a normától szabályozott „teljesítmény”.) Hasonló tendencia mutatkozik magában a köznyelvben is, s itt éppen a szleng merészkedik legmesszebbre a rendszernek a normán kívül eső területén. Vegyük példának a szóalkotást. A nyelvre minden adott állapotában jellemzőek a szóalkotás produktív vagy legalábbis működő modelljei és típusai, ezek lehetőségeit azonban a kodifikált nyelvhasználat korántsem meríti ki. Így pl. a napjainkban még szlengnek számító *fűvezet* ’gyep, pázsit’ voltaképpen a *kő* → *kővezet*, *ér* → *erezet* képzési modell érvényességi körét szűkíti. Az *ügybuzgó* melléknévből elvont, tréfás-írónikus konnotációjú *ügybuzog* ige a már polgárjogot nyert *képisel*, *gyorsír*, s a még ellenkezést kiváltó *gondvisel*, *nagytakarít* modelljéhez simul. A *blama*, *kaja*, *szundi* szavakat ugyanaz a mechanizmus hozta létre, mint annak idején, a nyelvújítás korában *ábránd*, *emlék*, *fohász* és sok egyéb szavunkat, vagy a Babbitstól használt *zsémb*-et és *nyöször*-t.⁹ A szleng *kagylóz* ’hallgatózik’ képzési szempontból is közeli rokona

⁹ J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955. 158.

a köznyelvi *fülel* igének. Ez a képszerű szlang képződmény azért is szerencsésnek mondható, mert a *fülkagyló* és a *telefonkagyló* képzetét egyaránt „holdudvarába” vonja. A *szövegláda* ’sokat beszélő vagy pletykás ember’ is azért expresszív, mert „áthallatszik” rajta a *személláda* szó metaforikusan pejoratív használata: vö. „Betli egy ócska szemét *szövegláda*”.¹⁰ Az *elbambul*, *bepípul* igék képzési modelljét Ady (*megócskul*, *elrosszul*) és Babits is (*lilul*, *kibimbul*) használta (l. Kovalovszky Miklós: Néhány vázlatpont Ady költői nyelvtanához. MNy. 73. J. Soltész Katalin: i. m. 155). A játékosan kifejező *visszakuszál* igének („Alig tudta *visszakuszálni* a mondatot, hogy értelme is legyen a sok szónak”) is van költői megfelelője: „— mert ami nem süket Isten: fájdalom, míg az Istenbe *visszahal*” (Babits: Fortissimo); sőt — ki hinné? —, még a mostanában oly elterjedt ’az utcán álldogálva vár valakire’ jelentésű *sobroz* igének is: „hajamon hófelhő *kalapoz*” (Radnóti: Férfinapló), „fázó népség *temetőz* sírokon *gyertyázva*” (Babits; l. J. Soltész Katalin: i. m. 154).

Kedvelt eljárása a szlengnek, akárcsak a költői nyelvhasználatnak, köznap szavak perifrázison, metonímián vagy metaforán alapuló expresszív szinonimáinak létrehozása. Ilyenek pl. a ’cipő’, vagy egyéb ’lábbeli’ jelentésű *topogó*, *csattogó*, *surranó*, *tyűkszemtok*, *csuka* (l. Kovalovszky: Valóság 1963/5: 74), különböző testrészek elnevezései: *pislogó* ’szem’, *csacsogó* ’száj’ (vö. a népies tréfás *bagóleső*, *kenyérléső* szavakkal), *álarc* vagy *portré* ’arc’ („Fáradt volt a *portréja* és fejfájós az *arcjátéka*”). Vö. még: „Láttam, hogy a *dioptriái* mögött egyre fűrgebben golyózik a két szeme”; „... korunkban már nem divat ilyen epedő stílusban ostromolni a *koedukáltakat*.”

A szlengben és a költői nyelvhasználatban egyaránt fontos szerepet játszik a túlzás és kicsinyítés. Minthogy a „költői túlzásnak” terjedelmes a hazai irodalma, példaanyagomat itt is csak a szlengre korlátozom. A *megy* és *jár* igéknek, ill. különféle igekötős származékaiknak különösen gazdag a szinonima-családja: „Mondtam, hogy lassan én is *hazaosonok*”; „... sulit után *vándoroljunk* közösen hazafelé”; „*kivonszoltam* magam a tábortűz színhelyére”; „*Tévelyegjünk*. Csak úgy. Ha mégis van idő”; „Vissza akartam *sasszézn*i a klubba”; „Most rögtön eltűnünk innen és *elsöprünk* hozzánk”; „... *elgőzölög*hetsz Amadé Katihoz vagy akárki máshoz”; „A *diri betolatott* mindegyik WC-be ...”. Néhány további, jellegzetesen hiperbolikus szlang kifejezés: „Ha tudná ... , hogy valaki nézi innen, ... állati *zavarba zuhanna*”; „Ide *zökkenj* — mondtam és megfordítottam az íróasztalom előtt a forgószéket”; „... *szűnj meg* — mondtam felkérően”; „*Beöntöttem* magamba egy csésze erőlevest, és *belapátoltam* két tányér túróscsuszát”; „Jaj, szeplős, nekem olyan nagyon jó veled, hogy már teljesen *el vagyok alélva* téled”; „Egyik kezében egy *vagon* papír volt” (vö. a népnyelvi *szekérderék* túlzó jelzővel); „Fújtuk a füstöt, és hallgattunk *huszonöt évig*”. S végül a kicsinyítő tárgyiasítás egy új leleménye: „Miattam *tíz deka* gondotok nem lehet. A lakást rendben tartom.”

A belső nyelvteremtésnek kétségtelenül legelterjedtebb, legváltozatosabb eszköze a metafora. Az alábbiakban a szlang és az újabb költői nyelvhasználat csupán egyik közös jellegzetességére szeretném felhívni a figyelmet, nevezetesen a különböző szaknyelvek szó- és kifejezőkészletének bevonására a metaforaalkotásba. A műszaki nyelv a különféle avantgardista irányzatokkal vonult

¹⁰ A továbbiakban a *szövegkörnyezetben* szereplő valamennyi szlang kifejezést, ha nem áll mellettük más utalás, Szilvási Lajos Egymás szemében c. regényéből idézem. Az idézetekben a kiemelések mindenütt tőlem származnak. P. M.

be a költészetbe. Érdemes volna egyszer megvizsgálni e nyelvi réteg funkcionális fejlődését, a hagyományos-patriarchális világképbe való beépüléstől kezdve („... hol a fémkeblű dinamókat szopják a sivalkodó transzformátorok” József Attila: Munkások) az atomkor szorongó életérzéséig („Szféráinkban angyalok nyájai helyett stroncium-peték tenyésznek” Garai Gábor: Tűztánc).¹¹ Általános tendenciának látszik a technikai eszközök metaforikus elnevezésének háttérbe szorulása köznapi fogalmak technikai műszókkal történő átvitt jelölése mögött. A *vasparipa* szó ’mozdony’ jelentésben ma már tréfás, népies, régies színezetű. A század elején Babits már az autót nevezte *csodapariának* Mozgófénykép c. versében. A mai szlengben az autó csupán *kaszni*, *láda*, *pléhskatulya*, jobbik esetben *járgány*; a *vasparipa* jelölés csupán a legjobb gyártmányú motorkerékpárokat illeti meg, a kevésbé „menő” márka mindössze *pléhkecske* vagy *benzinkecske* (Kovalovszky: Valóság 1963/5: 74), a kerékpár pedig *csőszámár* (talán a német *Drahtesel* hatására). Annál termékenyebbek viszont a műszaki nyelvből táplálkozó metaforák. A már-már köznyelviesült *elhúzza a csíkot* mellett erősen terjed a *navigál*: „A »Póló« felé *navigált* krémfagylaltért”, „*Elnavigáltam* az árkádok alól”. Néhány további közlekedési metafora: „Mire hazaértem, örültem *felpörgettem* magam”; „Mire *betankolták* a kávé, fél négy volt”. Durva, de kegyetlenül találó a *túráztatja a pofáját* kifejezés, amelynek jelentése ’tartalmatlanul beszél, még nem tért rá tulajdonképpeni mondanivalójára’. „... nem megyek vissza a faterékhoz, hanem *eltérítem magam* Paksrá”. (Vö. újabb költészetünkben: „a lét *hangrobbanásait* számlálom szívemben” Bella István: Augusztus 7. „De most, hogy éveim *mélyállomását* mind sötétebb s fojtóbb anyagba ássák” Orbán Ottó: A harmincas évek költői.) Vaskos őszinteséggel tükrözi korunk esztétikai értékrendjét az efféle megnyilatkozás: „Fiú, ha láttál már abszolút szexi nőt, hát Miss Mary az volt. Olyan *futóművek*, de főleg olyan *lőkhárítók*! ...”. Műszaki szempontból némileg elavult, de változatlanul népszerű, a *rátész egy lapáttal* kifejezés ’fokoz, erősít, tetézt’ jelentésben. A közlekedés mellett a híradástechnika, illetve a tömegkommunikáció szakszókincse jut egyre nagyobb szerephez a metaforaalkotásban: „Elismerem, te küldtél el a francba. De attól még senki sem tilja, hogy megint *műsorra tűzz*”; „A kócos feketé nő ... az első emeleten ma is *műsört ad*”; „... a srác, aki éppen ügyeletos volt mellettem, minél később *kapcsolhasson át a második csatornára*, a lényegre”; „Addig idegesíti, hogy aztán majd jön a második infarktus, és akkor *snitt az öregnek*”. Ide kívánczik a Kovalovszkytól lejegyzett eufémizmus is: a vizeldében a fiúk a *műszerfalhoz* állnak és *leföldelik az antennát* (Valóság 1963/5: 72). A számítástechnika meghonosodásával párhuzamosan terjed a *betáplál* ige metaforikus használata: „*Be kellene táplálnom magamba*, hogy ezek után Attila megszűnt létezni.” Érdekesekek még a „megérzés”, ’előérzet’ jelentéskörben használt technikai metaforák: „De a *készüléke érzékeny*, ez tagadhatatlan. A *levegőből is kiszűrte*, hogy Fábian Attila jó nálam”; „Apának undora van ettől az egész élettől, ezt *ketyegi bennem a Geiger-Müller*”; „A *radaromnak* igaza volt. Tamara ott ült Digóval a »Póló« presszójában.” (Vö. Ágh István A nyárfák titka c. versében: „Tegnap éjjel mikor a lombok *levél-radarja* zsongott-forgott”).

Napjaink szlengje szívesen merít egyéb szakterületek szó- és kifejezőkészletéből is. Kereskedelem: „... már messziről kiszűrtem, hogy ott néhány

¹¹ L. Gáldi László: A legújabb magyar költészet stílusproblémái. A „Stilisztikai tanulmányok” c. gyűjteményben. Gondolat Kiadó, Budapest, 1961. 182–3.

trópusálló srác fejel”; „Nézem a karomon a bőrt. Így, villanyfényben már kifejezetten barnás rajtam a *csomagolás*”; „Zita is kiszúrta, hogy *leltárba vettem a fiút*” (vö. József Attilánál a *Kész a leltár* verscímmel); „Olyan álmos vagyok, mint egy decemberi medve. *El is tárolom magam holnapra*”; „Az öreg Juresik a szomszédban megint *kivonta magát a forgalomból*.” Mezőgazdaság: „... ebédre marhapörköltet *takarmányoztunk* krumplival”; „Estefelé Digó felhívott. Felkértem, *hagyjon parlagon*.” Orvosi nyelv: „Minden nő *kiütést kap*, ha nem mondhat valami *leprát a másíkról*”; „De a Lédié nem ilyen menő — állapítottam meg, hogy *vitaminozzam* az önérzetét” (vö. Ágh István Varázslat karácsonyfára c. versében: „*injekciózd az ország sorsát valami szépre, ami nincs*”). Sport: „Légy erős — mondta —, Tamara *rád startolt*”; „Ildi is figyelmeztetett, hogy vigyázz, mert Tamara *rád fog úszni*”; „... egy Faludi jellegű hóhéer akkor *tesz taccsra* matekból egy diákot, amikor neki tetszik”; „*Becsúszó szereléssel gyors irányváltoztatásra kényszerítettem a szöveget*”; „... a kubaiak messze jobban bírják a meleget, mint mi, plusz *kajakosabb* srácok is.”¹² S egy valóságos metaforalánc Kolozsvári Grandpierre Emil gyűjtéséből: „Emberék vagyunk, hazudnék, ha azt mondanám, hogy a vér nem kapott el bennünket. Még azt sem tagadom, hogy a végén *a játék a lány térfelén folyt*. De a *tizenhatoson belül* soha nem jutottam, annál *erősebb volt a védelem*” (Négy-öt magyar összehajol: 47).

A szleng metaforái túlnyomó részükben egyszerűek és „átlátszóak”, azaz egyértelműek. De akad közöttük bonyolultabb szemantikai szerkezetű is, amely a képzettársítások és konnotációk szélesebb körét indukálja. Így pl. a *leporol* (valakit magáról) jelentéstartalma a kapcsolat megszakításán kívül magában foglalja 1. a cselekvés könnyedségét (a szakítás nem okoz lelki meg-rázkódtatást), 2. a cselekvés „tárgyának” jelentéktelenségét, értéktelenségét, legalábbis a cselekvő szemében. A *ragalmaz*, rossz színben tüntet fel’ jelentésű *nyálaz*, *benyálaz* sem egyszerű metafora, minthogy az ’undort kelt, viszolyogtat’ jelentésmozzanat közvetítésével működik. (Vö. más jelentésben, de azonos konnotációval Bella István Fény és levegő nélkül c. versében: „Falhozállítva, kivette, menthetetlen se *nyálzok* alázatot”). A bonyolultabb szerkezetű metaforákhoz sorolnám a *feldob* igét is (vö. Radnóti Majális c. versében: „a rossz zenén kis lelke *fellebeg*”). Szilvási regényének kamaszfiú hőse állapítja meg nyers és látszólag közömbös tárgyilagossággal: „... anya minden nap *fátyolosra* issza magát.” Ez a határozó nemcsak az ittasság mértékét fejezi ki, hanem — a szó asszociációs mezőjének révén (könnytől fátyolos tekintet, gyászfátyol) — az anya alkoholizmusának okára, sőt, a beszélő kamaszos nyerse-sége mögött rejtőző szomorúságra is utal. A „Tamara ... bikinire *hámozta* magát” kifejezés felszíni frivolitása mögött „áttetszik” a fiatal női test→gyümölcs metaforája, s a fogékonyabb lelkű olvasó előtt talán feldereng a kagyló-héjból kiemelkedő Afrodité mitikus képzete is. A Szilvási regényhősnőjének (gimnazista lány) szájából elhangzó *kiakasztottam a bájosmosolyt* kifejezésben a *bájosmosoly* enyhén archaizáló ironiája nyilván az „ösök” illemkódexének szól, a *kiakaszt* ige a mosolygás kényszeredettségére utal, ám egyszersmind a lámpás→ragyogás→mosoly képzettársítási folyamatot is mozgásba hozza. Komplexitás és tömörség jellemzi az alábbi metaforákat is: „Hiába magyaráz anya akármit, attól nem lesz *karácsony* ebben a családban”; „Digó be van csavarod-

¹² Az ’erős, izmos’ jelentésű *kajakos* szót csupán a népetimológia köti újabban a kajaksporthoz. Bárczi Géza tanúsága szerint a szó héber eredetű. L. Bárczi i. m. 23.

va. Pontos volt az előérzetem, hogy nem kellene engedélyezni neki az *orgona-virágzást*.”

A fenti példák alapján már-már indokoltnak tetszhet némely szerzőnek az a megállapítása, amely éppenséggel esztétikai értéket tulajdonít a szleng egy-egy sikerültebb szavának, kifejezésének. Nem árt azonban, ha óvatosabban fogalmazunk, és az esztétikai értéknek csupán lehetőségét említjük. Ismételten hangsúlyozom, hogy a hasonlóságok, amelyekre fel kívántam hívni a figyelmet, a szleng és a költői nyelvhasználat bizonyos mechanizmusai, műfogásai, nem pedig konkrét költői alkotások „nyelve” („kódja”, „egyenmű közege”) között állnak fenn. Az utóbbi értelemben vett s valóságos esztétikai értékeket hordozó költői szöveg sajátos — a köznapi nyelvhez képest másodlagos — jelrendszer, amelynek valamennyi eleme „szemantizált”. Ily módon „minden művészi szöveg egy sajátos tartalom egyedülálló, a d h o c megkonstruált jeleként jön létre.”¹³ Ezt a gondolatot József Attila — jóval korábban — így fogalmazta meg: „a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás . . . a mű világának minden egyes pontja archimedesi pont.”¹⁴ E megállapításokból két fontos következtetés adódik számunkra. Először: a költői metafora nem áll önmagában, hanem mindig egy tágabb és egyszerű kontextus szerves eleme, „archimedesi pontja”; ezzel szemben a szleng-metafora önálló képződmény, amely legfeljebb valamely szövegtípushoz kötődik. Másodszor: a költői metafora, minthogy egy „egyedülálló, a d h o c megkonstruált” jel eleme, eredendően többretegű, illetve többértelmű, mint ahogy az adott költői szöveg egészének is több „olvasata” lehetséges; ezzel szemben a szleng-metafora egyértelmű, konnotációja viszonylag stabil és inkább társadalmilag, mint egyénileg meghatározott. A többretegűség a szleng metaforában csupán kivételesen vagy véletlenszerűen jelentkezik bizonyos kontextusokban (l. egyik-másik fenti példát).

Befejezésül két példán szeretném érzékletesebbé tenni e talán túl elvontnak tetsző következtetéseket. Hasonlítsuk össze a szlengben használatos *volántekerő* 'sofőr' kifejezést a Radnóti Majális c. versében előforduló *hangraforgó* 'gramfon' szóval. Képzési mechanizmusuk azonos: mindkettő szintagmatikus kapcsolat alapján létrejött képszerű perifrázis. Amíg azonban a *volántekerő* egyértelmű és izolált (azaz kontextustól független) elem, amelynek konnotációja viszonylag stabil, expresszivitása viszont használatának gyakoriságával egyenes arányban csökken, addig a *hangraforgó* az 1944 májusában (!) írt vers egyik „archimedesi pontja”: „A *hangraforgó* zeng a fű között, s *hördül, liheg, akár egy üldözött*, de *üldözők* helyett a lányok *kerítik*, mint tüzes *virágok*.” Ebben a kontextusban a *hangraforgó*-nak legalább három „olvasata” van, beleértve a *virágok* szó által is indukált *napraforgó* asszociációját. A másik példa: a különböző testrészeket jelölő szleng eufemizmusok között ismeretes az *erkély* is 'dús női kebel' jelentésben (mellesleg a *balcon* szónak is van ilyen jelentése a francia szlengben). Babits ugyancsak „építészeti” metaforával jelöli e testrészt Szerenád c. versében: „. . . ima rád e szerenád, | tested titkos templomát | dallal így imádom. | | *Elefántcsont palota* | *boltozatos melled* | *kettős márványoszlopa* | *nyugszik egymás mellett* | fejed fenn a vánkoston | tornya, melyen átosan | lágy tömjénlehellet.” A két metafora közötti különbség alapvetően nem konnotációjuk különféleségében rejlik. Babits metaforája elsősorban nem

¹³ J. M. Lotman: Szöveg, modell, típus. Gondolat Kiadó. Budapest, 1973. 37.

¹⁴ Idézi Szabó Zoltán: Az irodalmi mű stílári kohéziójáról. Nyr. 100: 163.

azért költői, mert érzékiségében is átszellemülten emelkedett, szemben az érzéketlen, de kissé parlagi erkély-metaforával, hanem azért, mert — stílusosan szólva — architektonikus támpontja egy teljes metaforaláncban kibontakoztatott művészi jel-egésznek.

Péter Mihály

A szövegkoherencia kérdéséhez

Egy idézetfajta beszerkesztettségének tapasztalatai

1. „Nevezzük mindazt, ami a mondatot szöveggé szervezi, szövegkoherenciának. Jegyezzük azonban mindjárt meg, hogy a szövegkoherencia fogalma kifejtésre és magyarázatra szorul” — írja Kiefer Ferenc Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet című dolgozatában (Nyr. 103 [1979.]: 216–25). Majd hozzáteszi, hogy írásában a szót „minden pontosabb meghatározás nélkül” használja (218).

A fogalom meghatározására én sem vállalkozom. Megkísérlem azonban, hogy a szövegkoherencia kérdését a gondolatközvetítés és kapcsolatteremtés (a kommunikáció) nézőpontjából egyetlen részjelenségen vizsgáljam, majd a beszéd folyamat sikerességére vonatkoztatva általánosítsam.

Szövegkoherencián a továbbiakban mindazt értem, ami a mondatok láncolatát megszerkesztett, összefüggő szöveggé szervezi; ami az adott nyelvi rendszer eszközkészlete közvetítésével hordozott információt összefüggő és az aktuális beszéd-társ számára értelmezhető közléssé szervezi. Ebből a pragmatikai szövegnyelvészeti szemléletből kiindulva keresek feleletet arra, mikor tekinthető, illetve mikor nem tekinthető koherensnek a szövegbe ágyazott *mondja, írja* stb. állítmányi tag + tulajdonnév társaságában beszerkesztett szó szerinti idézet.

Mivel a tömegesebb szövegvizsgálat tapasztalatai arra figyelmeztettek, hogy még ez a leszűkített szöveghelyzet is több, jól megkülönböztethető funkciójú beszerkesztést foglal magában, a leírást és elemzést egyetlen típusú idézet koherens/inkoherens beízesülésének elemzésére korlátoztam. A beízesülés vizsgálatakor pedig nem azt a kérdést teszem föl, vajon a befogadott szöveg-szelvény (mondat vagy mondatok egymásutánja), vagyis az idézet, a nyelvi rendszer szabályai szerint illeszkedik-e be a befogadó szöveggörnyezetbe, hanem arra keresek választ, hogy az új kontextusba illesztett szövegszelvény közléstartalma szervesen, koherensen ízesül-e be a mondatok összefüggő, szöveggé szervezett láncolatába, vagy éppen ellenkezőleg, megbontja-e a mondanivaló összefüggéseit, megzavarja-e a gondolatközvetítés és kapcsolatteremtés sikerességét?¹

¹ Nem az idézet, de a beízesülés kérdésével foglalkozik Dressler, Wolfgang: Modelle und Methoden der Texttypen című tanulmánya (Folia Linguistica IV. [1970.] 64–71). Dressler szintaktikai és szemantikai anaforát különböztet meg; szemantikai anaforának értelmezi a tematizációt is (i. m. 67). Az idézet beízesülésének nyelvészeti kérdéseivel Harweg, Roland foglalkozik (Pronomina und Textkonstitution. Beihefte zu Poetica 2 [1968.]: 305 és kk.). Véleménye szerint az idézet metanyelvi tulajdonnév. Két fajta idéze-

2. Ha a szöveget úgy fogjuk föl, mint összefüggő mondatláncot, ha szövegkoherencián egyben az információ koherenciáját is értjük, akkor nem szorulóbbé magyarázatra, miért vesszük figyelembe a koherencia föltárása folyamán mindazokat a szövegben megírt és a szövegbe beleírt jelöléseket és jelzéseket, amelyek a beszéd gondolatközvetítő és kapcsolatteremtő szerepéből következően a nyelvi megformálásban megragadhatók. Akkor az adott beszéd-társtól elvárható nyelven és/vagy szövegen kívüli ismereteket a gondolatközvetítést és kapcsolatteremtést biztosító előfeltevésként értelmezhetjük, de nem értelmezhetjük előfeltevésként mindazokat az ismereteket, amelyeket az adott beszéd-társtól nem lehet elvárni.²

Végül szövegen a hosszabb vagy hosszú, a sok vagy nagyon sok mondatból illetve a sok vagy nagyon sok szóból álló, nyelvileg megformált összefüggő beszédegységeket értem, mivel relatív gyakoriságuk lehetőséget ad erre a leszűkítésre. Tisztában vagyok vele természetesen, hogy a „hosszabb”, a „hosszú”, a „sok” és a „nagyon sok” jelzők semmiképpen sem szabatos meghatározói a szöveg terjedelmének. A mesterséges behatárolás viszont gyakorlati szempontból hasznos: kirekeszti az általános szövegelemzésből a viszonylag ritka egyszavas (*Bejárat*) és a viszonylag gyakoribb, ám rendszerint nem tipikus egy- vagy két mondatból álló beszédegységeket. Leírásuk és elemzésük nehézkes, azáltal hogy aránytalanul sok nyelven és szövegen kívüli ismeretet tesz szükségessé.³

3. Az új kontextusba átültetett szövegszelvény koherenciáját két szempontból vizsgálom.

a) Amikor a szöveg feladójának szándéka szempontjából elemzem, azt keresem, mi az átemelt szövegszelvény adott funkciója az adott szöveghelyzetben, és hogy az átemelt szövegszelvény megfelel-e ennek a funkciónak?

b) Amikor az új tartalmi-formai láncolatba beépített beszéd produktum szempontjából vizsgálom, azt keresem, milyen jellegű a befogadó és a befogadott szövegszelvény közötti összefüggés, és hogy az összefüggés tartalmi-referenciális vagy csak látszólagos (szó szintű) kapcsolat-e?

4. Az alábbi szövegrészletet a Társadalmi Szemle 1979. évi 10. számából emeltem ki, Bóhm Antal és Pál László: A bejárat munkások társadalmi politikai magatartása című cikkéből.

tet különböztet meg. Az egyiket az jellemzi, hogy a megnevezést (a tulajdonnevet) interpolálni kell, legalább is burkolt formában. A másik fajtájú idézet — a deiktikus értékű — fölöslegessé teszi a behelyettesítendő (substituendum) és a behelyettesített (substituens) megkülönböztetését.

² Részletesebben I. Van Dijk, Teun A.: *Pragmatics, presuppositions and context grammars* (Schmidt, S. J. [szerk.]: *Pragmatik II*. München, 1976. 53–82, különösen 70–7). Nem sorolom föl természetesen az egész idevágó szakirodalmat, sem azokat a tanulmányokat, amelyeket Kiefer Ferenc hivatkozott cikkében is idézett. Teljes tematikus bibliográfia összeállítása nem célja írásomnak.

³ A szöveg gyakorlati szempontból történő ilyen meghatározását és a meghatározás indokolását I. Glinz, Hans: *Textanalyse und Verstehenstheorie I*. Frankfurt/M., 1973. 50–1.

A szöveg harmadik, nyomdatechnikailag jól elhatárolt részlete a következőképpen fest (a szövegmetsetet, a mondatoknak az elemzéshez szükséges beszámozását nem tekintve, betűhíven közlöm):

(1) A hazai mobilitásvizsgálatok eredményei, valamint néhány szociológiai felvétel tapasztalatai arra mutatnak, hogy a bejáró munkások társadalmi felemelkedésének útja, a korábbi létéből való kiszakadás *a paraszti háttér fokozatos feladásán, illetve felszámolásán keresztül valósul meg.* (2) Első lépésként városban keres munkát, de mert szakképzettsége nincs és mégis sokat szeretne keresni, elvállal bármilyen nehéz, sokszor egészségre ártalmas munkát is.

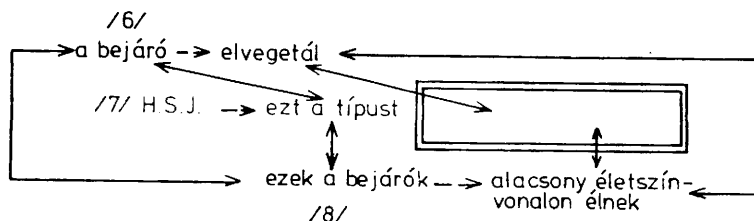
(3) Az ipari munkavállalás új helyzetet teremt a bejárók életében. (4) Ebben az új helyzetben — kissé leegyszerűsítve — a következő alternatívák állnak előtük:

(5) a) Egy részüket — a rosszabb starthelyzetből indulókat — *az új helyzet kielégíti*, újabb változtatásra már nem törekszenek, sőt többnyire kilátásuk sem marad erre. (6) Függetlenül attól, hogy jól vagy rosszul érzi-e magát, a bejáró végül is *beletörődik* sorsába, körülményeibe, s a meglehetősen kedvezőtlen életfeltételek mellett elvegetál. (7) *H. Sas Judit* ezt a típust az „alacsony iskolázottságú kvalifikációjú falusi munkáscsalád” típusaként igen szemléletesen írja le.* (8) A Békés megyei felvétel adatai szerint ezek a bejárók nagyon alacsony életszínvonalon élnek, munkájukkal csak minimális mértékben azonosulnak.

1. Ha azt keresem, mi itt és most az átemelt szövegszelvény — a 7. mondat — funkciója, a kontextus a következő választ sugallja: a befogadó szöveg szerzői azzal a szándékkal emelték át valamely másik szerző művének egy szelvényét, hogy egyik megállapításukat így szemléltessék. Nem azért idéznek, hogy új információt közöljenek. A befogadott szövegszelvény csak változata az előzőknek. Igaz, az átemelés — mint minden idézet — burkoltan arra is szolgál, hogy igazolja a befogadó írásmű alkotóinak megállapítását, emelje hitelét. De itt nem ez az elsődleges közlőértéke.

A szemléltető funkcióra utal az idézetet körülvevő két szövegszellet: *H. Sas Judit ezt a típust (...) típusaként igen szemléletesen írja le.* A befogadó és a befogadott szövegszelvény közötti kapcsolóelem — ebben az esetben a megnyilatkozás szubjektuma — biztosítja a referenciális összefüggést, az információ koherenciáját. Közléstartalma mind az öt megelőző, mind az öt követő megnyilatkozások közléstartalmára utal vissza illetve előre: (6): *a bejáró* → (7): *ezt a típust* → (8): *ezek a bejárók*.

Az 1. ábra a kapcsolódás szerkezeti vázát ábrázolja, sematikus formában.

* H. Sas Judit: Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. Akadémiai Kiadó, 1976., 187–197. old.

Az idézetet kettős folytonos egyenessel határolt négyszöggel jelöltem; a kapcsolódást folytonos egyenessel. A nyilak hegye a referenciális összefüggések irányába mutat.

Az ábráról azt olvashatjuk le, hogy az idézetet tartalmazó egész 7. mondatot kimetszhetjük a környezetéből, anélkül hogy az összefüggések lánc megszakadna. A mondanivaló pillérelemei (téma- és rématagjai) a variációs tagként értelmezett szövegszelvényen kívül is hiánytalanul kapcsolódnak egymáshoz.

Nem minden idézet rekeszthető azonban ki a környezetéből. Így például a *mondja, írja stb.* állítmányi tag + tulajdonnév társaságában beszerkesztett olyan szószerinti idézet sem, amelynek az a funkciója, hogy valamilyen vitát vagy érvelést vezessen be. Ilyenkor a befogadott szövegszelvény szervesen épül be nemcsak az őt megelőző, hanem az őt követő befogadó szövegrészbe. Visszatérő referenciális kapcsolat létesül. A befogadott szövegszelvényt csak az információ csonkulásával vagy a koherencia megszakadása árán metszhetjük ki környezetéből.

2. A vizsgált típusú idézet funkciójának meghatározásakor már segítségül kellett vennünk a kapcsoló elembe foglalt referenciális összefüggéseket.

Ha most arra a kérdésre keresünk választ, milyen *t a r t a l m i r e f e r e n c i á l i s* összefüggés van nemcsak a kapcsoló elem és a szöveggörnyezet, hanem a teljes befogadott szövegszelvény és környezete között, akkor föl kell tárnunk a variációs tagként értelmezett 7. mondat és a befogadó kontextus közötti teljes vonatkozási hálózat minden összefüggését.

Az imént azt állapítottuk meg, hogy a koherensen beszerkesztett vizsgált típusú szó szerinti idézet egyik sajátossága, miszerint a gondolati egységből ki lehet hagyni anélkül, hogy az összefüggések lánc megszakadna. Ez magától értetődik, ha arra gondolunk, hogy a befogadott szövegszelvény csupán a befogadó szövegszelvény témata tagjának, még ha változó alakú, de változatlan közléstartalmú témata tagjának *p r e d i k á c i ó s s z i n o n i m á j a* (réma-változata). De ha ez igaz, akkor a kirekeszthető szövegszelvénynek valóban azt kell szemléltetnie és csak azt szabad szemléltetnie, amit a befogadó szöveg *e l ő z ő l e g* már összefüggő mondanivalóvá szervezett. Új tartalmi jeggyel nem szabad a gondolati egységet bővítenie.

A vitázó-érvelő szándékkal beszerkesztett idézet sajátossága ezzel szemben az, hogy új tartalmi jegyekkel egészíti ki a befogadó szövegszelvény mondanivalóját és közvetlen előzménye az utána következő megnyilatkozásnak/megnyilatkozásoknak.

Vajon az idézett szövegrészlet 7. mondata valóban azt és csak azt tartalmazza-e, aminek a szemléltetésére szolgál?

Az *alacsony iskolázottságú-kvalifikációjú* elemre utal a 2. mondat: *mert szakképzettsége nincs* → *elvéllal bármilyen nehéz, sokszor egészségre ártalmas munkát* eleme, továbbá a 6. mondat: *elvegetál*, végül a 8. mondat: *nagyon alacsony életszínvonalon élnek* szelete. A *falusi munkáscsalád* szövegelem *falusi* illetve *munkás* lexémájára utal az 1. mondat: *a paraszti háttér fokozatos feladása*, a 2. mondat: *városban keres munkát*, a 3. mondat: *ipari munkavállalás és bejárók*, végül a 8. mondat: *ezek a bejárók* szelete. Egyedül a *család* elemnek nincs explicit referenciális összefüggése a befogadó szövegszelvénnel.

Nem nélkülözi azonban teljesen a referenciális kapcsolatot, ha egybefűzöm az idézet szerzőjének a mondat élén álló nevével, illetve a mondat végén jelölt jegyzet adta információval. Csakhogy ez az összefüggés implicit. Feltételezi az olvasó nyelven kívüli ismereteit és szintetikus értelmező gyakorlatát. A gondolatközvetítés és kapcsolatteremtés sikeressége nem forog veszélyben, mert:

— a szöveg egy korábbi szakaszában olvasható a *paraszi háttér fokozatos feladása illetve felszámolása* szövegszelet valóságháttérének ismerete elvárható a Társadalmi Szemle olvasójától, a számításba vett címzettől. A magyar társadalomban fölvetődő elméleti és politikai kérdések iránt érdeklődő olvasónak tudnia kell, hogy a *fokozatos feladás, illetve felszámolás* a gyakorlatban azt jelenti, hogy *első lépésként* a családfenntartó vagy az egyik — esetleg több — kenyérkereső megy el a faluból és a *városban keres munkát*. (Vö. a 2. mondatot.) Ez az átmeneti életforma magyarázza a *falusi munkáscsalád* nehéz helyzetét;

— a lapalji jegyzetből megtudja az olvasó, hogy H. Sas Judit „Életmód és család” címmel írt könyvet; hogy a lakosság társadalmi-politikai magatartását abból a szempontból vizsgálta, miként alakulnak „az emberi viszonyok a családban”. (Vö. a hivatkozott mű alcímét.) Az alcímből azt is megtudja, hogy ez a vizsgálati szempont csak érintkezik, de nem esik egybe a bemutatott szemelvény szerzőinek vizsgálati szempontjaival;

— H. Sas Judit nevének minden további magyarázat nélküli említése kifejezésre juttatja a befogadó szöveg szerzőinek azt a — nem jogosulatlan — előfeltevését, hogy címzettjük ismeri H. Sas Judit munkásságát, helyét a magyar szociológiai kutatásban. Az ebben a szöveghelyzetben előforduló tulajdonnév olyan szövegelem — inverz névmás —, amelyet csak az a címzett tud tartalommal kitölteni, akinek előzetes ismeretei vannak a tulajdonnévvel jelölt személyről, munkásságáról, értékéről stb. Ezért is lehet presztízs értéke a beszerkesztett tulajdonnévnek.

A *család* főnév előzmény nélküli beépülését, a tulajdonnév beszerkesztésének burkolt értékítéletét az itt és most számításba vett címzett nyelven és részben szövegen kívüli ismeretanyaga és kompenzáló-értelmező gyakorlata képes pótolni. Bár tisztán elméleti szempontból nézve azt kellene mondanunk, hogy a beszerkesztett 7. mondat koherenciája két ponton is megszakadt (*H. Sas Judit, család*), itt és most a 7. mondatot koherens szövegszemelvénynek, sikeres gondolatközvetítésnek és kapcsolatteremtésnek ítéelhetjük.

Megfigyeléseinket összegezve és általánosítva, megállapíthatjuk: ahhoz, hogy a *mondja, írja* stb. állítmányi tag + tulajdonnév társaságában beszerkesztett szemléltető funkciójú szó szerinti idézet koherensen ízesüljön be a befogadó szövegbe, három feltételnek kell teljesülnie:

a) az idézetnek és beágyazó állítmányi tagjának + a tulajdonnévnek úgy kell a befogadó szövegbe épülnie, hogy az információkoherencia sérelme nélkül lehessen a gondolati egységből kimetszeni;

b) az idézetnek azt kell és csak azt szabad szemléltetnie, aminek színezésére, gazdagítására szolgál;

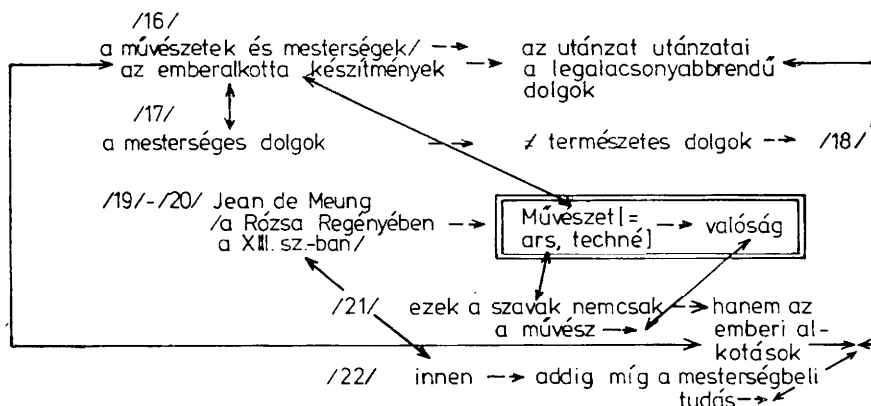
c) az idézet szerzője nevének (a tulajdonnévnek) úgy kell a befogadó szövegbe illeszkednie, hogy a feltételezett címzett a tulajdonnevet valamilyen ismeretanyaggal, értékítélettel tudja behelyettesíteni; hogy referenciális összefüggésbe tudja hozni a befogadó szöveg mondanivalójával.

5. Hasonló szöveghelyzetből emeltem ki a most következő szemelvényt is. Fehér Márta: A természetfelfogás változásai című írása a Világosság 1979. évi 488—97. oldalán jelent meg.

A tanulmány hét, nyomdatechnikailag elhatárolt nagyobb szakaszra, tartalmilag azonban több kisebb egységre oszlik. A bemutatott részlet a hatodik szakasznak a 10. mondatból kezdődő és a 22. mondatból záruló harmadik bekezdésében olvasható (496). Nem foglalkozom a teljes 22. mondat, amelynek nem is idézem további tizenegy tagmondatát.

(...) (16) Platón szerint a művészetek és mesterségek az utánzat utánzatait állítják elő (Platón és méginkább a neoplatonisták felfogásában a kozmosz szerkezete a devalválódás hierarchiájaként írható le, amelyben a legalacsonyabbrendű dolgok az emberalkotta készítmények). (17) Arisztotelész szerint pedig a mesterséges dolgok világára vonatkozó ismeretek érvénytelenek a természetes dolgokra vonatkozóan. (18) (Mint)hogyan a megismerés az okok feltárásában áll, a mesterséges dolgoknál pedig — legalábbis — a cél-okok különböznek, lévén ezek emberi, nem pedig természetes célok.) (19) „A Művészet [= ars, techné] — írja Jean de Meung (a Rózsza Regényében a XIII. sz.-ban) — nem hoz létre olyan igaz formákat, mint a Természet. (20) Térdre ereszkedvén, feszülten figyelve, a Művészet nyomorult koldus vagy csavargó módjára könyörög a Természethez, amelyet utánozni szeretne, hogy tanítaná meg rá hogyan fejezheti ki eszközeivel a valóságot.”* (21) Ezek a szavak nemcsak a művész valóság-hűség utáni vágyát fejezik ki, hanem az emberi alkotások eredendő alacsonyabbrendűségének akkoriban közkeletű hitét is. (22) Hosszú út vezet innen addig, míg a mesterségbeli tudás is tudásnak számít majd, amelyből a természetre vonatkozó általános, emberi ismeretek nyerhetők, (...)

1. A Világosságból átvett tanulmány-részlet szerkezeti vázát a 2. ábra mutatja be. Az 1. ábrához képest most részletesebben kellett feltüntetnem mind a befogadó szöveggörnyezet, mind a befogadott szövegszelvény téma és réma tagjait (predikációját).

Bár az egyszerű értelmező olvasás — az intuíció — azt sugallta, hogy ugyanolyan funkciójú idézetfajtával van dolgunk, mint az imént, az ábra korántsem olyan egyértelmű, mint az előző. Arról tájékoztat, hogy

* Idézi: J. Le Goff: Az értelmiség a középkorban. Budapest, 1979. Magvető, 151. o.

— a befogadó és a befogadott szövegszelvénynek nincs egyértelmű kapcsoló eleme: a 16. mondat *művészetek és mesterségek* szubjektuma referenciális kapcsolatba hozható ugyan a 17. mondat *mesterséges dolgok* elemével, főként pedig a 19. mondat *Művészet* [= *ars, techné*] szubjektumával, de nem hozható közvetlen kapcsolatba a 21. mondat első tagmondatának *művész* elemével. Ebben az összefüggésben semmi nem kapcsolja a *mesterségek*, a *techné* szavakkal jelölt fogalmak képzetéhez;

— az idézetnek a *valóság* fogalmára utaló eleme összefűzhető ugyan a 21. mondat vitázó-érvelő *nemcsak* → tagjával, de nem hozható összefüggésbe se a 16., se a 17. mondat predikációjával;

— összefüggésbe hozható viszont a 16. és 17. mondat predikációjával a 21. mondat *hanem* → tagja és a 22. mondat második tagmondata.

A beszerkesztés arról vall, hogy a 19. és 20. mondat nem tekinthető szemléltető funkciójú szövegszelvénynek, mert környezetéből nem emelhetjük ki az összefüggés károsodása nélkül. Az *ezek a szavak* (...) *fejezik ki* szövegszellet megtévesztő, mert olyasvalamire utal, aminek előzménye csak az idézetben található meg, de ott is *k é t é r t e l m ű n*; aminek referenciális összefüggései kívül esnek az egész írásmű vezértémáján: a természetfelfogás változásai folyamatán. Éppen ezért nem tekinthetjük vitázó-érvelő funkciójú idézetnek sem, hiszen a mind az *ars*, mind a *techné* fogalmi jegyeit magában hordozó *művészet*-nek és a *valóság*-nak a viszonya nem vezet „a művész valósághűség utáni vágya” gondolatának akár az igazolásához, akár megszorításához, akár tagadásához. Megszakítja az információ koherenciáját a 17. mondat beszerkesztése is. Bár a *művészetek és mesterségek* referenciális háttérével a *mesterséges dolgok* egybekapcsolhatók, a mondat predikációja és az ehhez fűzött zárójeles mondat — a 18. számú — azonban sehol nem ízesül be a közvetlenebb környezetébe.

2. Hol és miért szakadt meg a szöveg koherenciája? Mi indította a tanulmány szerzőjét arra, hogy a kizáró-megszorító értelmű *nemcsak* → tagmondatot az idézet után váratlanul beiktassa? Az idézet és a 21. mondat között szerzői jegyzetre utaló jelet találunk.

De ebből nem azt tudjuk meg, hogy az idézőjelbe tett két mondat Jean de Meung XIII. században írt művének — a *Rózsa Regényének* melyik — pontosan megjelölt — helyén található. Azt tudjuk meg belőle, hogy ki, milyen című és magyarul melyik évben kiadott könyve melyik lapján idézi a természetfelfogás változásairól szóló tanulmányba átemelt részletet.

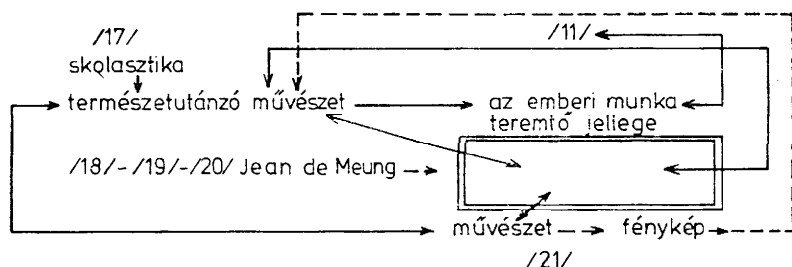
Felütöttem Le Goff-nak „Az értelmiség a középkorban” című művét. Megkerestem, milyen környezetben fordul elő az idézet és akkor meg is találtam a hiányzó láncszemet.

A kiemelt részletet tartalmazó fejezet címe: Ellentmondások a skolasztikában: a Régiek utánzásának veszélyei (149—51). Az ötödik bekezdés ötödik, a fejezet 17. és következő négy mondata így hangzik:

(...) (17) A XIII. század dinamikus világába épül a skolasztika nagy műve, mégsem sikerül elszakadnia a „természetutánzó művészet” antik elméletétől, mely félreismeri és megbéklyózza az emberi munka teremtő jellegét. (18) A *Művészet* — mondja Jean de Meung — *nem hoz létre olyan igaz formákat mint a Természet*. (19) *Térdre ereszkedvén, feszülten figyelve, a Művészet tudatlan és nyomorult koldus vagy csavargó módjára könyörög a Természethez, amelyet utánozni szeretne, hogy tanítaná meg rá, hogyan fejezheti ki eszközeivel a valóságot*. (20) *Megfigyeli, hogyan munkálko-*

dik a Természet, s utánozza, akár egy majom, de bármennyire megközelíti is a valóságot, ösztövére tehetsége képtelen az élet újrateemtésére. (21) Láthatjuk: sajnos már megindul az a folyamat, amely a művészetet a fényképhez közelíti.

A fejezetet záró szövegrészletnek — pontosabban francia eredetijének — kapcsolódási vázát a 3. ábra mutatja. (Azért kellett a francia szöveghez vissza: nyúlnom, mert a fordítás itt-ott összekuszálta a vonatkozási hálózat szálait.)⁴

A befogadó és befogadott szövegszervény közötti kapcsolatot a *természetutánzó művészet* illetve *művészet* elem biztosítja. A három dőlt betűvel szedett mondat koherensen ízesül be az előzményekbe. De a befogadó szöveg szerzője játszik is a szavakkal, a francia (*art*) szó régi és modern értelmével, az értelem megváltozásával (szűkülésével). Mert régen a szó magában foglalta mind a *művészetek* mind a *mesterségek* szavakkal jelölt fogalmak tartalmi jegyeit, ma csak az előbbi (*ars*) kifejezésére szolgál. Ezért a bekezdés (és a fejezet) végére illesztett mondatot, azt hiszem, valamiféle catói „*ceterum censeo*”-nak kell fölfognunk, szándékos kétértelműségnek; olyan megjegyzésnek, amelyet sokkal inkább a szó alakja, mint közléstartalma társít az előzményekhez. (Ezért jelöltem a kapcsolódás egyik ágát szaggatott egyenessel.) A stílusosan színezett felkiáltást magyarul talán így lehetne jobban megfogalmazni: Jaj nekünk! lám nincs már messze az idő, amikor a művészet a fénykép szerepében tetszeleg magának!

A beszerkesztést koherensnek tekinthetjük; hiánytalanul illeszkedik be abba a három befogadott mondatot megelőző szövegszervénybe, amelynek szemléltetésére szolgál és ambivalenciája bizonyára nem zavarja meg a szöveg eredetileg eltervezett címzettjét. A francia olvasótól elvárhatók azok a nyelven és szövegen kívüli ismeretek, amelyek segítségével a 21. mondat funkcióját felismeri és a megjegyzést beleszövi az összefüggések hálózatába.

Másképpen alakul viszont a magyar szövegben az ott 18. és 19. számú mondat koherenciájának kérdése. A Világosságban megjelent tanulmány szerzője ugyanis

— a *művészet* szóval jelölt fogalomba félreérthetetlenül bevonta (vö.: Művészet [= *ars*, *techné*]) mind a *művészetek* mind a *mesterségek* szóval jelölt fogalom jegyeit;

— nem vette át „Az értelmiség s középkorban” című könyv szerzőjének azt a mondatát, amely szűkebb szöveggörnyezete szempontjából csak a szó szintjén kapcsolódik az előzményekhez;

⁴ Le Goff, Jacques: *Les intellectuels au Moyen âge*. Párizs, 1965. 116–8.

— a magyar olvasó számára követhetetlen, előzmény nélküli burkolt vitába szállt valójában nem is az idézett Jean le Meung-nel, hanem a csak lábjegyzetben megnevezett J. Le Goff-fal.

A beszerkesztés inkohereus. A Világosság olvasójától semmiképpen nem várható el, hogy megszerezze azokat az ismereteket, amelyeket mi az elemzés folyamán szereztünk meg. Az inkohereciáért felelős elemet — a szögletes zárójelbe tett értelmezést — megtalálhatja az olvasó, de aligha tud magyarázatot találni a megszorító-kizáró *nemcsak* → tagmondat funkciójára. Sőt, tovább is mehetünk. A természetfelfogás változásairól szóló cikk szerzője megfosztotta olvasóját attól az információtól, amely lehetővé tette volna, hogy a 21. mondatba foglalt kijelentésről a maga ítéletét kialakíthassa. (A szocio-lingvisztikai szakirodalom ezt az eljárást nevezi manipulációnak, függetlenül attól, hogy a szöveg feladója jóhiszeműen fosztotta-e meg olvasóját a szükséges információtól, vagy sem.⁵)

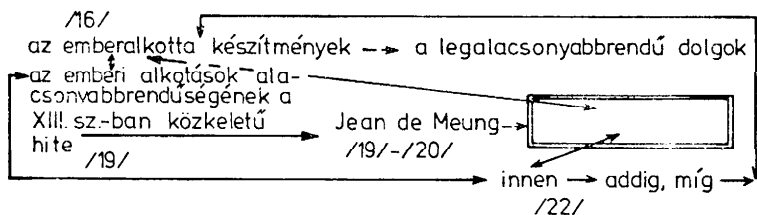
Az elmondottak összefoglalásaképpen megállapíthatjuk, hogy eddigi tapasztalataink szerint a vizsgált befogadott szövegszelvény nem felel meg a *mondja, írja* stb. állítmányi tag + tulajdonnév társaságában koherensen beszerkesztett szó szerinti idézet első két feltételének, mert:

a) a gondolati egységből csak a szövegösszefüggés sérelmével lehet kismetszeni;

b) többet és mást tartalmaz, mint aminek gazdagítására — funkciójánál fogva — szolgál; burkolt vitát vált ki, mégsem tekinthető koherens érvelésvitát indító idézetnek, mivel nem tartalmazza azt a szövegszelvényt, amelyre a burkolt polémia vonatkozik.

Ahhoz, hogy a 19. és 20. mondat koherensen ízesüljön be a szövegbe, a szövegtagolását (predikációját) kell megváltoztatnunk. A befogadó szöveg alkotója ugyanis figyelmen kívül hagyta, hogy a befogadott szöveg (amely valójában nem Jean le Meung, hanem Le Goff szövege) csak keskeny sávban érintkezik az övével; hogy a két befogadó szövegszelvénynek nem azonos a témataja. A természetfelfogás változásai szempontjából az idézetnek „az emberi alkotások alacsonyabbrendűségének” a XIII. században „közkeletű hitét” kellene szemléltetnie. A középkori értelmiség szempontjából viszont az az érdekes, milyen az alkotónak — a művésznek — a természethez vagy a valósághoz fűződő kapcsolata. A három dőlten szedett mondat ezt hivatott szemléltetni.

Az újratagolt szövegrészletet a 4. ábra szemlélteti.

⁵ Klaus, Georg manipuláción az olyan beszédproduktumot érti, amely nem teszi lehetővé vagy éppen megakadályozza a visszacsatolást (Sprache der Politik. Berlin 1971. 142–3).

Az újratagolt szövegből kimaradt a 21. mondat *nemcsak* → tagmondata; *hanem* → tagmondatának predikációja pedig a befogadott szövegszelvény téma tagjába került. Nem jelöltem egy további változtatást, amely azonban — azt hiszem — szintén hozzájárulhatna a szöveg koherenssé tételéhez: a Le Goff könyvében található harmadik (ott a 20. számmal jelölt) mondatot átvenném, akár a második (ott a 19. számmal jelölt) mondat helyett.

Külön-külön vizsgáltuk a bejáró munkások életmódjával foglalkozó cikkbe beemelt szövegszelvénynek minden egyes elemét. A természetfelfogás változásairól szóló tanulmányba beemelt szövegszelvénynek azonban csak a pillérelemeit. Az elemzést látszólag két különböző eljárással végeztük. Csakhogy valójában a helyzet nem ez. A szemléltető funkciójú idézetet úgy jellemeztük, hogy az a változatlan közléstartalmú téma tagnak predikációs szinonimája (rémaváltozata). Mi pedig mind a két szelvényben csak a változatlan közléstartalmú témata tagját és predikációját kerestük. A természetfelfogás változásával foglalkozó cikkbe befogadott szövegszelvényt éppen azért mondtuk *inkohérens*en szerkesztett szelvénynek, mert nem predikációs szinonimája a befogadó szelvény témata tagjának. Mert a *valóság* és a *valósághűség utáni vágy* szövegelemek egymással ugyan összefüggenek, de nem kapcsolódnak a befogadó szelvény témata tagjához. Sőt: referenciális összefüggéseik kívül esnek a befogadó szöveg fogalomvilágán.

3. Megállapítottuk, hogy az 5. pont alatt bemutatott szövegrészlet nem felelt meg a koherencia két feltételének. Tisztázandó, vajon a harmadiknak megfelel-e? Vajon a befogadó szöveg előrelátható címezettje be tudja-e valamilyen ismeretanyaggal, értéktételel helyettesíteni az idézetben megnevezett szerzőt? Összefüggésbe tudja-e hozni a befogadó szöveg mondanivalójával?

A tanulmány szerzője úgy ítélte, hogy ez *nem várható* el olvasójától. Ezért magyarázatot iktatott a szövegbe. A kerek zárójelbe tett magyarázat arról tájékoztatja a címezettet, hogy az idézetnek tekintett — mert idézőjelbe tett — szövegszelvény szerzője Jean de Meung, aki a Rózsa Regényében a XIII. sz.-ban fogalmazta meg az új szövegkörnyezetbe átemelt gondolatot.

A *XIII. században* szövegelem releváns tájékoztatást tartalmaz. Beilleszkedik a tanulmánynak történelmi folyamatot vizsgáló fogalomvilágába; kapcsolódik az *akkoriban közkeletű hite és az innen* → szövegszeletekhez.

De milyen tájékoztatást ad a Világosság olvasójának a *Rózsa Regénye* cím?

Ha nem várható el tőle, hogy ismerje Jean de Meung nevét, mi jogosítja föl a befogadó írásmű szerzőjét arra, hogy azt higgye: a *Rózsa Regénye* szókapcsolat több mint ama ágostoni „*flatus vocis*”? Miért is kapcsolná össze az olvasó a címet az *akkoriban közkeletű* szövegszelettel? Honnan tudhatná, hogy a Rózsa Regénye korának páratlanul népszerű *allegorikus költeménye* volt? A Világosság nem szakembernek szánt tudományos, hanem „materialista világnézeti” ismeretterjesztő folyóirat. (Megtaláljuk ugyanezt a *műfaji inkohérenciát* a tanulmánynak több, ezúttal nem tárgyalt helyén is. A népszerűsítő célzatú magyarázatok keverednek a szaktudományos előképzettséget feltételező megállapításokkal.)

„Az értelmiség a középkorban” című könyv szerzője a maga címezettjétől, a francia értelmiségi olvasótól persze elvárhatta, hogy visszaemlékezzék tanulmányaira; hogy Jean de Meung-t meg a Rózsa Regényét elhelyezze a francia — a nyugat-európai — művelődés folyamatába. Azt is feltételezhette,

hogyan olvasója érzékeli, miszerint a kurziválás az eredeti verssorok modernizált prózai átírását jelöli, nem a szó szerinti idézetet. (Se a francia eredetiben, se magyar fordításában nincs idézőjel. Egyikben sincs nyoma az eredeti verselésnek, amelyből ízelítőt Mészöly Dezső ad *Esszék és asszók* című kötetében [Budapest 1978. 139–40.]).

Ha valaki történetesen végigböngészi a Le Goff könyve végén található bibliográfiát és ennek nyomán fölüti Gérard Paré *Les idées et les lettres au XIIIe siècle* (Eszmé és szépirodalmi alkotások a XIII. században) című kézikönyvét (Montréal, 1947.), a 67. oldalon meg is találhatja a „regény” 16 019–16 031-ig terjedő szakaszát, a befogadott szövegszelvények eredetijét. A részlethez fűzött kommentárból pedig azt is megtudhatja, hogy Jean de Meung sorainak kicsengése: a művészet kivált arra lesz képtelen, hogy életet hozzon létre (mert erre csak a természet képes, amelynek termékenysége kimeríthetetlen).

A Világosság olvasójától semmiképpen el nem várható (nyelven és szövegen kívül szerzett) ismereteink arra a fölsimerésre juttattak, hogy amikor Le Goff a Rózsa Regényének parafrázisából a „fényképhez közelítő művészet”-re utaló — jóllehet bizonyára szándékosan „a menyemnek szánt” — megjegyzését tette, félrevezette a természetfelfogás változásairól szóló tanulmány szerzőjét. Ez utóbbi viszont minket tévesztett meg. Akkor is, amikor a kurziváltan szedett mondatokat — valószínűleg mit sem sejtőn — idézőjelbe tette, akkor is, amikor nemcsak a Le Goff, hanem a Rózsa Regénye (vagy: nemcsak a Rózsa Regénye, hanem a Le Goff) mondanivalójához képest is átértelmezte a befogadott szövegszelvényt.

Elsikkadt az eredeti „regény” szelleme és csak a betűje maradt meg.

Mindent egybevetve, a két gondolatjel közé tett tulajdonnév az utána kerek zárójelben adott magyarázattal együtt akkor válna valóban hasznos információvá, ha helyette például ez állna a dőlt betűvel szedett mondatok előtt: (...) — vélekedik a XIII. sz. egyik kivételesen népszerű francia epikus költeményének tudós szerzője — (...).

Ezzel a végkövetkeztetéssel viszont nemcsak azt mondtuk ki, hogy a vizsgált *mondja, írja* stb. állítmányi tag + tulajdonnév társaságában beszerkesztett szó szerinti idézet inkohereinsen beízesülő szövegszelvény, hanem azt is, hogy inkohereinsen beszerkesztett látszatidézet, idézet látszatát keltő önkényes szövegértelmezés.

Ennek a sajnálatosan gyakori eljárásnak az a következménye, hogy a beszerkesztés legtöbbször inkoherens szöveget ad. Nincs mit csodálkoznunk rajta. De az olvasó nem veheti észre, milyen megtévesztés vagy megcsönkítés húzódik meg a követhetlenné vált szövegösszefüggés mögött. Gyakran a szöveg alkotója sem érzékeli, hol helyettesítette be önkényesen a befogadott szövegszelvény referenciális háttérét valamilyen éppen odaillő összefüggés kedvéért.

6. Bár az előző részekben a szövegkoherencia vizsgálatát nagyon sajátos helyzetű szövegszelvényeken végeztük, tapasztalatainkat általánosabb formában is megfogalmazhatjuk. Kimondhatjuk, hogy a szerzője nevével átemelt bármilyen típusú szó szerinti idézet szövegbeli koherenciájának feltétele:

a) a befogadott szövegszelvény kontextuális helyzetéből kikövetkeztethető szerzői szándéknak és a befogadó szövegszelvény referenciális összefüggéseinek, valamint

b) a befogadó és befogadott szövegpszelvény fogalomvilágából és aktuális tagolásából (predikációjából) kikövetkeztethető referenciális összefüggések hiánytalan és ellentmondás-mentes, az előrelátható címzett számára világosan értelmezhető megvalósulása (realizációja).

Ha pedig a két feltételt úgy módosítjuk, hogy az a befogadó és befogadott szövegpszelvény helyett valamilyen meghatározott szöveghelyzetben egymást követő megnyilatkozásokra vonatkozzék, gondolatközvetítő és kapcsolatteremtő értékükre meg referenciális összefüggéseikre, akkor a beszéd folyamat sikerességének két szükséges, de nem elégséges feltételéhez jutottunk el.

Akkor a szövegkoherenciának Kiefer Ferenc által felsorolt — a mondatok szöveggé szerveződésében szerephez jutó — mutatóit úgy alakíthatjuk át a mondatok láncolatának megszerkesztett, összefüggő egésszé szerveződésében szerephez jutó jelenségek szempontjából, hogy nem a határozott névelő, a névmásítás, az anafora, a szórend, a mondatok aktuális tagolása és az előfeltételek szerepelnek a szükséges, de nem elégséges mutatók között, hanem az adott szerzői szándék, az adott szöveghelyzet, továbbá a vizsgált szövegrész és szövegegész fogalomvilágának, valamint a vizsgált szövegrész tagolásának (predikációjának) referenciális összefüggéshálózata, végül ennek az összefüggéshálózatnak az előrelátható címzethez való adaptációja.

Igaz, hogy a szövegkoherencia valójában nem tisztán nyelvészeti fogalom. Leírásának nyelvészeti és nem nyelvészeti tanulságai egy későbbi időpontban lehetővé tehetik azonban tudományosan érvényes meghatározását. Még a nem pusztán nyelvészeti leírás és elemzés tanulságai is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az adott nyelvi rendszer eszközkészlete segítségével létesülő gondolatközvetítés és kapcsolatteremtés mindennapi gyakorlati fennakadás- és ellentmondásmentesebbé, tisztábbá váljék.

Dániel Ágnes

József Attila születésének 75. évfordulóját ünnepelve idézzük művészetét, amellyel „a munkásosztálynak... életét, környezetét, mindennapjait, harcát és törekvéseit... az érthető művészet világába vonta. Azonosulásának ez a rendkívüli mélysége tette lehetővé, hogy ne a szó szűkebb, hanem lényegi értelmében legyen a munkásosztály költője; azaz legyen egyszerre mind a magyar falu, az egész dolgozó magyar nép, a nemzet, végső soron minden gondolkodó, cselekvő, minden teljesebb életre vágyó ember, az emberiség költője”.

(A József Attila-emlékbizottság felhívásából)

József Attila: Tiszazug

A báránybunda árnyakat
túlevelelű fák fércelik.
Szalad a puli pillanat,
fagyon koppantja körmeit.

Hümmögőn áhítgat a nép
s házacskák gondolkodnak, ím
zsuppjának zsíros süvegét
lehúzza ablakára mind.

Kárál a tyúk keservesen
az eresz alatt, mintha már
vénasszony lelke volna, mely
rimáncodóan visszajár.

Belül is pöttyös állatok,
ütődött, kékes öregek
guggolnak, mordulnak nagyot,
csupán hogy ne merengjenek.

Mert sok a révülni való,
ha már az ember nem kapál.
Szép puha gond a pipaszó,
tört ujjak közt pamutfonál.

S mit ér a vén? A kanalat
elejti, csöppent, etetik
s ha ó etet, a malacok
habos vödöröstül fellökik.

És lágý a tanya, langý az ól.
Csillagra akasztott homály!
Kemény a menny. A gally alól
bicegő cinke sírdogál.

József Attilának ezzel a megrázóan szép versével — Reguli Ernő József Attila-bibliográfiájának (József Attila Bibliográfia. Öszeáll.: Reguli Ernő. Szabó Ervin Könyvtár 1975.) tanúsága szerint — 1975 előtt egyedül csak Török Gábor foglalkozott a költeményt megillető súllyal. Ő sem elemzte azonban egyszerre teljes egészében és teljes részletességgel, noha többször is visszavisszatért a vershez és egyes részleteihez, más-más irányokból közelítve. (Török Gábor: A líra: logika. Magvető-Tiszatáj 1968. 27, 89, 155—6, 169, 195; Lírai igefüggvények stilsztikája. AkK. Irodalomtörténeti füzetek 85. 1974. 29—32, 98—9; József Attila-kommentárok. Gondolat 1976. 175.)

Pedig ez a leíró költemény mindenképpen megérdemli az alapos elemzést, hiszen teljesen beleilleszkedik (tartalmilag is, formailag, tehát szerkesztésmódjában is) József Attila azon nagy leíró verseinek sorába, melyeknek csúcsait a Falu, a Holt vidék, A város peremén, a Külvárosi éj és a Téli éjszaka, kisebb vonulatait a Dörmögő, a Betlehem, a Határ és más versek jelzik.

A vers azért maradhatott ki a számtalanszor elemzett és emlegetett nagy versek sorából (noha oda tartozik), mert megírásához egy nagyon is konkrét esemény adott élményalapot és -anyagot, a Szolnok megyei tiszazugi községekben (Tiszakürt, Nagyrév, Újkécske, Ókéske stb.) közel 20 éven át tartó arzénes gyilkosságok leleplezése (József Attila ÖM. 2: 380). Minderre azonban mindössze egy-két — nem is teljesen világos — utalás található a versben. Egyrészről a keservesen káráló tyúk képe, mely „mintha vénasszony lelke volna, mely rimánkodóan visszajár”, másrészről pedig a „Belül is pöttös állatok, (...) kékes öregek” rész, mely az arzén mérgező hatásának a bélrendszerben jelentkező tüneteire utal, de csak a vers szövegének alapsíkján, s csak annak számára, aki az arzénnek mint mérgeknek erről a biológiai hatásáról hallott.

József Attila a konkrét élményanyagot konkrétságától annyira elvonatoztatva, annyira általánosítva fogalmazta meg, hogy a verssel a „tragikus bűnököt szülő paraszti nyomor” (Török: A líra: logika 155) általános képét mutatta be, illetőleg — szinte máig ható érvénnyel — a „haszontalan öregségnek” a „ki- és felhasználhatatlan öregeknek”, a csak tehernek számító öregségnek a gondját, képét rajzolta meg, kettős — öreg ember és öreg kor — értelemben használva az *öregség* szót.

Mindezeket túl a vers mint költői alkotás azért is érdemel különös figyelmet, mert József Attila költészetén belül is sajátos, mondhatni egyedülálló mind tartalmi, mind formai tekintetben, s az első pillantásra felismerhető látványában éppúgy, mint csak nehezen felfejthető belső világában.

A versnek a felszíne, első pillantásra is felismerhető szerkesztésmódja igen hasonlít nagy leíró verseinek (Falu, Holt vidék stb.) de néhány más típusú versének (Óda, Margaréta, Betlehem, Eső [Kaszák villannak]) szerkesztésmódjához. Ezeket is, mint a Tiszazugot is, nagy természeti képpel, filmes szaknyelven szólva „nagyotállal” indítja és zárja. „A Tiszazug képszerkesztő alapelve — írja Török Gábor — a térbeliség, képei a térben rendeződnek »kívülről fokozatosan egyre beljebb, majd újra ki« sorrendbe nagyjából ekképpen: a falu környéke — a falu — a kunyhó közléről — a kunyhó belsejében — ismét a környéken — végül a »kemény« mennyig táguló művészi, képi általánosítás.

Emellett a szerkezeti főszál mellett kibonthatunk egy mellékszálát is: az ábrázolt hangjelenségeket. A tél látszatderűjében a »puli pillanat« *koppantja* a körmeit — »*Hümmögőn áhítgat a nép*« (. . .) »*Kárál* a tyúk keservesen« a hasonlat hasonlójában félreérthetetlen célzásként jár vissza *rimánkodóan* a vénasszony lelke, a m e g g y i l k o l t vénasszony lelke — *mordulnak* az öregek — a vers végén pedig ott *sírdogál*, szinte gyászolva a »bicegő cinke«. A felszíni idilltől kételyen, panaszon, rimánkodáson át ez a szál is elvezet a komor lényegig, s a fölöslegessé vált öregek tragédiájára éppen a keserves kárálás és rimánkodás strófája vezet rá! A *keservesen*-nek a vers hangulati alapszínét kifejező szerepe van, hangulati kulcsszó” (Török Gábor: A lírai igefüggvények stilisztikája 98–9).

Török Gábor tömör, lényegre törő elemzéséhez azonban hozzá kell tennünk még néhány lényeges szempontot. Azt ti., hogy a versnek képszerkesztő alapelve, a térbeliség, valamint az ábrázolt hangjelenségek mellékszála korántsem az egyetlen fő és melléksíkja a költeménynek.

A versnek e tartalmi, képi és hangulati „felszíne”, t u d a t o s felszíne, felső síkja alatt és mellett állandóan ott vannak, a vers egész szövetén végighúzódnak és élnek az „öntudatlan tudatnak” a különböző síkjai, az ezekben állandóan egymásnak felelgető ellentétpontozások, szembeállító párhuzamok, melyeknek jelenléte olykor egy-egy pillanatra halványul, együttese látszólag meggyengül (pl. a 4–5. szakaszban), hogy azután annál erőteljesebb legyen. És tulajdonképpen a tudatnak ezek a síkváltásai, a tudatsíkok között állandóan vibráló ellentét-játék adja a versnek a szinte megfoghatatlan feszültségét, komplexitását. (Vö. Hankiss Elemér: József Attila komplex képei. In: A népdaltól az abszurd drámáig. Magvető 1969. 9–39.)

Egy ilyen „tudatszint alatti sík” az embernek és az állatnak, dolgoknak állandó párhuzama és szembeállítás, ellentéte. Ez olykor konkrét formában, embert, állatot, dolgokat jelentő szók által történik: *nép*—*házacskák*, *tyúk*—*vénasszony*, *állatok*—*öregek*, *vén*—*malacok*; máskor metaforák, megszemélyesítések, megelevenítések mögött húzódik meg. Ezekben az állatok vagy dolgok ember módjára viselkednek, s főként: a versben szereplő emberrel ellentétben, mozognak, cselekszenek: „A báránybunda árnyakat túlévelű fák *fércelik*”, „*szalad* a puli pillanat”, „házacskák *gondolkodnak*”, „zsuppjának zsiros süvegét [emberként] *lehúzza* ablakára [= szemére] mind”.

Cselekszik, mozog az állat akkor is, ha nincs megszemélyesítve: „*kárál* a tyúk keservesen”, „[a vént] a malacok habos vödörstül *fellökik*”. A mozgó, cselekvő, aktív állati és dologi világgal ellentétben — s ez az ellentétpár már újabb sík, mely az olvasó tudatát vibrálásra készíti — az ember szinte az egész versben mozdulatlan: kiszolgáltatottan vegetál, létezik csak. Az emberi cselekvés csak fikcióként van jelen, legfeljebb a cselekvés emléke, vagy a feltételezett cselekvés, vagy a szemlélődés jelenik meg: „*Hümmögőn áhítgat* a nép”, „öregek *guggolnak*, *mordulnak* nagyot, csupán hogy ne *merengjenek*”, „ha már az ember *nem kapál*”. Ezt jelzi az 5. szakasz „révülni való”-ja, „pipaszó”-ja s a „tört ujjak közt pamutfonál” (mitológiai allúziója [?]) is. De ezt a 6. strófa szaggatott sorai is: „[a vén] a kanalat elejti, csöppent, etetik (. . .)”.

A vers első szakaszának szinte mozgalmatlan természeti képei után az emberi világ egyre inkább megmerevedik, a valós cselekvésből a gyakorlati létből — talán ismét újabb sík — a szellemi létbe, a szemlélődésbe merevül, egyre inkább magába zárkózik. Mégpedig oly módon, hogy a költemény 1–4. szakaszában mozgékonyabb és mozdulatlanabb szakaszok váltogatják egymást:

a szaladó puli pillanattal a gondolkodó, önmagukba csukódó házak — emberek, a káráló, visszajáró vénasszony-lelke tyúkkal a guggoló, morduló öregek mozdulatlansága áll szemben. E lanyhuló mozgást az 5. szakasz teljes befelé fordulása merevíti állóvá, bár ebben azért ellentétként az egymást váltó sorokban ott remeg — a haszontalan (szellemi) mozdulatlanság mellett — a hasznos (reális) cselekvésnek az emléke, vágya:

Mert sok a révülni való,
ha már az ember nem kapál.
Szép puha gond a pipaszó,
tört ujjak közt pamutfonál.

Mindezt tovább fokozza a teljes kiszolgáltatottságot bemutató 6. szakasz, melyben az eddig — legalábbis — közömbös állati világ is az öregek ellen fordul. Ismét aktívvá válik a vers: az értéktelen vén embert („A kanalat elejti, csöppent, etetik”) még ha hasznosítani próbálja is magát „a malacok habos vödörös-tül fellökik”. A mozgásra a vers záró szakaszában ismét mozdulatlanság válaszol az első két sorral, hogy azután a távolban kinn lezáródó vers — a kezdethez hasonlóan — ismét az állati, természeti világ mozgásával érjen véget:

Kemény a menny. A gally alól
bicegő cinke sírdogál.

Még tovább fokozza, mintegy ellenpontosza erősíti fel az emberi világ nyugtalanító mozdulatlanságát, hogy a viszonylag nyugodt lejtésű kezdő, valamint az 5. szakasz kivételével a vers nagy részében „nem sorokban gondolkodik” a költő. A 2., 3., 6. versszak különösen erős áthajlásai (enjambement-jai) nyugtalanságot, vibrálást visznek a vers „mozdulatlan” emberi világába.

Még egy síkja van a versnek: a lágy-ság—keménység, a langyos meleg és a fagyasztó hideg párhuzama és ellentéte. Ez — első pillantásra is felismerhető módon — a külső természetre és az embert közvetlenül körülvevő világra utal. Így például a kezdő sorok viszonylagos lágy-sága, a *báránybunda árnyak* puhasága, rejtett melegsége szemben áll a *puli pillanat fagyon koppanó körmei*-nek hidegével, keménységével. Hasonlóképpen a záró szakasz (szóval is kifejtett) *lágý tanyája*, *langý ól*-ja is ellentétben áll a *kemény menny csillagra akasztott homály*-ával. Áttételesen azonban a természet lágý—kemény, langyos—meleg ellentéte vonatkozik az emberre, a társadalomra is. Erre már Török Gábor is felhívta a figyelmet (korábban idézett elemzésében is, és A líra: logika 155—6. lapján találhatóban is), mikor a kinti (természeti) világnak hideg és kemény voltára, illetőleg a benti világnak — látszólagos — melegségére utalt.

A lágý—kemény ellentét nemcsak a vers kezdő és záró (emberre és társadalomra vonatkoztatható) természeti képsorában van jelen, hanem rejtettebben az emberre közvetlenebbül utaló részekben is: az emberiséget, az öregeknek megadandó (látszólagos) nyugalmat ábrázoló sorokra:

Szép puha gond a pipaszó,
tört ujjak közt pamutfonál.

sorokra keményen csattan rá a hatodik szakasz erősen tagolt négy sora:

Mit ér a vén? ... stb.

Miként fejezi ki és közvetíti mármost ezt a bonyolult, többsíkú tudattartalmat a vers költői nyelve, szerkezete?

A költemény, melynek formája a nem túlságosan gyakori, keresztrímes jambusi nyolcas (ambroziánus, itt többnyire 5 + 3-as osztással), — első két sorában — csillogóan tiszta s bizonyos mértékig meleg, derűs alkonyi képpel indul. Ebben a *báránybunda árnyak* főnévi jelzős szerkezet metaforája lát-szólagos meleget sugall a jelző jelentéstartalma, puha hangzása és belső alliterációja következtében; bár a tiszta fényt az árnyak már elhomályosítják. Kényelmes, visszafogott, nyugodt, benti tevékenységre utal a megszemélyesítés igei állítmánya (*fércelik*) is, mely játékos asszociációként járulhatott a *tűlevelű fák* jelzőjének előtagjához:

A báránybunda árnyakat
tűlevelű fák fércelik.

Mindazonáltal a szókezdő *f*-ek alliterációja (mintegy a hideg szél fúvásának érzékeltetéseként) már átvezethet a következő két sor kemény, rideg-hideg téli képébe, melyben a gyorsan múló idő metaforájának és (az előző sorok nyugalmával ellentétes) mozgalmas megelevenítésének (*puli pillanat szalad*) pattanó—koppanó alliterációi is a tél keménységét érzékeltetik:

Szalad a *puli pillanat*,
fagyon koppantja körmeit.

Ez az első szakasz szinte szöges ellentéte a Tiszazugot időben nem sokkal megelőző *Margaréta* című vers első szakaszának nyári idilljével:

Itt kuksolok a szilvafák között,
kakukkolgat a hamvas szerelem,
kakukkolgat. A berekháti köd
pamutpapucsban lépdél szívemen.

De az A csipogó árnyakból kezdetű töredék alkonyi képével is:

A csipogó árnyakból fiókáit
összegyűjti a szürkület.
Már ég a lámpa, de még nem világít —
ami fehér volt, szürke lett.

Még a Falu kezdő sorai is melegebb képet sugallnak, noha a rokonság közeli a Tiszazuggal:

Mint egy tányér krumplipaprikás,
lassan gőzölög lusta,
langy estében a piros palás,
rakás falucska.

Közelebb áll, noha nem ily „fényes” a Holt vidék alkonyi tája:

Füstöl a víz, lóg a káka
kókkadón a pusztaságba.

Dunnába bútt fönn a magas.
Sűrű csönd ropog a havas
mezőben.

Még a Betlehem puha, ködös alkonya is melegebb:

A gyolcs ködökben puha varjak ülnek,
csüggedt borókán fészkel a homály.

Mintha az árnyakat fércelő túlevelű fák a Téli éjszaka kezdő képeit készítenék elő:

A lég
finom üvegét
megkarcolja pár hegyes cserjeág.
Szép embertelenség.

Vagy ugyanebből a versből a *fagyra tört emelő ág*-at vagy a *Fagy* címűből ezt:

kemény fagy tiszta ablakán
dobol az ingerült idő.

A Tiszazug második szakaszában szinte észrevételenül komorul el az első strófa halvány derűje, miközben a nagytotálból kistotálba csúszik át a kép. A „Hümmögőn áhítgat a nép” oxymorona (Török: A lírai igefüggvények stilisztikája 29–32) magabazárkózást, mozdulatlanságot sugall. Ezt természetesen fokozza fel a házakról, a faluról megrajzolt komplex kép: megszemélyesítés majd metafora, majd újabb megszemélyesítés és kettős síkváltás három sorban: a házak (mint a bennük lakó emberek) gondolkodnak, majd mint az emberek süvegüket arcukba-szemükre, úgy húzzák ablakukra zsuppjuknak süvegét (zsupp = süveg, ablak = szem). S mind e mögött a süveget szemre húzó mozdulat jelentése: önmagukba zárkózás és bizalmatlanság.

A házak totálképét az ereszalja követi, komor célzással az életükért rimánkodó öregasszonyokra. Ezt a rimánkodó kárálást, melyben talán ott hangzik — legalábbis a mi számunkra — Arany varjú alakjában kísértő Vörös Rébékjének károgása is, a kárálást tehát jól érzékeltetik a szakasz erőteljes hanghatásai. Részben a *k, á, e, r* hangokban bővelkedő *kárál, keservesen, rimánkodóan* szavak hangfestő hatása, részben az erős *k-* és *v-* alliteráció, részben pedig a vers palatoveláris hangszerelése (vö. Török G.: A líra: logika 25–32):

Kárál a tyúk keservesen	— v —	— p —	
az eresz alatt, mintha már	— v p v —	— v v —	kevert
vénasszony lelke volna, mely	— p v p —	— v p —	kevert
rimánkodóan visszajár.	— v —	— v —	

A következő szakasz a ház belsejébe visz bennünket (legalábbis a képek síkján). És bizony nem tudjuk eldönteni, hogy a „pöttös állatok” és az „ütődött, kékes öregek” kifejezések párhuzamot rejtene-e, s a házban levő pöttös állatokra (iromba macskára pl.), illetőleg az öregeknek (ütődésre is könnyen) kékülő ereire, elkékült végtagjaira vonatkoznak-e, vagy pedig (értelmezői) azonosítás-e a két sor, melyben a haláluk előtt vackukra húzódó, gubbasztó,

mogorva állatokkal azonosítja, hozzájuk hasonlítja a költő az állati lét határaitra süllyedt, halálukra készülő, nem beszélő, csak morduló öregeket.

Ezt a gondolatot viszi tovább és kapcsolja szorosan az előzőkhöz az 5. szakasz első szava, egy magyarázó mondat élén álló *Mert* kötőszó, mintha a legbelső „bent”-be, a homlokuk mögé, a gondolataikba akarna behatolni a költő.

Egyrésről az előző szakasz statikus jellegét, befelé forduló szemlélődését folytatja a *révül* szó használatával (s vele bizonyos mértékig szembeállítva) a cselekvésnek vagy emlékének („ha már az ember nem kapál”) a felidézésével. Ugyanez az eredménye a pótcselekvéseket, a pipázást, kötögetést, horgolást felidéző *pipaszó*, *pamutfonál* szavaknak is. De ezek a sorok reális megfigyelést is tükröznek, s egyúttal sok asszociációra is alkalmat adnak — legalábbis az olvasó számára. Mert reális megfigyelést mutat az öregek (öreg parasztemberek) szemlélődésének, révült merengésének ábrázolása, hogy a férfiak szótlantul, mozdulatlanul szívják a pipát s nézik füstjét, („szép puha gond a pipaszó”), az asszonyok pedig szótlantul kötnek, horgolnak, s agyondolgozott kezeik között szalad a puha fonál („tört ujjak közt pamutfonál”). De a *révül* — ősidőkbe visszanyúló jelentésével (vö. regösének, „haj regő, rejtem” stb.) a más-világban, a múltban és a halál birodalmában, az alvilágban járás (sámáni, táltosi vagy a népmesékből ismert táltosfiúi) képzetét is felkeltheti. (József Attila egyetemi hallgató korában foglalkozott a finnugor népek költészetével, s később is a magyar népköltéssel.) S a múltba révülés, a jövőben, a biztos halál birodalmában járás és a halálba való beletörődés gondolata azért is indokolt, éppen ebben a környezetben, mert ezek az öregek maguk is részesei voltak (lehettek) a 20 éve tartó arzénos gyilkosságoknak. Tudva tudták tehát: amilyen sorsot szántak ők maguk az előttük járóknak, az a sors vár rájuk is. A múltba visszarevülve saját jövőjüket látják. S éppen ez idézheti fel (szabad asszociációként) a tört ujjak között pamutfonalt mozgó öregasszonyok képe mellé az élet fonálát megfonó, legombolyító és elvágó párkák halvány képét. (Ezek az asszonyok elvágták más öregek élete fonálát s ezáltal elvágták a magukét is.)

Mindez természetesen nagyon halványan, rejtetten van jelen a versben (ha nem belemagyarázás), mert hiszen az egész 5. szakaszra — a második sor meglepő realitását, keménységét kivéve — a puhaság, melegség a jellemző a szakasz kifejező szavai, egyszerre lágy és kemény (*sz, h, n — p, g, d*) hanghatásai („szép puha gond a pipaszó” stb.) következtében is, meg az egész szakasz nominális jellege miatt is.

Az 5. versszakban egyébként utoljára lángolnak fel a vers szövetének gazdag és meleg színei, hogy azután kihúnyjanak. A 6. szakasz — melyben legkiáltóbb módon jelenik meg az elembertelenedés — az előzőkhöz képest nyelvileg szinte teljesen sivár. Hiányoznak belőle az előzőkben oly gazdagon sorakozó költői eszközök (hasonlat, metafora megszemélyesítés, alliteráció stb.). Az előző szakasz nominális mondataira nyersen koppannak a rövid kérdő mondatnak és a válaszoló kijelentéseknek szintén rövid tagmondataiban az igei állítmányok:

S mit és a vén? A kanalat
elejti, csöppent, etetik
s ha ő etet, a malacok
habos vödörstül fellökik.

Éppen ez a nyelvi eszköztelenség lesz költői kifejező eszköze a gyámoltalan öregek elesettségének, kiszolgáltatottságának. Ez a versszak is még mindig a

töprengés szubjektivitásához kötődik jobban, de már általánosító szándékkal. A palatovelárisan hangszerelt utolsó szakaszban ábrázolt téli világ, a kristálytiszta kemény égig táguló szemléleti általánosítás azonban komor, tárgyilagos művészi ítélet:

És lágy a tanya, langy az ól.	= v =
Csillagra akasztott homály.	= v =
Kemény a menny. A gally alól	— p — — v —
bicegő cinke sírdogál.	— p — — v —

„Ehhez a kemény mennyhez képest — írja Török Gábor — *lágy a tanya*, emberiesebb a langyos ól is: a társadalmi szükségszerűség kemény ege alatt bicegő cinke sírdogálásában a nyomor által halálra ítélt öreg parasztok sorsa válik képpé. A téltől mint idilli jelenés g t ő l eljutottunk a tél komor l é n y e g é i g” (vö. Török G.: A líra: logika 97, 156).

Wacha Imre

Gondolatok a tárgyas-intellektuális stílusról

1. A kérdés felvetése. — A nyelvi kifejező formákhoz kötődő szépírói stílus történetének dinamikus alapkategóriája a stílusfejlődési tendencia vagy más műszóval a stílusfejlődési vonal, röviden a stílusirányzat.¹ E tendenciák és az irodalmi áramlatok (irányzatok) közötti viszony meglehetősen bonyolult és szövevényes. Bár az irodalmi irányzat struktúrajellegéből következően ez a viszony elvileg eléggé egyértelmű (hisz a stílus mint részstruktúra ágyazódik bele az áramlatba mint struktúraegészbe), mégis több ok miatt (kifejtésüket l. a jelzett tanulmányban) az összefüggések ma még nem egészen világosak, minthogy a két kategória sok esetben nem fedi egymást.

A szóba jöhető stílusfejlődési tendenciák egy részében (pl. a reneszánsz, barokk, romantika, szecesszió, impresszionizmus stb. esetében) a megfelelés nyilvánvaló. Vannak azonban olyan irodalmi irányzatok, amelyeknek nincs stílustörténeti megfelelőjük (pl. a tematikai, ábrázolásmódbeli naturalizmus jellegzetes kifejező formája nem naturalista stílus, illetőleg a szórványos stiláris naturalizmusból nem nőtt ki erőteljes stílusirányzat). És igaz ennek a fordítottja is. Vannak ugyanis olyan stílusfejlődési tendenciák, amelyeket nem azonosíthatunk irodalmi irányzatokkal. Vagy azért nem, mert ténylegesen nincs mivel, vagy pedig azért, mert esetleges „megfelelőjét” még nem ismerjük, minthogy az irodalomtörténészek nem számolnak vele, még nem foglalkoztak vele. Ilyennek tekinthetjük a XVI. század végén a Heltaival és Bornemiszával induló és sokáig kitartó népiességet, egy előnyelvi (és a XVII—XVIII. században feltűnően sok közmondással színezett) stílust. És ilyen a minket közelebről érdeklő XX. századi tendencia, a tárgyas-intellektuális stílus, ami alig ismert, emiatt nem világos stílustörténeti fogalom. Megéri tehát, hogy főbb sajátosságait számba vegyük, és hogy ennek alapján vitás kérdéseit felvessük.

¹ Részletesen kifejtve l. Szabó Zoltán: A stílustörténet elmélete és módszertana (problémavázlat). MNy. 1979. 283—97.

Az itt és a továbbiakban tárgyias-intellektuális stílusnak nevezett irányzattal a szakirodalomban alig foglalkoztak.² Elnevezése és még inkább fogalmi tartalma meglehetősen problematikus. Bonyolítja a helyzetet az is, hogy — mint láttuk — az irodalomtörténetírás ilyen irányzatot nem tart számon: vagy azért, mert ténylegesen nincs, vagy pedig pusztán azért, mert az eddigi kutatások elhanyagolták. Stílustörténetileg azonban jó foglalatnak látszik, és önálló fejlődési tendenciának, erőteljes stílusirányzatnak tartható. Kérdés persze, hogy megfelelő-e ez az elnevezés, és hogy mennyiben helyes fogalmi tartalmának ezután következő értelmezése. Több más szóba jöhető műszó (mint pl. tárgyias és intellektuális, elvont tárgyiasság, tárgyilagosság, tárgyias realizmus, új tárgyiasság, intellektuális realizmus, objektív líra, konstruktivizmus stb.) ugyanúgy elfogadhatónak tűnik, de az is igaz, hogy több-kevesebb kifogásolni való mindegyikben akad.

2. Előzmények, elődök. — A tárgyias-intellektuális stílus a huszas években bontakozott ki, a harmincas években erősödött önálló irányzattá, és lett az 1890-es évektől napjainkig tartó nagy stílustörténeti periódus harmadik szakaszának (kb. 1927—1945) reprezentatív, a többi tendencia fölé emelkedő stílusává.

Egyik közvetlen forrása a Nyugat új irodalmában megfigyelhető intellektualizálódási folyamat (Ady és Babits gondolati költészete), valamint a szimbolizmus korrespondenciája (az elvont és konkrét fogalmak egysége), a szürrealizmus merész és laza képzettársításaiiban feltűnő elvont és konkrét fogalmak egymásmellettsége. Előzmény továbbá az intellektuális Babits korai tárgyias tendenciája (amiről már 1905-ben így írt: „Áldott objektivitás, jöjjön el a te országod”³), Füst Milánnak ugyancsak korai objektív líraisága, és ami ennél is fontosabb, az, hogy „fenséges, középkori, tapintható konkrétságában is elvont”⁴. Erdélyi József folklórihletettségű lírájának népi tárgyiassága, valamint az irányzat első képviselőjeként is számon tartható Nagy Lajosnak a huszas években írt novellái, amelyekben már érződik az „új tárgyiasság” tényszerűsége (pl. a Napirend naptári adatainak felsorolásában) és puritán stílusa. Több mint forrás a konstruktivizmus, amelynek sok sajátossága — jóval több, mint amennyit az eddigi szakirodalom alapján föltételezhetünk — beleépült a tárgyias-intellektuális stílusba. Végül a tárgyalt irányzat kifejlődésében fontos mozzanat volt az is, hogy egybefonódott a korábban, már az 1910-es években elkezdődött, de a vele párhuzamosan is ható tendenciával, az egyszerűsödéssel és klasszicizálódással.⁵

3. A kiváltók okok. — A tárgyiasság és intellektualitás régi sajátossága a költőiségnek, a stílusnak. Mondhatni kezdettől fogva voltak olyan írás-

² Szabó Zoltán: A tárgyias-intellektuális stílus. Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970. 288—306; Cs. Gyimesi Éva: Szempontok a tárgyias-intellektuális stílus vizsgálatához. Nyírk. 1972. 2: 99—210; Ud.: Intellektuális stíluselemek a mai romániai magyar lírában. [Doktori értekezés tézisei. Kolozsvár, 1977.]. — A szóba jöhető irodalomtörténeti alapokról l. Kenyeres Zoltán: Gondolkodó irodalom. Bp., 1974; Tamás Attila: Líra a XX. században. Bp., 1975; l. még az 50. al. jelzetteket is.

³ Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Bp., 1959. 93.

⁴ Ungvári Tamás: Füst Milán. MíRT. 5: 404.

⁵ L. pl. Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet (I. az I. al.) 274—5; Fábíán István: Irodalmi stílusunk változása 1925 körül. Nyr. 1959. 289—95; Halász Gábor: A líra ellenforradalma. Válogatott írások. Bp. 1977.

mű- vagy műfajcsoportok, amelyekben egyik vagy a másik feltűnt (pl. a reneszánsz és a klasszicizmus formaalkotásbeli egzaktsága, racionalitása, Arany és a népnemzeti költők képeinek a szubjektivitást elrejtő tárgyiasága vagy Reviczkyék hangulatköltészetének és Komjáthyék preszimbolizmusának elvont, fogalmi beszéde). A huszas években azonban mindkettő hangsúlyozottabb, erőteljesebb lett, és — ami ennél is fontosabb — egymással összefonódva, egymás jellegét és funkcióit kiegészítve egységet alkotó stílusirányzattá fejlődött.

Kialakulásának közvetlen alapja, indítéka elsősorban a líra- és a próza-típusok megváltozása, újak kifejlődése (pl. a reflektáló, analizáló vers, az önmegszólító verstípus, a dokumentum- és esszéműfaj, jórészt az élmény sokféle realizációját helyettesítő közléstípusok) és még inkább a század első harmadának korstílusváltása volt, ami egyfelől az intellektualitás, másfelől a tárgyiaság előtérbe kerülésével járt jórészt attól függően, hogy a hatás és ellenhatás törvényének megfelelően mit mivel kellett legyőzni, megújítani.

Így például a líratípusok átalakulásában a sokféle változás közül jelentősnek látszik az, hogy az élménylíra háttérbe szorulása olyan új fajták kialakulásával járt, amelyek intellektualitást és tárgyiaságot igényeltek. Bata Imre hívja fel a figyelmet arra, hogy Babits már korán a hagyományos élménylíra és az új „versgondolkodás” közötti különbséget ismeretelméleti összefüggésekben ragadja meg, és elvont analógiákkal (a régi, euklideszi és az új, Bolyai-féle geometriával) így világítja meg:⁶ „Isten elménket bezárt a térbe. | Szegény elménk e térben rab maradt . . . Én . . . a semmiből alkottam új világot . . . Új törvényekkel, túl a szűk egen, | új végtelent nyitottam én eszemnek” (Bolyai).

Ami pedig a stílustendenciák alakulását illeti, azt kell kiemelnünk, hogy az érzelem és szubjektivizmus túltengésétől kiváltott ellenhatás a tárgyiaságot erősítette. Talán ennél is fontosabb mozzanat volt az, hogy az új költőnemzedék nem elégedett meg az impresszionizmus látványkultuszával, azzal, hogy az élményeket pusztán benyomásként, változó és megbízhatatlan hangulatként rögzítsék, hanem a közlés biztosabb és szilárdabb anyagát keresték, és ezt a tárgyi világ közömbös jelenségeiben találták meg. A puszta érzékelések, a nem kielégítő empirizmus viszont a gondolatiságot, az intellektualitást fokozta, és így jellegzetes tendenciává lett a gondolatinak, az általánosíthatónak, a törvényszerűnek a keresése, aminek a kifejezése a stílusban is tükröződött.

Kiváltó ok volt emellett az avantgarde is. A formabontásokból való kiábrándulás után az egyszerű, tömör, fegyelmezett forma és egyáltalán az alkotásbeli rend igénye vált új stíluseszemménnyé. Ennek valóra váltásaként olyan új stílusforma alakult ki, amely nemcsak kifejezője, hanem megfelelője is a tartalomnak, a költőiségbeli intellektualitásnak és tárgyiaságnak.

Az említett ellenhatások következtében a magyar szépírói stílusban kibontakozó új tendencia nem volt rokontalan a korabeli európai irodalmakban. Hozzá hasonló, vele részben egybeeső törekvést többet is ismerünk. Ilyen mindekülött a német „új tárgyiaság” (a Neue Sachlichkeit, pl. Gottfried Benn, Hans Carossa), valamint Rilke, Eliot, Reverdy, Ezra Pound, Macleish költészetének egy-egy rövidebb szakaszában megfigyelhető különböző indítékú és célzatú törekvések, amelyekben közös vonás az elvontság és intellektualitás, a dolgok mélyebb értelmének a vizsgálatára való törekvése, valamint a tárgyias kifejezés igénye. Hozzá hasonló képzőművészeti tendencia az irodalmival azo-

⁶ [Hozzászólás.] Vita a Nyugatról. Szerk. Kabdebó Lóránt. Bp., 1973. 73.

nos elnevezésű „új tárgyiasság”, továbbá a funkcionalizmus és a velük többféle-
képpen összefüggő konstruktivizmus, valamint az absztrakt művészet.

4. Képviselői. — Az irányzat képviselői a kor jelentős írói, már korábban Babits Mihály, Nagy Lajos és részben Füst Milán, mellettük később, a húszas évek végétől József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László, Radnóti Miklós, majd a harmadik nemzedék több írója (pl. Jékely Zoltán, Képes Géza, Weöres Sándor, Vas István).

Bár — mint már említettük — az irodalomtörténetírás nem számol ezzel az irányzattal, mégis képviselőinek írásművészetében több-kevesebb idetartozó sajátosságot mint meglehetősen általános érvényű jellemvonást már eddig is jeleztek az irodalomtörténészek.

Babits Mihály pályaképének bemutatásában Rába György kiemeli, hogy már pályája első szakaszában „stiláris és formai virtuzitásának gyökerénél is egy filozofikus elmének a megismerésre irányuló szakadatlan keresését fedezhetjük fel”. Szerb Antal is úgy véli, hogy „nem annyira érzelmi hullámszásának, mint szellemi tisztult élményeinek a kifejezését kereste a költészetben”.⁸

Egy egészen általános, mondhatni irodalomtörténeti közvélemény szerint József Attila feltűnően intellektuális szemléletű és alkotásmódú költő. Ezt Tamás Attila így konkretizálja: „az élmények kitörölhetetlen élességgel vésődnek a tudatba. S a dolgok lényegéig, szerkezetéig: a törvényekig látni, hűvös, metszően éles tekintettel kutatni: ez a célja annak a költőnek is, aki felismerte, hogy körülötte a vas világ a rend”.⁹

Szabó Lőrinc 1927 után írt verseiről szólva Rába György azt állítja, hogy ezek „a világ tárgyi leírására épült intellektuális líra korszakát” alkotják¹⁰. „Az Egy álmai” című verse — mint oly sok más — „egyik legfőbb feladatának a lényeglátását, a látvány mögötti végső értelem megragadását tartja”.¹¹ Innen nála az intellektualitásba torkolló önvizsgálat, a költői én aprólékos elemzése.

Illyés Gyula verseinek egyszerűségében és tárgyiasságában jól érződik a tudatosság: „bámulatosan tudatos, néha már a szélső határon, amit a vers még megbír” (Halász Gábor).¹² Ezt a gondolatot Béládi Miklós így viszi tovább: „Ennek a tudatosságnak tulajdonítható, hogy versei némelykor már a prózához közelítenek, de a közvetlenségben, tárgyiasságban és egyszerűségben mindig érezni a gondolati erőfeszítést, az értelem munkáját, a világot fürkésző figyelem résenállását”.¹³ Érthető — állítja — Kenyeres Zoltán —, hogy Illyést „az okos értelemnek és világos gondolatnak alávetett alkotásmód vonzza”.¹⁴

Németh László az irodalomtörténeti szakirodalomban általános felfogás szerint „egyszerre gondolkodó és szépítő” és „eszmeember”. Sajátos műfaja a tanulmány- vagy esszéregény, a Németh Lászlótól „tudatregény”-nek nevezett prózamű, amelyben minden a főszereplő tudatának megvilágításában jelenik meg, „az író rajta át tekint a világra, és — mint Béládi Miklós állítja

⁷ Babits Mihály. MlRt. 5: 245.

⁸ Magyar irodalomtörténet. V. kiadás. Bp., 1972. 460.

⁹ József Attila. MlRt. 6: 354.

¹⁰ Szabó Lőrinc. MlRt. 6: 448.

¹¹ Uo. 451.

¹² Idézi Béládi Miklós: Illyés Gyula. MlRt. 6: 470.

¹³ Uo.

¹⁴ Gondolkodó irodalom (I. az 1. al.) 91.

— e kitekintés a mélyebb értelem keresése, minthogy „nemcsak a közvetlen környezetet, hanem a távlati dolgokat is átfogja”.¹⁵ Számottevő írói érdeme a „gondolkodói igény”¹⁶, valamint „a bölcséleti elem regénybeli meghonosítása”¹⁷.

Különféle kísérletei után objektív tárgyiasság stílust alakított ki az erősen intellektuális alkatú és érzékeny lelkületű Radnóti Miklós is. Reflexióinak gyakori tárgya a halál, a halálközelség, ami növeli a földi, a tárgyi világ jelenségei iránti vonzódását. Ars poeticája az értelmességre, a tudatra épül: „S te hősizin öntudat maradj velem” (Őrizz és védj). Intellektualitásának ez fő forrása. Ebből fakad a minket érdeklő sajátosság, amelyet Imre Katalin így jellemez: „Az az intellektualizálódási folyamat megy végbe Radnótinál, amely ekkortájt a Nyugat lírájára, például az öregedő Babits költészetére is jellemző”.¹⁸

5. A stiláris tárgyiasság és intellektualitás. — Az irányzatot — mint láttuk — két alapvető sajátosságnak, a tárgyiasságnak és az intellektualitásnak a kapcsolata alkotja. A kettő egysége egymás funkcionális kiegészítéséből, egyfajta kommunikációs kölcsönösségből fakad, amit jórészt konstruktivista elvek biztosítanak.

A tárgyiasságnak a kifejezés módját meghatározó szerepe abban áll, hogy az író a közlést tárgyi tényekre bízza. A tárgyi világ jelenségei tehát nem funkció nélküli elemek, nem díszletek, hanem a közlés szerepét magukra vállaló eszközök, a közlés elsődleges értékű elemei. Nem annyira társításos alapon fejeznek ki gondolatokat, hanem inkább önállóan, és így önmagukban sugározzák saját „költőiségüket”. A tárgyiasság ars poeticáját Illyés Gyula fogalmazta meg:

Egyszerű a világ;
amit a két szemed lát, épp elég dolgot ád.
Ragyognak a tárgyak. Nyald meg a ceruzád.
(Reggeli meditáció)

A tárgyiasság objektivitást, tárgyilagosságot is jelent, hisz a tények gondolatokat, érzelmeket objektivizálnak. Az író a közlő funkciójú tárgyakat az élményétől és érzékelésétől független jelenségnek tekinti. Rilke szerint a költőnek úgy kell önmagáról írnia, „miként templomszobrász plántálja létét konok-higgadtan a kő közönyébe” (Kalekreuth-Rekviem. Ford. Jékely Zoltán). Az így felfogott tárgyiasságban és tárgyilagosságban látja a költő az intellektualitást biztosító általánosítások, törvényszerűségek tükröződését. A tényekkel való gondolkodtatás, tudatosítás révén kapcsolódik össze a tárgyiasság és tárgyilagosság az intellektualitással.

Ennél nehezebb az intellektualitás értelmezése. Nem elvont, filozófiai témát jelent, ami a hagyományos gondolati, filozófiai költészetnek is sajátja, hanem „értelmességet”, ami a tartalom szintjén elsősorban abban nyilvánkozik meg, hogy az író a tények közötti összefüggések magyarázatára, gondolati általánosításra, a törvényszerűségek felfedezésére törekszik, olyanszerűen, mint a maga területén a tudós és még inkább a filozófus.

¹⁵ Németh László. MIRT. 6: 519.

¹⁶ A mindenséggel mérd magad. Bp., 1973. 338.

¹⁷ Béládi Miklós: Érintkezési pontok. Bp., 1974. 145.

¹⁸ Radnóti Miklós. MIRT. 6: 533.

Így jutott el József Attila tudományosan megalapozott költői világképeig, például ahhoz, hogy „a vas világ a rend” (Eszmélet), vagy hogy „így lettünk végre mi hű meghallói a törvényeknek” (A város peremén). És ezért jellemző Németh László több írásműve is a tények és kérdések gondolati, reflexív kivetődése, ami abban is megnyilatkozik, hogy regényeiben a narratív tényezők eszmétörténetbe öltözködnek.

Az író tehát az értelem fényében akarja látni és láttatni a világot. Így lett maga a gondolkodás az igazi, a legbensőbb élmény és a gondolatiság a mű döntő tényezője, központi része. Ennek a költőiségbeli értelmességnek a lényegéről vallott József Attila úgy, hogy azt a hozzá hasonló, de a vele nem azonosítható tudományosságtól is elhatárolta. „A líra: logika, de nem tudomány” (Ha lelked, logikád).

Az intellektualitás azonban nem mindig csak az általánosításnak, a törvényszerűnek a felfedését jelenti, hanem olykor magát az ehhez vezető folyamatot, a meditációt is. Ez különösen ott feltűnő, ahol a reflexió erőteljesebb töprengés, esetleg az író környezetének vagy énjének belső viaskodással telített elemzése. Illyés Gyulánál a töprengés és az önmagával való viaskodás fokozott reflexióval színezi a stílust. Szabó Lőrinc sok versében az intellektualitást a reflektáló hajlamú és a költői én aprólékos boncolására beállított poétaiság szüli.

A gondolatiságként, értelmességként felfogott intellektualitás — ugyanúgy, mint a tárgyiasság — meghatározza a kifejezés módját. Az „értelmesség” stiláris jeletőségét József Attila így világítja meg: „Az ember életében az értelem a formaalkotás szerepe . . . a művészet abban különbözik mindenfajta álomtól, a képzelet mindenfajta csapongásától, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezi, hogy közvetlen jelentést lehel beléjük, és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyban foglalja össze”.¹⁹ Az intellektualitás tehát meghatározza a stílus alakítását, és ez a kifejezőmód különféle sajátosságaiban tükröződik is. A reflexió átszínezi a stílust. Ezzel az átfogó sajátossággal jellemzi Babits Németh László kifejezőmódját: „stílusa . . . szereti ránk villogtatni gondolata fényét” (Nyugat 1933).

A stiláris tárgyiasság és intellektualitás szövegbeli megnyilvánulása ott feltűnőbb, ahol erősebb a sűrűsödési fokuk. Nem ritka egy-egy olyan versrészlet, amelyben a tárgyi világ elemei halmozódnak, és funkcionális jelentőségük hangsúlyozódik:

mit mondjak még? a tárgyak összenéznek
s téged dicsérnek, zeng egy fél cukordarab!
az asztalon és csöppje hull a méznek
s mint színarany golyó ragyog a terítőn,
S magától csendül egy üres vizespohár.
Boldog, mert veled él.

(Radnóti: Tétova óda)

Hasonló a helyzet a stiláris intellektualitással is. Ott nyilvánvalóbb, ahol a gondolati erő feszítése nagyobb szövegrészt fog át (pl. több József Attila-versben, mint amilyen az Elégia, Eszmélet, A Dunánál, A város peremén stb.). A „tudatos jövőbe” látó költő a törvény felismerését így jelzi:

¹⁹ Kassák Lajosról írt bírálata. 1931.

Papok, katonák, polgárok után
 így lettünk végre mi hű
 meghallói a törvényeknek;
 minden emberi mű
 értelme ezért bűg mibennünk,
 mint a mélyhegedű.

(A város peremén)

6. A konkrét és elvont szemantikai síkok. — Az irányzatot alkotó két sajátosságnak, a tárgyiasságnak és intellektualitásnak közvetlen stílárís megnyilatkozásai természetesen elsősorban szemantikai jellegűek. A kettőnek megfelelő szemantikai kategória a konkrét és az elvont minőség. Kapcsolatuknak sokféle esete lehetséges.²⁰ Ezek közül kettő látszik jellegzetesebbnek. Az egyik az, hogy az intellektualitás tárgykörébe eső elvont fogalomhoz feltűnőbb tárgyas elem kapcsolódik (valóság — kő): „Elbáméskodtam s rám esett, | mint nagy darab kő, a valóság” (József Attila: Gyönyörűt láttam). A másik ennek a fordítottja. A tárgyas elemhez társuló, az elvontat képviselő képanyag az értelem, a gondolkodás, a tudatosság fogalmi köréből származik (gondolat — téli éjszaka): „Tündöklék, mint a gondolat maga, | a téli éjszaka” (József Attila: Téli éjszaka).

Különben egészen általános a két szemantikai kategória sajátos elemeinek egybefonódása, természetesen sokféle formában, sokféle kapcsolódási móddal.

Az összekapcsolódás egyik jellegzetes módja az, hogy a ténybeli, tárgyas konkrétum elvontságba, gondolati általánosításba vált át. József Attilánál egy konkrét tény vagy élmény megfogalmazását egy gondolati elem, néha épp az általános, a törvényszerű jelzése követi: „A bögrét két kezébe fogta . . . Látom, megáll a vasalóval” → „Törékeny termetét a tőke megtörte” (Anyám) vagy „puha szárnyakon száll a korom, s lerakódik, mint a guanó” → „Lelkünkre így ül ez a kor” (A város peremén). A konkrét és elvont szemantikai síkok egymást váltása végigvonul a verstest egészen, és egymásutániságuk alkotja a versek szemantikai szerkezetének a vázát.

Nem ritka egy másfajta — az intellektualitás szempontjából az előbbinél fontosabb, többet mondó — síkváltás. Több kutató is felhívta a figyelmet arra, hogy József Attila az ismeretelméleti hármasságnak megfelelően váltja a szemantikai síkokat: egy egyéni látvány, élmény részletéből, konkrétumából általánosításba, elvonatkoztatásba csap át, majd innen a teljesebb, az átfogóbb, a sokoldalú konkrétumhoz, rendszerint a társadalmi körhöz ér. Például: (táj, környezet, egyén) „Fütkészve, körben guggoltak a bokrok | a város peremén . . . amerre mentem én” → (jogsértés, elnyomás) „És nem sejtettem, mikor lesz elég ok, | előkotorni azt a kartotékot, | mely jogom sérti meg” → (az elnyomott nép) „És az országban a törékeny falvak . . . az eleven jog fájáról lehulltak” (Levegőt!).

Itt a szemantikai síkok átváltása, linearitása önmagában véve is intellektualitásra vall, hisz a síkokból kikerekedő képiségben a megismerés folyamatát,

²⁰ L. az 1. al. jelzetteket, valamint P. Dombi Erzsébet: Az intellektuális stílus néhány eszköze Szabó Lőrinc „A huszonhatodik év” című versciklusában. NyÍrK. 1968. 1: 67–76; Cs. Gyimesi Éva: A képek funkcióváltása és az intellektualizálódás József Attila stílusában. NyÍrK. 1970. 1: 141–149.

a dialektika kategóriáit (konkrét-elvont, egyedi-általános stb.) tükrözi. A síkok mozgatásának a módozata azonban nem szemantikai, hanem a szerkezettel összefüggő kérdés, aminek forrása egy eddig kellő figyelemben nem részesített avantgarde irányzat, a konstruktivizmus. Épp ezért egy rövid kitérővel ezt is tárgyalnunk kell.

7. A konstruktivizmus. — Mint tudjuk, a konstruktivizmus az európai művészetekben a tizes években alakult ki, a huszas évek elején már erős irányzat volt. Képviselői szembefordultak a korábbi, a többi avantgarde áramlat tagadó, romboló tendenciáival, túlon túl szubjektív és lírai megnyilvánulásaival. Ezekről eltérően építő, konstruktív elveket vallottak, és olyan alkotási eszmékhez igazodtak, amelyekre céltudatosság, józanság, objektivitás és racionalizmus volt jellemző. A konstruktivisták, akiknek jó része a korabeli forradalmi mozgalmakban és szervezetekben szereplő művész volt, irányzatukat az új társadalmi rend újfajta művészetévé akarták fejleszteni.

Elsősorban képzőművészeti, építészeti áramlat (pl. Malevics, Tatlin és egyáltalán az 1920-as manifesztumot magukénak valló szovjet művészek, továbbá a holland Mondrian, a német Gropius és a tőle alapított *Bauhaus* elnevezésű építészeti és iparművészeti iskola, majd Le Corbusier stb.). A konstruktivisták kifejezőmódjában a szerkezet, különösen az elvont szerkezet, a mértani forma vált elsődlegessé, és így sok közös vonás köti össze az absztraktívizmussal. Stíluseszmenyünknek lényeges tartozéka a hasznossági, a takarékosági elv, a minden fölös, öncélú díszítettség kerülése az egyszerűség, pontosság és fegyelmezettség, valamint a modern technikához való vonzódás.²¹

Hogy miben és mennyiben irodalmi is ez az áramlat, és főleg hogyan jelentkezett a magyar irodalomban, annak megítélésében a vélemények nagyon eltérőek. Bori Imre szerint a konstruktivizmusnak „elsősorban képzőművészeti vonatkozásai vannak, s csupán néhány eszme szívódott fel belőle az irodalmi »közgondolkodásba«”²². Béládi Miklós csak a képversekben való megnyilatkozási lehetőségeit ismeri el.²³ Szabolcsi Miklós az 1923–1925 közötti lírában (Kassáknál és József Attilánál) számol a meglétével. Sajátos vonásai közül szemléletbelieket és lexikológiaikat sorol fel: „tárgyas, józan kíván lenni, képeit a technika világából, a geometriából, a mérnöki szókinszből veszi.”²⁴

Mindennek megítélése további kutatásokra vár. Nagy ugyanis a valószínűsége annak, hogy a konstruktivizmus a magyar irodalomban sokkal erőteljesebb, sokáig kitartó áramlat volt. Számukra itt fejlődéstörténeti szempontból az a mozzanat a lényeges, hogy a konstruktivizmus — akár közvetve mint képzőművészeti és építészeti áramlat, akár közvetlenül mint egy úgy-ahogy kifejlett irodalmi áramlat — a két világháború közötti korszak legjelentősebb stílusfejlődési tendenciájába, a tárgyas-intellektuális stílusba torkollott bele, annak lett az egyik legfontosabb forrása, alakító ereje, sőt alkotó része. Eszerint a konstruktivizmus magyar irodalom- és stílustörténeti jelentősége nem szór-

²¹ Minderről l. pl. Kassák Lajos: *Az izmusok története*. Bp., 1972.; Mácsa János: *A konstruktivizmusról*. Kritika 1971. 7: 40–46; *A konstruktivizmus. Válogatás a mozgalmak dokumentumaiból*. Bp., 1979.; Béládi Miklós: *A magyar irodalmi avantgarde*. Jelenkor 1973. 10. és 11. szám; Komoróczy G. Emőke: *Kassák konstruktivista szintézise*. Literatura 1977. 3–4: 184–201.

²² A szürrealizmus ideje. Újvidék, 1970. 7.

²³ Arcképek a magyar szocialista irodalomból. Szerk. Illés László. Bp., 1967. 68–9.

²⁴ Érik a fény — József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp., 1977. 376.

ványos előfordulásában rejlik — mint eddig véltük —, hanem abban, hogy részévé, sőt alapkészletévé lett egy korszakos hatású stílusirányzatnak. Első sorban szerkesztési elveit és eljárásait hasznosították.

8. A konstruktivista szerkezet. — A konstruktivista szerkezet lényegét József Attilának egy 1927-ben írt levelében olvasható jellemzésével világíthatjuk meg: „A konstruktivizmus a tárgy- és ténytyszerűséget hirdeti. De van egy (s valószínűleg több) magyar népdal, amelyet itt zarathust-rai magányomban állandóan fúvok: Nagykállóban egy torony van — Közepében egy óra van — Köröskörül arancsipke — Rászállott egy bús gerlice. Hát itt a népköltő egy bötűt sem mond arról, hogy fáj a szíve . . . ez a vers csupán tényekben állítja magát, pedig költője biztos, hogy nem ismerte a konstruktivizmust. De ismerte a konstruktivitást”.²⁵

Ha a vers „csupán tényekben állítja magát”, akkor a tények, a tárgyi elemek közlő funkcióját az őket összekötő sokféle összefüggés biztosítja. Kapcsolatukat külön szók, külön nyelvi elemek nem jelölik, hanem az összefüggésekből összeálló szerkezet világítja meg. Így a szerkezet elsődleges kifejezőeszközzé lett. Az egymás mellé állított tárgyas tények és az összefüggéseiket jelző szerkezet kommunikációs egységet alkot, a szerkezet közlő funkcióra tett szert, amit az író többféle szervezési elv, szerkesztési technika (pl. a montírozás, a szűkítés vagy a tágítás stb. és főleg az ellentétezés) segítségével valósít meg.

József Attila Holt vidék című versében fokozatosan szűkíti a látványt: környék (pusztaság, mező, tó, erdő, szőlő) → tanya (ház, ól) → szoba paraszttal → uraság. A szűkítés a lényeg kimondása felé való közeledéssel párhuzamos. Így jut el a korabeli parasztság nyomorúságának okához („Uraságnak fagy a szőlő”) anélkül, hogy a tárgyi tények közötti ok-okozati összefüggést, az őket összekötő logikai kapcsolatokat külön nyelvi elem jelölné.

A tágítás jellemzi Babits Hazám! című költeményének szerkezetét: a szülőház → a város → az ország → Európa → a glóbus. A vers kezdő sora, a „Röpülj lelkem, keresd meg hazámat!” mindegyik szakasz elején némi módosítással ismétlődik, és ez az állandó visszatérés hangsúlyozza a kiindulóponthoz, a haza jelképévé lett szülőházhhoz való kapcsolódást, ragaszkodást. Mindezt az Epilógus című utolsó strófa belső, a szakaszokéval ellentétes, szűkítő szerkezete is kiemeli.

A legáltalánosabb konstruktivista szerkesztési eljárás az ellentétezés. Jelentőségét József Attila értékelése is igazolja: „csak disszonancia által lehetséges alkotás” (ÖM. 3: 277). Ellentétezés az alapja egyik versének, a Nyárnak. Sokféle ellentétező (tartalmi, szemantikai, nyelvi, stilisztikai) egysége²⁶ közül a legfontosabb és főleg a legátfogóbb nyilván az, hogy (1) a csendes, idilli képek (aranyos lapály, ezüst derű, a kalász bóbiskol) viharba (csattan a menny) váltanak át, (2) a csendes nyári tájkép apró jelenségei (szellőcske, eper), erőtlen mozgásai (ráz a nyír, lágy buggyanás) erőteljes mozgásba, nagy és fontos változásokba (a vihar kitörésének jelzésébe) csapnak át. És így valóban pusztán a tényekkel való állítás révén, az ellentétekkel megvilágított összefüggéseken át sugárzik ki a vers egészét átható elvont, gondolati összegezés: a „társadalmi” vihar, a forradalom érlelődése, kitörésének (lehetősége).

²⁵ József Attila válogatott levelezése. Bp., 1976. 120–2.

²⁶ Szabó Zoltán: József Attila: Nyár. Nyr. 1974. 177–83.

A szerkezet megnövekedett fontosságát bizonyítja az is, hogy a szerkezet-típusok száma megnőtt, és hogy sok a korábban ismeretlen megoldás, például József Attilánál az, hogy a versszerkezet kevésbé láncszerű, mint korábban Aranyánál²⁷, hanem inkább spirálszerű (szerpentinszerű), olyan, amelyben a szerkezet elemei „egymást nem közvetlenül, hanem a versegészen keresztül hangsúlyozzák” (József Attila *ÖM.* 3: 25, 50).²⁸

Hasonló a helyzet a szövegnél kisebb egységeket, a mondatokat összekötő szerkezettel is. A kapcsolat jellege szerint itt is sokféle lehet. A változatos szintaktikai formákkal feltűnő Babitsnál jellegzetes a J. Soltész Katalintól tárgyalt lépcsőzetes és kettős függésű mondatfűzés.²⁹ Szabó Lőrinc nem egy versében viszont a mondatok úgy kapcsolódnak össze, mint az óraszerkezet részei.³⁰ A lényeg persze itt is az, hogy a költő egy-egy szintaktikai eljárással, a mondatok közötti összefüggések érzékeltetésével a tényektől sugallt mélyebb értelemre világít rá, azt emeli ki, azt hangsúlyozza. Így általános érvénye lehet Nemes Nagy Ágnes Babits egy verséről, az Esti kérdésről írt, számunkra sokatmondó megjegyzésének: „A költő nyelvtanilag kérdez, kép gazdaságával felel. A vers teste válaszol a vers értelmének”.³¹

Hogy a szerkezet ennyire fontos, stílári értékeket is magáénak mondható közlési eszközzé lett, azt az irányzat költőinek idevágó vallomásai is igazolják. József Attila úgy véli, hogy a stílus az írásnak csak taktikája, a stratégiája a szerkezet (*ÖM.* 3: 223). Ehhez hasonlóan vélekedik egy versében Majakovszkij is: „Stílus helyett harcát a szerkezet vívja” (Brooklyn hídj).

A konstruktivista felfogás szerint a szerkezet mint felfedett törvény, mint a valóság és az azt tükröző „rend” megtestesítője jutott ilyen fontos szerephez. A megvalósítandó, külső, társadalmi és a belső, versbeli „rend” mint harmóniaigény jellegzetes konstruktivista elvvé lett. Erről tanúskodik József Attila több versbeli vallomása, köztük a következő is: „Míg megvilágosul gyönyörű | képességünk, a rend . . . A költő . . . megszerkeszti magában, mint ti | majd kint, a harmóniát” (A város peremén). Ehhez hasonlóan Németh László a szerkezetet a mű külső és belső kontextusainak kapcsolatába állítva így jellemzi: a mű belső rétege „igazat mond a világ szerkezetéről” (Regényírás közben) és „a mű sokszorosan rendezett élet”.³²

A külső tükrözéseként felfogott belső rendnek ez az újfajta értelmezése költői magatartásokban testesült meg, és ebből fakadóan verstörvényként, formaelvként hatott, a stílusalakítását is meghatározó tényezővé lett. Az „értelmes” rendhez való igazodás eredménye jól kivehető a szerkezeti formákban,

²⁷ Veres András: Elbizonytalanodó morálitás, ironikus életkép (Kertben). Az el nem ért bizonyosság. Szerk. Németh G. Béla. Bp., 1972. 121.

²⁸ L. azonban: „A kései József Attila egyik legjellemzőbb grammatikai, logikai, retorikai sajátosságával találkozunk itt [a „Még, már, most” című versében], az ún. láncszerkesztéssel.” Németh G. Béla: Mű és személyiség. Bp., 1970. 685.

²⁹ Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1966. 250. — Babits sajátos mondat szerkezetinek a tárgyalt irányzat szempontjából való értelmezése: „Meglepő szókapcsolásaival, és még inkább indázó, teljesen egyéni mondatfűzésével arra tanít, hogy a költői stílus varázsa a teremtő gondolkodás közvetítésében rejlik” (Rába György: Babits Mihály. *MIR* T. 5: 245).

³⁰ Kabdebó Lóránt: Szabó Lőrinc lázadó évtizede. Bp. 1970. 626–7.

³¹ Babits Mihály: Esti kérdés. Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben. Bp., 1966. 142.

³² Idézi Vekerdí László: Németh László alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1970.

a verselésben, a képalkotásban, a szóhasználatban és természetesen abban is, hogy az irányzat képviselői a formafegyelem hívei voltak, hogy magas minőségi igényeket támasztottak, klasszikus értékek létrehozására törekedtek.

Innen a szerkesztettség, a tudatos formálás iránti vonzalom, és ezért általánosult sok írónál az a felfogás, hogy az irodalmi mű nem annyira önmegnyilatkozás, mint inkább formálás, alakítás, szerkesztés, azaz — Tamás Attila szerint »a narrátorik« pozícióból teljesen a rendezőibe húzódik vissza»³³.

Mindennek jellemzésében nem lényegtelen az sem, hogy a konstruktivista felfogás szerint a „szerkesztés” hasonlít a technikai alkotáshoz, a mérnök munkájához. A néhány évig konstruktivista elveket követő Kassák egy helyen a versírást a ház építéséhez hasonlítja. Másutt a munkapad rendjét és a mérnöki technikát tartja jó analógiának: „Ő barátocskám, állj föl a munkapadhoz és mondd ki a rendet, | ami benned van” és „mérnökök szerszámládájából megszületett a hajnal” (Tisztaság könyve). De nemcsak hangsúlyozzák ezt a hasonlóságot, hanem gyakran valóban a technika eljárásai szerint alkotnak. József Attila sok versét a filmezési technika szabályai szerint szerkesztette. A Nyárban például premier plan és total plan, közelképek és távolképek váltják egymást.³⁴ aranyos lapály (átfogó távolkép) — gólyahír (a közelképben a gólyahír felnagyítva), áramló könnyűségű rét (távolkép) — ráz a nyír (közelkép) stb.

9. A konstruktivista takarékosági elv. — A szerkezet és a szerkesztés fontosságával függ össze a konstruktivizmus több más kiemelkedő sajátossága. Ilyen mindenekelőtt a gazdaságosság elve, annak a szempontnak az érvényesítése, hogy semmi fölösleges, öncélú elem ne terhelje a közlést. Az egyes nyelvi elemek szerepeltetését vagy nem szerepeltetését használhatóságuk, funkcionális értékük határozza meg. A csak csengő rimként vagy díszítő jelzőként funkcionáló szók fölöslegesek, sértik a takarékosági elvet, ami különben a konstruktivista építészet praktikus racionalizmusában nyilatkozik meg a legvilágosabban.

A hasznossági elvnek megfelelően az alkotóelemeket és a köztük levő viszonyokat a lényegiekre redukálták, és ennek okán a műalkotások szerkezetét elvont mértani struktúrákhoz hasonlították. Kassák szerint a teremtmény erő, „hogy önmaga tisztaságát és egyszerűségét kifejezhesse, visszanyúlt a dolgok lényegéhez, a geometriához”.³⁵

10. A grammatikai stíluseszközök. — A már tárgyalt konstruktivista elvekkel (a szerkezet elsődleges szerepével, a takarékosági, hasznossági kritériummal) magyarázhatjuk azt is, hogy megnőtt a grammatikai stíluseszközök jelentősége.

Ez a változás önmagában véve is fontos fejlődéstörténeti mozzanat. Azelőtt ugyanis hosszú időn át a szemantikai jellegű eszközök (érzelmi telítettségű szók, képek, jelzők) uralma jellemezte a stílusirányzatokat³⁶. Sőt néha még a más természetű eszközök is szemantikaivá lettek. Így például a század-

³³ Líra a XX. században. Bp. 1975. 87.

³⁴ Török Gábor: A líra: logika (József Attila költői nyelve). Bp., 1968. 158.

³⁵ Álláspont című konstruktivista röpirata, idézi Bori Imre: Az avantgarde apostolai. Újvidék, 1971. 191.

³⁶ Vajda András: Grammatikai viszonyok esztétikai funkciója újabb költészetünkben. Jelentés és stilsztika. Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. Bp., 1974. 635—40.

forduló stílusaiban (a szecesszióban, impresszionizmusban, szimbolizmusban) új, végső fokon szemantikai funkcióval, a hangulatkeltéssel hozták divatba az ősi alliterációt. Most viszont a korábbi — elsődlegesen csak díszítő és hangulat-keltő funkciójú — egyoldalúan szemantikai alakzatok jelentősége, felhasználási aránya csökkent. Helyüket grammatikai eszközök foglalták el, olyanok, amelyek a múlt század és a századforduló stílusaiban ritkák voltak: grammatikai alakzatok (pl. a nyelvtani jelentések párhuzama, ellentéte, fordított párhuzama, ismétlése, köztük a töismétlés és a polyptoton, ugyanazon szó eltérő ragokkal való ismétlése stb.), valamint a grammatikai viszonyokon alapuló rím és alliteráció.

Ehhez hasonlóan — ugyancsak a múlthoz viszonyítva állíthatjuk, hogy — a stílári értékű nyelvtani kategóriák, főleg a mondatformák, a különböző szintaktikai szerkezetek szintén jellegzetes, divatos eszközök lettek, ami a szó és a mondatforma viszonyában szintén a fentebb tárgyalt változás lényegét bizonyítja. A századforduló irányzataira, sőt egyik-másik avantgarde stílusra ugyanis a szó uralma volt jellemző, a tárgyas-intellektuális stílusban viszont a mondat a jellegzetes kifejező forma. Adyékát elhívta a szó funkcionális gazdasága („a szó nekem ópium”), szómágiájuk közismert stílustörténeti tény. Tőlük eltérően a, már akkor fokozottabban tárgyas és intellektuális stílusú Babits viszont nem annyira a szó, mint inkább a mondat szerkezet művésze volt. Korai mondatkultusza új, kedvező körülmények között, a konstruktivizmustól áthatott tárgyas-intellektuális stílusirányzat sajátosságaként fejlődhetett tovább.

A grammatikai formák az irányzat sajátos kifejezőeszközei. Szerepüket olyan esetekkel világíthatjuk meg a legjobban, amelyekben épp az intellektualitással összefüggő tartalmak közvetlen kifejezői, az értelmi kapcsolatok kiemelői, hangsúlyozói. Például az alliteráció az általánosítás lényegét emeli ki itt: „törékeny természet a tőke megtörte” (József Attila: Anyám), „Fölöttünk fú a förtelmes halál” (Radnóti: Razglednicák). A toldalékokra is kiterjedő paronomaziából, a hasonló hangalakúságból fakadó párhuzamnak szintén lehet ilyen szerű funkciója:

Sohase sejtethed az igazit,
de tán maga az út eligazít.

(Szabó Lőrinc: Csavargók)

Ugyancsak Szabó Lőrinc az eltérő ragokkal ismétlődő *mi* névmás (tulajdonképpen etimológiai polyptoton) segítségével az emberek megismerésére vonatkozó kérdés lényegét összegezi:

húsz évig vizsgáltuk tovább,
hogy ki milyen és mi miért volt.

(Igazság !)

Kevés költő aknázott ki olyan sok grammatikai lehetőséget, mint Babits. Az eltérő birtokos és igei személyragok (ellentéttel vagy ellentét nélkül) az értelmi nyomatékosítás eszközei: „harcom a harcód folytatása” vagy „te kiállod ! (Én már kiállok.) . . . Téged | meghallanak. (Én már meghaltam.)” (Ady Endrének). Hasonló a funkciója a mondatrészek fordított párhuzamának:

kéz kézben, erőt erő táplálva, mint áram áramot,
törnénk fel a csillagokig!

(Csillagokig!)

A pusztá nyelvtani kategóriák idetartozó stílárís lehetőségeinek kiaknázását³⁷ — mint a fentebbiekét — szintén csak egy példával világítjuk meg. Felsorolás értékű változatos mondatformák, szószerkezetek után, azok ellentétéül és ezért váratlanul következő rövid, egyszerű záradék az értelmet sűríti és kiemeli (a záradék a következő szakasz elejére esik):

Nem bírta hát tovább a roncsolt szív s tüdő
a múltat és e bomlott éveken
virrasztó gondokat, hitet, csalódást,
nem bírta más, csupán az értelem,
s az bírta volna még.

(Radnóti: Nem bírta hát . . .)

A szerkezet és a grammatikai formák sokféle funkciója, valamint a konstruktivisták takarékosági elv divatba hozta jó néhány írásjel használatát.³⁸ Az értelmi viszonyok vizuális elkülönítését, az értelmi mozzanatok jobb, takarékos kiemelését szolgálta a gondolat- és a zárójel. Kiemelkedő funkciója van a gondolatjelnek József Attilánál. Változatos, sokféle szerepe közül figyelemre méltó az, hogy — mint a filmtechnikában a snitt — a vele összekapcsolt szerkezeti egységek közötti összefüggés takarékos, külön nyelvi elem szerepeltetését fölöslegessé tevő jelölője.

11. A konstruktivizmus jelentősége. — Mint láthattuk, a konstruktivizmus új szerkesztési elvekkel és eljárásokkal gazdagította a tárgyas-intellektuális stílust, sok-sok sajátosságával beleépült ebbe az irányzatba.

A későbbi kutatások kiderítik majd, hogy mekkora a konstruktivizmus tényleges részaránya itt, de azt is kideríthetik — és ez ma egyáltalán nem tűnik valószínűtlennek —, hogy a tárgyalt irányzat egésze konstruktivizmus. Valóban nem kizárt, hogy ez az egykori avantgarde áramlat foglalata lehet mindannak, amit eddig itt a tárgyas-intellektuális stílusnak nevezett irányzat sajátosságaként vettünk számba. Erre a stílustörténeti magyarázat az lehet, hogy a huszas évek elején kialakult szűk eszközrendszerű és szűk hatókörű konstruktivizmus egyrészt más, elveihez közel álló tendenciákkal (pl. az új tárgyiassággal) fonódott egybe, másrészt viszont produktív elvei révén kifejező-eszköz-rendszere kiteljesedett, és így mint nyitott rendszerű, változatokban, színezetekben gazdag tendencia széles körben hatott.

12. Főbb változatai. — A tárgyas-intellektuális stílus több változatát különíthetjük el. Ezek közül három fontosabb és általánosabb érvényű.

³⁷ L. pl. J. Soltész Katalin i. m. (l. a 29. al); Honffy Pál: A mondatstruktúra stilisztikai szerepe Radnóti Miklós költeményeiben. Nyr. 1970. 442–55; Török Gábor: Lírai ígefűggyvények stilisztikája. Bp., 1974; Uő.: Költői rébuszok. Bp., 1974; Nemes István: Radnóti Miklós költői nyelve. Bp., 1979.

³⁸ L. pl. Kiss Endre: A gondolatjel és a vers dimenziói. Jelentés tan és stilisztika (l. a 36. al.) 299–308; Török Gábor: József Attila-kommentárok. Bp., 1976. 159–167.

Az első változat a tudományos stílushoz hasonló kifejezésmód. A stílusforma „tudományosan pontos nyelvből lebeg fel”.³⁹ Megvilágítására az egyik legjobb példa Németh Lászlónak az etikai kérdések elmélyült vizsgálatával foglalkozó sajátos műfaja, a tanulmányregény, valamint Illyés Gyula irodalmi esszéi vagy önéletrajzi regényének esszétónusa és egyáltalán regényeinek esszébetétei. Jellegzetes és azonnal feltűnő eszközei a tudományos műszók (pl. József Attilánál „a munkabér, a munkaerő ára”), valamint a tényszerű, az adatfelsorolásokhoz hasonló részletezések:

Ezernyi fajta népbetegség,
szapora csecsemőhalál,
árvaság, korai öregség,
elmebaj, egyke és sivár
bűn, öngyilkosság, lelki restség,
mely, hitetlen, csodára vár,
nem elegendő, hogy kitessék:
föl kéne szabadulni már!

(József Attila: Hazám)

De a felsorolásokat követő — a törvényt, a gondolati általánosítást megfogalmazó — felkiáltás („föl kéne szabadulni már!”) a tudományos stílustól való eltérésnek, a nagy különbségnek a lényegét is jelzi, azt, hogy a kettő közötti hasonlóság felületi, ami a költőiséget nem érinti, hisz a felkiáltásból kicsendülő pátoszban érzelmi állásfoglalás, előrelátó tudatosság fejeződik ki.

A tudományosan pontos stílus édestestvére, a második változat, a feltűnően egyszerű kifejezésmód, amely a korábbi irányzatokhoz, többek között a Nyugat szépségkultuszához viszonyítva dísztelen, sőt olykor egészen kopárnak tűnik, amit Komlós egyenesen „aszkrétikus stílus”-nak mond.⁴⁰ Valóban a konstruktivista takarékosági és hasznossági elv végtelenül egyszerű stílusformát alakíttatott ki. Nincs benne semmi feltűnő, semmi díszítés, hivalkodás. Ennek az egyszerűségnek a stíluseszményét Szabó Lőrinc később így fogalmazta meg: „Sose *daloltam* rólad: köznapi | nyelven szól ma is idegem s agyam” (Emlék a szívednek).

Ezt az egyszerűséget mint egy folyamat eredményét⁴¹ igazolja, világítja meg az idetartozó költők egyéni stílusának fejlődése is. A fiatal költőként még artisztikus érdeklődésű Babits, ahogyan racionalizmusa fokozódott, olyan mértékben halványította el stílusának feltűnőbb színeit, és távolodott el az „idegen szépség”-től (Az óriások költögetése). Fokozódott intellektualitása és ezzel együtt erősödött a „dísztelenebb szavakban szorongatóbb igazság” kimondása.⁴² József Attila stílusának egyszerűsödését több díszítő szerepű eszköz, köztük a jelzők csökkenő tendenciája is bizonyítja (Török Gábor kimutatta, hogy 1922-ben nem egészen két sorra jut egy minőségjelző, 1937-ben viszont már csak több mint három sorra esik egy⁴³). Szabó Lőrinc stílusa a huszas évek végétől kezdve a prózai leírás jellege felé közeledett. Hiányoznak a megszokott

³⁹ Komlós Aladár: A líra műhelyében. Bp. 1961. 57–8.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Az egyszerűsödési és klasszicizálódási tendenciáról l. az 5. al.

⁴² Rónay György: Babits Mihály. Ködlovagok. Szerk. Thurzó Gábor. Bp., é. n. 255.

⁴³ A líra: logika (l. a 34. al.) 81–9.

festői hatású elemek, helyett „a kopár, kemény nyelvezettel, a logika költészetével teremt rendkívüli stílusizgalmakat”⁴⁴. Az akusztikai elemeket is úgy szerepelteti, hogy ne lágy vagy tobzódó, hanem rejtett egyszerűséggel ható zeneiséget alakítsanak ki. Nála „a gondolatmenet intellektuális keménységének megfelelő” dísztelen stílus akusztikája valóban „zenei kopárság”⁴⁵. Illyés Gyula jó néhány versében a tárgyas stílus kopár dísztelenségével hat, minthogy „szerkezet és nyelv a tartalmi igazság póré érvényesítését szolgálja”⁴⁶.

A harmadik változat a sűrítő stílusforma, amelynek igen fontos része a tömör lírai kép. József Attilánál az ezt alkotó metaforáknak azért van sűrítő erejük, mert a képzettársításokat csak elindítják, de az átvitel alapjául szolgáló azonosításokat nem mindig részletezik határozottan. A Külvárosi éj egyik szakaszában az első metaforában („Szegények éje! Légy szénem”) az azonosítás formailag még eléggé kifejtett. Az utána következők („olvaszd ki bennem a vasat, | álló üllőt, mely nem hasad . . .” stb.) viszont sűrítettek, értelmezésük érdekében fel kell oldani őket.⁴⁷

Ennél is fontosabb eszközei a tömörítésnek a képátszövődések, a Hankiss Elemér szerinti „komplex képek”⁴⁸, a bonyolult metaforakapcsolások. Őt más-más szemantikai síkba tartozó képrészlet fonódik egymásba itt: „Nedves, tapadós szeled mása | szennyes lepedők lobogása” (Külvárosi éj).

A tömörítésnek más eljárásai is vannak. Gyakori jelenség József Attilánál a kötőszó nélküli mondatfűzés. A mondatok közötti logikai kapcsolatot — ugyanúgy, mint a nagyobb szerkezeti egységekben — formailag semmi sem jelöli: „mondta: Egyél, nekem nősz nagyra, szentem! | [pedig] Most zsíros nyirkot kóstol üres ajkad — | [vagyis] félrevezettél engem” (Kései sirató).⁴⁹ Nagyon sok esetben a mondat szerkezet sűrítése a képbeli tömörítéssel esik egybe. Nem csoda tehát, hogy József Attila stílusának annyira tömör a formája.

Ilyen eszközök és eljárások segítségével jönnek létre azok a rövid és sűrítő versrészletek, amelyek az intellektuális tartalomra jellemző filozofikus összegezt, a törvényszerűt emelik ki. József Attilánál a gondolati lényeg kifejezése szentenciaszerű, az epigrammához hasonló formává tömörül:

Emberek, nem vadak —
elmék vagyunk!

(Levegőt!)

Rövid és tömör a gnóma- vagy a poénszerű formában való tömörítés Szabó Lőrincnél: „költő vagyok: védtelen ember!” (Műhelytitok); „nélkülem is teljes a tavasz” (Operáció után).

A tömör forma nagyobb egységei a verskompozícióval függnek össze. József Attila több költeményét (pl. Külvárosi éj, Óda, A tókések hasznáról) a verstesttől elkülönülő rész zárja, amely a versben kifejtett eszmének — néha dalszerű zárt egységként ható — sűrítése.

⁴⁴ Rába György: Szabó Lőrinc. MíRT. 6: 451.

⁴⁵ Déry Tibor: Szabó Lőrinc: Omló szírtől. Miért szép? (I. a 31. al) 267.

⁴⁶ Béládi Miklós: Illyés Gyula. MíRT. 6: 477.

⁴⁷ T. Lovass Rózsa: József Attila: Külvárosi éj. Nyr. 1960, 1: 66—74.

⁴⁸ József Attila komplex képei. A népdaltól az abszurd dráamáig. Bp., 1969. 11—40.

⁴⁹ Török Gábor: A költői mondat-összekapcsolás kérdéseiről. Alak- és mondattani gyűjték. Szerk. Pais Dezső és Benkő Loránd. Bp., 1965.

13. Az irányzat jelentősége. — A tárgyias-intellektuális stílus a két világháború közötti korszak egyik legjelentősebb stílusirányzata. Tág volt a hatóköre, és — ami ennél is fontosabb — alakítói, képviselői a szakasz legkiemelkedőbb írói, költői, akik egyéni stílusukban klasszikus értékű és korszakos hatású tendenciává fejlesztették. Kevés irányzat mondhat magáénak ennyi jelentős és igazi stílussteremtő (stíluszintézisekkel is feltűnő) író, mint ez.

A tárgyalt irányzat sok új sajátossággal, kifejezőeszkővel gazdagította a szépírói stílust: a tárgyias elemek új expresszív funkcióival, a gondolati elvontságok és az élményszerű intellektualitás kifejező formáival, az elsődlegessé vált szerkezet és a grammatikai alakzatok addig kevésbé kiaknázott közlési szerepével stb. Esményének megfelelően a stílus egyszerűvé vált, a formafegyelem megnövekedett, az irányzathoz tartozó egyéni stílusok klasszicizálódtak. Az avantgarde konstruktivizmus sok értékes eleme átmentődött, tovább élt benne.

A tárgyias-intellektuális stílus lényegében nem avult el, a szakaszhatáron, 1945-ön áthaladva megmaradt. Az 1945–1948 közötti szakaszban az Újhold költői, a negyedik nemzedék tagjai (pl. Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Somlyó György stb.) és mások is követték stíluselveit. Különösen jelentős volt egy időben Babits és sokáig József Attila hatása. Az irányzat stíluseszménye ma is eleven, és széles körben hat. A hatvanas években induló fiatal költők egyik kedvelt kifejező formája.⁵⁰

Elterjedtségét, elevenségét többek között annak is köszönheti, hogy a mai olvasók ízlésmintái sok mindenben egybeesnek a tárgyias-intellektuális stílus elveivel. Úgy is mondhatjuk, hogy az élet sok területén divatba jött. A mai kor modern embere a zenében és a képzőművészeti alkotásokban, a lakásberendezésekben és öltözködésben, viselkedésben, az élet sok-sok megnyilvánulásában ennek a stíluseszménynek az érvényesülését keresi, ehhez igazodva jár el. Szereti egyszerűségét, takarékosági és hasznossági elvét. Inkább a magáénak vallja, mint a korábbi harsogóbb és feltűnőbb, az itt-ott öncélúan díszítő formák szépségével ható kifejezőmódot.

Jelentőségének ebből a felvázolásából is következik, hogy irodalom- és stílustörténeti, sőt általános művészettörténeti megvitatása (az ide kapcsolódó sok-sok vitatott kérdés rendezése), elmélyült és sokoldalú vizsgálata óhatatlanul szükséges.

Szabó Zoltán

⁵⁰ A negyedik nemzedékről l. Kenyeres Zoltán: Az Újhold költészete. *Kritika* 1971. 11–12: 22–29. — Az újabbról l. pl. Fülöp László: A 60-as évek lírájáról. *Uo.* 29–38 (különösen 31.); Cs. Gvimesi Éva: Találkozás az egyszerűvel — Kísérlet mai líránk értelmezésére. Bukarest, 1978.

Az általános és az alkalmazott nyelvészet helye és szerepe az anyanyelvi oktatás korszerűsítésében

(Vázlat)

1. Az általános nyelvészet feladata megvizsgálni, hogy mi a nyelv, hogyan keletkezett és alakult ki, hogyan rétegeződik, mi a szerepe és rendeltetése. Másfelől arra is kell felelnie, hogy a különféle nyelveknek mi a viszonya egymáshoz.

Az alkalmazott nyelvészet viszont arra törekszik, hogy számot adjon a nyelv és beszéd különféle felhasználásáról, s hogy segítse a nyelvi műveltség fejlesztését, a természetes nyelvek kiművelését, gazdagítását, mesterséges nyelvek létrehozásával a népek és nemzetek közti érintkezés megkönnyítését.

Az anyanyelvi oktatásban is fontos feladat annak megértetése, hogy bár a világon sokféle, mintegy háromezer nyelv volt, illetőleg van használatban, amelyek egymástól látszólag jelentősen különböznek, ezeknek mégis számos közös vonása is van. Fontos, hogy a tanulókat a világ sokféle nyelvének rövid számbavételekor egyrészt a nemzetköziség (internacionalizmus), másrészt a patriotizmus szellemében tájékoztassuk. Meg kell velük értetnünk, hogy anyanyelvük — bár számunkra szükségképpen ez minden nyelv közül a legfontosabb (mert csak nekünk az!) — mégis csak egy a sok közül, ha a világ nyelveit teljes pártatlansággal, egyetemlegesen szemléljük. Tudatosítanunk kell bennük, hogy minden természetes nyelv anyanyelve valaki(k)nek, s ezért egyformán és kivétel nélkül tiszteletet érdemel, az internacionalista kölcsönösség elve alapján. De azt se hallgassuk el, hogy ugyanezt a felfogást kell képviselnünk —, elvi következetességgel — a határainkon túl élő magyarok nyelvhasználatával kapcsolatosan is.

Mint a tantervek is hangsúlyozzák, nyelvszemléletünknek dialektikusnak kell lennie. Ennek a szemléletmódnak a szellemében kell megvilágítanunk a nyelv és a beszéd viszonyát. Helyes, ha e megkülönböztetés történeti előzményeiről is szólunk, ismertetve Humboldt, Saussure és Chomsky ezzel kapcsolatos nézeteit. Humboldt szerint a nyelv a maga valójában sohasem kész mű (ergon), hanem csupán tevékenység (energeia), vagyis a szellem folyton megismétlődő tevékenysége, amely arra irányul, hogy az artikulált hangot gondolataink kifejezésére alkalmassá tegyünk. Ha magát a nyelvet tekintjük, akkor egyfelől bizonyos fokú állandósága, másfelől pedig állandó változandósága tűnik élénk. Ez a szemlélet dialektikus. Humboldt mégis mintha inkább a nyelv folytonos változását, mintsem lezártságát, állandóságát emelte volna ki. Saussure is több ízben említi a nyelv és beszéd szembenállásában észlelhető kettősséget. Ő is hangsúlyozza, hogy a nyelv idő haladtával folyton változik, mégis ugyanakkor bizonyos fokig állandó is marad. Változandóságát

az okozza, hogy használata közben folyton átalakul. Mivel szerinte a nyelv a beszélők kollektív tudatában elraktározódott emlékképekként él és hagyományozódik, szükségképpen társadalmi jellegű, a beszédben viszont az egyéni mozzanatok kerülnek előtérbe. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy mégsem volna helyes a nyelvnek kizárólag általános és a beszédnek csupán egyedi jellegét hangsúlyoznunk. Ez a felfogás semmiképpen sem volna dialektikus, aminthogy Chomskyé sem az, aki a nyelvet a tökéletes beszélő nyelvismeretéként fogja föl, a beszédet pedig mint mechanikus képességet arra, hogy a nyelvben meglevő véges számú elemnek és szabálynak ismerete alapján végtelesen számú helyes mondatot tudjunk alkotni.

Éppen a dialektikus szemlélet követeli meg, hogy a fenti nézeteket némileg módosítsuk. A nyelv valóban a közösség tudatában létezik ugyan, s nem egyetlen ideális beszélő agyában csupán, mint Chomsky véli. De a közösséget alkotó egyedek nyelvismerete nem egynemű (homogén), s így a nyelv sem az. Ezért, ha el is fogadjuk, Saussure-t követve, hogy a nyelv jelek rendszere, sőt e rendszeren belül különféle részrendszerek strukturált egésze, mégis, azt is figyelembe kell vennünk, hogy ez a rendszer nem mindenben egyezik a matematikai és kibernetikai rendszerekkel, amelyekben nincsenek kivételek, s amelyekben az előre megadott szabályok szerint minden művelet mindig ugyanúgy elvégezhető. A nyelv ennél sokkal bonyolultabb összefüggéseket tár elénk. Használatát társadalmilag, térbelileg és időbelileg meghatározott és korlátozott normák szabályozzák. Sok benne az önkényes, korántsem mindig „logikus” kivétel és megkötöttség. Ezért a nyelvnek sem matematikai, sem pedig kibernetikai modellálása nem elfogadható, mivel nem teljesen egyeztethető össze a nyelv mibenlétével.

Az sem volna helyes, ha a beszédet, Saussure-t követve, kizárólag a r o l e-jelenségnek tekintenők, mivel beszédünkben — mint erre már többen is rámutattak — nemcsak egyéni mozzanatok vannak, hanem társadalmiak is. A nyelvi közlés során beszédszerveinket nem működtethetjük teljesen egyéni tetszésünk szerint, hanem csupán úgy, ahogy ezt a kiejtési normák megkívánják. Ha a beszédtevékenységben kizárólag egyéni mozzanatok érvényesülnének, közösségiak pedig nem, akkor a társas érintkezés teljesen lehetetlen volna. Mindebből azt a tanulságot kell levonnunk, hogy egyrészt magában a nyelvben is érvényesül a közösségi és egyéni mozzanatok dialektikája, hiszen a közösséget mégiscsak az egyedek alkotják, másrészt a beszédben is észlelhető ugyanez: a nyelvet értelmes közlés céljaira csupán csak a nyelvi közösség által kialakított normáknak megfelelőleg használhatjuk fel.

Ugyanilyen dialektikus feleletet kell adnunk arra a kérdésre is, hogy mi előbbre való, illetőleg, hogy melyik volt előbb: a nyelv-e vagy a beszéd. Vannak, akik szerint Saussure nyelvszemléletének éppen az volt az egyik fogyatékosága, hogy benne a nyelv elsődlegessége került előtérbe. Sokan viszont újabban egyoldalulag s nem dialektikusan a beszéd elsőbbségét hangsúlyozzák. A helyes álláspont csak az lehet, ha a beszéd és a nyelv kölcsönös egymásra utaltságát és meghatározottságát valljuk. Mert igaz ugyan, hogy a nyelv az egyedek beszédtevékenysége folyamán jött létre, de közlésre csak úgy válhatott alkalmassá, ha ezen közben közösségivé is vált, alkalmazkodott bizonyos normákhoz, társadalmi konvenciókhoz, vagyis Saussure-i értelemben vett l a n g u e lett. A nyelv létrejötté tehát helyesen csupán olyan dialektikus folyamatként képzelhető el, amelyben az egyéni és a közösségi mozzanatok egymással állandó kölcsönhatásban voltak. A beszédnek tehát kezdettől nyelvvé is kellett lennie, a nyelv

viszont szükségképpen csak az egyedek egymás közti érintkezése közben, az emberré válás folyamatában, a társadalmi munkamegosztás, a társadalmiság kialakulása folyamán keletkezhetett.

A tantervek is előírják, hogy az anyanyelvi oktatás folyamán a nyelv-elsajátításról is szó essék. Ezzel kapcsolatban feltétlenül foglalkozni kell azzal a kérdéssel, hogy a gyermek hogyan tanulja meg anyanyelvét. Vajon vele születik-e — az innatizmus híveinek tanítása szerint — valamiféle öröklött nyelvi képesség, vagy pedig mindent magának kell megtanulnia. A materialista nyelv-pszichológusok napjainkban egyöntetűleg az utóbbit hirdetik. Az természetes, hogy a gyermeknek testileg és szellemileg is képesnek kell lennie arra, hogy fejlődésének egy bizonyos szakaszában meg tudja tanulni anyanyelvét. De csak magát ezt a képességet örökli s nem magát a nyelvismeretet. Különbféle érzékeltek formájában kell megtanulnia a nyelvet is, éppúgy, mint a gondolkodást. A legújabb pszicholingvisztikai kísérletek tanulságos módon adnak számot erről a folyamatról. Megfoghatatlan és igazolhatatlan tehát az a tanítás, amely szerint az alapvető nyelvi struktúrák ismeretét szüleinktől örököljük. A gyermeknek magának kell kialakítania ezekkel kapcsolatos ismereteit, környezetének hathatós segítségével.

A jövőben a növendékeknek az eddiginél sokkal többet kell majd tudniuk a nyelv különféle funkcióiról is. Jobban meg kell különböztetnünk a nyelvnek az ismeretszerzésben, a gondolkodásban, valamint a társas érintkezésben játszott szerepét. Mert bármennyire igaz is, amit a tanterv hangsúlyoz, hogy a nyelv a beszéd szabálya, mégis helytelen volna beérnünk csupán ennek a megállapításával. A nyelv ugyanis nemcsak a beszédtevékenységhez szükséges szabályok tárháza, hanem egy-egy közösség és végső soron az egész emberiség kollektív ismereteinek tárolója is. A nyelvben ugyanis nemcsak szavakra és ezek összekapcsolására vonatkozó szabályok vannak, hanem a különféle beszédművekben, szólásokban, közmondásokban, irodalmi alkotásokban, szóbelileg hagyományozott folklóremlékekben felbecsülhetetlen népi, nemzeti és egyetemes emberi értékek is.

Ezzel kapcsolatban kell szólnunk arról a napjainkban eléggé közkeletű felfogásról, amely szerint a nyelvben mint jelek rendszerében használatos jeleknek a jelentése voltaképpen nem más, mint e jelek használatának szabálya. Ez a tarthatatlan nézet azért helytelen, mivel nem vet számot azzal, hogy a nyelvi jelek segítségével rögzítjük gondolatainkat, tároljuk ismereteinket és közöljük mondanivalónkat. Nyelvi jelek segítségével tudunk csak fogalmakat alkotni, s csak az így kifejezhető fogalmak segítségével tudunk logikai ítéleteket és következtetéseket megformálni és közölni. A nyelvi jelentés tehát feltétlenül kapcsolatba hozandó a fogalomalkotással, a gondolkodással, hiszen túlmutat önmagán: sohasem csak azért beszélünk, s csak úgy beszélünk, hogy nyelvi jeleket bizonyos szabályok szerint használjunk. Mivel tehát a nyelvi jelek használata nem öncélú, s mert a nyelv és a gondolkodás feltétlenül összefügg, teljesen egyoldalú a fenti nézet, mely a jelentésről csupán ennyit tud mondani.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy a társas érintkezés (kommunikáció) mechanikus modellálása szintén nem helytálló. A társalgás ugyanis nem egészen úgy megy végbe, mint a morzejelekkel való üzenetküldés. Mert igaz ugyan, hogy a nyelvben, akár csak a morzeábécében, szintén vannak elemi jelek és a kódoláshoz szükséges szabályok, mégis, a nyelvi kódolás sokkal bonyolultabb, emberibb. Mondanivalónkat igen sokszor beszélőtársunk állandó visszajelzéseit is figyelembe véve formáljuk meg, árnyaljuk, színezzük, módosítjuk. A feladó-

tól a címzettig tehát nem úgy jut el az üzenet, mint a táviratozásban, hanem ennél sokkal bonyolultabban.

Ugyanez vonatkozik a nyelv logikai és kibernetikai modellálására is, amelyről már futólag fentebb is szó esett. Igaz ugyan, hogy a nyelvi jelek rendszerszerű és szabályszerű használata bizonyos fókig párhuzamba állítható a matematikai műveletekkel és a számítógépek programozott működésével, mégis nyilvánvaló, hogy a nyelvnek számos olyan funkciót is el kell látnia, ami a fenti módon nem modellálható. A matematikai és kibernetikai műveleteknek nincs és nem is lehet érzelmi töltése, akarati vonatkozása, mivel a humánium bennük teljesen elsikkad, a nyelvben viszont lépten-nyomon élénk táruul.

Anyanyelvünket pedig végképp nem tekinthetjük csupán matematikai modellezéssel vagy számítógépes programozó módszerekkel minden tekintetben megfelelően leírható eszköznek. A nyelv tesz bennünket emberré, anyanyelvünk pedig magyarrá, emberré tehát mi csak anyanyelvünk révén válhatunk. Így ennek az eszköznek egész mivoltunkat alapvetően meghatározó szerepe és rendeltetése van. Ne feledjük, hogy a nemzetköziség épületét — mint egyik nagy költőnk oly találóan kifejezte — csupán olyan téglákból építhetjük fel, amelyeknek mindegyike egy-egy nemzetet jelképez, e nemzetet pedig az anyanyelv teszi nemzetté.

2. Részletesen kell foglalkoznunk a nyelv és a társadalom közti kapcsolatokkal is. A nyelvi rendszert magát az egymással folytonos társas érintkezésben levő egyedek közössége alkotta meg, s még az egyedi nyelvhasználatban is — mint fentebb láttuk — mindig jelen vannak a társadalmi mozzanatok. A beszélő a hallgatóval vagy beszélő társával áll kapcsolatban, másfelől maga a nyelv is erős társadalmi tagoltságot mutat, mint ezt horizontálisan a nyelvjárások, vertikálisan pedig az argó- és zsargonjelenségek, valamint a szaknyelvek tanúsítják. A nyelv spontán kifejlődését a tudatos nyelvművelés egészíti ki. Már az ókorban szemben álltak egymással azok, akik egyfelől a nyelv természetes úton való keletkezését, másfelől pedig tudatos megegyezés alapján való létrejöttét hirdették. Hogy az utóbbiaknak is van némi igazuk, azt az írásrendszerek tudatos megtervezése, a helyesírási rendszerek szabályozása, az irodalmi nyelv tervezett fejlesztése, a nyelvművelés, a sokféle nyelvújítás, valamint a mesterséges nemzetközi nyelvek is meggyőzően bizonyítják.

Mindezeknek a jelentőségét az anyanyelvi tanítás korszerűsítése folyamán okvetlenül ki kell emelnünk. Rá kell mutatnunk az írott nyelv szabályozott jellegére, továbbá arra is, hogy napjainkban az utóbbi a beszélt nyelvvel szemben egyre inkább előtérbe kerül. Alapvetően különbözik az írásbeliség nélküli és az írásbeliséggel rendelkező nyelveknek a fejlődése. Korunkban, főleg a fejlődő országokban, ma egyik legtöbb feladat az eddig csak törzsi jellegű nyelveknek irodalmi nyelvvé fejlesztése, írásbeliségük kifejlesztése. Ezzel kapcsolatban egyre égetőbbé válik a sokféle még megoldatlan nyelvi kérdések valamiféle emberi megoldása. Mert ha igaz, hogy mindenki csak anyanyelve révén szerezhet igazi műveltséget, akkor az is igaz, hogy századunkban nem elég az anyanyelv szűk körű használata. A tudományos és technikai ismereteket is minden népek joga van anyanyelvén megszereznie. Sok országban, a gyarmati országokban eddig e kérdés megoldását a gyarmati kizsákmányolással együtt járó nyelvi sovinizmus és imperializmus gátolta. De még ma sem szűnt meg ennek a veszélye, amely egyre fenyegetőbbé válik még a kapitalista fejlődés keretei között, sőt még a szocializmusban is vannak a múltnak terhes örökségei. Fel-

tétlenül kívánatos, hogy ezekről a kényesnek vélt kérdésekről a tanulókkal a mi viszonyainkra vonatkoztatva is, a Dunatáj nyelvi problémáiról szólva az elvi internacionalista felfogásmód és a patriotizmus szellemében szóljunk.

A tantervek nem említik ugyan, hogy feltétlenül kívánatos volna valamely nemzetközileg is mindenütt használt mesterségesen megalkotott nyelvnek, pl. az eszperantónak az elterjesztése. De mégis szóba kell hoznunk ezt is. Egy ilyen mesterséges nyelvnek, mint az egyes anyanyelvek mellett megtanult második nyelvnek a használata, bár főleg eleinte csak korlátozott jellegű lehetne, mégis számos előnnyel járna és a nemzetek közötti megértést és közeledést nagymértékben segítené.

A kétnyelvűség kérdéséről is szót kell ejtenünk. Nemzetiségi szempontból ez is fontos körülmény. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ennek is kölcsönösnek kellene lennie, mert ha egyoldalúvá válik, akkor előbb vagy utóbb a kisebbségben élők nyelvének elsorvadására vezet.

Ezzel már el is érkeztünk az általános nyelvészet másik nagy kérdésköréhez: a nyelv és a nyelvek viszonyához. A nyelvek közti (interlingvális) kapcsolatok első tudatos vizsgálói azok voltak, akik egy náluk műveltebb nép írásjeleit anyanyelvük szavainak, illetőleg hangjainak (= fonémáinak) lejegyzésére igyekeztek fölhasználni. Akár szójelek (ideogrammok) voltak ezek, mint a kínai írásban, akár szótagjelek, mint a főniciaiiban, akár pedig hangjelek, mint a görög alfabetikus írásrendszerben, kölcsönzésükkor rendre meg kellett őket feleltetni az átvevő nyelv egyes szavaival, szótagjaival, illetőleg hangjaival. Ekkor válhatott először tudatossá, hogy mi is az, ami többé-kevésbé egyezik a két nyelvben, s mi az, ami különbözik.

Az átveendő írásrendszer a kölcsönző nyelv szempontjából a nyelvi leírásnak mindig valamiféle kívülről bevitt, kész mintája, bizonyos fajta metanyelvi rendszer volt, amelyhez az átvevő nyelv megfelelő részrendszerét viszonyítani kellett. Ugyanígy voltaképpen metanyelvi rendszernek tekinthető az a nyelvtani leírás is, amelyet egy-egy nyelv első grammatikusai valamely fejlettebb nyelv tudósaitól átvéve, alapul vettek. A fonematikus és morfonematikus részrendszerek síkján az európai népek mindegyike számára végső soron a görög alfabetikus írásrendszer, illetőleg ennek továbbfejlesztett latin változata szerepel metanyelvi mintaként, s ugyanígy a nyelvtani leírás szintjén is a görög, illetőleg az ebből sarjadt latin grammatika szolgált mércéül az egybevetéskor. Az első európai kétnyelvű görög és latin szójegyzékek, szótárak és szólasgyűjtemények, majd pedig ezek két- és többnyelvű vulgáris tolmácsolatai is úgy készültek, hogy eleinte, a fejlettebb görög, illetőleg latin nyelv szó- és szóláskincse volt a minta, amelyhez az egyes európai vulgáris nyelvek megfelelő elemeit mérni kellett.

Mindig szükség van tehát valamiféle egybevetésre, ha a nyelvi leírás nem szorítkozik egyetlen nyelvre. Kérdés azonban, hogy leírható-e egyáltalán valamely nyelv önmagában, tekintet nélkül bármely más nyelvre. Ha meggondoljuk, hogy alfabetikus betűjeleink, különféle nemzetközi fonetikai átírási rendszereink végső soron mind-mind a görög és a latin kezdeményezések bélyegét viselik magukon, továbbá hogy szófajelméleteink és nyelvtani elemzéseink ugyanígy mindmáig valamiképpen az ókori görög vagy óind grammatikák tanításain nyugszanak, s hogy mindannak az alapjait, amit ma a szótagolásról, a morféma szerinti tagolásról, a szóképzésről vagy a mondatelemzés logikai módjairól tudunk, voltaképpen e két nyelv ókori grammatikusai teremtették meg és hagyományozták ránk, be kell látnunk, hogy a nyelvi leírásban e meta-

nyelvinek tekinthető örökség nélkül semmire sem juthatnánk. Rendkívül tanulságos, hogy a görög alfabetikus írás, valamint a görög grammatika kerekeit miért és hogyan kellett módosítaniuk a rómaiaknak, majd a többi európai népnek is, mikor írásrendszerüket kialakították és nyelvtanaikat megírták.

A nyelvek közötti bizonyos egybevetések nélkül eszerint voltaképpen egyetlen nyelv sem írható le. A tantervek külön is felhívják a figyelmet az anyanyelv és idegen nyelv szembeállításának fontosságára. Hogy ezt az egybevetést sikerrel oldhassuk meg, valamiféle konfrontatív módszert kell kialakítanunk. Ma már általános az a nézet, hogy az egybevetés egyetemes nyelvészeti eljárás, amely mindenféle nyelvközi vizsgálatnak is alapvető módszere. Helyes volna, ha az egybevető módszert nemzetközi műszóval konfrontatívnak neveznők, s ha tőle világosan megkülönböztetnők egyfelől az összehasonlító (komparatív), másfelől a szembeállító (kontrasztív) módszert. Ugyanis minden nyelvközi vizsgálatnak egybevetéssel kell kezdődnie, amikor bármiféle előzetes állásfoglalás nélkül mérjük össze a tanulmányozandó nyelvek egyes szintjeit és részrendszereit, s vizsgáljuk egyező és eltérő vonásaikat. Ha az egyezéseket kutatjuk, módszerünk összehasonlító (komparatív) lesz. Ha pedig a köztük levő különbségeket keressük, a szembeállító (kontrasztív) módszerhez kell folyamodnunk. Ennek megfelelően az egyetemes érvényű egybevető (konfrontatív) módszernek két válfaja: az összehasonlító és a szembeállító különíthető el.

Az egybevető (konfrontatív) módszer segítségével állapíthatjuk meg a világ minden nyelvében meglevő egyetemes jegyeket (univerzálékat). Ezek módszeres kutatása csak 1961-ben Amerikában indult meg, egy New York melletti tanácskozás nyomán. 1967 áprilisában a Texasi Egyetem Austinban tartott összejövetelén kerültek szóba hasonló kérdések. 1967 októberében viszont a Stanfordi Egyetemen kezdődtek meg azok a majdnem egymillió dollárral támogatott univerzológiai kutatások, amelyek nagyszámú nyelvész bevonásával 1967 augusztusában fejeződtek be. Napjainkban az ilyen jellegű vizsgálatok a fonológiai, grammatikai és szemantikai szintekre egyaránt kiterjednek, s nemcsak szinkrón, hanem diakrón szempontok szerint is folynak. Hogy e téren milyen nagy eredményeket értek el a kutatók, jól mutatja az a négy vaskos kötet, amelyet vizsgálódásaikról 1978-ban tettek közzé.

Az összehasonlító (komparatív) módszer a fentivel ellentétben viszont arra szolgál, hogy vele föltárjuk az egyes nyelvekben mutatkozó hasonló és rokon vonásokat. Ezek oka háromféle lehet. Először a nyelvi rokonság, másodsor a tipológiai egyezés, s végül az övezeti (areális) együvértartozás, huzamosabban egymás mellett élő nyelvek esetében.

A fenti metódusnál jóval idősebb, kiforrottabb és ismertebb a történeti és összehasonlító módszer, amelynek alapjait a hamburgi Martin Fogel (1669.) kéziratban maradt kezdeményezése után a két XVIII. századvégi magyar előfutár, Sajnovics János (1770.) és Gyarmathi Sámuel (1799.), a múlt század legelején a magyar Révai Miklós (1803–1886), majd pedig a német Franz Bopp (1816.) és Jakob Grimm (1818.), továbbá a dán Rasmus Kristian Rask (1818.) rakta le. Kár, hogy e nagy múltú kutatások történetét összefoglalólag és kritikailag eddig még senki sem írta meg, bár magáról e módszerről már számos tanulmány jelent meg.

A történeti és összehasonlító nyelvészeti kutatások alapelve az, hogy egyes nyelvek más nyelvekkel akkor rokoníthatók, ha közös alapnyelvből való származásukat módszeres alapossággal lehet bizonyítani. Genetikai kapcsolat-

ról, vagyis nyelvrokonságról csak akkor beszélhetünk, ha a szóban forgó nyelvek alapszókincsének jelentős részét valamely feltehető alapnyelvből szabályos megfelelések kimutatásával lehet levezetni, ezenfelül pedig az illető nyelvek nyelvtani rendszerei között is alapvető egyezés állapítható meg.

Ez a módszer az előbbivel egyezik abban, hogy mindkettő a nyelvek közti egyezések, hasonlóságok, illetőleg megfelelések kimutatására szolgál. De míg az univerzológiai kutatásokat térbeli és időbeli korlátok nem akadályozhatják — mivel ezek a világ minden nyelvére kiterjedhetnek —, addig a történeti és összehasonlító nyelvészeti vizsgálatok szükségképpen csak olyan nyelvekre vonatkozhatnak, amelyek között származásbeli (genetikai) kapcsolatok vannak. Mivel azonban eddig mindössze csupán 8—10 olyan nyelvcsaládot ismerünk, amelynek tagjait rokonságuk alapján kellő módszerességgel tudjuk nyelvcsaládokba sorolni, a világ eddig ismert több ezer nyelve közül ez a vizsgálati módszer viszonylag kevésnek a kutatására lehet alkalmas. Elég arra utalnunk, hogy számos olyan nyelv van, mint az európai nyelvek közül a baszk vagy az etruszk, az ázsiaiak közül pedig a sumér vagy akár a japán is, amelyeknek a rokonságáról mindmáig vajmi keveset, sőt szinte semmit sem tudunk.

A tantervek helyesen hívják fel a figyelmet arra, hogy nyelvünk finnugor rokonságának tudatát a tanulóknak minél erősebben meg kell gyökereztetni. Ezzel kapcsolatban fel kell hívni figyelmüket arra is, hogy számos olyan nyelvről tudunk — az imént említetteken kívül is —, amelynek a közeli rokonai a történelem viharaiiban kihaltak, s ezek ennél fogva éppúgy rokontalanok maradtak, mint azok, akik elárulva, apa, anya és közeli hozzátartozók nélkül, elhagyatottan tengődnek a világban. A különféle kataklizmák, természeti csapások, háborúk, ínséges idők és egyéb csapások elég gyakran okozhatták egy-egy nép hasonló elszigetelődését. Ismerve az emberiség küzdelmes sorsát, ezen nincs okunk meglepődni. A növendékeknek meg kell magyaráznunk, hogy éppen ezért teljesen indokolatlan azoknak a tudománytalan túlbuzgósága, akik kellő alap nélkül a világ minden népét és nyelvét erőszakoltan akarják rokonítani, s lehetőleg gazdag és előkelő rokonokra vadásznak, sovinizmusból vagy helytelenül értelmezett nemzeti érdekekre hivatkozva, miközben tagadják kevésbé előkelőnek vélt, de kétségtelenül bizonyítható rokonságukat. Az emigrációba szorult sumerológusokra vonatkozik ez elsősorban, akik népünk legközelebbi rokonait e több ezer évvel ezelőtt kihalt ősi és nagy kultúrájú mezopotámiai népben vélik fölfedezni, megfedkezve arról, hogy akkor, amikor a magyar nyelv kialakult, az említett ázsiai nép és nyelv már évezredekkel előbb kihalt.

A nyelvtipológiai kutatások majdnem egyidősek a történeti és összehasonlító módszerű vizsgálatokkal. A nyelvek tipológiai osztályozása a német Friedrich von Schlegel (1808.) és bátyja, August Wilhelm von Schlegel (1818.) alapvető műveivel kezdődött. A tipológiai kutatások történetét újabban ketten is megírták, az amerikai Horne (1966.), valamint Greenberg (1974.). Ez a vizsgálati módszer is arra irányul, hogy vele kimutassuk, miben egyeznek a világ különféle csoportokba sorolható nyelvei. Az ilyen jellegű kutatások köre is korlátlan, akár csak az univerzológiai jellegűeké. Míg azonban az utóbbiak olyan vonások felkutatására irányulnak, amelyek a világ bármely nyelvét egyaránt jellemzik, addig a nyelvtipológusok csupán azokat veszik figyelembe, amelyek csak bizonyos nyelvtípusok jellemzői.

A múlt századi nyelvtipológiai osztályozások a morfológia szintjére korlátozódtak. Ennek megfelelőleg kezdtek megkülönböztetni tőszigetelő, tőhajlító, ragozó és bekebelező nyelveket. Századunk elején azonban, főleg az ameri-

kai E. Sapir kezdeményezésére, komplexebb jellegű, más nyelvi szintekre is kiterjedő tipologizálások is előtérbe kerültek. Mindmáig megoldatlan kérdés azonban, hogy az eddig vizsgált, illetőleg megállapított nyelvtípusok egyes szintjei között van-e valamiféle belső összefüggés, s ha igen, miféle. A cseh V. Skalička egyik tanulmányában azt vizsgálta, hogy a különféle típusú nyelvek morfológiai szerkezetében milyen szerepet játszhatnak a különféle mássalhangzó-kapcsolatok. Más csehszlovák nyelvészek kezdeményezésére nagy lendületet vettek a számadatokra támaszkodó nyelvtipológiai vizsgálatok is. Figyelmet érdemelnek Szerebrennyikov kutatásai, amelyek szerint az agglutináló nyelveket — amelyekhez a magyar is tartozik — hangállományuktól kezdve összetett mondataikig bizonyos, csak rájuk jellemző meghatározó jegyek együttes megléte különíti el a más típusú nyelvektől.

A komparatív módszerű kutatások közül a legrövidebb múltra az övezeti (areális) nyelvészeti vizsgálatok tekinthetnek vissza, amelyek a prágai iskola két vezéregyéniségének, Trubeckojnak és Jakobsonnak a kezdeményezései nyomán csupán a harmincas évek elején indultak meg. Az eddig elért eredmények kritikai áttekintése még hiányzik.

Az areális nyelvészeti kutatások olyan nyelvekre terjednek ki, amelyek között — eredetüktől és tipológiai sajátosságaiktól függetlenül — hosszabb egymás mellett élésük folyamán, szoros politikai, gazdasági és művelődési kapcsolataik következményeképpen számos közös vonás fejlődött ki. Az ilyen vizsgálatok csupán térben és időben körülhatárolt nyelvi jelenségekre vonatkozhatnak, ezért nem lehetnek olyan egyetemes jellegűek, mint az univerzológiai és tipológiai kutatások.

Jakobson már egy 1931-ben oroszul közzétett tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy joggal beszélhetünk egy eurázsiai nyelvi szövetségről, amelyet főleg bizonyos fonetikai sajátságok, kiváltképpen pedig a jésített mássalhangzók jellemeznek. A Balkán nyelvei által alkotott nyelvi szövetség jellegzetes vonásairól már előbb, a dán Sandfeld (1930.) adott számot. Hasonló módszerességgel mások is vizsgálták a Volga és a Káma vidéke, valamint a Baltikum nyelveinek areális kapcsolatait.

Egy újabb, Európa nyelveit strukturális szempontok szerint elemző monográfia szerzője, Décsy Gyula (1973.) kontinensünk 62 nyelvét areális csoportokba sorolva tárgyalja és jellemzi. Szerinte a mi nyelvünk a cseh, szlovák, szlovén és szerb-horvát nyelvvel együtt a dunai nyelvi szövetségbe tartozik. Előtte már másoknak is föltűnt, hogy a szláv nyelvek közül csupán a csehben és a szlovákban esik a szóhangsúly az első szótagra, ugyanúgy, mint a magyarban, s hogy a rövid és a hosszú magánhangzók szembenállása e tájon szintén csak e nyelvekre jellemző. A Dunatáj nyelvei közti areális kapcsolatokra a harmincas években elsőként csehszlovákiai nyelvészek mutattak rá, majd pedig, a második világháború után nálunk, őket követve, Gáldi László (1947.). Az ilyen jellegű kutatásoknak kétségtelenül nagy jövőjük van, mint ezt az 1977 őszi Velencében tartott hungarológiai konferencia is tanúsította. Ezen magyar és olasz tudósok a magyar művelődés összetevőit areális nézőpontból tekintve elemezték.

Anyanyelvünk oktatásának korszerűsítése csak úgy képzelhető el, ha a jövőben nemcsak nyelvünk finnugor rokonságáról emlékezünk meg, hanem tipológiai sajátosságairól és areális kapcsolatairól is szólunk. A tanulóknak meg kell érteniük, hogy nyelvünk, bár eredete szerint nem tartozik az indogermán nyelvcsaládhoz, mégis, ezer év óta, a Dunatájra kerülve, s a környező népekkel

sokrétű kapcsolatokat alakítva ki, jellegzetesen európai nyelvvé vált, amit latin, szláv, neolatin és germán eredetű jövevényszavaink, tükörszavaink és bizonyos nyelvtani szerkezeteink is tanúsítanak.

A szembeállító (kontrasztív) módszer a fentiektől eltérően arra szolgál, hogy segítségével a nyelvek közti különbségeket tárjuk föl. Az ilyen jellegű vizsgálatok voltaképpen egyidősek magával a nyelvtudománnyal, sőt a legrégibb írásrendszerekkel. Az utóbbiak létrehozóinak ugyanis egyfelől, ha az írásjeleket más néptől vették át, saját nyelvük hangrendszerét össze kellett vetniük az átadó népével, másfelől viszont azt is mérlegelniük kellett, hogy belső nyelvváltozataik közül melyiknek a hangrendszerét tekintsék normának. Az előbbi esetben a külső, az utóbbiban pedig a belső kontrasztivitás tényeivel kellett számolniuk, ugyanúgy, mint azoknak a nyelvtanítóknak is, akik anyanyelvük grammatikáját idegen mintákat követve próbálták megírni. De maga a nyelvművelés is szükségképpen támaszkodik a belső kontrasztivitás mérlegelésével kialakított módszerekre, hiszen mindig tekintetbe kell vennie, hogy a nyelv egészében meglévő nyelvi jelenségek közül melyeket tekintse követendőnek, s melyeket minősítse a normától elütőnek. Ezt tanulóinkkal feltétlenül meg kell értetnünk. A nyelvművelés ugyanis — mint eddig is tudtuk — normatív tudomány. Eddig azonban kevés szó esett arról, hogy a helyesnek tartott nyelvi tényeket és jelenségeket voltaképpen kontrasztív módszerek alapján állítjuk szembe a helytelennek ítétekkel.

A kontrasztív kutatások alapelve az, hogy a nyelvek közti különbségek csak akkor mutatkoznak meg kellő élességgel, s csupán úgy válhatnak bennünk valóban tudatossá, ha részrendszereiket egymással szembeállítva vesszük szemügyre. Azt már régebben is fölismerték, hogy kezdetben az idegen nyelveket is az anyanyelvünk szavainak ejtésmódjával belénk idegződött artikuláció szerint beszéljük. Ugyanígy mondatainkat is eleinte az anyanyelvünkön megszokott módon, s így a megtanulandó nyelv szempontjából gyakran idegenszerűen alkotjuk meg, mivel még nem tudunk kellőképpen átváltani erre a másik nyelvre. A legújabb tantervek már kiemelik, hogy az idegen nyelvek tanulása könnyebbé válik tanítványaink számára, ha az anyanyelvüinktől való eltérésekre előre felhívjuk figyelmüket. Célszerű anyanyelvünk egyes részrendszereit, hangzóinkat vagy esetrendszerünket tudatosan szembeállítani az iskoláinkban tanított idegen nyelvekéivel. Az ilyen egybevetéseknek feltétlenül hasznát fogjuk látni.

Az idegen nyelvet tanuló, akinek számára anyanyelve a forrásnyelv, az elsajátítandó pedig a célnyelv, anyanyelvének használata közben megszerzett rutinját igyekszik átvinni a célnyelvre is. Ezt az átvitelt szokás transzfernek nevezni. Olyan esetekben, amikor a két nyelv eltér egymástól, vagyis inkongruens, a tanuló, helytelenül, forrásnyelvi beidegzettségét szintén átviszi a célnyelvre, s így nyelvi interferencia jön létre, amely a célnyelv normáinak megsértését idézi elő. Ennek kiküszöbölését segíthetik elő a kontrasztív tanulmányok, amelyek napjainkban világszerte nagy lendülettel folynak. Jelentős eredményekkel jártak a Lotz János amerikai tanítványától, W. Nemseről kezdeményezett magyar—angol kontrasztív munkálatok a hetvenes évek elején. Gyümölcsözők voltak az elmúlt évek során a francia—magyar, orosz—magyar, német—magyar, valamint az olasz—magyar kontrasztív kutatások is. Az utóbbi időkben örömdetesesen szaporodnak az ilyen vizsgálatok. Igen gyakoriak a kontrasztív módszerű és tárgyú egyetemi doktori értekezések, valamint kandidátusi disszertációk. Vannak ugyan, akik az ilyen kutatások igazi tudományos

értékét lekicsinylik, vagy kétségbe vonják. Szűkös nézetükkel azonban nem érthetünk egyet, mivel kétségtelen, hogy a kontrasztív módszer segítségével sok olyasmit tudhatunk meg az egyes nyelvekről, így anyanyelvünkről is, amit különben nem ismerhettünk volna meg.

A nyelvi interferencia kérdéseit nálunk, magyar–német viszonylatban Juhász János (1970.) vizsgálta nemzetközi szempontból is figyelmet érdemlő monográfiájában.

3. Ha a nyelvet úgy mutatjuk be, ahogyan valamely nyelvközösségben, egy meghatározott időszakban a beszédtevékenység alapjául szolgál, a maga egyidejű (szinkrón) változatában és rendszerszerű teljes egészében, leíró nyelvtant alkothatunk. A történeti nyelvtannak viszont az a feladata, hogy a nyelv rendszerszerű állapotát mint történelmileg és társadalmilag meghatározott, korábbi fejlődési folyamatok eredményét mutassa be, föltárva, hogy ez az állapot, szinkrón-metszetek sorozatában föltüntetve, hogyan jött létre. A leíró nyelvtan a maga jellegzetesen egyidejű (szinkrón) szemléletével szemben tehát a történeti nyelvtan az időbeli folyamatosság (a diakrónia) érzékeltetésére törekszik.

A tantervi utasítások röviden utalnak ugyan erre, de persze csak vázlatosan. Az anyanyelvi oktatás korszerűsítése csak úgy képzelhető el, ha az oktatók ennek a két alapvető szemléleti módnak a dialektikus viszonyára nyomatékkal utalnak. A tanulókkal meg kell értetnünk, hogy az élő, természetes nyelv valójában sohasem lehet teljesen nyugalmi állapotban, hiszen ahhoz, hogy a beszédtevékenység folyamán életre keljen, a humboldti értelemben vett *energia* állapotába kell jutnia, vagyis mozgásba kell jönnie, a mozgás pedig szükségképpen változással jár. Mint fentebb láttuk, dialektikus nyelvelméletében erre már Humboldt és Saussure is rámutatott, de már a múlt század végén uralkodó újgrammatikus iskola is felismerte ezt, hangsúlyozva, hogy a nyelvnek szükségképpen változnia kell, ami szerintük úgy történik, hogy a nyelvet minden nemzedék szükségképpen átalakítva, továbbfejlesztve, s így elődeitől eltérő formában sajátítja el. Ha mindezt figyelembe vesszük, arra a felismerésre kell jutnunk, hogy mivel a nyelv állandóan mozgásban van, a szinkrón nyelvallapot feltételezése csupán tudományos, ám mindenképpen kíváncsi és szükséges elvonatkoztatás. Ahhoz ugyanis, hogy a nyelvet leírassuk, folyamatos fejlődésében mintegy pillanatnyilag megállítva, nyugalmi állapotában elképzelve kell szemlélnünk.

Az újgrammatikusok még azt hirdették, hogy a nyelv egyetlen tudományos vizsgálata csak a történeti lehet. Ezzel szemben századunk első felében, Saussure nyomán az a felfogás került előtérbe, hogy voltaképpen csak a nyelv szinkrón leírása a valódi és tudományos értékű. Napjainkban azonban e két, merőben ellentétes felfogás dialektikus meghaladásának lehetünk tanúi. Ma már egyre általánosabb az a felfogás, hogy mind a két szemlélet jogosult a maga helyén, mivel egy-egy nyelvallapot vizsgálata éppúgy tudományos feladat, sőt alapvető fontosságú, mint a nyelv történeti mozgásformáinak diakrón módszerrel való vizsgálata. Fontos, hogy az anyanyelvi oktatás korszerűsítésében ez a dialektikus szemléletmód uralkodjék.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy a leíró nyelvtanok az ókortól kezdve tudatosan szabályozni is törekedtek a nyelvet, kimondva, hogy a legkiválóbb költők és írók nyelvhasználatát tekintik mintának, helyesnek, s így követendő normának is. Így vált a leíró (deskriptív) nyelvtan szükségképpen előíróvá

(preskriptív), vagyis normatív, szabályozó. Az alkalmazott nyelvészet kezdetei ezért az ókori normatív nyelvtanokig nyúlnak vissza, amelyek a tudatos nyelvművelés módszertani alapjait is lerakták.

Nálunk Fodor Istvánnak 1968-ban megjelent emlékezetes munkája hívta fel a figyelmet arra, hogy a nyelvtudomány eredményeit milyen sok területen lehet hasznosítani. Az azóta eltelt évtized során az alkalmazott nyelvészet fontossága világszerte megnövekedett. Számos egyetemen külön tanszéke van ennek az új tudományágnak, s a kutatások is egyre kiterjedtebbé válnak ezen a szinten is. Több nemzetközi folyóirat foglalkozik alkalmazott nyelvészeti kérdésekkel, s nemzetközi kongresszusokat is rendeztek az utóbbi időkben az ilyen jellegű kutatások köréből. Nálunk is többen megkísérelték az alkalmazott nyelvészet feladatkörének szabatos meghatározását. Fontos, hogy a tanulókkal megértessük: mennyire lényegesek az ilyen jellegű vizsgálatok az anyanyelvi nevelés, s általában a nyelvi műveltség fokozása szempontjából. A nyelvművelés, a helyesírás, a szótárszerkesztés, a fordítás elmélete és gyakorlata, a mesterséges nemzetközi nyelvek megalkotása mind-mind szoros kapcsolatba hozható az alkalmazott nyelvészettel. De ugyanígy az alkalmazott nyelvészet területére tartozik a nyelvoktatás, a logopédia, a gépi adatfeldolgozás és a gépi fordítás, sőt a filmszinkronizálás is, hogy csak néhányat említsünk azok közül a gyakorlati alkalmazásmódok közül, amelyek a legismertebbek.

Külön is ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy a természetes nyelvek fejlődését napjainkban már nem úgy tekintjük, mint a múlt század nyelvtudósai, akik azt hirdették, hogy a nyelv voltaképpen az emberi beavatkozástól függetlenül, spontán módon fejlődik. Az írásrendszerek megalkotása, a helyesírás szabályozása, az irodalmi nyelvek tudatos alakítása, a nyelvújítás, a nyelvművelés, továbbá a tudatos nyelvtervezés egyaránt ellentmond ennek a napjainkban már teljesen elavult felfogásnak. A tanulók figyelmét fel kell hívunk arra, hogy a nyelv a modern társadalomban nem fejlődhet úgy, mint a parlagon heverő föld dudvás növényzete, hanem tudatos beavatkozást igényel.

A régiek úgy építették fel grammatikáikat, hogy a beszéd legkisebb egységéből, a beszédhangból indultak ki, majd pedig a szótagolást, az egyes szavakat és ezek mondatbeli kapcsolatát vizsgálták. Ez a hagyományos nyelvtani leírás tehát a legsőbb szint, a hangtan egységei felől haladt fölfelé folyamatosan és fokozatosan a szótan és a mondattan felé. Mivel e régi grammatikák szemléletmódjával ma sem kívánunk teljesen szakítani, a tanulókkal meg kell értetnünk, hogy ez az alulról fölfelé haladó hagyományos nyelvi leírás kétezer évig jól megállta a helyét, egészen a legújabb időkig, s ma sem tekinthető teljesen elavultnak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy mai szemléletünk ettől több tekintetben is eltér. Ma inkább úgy gondoljuk, hogy nem a legkisebb részekből, hanem az egészből kell kiindulnunk, mivel nem a részek határozzák meg az egészet, hanem, mint ezt a strukturalizmus helyesen tanította, az egész az ezt alkotó részeket. A beszédet kell tehát egésznek tekintenünk, s így nem is a mondatokhoz, hanem a szövegegészhez jutunk el, amelynek a mondatok csak részei. A tanulók figyelmét hívjuk fel arra, hogy a beszédművet is valahogy úgy szerkesztjük meg, mint ahogyan a házat építjük föl, nem a téglák mechanikus egymásra rakásával, hanem egy előzetes globális tervből kiindulva. Ez indokolja a szövegtan előtérbe állítását, úgy ahogy ez a legújabb hazai szövegtani vizsgálatokból is világosan kitűnik. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy mivel a hagyományos nyelvtan kétezer év óta lényegében szinte máig mondatközpontú volt, a szövegközpontú nyelvelírás kimunkálása még inkább csak a jövő

feladata. Meg kell azonban nyugtatnunk a tanulókat (és a tanárokat is), hogy a szövegtan azért nem fogja háttérbe szorítani a mondattant. Az utóbbinak a szerepe aligha fog csökkenni, de mondatszemléletünk a közeljövőben lényegesen át fog alakulni. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a szövegtan alapjainak lerakását az ókori retorikák kezdték el, amelyek a szónoki beszéd felépítését elemezve, már több tekintetben is túljutottak a mondatközpontúságon. Fel kell figyelniünk másfelől a legújabb nyelvpszichológiai vizsgálatoknak a szövegtan szempontjából is jelentős, új eredményeire. A pszicholingvisztika a beszéd folyamán megnyilatkozó szövegalkotó tevékenységet jellegzetes pszichikai folyamatként szemléli és elemzi. A szöveg létrehozója voltaképpen azt a programot igyekszik megvalósítani, amit előzőleg agyába betáplált. A beszédtevékenységet tehát mint előre megtervezett, belső programozás szerint végrehajtott lelki alkotó műveletet fogja fel, amelynek valószínű, várható lefolyására és kimenetelére vonatkozólag a szöveg dekódolójának már közben is megokolt föltevésai lehetnek. Már hazai nyelvészeink, így elsősorban Hadrovics László is, felhívták a figyelmet arra a tudati tartalékra, illetőleg előfeltevérendszerre, amelyre támaszkodva a szövegalkotóskor s általában a társas érintkezés folyamán állandóan támaszkodunk, nem mondva el mindent, ami a közlendővel összefügg, mivel a beszélő abból indul ki, hogy bizonyos körülmények a beszélőtárs számára éppúgy ismertek, mint a közlés megformálójá előtt.

A pszicholingvisztikai kutatások mindmáig viszonylag keveset tudtak föltárni azokból a bonyolult folyamatokból, amelyek egyfelől a szövegalkotó lelkének mélyén, másfelől pedig a dekódolónak az agyában végbemennek. Érdekes eredményre vezettek a hosszabb szövegek megfogalmazására, valamint az ezek tartalmának fölidézésére vonatkozó vizsgálatok. Figyelembe veendő azok a kutatások is, amelyek az egyes mondatok alkotóelemei, másfelől pedig a szöveget alkotó mondatok közti összefüggés (koherencia) mibenlétére irányulnak. A szövegösszefüggés nyilván a nyelven kívüli valóságos, vagy képzelt világ egy-egy kiragadott részletét, ezeknek elemeit és a közöttük levő viszonyokat képezi le nyelvi eszközökkel, s a szövegbeli kapcsolatoknak ez ad pragmatikai keretet. Ma még nehéz elképzelni, hogy milyen módon lehetne egy-egy és egyetemes logiko-szintaktikai és szemantikai hálóba szorítani a szövegek szerveződésének mikéntjét. Bizonyos eredményeket azonban, a bekezdésnyi szövegrészek vizsgálatában, az ilyen jellegű külföldi kutatásokhoz kapcsolódva, már hazai nyelvészeink is elértek. A szöveg tematikai láncszemeinek egybeszerveződésére vonatkozó külföldi és hazai kezdeményezések is ígéretesek. De a jövőben külön is kell majd foglalkoznunk olyan szövegtípusokkal, amelyeknek az elemzése a mi sajátos viszonyaink között, nemzeti művelődésünk céljait tekintve különösen fontos. Anyanyelvi oktatásunk korszerűsítése szempontjából a leíró szövegtani vizsgálatok mellett mielőbb meg kell kezdenünk a történeti és műfaji szövegtani kutatásokat is.

Még mindig nélkülözhetetlen a funkcionális szemléletmód. A korszerű nyelvéírásban ez teszi lehetővé a beszédhang közlő szerepének megértését, a fonéma fogalmának meghatározását. A fonéma szerepe a jelentésmegkülönböztetés, mint a *tér ~ dér*-féle szembenállások is mutatják, amelyek anyanyelvünk viszonylatában kellőképpen igazolják a *t* és a *d* fonémaszerűségét. Már az alaphokon szóba kerülhet a *v a r i á n s* fogalma is, legcélszerűbben azzal kapcsolatban, hogy a nyílt *e* és zárt *é* között nem minden magyarul beszélő érzé a fonematikus különbséget. Az ilyenek csak változatot érzékelnek ezek esetében. Magasabb fokon ki lehet térnünk arra is, hogy legújabban a fonémát is részekre

bontva mint bizonyos megkülönböztető jegyek halmazát szoktuk tekinteni.

A mondat egészéből kiindulva tárgyalhatjuk a szintagmatikus kapcsolatokat, majd pedig, a szintagmatizálódás és a lexikalizálódás közti fokozati különbségekre rámutatva értethetjük meg a szintagma és a lexéma fogalmát.

Rá kell mutatnunk arra, hogy a szótárírás elméletével és gyakorlatával foglalkozó lexikográfia valamint a lexikológia is fontos az anyanyelvi műveltség szempontjából. Jelentőségüknek megfelelően kell tárgyalnunk a szókincs rétegződését, külön is kiemelve a szakszókincs jelentőségét s rámutatva a nomenklatura és a terminológia közti különbségekre is.

A tantervi utasítások az elmúlt két évtized folyamán több alkalommal, de meglehetősen szétszórva említik a különféle szótártípusokat. Kíváncsok, hogy a tanárok rendszeres áttekintésben ismertessék az egynyelvű és a kétnyelvű, a leíró jellegű, értelmező, valamint a történeti és etimológiai szótárak, valamint a szinonimaszótárak, írói szótárak, helyesírási szótárak, szakszótárak és stíluszótárak különféle típusait, s ezeknek alapvető fontosságát az anyanyelvi műveltség megalapozásában és fejlesztésében.

A nyelvek történeti változásait ismertetve feltétlenül szóba kell hoznunk, hogy ezek valamiképpen összefüggnek a társadalmiakkal. Ez a kapcsolat a szókészlet átalakulásában mutatkozik a legszembetűnőbben. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a hangalaki, alaktani és szintaktikai részrendszerek változása csak közvetett formában hozható kapcsolatba a társadalmi átalakulással, s hogy e bonyolult folyamatnak a feltárásával a nyelvtudomány jórészt még adós. Az újgrammatikusok a nyelv történeti változásának szerfölött bonyolult folyamatából három mozzanatot ragadtak ki: a törvényszerűnek vélt — s ezért bizonyos körülmények között kivétel nélkülinek tekintett — mechanikus hangváltozásokat, az alaktanban az analógiás újításokat, valamint a jövevényszavak kölcsönzése folytán létrejött átalakulásokat. A strukturalisták viszont már abból indultak ki, hogy a nyelvi változások folyamán minden egyes új mozzanat bizonyos fokú változást idéz elő az egész nyelvben is, mivel a nyelv olyan rendszer, amelynek elemei kölcsönös viszonyban állnak egymással. Hívjuk fel a tanulók figyelmét arra, hogy akkor, amikor a nyelvbe számos új jövevényszó kerül, ezekkel együtt a nyelv fonológiai rendszere is átalakulhat, továbbá új fonémakapcsolatok is keletkezhetnek, s egészen új szintaktikai kapcsolatok is létrejöhetnek. Így a szókincsbeli változásoknak más nyelvi szinteken is igen gyakran messzemenő következményei lehetnek.

Valamiképpen azt is meg kell majd említenünk, hogy a világról alkotott képünket mennyiben szabja meg anyanyelvünk. A nyelvi relativitás hívei Humboldt óta gyakran emlegetik, hogy azok, akik más nyelvet beszélnek, a világot is másképpen ismerik meg és fogják fel. Ezekkel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy bár észleleteinket mindnyájan csakis anyanyelvünk közbejöttével tudjuk igazán értelmessé téve földolgozni, mégis, anyanyelvünket szüntelenül kapcsolatba hozzuk a mindnyájunk számára adott, nyelven kívüli valóságos világgal, a természettel, a társadalommal. Mivel pedig — bár más-más módon — végső fokon minden nyelvnek ugyanazt a valóságot kell valamiképpen tükröznie, a nyelvek közti különbségek mégsem okoznak alapvető világnézeti különbségeket.

4. Ha az 1961-es tantervtől kezdve szemügyre vesszük az azóta kiadottakat is, feltétlenül látunk bizonyos szemléletbeli fejlődést. Mégis, megállapíthatjuk, hogy bár az általános és az alkalmazott nyelvészet legújabb eredményei

számottevően tükröződnek ezekben, az eléggé szétszórt nyelvelméleti utalások nem állnak össze szerves egésszé, s gyakran nincsenek is egymással kellő összhangban. A kidolgozandó új koncepcióban viszont feltétlenül érvényesülnie kell a nyelvismeret, a nyelvszemlélet és a nyelvhasználat szempontjainak, mégpedig úgy, hogy e követelmények harmonikus egységbe olvadva fogalmazódjanak meg.

A hazai grammatikai kutatásokban és az ezekre támaszkodó anyanyelvi oktatásban ma még a hagyományos nyelvtan transzformációs színezetű megújítása áll előtérben. Ez annyit jelent, hogy már megtörtént az első lépés a régebbi nyelvleírási módok bizonyos fokú meghaladására. De ez idő sürget bennünket, s mielőbb még tovább kell jutnunk. Meg kell állapítanunk, hogy milyen álláspontra helyezkedjünk a legújabb nyelvelméletekkel, különösen pedig a napjainkban divatos grammatikai és jelentéstani irányzatokkal kapcsolatban. Ma még elég nehéz megnyugtatóan értékelnünk ezeket, s fölhasználnunk értékes eredményeiket valami új, a mi körülményeinknek is megfelelő hazai szintézis létrehozása során. Annyi bizonyos, hogy a generatív nyelvtan és jelentéstan számos új értékes eredménnyel gazdagította ismereteinket. Elég itt utalnunk a szintaktikai homonímia tényeinek újszerű elemzésére. Ma már sokkal árnyaltabb módszereink vannak a mondatalkotás különféle módozatainak elemzésére. Kérdés azonban, hogy feltétlenül helytállónak fog-e majd bizonyulni a mindmáig definiálatlan, s ezért ködbe vesző mélystruktúra és felszíni struktúra ma még divatos szembeállítás. Lehetséges, hogy rövidesen inkább arról fogunk beszélni, hogy a különféle mondatformák is polifunkcionálisak, mint minden nyelvi jel és jelkapcsolat is. A nyelvi közlést alapvetően jellemzi ez, ugyanúgy, mint a modern távközlésben a tengerbe fektetett kábelhálózatot is, amelyen keresztül egyidőben számtalan üzenet továbbítható. A nyelvet hasonlóképpen jellemzi a kifejező eszközök takarékos felhasználása. Így jön létre az azonos mondat szerkezetek homonímiája is. Samiképpen a kábelek használatában sem kell annyiféle mélystruktúrát föltételeznünk, ahányféle közlést továbbítunk általuk, ugyanúgy a mondatstruktúrák esetében sincs erre szükség.

Chomskynak a karteziánus nyelvészetről írt munkája (1966.) óta világszerte előtérbe kerültek a nyelvtudomány-történeti vizsgálatok. Az ilyen jellegű kérdésekkel ma már külön nemzetközi folyóirat is foglalkozik. Nálunk is megnőtt az érdeklődés az ilyen vizsgálatok iránt. De még sokat kell tennünk, hogy oktatóink és kutatóink, valamint növendékeink jól ismerjék a nyelvészetnek, a nyelvelméleti és nyelvfilozófiai kutatásoknak, valamint a logikának a történetét. Csak így remélhetjük, hogy hazai nyelvészeink kellően tudjanak tájékozódni a mai nyelvtudomány területén, s hogy ők maguk is fel tudják mérni, hogy mi a valóban új, időtálló, korszerű a legújabb külföldi és hazai nyelvészeti kutatásokban. Chomsky említett művében még a francia felvilágosodás nyelvfilozófiáját tekintette vizsgálati módszere előzményének. Azóta kiderült, hogy a generatív és transzformációs nyelvészet előfutárait sokkal inkább a középkori latin nyelvfilozófusok, a modisták műveiben találhatjuk meg. De már az ókorban is számos olyan kezdeményezés volt, amit napjainkban joggal tekinthetünk a legújabb törekvések bizonyos fokú előzményének. Mindebből az a tanulság, hogy az új a nyelvtudományban is mindig csupán valamihez viszonyítva lehet új. Ezért, ha valóban meg akarjuk érteni a legújabb irányzatokat, az eddiginél sokkal többet kell foglalkoznunk a nyelvtudomány, a nyelvelmélet, továbbá a nyelvbolcsélet és a logika történetével, s ezen belül mindezek hazai történetével is.

Anyanyelvünk oktatásának korszerűsítése csak úgy lehet sikeres, ha nem érjük be külföldről behozott „licencek” eklektikus fölhasználásával, hanem a valóban korszerű külföldi és hazai eredményeket jól átgondolt, általános és alkalmazott nyelvészeti szempontból egyaránt kellőképpen megalapozott szintézisbe tudjuk foglalni, nem feledve az elmélet és gyakorlat közti dialektikus kapcsolatokat sem. Abból kell kiindulnunk, hogy anyanyelvünk a mi számunkra nem csupán matematikai vagy kibernetikai modellezéssel leírható elvont struktúra vagy rendszer, hanem emberségünknek és magyarságunknak legfőbb kifejező eszköze, nekünk a legdrágább kincs, amely nem csupán egy a lehetséges elvont struktúrák közül, hanem ismereteink megszerzésének, gondolkodásunknak, társas érintkezésünknek semmi mással nem pótolható eszköze. Ez a felismerés a tantervi utasítások egyébként többnyire helytálló, de esetenként csupán odavetett, s egységes koncepciót még nem mindig sejtető rendelkezéseiből csak akkor bontakozik ki, ha a közeljövőben a mai nyelvtudományi irányzatok értékes eredményeit jól átgondolt szintézisbe tudjuk ötvözni. Az általános és az alkalmazott nyelvészet korszerű és nálunk is időszerű tanításainak oktatásunk egészében s az anyanyelvi képzésben is döntő szerepük van. Mivel alapfokú és középfokú oktatásunkban külön, önálló általános és alkalmazott nyelvészeti ismeretek csak esetenként, egy-egy konkrét nyelv tanítása során közölhetők, arra kell törekednünk, hogy legalább tanáraink legyenek kellően tájékozottak a fent körvonalazott problémák területén.

5. A fentiekből talán kitűnik, hogy mik azok a kérdések, amelyek korunk nyelvtudományát különösen foglalkoztatják, és talán az az állásfoglalás is kielégítő az anyanyelvi oktatás korszerűsítése szempontjából, ami e vázlatban kifejezésre jutott. Remélnünk kell, hogy a további fejlődés nálunk is a nyelv társadalmi funkcióinak fokozottabb figyelembe vétele alapján fog kibontakozni. Az eddiginél több figyelmet kell fordítani a nyelvnek az ismeretszerzésben, a gondolkodásban, az emberré válásban, a nemzetté válásban játszott szerepére. Mert ha igaz is, hogy a nyelv struktúra, az is kétségtelen, hogy a humánium legfőbb kifejezője, s olyan értékek közvetítője és letéteményese, amelyekről a tisztán matematikai és kibernetikai szemléletmód nem tud számot adni.

Mivel pedig általános és alkalmazott nyelvészeti ismereteket a középfokú oktatásban, mint fentebb említettem, csak úgy lehet közölnünk, ha ezeket a magyartanítás folyamán, mindig a megfelelő helyen adagoljuk, nehéz volna megszabni, hogy tételesen mikor, hol és mennyit kell ezekből beillesztenünk a szaktárgyi anyagba.

Didaktikai és pedagógiai szempontból az látszik helyesnek, ha a fent vázolt általános és alkalmazott nyelvészeti tudnivalókról koncentrikus körök szerint haladva tájékoztatjuk a hallgatókat. Ez annyit jelent, hogy végeredményben már a legalsóbb fokon is meg lehet kezdeni ezek tárgyalását, persze csak módjával. Később azután a növendékek felfelvőképességének fokozatos bővülését figyelembe véve egyrészt vissza lehet térni a korábban már említett kérdések tárgyalására, de persze már sokkal részletesebben, másrészt pedig ekkor lehet fokozatosan rátérni a csupán érettebbek számára is felfogható, elvontabb jellegű ismeretanyag közlésére. Nyilvánvaló tehát, hogy alapfokon még semmiképpen sem lehet szóba hoznunk a legmodernebb fonológiai, mondat- és jelentéstani kérdéseket, de — különösen a hagyományos nyelvtani fogalmakat — már ekkor meg lehet világítanunk.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a mai iskolás gyermekek korábban érnek szellemileg is, mint az előző nemzedékek, s hogy számos, elvontabb jellegű problémát meglepően hamar érzékelnek, s gondolkodásuk sokkal fejlettebb, mint némelyek gondolnák.

Csak helyeselnünk lehet, hogy a pedagógusok igyekezzenek játékos formában tárgyalni az elvontabb nyelvtani tudnivalókat. De hangsúlyoznunk kell, hogy a játékoságnak nem szabad komolytalansággá fajulnia. Anyanyelvünk azért mégsem játékszer csupán.

* * *

A legfontosabb általános nyelvészeti tudnivalókról magyar nyelven jó áttekintést ad Deme László: *Az általános nyelvészet alapjai* (Pozsony, 1969.), valamint Telegdi Zsigmond: *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (Budapest, 1977.) című munkája.

Az utóbbi bibliográfiája (261—2) a legfontosabb, hasonló jellegű külföldi munkákról is tájékoztatja az érdeklődőt. Külön is felhívom a figyelmet a B. A. Szerebrennyikov szerkesztette háromkötetes, Moszkvában 1970—73-ban megjelent nagy általános nyelvészeti kézikönyvre, amelynek világos és egyértelmű állásfoglalásai jól eligazíthatnak bennünket a fent vázolt kérdések megítélésében is. E műnek német fordítása is megjelent, második és harmadik kötetének magyar tolmácsolata pedig előkészületben van.

A németül tudók nagy haszonnal forgathatják Gerhard Helbig *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft* (Lipce, 1973.) című munkáját, amely főleg a legújabb grammatikaelméleteket tárgyalja, számunkra is irányt mutató módon. Igen fontosak az Általános Nyelvészeti Tanulmányok eddig megjelent kötetei is. A szövegtanra vonatkozólag ajánlható a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványainak most megjelent 154. száma (*A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*).

Anyanyelvünkön jó áttekintést ad a különféle nyelvekről Antal László, Csongor Barnabás és Fodor István munkája (*A világ nyelvei*, Budapest, 1970.)

A nyelvtantanítás korszerűsítésében felhasználható a Telegdi Zsigmond szerkesztette *Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet* című gyűjtélkes kötet, amelynek második kiadása a Tankönyvkiadónál 1974-ben jelent meg. Az interlingvisztika területén jól eligazíthat bennünket Szerdahelyi Istvánnak Bábeltől a *világnyelvig* című, Budapesten 1977-ben megjelent összefoglalása.

Remélhetőleg még 1980-ban megjelenik tanszékünknek a Tankönyvkiadónál leadott, s jelenleg nyomdában levő kötete, melynek címe: *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Ez a tankönyvünk az általános és alkalmazott nyelvészet számos fontos kérdéskörét történeti távlatokba helyezve tárgyalja.

Bulázs János

A szövegtan, a szövegismeret és a szövegszemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében

0. Előzetes megjegyzések

Az iskolai anyanyelvi nevelésben a fő cél nem valamiféle merőben új ismeretanyag elsajátíttatása (mint például a földrajzoktatásban), de nem is pusztán egyes, születéskor elnyert adottságok praktikus továbbfejlesztése (mint például a testnevelési foglalkozásokon). Az anyanyelv elsajátítása és a mindennapi érintkezésben való használata ugyanis az embernek biológiailag megalapozott, de csupán a társadalomba való belenevelődés által megvalósuló lehetősége, amely spontán folyamatként indul és folytatódik, de csak a tudatosodásnak egy bizonyos fokán teljeseedik ki. Ám még ennek a tudatosodásnak sem a diszciplináris kifejtettség a leghatékonyabb segítője: a nyelvhasználati készség edzésére és fejlesztésére a megfelelően irányított és ellenőrzött passzív és aktív élményszerzés legalább olyan pozitív hatással lehet, mint a szabályok kifejtő feltárása.

Az elmondottakból következik, hogy az anyanyelvi nevelés tényezői között — csak a szövegről szólván most — szükséges és hasznos (habár egymással a legszorosabban összekapcsolva) elkülöníteni a címben írt három fogalmat: a szövegtanét, a szövegismeretét és a szövegszemléletét.

A **s z ö v e g t a n** tudományosan rendszerezett (illetőleg sok tekintetben még ezután rendszerezendő) ismeretanyag a szövegről: funkciójáról, alaptermészetéről, makro- és mikroszerkezeti jellemzőiről; s természetesen válfajairól és e válfajoknak mind a közös, mind az elkülönítő sajátosságairól. Az oktatás vonatkozásában szövegtannak azt nevezhetjük, amit a szövegről — e tudományos ismeretanyagnak célszerűen rendükált formájaként — a különféle korosztályoknak meg kell tanulniuk és el kell tudniuk mondani.

A **s z ö v e g i s m e r e t** mind eredetében, mind felhasználásában praktikusabb-empirikusabb kötöttségű a szövegtannál. Az ott felsorolt jegyeknek a szövegismeretre nevelésben nem a kifejtő megfogalmazására törekszünk, inkább a gyakorlati felismerés és — főleg — alkalmazás szintjén való megéreztetésére. A szövegismeretnek készséggé fejlesztett receptív megnyilatkozási formája a szöveg **é r t é s**; a produktív formája pedig a szöveg **a l k o t á s** képessége. A cél tehát itt az, hogy a tanuló a passzív szövegélményekből (olvasás és hallgatás útján) egyre magasabb szintűeket értsen meg, s az aktív szövegalkotásban (szóbeli vagy írásbeli fogalmazás során) egyre magasabb szintűeket hozzon létre; akárha öntudatlanul elraktározva, majd felhasználva azokat a — siker- és kudarcélményeiből leszűrte — tanulságokat, amelyek hozzásegítik őt a társadalom nyelvi érintkezési szokásainak tapasztalati elsajátításához, a hozzájuk való egyre pontosabb alkalmazkodáshoz.

A **s z ö v e g s z e m l é l e t** rejtettebb rétege az anyanyelvi nevelésnek még az előbbinél is. A szövegtan oktatási anyag, a szövegismeret nevelési cél; a szövegszemlélet viszont nevelési elv, vagy mondjuk így: nevelői alapállás. Érvényében azonban — éppen ezért — át kell hatnia az egész anyanyelvi nevelést. A szövegszemlélet annak a — nevelői fokon való — tudomásul vétele és — a tanulókkal való — állandó éreztetése, hogy bármilyen részletet vegyünk is szemügyre a nyelvből és a beszédből, az végső soron és való természete szerint úgy létezik csak, mint a szövegnek (valóságos vagy potenciális) része: a közle-

ményből kiemelt részlete (a mondat), vagy e részlet építő eleme (a morféma), vagy az építő elem megalkotásának formai minimuma (a fonéma). Enélkül a nyelviséget atomjaira bontjuk, részeit kiragadjuk egyetlen természetes összefüggésükből, azaz elválasztjuk a formát a tartalomtól, a funkció betöltőjét a betöltött funkciótól.

1. A szövegtanról mint stúdiumról

A szöveggel való tudományos foglalkozás, s nem kevésbé a szövegnek az oktatásfolyamatban való szerepeltetése, egyidős hagyományos kultúránkkal: a klasszikus korokból származó retorikának, a később szentháromsággá vált stilisztika-retorika-poétika együttesnek (habár inkább csak makroszerkezete és hatásos eszközhasználata, s kevésbé a mikroszerkezete felől tekintve) végül is mindig valamiféle szöveg megalkotása vagy megalkotott szöveg elemzése állt a központjában. — Ám e stúdiumegyüttes, a maga korábban kikristályosodott formájában, sokat veszített a közelmúltunkban idő- és korszerűségéből, s ezért tekintélyéből is; stúdiumrészleteiben, majd elemeiben is kikopott hát mind a kutatásnak, mind (és még inkább) az oktatásnak — való életünk valós problémáit kereső — folyamatos átalakulása során.

Amit azonban a fejlődés megtagadott a maga hagyományos formájában, azt most egyre sürgetőbben követeli, persze a réginek korunkhoz-életünkhöz adaptált válfajaként. Nem véletlen, nem is divathullám pusztán, hogy itthon és külföldön, Európában és Amerikában, szinte egyszerre, és sokszor (legalábbis a kezdeteikben) egymástól függetlenül, kutatások indultak, majd iskolák alakultak a szöveg funkciójának, természetének, alkatának, szerkezetének tanulmányozására; s hogy a tudománynak ezt az érdeklődését nem pusztán követte, hanem legalább annyira ösztönözte és sürgette a társadalmakat átfogó közélet meg az erre előkészíteni hivatott közoktatás.

A szöveg persze az emberi nyelviségnek legkomplexebb, legtöbb areulátú jelensége, s így számtalan oldalról közelíthető meg joggal. Ez magyarázza — újdonságán túl is —, hogy „szövegtan” címszó alatt inkább próbálkozásokat találunk a szakirodalomban, mintsem megszilárdult eredményeket, s így egészében inkább káoszt, mintsem valamiféle konszenzust. — Ezért a tankönyvírók, de még a tanárok is, maguk kényszerülnek rendszerezni és válogatni a sokféle előfúrásnak sokszínű — de meglehetősen heterogén — anyagtömegében.

Ám itt a közoktatás, ha magának kell is szelektálnia, elég jó és biztos fogódzóval bír (ugyanazzal, amellyikkel az ismeretterjesztés is): a gyakorlati visszaalkalmazhatóság próbájával. Az iskola munkájának (s persze a felnőttek nyelvi nevelésének hasonlóan) nem az az értékmérője, hogy a tanulók (illetőleg a közszolgálat és közélet különféle szintjein és posztjain működő felnőttek) miféle elméleteket tudnak elmondani a szövegről; hanem az, hogy a különféle kommunikatív helyzetekben, partnerkapcsolatokban, mennyire adekvát (azaz mondanivalójukat pontosan tükröző, az adott partnerhoz hatásosan szóló, az adott helyzetben felmerülő esztétikai igényeket is kielégítő) szövegeket tudnak — írásban és előszóban — megalkotni; illetőleg milyen pontossággal tudják mások szövegeit megérteni, értékelni, esetleg (ha a szöveg természete ezt indokolja) élvezni.

Így hát a tudományos kutatásban sokféle szemléletű szövegtani iskola alakulhat és működhet; ám a közoktatás egyetlen egyhez csatlakozhat közülük:

a f u n k c i o n á l i s szemléletűhöz. Ahhoz, amelyik a szöveg alaptermészetének az „adekvátságot” tekinti: a tartalmában, formájában, szerkezetében, felépítésében, kifejtettségé fokában az adott kommunikációs helyzetbe illőségét. Amely a (mindennapi) szöveget nem műnek tekinti elsősorban, hanem működésnek: a hatékony átadás céljára legalkalmasabban megformált gondolat közvetlen valóságának. Amely természetesen számol azért a szöveg — mint teljes halmaz — fogalmi kategóriáján belül a szövegművel — a szabályosan felépített szöveggel — az előbbinek részhalmazaként; ezen belül a művészi (írói) szöveg-művel, azon belül pedig a költői szöveg-művel, egyre szűkebb és szűkebb terjedelmű (de egyre több kommunikációs hatássférában mozgó) részhalmazaként. (E kérdésre lásd: A Kaposvári Tanítóképző Főiskola Kiadványai 2. szám 57—65.)

2. A szöveg helyzete eddigi közoktatásunkban

Ha csak a mostanit közvetlenül megelőző (az általános iskolákban 1962-ben, a középiskolákban 1964-ben bevezetett) anyanyelvi oktatási terveket és utasításokat nézzük is: a szövegről valamivel több rejlik már bennük, mint az őket közvetlenül megelőzőkben; de lényegesen kevesebb, mint a felszabadulás előttiekben, s mint a most (1979-ben) indulókban.

Az a l s ó t a g o z a t r a 1962-ben kiadott tanterv és utasítás (s ez előrelépés a korábbiakhoz mérve) szemléletében a mondatközpontúsággal jellemezhető. Így amikor az olvasmányfeldolgozás vagy a fogalmazástanítás céljaként az értelmi-értési meg az előadási képesség fejlesztését jelöli meg, az „egy gondolat = egy mondat” koncepció húzódik meg a háttérben, s ezt egészíti ki a „szöveg = több összefüggő gondolat összekapcsolása” elve. Ebből adódik azután, hogy a vázlatpontok meg az egymondatos tartalomjelzők elkészítése egyoldalúan szövegredukciós tevékenységként jelenik meg benne, még utalás-szerűen sem sejtetve olyasfélét, hogy a teljes szöveg (ha valóban teljes és valóban szöveg) legalább olyan gyakran egyetlen (komplex) gondolatnak kifejtő széttagolása, mint amilyen mértékben és ahányszor több gondolatnak (mozaik-szerű) gondolatlánccá egyesítése. — Pozitívum itt annak a kimondása is (s persze az egytanítás alsó tagozatban viszonylag könnyen meg is valósítható elv), hogy a nyelvi nevelésben minden tantárgy érdekelt és felhasználható. Ezt azonban ez a tanterv, az 1962. évi, az utasításból kitetszően inkább a szóhasználatra és a mondat szerkesztésre vonatkoztatja csak, mintsem teljesebb értelemben vett szövegek megalkotására.

A f e l s ő t a g o z a t b a n az 1962. évi tanterv nem sokat változtatott a korábbiakon, s nem is szerves folytatása az alsó tagozatbelinek. Iránymutatása és utasításai alapján itt a nyelvtan elstúdiumosodik és előncélúsodik; tanulásának-tanításának itt megjelölt végső célja a nyelvtani kategóriák ismerete-felismerése, ezzel a helyesírási ismeretek megalapozása; szerkesztés vonatkozásában a legmagasabb célba vett egység itt is a mondat; s a szöveg csak az elemzés oldaláról szerepel feladatként, megalkotása szempontjából nem. Igaz: a fogalmazás tanítása (az 5. osztálytól) átkerül az irodalomoktatáshoz; a nyelvtanban csak egy olyan általános szempont marad belőle, hogy a tárgy, a határozó stb. használatát a valós élethelyzeteket tükröző példamondatokban kell gyakoroltatni. — Summázva (s ha ezért sommásan is, de aligha torzítva) úgy tűnik: míg az alsó tagozatban a nyelvtan a nyelvhasználat szabá-

lyainak megfigyeltetését szolgálta, itt a viszony megfordul: a nyelvtan előre rögzített szabályokat tartalmaz és tanít, amelyeknek a beszéd az alkalmazási területe. (Hasonlással: az alsó tagozatban Piroska toronyirányt megy az erdőben a nagymamához, s a KRESZ ebbe a cselekvésébe azon a terepen nem szól bele; a felsőben viszont Piroska a KRESZ-nek azt a passzusát alkalmazza, amely szerint — ha külön rendelkezések helyileg nem tiltják — az erdőben az útvonal megválasztása általában az egyén tetszésétől függ.)

Az 1964-ben megjelentetett középiskolai tanterv és utasítás az anyanyelvi oktatás fő céljaként a nyelvi művek megalkotására és megértésére való készség továbbfejlesztését jelöli meg. Részletezésében azonban inkább elemválogatási, mintsem szöveg- (s azon belül mondat-) alkotási tanácsokat ad. Van külön szerkesztéstani rész, de az inkább „makroszerkezeti”, nem a szövegformálást tárgyalja; másrészt van külön stilisztikai rész, s ebben szerepel a mikroelemiség is, de eléggé szépirodalmi túlsúllyal, s így megértési-elemzési, nem pedig alkotási profilal. Az aktív szövegszerkesztés-szövegalkotás és a szerkezeti-megszerkesztettségi tanulságokat adó szövegelemzés emiatt nem tűnik tanítási feladatnak; s még kevésbé a szöveg egészét átfogó s benne a mondatok mint beépített részletek súlyviszonyait feltüntető akusztikus megjelenítés, a szövegmondás-szövegtolmácsolás gyakoroltatása.

Hangsúlyoznunk kell: az 1962. és 1964. évi dokumentumokban mindez már előrehaladás a korábbiakat megelőző időszakhoz képest. Ami még hiányzik belőlük, azt nem szubjektív hibák magyarázzák, hanem objektív társadalomfejlődési tényezők (miként a korábbi még nagyobb hiányokat is). Ezt másutt kifejtettem (Új Írás 1980/3. sz.; újraközlése: A Politikai Vitakör Kiskönyvtára sorozat 12. szám, Kossuth, 1980), e helyen nem érzem szükségesnek részletezni.

Külföldre most csak a három legfontosabb nyelvterületen vetnék egy-egy futó pillantást: az oroszra, az amerikai angolra és a franciára; felkért szakemberek részletes ismertetőit a magunk szemszögéből summázza.

Az orosz anyanyelvi nevelésben már az alsó tagozatból a fölsőbe való átmenetet átfogja a szövegértés és szövegalkotás állandó gyakoroltatása, a diktálás utáni leírástól (figyelemmel a mondat- és szövegtagolódást tükröző interpunkcióra) a vázlatkészítésen és tartalomleíráson keresztül az önálló fogalmazásig. Még az irodalmi szövegek elemzése is kiegészül a leegyszerűsített formájukkal való egybevetéssel, vázlatuk elkészítésével, részcímek adásának gyakoroltatásával; röviden: pontos megértésük sokoldalú és aktív kontrolljával.

Az amerikai angol alsós és felsős munkafüzeteknek (illetőleg az egyiknek a számos sorozat közül) ugyancsak a megértés és a fogalmazás gyakorlása (tehát a szöveggel való receptív és produktív bánás) áll a központjában. Itt írott és beszélt változat kellő arányban szerepel; tematikusan a való életre (önáluk) jellemző műfajok dominálnak; a különféle szintű beszélgetésektől a regényolvasáson át a könyvszerkesztésig, a hirdetések értékelésén át az újságírásig sok minden. Sajátos feladattípus itt a „kulcsmondatok” aláhúzása, ami az — információt kimazsolázó, de ezzel a gondolatmenet követésétől elvonó — „gyorsolvasási” módszer elsajátítását (is) hivatott megalapozni.

Használat- és alkotásközpontú a francia oktatási anyag is (legalábbis az alsó hat osztályban; utána a strukturális grammatikai rendszerezés veszi át a teret); bár szerkezeti szemlélete, szabályfelismertető elemzettő szándéka a mondat kereteit ritkán lépi túl. Ám példái életszerűek, korántsem korlátozódnak a szépirodalom közegeire; s figyelme kiterjed a szóbeli nyelvhasználatra, a beszélt formára is.

3. A szöveg szerepe, helyzete a most belépő tantervben

A szöveg az ember verbális kommunikációs tevékenységének közvetlen valósága; a beszélő pszichikai tartalmából egy részletnek a nyelvi eszközök és formák segítségével megvalósított objektivációja; olyan tartalommal, terjedelemben és kifejtettségi fokon, amely az adott helyzetben a teljesség és lezárttság érzetét is fel tudja kelteni, illetőleg a partnernak ez iránti igényét is ki tudja elégíteni. — Ezért a társadalom addigi tapasztalatait átvenni majd újabbakkal gazdagítani hivatott egyednek, életnek — és főleg felnövekedése, szocializációs folyamata — minden fázisában és helyzetében, szövegek megértésével kell megismernie a mások, és szövegek alkotása útján kell közzétennie a maga benyomásait, tapasztalatait, gondolatait.

Nagy lépése ezért az 1979 őszén indított „átmeneti tantervsorozatnak” az, hogy már az általános iskola 2. osztályában a mondatot vezeti be elsőnek, mégpedig úgy, mint a gondolatainkat mások számára kifejező, hozzáférhetővé, érzékelhetővé tevő *s z ö v e g n e k* a részét. Ezt folytatja a felső tagozat tanterve azzal, hogy „tartalmasabban dolgozza ki... az anyanyelvi készségek és képességek fejlesztésének témaköreit: az olvasásnak, a beszédművelésnek, a helyesírásnak, a szóbeli és írásbeli szövegszerkesztésnek (fogalmazásnak) anyagát és gyakorlatrendszerét” (Takács Etel megfogalmazása); vagyis kellő súlyt vet az elméleti tudnivalók mellett a szövegértés és szövegalkotás gyakorlati vonatkozású kérdéseire. A középiskola tovább építi ezt, s már egy studiális rendszerezettségű — de főleg a gyakorlat tapasztalatait elrendező és továbbfejlesztését segítő — szövegtani részt is ad; kellő tekintettel az írásban és az élőszóban való megnyilatkozásnak helyzetenként-rétegenként eltérő igényeire, eszköz- és formahasználati lehetőségeire.

E rövid jelzés is példázza: a felnövekvő nemzedéknek szövegszemléleti, szövegismereti majd szövegtani nevelése lényegében iskolai követése az e területeken való — társadalmi hatásra végbemenő — spontán fejlődésnek; tehát akkor eredményes és igazán hatékony, ha ez utóbbival igyekszik lépést tartani, mégpedig úgy, hogy nem előzi meg túlzottan, de nem is kullog messze mögötte.

Ez azt jelenti: a szöveg maga az anyanyelvi nevelésnek mindenkor *a l a p k ö z e g e*, s a szövegben — majd később a szövegtanban — való eligazodás e nevelési folyamatnak tulajdonképpen *v é g c é l j a*. A különféle anyanyelvi résztantárgyak és tantárgyrészek megismertetése, a nyelvhasználat bennük feltárolt eszközeinek, formáinak, résztörvényeinek felismertetése akkor nem öncélú, ha mindegyiküket a szövegben való megjelenése és a szövegbe való behelyezése motiválja. Kifejtettsége, árnyaltsága, mélységi dimenzionáltsága folyamatosan nő a szövegnek a gyermek fejlődése során, ám funkciója nem változik: az első mondatszótól az utolsó sóhajig a belvilág objektivációjának egységnyi megjelenési formája, mások számára megformált darabja.

A szöveg szövegségének — makroszerkezeti tagolódásának és belső egysége mikroszerkezeti vetületeinek — érzékeltetését tehát nem kezdhetjük elég korán; a tudatosítását azonban csak fokozatosan érdemes elvégezni. Ha valahol, e területen igazán döntő fontosságú annak a hamis érzésnek az elkerültetése, hogy a szövegforma a szövegtani szabályok végrehajtásából következik, nem pedig a szövegtani szabályok keletkeztek másodlagosan, utólag, a mindennapos érintkezés — s az ebből kifejlődött magasabb formák művelése — során születő hatalmas mennyiségű és igen különböző természetű szövegek természetének és belső törvényeinek tapasztalatilag leszűrt kvintesszenciájaként.

4. A szöveggel kapcsolatos ismeretanyag, korcsoportonként

Mi a szövegismeretnek, a szövegtannak és a szövegszemléletnek egymáshoz viszonyított súlyaránya, most már korcsoportonként nézve a kérdést?

a) Maga a szöveghasználat a **k i s g y e r m e k b e s z é d t a n u l á s á v a l** kezdődik. A gögicselés talaján megjelenő első „szavak” valójában, funkcionálisan véve, nem szavak, nem is mondatok csak, hanem teljes szövegek: az érzelem- és akaratkifejezésnek adott helyzetben (adott életkorhoz mérve) teljes értékű és hatású kinyilvánításai. A továbbiakban a szöveg tagoltsága és explicitása növekszik, hogy a kifejező funkció mellett felerősödjék a befolyásolás, de még inkább a tájékoztatás, s ez átfejlődjék ábrázolásba. A társadalmi környezet jóvoltából rohamosan szélesedik a gyermeknél a szövegértésnek, s erre támaszkodva a szövegalkotásnak a gyakorlata és képessége. Már a bölcsődei nagycsoportosoknál megjelenik — a párteszédben való részvétel (mint evokált és irányított beszédtevékenység) mellett — az elbeszélés (mint belső szervezettségű szöveg alkotása), a szövegkohézió első jeleivel.

b) Az **ó v o d á s k o r b a n** a szövegértésnek sokirányú fejlesztésére adódik lehetőség, rendszerint szorosan összekapcsolva a cselekvéssel, s még inkább: a cselekedtetéssel. A megértés foka ezzel ellenőrizhető a legjobban. Az utasítások helyes teljesítése, s ugyanígy a kérdésekre adott megfelelő válasz is, közvetlen visszajelzése a megértésnek; a „mutasd meg” és a „játssz el” megfelelő végrehajtása némileg közvetettebb kontrollja a (mese)szöveg értelmi felfogásának. De legalább ennyire fontos a beszédletetés: kifejtő feleletet igénylő kérdések feltevése, mesék reprodukáltatása, események elmondatása (itt már verbális előzményminta nélkül). Komplex manipulatív és nyelvi cselekvésre nevel a néhány baba vagy állatfigura mozgattatásával egybekötött alkotó meséltetés. Az óvodában persze szövegtanról szó sincsen, szövegismeretről is elemeiben csupán; ám a szövegszemléletnek — nevelői tudati tartalékként — már itt jelen kell lennie, s az egész folyamatot át kell hatnia. Nem utolsó sorban annak állandó figyelésében: az adott kommunikációs helyzetben (tehát a partner előzetes ismereteit is figyelembe véve) megfelelő fokú-e a produkált szöveg explicitása.

c) Az **a l s ó t a g o z a t b a n** — az írás-olvasás bevezetésével — a nyelvi befogadás előtérbe tolódása révén veszélybe kerülhet a gyermek nyelvi aktivitása. Paradox módon, e korban nem a nyelvi, hanem épp a nem nyelvi tantárgyak (mint: környezetismeret, de még a számtan is) adják a nagyobb lehetőséget a szövegalkotás gyakoroltatására és fejlesztésére. E lehetőségek kihasználásának mondana ellene az egyszemélyi osztálytanításnak túl korai felváltása a szaktanítás rendszerével. — Itt a nyelvtan hamarosan tantárgyként válik ki, s az írástanítás révén elég nagy hangsúlyt kap a helyesírás-tanítás is. Mindkettő csábít azonban, a dolog természeténél fogva, az atomizáló nyelv-szemléletre; s ezt a veszélyt csak a — nevelői tudati tartalékként jelen levő — szöveg-szemlélet ellensúlyozhatja.

Ezért igen fontos, hogy a mondat úgy jelenjék meg, mint a szöveg része, s még a szó is, mint a mondat építő eleme. („Gondolatainkat mások számára szövegekben formáljuk meg. A szövegek mondatokra tagolódnak. A mondatokban szavakat találunk.”) Már a néhány mondatos szövegekben is érdemes keresni-kerestetni az „önálló” mondatok közötti kapcsolódást, összefüggéseket. („Egy embernek három fia volt. Az *egyiket* Győzőnek hívták. *De bizony csak a neve* volt Győző, mert a játékokban nem *győzött* soha.” — Az egyik *micsodát*

hívták úgy? *Kinek* a neve volt Győző? *Ki* nem győzött? Honnan tudunk felelni mindezekre? És: miért áll *De* az egyik mondat elején?) — A „Felelj egész mondatokkal!” helytelen elvéből pedig át kellene menteni annak felismertetését, hogy szövegeink teljessége vagy hiányossága beszédhelyzetbeli (és intertextusbeli) tényezők függvényében áll. (Pl. „Hány asztal van a szobában? — *Egy.* — S hogyan mondanád el ugyanezt, ha nem kérdezném? — *A szobában egy asztal van.*”)

Magából a szövegtanból az alsó osztályokban legfőljebb a szöveg „makroszerkezetének” (bevezetés — tárgyalás — befejezés) érdemes megkísérelni a — nem is terminologizált — tudatosítását; ám a szövegismeretnek tanítás közben már számos eleme-részlete felhalmozható, habár megfogalmazásuk, kifejtésük és rendszerezésük nélkül; a szövegszemléletnek pedig az egész oktatásmenetet át kell hatnia.

d) A felső tagozatban a mondat — először megfigyeltetés útján, azután már kifejtett utalásokkal is — bemutatná már a mondat meg szerkesztettsége mellett beszerkesztettségének tüneteit is. (Mint: névmáshasználat, határozottság, szinonimikus stb. vissza utalások, hiányosság, kötőszós kapcsolás, szórendi formák.) Célzások és utalások formájában kimutathatna a szövegnek a (szituációba, közös előzmények, közös előismeretek rendszerébe való) beépítettségére is. Példák elemzésével — aktíve pedig fogalmazási feladatok révén — megéreztetethetné a különféle közlőhelyzetekre és közlési műfajokra jellemző mondat- és szövegszerkesztési sajátságok legfontosabbjait. (Pl. egyszerű mondatos — összetett mondatos; rövidebb mondat egységek — hosszabb mondat egységek alkotásával született; lazábban — szorosabban összerkesztett mondatokból épülő szövegek.)

Itt már tételesen tudatosítható volna a makroszerkezet (bevezetés — tárgyalás — befejezés), és megéreztethető a bekezdés, mint mondat fölötti „mikroegység” a beszédmű nagyobb egészében. — A hangsúly azonban a felső tagozatban sem a szövegtanra teendő, hanem a gyakorlati elemzést és a gyakorlati szövegalkotást segítő szövegismeretre. S valahol és valamilyen módon vissza kellene hódítani némi tért az írásbeli fogalmaztatás mellett a szóbeli kifejezőképesség edzése számára is, talán annak valamiféle folytatását, ami hajdan a „beszéd- és értelemgyakorlat” volt.

e) A középiskolák I–II. osztályában (ide értve a szak-középiskolákat, sőt ide kapcsolva, megfelelő anyagelosztással a szakmunkásképzők I–III. évfolyamát is) célszerűnek látszik már egy szövegtani kóstoló. (Olyasféle, amilyen már a mostani, középtávú reformtanterv anyagában is szerepel.) Ez áttekinti és rendszerezi azt, ami a tanuló szövegalkotási praxisában — s ennek révén tudattalan tudatában — az addigiakban felhalmozódott. Ennek révén a továbbiakban összekapcsolódhat — és tudatosabb szöveg szemlélettel itatódhat át — egyrészt a tanulók szövegalkotási beidegzéseinek addigi rendszere; másrészt az anyanyelvi stúdiumoknak az a sora is, amely addig esetleg önálló és önelvű mozaikkockákat tartalmazott.

Ez tehát az a fok, amelyen a nyelvtan átértékelődhet a nyelvhasználat — és központjában a szövegalkotás — szabályrendszerévé; a nyelvhelyesség és a stílisztika a társadalmilag rögzített nyelvi értékek és használati lehetőségek pontosabb megismerésének eszközévé, nem utolsósorban a megalkotott szövegek helyes értésének-értékelésének, s a megalkotandó szövegek helyzetéhez illő megformálásának érdekében; a helyesírás pedig a pontos és értető szövegrögzítés fortélyainak kulcsává. — Itt már felvetendő a „Jól fogalmazta-e (akár

mondta, akár írta), amit gondolt?” kérdése mellett a „Helyzethez illően fogalmazta-e (azaz: hatékonyan közölte-e), amit gondolt?” kérdése is; azaz a helyesség funkcionális szemléletének bevezetése a szokásos immanens helyett.

Ezen a fokon sokoldalúan kell előkészíteni a leendő felnőtt állampolgárokat a sokoldalú nyelvi kommunikációs feladatok megoldására; mintegy befejezni a felnőtthez illő szövegalkotási, szövegértési és szövegélvezési készségre nevelést. — A studiálisan feldolgozott szövegtannak azonban még itt sem érdemes túllépnie az eszközértékűség fokát; azaz annyi kell belőle, amennyi a tudatosítás révén a szövegismeretet kontrollképessé emelheti.

f) A középiskolák III – IV. osztálya erre az általános állampolgári felkészültségre hivatott egy értelmiségi indítást rátenni. A közéleti és a tudományos beszéd- és írásműfajoknak elemző ismeretét és tudatossá fejlesztett gyakorlását kell itt olyan fokra emelni, amely a sokfelé továbbinduló érettségizőknek megfelelő alapot ad az egyik oldalon a szakmai ismeretszerzés és ismerettovábbadás, a másikon a közéleti szereplés legigényesebb feladatainak megoldásához egyaránt.

g) Mindezekből a feladatoktól elválaszthatatlan persze a pedagógusoknak megfelelő felkészítése. Legalább a magyar szakosoké (bár a nyelvi nevelésnek minden szakos nevelő hatótényezője, ha pozitíve, ha negatíve). Hozzá értve a magyar szakosokhoz természetesen a tanítókat és az óvónőket is. A szövegtan ismerete mélységében talán rétegezhető „alulról fölfelé”, azaz úgy, hogy az elméletből a tanítandó korosztály szintje szerint kapnak a hallgatók egyre többet és többet (bár a szellemében akkor is egységesnek kellene lennie); a szöveg szemléletnek azonban egyformán át kell hatnia minden nevelőt, bármelyik szinten dolgozzék. — S ha ez a pedagógusok előképzésében nem volt meg, legalább valamiféle „utóképzéssel” kellene pótolni; mégpedig minél hamarabb és minél hatékonyabban.

5. A kutatási feladatokról

Rövidebb és hosszabb távon egyaránt jelentős kutatómunka szükséges ahhoz, hogy a szöveg mint az anyanyelvi nevelés központi hőse megfelelő megvilágításba kerüljön. Nemcsak a tanulók számára kell igen sok mindent újból átgondolniuk a tankönyvek szerzőinek, s nem is csak a tankönyvnek húst-vért adó pedagógusok számára kell alap- és részletkérdések tömegét megvilágítani, hanem új utakat kell vágni magában a tudományos kutatásban is.

Az persze, hogy a nyelvtudománynak meg a vele rokon — vagy épp rokonulóban levő — más tudományzakoknak mik a kutatási feladatai, még akkor sem ebben a keretben mérendő fel, ha az igényeket a közoktatás gyakorlata támasztja velük szemben. Mégis le kell szögeznünk: amilyen hasznos és előre mutató az, hogy a mostani, középtávúnak szánt reform tankönyvírói bizonyos területeken — s épp a szövegtanén is — vállalták azt a kockázatot, hogy szolid és kikristályosodott tudományos háttér nélkül belevágjanak az újítás feladatába, — annyira helytelen volna ezt az eljárást állandósítani, azaz magára hagyni az anyanyelvi nevelést a mostani reform kifutásában meg a továbbinak az előkészítésében. A nyelvészeti szövegtannak tehát sürgős feladata az, hogy legalább utólag szilárd alapot építsen a közoktatásbeli kezdeményezés alá, s ne hagyja a levegőben lebegve.

Közvetlenebbül is a közoktatás gyakorlatát érintő, s ezért igen fontos és sürgős kutatási feladat a különféle tanulói korosztályok produktív és receptív

nyelvhasználati mutatóinak felderítése. Ezt elsősorban a 6. sz. főirányt támogató egyetemközi témabizottság tudja legjobban koordinálni, tudományosan irányítani és ellenőrizni. Látni kell ugyanis a szóértésnek és a szóhasználatnak (vagyis a gondolkodás fogalmi szintjének) meg a szövegértésnek és szövegalkotásnak (azaz a gondolati megformáltság bonyolultsági tényezőinek) jellemző képletét, évfolyamos vagy kissekaszos bontásban, átlagokban és szórásaikban; annak érdekében is, hogy az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztése szilárd alapokra kerüljön, de annak céljából is, hogy az egész anyanyelvű nevelést segíthessük hatékonyabbá tenni.

Kiemelten támogatni kellene tehát azokat a munkálatokat, amelyek a 3–5. osztályosok írásbeli nyelvhasználatának szövegátlagban vett mondat-szerkezeti mutatóit tárják fel, immár három évre terjedő mozgásukban, kísérleti osztályokkal, kontrollcsoportokkal, megyei bázison, de országos szórású kitekintéssel. (Ez. B. Fejes Katalin munkája.) Segíteni kell a középfokú iskolások szóbeli nyelvhasználatának vizsgálatára megindult munkálatokat (ezek Szende Aladár vezetésével folynak), és szorgalmazni, hogy ugyanennek a korosztálynak írásbeli nyelvhasználatát is, legalább alapvizsgálatként, feldolgozzák (készülőben a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékének keretében).

E kutatásokkal párhuzamosan — de az eredményeik összemérésének szándékával is — fel kell lendíteni azoknak a búvárlatoknak a sorozatát, amelyek a különféle szaktankönyvek nyelvhasználati képletét vázolják fel és értékelik. Ha matematikus paraméterekben látjuk, hogy az alig felsős általános iskolások a szaktankönyvekben mennyire felnőtteket is próbára tevő nyelvi formában találkoznak az elsajátítandó ismeretanyaggal — és főleg, ha ezt hozzá tudjuk már mérni a megismert produktív nyelvi képesség alapján becslésekkel megközelíthető receptív nyelvi készség szintjükhöz —, akkor talán jobban befolyásolhatjuk a szaktankönyvek szerzőit és kiadóit, hogy az anyag tálalásában ne csak a közlendő ismeretekkel törődjenek, hanem a „címetekkel” is, akikkel ezeket közölniük kell(ene). (Ilyen típusú vizsgálatokat különféle időszakokban többen végeztek; legújabbán és módszertanilag legegzenekabban Békési Imre.)

Deme László

Rendszer és élmény

(Néhány szó egy magyartanítási módszer alakulásáról.)

1. A címben szereplő szavak tartalma látszólag egymást kizáró jelenségekre utal. A rendszer a korlát és a rangsorolás, az összefüggések és a hierarchia jegyeit sejteti, az élmény viszont egyedi, sajátos befogadást, parttalan pszichikai „áradást”. A két szempont mégis szükségszerűen alkalmazható az idegen nyelv oktatásában, így a magyartanítás speciális eseteiben is.

A módszertani szakirodalom nem egy terminusa ellenérzést vált ki a tanulóban, gyakran úgy érzi: a spekulatív elmélkedés, a fogalmi fejtegetés elszakad az élet tanulási szférájának valóságától. Ha az ember nyelvet tanul, örömei, nehézségei egyaránt vannak. Egy másik kultúra részrendszerei: nyelve, irodalma hatol belé, az elsajátítás fáradságos, személyisége mégis gazdagodik. Olykor célkitűzése sem teljesen világos: a tanulás valamilyen más tevékenység-

hez kapcsolódik, és az eredmény annak a másik „munkának” mellékterméke lesz.

Sokféleképpen járjuk a világot, más országokat életkorunk különböző szakaszaiban látogatunk meg. Az idegen táj, a kellemesen csengő nyelv, az emlékekbe bújó barátok és ismerősök most már továbbkísérnek életünkben: élményeinket növelik.

Ha egy-egy távoli ország meglátogatására komoly szándékkal készülünk, az idegen nyelvet már előre is tanuljuk és nyelvtudásunkat a helyszínen is fejleszteni szeretnénk.

Ennyit az idegen nyelv elsajátításának koordinátarendszeréről: a helyről és az időről, a célról és a lehetőségekről.

Aki a nyelvet tanítja, a nyelv tanulóját neveli is. Ismernie kell a célkitűzést, vagy esetleg célt kell adnia. Erősítenie kell a bízó elhatározást, segítenie a tanulást, figyelnie a nehézségeket, biztosítani a sikereket. Ehhez alapos tudományos felkészültség szükséges, de nem maradhat ki a feladatok köréből a tervező-szervező munka, a kapcsolatlétesítés hatékony folyamata, sőt maga az élménygazdálkodás sem.

Gazdálkodunk a tananyaggal, az új szavak apró csoportjaival, a mondatok kialakításába foglalt nyelvtan adagolásával. Ám ugyanígy gazdálkodnunk kell mindazzal a hatással, ami majd a tanulót éri. A tanuló beállítódik a feladatok sorára, a tanulósos időtöltésre, van valamilyen vélekedése arról: milyen lesz a magyar nyelv tanulása. A tanulók csoportjának nyelv elsajátítási attitűdrendszerét csak megsejteni lehet, tudni nem. Csak érezzük és elmúlt tapasztalataink alapján valószínűnek gondoljuk, hogy nehéz lesz az alanyi-tárgyas ragozás, hibázni fog a tőigék és a megfelelő igekötők összekapcsolásában. Úgy sejtjük azonban, hogy ha ezt a sort hallja: „Elhull a virág, eliramlik az élet”, egy kicsit vonzódni fog az ősi magyar hat igekötő egyikéhez-másikához, mert fel fogja ismerni gazdag érzelmi jelentésmódosító erejüket is. Mindaz, amit a tanulókról, a leendő magyarul beszélő idegenekről elképzelünk, gondolunk, beleilleszkedik egy oktatási tervbe.

Általában csak a tananyagot tervezik meg, a tanterveket állítják össze. Arra nemigen lehet intézményesen gondolni: mi hogyan fog teteszeni, kinek mi lesz nehéz? A jó pedagógus erre is gondol és ha csak egy fikarcnyit tesz is a szubjektív reakciók elképzelt soraiból az objektív programhoz, már közelebb került tanítványaihoz.

A tanmenetek, a tantervek, a korrikulum gazdálkodik a nyelvi rendszer elemeivel, a tanár gazdálkodik a tanulók várható attitűdjeivel, nehézségeivel, élményeivel.

2. Rendszer és módszer. A hagyományos nyelvtudomány az egy adott korszakban fennálló nyelvet nem is tekintette rendszerszerűnek. A huszadik század viszont már arról is tudott, hogy a nyelv és használata részrendszerek egyetemes, általános rendszere. A nyelv rendszer — ezt mindenki elismeri már. Hogy használata, annak elsajátítása is lehet rendszer, ebben nagy a vita.

Ha a módszert is rendszernek tekintjük, az átvitel, a tudatba való beépítés, a begyakorlás és megszilárdulás mikéntje, egymásutánisága ugyancsak nem közömbös, javítható, rendszerszerűvé tehető. Így például kialakítható egy olyan kis játékos gyakorló szöveg, amely hemzseg a hangtani nehézségekkel megtűzdelt szavaktól. A tanulót jóindulatú és csalfa támadás éri: a furcsa és

tréfás jelentésekre figyel, a „hangtani átvétel” spontán erőfeszítéssel, másodlagos ráfigyeléssel, általában könnyedebben történik.

Ha a nehezebb szintaktikai szerkezeteket egy egyébként szép és jól érthető verssorban mutatjuk be, az esztétikai hatás könnyebbé teszi a szerkezet elsajátítását. Az óhajtó mondat szerkezete például a *bárcsak* kötőszó nélkül megalkotva kitűnően mutatható be Plilinszky Francia fogoly című versében: „Csak azt feledném, azt a franciát. . . !

A nyelvi rendszer részrendszereit tehát egymásba beágyazva adagoljuk: mindig szöveget kínálunk és a szöveg szerepváltásai segítik a hangtani, a mondattani, a lexikai nehézségek leküzdését is. A szöveg azonban — azon kívül, hogy mondatok szervezett sora — még valamilyen hatással is van a nyitott szellemű tanulókra. Ezeket a hatásokat kell felmérnünk, megjósolnunk, számításba vennünk.

3. Az ének is szövegegyiség. Alapos ismerethiányt árul el az olyan tervezés, amely méricskéli, számígtatja az egy órán megtanítható szavak mennyiségét. A szó egyéniség. Olyan, mint az ember: amíg él, magán hordja születése jegyeit. Igaz, változik, más-más környezetbe lép, változtatja kísérő társait, mégis van tartalmának valamilyen állandó magja. Esetleg több is.

Az, hogy egy új szóról a hallgatónak milyen más magyarul már ismert szótárs jut eszébe, megtervezhetetlen. A képzettársítás folyamata mindenkiben más. Tervezni tehát úgy kell, hogy a szép és jó szöveg szavainak „érzelmi megrostálását” rábizzuk a tanulókra. Megmarad a szócsoporthól annyi, amennyi neki éppen „megfelelt”. A szavak egy része bekerül a hallgatói tudat receptív tárába, egy kisebb részét a jövőben már használgatni fogja. Használja, javítjuk, újra használja, aktív tudásának része lesz.

Fontosak tehát az élményt nyújtó szövegdarabok. Ilyenek lehetnek az érdekes, magas hírértékű történetek, a szép leírások, vagy a jó versek. Ha a versre még ének is épül, vagy a dalhoz vers kapcsolódik, több legyet ütöttünk egy csapásra. A jó szívvel elénekelt dal bevési a tanulóba a helyes hangsúlyviszonyokat, jó szünnettartásra neveli, hozzásimulhat nyelvünk ritmusához. Az ének így ismét kettős célt szolgál: esztétikai örömet szerez, de egyben erősíti a prozódia oktatását.

Maga az ének nélküli beszéd is tele van a mondatok dallamaival. A beszéd nyers muzsikájának aktív ismerete a jó intonálás. Ezek a dallamok azonban nem gyönyörködtető célzatúak, hanem informatív típusúak. Zeneileg nehezebbek, hiszen negyedhangok is szerepelnek bennük, és nem a zenemű logikája fűzi őket egybe. Ha a tanuló a jól megválogatott dalok, népdalok tananyagán keresztül jut el a beszédképességhez, érzelmileg is gyökeret ver benne az a közös prozódiai alapanyag, amely egyszerre tartozéka az énekelt és a csak-elmondott szövegnek.

Az ének azonban ugyanolyan szöveg, mint bármi más. Hangzó struktúráján kívül mondat szerkezetek és szókincs is van benne.

Hadd lássa meg császár felsége:
Mi terem a magyar szívében!

A fenti két sorból megtanulható a felszólító módhasználat egyik mondat szerkezete, másrészt egy enyhén stilizált függő kérdés is megpillantható benne. A dallamemlék a szintaktikai struktúra jegyeit mintegy „megtámasztja” a

tanulói emlékezetben. Minden újabb szituációban, amikor a kifejezés eszköze ugyanez a szintaktikai jegycsoport, könnyen felidézhető.

Igen ám, mondhatná valaki: de a mindennapi beszéd nagyon más, mint a nemes pátoossal megírt énekszöveg! Miért tanítsuk a különöst, ha még nem mutattuk meg az általánost?

Tapasztalatokról szólhatunk. Az énekelt mondat mindennapi közléssé történő átalakítása, transzformációja lényegesen kisebb nehézséget jelent, mint az élmény nélküli szövegek nyelvhasználati célra szolgáló „megtanítása”. Ritkán használt szavak a passzív szókincset gyarapítják, beszédvezérlés céljára csak az a pár lexikai egység szolgál, amely helyt áll az énekben is, a mindennapi társalgásban is.

4. A szöveg szerepei. Ha népdalokat vagy más énekeket tanítunk, megjavíthatjuk a kiejtést. A jellegzetes szintaktikai szerkezetek bevésése motivált légkörben, esztétikai hangulatban történik. Az ének szókincséből mindig akad egy-kettő, mely az aktív, a többi a passzív szókincset növeli. Maga a népdal nemcsak a magyar nyelv egy adott szövegegysége, ugyanakkor műveltségünk gyöngyszeme is. Íme, az ilyen szöveg a nyelvelsajátítás irányításán kívül még a magyar kultúra megismertetésének is egy-egy apró fogása.

Az énekszóval tanuló külföldi bensőségebb kapcsolatba kerül a magyar nyelvvel, mint az, aki éppen csak szöveget olvas, gyakorol, társalog. Az ének nemcsak a megszületendő nyelvtudást építgeti és csiszolja, hanem javítja a tanulói beállítódást is. Elhárítja a régen ismert tanulási akadályokat: az unalmat, a figyelmetlenséget, a közömbösséget. A tanulás lelki egészségének záloga is.

A bemutatott alakuló módszer a nyelvi szövegek több szerepet vállaló tulajdonságára épül.

Fülei-Szántó Endre

Berze Nagy János, a nyelvjáráskutató*

(1879—1946)

*„Az élő beszédben a nyelv ősi
törvényeit a tájnyelv tartja fenn.”*
(Baranyai magyar néphagyományok.
Bevezetés, XXIII.)

1. Berze Nagy János születésének centenáriumán (de nemcsak az alkalom ürügyén) — tudományos munkásságának folklorisztikai értékei mellett — illő megemlékeznünk annak dialektológiai jelentőségéről is. Ez az utóbbi vizsgáldódás ugyanis a posztumusz műveknek és a hagyatéki kiadatlan darabjainak a megjelentetése, magyarázata közben eddig elmaradt. Egy rövid, időhöz kötött bemutatás keretében természetesen mi sem vállalkozhatunk most a teljességre, csupán a figyelmet szeretnénk ráirányítani a kutató egyugyanazon tevékenységének két, nagyon is összetartozó, egymást kiegészítő oldalára.

Berze Nagy Jánosnak a magyar néprajztudomány (ezen belül is a folklór) történetében játszott szerepét a kiadott művek és az eddigi publikációk (különösképpen Banó István és Dömötör Sándor kutatásai, ifjabb Berze Nagy János erőfeszítései, valamint Baranya megye áldozatvállalása révén) már eléggé ismerjük, a magyar dialektológia azonban adós maradt a méltatással. Berze Nagy nyelvjáráskutató tevékenységét Szűcs József A népnyelvi kutatás története (Bp., 1936.) című munkájában például meg sem említi, mindössze Horger Antal tartja számon a magyar nyelvjárássokról írt összefoglalójának szakirodalmi jegyzékében (vö. A magyarság néprajza 3: 472).

A nyelvjáráskutató Berze Nagy Jánosról az első valamirevaló méltatást Nagy József adja (Nyr. 34: 163—4) A Heves megyei nyelvjárás recenziójában, majd jóval később — a Baranyai magyar néphagyományok megjelenésekor — a néprajzos Szendrey Zsigmond ezeket írja: „Külön kell kiemelnünk tájnyelvi fejezeteit: egész sereg jellemzően baranyai hang- és szótani sajátosságra mutat rá; s egész sorozat olyan tájszót közöl, amelyek az eddigi gyűjtésekben ismeretlenek, szövegközlése pedig a népi mondattannak becses példatára. Berze Nagy János nemcsak kiváló folklorista, hanem kiváló nyelvész is, s ez a kettősség adja meg gyűjtésének igazi értékét” (Ethnographia 52: 74—5).

2. Banó István egyik szerkesztői bevezetőjében (Berze Nagy János: Magyar népmesetípusok I—II. Pécs, 1957. 7—8) utal arra, hogy Berzét elsősorban is a Heves megyei Besenyőtelek, a gyermekkori, falusi környezet serkentette a népköltészeti alkotások megismerésére, megbecsülésére és megmentésére. Már mint gyöngyösi gimnazista hozzáfekedett a néphagyományok gyűjtéséhez. Ezt a munkát egész Heves, sőt Borsod és Szolnok megyében is folytatta, de valamennyi későbbi állomáshelye egyben népköltészeti gyűjtő és feldolgozó tevékenységének a színhelye is volt. A nyelvjáráskutató Berze Nagy János életében tehát meghatározó tényező a gyermekkor, a pályakezdés, ezen belül is főként a szülőföld, Besenyőtelek és Gyöngyös, majd a pálya utolsó állomása, Baranya megye és Pécs. Közben rendkívüli jelentősége van budapesti egyetemi tanulmányainak, tudomá-

* A Berze Nagy János centenáriumi emlékülésen elhangzott előadás (Pécs, 1979. okt. 17.).

H. Berge van Kanten

A gyerekek mög a kis kányák.

„Egyregein gyerekek nagyon szeretle a fákat
másván. Éccörög nagyon magas fára mászolt, a-
lun kányafészeket szökött ki. A kis kányákat a bögyi-
be rakta, de az ümög-gyétjó a gatyába kötö. A kis
kányák a bögyöt bögyibe kiertek röpködni, a gyere-
ket is magukká vitték. Ahogy röpköt, a falubeliék
sarkánnaak nérték, orot hajabáták:

– Távorx, sarkány, távorx!

A gyerekek oromú értötte a szót. Ugy értötte:

– Tágtérod a gatyádat, tágtérod!

Mög is tágtérotta, de a kis kányák a bö-
gyébül mind kőrpüték. ~~Ö mög lökött~~ U mög
léesött.

(Hosszúhátú, 1934. nyelvtan Elm.: Kis
Péter, 33 éves, földműves. Irta olvas. Boros Nagy Péter.)

nyos felkészülésének. Elég csak annyit mondanunk, hogy az egyetemen a kiváló folklorista, Katona Lajos a mestere.

Sokáig nem tudja, hogy költőként vagy tudósként induljon-e pályáján. Akkor még számtalan verset is ír, amelyek egy része Tiszamentről (Bp., 1902.) címmel meg is jelenik. Hangvétel szempontjából a népi-nemzeti költészet kései követőjének tekinthetjük, akinek egyszerű, népi ritmikát hordozó formai megoldásai főként Petőfi és Arany, valamint a népköltészetnek a néphagyománygyűjtőre tett hatását mutatják.

Álljon itt példaképpen a családi hagyatékból Berze Nagy egyik költeménye, amelyet még VIII.-os gimnazista korában írt:

Ifjú szívvel

Bércek felett, a magasban
Mint ifjú sas, száll a lelkem,
Dacol a vésszel, viharral
S nem fárad a küzdelemben.

Száll a légben büszkén, híven,
Mit neki a vad fergeteg,
Meghátrálnak ő előtte
Erőszakos, hideg szelek.

Az ő célja, hogy a napot
Bár sokára —, de elérje,
Addig küzd, míg vagy eléri,
Vagy ha kell, hát meghal érte.

Első publikációja, egy tréfás mese 1900-ban jelent meg (Nyr. 29: 538), majd néhány néphagyomány közlése után tájászomagyarázatokat ad a Magyar Nyelvőr 1904-es évfolyamában (33: 583, 584, 587). Néprajzi monográfiája (A Heves megyei nyelvjárás. NyF. XVI) 1905-ben látott napvilágot. Ez volt egyben a doktori értekezése is. A tanulmány annak a gyűjtésnek az eredménye, amelyet Berze Nagy, akkor még Nagy János néven az MTA Nyelvtudományi Bizottságának és a Kisfaludy Társaságnak a megbízásából 1903-ban Heves—Jász—Nagykun—Szolnok és Borsod megyékben folytatott. Szeder Fábian A palócok (Tud. Gyűjt. 6: 26—46) és Bartha József A palóc nyelvjárás (Nyr. 21 és 22) című közleménye után Berze Nagy Jánosnak köszönhetjük az itteni tájnyelv első megbízható felvázolását, rendszerezését. Az igaz, hogy Balassa József téves állítását teszi magáévá A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése (Bp., 1891. 75) alapján a nyelvjáróterület felosztására, elnevezésére, holott tény, hogy a nyugati részen még elevenen él az *á* és az *ā* hang, kelet felé haladva pedig a köznyelvhez igazodik; vagy a keleti részen még megvan az *-i*, *-ji* 3. sz. birtokos személyrag, a *-nott*, *-nól*, *-nyi* határozórag, viszont nyugatabbra már nem találjuk. Egy újabb keletű felosztás szerint, éppen a nyelvjárási eltérésekre alapozva (vö. Fülöp Lajos: Incognuentia-jelenségek a mátraalji palóc nyelvjárásban. Gyöngyös, 1959. 4—5), talán helyénvalóbb a megye déli területét Gyöngyös és környékének nyelvjárására, valamint Tiszán inneni nyelvjárásra tagolni (köztük is nagyjából a Tarna vonja meg a viszonylagos határt). Ettől függetlenül: a hang- és alaktani, a jelentés- és mondattani rendszerezés, a 970 tájászó, szólás, közmondás és egyéb néphagyomány közlése szinte máig is egyedülálló ezen a nyelvjáróterületen. Berze Nagy János egyébként tájzavakat (I. megjegyzését i. m. 45) Szinnyi Magyar Tájzótárának pótkötete számára is gyűjtött ebben az időben.

A Heves megyei nyelvjárást mint elméleti nyelvtudományi munkát a Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből című kiadvány követi, amely a MNGy. IX.

köteteként, 1907-ben jelent meg. Berze Nagy szándéka, hogy a nyelvjárást ismertető tanulmánya után a meseszövegek — mégpedig változtatás nélkül, fonetikus lejegyzéssel — az illusztrációt szolgálják, nagyon is előremutató. Ugyancsak itt kell megemlítenünk a Népköltési Gyűjtemény a Palócságból és a Tiszamentről című, 41 balladát, illetve dalt tartalmazó gyűjtését, melyet hasonló célzattal az Ethnographiában szándékozott közzélni (töredékét közölte is), de az csak 1967-ben, posztumusz kiadványként jelenhetett meg (szerk. Banó István. PBMN. Kiadványok I., Pécs).

Berze Nagy János élete főművén, a Magyar népmesetípusokon 1908-tól 1944-ig, tehát összesen 36 évig dolgozott. Közben — sok egyéb munkája mellett — olyan nyelv-tudományi tárgyú írásokat is megjelentet, mint például A magyar nyelv hangjai és a kinaesthesia (Néptanítók Lapja XII. évf. 49: 7–8), amelyben a kiveszűben levő *ly*-jel jelölt hangunk megmentésére a kinaestetikus (vagyis fonomimikus) módszert javasolja. Persze ő nemcsak az *ly*-es írásmódnak a megőrzésére, hanem egyúttal az általa jelölt hangnak az elterjesztésére is gondolt.

Említsük még meg a Magyar szólásaink és a folklóre I–II. (Ethnographia 40: 153–161. és 43: 97–141. Különnyomat: Bp., 1932. 48. lap) című tanulmányát is. Ebben 16 szólás magyarázatát adja, mégpedig a jelentéseknek népi epikai hagyományokkal való egybevetése alapján. Több szólás jelentésének az ilyen összehasonlításával állapítja meg, hogy azok keletről hozott ősi hagyomány maradáik.

Ami a Baranyai magyar néphagyományokat illeti (kiadta Baranya vármegye Közönsége, Pécs, 1940. I–III. Bibliográfiai adatokat és recenziókat l. Berze Nagy János: Égigérő fa. 2. kiad., 330., szerk.: Dömötör Sándor), a gyűjtést 1933 őszén indította el Berze Nagy, mégpedig társadalmi alapon, elsősorban is a megye tanítóságának a bekapcsolásával. (Műve előszavában összesen 50 gyűjtőt említ. (Munkafüzetének ezt a címet adta: Tájékoztató Baranya vármegye magyar népe szájhagyományainak és szokásainak gyűjtéséhez. Az útmutatót azután 3 körlevél is követte, melyekben szakmai tanácsokat adott (az adatközölők személyének rögzítésére, hangtani pontosságra a lejegyzésben, a költői természetű néphagyományok összegyűjtésének sürgősségére stb.), valamint a gyűjtés folyamatosságát, tervszerűségét kívánta biztosítani. Gyakorta kiszállt maga is a helyszínre. A kész mű bevezetőjében (VIII–IX.) így ír: „Olyan gyűjtemény képe lebegett előttem, amely a felkutatott terület szellemi néprajzi hagyományainak lehetőleg sokoldalú, valódi képét adja. Ezért... terjesztettem ki a kutatást a szorosan vett költői természetű hagyományokon kívül a szókincsre, szólásmódokra, a néphitre és szokásokra is. Emellett... az egyes szövegek és dallamok értékes változatait is lejegyeztem, továbbá az énekelve előadott hagyományt dallamával együtt írtam le...”

A hivatalos körlevelek mellett egyre több magánlevelet is küldött. Különösképpen egyik legtevékenyebb munkatársának, Schneider Lajos mohácsi igazgató-tanítónak (vö. Egy néprajztudós műhelyéből. Berze Nagy János levélhagyatéka. Szerk. Banó István és Fülöp Lajos. Pécs, 1977. 97–100, 102–3 stb.), aki elsősorban a népdalgyűjtés és a lejegyzés terén segítette munkáját.

A gyűjtés Baranya megye 69 községének a területén (Berze Nagy maga 36 községben gyűjtött) 6 évig folyt, s a kiadvány 1940 végén jelenhetett meg. Az 1842 lapos gyűjtemény összesen 4554 adatot tartalmaz; ebből csak a III. kötetben mintegy 1350 tájszót, 130 szólást és közmondást, sok-sok állatnevet és hívszót, földrajzi nevet és más tájnyelvi emléket találunk.

A mű jelentőségéről Dömötör Sándor „A Baranyai Kalevala” jubileumára című tanulmányában (i. m. 156) ezeket írja: „Tanulsága ma is felmérhetetlen számunkra, bár sokan emeltek különféle kifogásokat ellene. A megjelenése óta eltelt 25 esztendő alatt a magyar néprajzi szakirodalom egyik legtöbbet idézett és használt forrásműve lett.”

3. A felsorolt munkákon kívül hivatkozhatunk még Berze Nagy János levélhagyatékára is (l. előbb), amelynek tanúsága szerint gyűjtőtársakkal, adatközlőkkel, folkloristákkal és nyelvészekkel (például Kádár Gézával, Tabi Andrással, Beke Ödönnel stb.) tartott kapcsolatot, azonban zárásképpen szólunk inkább a mulandóból is maradandót alkotó tudósról.

Ismeretes, hogy — a népköltészeti termékek közlése terén — a Kisfaludy Társaság az úgynevezett esztétikai irányzatot követte (l. Vargha Gyula és Sebestyén Gyula álláspontját); ezzel szemben Berze Nagy János inkább a pontos, megmásíthatlan lejegyzésnek a híve („ahogyan az a nép fiának a száján él”), még akkor is, ha emiatt a kiadó gyakran megrostálja az anyagot. Gyűjtéseiben mindig feltünteti az adatközlők nevét, életkorát, foglalkozását, bár ezeket meg a szerkesztők hagyják el rendszeresen.

Mutatványként egy olyan gyűjtését közöljük itt, amely eddig még nem jelent meg nyomtatásban:

A gyerekek mög a kis kányák

Égy szegén gyerekek nagyon szerette a fákat mászni. Éccör égy nagyon magas fára mászott, ahun kányafészket szödött ki. A kis kányákat a bögyibe rakta, de az ümög-gyét jó a gatyába kötötte. A kis kányák a bögyibe ékeztek röpködni, a gyereket is magikká vitték. Ahogy röpköd, a falubeliek sárkánynak nézték, oszt kajabátuk:

— Távozz, sárkány, távozz!

A gyerekek rosszú értötte a szót. Úgy értötte:

— Tágécsd a gatyádat, tágécsd!

Mög is tágéltotta, de a kis kányák a bögyéből mind éröppötek. Ű mög leesöött.

(Hosszúhetény, 1934. szeptember. Elm.: Kiss János, 33 éves, földműves. Ír és olvas. Berze Nagy János gy.)

Berze Nagy nem tekint egységesnek egy-egy nyelvjárásterületet; jól látja, hogy a tájnyelvi jelenségek szivárványszerűen folynak egymásba, vagyis mint írja: „A baranyai magyar tájbeszédet az Ormánság néhány községében a diftongizálás, másutt az ő-zés és az é-zés bizonyos keveréke jellemzi...” (Bevezetés, XXIII).

Már szekszárdi éveit alatt foglalkozik az ifjúsági gyűjtőszövetség gondolatával, azonban a terv csak Pécsett válhat valósággá — a Baranyai magyar néphagyományok gyűjtésekor. Ez a gyakorlat azért is említésre méltó, mert napjaink számára is példát mutatott az ifjúsági néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatok meghirdetésére, valamint az olyan nagyszabású vállalkozásokra, mint például megyeink földrajzi neveinek az összegyűjtése.

A magyar néphagyományok mellett megbecsülte a szomszéd népek és a hazai nemzetiségek népköltészetét, ugyanakkor fontosnak tartotta annak megismerését és gyűjtését is (l. a kiadott levélhagyaték idevonatkozó írásait).

Berze Nagy János munkáját számos körülmény akadályozta: elsősorban is a kutatóközponttól, a kutatótársaktól és a jól felszerelt könyvtáraktól való távolság. Ennek ellenére: dialektológiai törekvéseinek, eredményeinek talán az itteni felvázolásából is kitűnhetett, hogy helye nemcsak a magyar folklór, hanem a népnyelv kutatásának a történetében is vitathatatlan.

Fülöp Lajos

Adalékok az *i*-zéshez Hajdúhadhárról

I. Az *i*-zés összegyűjtését már régóta szorgalmazzák nyelvészeink. Örvendetes, hogy az utóbbi időben több tanulmány jelent meg e jelenségről, ezért az *i*-zéssel kapcsolatban felmerülő kérdések egy részére ma már kielégítő választ adhatunk. A végső szót természetesen csak a teljes anyag birtokában mondhatjuk majd ki (vö. Sulán: MNyj. 1: 6).

Az eddig megjelent tanulmányok alapján nagyon nehéz annak eldöntése, melyik terület *i*-zése az erősebb, mivel a teljes *i*-zésre csak Martosról, Kisújszállásról és Mihályiból állnak rendelkezésünkre az adatok (1. Sulán Béla: Szempontok az *i*-zés vizsgálatához. MNyj. 1: 3–33; Szathmári István: Az *i* hang állapota Kisújszállás nyelvújrásában. Pais-empl. 472–9; Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi *i*-zése. Nyr. 90: 76–81). Ennek az okát abban kell keresnünk, hogy régebbi nyelvészeti irodalmunkban az *i*-zést úgy értelmezték, mint a XVI. század előtti *é*-k esetében bekövetkezett *é* > *i* zártabbá válást (vö. Fűr: Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvújrásokban. Szeged, 1930. 3–5; Horger: MNyj. 1934. 54–5; Laziczus: MNyj. 1936. 27; Szabó: Az *i*-zés esetei a békési nép nyelvében. MNny. 3: 275). Ennek következtében kirekesztették az *i*-zés vizsgálatából mind a köz- és irodalmi nyelvvel megegyező *i*-zést, mind pedig az *i*-zés egyéb eseteit. Papp László a hosszúpályi népnyelv *i*-zését vizsgálva kimutatta, hogy az *i*-zés több tendencia harcából keletkezett nyelvújrási jelenség (vö. Papp: MNny. 5: 23–39). Papp foglalta össze az *i*-zés irodalmát is Nyelvújrástörténet és nyelvi statisztika (Bp., 1963.) című munkájában. Azóta tudtommal a következő, *i*-zéssel foglalkozó tanulmányok jelentek meg: Márton Gyula: Az *i*-zés állapota a Fekete-Körös völgyében. MNyj. 10: 77–83; Kiss Jenő: Az *i*-zés esetei a rábaközi Mihályiban. Nyr. 90: 76–81; Márton Gyula: Adatok a zárt *i*-zés állapotához Csík és Gyergyó nyelvújrásában. MNyj. 15: 41–50; Zilahi Lajos: A zárt *i*-zés esetei Püspökladány nyelvújrásában. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok. I. Bp., 1970.

II. A Tiszántúlról vannak már adataink a békési, a hosszúpályi, a kisújszállási és a püspökladányi *i*-zésre vonatkozóan. Dolgozatommal szintén a Tiszántúl *i*-zéséhez szeretnék adalékot szolgáltatni Hajdúhadhárról.

Hajdúhadház földrajzilag a Nyírség déli részén fekszik, közigazgatásilag pedig Hajdú-Bihar megye debreceni járásába tartozik. Területe 9 875 hektár, lakóinak száma az 1970-i népszámlálás adatai szerint 13 626 fő. A község lakossága évszázadokon keresztül állattenyésztésből és földművelésből élt. Az 1910-i statisztikai adatok tanúsága szerint a lakosság 94%-a még földműveléssel foglalkozik! Napjainkban viszont az aktív keresők több mint 42%-a a községen kívül vállal munkát. Elsősorban a közeli városok (Debrecen, Hajdúböszörmény), illetve Téglás ipari üzeimeiben dolgoznak a hadháziak. Debrecen 15 km-re fekszik a községtől, ezért erősen hat nyelvére a debreceni regionális köznyelv. Természetesen a már ismert egyéb tényezők is elősegítik a hadházi nyelvújrás bomlását, szintelenedését (1. Imre: ÁltNyT. 8: 85–104).

A hajdú-bihari nyelvújrástípus egyik legjellemzőbb sajátága az *i*-zés (vö. Imre: MMNyjR. 361), melyről tudjuk, hogy azokon a területeken, ahol erősen ható tendencia volt, még ma is tartja magát, s ezért egy leíró tanulmány még hű képet adhat a nyelvújrás fő tendenciájáról (vö. Imre: Nyr. 86: 321–6).

Hajdúhadház nyelvéről több szó-, illetve szövegközlés jelent meg a Magyar Nyelvőrben és az Ethnographiában (1. Nyr. 9: 237; 10: 525; 19: 143; 21: 45–6; 21: 286; Ethn. 9: 23; 73: 404–29). E közléseket átnéztem ugyan, de az *i*-zés szempontjából nem tudtam hasznosítani az adatokat. Maday Gyula hadházi születésű költő, budapesti főgimnáziumi tanár 1907-ben tanulmányt írt „A hajdúk beszédé”-ről (NyF. 56). A tanulmány címe alapján úgy vélnénk, hogy Maday a hajdúsági nyelvújrást jellemzi, Deme Lászlót követve azonban Maday adatait Hajdúhadhárról származóknak tekintem (1. NyjKérd. 168), s a

megfelelő általam gyűjtött morféma mellett *M*-mel jelzem, ha Maday munkájában hasonló adatot találtam. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatólapjairól kicéduláztam a két legközelebbi, azaz a debreceni (P-19) és a téglási (P-12) kutatópontról származó *í-ző*, valamint *é-ző* anyagot, s az egyezést *D*-vel, illetve *T*-vel jelzem a megfelelő morféma mellett.

A kérdőíves anyaggyűjtést 1976 nyarán kezdtem, s a teljes *í-zés* szempontjait figyelembe véve teljességre törekedtem. Ezt az anyagot alátámasztottam magnetofonos felvételekkel, valamint passzív megfigyelésből származó adatokkal. Közlésemben nem választom szét a különböző módszerekkel gyűjtött anyagot, továbbá helyszűke miatt nem közlök példamondatokat, s a ragozott és továbbképzett alakok közül csak a fontosabbakat tüntetem fel, a szavak jelentését pedig csupán abban az esetben adom meg, ha egyébként a szó félreérthető lenne. Többen felhívták a figyelmet a szembenállásonkénti csoportosításban rejlő buktatókra (vö. Benkő Loránd: I. OK. 7: 500–7; Szathmári i. m. 477; Szabó Géza: Szempontok az *é-zés* vizsgálatához. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok. 5: 34; Imre: MMNyjR. 41–3.), ennek ellenére az *í-zés* vizsgálatában eddig ez a módszer bizonyult a legcélszerűbbnek. Ezért tehát szembenállásonként külön csoportba kerülnek a hangsúlyos és a hangsúlytalan helyzetben, a szuffixumok előtt és a szuffixumokban *í-ző* alakok. Az egyes *í-ző* csoportok után felsorolom az ellenpéldákat is, majd pedig közlöm a köz- és irodalmi nyelvvel megegyező *í-ző* alakokat.

Az *í-zés*nek három szembenállása lehetséges: a köz- és irodalmi nyelvi *é*-vel szemben = zárt *í-zés*, *ü*-vel szemben = illabiális *í-zés*, az *i*-vel szemben = hosszú *í-zés*. A köz- és irodalmi nyelvi *í*-khez viszonyítva nyelvjárásunkban az *í*-k döntő többsége a zárt *í-zés*ből adódik, de ezek esetében tapasztalható a legnagyobb ingadozás, ezért a zárt *í-zés*en belül az *é : í* megfelelésen kívül elkülöníttem az *é : í ~ i*, valamint az *é : í ~ é* megfelelést is, továbbá az *í-ző* alakokat is feltüntettem. (A többszörös szembenállásra lásd: Deme: NytudÉrt. 3: 146, Sulán, MNny. 5: 20; Végh, MNny. 1: 24).

A példák után álló rövidítések:

M = Maday: A hajdúk beszéde; *D* = Debrecen; *T* = Téglás.

* = a morféma más alakváltozatban, illetve az ellenpéldák között is szerepel.

~ = a két alak egyenlő arányban fordul elő.

III. A zárt *í-zés* esetei

A) Hangsúlyos helyzetben *é : í* megfelelés: *bika* (M., D., T.) (*varaggyozsbika*); *bike** (M.) (*bikessig*, *bikülenkedik* ~ *bikülegkedik*); *bikóu* ~ *bikjóu* (*megbikjóu*); *bír** (*bírez*); *cúl** (M.) (*cítala*); *csíp* (D., T.) (*csíphadaróu*, *csípló^ugép*, *csípel*); *díből*; *didélget* (*didélgetés*); *díl* (*delet*) *dílután*, *dílutános*; *fík** (*fíktelen*, *kötő^ufík*); *fíl* (M., D., T.) (*fíló^us*, *fíltikeny*), *finy** (M.) (*finyess*, *finylik*); *fíreg* (*fírges*); *fírfi** (M.) (*fírhe' megy*); *fiszek* (M.) (*fiszkel*); *gyíkiny* ~ *gyíki*; *híbe-hóba*; *íbred* (*íbredis*, *íberisig*); *ides** (M., D., T.) (*idessig*); *íg* (M.) (*igó^u*); *ífél* (M.), *iccaka* (*iccakás*); *ík* (D., T.) (*ikél*, *iktelen*); *ül* (*üdegél*, *ület*, *ülesztő* [D., T.] *ülömes*); *ület* 'gabona'; *ímejeg* (*íméjgts*, *íméjgő^us*); *ínek* (M.) (*ínekél*, *ínekes*); *íp* (*ipsig*); *ípít* (D., T.) (*ípítkezés*); *ír* 1. 'vhova, vmit elér 2. 'hozáér 3. 'értéke van' (*ráír*, *írkezik*, *hozzáír*, *írtik*,* *írtíkes*); *írik* (*trett*, *íretlen*); *írte*, *üél*, (*üélhördő*, *ülen*, *ület*); *ivó^udik*; *kik* (M.) (*kiküő^u*, *kiklik*, *kikül*); *kímíny* (*kímínseprő^u* ~ *kímínseprő^u* ~ *kímíkoiró^u*); *kinye-kedve* (*kínyes*, *kítelen*, *kínyesztet*); *kínszerít*; *kíp** 'Bild'; *kíp* 'Gesicht' (M.); (*kípes*, *kíptelen*); *kír* (M.) (*kíró^u*, *kíreget*); *kíreg* (*kírges*); *kíró^uzik* ~ *kíró^uddzik* (D., T.); *kisik* (*kiső^u*, *kiső^ubbi*, *kisedelmes*); *kisz* (D., T.) (*kiszpíz*, *kiszút*, *kiszúl*); *kisztet*; *küélkedik* (*küélkedve*); *kíve* (D., T.) (*kívekötő^u*); *líhóu* 'hordóra való tölcser'; *lík* (D., T.) (*líkél*); *lílek*; *líp* 'Milz', 'Wabe', 'Rosse'; *lípes miz*; *líp* (*lípked*, *lípcső^u*); *mícses*, *mígy* (D., T.) *mícc*; *míhes*, *míj* (M.) (*míjtít*); *mínes*; *mínkú*; *mír* (M.) (*míricské^u*, *míreget*, *mírce*); *míreg* (*mírges*); *míszáros*; *mítej*; *míz* (*mízes*, *ákácmíz*); *nígy* (M., D., T.) (*níty-szegletes*, *nítyszögöl*); *níma*; *nímé^uk* ~ *nímejjik*; *níma* (*megnímúl*); *nímet* (M.) (*Nímeti*);

*níp** (M.) (*nípsig*); *níz* (D., T.) (*nízó^u*); *píz** (M., D., T.) (*kiszpíz, lepipíz*); *rig* (M.) (*rigen rigi*); *rim* (*rimút, rimúl*); *rípa* (D., T.) (*sárgarípa, cukkorípa*); *ris* (*risz van*); *risz* (M.) (*riszes*); *riszeg* (*riszeges*); *ríteg* (*ríteges*); *rítes*; <(siméj)> 'a szekér felhágója'; *szídlú* (*szídeleg, szídlú*); *szígyen* (*szígyentelen ~ szígyetelen, szígyell*); *szikfű*; *szíl* (*szíless, szílesség, szíltibe*); *szíled*; *szína* (M. D. T.) *szíp* (M., D., T.) (*szípt, szíptúl*); *szívanó^u* (M., D., T.); *tíbláb* (*tíblábdól*); *tíbdő* (*tíbdőda, tíbojodik*); *tíged* (M.); *tíkozól* (*tíkozló^u*); *típ* (*tíbdes, típeget*); *tíszta* (*tísztaleves*); *títet*; *títova* (*títovázik*); *tíves* (*tíveszt, tívedis*); *vid* (M.) (*videkezik*); *víg* 1. 'Webe' 2. 'Ende' (*víge, vígre, vígig, szegrül-vígrül*); *vika* (M.) (*vikás*); *vikony ~ víkg* (M.) (*vikondongájú ~ víkgdongájú*); *vll* (*vilekedik*); *vilellen* (*vilellenül, viletleniség-ből*); *vín* (M.) (*vinúl, vlnít*); *vír** (M., D., T.); *vircse*; *vís* (*visó^u* (D., T.)); *vít* (*vítek, vítkezik*).

é : i ~ i megfelelés: *ides ~ idesanyám; ippet ~ ippet; gimberedik ~ gimberedik; nihány ~ nyihány; pintek ~ pintek* (D., T.);

é : í ~ í megfelelés: *bikekó^ucsön ~ békkekó^ucsön; bír—munkabír ~ munkabér; tejjesútmímbír ~ tejjesútmémber; cül—cílöz ~ cölöz, cüllalan ~ cüllalan; írtikél ~ értékél, leírtikélis ~ leértékélis; nípnevelő^u ~ népnevelő^u; alkatrész ~ alkatrész; tigy ~ tégy; (magos) virnyomás ~ vérnyomás.*

Ellenpéldák, *é : é ~ é* megfelelés: *béjeg, Béke Téjesz; bé^l; bé^lis; cé^lcó^u; cé^ldula; cé^lkla* (D., T.); *cérna; dédonoka ~ dédunoka; dé^l; délceg; dé^r* (D., T.); *ég, ézengés; éhes; éⁿ, engem; érem; é^rez; é^rdem; é^rint; é^rt; é^s; é^szak; é^szevesz; é^lvágy; Éva; fé^lk, fé^lkez, fé^lkezó^u; fé^li* (D., T.); *fé^le, fényké^p; fé^r; fé^rc, fé^rcel; fé^rj; gé^m; gé^p; gé^pel; gé^lge* (D., T.); *gé^lva; gyé^mánt; gyé^r; hégja; hégisz; hég^t* (D., T.) *hég^tfű* (D., T.); *jég^l* (D., T.); *jég^rce* (D., T.) *Jé^lzus; ké^lk; kéⁿe; ké^rd; ké^rte; kés* (D., T.); *kég^t* (D., T.) *kég^z, kézelő^u* (D., T.); *kréta; lé^l; lé^c* (D., T.); *lé^lgy* (főnév, ige) (D., T.); *léneg; létezik; lé^ltra; mé^lg; mé^ló^u; mérnök; né^l/ront; né^l; né^lni* (D., T.); *nyég^l* (főnév, ige); (D., T.); *pé^lda; pénsztáros, pé^lisó^u; pé^lva; pé^lécé^l; plébános; plé^ld; plé^l; prédál; prédikál; pré^lsel; pré^lzli; sénk; sétá; sérv; szék* (D., T.); *székⁿ* (D., T.); *tég^la* (D., T.); *Tég^lás; tél; téⁿgeri; téⁿleg; (tég^lgy* (D., T.), *téggyepel* (., T.); *tér, térít; té^lekedik; tré^la; tré^lfálgat; vég^l; vé^r* (ige); *vés* (főnév, ige); *vé^le, vé^lzna.*

B) Alapszóban hangsúlytalan helyzetben *é : i* megfelelés: *acil* (*acilos*); *ágyik* (M.) (*ágyikkó^ló^u*); *alúl*; *árnyik*; *babírlével*; *bámíszkodik*; *beszil* (M., D., T.) (*beszilget, beszides*); *Böszörmény*; *bugyborik* (*bugyborikól*); *csenevész*; *derik* (D., T.) (*derekabb*); *dicsír* (*dicsíret*); *dörbítől*; (*dörbizolás*); *ebid** (D., T.) (*ebidél*); *ediny*; *egíssz* (M.) (*egíssig* (D., T.), *egíssikláz*); *elíg*; *emísz* (*emíszis*); *enyiszik*; *emlik* (*emlikezik, emlikezet, emlikestet*); *eszmil* (*eszmület*); *fehír* (*Fehír, Fehírvári út, Fehírtó^u*); *fehírj*; *förtíj* (*förtíjos*); *fösvín* ~ *fösví* (D., T.); *fúrisz* (M., D., T.) (*fúriszél*); *gácsír*, *gírizd*, *gyömbír*; *hégisz*; *húsvít* (M.); *igír* (*ígíret; ítl*, ítlét*); *ízik* (M.) (*csutkaízik*); *já^lveszikél*; *játik* (*játíkszer*); *kemín*; *kenyír*; *kímíl* (*kímület, kímületes*); *kímín*; *kisir* (*kisíret, kisíró^u*); *kolompír*; *kondír*; *kovártíj*; *kökín* (D., T.); *kukorikól*; *lepín*; *mezútláb*; *mondír*; *mellín* (D., T.); *nóstín*; *nóvir*; *ösvín*; *páncíl*; *penisz*; *pocsik* (*pocsikól*); *pörtika*; *remíl*; *rostíj*; *setít* (*setítedik*); *serín* ~ *serít**; *sörtín*; *szándík* (*szándíkozik*); *szegín* (D., T.); *szerín*; (*szomazid* (D., T.); *tájítik*; *tájítik* (*tájítgzik*); *tányír* (M., D., T.) (*míjtányír*); *temírdek*; *tenyisz* (*tenyísz*); *tessikél*, *tessik-lássik*; *topörzikól*; *tó^ucsír*; *tó^lkíl** (*tó^lkíletes*); *törtínik** (*törtínet*); *túrtínt*; *túrtíntól*; *vendíg* (*vendígló^u*); *verítik*; *veszír* (*veszíjes*); *vó^llegín* ~ *vó^llegí* (D., T.); *zsombík*.

é : i ~ i megfelelés: *borbíj ~ borbi, fé^lmarik ~ fé^lmarik* (M.) (*összemarik ~ összemarik*); *görín* ~ *göringy* (D., T.); *ítíl ~ itill*; *legín* ~ *legínkedik* (D., T.) *serín ~ serínkedik*; *tó^lkíl ~ tóküll*; *vó^lfíj ~ vó^lfi* (D., T.).

é : í ~ é megfelelés: *betű ~ betűt, betűtkönyv; ebtűjegy ~ ebűdjegy; eríjes ~ erűjes; hőmírsíklet ~ hőműrsűklet; kastíj ~ kastűj; kedíj ~ kedűjes, víkkedűjű; mellíkes ~ mellűkes; növíny ~ nöűny, növíntermesztű ~ nöűntermesztű; szemírem ~ szeműrem ~ szeműrmes; törtínelem ~ törtűnelem.*

é : i megfelelés: *Fazíkas, puci 'meztelen'.*

Ellenpéldák, é : é ~ ét megfelelés: *cincét; cseléd; cserép; csérkés, denevét; (D., T.); egét (D., T.); egyébb; egyéni; estű; fenék; fillét; fonnyóúlé; fűzér; gallét; ganét (D., T.); gyökét; hűhét; idén; igény; intéz; ízét; karalábét (D., T.); karét; kávé; kerék (D., T.); kevé; kötet; kőpét; középsű (D., T.); kövét; levét; (D., T.); megét (D., T.); menyét (D., T.); műtét; nehéz; parét; pecét; pecsét; pévécét; pincét; sintét; sürgyét; szekét (D., T.); szemét; tehén; tenyer (D., T.); tévét; ügyvéd (D., T.); verét (D., T.).*

C) Szuffixumok előtt

1. A tővégi magánhangzó időtartamát váltakoztató tövek esetében é : í megfelelés: *béke – bikű; elme – elmű; epe – eptű; eszme – eszmű; fekete – feketű; here – herű; kive – kivű; vese – vestű.*

é : í ~ i megfelelés: *körte – körtű ~ körtűi.*

Ellenpéldák, é : é ~ ét megfelelés: *bűske ~ bűskélkedik; cejre ~ cejfrét; csemege ~ csemegét; csempé ~ csempét; gége ~ gét; gyenge ~ gyengélkedik; kecske – kecskét; keje – kejét; lecke – leckét; lepke – lepkét; menyecske – menyecskét; mese – mesét; penge – pengét; tőke – tőkét; ürge – ürgét; venyige – venyigét; zene – zenét; zsemje – zsemjét.*

2. Az egyes szám 3. személyű birtokos személyragokban toldalékok előtt é : í ~ i megfelelés van: *belű ~ belű; című ~ című; csűrű ~ csűrű; csűvű ~ csűvű; élsejűtűl ~ élsejűtűl; eszűbe ~ eszűbe; felű ~ felű; felesűgűrűl ~ felesűgűrűl; fejű ~ fejű; földűgyűre ~ földűgyűre; gyerektű; hejűre ~ hejűre; idejűbe ~ idejűbe; kezű ~ kezű; kötetű ~ kötetű; mirtűbe ~ mirtűbe; nevű ~ nevű; öccű ~ öccű; szemű ~ szemű; üzemű ~ üzemű stb.*

é : i megfelelés: *enyém ~ enyim, enyimet.*

D) Szuffixumokban

A következő képzőkben jelentkezik é : í megfelelés

1. Denominális igeképzőkben: *-ész/-isz: egerízszik, eprízszik.*

2. Névszóképzőkben:

a) Deverbális névszóképzőkben: *-dék > -dík: ajándík, fojadík, hulladík, járadík, lövedík, nemzedík, növendík; -ék > -ik: bizonyítík, biztosítík, festík (D., T.), haladík, hasítík, jegyzík, kaparík (D., T.), maradík, táplálík. -ékeny, -ékony > -ikeny > ikony: *fültikeny, járadíkonny, fogíkonny, engedíkonny; -ély > -íj: *rétűj, szegűj; -énk > -ínk: filínk, úlínk; -és > -is: *átiszervezűs, biketűris, csűplűs, dűrgűs, elismertűs, gyűlűs, hírdetűs, kelűs (D., T.) kérdűs, kerűtűs, óráutűs, segűtűs, termelűsűsű értekezűtűs, vetűs; -lék > -lík: *fűzűlűk, járűlűk, mostűk, tűtűlűk; -mény > -míny: *kedvezűmíny, kűdemíny, őrműmíny, sűtemű, tejjeszűmíny, vetűmíny; -ség > -sűg: kűccsűg, mencűsűg, segűcsűg; -ték > -tűk: trítűk, mirtűk; -vény > -vűny: jűvűvűny, kötűvűny, szerűvűny, őrvűny, tűrvűny.*

é : í ~ é megfelelés: *-dék > -dík: csapadík ~ csapadűk; -ék > -ik ~ -űk: póutűk ~ póutűk; takarűk ~ takarűk; terműk ~ terműk. -ékeny > -ikeny ~ -űkeny: érzűkeny ~ érzűkeny; -éj > -íj ~ -űj: engedűj ~ engedűj; kedűj ~ kedűjes; szűvedűj ~ szűvedűj; -és > -is ~ -űs: szűlűsű ~ szűlűsű; -mény > -míny ~ -műny: követűkezűmíny ~ követűkezűmíny; nyerűmíny ~ nyerűmíny.*

b) Denominális névszóképzőkben *é : i* megfelelés: *-ék > -ik*: árnyik, környík, lágyík, nyomorítik, *-ész ~ -isz*: *kertisz, mihisz, tehenisz; *-lél > lík*: apró^ulík, cső^ucselík; *-mény > -míny*: körülmíny; *-ség > -sig*: etysig, munkaetysig, felesig, ismereccsig ~ ősmereccsig, kössig, lehelő^usig, mestersig, Nyírsig, ző^uccsig.

R a g o k b a n

1. Névszókhöz járuló ragokban *é : i* megfelelés: *-ért > -ír*: amír, ezír, kiasíjújír, menyasszonyír, pízír, stb.; *-képpen > -kíppen*: másfélektíppen, sokfélektíppen.

é : i megfelelés az egyes szám 3. személyű birtokos személyragban: <(fő^u-ggyi)>, <(kezi)>, <(területtyi)>.

2. Igékhez járuló személyragokban *é : i ~ i* megfelelés: *-ék > -ik ~ -ik*: csípeltík ~ csípeltík; eresztettík ~ eresztettík; görgettík ~ görgettík; megmírtík ~ megmírtík stb.; *-élek > -ítek ~ ítek*: beszülték ~ beszülték; elgerebjezték ~ elgerebjezték; feltüzelték ~ feltüzelték stb. *-ék > ík ~ ík*: megjöjjík ~ mejöjjík; mennyík ~ mennyík; mirjék ~ mirjék; lecsorogjék ~ lecsorogjék stb.; *-élek > ítek ~ ítek*: egyitek ~ egyitek; kírjitek ~ kírjitek; nízitek ~ nízitek; vigyitek ~ vigyitek stb.

Ellenpéldák, *é : é ~ é^t* megfelelés:

1. Deverbális igeképzőkben: *-décel ~ dé^tcel*: nyög^udécel, szög^udécel; *-degél, -dögél ~ degél ~ dögél*: mendegél, üldögél; *-gél ~ -gél*: kerezsgél; *-icsél ~ icsél*: gő^ugicsél; *-kél ~ -kél*: szemer^ukél; *-kérezik ~ ké^trezik*: sütkérezik.

2. Deverbális névszóképzőkben: *-él ~ él*: kötél, fedél.

3. Denominális névszóképzőkben: *-ék ~ é^k*: fijamék, Vargájék stb.; *-ész ~ -é^ssz*: jényké^spész, gé^spész, műszeré^ssz, sebész, színész, szülész, ügyész; *-né > -né^t*: Kisené, Nagyné, tanítóné stb.

4. Ragokban: *-é ~ é^t*: felé^t, mellé^t; *-él*: vettél, tettél, lettél; *-nél*: keresnél, kinél, mennyinél stb.; *-vé ~ -vé^t*: emberré^t, vérré^t stb.

5. Jelekben: *-é ~ -é^t*: fijamé^t, öccsijé^t, téjeszé^t, *-né ~ -né^t*: gé^pelné^t, venné^t, enné^t stb.

E) Prefixumokban *é : i* megfelelés: *-széjjel > -szíjjel*: szíjjelmegy, szíjjelnyom, szíjjelníz stb.; *-végig > vígig*: vígigníz, vígigmegy.

IV. Az illabiális *i*-zés

A) Hangsúlyos helyzetben *ű : i* megfelelés: *híves*. Ellenpéldák: fűrisz, fűszfa, külső^u, műhűj, tűkör stb.

B) Hangsúlytalan helyzetben: *arqműves, fő^udműves*. Ellenpéldák: aranyműves, kűműves.

V. A hosszú *i*-zés

1. Függetlenül a) hangsúlyos helyzetben: *csinos, díb-dáb, dicst, dívány, hidat, hivatal, hivatozik, hívő^u, hízlál, írat, ízad, ízik, íző^u, mink, nyíratkozik, pihes, síjet, síklik, síklő^u, tífuc, vígad, vígasság*; b) hangsúlytalan helyzetben: *irígy, mirígy, mindig*.

2. Asszociatív: *bibircsó^uk, bírsálma, bírka, bírtok, csírke, fasírt, film, gyílköl, hírdet, hírtelen, írdatlan, írgalom, írka, írka, írtő^uzatos, írtő^uzik, írtás, nyírkos, pacírt, pírkad, sílva, sílveszter, sírszar, tili, tírpák, vírgács, vírgonc, vírtus*.

VI. A köz- és irodalmi nyelvvel megegyező *i*-zés

A) Hangsúlyos helyzetben: *bíbelő^udik, bíbic, bíró^u, bíró^ság, cím, címer, címez, cívis, csik, csikos, csínnya, csíp, csípő^u, díj, díjaz, dísz, díszes, dívány, gyík, hí, híd, híg, híja, hímes, hímez, hír, hízik, ígír, így, ín, ínsíges, ír, írás, ítil, ízik, ízlél, kígyó^u,*

kímül, kín, kíló^udík, nyílik, nyír, Nyírség, pílís,* pipos, ri, rikat, síkos, sín, sinyli, síp, sípöl, sir, szí, szíj, szín, színész,* szív, szíverősítő^u, szíves*, szívó^{us}, tíz, vig, vi, víz, zsir.* Ellenpéldák: *kivül, nyíllik, Nyiregyháza, pillis, szívesen, színész.*

B) Hangsúlytalan helyzetben: *papír, stafírung.*

C) Szuffixumban: *-ít: ásit, fordít, pászt, pendít* stb. *-íroz: reekíroz.*

VII. A most rendszerezett anyagot az *i*-ző nyelvjárasterületekről származó tanulmányok adataival egybevetve a következőket állapíthatjuk meg:

1. Hajdúhadház *i*-zése erősségét tekintve szervesen beilleszkedik a Tiszántúl *i*-zésébe. Ha az e területről származó zárt *i*-ző morfémákat összevetjük, azt tapasztaljuk, hogy megközelítően azonosak. A következő szavakban mutatkozik némi eltérés:

Püspökladány: *gyír, íszrevesz.* Hajdúhadház: *gyé^r, é^sszrevesz.* Békésről és Kisújszállásról nincs adat. Kisújszállás: *külgínyel, vidék, víve.* Püspökladány: *vidék, —, —,* Hajdúhadház: *igényel, vidék, véve.* Békésről nincs adat. Kisújszállás: *békjó^u, éber, mundér.* Békés: *bikjó^u, iber, —;* Hajdúhadház: *bikjó^u, iber, mondír;* Püspökladány: *bikjó^u, éber, mundír.*

Szándékosan említettem csak a zárt *i*-ző morfémákat, ugyanis Szathmári István kivételével e tanulmányok szerzői nem tértek ki az *i*-zés egyéb eseteire. Valószínűleg azért, mert az *i* fonéma fokozott funkcionális megterhelése éppen a zárt *i*-zésből adódik, tehát egy-egy terület *i*-zése erősségének megítélésében ez az irányadó.

2. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a Tiszántúlon — a kisújszállási és hajdúhadházi adatok tanúsága szerint — jóval erősebb fokú a hosszú *i*-zés, mint a Dunántúlon, tehát a tiszántúli *i*-zés erősségét e jelenség is növeli. Szathmári István 39 hosszú *i*-ző morfémát sorol fel Kisújszállásról, Hadházon pedig 54 hosszú *i*-ző szót gyűjtöttem. Ezzel szemben Sulán Béla Martosról mindössze 3, Kiss Jenő pedig Mihályiból 5 hosszú *i*-ző szót közöl.

3. Az illabiális *i*-zés ma már nem számottevő a fent említett területek egyikén sem. Többnyire a következő szavakban fordul elő: *fűrés, fűzfa, főkötő, külső, műves.* E hat morfémából Martoson 3, Mihályiban 1, Kisújszálláson 4, Hajdúhadházon pedig 2 az *i*-ző.

4. A dunántúli, illetve a martosi és a tiszántúli zárt *i*-ző morfémákat összevetve azt tapasztaljuk, hogy hangsúlyos helyzetben a Tiszántúlon erősebb az *i*-zés, hangsúlytalan helyzetben viszont a Dunántúlon.

Csak a Tiszántúlon *i*-zők: a) hangsúlyos helyzetben : *bika, mics, mij, mírce, műtő, niha, nihány, rípa, szína, tiszta, títova, víka, vírcse;* b) hangsúlytalan helyzetben: *babír, gácsír, gyömbír, fehér, kenyír, kondír, mundír, tányír, tő^ucír, temírdek.* Az alábbi dunántúli *i*-zők ellenben a Tiszántúlon *é*-vel hangzanak: a) hangsúlyos helyzetben: *díl* 'Süd' (Gérece), *dúceg, gím, gíp, kím, linyeg, létezik, múltó, tányleg, víz;* b) hangsúlytalan helyzetben: *böngisz, cipisz, csempisz, csekül, csenevész, cserkisz, csibisz, erdész, erües, idiz, igiz, igény, intiz, kefél, kedül, kivétel, műtű, segid, seregí, szekrin, szeszül, terebües, ügyvid, vütiz.* A fenti példák is igazolják, hogy a nyelv életében egymást keresztező, ellentétes szempontok hatnak (vö. Szathmári i. m. 478). Már a dolgozat bevezetésében is említettem, hogy ma még nehéz annak eldöntése, melyik terület *i*-zése az erősebb. Ezt a munkát megkönnyíti majd az, ha még több, a teljes *i*-zést feltáró tanulmány áll a kutatók rendelkezésére az *i*-ző nyelvjárasterületekről.

VIII. Hajdúhadház teljes *i*-zésének közel háromnegyedét a zárt *i*-zés adja. A község nyelvjárását bizonyos hosszúságra, nyújtásra törekvés jellemzi, ennek ellenére az *i* fonéma

teljes megterhelésének alig 10%-a származik a hosszú *í*-zésből. Az *í*-k szaporulatát nem befolyásolja az illabiális *í*-zés, tudniillik mindössze a *híves* és *míves* szókban, valamint származékaikban fordul elő. A nyelvjárás egészét tekintve ezek a nyelvjárási archaizmusok közé tartoznak, mivel napjainkban csupán néhány idős ember használja őket. Az *í*-vel szemben az *ű*-s alakokat fejlesztette ki, illetve tartotta meg a nyelvjárás: *fűrisz*, *kűlső*, *műhøj*, *tűkör* stb.

Az *í*-zés szempontjából számba vehető 34 palatális toldalékból 23 az *í*-ző. Az *í*-zés erősségét az is növeli, hogy az íkes igék felszólító módú egyes szám harmadik személyűi *-ék* > *ík* ~ *-ik* ragja elszaporodott a nem íkes igék felszólító módjában is: *lecsorogjik* ~ *lecsorogjik*, *mennyik* ~ *mennyik* stb. Az egyes számú harmadik személyű birokos személyragokkal ellátott ragozott alakokban általános az *í*-zés az *í*-ző és nem *í*-ző területeken, valamint a pongyolább köznyelvben is (vö. Kálmán: Nyj. 36., MNyA. 1045). Hadházon változatként az *í*-zés is él: *íűgyyibe*, *hejire*, *kívijút*, *szemjút* stb. A hajdú-bihari nyelvjárástípusban ez máshol is élő jelenség, Hajdúböszörményben is találkoztam vele. A Magyar Néprajz harmadik kötetében Pethő József közölt néprajzi szövegmutatványt Debrecenből, s e szövegekben szuffixumok előtt a birtokos személyrag ugyancsak következetesen *í*-ző: *címín*, *idejín*, *keztre*, *közepín*, *táncermiben* stb. (i. m. 10–11). Napjainkban azonban a lehetséges hosszú *í*-s és rövid *í*-s realizációk közül az *í*-s lényegesen gyakoribb.

Ha a zárt *í*-zésen belül megvizsgáljuk az *é* : *í* ~ *ę* megfelelést tartalmazó csoportot, azt tapasztaljuk, hogy általában a felszabadulás után keletkezett szavaink egy részében figyelhető meg az *í* ~ *ę* váltakozás pl.: *bíkekűcsön* ~ *békekűcsön*, *tűjjesűmímír* ~ *tűjjesűmímír*, *leírűkelis* ~ *leűrtűkelis*; *nűpnevelű* ~ *nűpnevelű*, *hűvicsűg* ~ *hűvűccűg*, *nűvűtűrűmeszű* ~ *nűvűtűrűmeszű*, *takarűgűbetű* stb. Hajdúhadházon is nagyon gyors a köznyelv előretörése, illetve a debreceni regionális köznyelv kisugárzása, és ez egyre inkább az *é* uralomra jutását segíti elő. Ennek ellenére a nyelvjárásban régebben *í*-ző morfémák még ma is *í*-zők. Fűr István Hajdú megyéből származó adatai hadházi megfelelőikkel összevetve kimutattam, hogy csupán az *ű* 'vminek az éle', a *hű* 'sieben', továbbá a *műrnűk* szók hangzanak ma *é*-vel, a *fűzik* és a *pűntek* szóknek pedig inkább a rövid *í*-s változata az elterjedtebb (vö. Fűr: Az *í*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban).

A nyelvjárás legszembetűnőbb hangtani sajátossága ma is az *í*-zés, s ez megmutatik abban is, hogy nem találkoztam olyan emberrel a községben, aki — bármennyire a köznyelvet beszéli is — néha ne *í*-zett volna. Viszont azt is leszögezhetjük, hogy a nyelvjárást leginkább beszélő idős parasztemberek is *é*-znek. Több adatközlő szövegében kimutattam az *í*-zés százalékos megoszlását, s ez az idősebb emberek esetében 87–89 százalékos. (Kiszámítottam, hogy a lehetséges zárt *í*-zésnek hány százaléka a tényleges *í*-zés. Lehetséges zárt *í*-zésnek tekintetem a nyelvjárásban *í*-ző alakokat.)

Károlyi Margit

Mutatvány a „Keleti eredetű nemzetközi elemek a magyar szókincsben” című monográfiából

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.) kollektív készítésében kisebb részt latin eredetű, nagyobb részt nemzetközi szavakkal foglalkoztam. Az itt szerzett tapasztalatokat egyéni munkában is igyekeztem hasznosítani. E körbe tartozik a „Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben” című dolgozat (kb. 27 ív, és 1976 óta kész a kiadásra). — A keleti eredetű nemzetközi szavak iránti érdeklődésemet már a TESz.-ben végzett munka is fölkellette; a téma jogosultságát emellett kiváló művek is igazolják. Ezeknek egyik fontos, összefoglaló típusát képviseli a már klasszikusnak számító Lokotsch-féle mű: *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*. Heidelberg, 1927. — Egy másik típus egy nyelvnek a különféle keleti elemeit vizsgálja. Ilyen munka pl. L. M. Devic: *Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale*. Amsterdam—Paris, 1876/1965.; — vagy: W. v. Wartburg: *Französisches etymologisches Wörterbuch*. 19. Band. *Orientalia*. Basel, 1967.; — 20. Band. *Entlehnungen aus den übrigen Sprachen*. uo. 1968.; ezen belül l. . . *Afrikanische Sprachen* (86—89); *Ostasiatische Sprachen* (90—114); *Australische Sprachen* (115); stb. Ebbe az utóbbi típusba tartozik a címben említett dolgozatom is. — A keleti eredet egyébként három földrész: Ázsia, Ausztrália (Ausztrónézia), Afrika nyelveiből nemzetközivé vált szavakra van vonatkoztatva. — Az alábbiakban olyan címszavakat mutatok be, amelyek a TESz.-ben (önálló címszóként) nem szerepelnek. Az ide vonható számos népnévvel elvszerűen nem foglalkozom. Ezeknek külön kötetet szeretnék szentelni.

albatrosz *albatros* (1854: Heckenast-IdSz.² 12); *albatrosz* (1906/1940: NSz.);
'a déli félgömb óceáni vihartadara: *Diomedea exulans*; *Albatros*'.

Forrása föltehetően a névelős arab *al-gattas* 'Taucher (auch Wasservogel)' (Wehr 2: 606). Ennek közvetítője a port., sp. *alcatraz* 'pelikán' (1386: Corominas: Breve 38); ang. R. *alcatraz(a)* 'ua.' (1564: Oxf. *fAlcatraz* a.); → kfr. *alcatrace* 'fregattmadár; halászsas' (1588: FEW. 19: 52) → ang. R. *alcatross* 'Diomedea exulans: albatrosz' (1697: Oxf. *Albatross* a.). Az egyes jelentések külső hasonlóságon alapuló névátvitellel jöhettek létre. Minthogy az egyes alfajok tollazata (pl. a legnagyobb testű vándoralbatrosz fekete szárnyvégeit kivéve) teljesen fehér, föltehetően a lat. *albus* 'fehér' szó hatására *alb-* kezdetű alak is keletkezett; vö. újr. *albatros* 'albatrosz' (1666: FEW. i. h.); ang. *albatross* 'ua.' (1712 e.: Skeat 13), s ez utóbbi terjedt el;

vö. még ol. *albatro*; ném. *Albatros*; or. *αλβάρπος*: 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Migliorini—Duro 16; Corominas 1: 99; Webster 1: 49; FEW. i. h.

banzáj *banzáj* (1911: RévaiLex. 2: 579), *bánzáj* (1926: TolnaiLex. 2: 43);
'japán éljenz6-hurrázó formula: éljen!, hurrá!; Banzai!, Banzai!'

Forrása a japán *banzai* 'hurrá!' (Wohlfarth—Odagiri 70; Nelson 27; l. még Iwasaki 100), *bandzai* 'ua.' (JapRussSzlov. 1: 48), tkp. *ban* + *zai* 'tízezer év(ig éljen!)', vö. kínai *wan* 'tízezer, számtalan' (Rüdenberg 589 [5779.] + *szü* 'év' (uo. 482 [4770.]). Korai (nemzetközi) adata az ang. *banzai* 'ua.' (1904: Oxf. Suppl. *Banzai* a.); vö. még ném. *Banzai!*, *Banzai!* (Duden-Fremdw. 76); ol. *banzai* (VocIIIIt. 1: 280); or. *банзай* (JapRussSzlov. i. h.); le. *banzai* (WEP. 1: 596): 'banzaj'. — A magyarba

talán a németből került, esetleg irodalmi úton.

DizEncIt. 2: 67; Klein 1: 146.

cece (légy) *cecelégy* (1912: RévaiLex. 4: 340); — de vö. *csecse*-bogár (1879: MagyLex. 1: 46), *csecselégy* (1893: PallasLex. 4: 644); 'az álomkór okozóját (*Trypanosoma gambiense*) terjesztő afrikai légyfajta: *Glossina palpalis*; *Tsetsefliege*'.

Forrása valamely afrikai nyelvben keresendő: vö. pl. (S-zónabeli bantu) *sesuto ntsintsi* 'légy' (Partridge 741), *szecsuaana tsetse* 'ua.' (Oxf. *Tsetse* a.), *csuana tsétsé* 'ua.' (Webster 2: 2458); ez hangutánzó(-hangfestő) eredetű lehet; modern jelentése a *cece-légy*-féle szókapcsolatban alakulhatott ki; föltehetően az afrikansz révén terjedt el; vö. holl. *tsee'tseevlieg* 'cecelégy' (Haeringen 851). Korai (nemzetközi) adata az ang. *R. the fly called tsetse* 'ua.' (1849: Oxf. i. h.); fr. (*mouche*) *tsé-tsé* 'ua.' (1872: Grand Larousse 7: 6296); ol. (*mosca*) *tse tse* (1875: Battisti—Alessio 5: 3923); vö. még ném. *Tsetsefliege*; or. (*μύξα*) *yeuē*: 'cece-(légy)'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. A *csecse*-féle alak úgy keletkezett, hogy a német *ts* [= *tsz*] hangkapcsolatot betűjelettel *tš* [= *cs*]-nek olvasták.

Klein 2: 1661; FEW. 20: 89.

durra *durra* (1893: PallasLex. 5: 626), *durra* (1912: RévaiLex. 6: 62);

'afrikai' buzogánycirok: szemescirok (*Sorghum vulgare* var. *frumentaceum*) egyik fajtája; *Durra*'.

Forrása az arab *dhorra*, *doūrah* (Devic 105, 106), *durrah*, *durrah* 'mag, (gabona)-szem [= a kind of corn]' (Oxf. *Durra*, *dhurra* a.); vö. még arab *zurū* (Wehr 1: 341) mint az arab *zar* 'vetőmag' (uo.) többes számú alakja. Korai (nemzetközi) adata az ang. *R. dourra* (1798: Oxf. i. h.); vö. még ol. *durra*, *dora* (19. sz.: Battisti—Alessio 2: 1405); fr. *doura* (Robert 2: 1381); ném. *Durra*, *Dari* (Fremdw. Leipzig 152); le. *durra* (SlJP. 2: 431): 'durra'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. Lokotsch 551.; Webster 1: 703; Onions 295.

dzsunka *dsonke* (1865: Babos 112), *dsonka* (1893: PallasLex. 5: 545); *dzsunka*, *dزونka* (1912: RévaiLex. 6: 90);

'kelet-ázsiai vitorlás; *Dschonke*, *Dschunke*'.

Forrása az indonéz (maláj) *djung* '(kinai) dzsunka' (Kamus 201; Echols—Shadily 101), *djong* 'ua.' (Kahlo—Bärwinckel 95). Ez a kínai *tschuan* 'Schiff, Boot (jeder Art)' (Rüdenberg 564 [5555.], dél-kínai *ch'ung* 'ua.' (FEW. 20: 94) átvétele lehet. Közvetítője a port. **jung* ~ **junk*

= *junco* 'dzsunka' (l. 1510: Machado 2: 1271); vö. még sp. *junco* 'ua.' (1521: Corominas: Breve 340). A nemzetközivé vált alakra l. fr. *R. junce* (1521: FEW. i. h.); ol. *R. giunche* (16. sz.: Battaglia 6: 884); ang. *R. giunche* (1555: Oxf. *Junk* a.); ném. *R. Juncke* (1703: Weigand 1: 385) stb: 'dzsunka'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 753.; (Franck—van Wijk—) Haeringen 78; Kluge²⁰ 145; FEW. i. h.

emír *emer* (1558: Kakuk 142), *emir* (1576: uo.), *émir* (1718: uo.), *emir* (1858: NSz.);

'fejedelmi cím < egyes mohamedán országokban >; *Emir*'.

Forrása az arab *amir* 'Befehlshaber; Fürst, Emir' (Wehr 1: 23) mint az arab *amara* 'befehlen' (uo.) ige származéka. Etimológiailag összefügg vele az *admirális*-féle főnév. — Az arab szót részben közvetlenül kölcsönözték, részben az oszm. *emir*, *emir* (Kakuk i. h.), tör. *emir* (Meynard 1: 119), *emir* (Türkçe szözlük⁶ 242): 'emir' közvetítette; perzsa, biz.gör., blg., mac., szb.-hv., rom. megfelelőt l. Kakuk i. h. Egyéb (korai nemzetközi) megfelelő a fr. *émir* (13. sz.: Grand Larousse 2: 1559); ol. *emiro* (1264: Battaglia 5: 130); sp. *R. mir* (1300 k.: Corominas 2: 234); or. *R. amirs* (1420: Vasmer 3: 461); ang. *R. emeer* (1632: Oxf. *Emir* a.); ném. *Emir* (1728: Weigand 1: 437): 'emir'. — A magyarba (korábban) az oszmánból kerülhetett, de (később) irodalmi úton is átvehették.

Devic 31 *amiral* a., Lokotsch 69.; Skeat 193; FEW. 19: 4.

fellah *fellah* (1788: Decsy: Osm. 1: 47), *fellák* gr. (1842: NSz.), *felláh* (1850: IsmT. 1: 196); — de vö. *Fellak* [= *Fellah*] Musztafa szn. (1655: Kakuk 149);

'arab (főleg egyiptomi) paraszt; *Fellah*'.

Forrása az arab *fallāh*, *fallāha* 'Ackerbauer; Bauer, Landmann' (Wehr 2: 648) mint a *falaha* 'spalten, beackern' (uo.) ige származéka. A perzsa *fallāh* 'A farmer, villager, boor' (Steing. 936); oszm. (tör.) *fellāh* 'ua.' (Türkçe szözlük⁵ 262; Kakuk i. h.), tör. *fellah* 'ua.' (Meynard 2: 424) közvetlenül az arabból való. — Egyéb (korai nemzetközi) megfelelő az ol. *R. fellāh* (1652 e.: Battaglia 5: 798); fr. *R. fela* (1664: Grand Larousse 3: 1905); ang. *R. filaw* (1743: Oxf. *Fellah* a.): 'fellah'; vö. még: port. *felá* (Machado 1: 967); sp. *felá*, *fellah* (LarousseSp. 2: 155, 156); ném. *Fellache*, *Fellah* (Fremdw. Leipzig 189); le. *fellach* (SlJP. 2: 841): 'fellah'. — A magyarba részben az oszmán közvetítette, részben irodalmi úton kölcsönözték.

Devic 117; Lokotsch 580.; FEW. 19: 47; Kakuk i. h.

gnú *gnu* (1800: Márton 119); *gnú* (1806: NSz.);

’afrikai antilopfajta; lófarkú antilop, pl. *Connochaetes gnu*; *Gnu*’.

Forrása valamely afrikai nyelvben keresendő; vö. [S-zónabeli bantu] *khosza* (= kaffer) *ngu* ’ua.’ (Skeat 243; Onions 403), *ngu* ’ua.’ (FEW. 20: 87), tkp. ’? un quadrupède’ (l. Bloch—Wartburg⁴ 297). Részben talán az afrikansz közvetítette; vö. holl. *gnoe* ’gnú’ (Haeringen 267), s elterjedésében az állattani latin is szerepet játszhatott. Korai adata az ang. „There is another species of wild ox, called by the natives *gnoo*” (1777: Oxf. *Gnu* a.); fr. *gnou* (1778: Dauzat—Dubois—Mitterand 345); ném. *Gnu* (1778: Kluge²⁰ 264); ’gnú’; vö. még sp. *gnu* (LarousseSp. 2: 254); le. *gnu* (SlJP. 2: 1206); or. *zhy*: ’ua.’ — A magyarba elsősorban a németből, illetőleg az állattani latinból kerülhetett.

Gamillscheg 473; Vasmer 1: 281; Klein 1: 666; Partridge 258.

henna *henna* (1881 v. 1882: MagyLex. 9: 70);

’hennacserje: *Lawsonia inermis*; *Hennastrach* | az ebből kivont porított vörös festék; *Henna als Farbstoff*’.

Forrása az arab *hinna* ’Henna (aus Blättern und Stengeln von *Lawsonia inermis* gewonnen, zum Rotfärben kosmetisch verwendet’ (Wehr 1: 189–90); vö. még sp. arab *hinna* ’henna’ (Corominas 1: 126 *alheña* a.); ennek névelős változata az *alkanna*-féle szó (l. ott) eredetije. A perzsa *hinna*, N. *hinā* (Steing. 431); oszm. *kyna* (Vasmer 3: 252; l. még Radl. 2/1: 725), tör. *gena* (Meynard 2: 537 *gen* a., 601), *kina* (Türkçe sözlük⁵ 441) közvetlenül az arabból való. — Korai (nemzetközi) adata a fr. *henné* (1553: FEW. 19: 71); ol. R. *hena* (1557 e.: Battisti—Alessio 2: 1481 *enna* a.); ang. R. *hena* (1600: Oxf. *Henna* a.): ’henna’. Az or., blg., szb.-hv., rom. megfelelő (Lokotsch 867.) közvetítője az oszmán. — A magyarba elsősorban a ném. *Henna* ’ua.’ kerülhetett át.

Devic 138; Simonović 267 **Lawsonia* a.; Cioranescu 133 *cana* a.; Marzell 2: 1215 *Lawsonia inermis* a.

jak *jak* (1881 v. 1882: MagyLex. 9: 503), *yak* (1926: RévaiLex. 19: 609);

’a bölényhez hasonló ázsiai (tibeti) szarvasmarhaféle: *Poëphagus grunniens*; *Yak*, *Jak*’.

Végző forrása a tibeti *gyag* (Oxf. *Yak* a.; Skeat 726), *gyag* (Richter 373), *gyak* (FEW. 20: 95); l. még (Giraudeau-Goré 310): ’jak’.

Elsősorban az angol közvetítette. Korai (nemzetközi) adat a fr. *yak* (1791: Grand Larousse 7: 6615); ang. *yak* (1799: Oxf. i. h.); ol. *yak* (1822: Battisti—Alessio 5: 4101); ném. *Yak* (19. sz.: Weigand 2: 1297): ’jak’. — A magyarba részben talán a németből, részben irodalmi úton kerülhetett.

Webster 2: 2646; Onions 1017; Klein 2: 1759.

koala *koala* (1882: MagyLex. 10: 420);

’ausztráliai erszéyes (macska)medve: *Phascogaleus cinereus*; *Koala*’.

Forrása valamely ausztráliai bennszülött nyelvben keresendő; a *koala*-féle alak közvetlen előzménye **koola* lehetett; vö. dippil (dhipil) *külla*, George’s River-i *küla*: ’koala’ (Oxf. *Koolah* a.). Korai (nemzetközi) adata az ang. *koala* (1808: Oxf. i. h.); fr. *koala* (1827: Grand Larousse 4: 2913): ’koala’. Megfelelőként vö. még sp. *koala* (LarousseSp. 2: 439); ol. *koala* (Battaglia 8: 644); ném. *Koala* (Brockhaus¹⁷ 10: 309); le. *koala* (SlJP. 11: 239): ’ua.’. — A magyarba elsősorban a német közvetítette.

Partridge 331; Onions 509; Klein 1: 850.

R. leμόνι *lemóni* (1783: TESz. 2: 749 *lemonya* a.), *lemoni*, *lémoni* (1786: MNy. 71: 20);

’citrom: *Citrus limon(um)*; *Zitrone*’.

Forrása a perzsa *limūn* ’A lemon, citron’ (Steing. 1135); ind megfelelőit l. Mayrhofer 2: 166 *nimbū*- ’Zitronenbaum’ a. — A perzsa szó⁶ közvetítője mindenekelőtt az arab *limūn*, *laimūn* ’Zitrone (Limone)’ (Wehr 2: 790); vö. még tör. *limoun* ’ua.’ (Meynard 2: 711), *limon* (Türkçe sözlük⁵ 498) közvetlenül az arabból való. Elterjedését az európai nyelvekben a növénytani lat. *Citrus limōn* ’ua.’ (Battisti—Alessio 3: 2234), *Citrus limonum* (Simonović 127) is segíthette. Korai (nemzetközi) adat az ? ang. R. *limōnēs* [plur.] (1209 k.: Skeat 336) = k. lat. *limones* ’citrea limonia’ (DuC. 5: 113); fr. *limon* (1314: FEW. 19: 108); ol. *limone* (14. sz.: Battisti—Alessio i. h.); ang. R. *lymon* (1400: Oxf. *Lemon* a.); sp. *limón* (15. sz. e.: Corominas: Breve 354); ausztriai ném. *Limone* (1540: Schulz—Basler 2: 29 *Limonade* a.): ’ua.’. — Az or. R. *limonē* ’ua.’ (1649: Vasmer 2: 42) a török átvétele. — A magyarba elsősorban az ausztriai (bécsi) németből kerülhetett át.

Weigand 2: 68; FEW. i. h.; TESz. i. h.

Moloch, **moloch** *Moloth* [!] (1416 u./1450 k.: BécsiK. 224), *Molok* (1516—19: JordK. 730), *Moloch* (1541: Sylvester: UT. 172), *Mólok* (1732: Káldi: Bibl. Jer. 32, 35), *moloch* (1835: NSz.);

'ókori (föníciai) napisten, akinek emberáldozatot is hoztak; Moloch'.

Forrása a héber *mō'lek* mint a *me'lek* 'király' (Oxf. *Moloch* a.) változata; l. még DictBibl. 3: 422. Közvetítője a (bibliai) gör. *Μολόχ* (Pape: Eig. 2: 941), *Μόλοχ* 'Moloch' > e. lat. *Moloch* 'ua.', l. „καὶ ἀνελάβετε τὴν σκηνὴν τοῦ Μόλοχ = et suscepistis tabernaculum Moloch” (Act. Apost. 7, 43: Nov. Test. 319 = „vijältetec Molothnac hailakat” [1416 u./1450 k: BécsiK. 1. fent]; tkp. 'kanaanita-föníciai pogány napisten, akinek emberáldozatot is hoztak' (Kiss: ÚjszSzt. 113). — Megfelelő (nemzetközi) szó pl. az ang. *Moloch* (Oxf. *Moloch* a.); ném. *Moloch* (Schulz—Basler 2: 140); fr. *Moloch* (Robert 4: 624). 'Moloch'; köznévi értelemben a súlyos emberáldozatokat követelő orók szimbóluma; vö. pl. ol. *moloch*; le. *moloch*; or. *μολόχ*: 'moloch'. — A magyarba az egyházi (bibliai) latinból került. Állattani használatára l. m. R. *Molok* majom 'Simia Moloch' (1808: NSz.).

Devic 167; Lokotsch 1379; Machado 2: 1525; Klein 2: 994; Kluge²⁰ 485.

nátron *nátron* (1879: NSz.), *natron*, *natrum* (1883: MagyLex. 12: 516);

'szükső, nátriumkarbonát; Natron'.

Forrása az arab *naṭrūn* 'Natron, bes. das einheimische ägyptische Produkt, das aus den Salzseen des Wādi Naṭrūn nordwestlich von Kairo gewonnen wird' (Wehr 2: 865). Megfelelője a gör. *νίτρον* 'nátron'; ezek a héber *nether* 'ua.' (Oxf. *Nitre* a.) alakon át az egyiptomi *nṯrj* 'nátron' (Erman—Grapow 2: 366, 6: 244) szóra mennek vissza. Korai (nemzetközi) adata a ném. *Natron* (1530: Schulz—Basler 2: 185); fr. *natron* (1665: FEW. 19: 140); ang. *natron* (1684: Oxf. *Natron* a.); ol. *natron* (1749: Battisti—Alessio 4: 2553): 'nátron'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 1567; Frisk 2: 321 *νίτρον* a.; Kluge²⁰ 504.

R. **odalik** *odalik* (1828: Lassú: Tör-Birod. 37); — de vö. *odalis* (1854: HeckenastIdSz.² 140), *odalisk* (1854/94: NSz.); 'háremhölgy; Odaliske'.

Forrása az oszm. *odalik* 'odalisk, konkubina' (Radl. 1/2: 1122), tör. *odalık* 'ua.' (Türkçe sözlük⁵ 565), tkp. tör. *oda* 'szoba' + *-lık* képző: 'zum Zimmer gehörig, für das Zimmer bestimmt' (Radl. i. h.) → 'was zum Zimmer gehörte'; a képzésbeli szemléletmódra l. fr. *camériste* 'spanyol kamarásnő, társalkodónő; komorna'. Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *odalique* (1624: FEW. 19: 141); ol. R. *odalica* (1786: Battisti—Alessio 4: 2627); ném. R. *Odalike*

(1792: Weigand 2: 330): 'odalisk'. — A m. R. *odalik* könyvnyelvi átvétel az oszmánból. — Az *sz-ez* *odalisk*-féle változatra l. fr. *odalisque* (1664: FEW. i. h.); ang. *odalisque* (1681: Oxf. *Odalisque* a.); ném. *Odaliske* (1772: Schulz—Basler 2: 232): 'ua.'. — A m. *odalisk* forrása elsősorban a német lehetett.

Lokotsch 1586.; FEW. i. h.

pakfon(g) *pakfong* (1799: NSz.); *pack-fong* (1840: uo.), *plakfond* (1843: uo.), *pakfon*, *papfon*, *pappfon* (1846: MNy. 71: 125);

'kevesebb nikkelt, több rezet, tartalma-zó alpakka; Packfong'.

Forrása a (kantoni) kínai *peh t'ung* 'pakfong' (Oxf. *Paktong* a.), tkp. *peh* 'fehér' + *t'ung* 'réz' (uo.); vö. még kínai *bai tung* 'Neusilber' (Rüdenberg 8 *Bai* 'weiß' [79.] a.), tkp. 'fehérréz'; az utórészre l. kínai *tung* 'Kupfer' (uo. 585 [5750.]). Közvetítője az ang. R. *paaktong* 'pakfong' (1775: Oxf. i. h.) → ném. *Packfong* (1813: Weigand 2: 355); fr. R. *packfond* (1836: Grand Larousse 5: 3890); ang. R. *packfong* (1839: Oxf. i. h.): 'ua.'. — A magyarba elsősorban a (bécsi) németből kerülhetett.

Weigand i. h.; Webster 2: 1622; Römpf 3: 10; Onions 641.

realgár *realgár* (1884: MagyLex. 14: 255), *realgár* (1897: PallasLex. 14: 425); 'arzénsulfid, Realgar'.

Forrása az arab *rehđj al-ghar* [= *rahđj al-gār*] 'roter Scheffelarsenik' (FEW. 19: 144; l. még Devic 191), *rehđj al-ghār* 'ua.' (Oxf. *Realgar* a.), tkp. *rahđj* 'Staub' (Wehr 1: 328) + *al-gār* 'Höhle' (uo. 2: 615), tkp. 'Hohlenstaub; Staub aus der Grube'. Ezt a k. lat. *realgar* 'ua.' (Oxf. i. h.) is közvetíthette. Korai (nemzetközi) adat a sp. *rejalgar* (1243: Corominas: Breve 489); vel. ol. *realgar* (1258: Battisti—Alessio 5: 3215); óprov. *realgar* (1300 k: FEW. 19: 145); ófr., kfr. *riagal* (1330—16. sz.: uo. 144; Grand Larousse 6: 4915); ang. *realgar* (1400: Oxf. i. h.): 'realgár'; vö. még ném. *Realgar*; le. *realgar* (SlJP. 7: 852); or. *peanżáp* (SzovjEncikl. 21: 530): 'realgár'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 1685.; Gamillscheg 744; Corominas 3: 1078; Skeat 502.

sagrin(bőr) *chagrin* (1864: NSz.), *sagrin* (1880: MagyLex. 5: 210 *Chagrin* a.), *sagrin* (1897: PallasLex. 14: 778);

'érdes felületűre kikészített) szamár- v. kecskebőr; Chagrin'.

Forrásaként vö. ótör. *sayri* 'кожа со спины животного' (DTS. 481), szag. *şayrı* 'Rückenhaut' (Vasmer 3: 365), k. tör.

sagry 'Leder, Haut', oszm. 'Bug, Rücken des Pferdes' (Räsänen 393), tör. *saghre* 'far' (166); kikészített bőr' (Meynard 2: 60); l. még Türkçe szözlük⁵ 632 *sagrı* a. A jelentés fejlődése: 'far <állaté' → 'a faron levő bőr, farbőr' → 'kikészített bőr' lehetett. Korai (nemzetközi) adata a kfr. *peau de sagrin* (16. sz. FEW. 19: 149 *sagri* [türk.] 'Kruppe eines Tieres' a.), fr. R. *chagrain* (1648: Grand Larousse 1: 654 3. *chagrín* a.); ang. R. *shagrin* (1677: Oxf. *Shagreen* a.), *chagrín* (1678: uo. *Chagrín* a.); holl. *segrijn* (17. sz.: de Vries 637) stb.: 'sagrin (bőr)'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Devic 89; Lokotsch 1760.; Skeat 552.

s(z)atrapa *satrapa* (1788: Decsy: Osm. 1: 379), *szatrapa* (1814/1901: NSz.), *szatrap* (1850: uo.);

'(ókor) perzsa helytartó; Satrap'.

Forrása az óperzsa **ššadra-pā* 'das Reich schützend' (Frisk 2: 680 *σατράπης* a.); vö. óperzsa *ššad'a-pāvan* 'Landvogt, Satrap' (Bartholomae 546), tkp. 'regni tutor', vö. óperzsa *ššadra*, *ššad'a* 'imperium, regnum; Herrschaft, Reich' (uo. 542), *pā(y)* 'hüten; hütend, schützend' (uo. 886). Megfelelője a szanszkrit *kshatrā-pa* 'a governor, Satrap' (Monier-Williams 325). Közvetítője a gör. *σατράπης* 'satrapa'; lat. *satrapes* 'ua.' (Walde-Hofmann 2: 482), *satrapa* 'ua.' (DuC. 7: 316). Korai (nemzetközi) adata a fr. *satrape* (1265: Grand Larousse 6: 5368); ang. R. *satrape* (1382: Oxf. *Satrap* a.); kfn. *sátrápas* (Lexer 177), *sátrápe* [plur.] (Weigand 2: 652); ol. R. *sátrapa* (16. sz.: Battisti-Alessio 5: 3347) stb.: 'satrapa'. — A m. *satrapa* a latinból, a R. *szatrap* a németből való.

Hofmann 306; Mayrhofer 1: 284 *kšatrapah* 'Satrap; governor' a.; *Méya* *Δεξ.* 8: 6476.

tik(fa) *teak* fa (1884: MagyLex. 15: 308), *tíkfa* (1897: PallasLex. 15: 975 *Teakfa* a.), *tíkfa* (1897: PallasLex. 16: 186); 'indiai tölgy, tektonia: Tectona grandis; Tieckbaum, -holz, Teakholz'.

Forrása valamely indiai nyelvben keresendő; vö. (dravida) tamil *tēkku* (FEW. 20: 112; Oxf. *Teak* a.), malayalam *tēkku* (Machado 2: 2057 *Teca* a.), *tēkka* (Oxf. i. h.), kanarez (= kannada) *tēgu*, *tēga* (uo.), *tulu tēkki* (uo.), (andhra) telugu *tēku* (uo.), *tēku*, *tēku* (Mayrhofer 3: 321 *sākah* 'Tectona grandis' a.): 'teak-fa'. Közvetítője még a 16. sz.-ban a port. *teca* 'ua.' (Machado i. h.) lehetett. Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *teka* (1685: FEW. i. h.); ang. R. *teke* (1698: Oxf. i. h.), *teak* (1757: uo.); ném. *Tikholz* (1716: Weigand 2: 1046); ol. R. *teck* (1839: Battisti-Alessio 5: 3735 *teak* a.) stb.:

'teak(fa)'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 1756. Ar. *sāğ* a.; Vasmer 3: 104; DudenEtym. 703; de Vries 725.

ulema *uléma* (1718: Kakuk 405), *uléma* (1730: uo.), *ulema*, *ulehma* (1788: Decsy: Osm. 1: 273, 2: 112), *ulemá* (1897: PallasLex. 16: 505);

'mohamedán (egyházi) jogtudós; Ulema'.

Forrása az arab '*ulamā* 'wissend; unterrichtet; gelehrt' (Wehr 2: 571) mint az arab '*alīm* 'ua.' (<: '*alīma* 'wissen') igenév (uo.) többes számú alakja. Közvetítője az oszm. (tör.) *ulama*, *ulemā*, *ulema* 'savant; docteur de la loi' (Kakuk 405; l. még Meynard 2: 366; Türkçe szözlük⁵ 754). Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *ulemi* (1688: Oxf. *Ulema* a.); fr. *uléma* (1765: FEW. 19: 197) stb.: 'ulema'; vö. még ném. *Ulema* (DudenFremdwb. 671); sp. *ulema* (LarousseSp. 3: 514); rom. *ulema* (Cioranescu 872); le. *ulem(a)* (SlJP. 9: 542): 'ua.'. A korai magyar adatok az oszmánból valók, az újabbak könyvnyelvi úton terjedve a németből is átkerülhettek.

Devic 223; Lokotsch 2131.; Onions 954.

varánusz *varanus* (1897: PallasLex. 16: 647), *váránusz* (1926: RévaiLex. 19: 5 *Varanus* a.), *varánusz* (1942: ÚjIdLex. 23–24: 6031);

'főleg Ausztrónéziában, Ázsiában, Afrikában honos, ősi jellegű ragadozó gyíkfélése; pl. nilusi ~ = *Varanus niloticus*, páncélos ~ = *Placovaranus komodoensis*, puszta ~ = *Varanus griseus*; Waran'.

Forrása az arab *waran* 'varanusz' (Wehr 2: 944) mint az arab *waral* 'ua.' (uo.) változata. Elterjesztésében az állattani lat. *Varanus* 'ua.' (1820: Oxf. *Varan* a.) is szerepet játszhatott; vö. fr. *varan* (1812: FEW. 19: 198); ang. *varan* (1843: Oxf. i. h.); ol. *varano* (1875: Battisti-Alessio 5: 3989): 'varanusz'; megfelelő a sp. *varano* (LarousseSp. 3: 549); le. *varan* (SlJP. 9: 843): 'ua.'; de vö. fr. R. *varain* 'sorte de crocodile' (1210: Grand Larousse 7: 6381–2). — A magyar alak az állattani latinnak felel meg.

Devic 225; Lokotsch 2156.; Klein 2: 1169.

yen *yen* (1885: MagyLex. 16: 270), *jen* (1895: PallasLex. 9: 903);

'Japánban használatos pénzegység; Yen, Jen'.

Forrása a japán *en* 'yen' (Nelson 183 [617.]; l. még Iwasaki 1542 *yen* a.), tkp. 'a circle'. Ez a kínai *yüan* 'rund, kreis- oder kugelförmig; Yen' (Rüdenberg 644 [6342.]) megfelelője. Korai (nemzetközi) adata a fr. *yen* (1871: Grand Larousse 7: 6616);

ang. *yen* (1875: Oxf. *Yen* a.) stb.: 'jen'; vö. még ném. *Yen*, *Jen*, *En* (Fremdw. Leipzig 678); sp. *yen* (LarousseSp. 3: 611); le. *jen*, *yen* (WEP. 5: 269): 'ua.'. — A magyarba elsősorban a német közvetítette.

Webster 2: 2651; Klein 2: 1762; Onions 1019.

zenit *zenit* (1643/1673: NySz.), *zenith* (1824: NSz.), *zénit* (1852: uo.), *zenit* (1897: PallasLex. 16: 1141);

'az éggömb legmagasabb pontja; Zenit'.

Forrása az arab *samt* (*ar-ra's*) 'Zenith, Scheitelpunkt' (Wehr 1: 390 *samt* 'Weg' a., 1: 286 *ra's* 'Kopf, Haupt' a.), tkp. 'Weg des Kopfes' (FEW. 19: 153), 'way or path over the head' (Oxf. *Zenith* a.); fogalmi megfelelője a *nadír* (l. ott). Korai (nemzetközi) adata a sp. *cenit* (1256–76: Corominas 1: 761); ol. *zenit(h)* (1321 e.: Battisti–Alessio 5: 4111); fr. R. *cenith* (1370: Grand Larousse 7: 6621); ang. R. *cinith* (1387: Oxf. i. h.); ném. R. *Zenith* (1519: Kluge²⁰ 879): 'zenit'. — A magyar szó közvetlen átadója a német lehetett.

Devic 229; Weigand 2: 1315; Lokotsch 1818.; Vasmer 1: 453; DudenEtym. 779.

Rövidítések

A TESz. I–III. kötetében is használt rövidítések itt feladatlanok.

Bartholomae = Barth. (l. TESz. 1: 45).

Battaglia = Battaglia: GDizIt. (l. TESz. 1: 45).

Battisti–Alessio = Battisti–Alessio: DizEtIt. (l. TESz. 1: 45).

Bloch–Wartburg: DictÉtFr. (l. TESz. 1: 46).

Cioranescu = Cioranescu: DiccEtRum. (l. TESz. 1: 48).

Corominas = Corominas: DiccCritEt. (l. TESz. 1: 48).

Corominas: Breve = Corominas: Breve-Dicc. (uo.).

Decsy: Osm. = Decsy S.: Osmanografia. I–II. Bétsben, 1788.

Devic = Devic, L. M.: Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale. Amsterdam–Paris, [1876/1965.].

de Vries = de Vries: NedEtWb. (l. TESz. 1: 49).

DictBibl. = IntDictBible (l. TESz. 3: 9).

DizEncIt. = Dizionario enciclopedico italiano. I–XII. Roma, 1955–1963.

DTS. = Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

Echols–Shadily = Echols, J. M. – Shadily, H.: An Indonesian–English dictionary. New York, 1963.

Erman–Grapow = Erman, A. – Grapow, H.: Wörterbuch der ägyptischen Sprache. Berlin, 1950–1955.

FEW. = Wartburg: FEW. (l. TESz. 1: 81).

(Franck–van Wijk–)Haeringen = Haeringen, C. B. van: Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal. Supplement. 'S-Gravenhage, 1936.

Frisk = Frisk: GrEtWb. (l. TESz. 1: 52).

Gamillscheg = Gamillscheg: FrEtWb. (l. TESz. 1: 52).

Giraudeau–Goré = Giraudeau, S. E. – Goré, Fr.: Dictionnaire français-tibétain. Paris, 1956.

Grand Larousse = Grand Larousse de la langue française. I–VII. Paris, 1971–1978.

Haeringen = Haeringen, C. B. van: Kramers' woordenboek Nederlands. Den Haag, 1965.

Hofmann = Hofmann, J. B.: Etymologisches Wörterbuch des Griechischen. München, 1949.

Iwasaki = Iwasaki, T.: Kenkyusha's new pocket English–Japanese dictionary. Tokyo, é. n.

JapRussSzlov. = Большой Японско–русский словарь. Составили С. В. Неверов, К. А. Попов. . . I–II. Москва, 1970.

Kahlo–Bärwinkel = Kahlo, G. – Bärwinkel, R.: Indonesisch–deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1966.

Kakuk = Kakuk: ÉIOsm. (l. TESz. 3: 9).

Kamus = Kamus bahasa Indonesia–Rusia. Moskow, 1963.

Kiss: ÚjszSzót. = Kiss Jenő: Újszövevetségi görög–magyar szótár. Budapest, 1975.

Klein = Klein: EtDictEngl. (l. TESz. 1: 59).

Kluge²⁰ = Kluge: EtWb.²⁰ (l. TESz. 3: 10).

Lassú: TörBirod. = Lassú István: A' török birodalom. . . Pesten, 1828.

Liddell–Scott (l. TESz. 1: 53 gör. a.).

Machado = Machado: DicEtPort. (l. TESz. 1: 61).

Mayrhofer = Mayrhofer: EtWbAltind. (l. TESz. 1: 62).

Μέγα Λεξ. = *Δημιγραφικός, Δ.: Μέγα Λεξικόν δλης τής Ἑλληνικῆς γλώσσης. I–IX. Ἀθήναι, 1958.*

Meynard = Meynard, A. C. de Barbier: Dictionnaire turc–français. I–II. Paris, 1881–1886.

Migliorini–Duro = Migliorini–Duro: ProntEt. (l. TESz. 1: 63).

Monier-Williams = Monier-Williams, Sir Monier: A Sanskrit–English dictionary. Oxford, 1956.

Nelson = Nelson, A. N.: The Modern Reader's Japanese–English Dictionary. Tokyo, 1969.

Nov. Test. = Nestle, E.: Novum Testamentum Graece et Latine. Stuttgart, 1932.

Onions = Onions: OxfDictEnglEt. (1. TESz 1: 68).

Oxf. = OxfEnglDict. (1. TESz. 1: 69).

Pape: Eig. = Pape, W.: Wörterbuch der griechischen Eigennamen. I–II. Braunschweig, 1911.

Partridge = Partridge: Or. (1. TESz. 1: 69).

Räsänen = Räsänen: Versuch (1. TESz. 3: 13).

Richter = Richter, E.: Tibetisch – deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1966.

Robert = Robert: DietFr. (1. TESz. 3: 13).

Römpp = Römpp: VegyLex. (1. TESz. 1: 72).

Rüdenberg = Rüdenberg, W.: Chinesisch – deutsches Wörterbuch. Hamburg, 1936.

Schulz – Basler = Schulz – Basler: Dt-Fremdwb. (1. TESz. 1: 73).

Skeat = Skeat: EtDict.⁴ (1. TESz. 1: 74).

TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Budapest, 1967–1976.

Vasmer = Vasmer: RussEtWb. (1. TESz. 1: 80).

VocIIIIt. = Devoto, G. – Oli, G. C.: Vocabolario illustrato della lingua italiana. I–II. Milano, 1967.

Webster = Webster'sIntDict.³ (1. TESz. 1: 81).

Weigand = Weigand: DtWb.⁵ (1. TESz. 1: 81).

Wohlfarth – Odagiri = Wohlfarth, E. – Odagiri, R.: Neues japanisches – deutsches Wörterbuch. Tōkyō, 1934.

Farkas Vilmos

Szavak és nevek

Dzsumbuj. A budapesti Ferencváros (IX. kerület) mikrotoponímiájának jellegzetes tagja a *Dzsumbuj*. Az Illatos útnak a Gubacsi úti sarkán 1937-ben szükséglakástelepnek épült három hatalmas bérkaszárnýt nevezik így. A Dzsumbuj szociográfusa, Juhász Júlia (Kritika 1979/12. sz. 8) ezt írja a kezdetekről: „1937. Átadják a 424 lakásos város-széli lakótelepet. A lakásokba nyomorban élő családok költöznek — munkanélküliek, alkalmi munkások —, már a kezdetnél nagy a zsúfoltság, mert sok a gyerek. A környék sivár, az ellátottság nyomorúságos, a közeli vegyigyárak miatt egészségtelen és elviselhetetlenül bűzös a levegő.” A lakók életmódjára, szokásaira jórészt a lumpen elemek nyomták rá bélyegüket. Még 1971-ben is „Átlag 3,8 fő jutott egy szobára, de ez még nem minden. A lakások felerészében 5 főnél többen éltek, de sok lakásban 8–10-en — vagy még többen is — laktak az egyetlen szobában” (i. h.). Ezek az áldatlan állapotok szülték „a lármás, pletykás, veszekedős életet; a napirenden levő italozásokat; az egyszer hopp, másszor kopp életmód felelőtlenységét; a gyerekek szabadjára hagyását; a fiatalok randalírozását; a műveletlenséget, igénytelenséget; az örökös családi botrányokat” (i. h.). 1972-től gyorsuló ütemben költöznek el a családok túlnyomórészt más környékre, új lakótelepre. (L.: Juhász Júlia: Híradás a Dzsumbujról. Bp., 1976.; Juhász Júlia: A Dzsumbujtól az új lakótelepig (Kritika 1979/12. sz. 8–11.)

A szóban forgó szükséglakótelepet eleinte „*Darányi-palotának*” (Juhász Júlia: Híradás 8) csúfolták, mert építéskor Darányi Kálmán (1886–1939) volt a miniszterelnök. De hamarosan az argó jellegű *Dzsumbuj* ragadt rá. E nevet az 1930-as évekből adatolja saját gyűjtése alapján Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály (kézirat az MTA Nyelvtudományi Intézetében). A két szerző a név etimológiájának magyarázatára is kísérletet tett: a *dzsungel* és a *lebu* főnév kontaminációjának tartotta. Effélére gondolt Juhász Júlia (Kritika 1979/12. sz. 8) is, azt írva, hogy a három nagy házat „minden bizonnyal a szembetűnő kuszaság kifejezésére” nevezték el *Dzsumbuj*-nak. Egy Dzsumbuj-lakó visszaemlékezése szerint: „Mi magunk találtuk ki valamikor ezt a csúfnevet, hogy *Dzsumbuj*. De aztán felkapták, és rajtunk ragadt. Szégyenfelt lett a homlokunkon.” (Juhász Júlia: Híradás 37.)

E magyarázatot el lehet fogadni. A képes használatú *dzsungel* a tömkeleg, összevisszaság, zűrzavar, kuszaság képzetét, a *lebu* pedig a nyomorúságos lakás képzetét idézi fel tudatunkban, olyan képzeteket tehát, amelyek elválaszthatatlanok a *Dzsumbuj*-nak hívott szükséglakóteleptől.

A *dzsungel* és a *lebu* kontaminációjaként magyarázott *Dzsumbuj* nem társtalan a magyar helynévanyagban. A *dzsungel* révén végső soron összetartozhat a Csongrád megyei *Csengel*-vel (FNESz. 159), amelynek török, közelebből kun eredetű neve ugyanúgy a hindi *jangal* 'erdő, megműveletlen vidék' főnévre megy vissza, akárcsak a magyar *dzsungel*. A tulajdonnévvé vált *lebu* (TESz. 2: 756) pedig több települést, településrészt is jelöl az ország különböző részein; vö.: *Lebu* 'Zalavár belterületétől kelet-északkeletre fekvő

település' [1808: Lipszky: Rep. 1: 372]; *Lebuj* 'puszta Veszprémtől északra' [1808: Lipszky: Rep. 1: 373]; *Lebuj* 'legelő Jánoshidán a Tarna és a Zagyva partján' [1865: Pesty: K.-Szoln. 53]; *Lebujmajor* 'Farmoshoz tartozó település' (Hnt. 1937. 341); *Lēbuj-kocma* 'táborozó hely Noszvajon az uraság butelkás kimérője helyén' (MNyTK. 125. sz. 136); *Lebújtanya* (Hnt. 1937. 341) ~ *Lebujtanya* 'tanya Nyírbéltek határában' (Hnt. 1973. 603); stb.

Visszatérve a *Dzsumbuj*-ra meg kell állapítanunk, hogy a *Dzsumbuj* tulajdonnévből köznév is alakult 'kültelki szükséglakótelep' értelemben. Vö.: 1963: „*dzsumbuj*: külterület, periféria" (Kiss Károly: A mai magyar tolvajnyelv. Bp., 1963. 53); 1979: „Budapesten korántsem az Illatos úti az egyetlen *dzsumbuj*" (Kritika 1979/12. sz. 9). Összetételeket is alkotnak vele: *dzsumbujvilág*, *dzsumbujélet* stb. Származéka is van: *dzsumbujista* 'a Dzsumbuj lakója' (Juhász Júlia: Híradás 38).

Kalakocs. A *hólyagfa* 'Staphylea pinnata' növénynevén szinonimáját, a *kalakocs*-ot már a NySz. nyilvántartja a XVIII. század első feléből fennmaradt OrvK. [= Orvosságok könyve, I. Kóssa: MNyTK. 10. sz. 6] alapján: „*Kalakocz* fából vagy halyag fából puska vesszőt tarcz, es annak gyöngyétis puska fiában" (OrvK. 90: NySz. 2: 83). Ma északi nyelvjáráinkban él: Vághosszúfalu (Nyitra m.): *kalakocs* (Nyr. 26: 184); Bernecebaráti (Pest m.): *klokocs* (ÚMTsz.); Mád (Borsod-Abaúj-Zemplén m.): *klokocskafa* (ÚMTsz.). Csapody—Priszter (MNövsz. 80) *kalakócs* és *klokocs* alakról tud.

Mészáros Pető (Nyr. 26: 185) a *kalakocs*-ot a szlovák *klkoč* ~ *klokoč* 'hólyagfa' növénynévvel vetette össze. Kniezsa (SzJsz. 241) megállapította, hogy a *kalakocs* szláv eredetű, és a 'hólyagfa' jelentésű szlovák *klokoš*, cseh *klokoš*, szerb-horvát *klokoč* az előzménye. Minthogy e szláv növénynévnek a Kárpát-medence helynévanyagában is nem csekély szerepe van, érdemes közelebbről megismerkednünk vele. Az egyes szláv nyelvekben ezek a főbb alakjai: bolgár nyelvjárási *κλοκóу* 'hólyagfa' (BETReč. 2: 463); szerb-horvát *klōkōč* 'ua.' (HASz. 5: 86); szlovén nyelvjárási *klokāč* 'ua.' (Pleteršnik 1: 411); cseh *klokoč* 'ua.' (Gebauer: SlStč. 2: 52; Machek: EtSlČ. 2: 258); szlovák *klokoč* 'ua.' (SlSJ. 1: 704), *klokočka* 'ua.' (Ferdinand Buffa: Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatúry. Bratislava, 1972. 305); lengyel *κlokoczka* 'ua.' (Ślawski: SIET. 2: 260); ukrán nyelvjárási *κλοκiука* 'ua.' (Hrinčenko 2: 252). Az összsláv **klokočb* 'hólyagfa' a hangutánzó **klokati* 'klo-klo-féle hangot ad, bugyog, kotyog' ige származéka. A névadásnak az a magyarázata, hogy a növénynek hólyag módjára felfúvódott toktermésében zörög a csontkeménységű mag. Vö. ném. *Klappernuß* és *Pimpernuß* 'hólyagfa' [tkp. 'csörgődió']. (L.: Berneker: SIETWb. 1: 521; Machek: ČSlJmR. 141, EtSlČ. 2: 258; Ślawski: SIET. 2: 260; Skok: EtRj. 1: 572.)

Az Ung vármegyei Nagymihálytól északkeletre, a Vihorlát déli lábánál fekvő *Hajagos* az országos községnevérendezés során, hatósági úton kapta mai magyar nevét tükkörfordítás útján. Eredeti neve *Klokocsó* [1358: *Kokochow*: SztárayOkl. 1: 300] volt. Ez a szlovák *Klokočov* [<: *klokoč* 'hólyagfa'] átvétele. (Vö.: Csánki 1: 393, Stanislav: SlovJuh. 2: 272; Majtán 190; VSOS. 2: 34.)

A Zólyom vármegyei Véglesteől délkeletre fekvő *Hegyhát* mai magyar neve csupán 1888 (Majtán 190) óta adatolható. Korábbi neve, *Klokocs* [1773: LexLoc. 307] a szlovák *Klokoč* (tkp. 'hólyagfa') átvétele. (L. VSOS. 2: 33.)

A horvátországi Belovár-Körös vármegyei Belovártól nyugat-északnyugatra fekvő *Klokocsóc* [1262/1263: *Klokocheuch*: Sztp. KritJ. 1: 404] a szerb-horvát *Klokočevac* átvétele. Ez a személynévként is alkalmazott szerb-horvát *klōkōč* 'hólyagfa' származéka. Vö. *Klokoč* családnév (HASz. 5: 86; LPH. 300) is. (L.: Skok: EtRj. 1: 572; ComCris. 117.)

A mai Magyarország területén is több idetartozó helynév van. A Pest megyei Csóvártól kelet-délkeletre fekvő *Klokocsimajor* [1895: *Klokacs*: Hnt. 326] előtagjában a

magyar -i képzővel megtoldott *klokocs* [< szlovák *klokoč*] növénynév rejlik. (Vö. Stanislav: SlovJuh. 2: 272.) – A Baranya megyei Alsószentmárton belterületétől északkeletre levő *Klokocsik* [1907: Hnt. 543] határrész nevéhez l. szerb-horvát *klokôčika* 'hólyagfa' (HASz. 5: 86).

Magyar szótörténeti szempontból mindegyiknél fontosabb az Észak-Börzsönyben, Honttól délre emelkedő Kő-kapu (496 m) északi oldalából eredő és a Kalakocs-völgyön végigfolyva jobb felől a Nagy-völgyi-patakba torkolló *Kalakocs-patak* [XV. század eleje: *Kalakaspathaka*: Bakács 104]. (Térképi ábrázolását l.: A Börzsöny turistatérképe. 1 : 60 000. Budapest, 1979.) Ennek első néveleme a magyar *kalakocs* 'hólyagfa' növénynév, az viszont – a szóföldrajz tanúságtétele szerint – nem származhatott másból, mint a szlovák *klokoč*-ból.

Vizsgálódásaink egy olyan szlovák eredetű magyar növénynévre derítettek fényt, amely forrásainkban köznévként csupán a XVIII. század első felében bukkan fel, földrajzi névként viszont már a XV. század elejéről kimutatható. S minthogy a kitűnően lokalizálható földrajzi név már megmagyarosodott *kalakocs* alakban mutatja a növénynevet, bizonyosak lehetünk afelől, hogy az átvétel korán, esetleg már az Árpád-korban megtörtént. A *klokocs* és *klokocska*(ja) alakváltozat újabb átvétel ugyancsak a szlovákból. – A Kárpát-medence déli részén a szerbek és horvátok alkottak helyneveket a maguk *klôkôč*-ából, s azok is bekerültek a magyar helynévanyagba.

A köznévként meglehetősen szerény helyet elfoglaló magyar *kalakocs* növénynév és szlovák előzménye, valamint annak szerb-horvát megfelelője éppúgy részt vett a Kárpát-medence helyneveinek kialakulásában, mint köznyelvi szinonimája, a *hólyagfa* ~ régi, nyelvjárási *halyag* (TESz. 2: 39) növénynév. (Ehhez l. OklSz. *halyag-bokor* és *halyagos* a., valamint FNEsz. *Hajagos* és *Halyagos* a.) A szlovák *Haľ'agoš* '642 m magas hegy Eperjes környékén' és '599 m magas hegy Kassa környékén' (GeogrNázv. 1:34) a magyar *Halyagos* átvétele.

Kástélyos. A vörös bor nemcsak színében, hanem illatában, ízében, zamatában is különbözik a fehértől. Készítése bonyolultabb. A fehér bortól eltérően bogycsónakos és magvakon (törkölyön) erjesztik. Színét a kék bogycsónakos vörösbor-szőlőfajták színanyagától, finom fanyarságát pedig a magvaktól kapja. A fehér és a vörös borok között mintegy átmenetet alkotnak a siller vagy – régies, de olykor-olykor ma is használatos magyar szóval – k á s t é l y o s borok. Ezeket is törkölyön tartva erjesztik mint a vörös borokat, csak hogy rövidebb ideig (a zajos erjedés megindulásáig); színük világosabb (világospiros), ízük kevésbé fanyar.

Az elavult *kástély* 'siller' [1551: OklSz.] és a ma is élő *kástélyos* 'ua.' [1621: MA.] etimológiájáról a TESz. (2: 399) a következőket írja: „Ismeretlen eredetű szócsalád. A *kástély* és a *kástélyos* közötti viszony nincs tisztázva, de a *kástély* alapszó volta valószínűnek látszik... A *kastol* családjával való etimológiai összekapcsolása nem fogadható el.”

Úgy vélem, hogy a magyar *kástély* (: > *kástélyos*) a szerb-horvát *kăstar* (-štra, -štro) 'fanyar' (HASz. 4: 889) melléknévvel tartozik össze. E melléknév elsősorban borral kapcsolatos kifejezésekben használatos: *kăstro vino* 'fanyar bor' (HASz. 5: 889; SKNJ. 9: 382).

A *kăstar* eredet vitatott. Magyarázták görög jövevényszónak (vö. görög *κέστρος* 'egy fajta nyíl'; l.: Miklosich: EtWb. 113; HASz. 4: 889; Berneker: EtWb. 1: 493; Mihajlović 1: 259; SKNJ. 9: 382 és görög *κέστρο* 'ár'; l. Klaić 1966. 611), a latin *castus* 'tisztá' és a szerb-horvát *ôstar* 'éles; metsző, csipős' kontaminációjának (Skok: EtRj. 2: 60) s a szerb-horvát *kăstriti* 'nyes' [< latin *castrare* 'kivág, kiherél'] ige melléknévi posztverbalitásának (Skok: i. h.) egyaránt.

Mint tudjuk, a vörös bornak, de a sillernek (kástélyosnak) is jellemző sajátossága a fanyarság. Jelentéstani szempontból tehát a szerb-horvát *kăštar* és a magyar *kástély* összekapcsolásának nincs akadálya. A végződés eltérése úgy hidalható át, hogy kaj-horvát **kašter* hangalakból indulunk ki, s a szóvéget *r > ly* változással (erre l. a TESz.-ben: *borbély*, *erkély*, *klistély*, *korhely*, *kvártély*, *mordály*, *páncél*, *rostély*; a FNSz.-ben: régi *Zámor* > mai *Zámoly* 'helység Fejér megyében') magyarázzuk, és esetleg számolunk a magyar *csékély*, *sekély* melléknévnek, valamint a *kástély* alakban is adatolt *kastély* főnévnek az analógiás hatásával is.

Ha a *kástély* valóban szerb-horvát eredetű, akkor a legfontosabb vörösborkészítő, akkor a legfontosabb vörösborkészítésre szolgáló, felfelé szűkülő, nagy (20–60 hl űrtartalmú) erjesztőkádak *káca* ~ *káci* nevével alkot egy szűk fogalmi körre szorítóköző jövevényszócsoporthoz.

Pereszke. A fehérszaporás, vastag, tömör húsú, nagy és közepes termetű lemezesgombának (*Tricholoma*) a magyarban *pereszkegombák* a nevük. Jellemzőjük az ún. pereszke-lemezállás: sűrű lemezeik sajátosan kiöblösödnek és felkanyarodnak a tönkre. Számos fajuk van. Koraisága miatt kedvelt primőr gomba a *szentgyörgypereszke* (*szentgyörgygomba*, *májusi gomba*, *májusi pereszke*: T. [Calocybe] georgii) További fajok: *bársonyos pereszke* (T. rutilans), *büdös pereszke* (T. sulphureum), *csalóka pereszke* (T. truncatum), *csípősízű fehérpereszke* (T. album), *csopotos pereszke* (T. conglobatum), *galambpereszke* (T. columbetta), *gyűrűs pereszke* (T. constrictum), *készerű jakópereszke* (T. acerbum), *lila pereszke* (T. nudum), *lilatönkű pereszke* (T. personatum), *narancssárga övespereszke* (T. aurantium), *párduc pereszke* (T. pardinum), *rákizű pereszke* (T. terreum), *rózsáslemezű pereszke* (T. orirubens), *sárgászöld pereszke* (T. equestre), *szagos pereszke* (T. irinum), *változékony pereszke* (T. melaleucum). (L.: Jávorka—Soó 1: 42–4; MezőgLex. 1: 440. lap utáni VIII. tábla; ErdLex. 526; Csapody—Priszter: MNövsz. 66, 151, 178.)

Az 1787 óta adatolt *pereszke*-nek *r* végű *pereszker* (l. Mátyus 2: 481; NytudÉrt. 80. sz. 48) alakváltozata itt-ott még ma is használatban van. (L. Csapody—Priszter: MNövsz. 151 *pereszke* a., 178 *szentgyörgygomba* a.) Mint érdekesség figyelmet érdemel, hogy a borszőnyi Nagy-Hideg-hegy bükkerdejében májusban termő szentgyörgypereszkehez a költő Berda József (1902–1966) valóságos szerelmi vallomást írt az 1957-ben megjelent „Ostor és olajág” kötetében *Szentgyörgypereszke* címmel.

A *pereszke*-t nyelvészeink mindaddig csekély érdeklődésben részesítették. Az ÉKsz. címszavai között szerepelteti a *pereszke*-t és a *pereszkegombá*-t, de etimológiáját ismeretlennek jelzi. Gregor (NytudÉrt. 80. sz. 48) a *pereszke(r)* gombanév elterjedési góciát Erdélyben sejtí.

A *pereszke* etimológiájához a lengyel nyelvjárások szókincse adja kezünkbe a kulcsot. A Varsótól északkeletre fekvő Kosów Lacki helységben a 'sárgászöld pereszke'-nek (*Tricholoma equestre*) *proška* (Barbara Bartnicka-Dąbkowska: Polskie ludowe nazwy grzybów. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964. 114), a 'Tricholoma portentosum'-nak pedig *proška siwa* (uo.) a neve. Nagy területen használatos a *prośniánka* 'sárgászöld pereszke' és a *prośniánka siwa* 'Tricholoma portentosum' (i. m. 114). E gombanevek tövében a lengyel *proso* 'köles' rejlik, tkp. értelmük tehát 'kölesgomba'. Más szláv nyelvben is találunk arra példát, hogy gombanév alakult a köles nevéből; vö. szlovén *prosenják* 'köleskenyér; egy fajta ehető gomba' (Pleteršnik 2: 350) <: *prosen* 'köles' <: *proso* 'köles'. A kölesen kívül más gabonafajtának a nevéből is szokott gombanév keletkezni; vö.: lengyel *jęczmionki* 'csiperke' (Bartnicka-Dąbkowska: i. m. 94) <: *jęczmień* 'árpa', *owsianka* 'zöldessárga galóca; szörgomba; sárgászöld pereszke' (i. m. 107) <: *owies* 'zab', *grzyb pszeniczny* 'barna tinóru' (i. m. 91) [tkp. 'búzagomba', vö: *pszenica* 'búza'], *żytni* 'ehető vargánya' (i. m. 130) <: *żyto* 'rozsa' stb.

A magyar *pereszke* előzménye egy szláv **prostka* volt. Az átadó nyelvet — úgy látszik — nagyobb valószínűséggel kereshetjük az északi szláv nyelvek körében, mint a déli szláv nyelvek között. Az átvétel során a magyarban hangrendi átcsapás ment végbe ahhoz hasonlóan, ahogyan például a *grozdъ*-ból *gerezd* lett. A *pereszker* alakváltozat a *pereszke*-hez képest másodlagos. Szóvégi *r*-je talán az *éger*, *eper*, *kender*, *szeder* stb. növénynevek analógiás hatásának tulajdonítható.

A szláv eredetű *cservenyak*, *csiperke*, *dubák*, *galambica*, *gilva*, *gomba*, *herencs*, *kozák*, *kozárgomba*, *pencurák*, *peszerce*, *plóka*, *potypinka*, *rizike*, *suska*, *szömörösög*, *vargánya* stb. jól szemlélteti, milyen szerepe lehetett a szlávságnak a honfoglalással új természeti viszonyok és életkörülmények közé jutott magyarság gombaismereti szókincsének a kiformálásában. Ehhez a nagyszámú szláv jövevényszócsoporthoz kell sorolnunk a *pereszke*-t is. A *pereszke* gombanév — a fentebb előadottak értelmében — etimológiailag sem tártalan a magyarban, mert alapszava, a szláv *proso* 'köles' is átkerült szókincsünkbe; vö. nyelvjárási *prósza* 'köleslepény, kukoricalisztból készült pogácsa, lepény; kukorica; köles' (TESz. 3: 295).

Rence. A *rence* (Utricularia) a *rencejélek* (Lentibulariaceae) családjába tartozó vízi vagy lápi növényt jelöl, amely gyökér nélkül lebeg a vízben. Sárga virágai a víz felszínére emelkednek, levelei pedig olyan varszerű tömlökké (hólyagokká) alakultak, amelyek alkalmasak arra, hogy apró vízi állatokat (rovarokat) fogjanak meg. Főbb fajai: *közönséges rence* (Utricularia vulgaris), *pongyola rence* (U. neglecta), *kis rence* (U. minor), *lápi rence* (U. Bremii). (L.: Jávorka—Soó 1: 573—4; KertLex. 843; Csapody—Priszter: MNövSz. 160.)

A *rence* szótörténeti adatait azzal az elsősorban nyelvtani rendszerezésre szolgáló rímstóttárral kell kezdenünk, amelyet Verseggy Ferenc adott „A tiszta magyarság”-ban: 1805: „*rencze*. *lencse*” (i. m. 121: NSz.) Az 1807-ben közzétett Magy. Fűvészk. (357) szerint az 'Utricularia' magyar neve *Rentze*, az 'U. vulgaris'-é *hínáros R[entze]*, az 'U. minor'-é pedig *kis R[entze]*. Kassai József már a *rence* etimológiai magyarázatát is megkísérelte Szókönyve IV. kötetében: 1835. „*Rentze*: (Hegyaljai szó) Vízben termő fű: Utricularia (Fűv. p. 357.) v. g. *Hínáros rentze*: Utricularia vulgaris. Oljan, mint a' gom kötő munka. [Bekezdés.] Jegyzet. A' *Rentze retze* szóból ered cum *N* epenthetico, mertt a hínáros *rentze* akadály a' hállónak a' kal [o: hal] fogásbann. *Rentze hát a' Diák Rete piscium* szóból alkalmasént van tsavarítva, és vele sok apróhal ki fogatik a' gyalmaszatban.” (Kassai 4: 207.) Az MTsz. a *rencé*-t 'hínár' jelentésben Tokajról adatolja. Az ÚMTsz. a Hortobágyról, Vágáról, Nemeshódosról, Tokajból, Sáráról és Sókszelőcéről mutatja ki, Vágáról 'herefojtó aranka' jelentésben. (Ehhez l. Nyatl. 18. sz. térkép.) Az ÉKsz. a *rence* eredetét ismeretlennek jelzi.

Az a benyomásom, hogy a *rence* egy olyan vízinövény szláv nevéből került át a magyarba, amelynek bőrnemű levelei a víz tetején úsznak. E növény a Polygonum. (Magyar nevei: *késérűfű*, *cikszár*, *csikszár*, *hunyor*, *vízihunyor*; Csapody—Priszter: MNövSz. 102.) A 'Polygonum'-nak az egyes szláv nyelvekben a következő főbb alakjai vannak: szerb-horvát nyelvjárási *dresan* 'baracklevelű késérűfű' (SKNJ. 4: 693); szlovén nyelvjárási *rdésen* 'késérűfű' (Pleteršnik 2: 412); cseh *rdesno* 'késérűfű' (Machek: EtSlČ. 510); szlovák régi *rdesno* 'késérűfű' (SlSJ. 3: 705); ukrán nyelvjárási *депечень* [birtokos esetben: *депечня*] 'keskenylevelű késérűfű' (Hrinčenko 1: 369), *дрячен* 'borsos késérűfű' (Hrinčenko 1: 451), 'bolhafű' (Csopei 84), *опучен* 'borsos késérűfű' (Rudnyčyj: EtDictUkr. 2: 215); fehérorosz *опачен* 'késérűfű' (BRSl. 251). E szláv szócsoport előzménye az ósszláv **drestьnъ* 'késérűfű', amely az ósszláv **dresta* 'kígyófű, békaszőlő stb.' melléknévi *-ъnъ* képzős származéka. Tőve az ósszláv **dristati* 'fosik' igével tartozik össze. A névadást az magyarázza, hogy a késérűfüvet a népi gyógyászatban gyomorbántalmak ellen alkalmaz-

zák. (L.: Merkulova 41–2; EtSISJaz. 5: 110–1. l. még: Machek: ČSImR. 86, EtSiČ.² 510; Skok: EtRj. 3: 117; Rudnyékj: EtDictUkr. 2: 215.)

A magyar *rence* előzményeként egy északi szláv **drěstno* (ti. **drěstno bylbe*) jöhet számításba. Az átvételkor a szó eleji torlódó mássalhangzók közül az első elmaradt, (vö. *bojnyik*, *csorba*, *csuka*, *kadarka*, *rénye*, *toklász* stb.), s hangrendi kiegyenlítődéssé (*e : o > e : e*), *sz > c* affrikálódás (vö. *barack*, *cékla*, *kacor*, *kocka*, *palack*, *pecér*, *tarack* stb.), valamint *szn* (vagy *cn*) $>$ *nsz* (vagy *nc*) hangátvetés ment végbe. A hangátvetésbe valószínűleg belejátszott a *kemence*, *medence*, *szelence* végződésének az analógiás hatása is. — A szláv szó 'Polygonum' jelentéséből a magyarban azért válhatott 'Utricularia' jelentés, mert mindkét esetben vízinövénnyel van dolgunk, s az egyik vízinövény neve könnyen átvonódhatott a másikra.

A nyelvújítás korában volt a magyarban egy másik *rentze* főnév is, mégpedig 'regiszter, lajstrom, jegyzék' jelentésben. Ezt Bartzafalvi Szabó Dávid csinálta a magyar *rend*-ből, s 1787-ben adta közre (Nyr. 1: 96; Tolnai: Nyelvúj. 68). Kérészeletű neologizmusnak bizonyult, de a XIX. század első felének írásbeliségében olykor-olykor mégis találkozni vele. (L. NSz.) A *rence* növénynévhez nincs köze.

Zeppelin. A szivar alakú, merev alumíniumvázú, kormányozható léghajónak és nevének magyar vonatkozásai is vannak. Érdekes ezeket a technika- és művelődéstörténeti, valamint nyelvi tényeket kissé közelebbről is szemügyre vennünk.

A keszthelyi születésű Schwarz Dávid feltaláló (1850–1897) 1895-től Berlinben dolgozott léghajóterve megvalósításán. Az alumíniumból készült, rácsszerkezetű léghajó az 1897 novemberében megtartott próbarepülés során a földreéréskor összezúzódott ugyan, de így is igazolta a merev rendszerű léghajók fölényét a puha testű léghajókkal szemben. Schwarz Dávid özvegye a léghajó terveit eladta gróf Zeppelin Ferdinánd (Ferdinand Graf von Zeppelin) rendelkezési állományú lovassági tábornoknak (1838–1917), aki Schwarz Dávid elgondolásait is figyelembe véve alkotta meg a róla elnevezett léghajótípust. (Schwarz Dávid életére és munkásságára l. Magyar Életrajzi Lexikon 2: 606.)

Az első Zeppelin-rendszerű léghajó 1900. július 2-án szállt fel Friedrichshafen mellett. Utána még 129 további zeppelin épült Németországban. Az első világháborúban katonai célokra is használták őket, mégpedig távolfelderítésre és bombatámadásra (többek közt London ellen). A két világháború között a zeppelinek körülrepülték a Földet, átrepülték az Északi-sarkot és részt vettek a tengerentúli forgalomban. Ennek az vetett véget, hogy 1937-ben az egyik zeppelin elégett, nyilvánvalóvá téve, hogy a hidrogéntöltés helyett át kell térni a tűzbiztos hélium alkalmazására. (L. Új Idők Lexikona 17: 4141–3.)

A magyar közönség mindvégig érdeklődéssel kísérte a zeppelinek útját. Egy korai zeppelinről a Budapesti Hírlap ekképpen tudósított: 1909: „Zeppelin. Fridrikszhafen, jul. 28. A Zeppelin II. délután 1/2 6 órakor rövid próbautat tett és 1/4 7-kor ismét leszállott” (Bp. Hírlap 1909. júl. 29. 5: NSz.). Az első világháború idején így írtak: 1916: „A szünetlen Zeppelin-támadások értéke főként erkölcsi tekintetben irtózatos” (Bp. Hírlap 1916. okt. 7. 6: NSz.). 1931. március 27-én a „Graf Zeppelin” léghajó Budapestre látogatott, majd körrepülést végzett az országban. (Magam is láttam, amint Debrecenben a város felett szállt.) Ebből az alkalomból a magyar posta a léghajó légi postája számára „Zeppelin 1931” felülnyomattal látta el az 1927 óta forgalomban levő 1 és 2 pengős légi postabélyegeket. Zeppelin Ferdinándot és a nevével jelölt léghajót ábrázolja az 1977-ben a magyar postától kiadott „Léghajó története” sor 5 forintos bélyege, s a „Graf Zeppelin” 1931. március 27-én Budapesten tett látogatásának állít filatéliai emléket az ugyancsak 1977-ben kiadott „Léghajó története” blokk, valamint „25 éves a MABÉOSz” emlékv.

A léghajótípust jelölő *zeppelin* főnév a *Zeppelin* személynévből keletkezett ahhoz hasonlóan, ahogyan az *atilla*, *baedeker* ~ *bedekker*, *bojkott*, *kardigán*, *makadám*, *priznic*,

raglán, szendvics, tattersall stb. köznévknek is személynév az előzménye. Maga a *Zeppelin* családnév pedig azoknak a német családneveknek a csoportjába tartozik, amelyek pusztá, azaz képzővel nem bővült helységnévből alakultak; vö. *Basedow, Billroth, Bodelschwingh, Bodenstedt, Bülow, Delbrück, Leibnitz, Lessing, Scharnhorst, Schwerin* stb. (L. Bach: DtNam. 1/1: 259, 1/2: 122.) A *Zeppelin* családnév az 1286 óta ismert nemesi család ősi birtokáról, a mecklenburgi Güstrowtól nyugat-északnyugatra levő *Zepelin*-ről (ma: helység az NDK-ban) van véve. Az 1246-ból *Cepelyn* (Trautmann: MH. 38) alakban adatolható *Zepelin* helységnév szláv, közelebből minden bizonnyal poláb eredetű, s etimológiailag azonos azzal a lengyel *Czepielin* (uo.) helységnévvvel, amely a poznańi érsekség egyik községét jelöli. A lengyel *Czepielin* birtoklást kifejező *-in* képzős származék az ólengyel *Czepiel* ~ *Czepil* (SlSNO. 1: 418) személynévből. Ennek köznévi előzményéhez l.: cseh *čepel* 'penge' (Gebauer: SlStč. 2 1: 167); ukrán nyelvjárási *ченіє* 'letört hegyű kés' (Hrinčenko 4: 451), *ченує* 'közönséges fanyellű kés; letört hegyű ócska kés fanyéllal' (Hrinčenko 4: 452); stb. (Etimológiájához l. EtSlSJaz. 4: 54–5.)

Visszatekintve a *zeppelin* köznév keletkezéstörténetére kimondhatjuk, hogy hosszú és érdekes folyamatnak voltunk tanúi, amelynek során előbb egy köznévből személynév lett, majd a személynévből helységnév képződött, a helységnévből családnév alakult és — végül — a családnév köznevesült, egy léghajófajtának lett a jelölője. A nagy ívű pálya tehát a köznév szférájából indult ki, és a tulajdonnevek különféle tartományain áthaladva hosszú-hosszú idő múlva ismét visszatért a köznévi szférába.

Ha a FNESz.-ben elolvassuk *Csepel* szócikkét, azt találjuk benne, hogy — egyéb lehetőség mellett — a *Csepel* helynév pusztá személynévből is származtatható magyar névadással, s az előzményül szolgáló személynév forrásaként számításba jöhet az a szláv személynév is, amelynek ólengyel *Czepiel* alakját fentebb idéztem. Ha pedig ez az etimológiai feltevés helytálló, akkor a magyar *Csepel* (*Csepel-sziget, Drávacsepely, Nagycsepely*) helységnevek és a *zeppelin* köznév szegről-végről rokonságban vannak egymással.

Kiss Lajos

Szentes környéki helynevek — Szentesről nézve

(Megjegyzések Kiss Lajos FNESz.-hoz)

1. Eperjes. A Szentestől légvonalban mintegy 24 km-re északkeletre eső Eperjes eredetileg a város határrésze volt¹ (nem pedig major, mint ahogy az 1890. évi atlasz tévesen föltünteti.)

Így tehát pl. Négyesy László, a későbbi irodalomtörténész, esztétikus, budapesti egyetemi tanár, aki 1861-ben Eperjes egyik tanyáján született (i. m. 237), szentesi volt; ezért van róla utca elnevezve a városban.

Tudjuk azonban, hogy az *Eperjes* név a magyar nyelvterületen igen gyakori: egy város, több község, tanya és major, sőt halom, mező, dűlő és tó viseli vagy viselte ezt a nevet.

A FNESz. (203) hivatkozik Inczefire,² aki szintén nyomára bukkant Maroslele határában egy Eperjesnek; ezt az Eperjest azonban — melyről különben Inczeffi azt mondja, hogy pontosabb helye ismeretlen — nem szabad összetévesztenünk a jelenlegi

¹ Nagy Imre (szerk.): Szentes. Bp., 1928. 9.

² Inczeffi Géza: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Bp., 1970. 162.

Csongrád megyei községgel, még akkor sem, ha azóta Maroslele is Csongrád megyéhez tartozik (korábban *Püspöklele* néven Csanád megyébe esett). Az, amit Inczeffi a Lelével határos *Eperjes*-ről ír, hogy ti. „a selyemhernyó-tenyésztés elősegítése céljából létesített egykori epreskert neve”, — lehet az ő egyéni véleménye, azonban valószínűbbnek látszik az, hogy miként az *eperjes* (meg *szederjes*) melléknév, úgy valamennyi *Eperjes* földrajzi név is sokkal régebb a selyemhernyó-tenyésztés céljait szolgáló epreskertek telepítésének az 1760-as évekre tehető megindulásánál.

De Szentesre és környékére szűkítve a kérdést: „1771-ben alapítottatott a szentesi »Epreskert«, melynek rendeltetése a selyembogártenyésztés céljából az eperfák ültetésének elősegítése.” (Nagy i. m. 297). Ez tehát már nem *Eperjes*, hanem *Epreskert*. Emlékét máig őrzi a város déli részén az *Epres sor*. (Vö. Barta László — Páhi Ferenc: Szentes utcanevei. Szeged, 1980. 99.)

Eperjessel szomszédos határrész volt a tőle keletre eső *Királyság* (vö. Nagy i. m. 9, 50). Valamikor egy falu állt itt, mely Szilágyi Mihálytól, Mátyás király nagybátyjától, az ország kormányzójától kapta a nevét. A szóban forgó terület akkor Békés megyéhez tartozott, és egy 1461-ben kelt oklevélben³ több mint száz békési nemes egybehangzó vallo-mását olvashatjuk arról, hogy Horogszegi Szilágyi Mihály [akit azóta a szultán Konstantinápolyban lefejeztetett] nemrég erőszakkal elfoglalta Maróthi Lajos és Mátyus Szilemérés nevű faluját [tkp. possessionem = birtokát], lerontatta és az általa kitalált *Királyság* név alatt (alio nomine sibi ficto scilicet *Kiralsaag*) ugyanazon határban új helyre telepítette, továbbá, hogy a falu Szilágyi halála után foglalás útján (occupative) jutott a király birtokába.

Az oklevél tartalmát a megyei történetírók különbözőképp értelmezték.

Haan Lajos nem érti, mi oknál fogva rohanta meg Szilágyi a falut, de azt tudni véli, hogy Mátyás visszaadta „*Zelemérest*” törvényes urainak.⁴

Zsilinszky Mihály, aki 1872-ben még csak a Telekinél olvasható tartalmi kivonat (regesta) előadására szorítkozik,⁵ 1897-ben már így ír: „... a munkásokban szűkölködő földesurak... néha török módjára falvastól hajtották el a föld népét egyik jószágról a másikra. Az erőszakos Szilágyi Mihály országkormányzó a Maróthiak *Zeleméres* faluját megszállotta, a faházakat szétbontva kocsikra rakatta és a jobbágyságot a Hunyadi család földjére költöztette, a hol új falut alapítottatott velük, a melynek *Királyság* nevet adott.”⁶

Karácsonyi János szerint „*Zeleméres* (*Zylemeres* 1456., 1461.) Szénás és Királyság közt eső pusztá volt, s 1456-ban megerősítik Hunyadi birtokában. De a Maróthyak is jogot tartottak hozzá s ide néhány jobbágy családot költöztettek. Ezt hallván Szilágyi Mihály, a Hunyadi fiúknak gyámja, 1458-ban ezen itt letelepedett jobbágyságra költöztette. E miatt aztán 1461-ben a Maróthyak nagy tanúvallatást tartattak s ott meggyénknek majdnem mindenik nemese az ő javukra vallott, de azért *Zeleméres* többé nem támadt fel.”⁷

Karácsonyi tehát már inkább a Maróthyak vétkességével kezdi. Ennek az az oka, hogy ő rábukkant a müncheni királyi levéltárban arra az addig ismeretlen oklevélre,⁸ amelyben V. László 1456-ban új adomány címen tulajdonjoggal Hunyadi Jánosnak és örököseinek adta sok egyéb közt Szilemérés pusztát is.⁹

³ Kiadta Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. XI. köt. 12 kk.

⁴ Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870. 1: 21.

⁵ Zsilinszky Mihály: Szarvas város történelme. Pest, 1872. 10.

⁶ Zsilinszky Mihály: Csongrádvármegye története. Bp., 1897. 1: 133.

⁷ Karácsonyi János: Békésvármegye története. Gyula, 1896. 2: 343.

⁸ Kiadta Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. Békéscsaba, 1967.

1: 43.

⁹ Vö. Szeremlei Samu: Hódmezővásárhely története. 1901. 2: 158.

A Maróthiak, úgy látszik, nem ismerték ezt az oklevelet, Szilágyi azonban igen. Ezért cselekedett határozottan, és ezt a Hunyadi-tulajdont visszaszerezte akkor már királyi gyámfiaának a Szilemérest ténylegesen birtokló Maróthiaktól. (A birtoklás tényét tanúsíthatták a békési nemesek.) Kétszeres biztosítás volt az, hogy Szilágyi a falut nemcsak áttelepítette, hanem a nevét is megváltoztatta, mégpedig *Királyság*-ra, mintegy „finom célzasként” a főúri zászlós (vö. Karácsonyi i. m. 3: 96) Maróthi család felé: ez a falu a királyé!

A FNEsz. (203) hivatkozik Csánki 1: 652, 656, 659-re, azonban sajnálatosan csak a 659. lapon levő sorokat idézi — amelyek már Királyság további sorsát adják elő, az elnevezés szempontjából azonban végeredményben közömbösek — holott a névadás történetét Csánki a 656. lapon foglalja össze, az 1461. évi oklevél alapján.

Kiss Lajos a *Királyság* helynevet a *király* főnév -ság képzős származékának tartja (FNEsz. 203). Ez ellen a szófejtés ellen több érv szól.

A *királyság* képzett szó a TESz. (2: 494) szerint először a Schlägli Szójegyzékben fordul elő 1405 táján, Szilágyi Mihály tehát az 1450-es években alkalmasint még nem is ismerte. Korábban csak az *ország* szó volt ismeretes; ez és nem más a *regnum* latin szó megfelelője (a miatyánkban is). Igaz ugyan, hogy éppen Mátyás királlyá választásával kapcsolatban szokták idézni a sorokat:

„Mátyást mostan választotta
Mind ez ország *királyságra*,
Mert ezt adta Isten nekünk
Mennysorságból oltalmunkra”,

azonban tudnunk kell, hogy egyrészt ezt a versikét a 16. században fogalmazták meg, másrészt a *királyság* származékszó első jelentése 'királyi méltóság, tisztség' (mint a versikében is). A 'monarchikus államforma', 'állam, ország; az a terület, amely a király uralma alatt áll' jelentés már későbbi fejlemény.

Ha Szilágyi a szóban forgó jelentéktelen birtoknak, ahová a faházakat, jobbág্যokat valószínűleg úgy hozták szekéren, a *Királyság* nevet 'ország' jelentésben adta volna, akkor ez g ú n y n é v n e k számított volna s így majdhogynem felségsértésnek.

Szilágyi Mihály „fikciója”, a *Királyság* név tehát nem lehet képzett, hanem csak összetett szó. Utótagja a 'domb, halom' jelentésű régi *ság* főnév, amely számos földrajzi nevünkben szerepel: *Ság* (ma puszta Tiszaug és Tizsakürt között),¹⁰ *Rétság*, *Ipolyság*¹¹ stb. stb. *Királyság* tehát végeredményben ugyanazt jelenti, mint *Királyhegyes* vagy akár *Királyhelme*.

Úgy látszik, Szilágyi még ismerte ezt a jelentést, ezért túlzottnak tűnik a TESz.-nak az az állítása, hogy a *ság* főnév „már az Árpád-korban elavulhatott” (3: 471).

Ejtsünk még néhány szót *Királyság* korábbi nevééről is. Ezt Haan Lajos (i. h.) *Zeleméres*-nek kezdte írni, s tőle átveszi Karácsonyi (i. h.), bár ő híven közli a két oklevélben található *Zylemeres* alakot is, sőt megkockáztatja: „Lehet, hogy nevét Szüleméresnek¹² kell olvasni s akkor régi magyar nyelven annyit jelent mint ivadék vagy származék.”

Érthetetlen, hogy ettől kezdve egészen a legújabb időkig mindenütt *Zeleméres*-t olvashatunk, holott ez a név nem élő, és sehol másutt nem maradt fenn, mint az idézett két oklevélben.

¹⁰ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1: 899.

¹¹ *Ipolyság*, mivel a *ság* itt is „illeszkedik” a mély hangrendű *Ipoly*-hoz, Ballagi Mórt tréfálta meg. Magyar — német szótárában így fogta föl: 'az Ipoly mente' (das Land an der Eipel).

¹² Knieza István kézikönyve (Helyesírásunk története...) szerint az *y* nem olvasható *ü*-nek.

Lehet, hogy Haan Lajos a falu nevét a *Zeleméri* család nevéhez igazította, mely a Szabolcs (esetleg Pest) megyei *Zelemér*-ről nevezkedett.¹³ A *Zelemérik* neve a Hunyadiak korában nem ismeretlen Szentes környékén.¹⁴

Mivel azonban a Teleki kiadta 1461. évi oklevélben a kérdéses falu és Szilágyi neve ugyanazokkal a betűkkel kezdődik: *Zijl-* vagy *Zül-*, nincs okunk kételkedni abban, hogy Teleki olvasata helyes: *Szüleméres* (esetleg: *Szülemeres*).

2. Cserebökény. '1973-ban Szenteshez csatolt település' (FNESz. 160) tulajdonképpen visszakerült Szenteshez. De ennek hosszu a sora.

Kezdetben volt *Bökény*, a várostól északnyugatra, mely az idők folyamán virágzó község (vö. Nagy i. m. 37), majd elpusztulván, csak határrész.

Amikor Harruckern báró személyében Szentes földesurat kapott, a királyi adománylevél (1736-ban) a szentesi határra vonatkozólag így szól: „Szentes város, Sz. Fábián, Ecsér, Veresegyháza, Dónát, Szentlászló, Tőke, Hékéd pusztákkal és Derekegyháza és *Bökény* határrészekkel” (Sima i. m. 215).

Mire az örökváltság ideje elérkezett, Szentes a Károlyi gróftól megváltotta (1836-ban) Bökényt és Szentlászlót is, de cserekeképpen „másfél annyi számú holdakat” hasított ki részükre Királyságon (Sima i. m. 519), vagyis a várostól északkeletre, és ezek a csereföldek kapták a *Cserebökény* és *Csereszentlászló* nevet. A Károlyi-uradalomhoz tartoztak, vagyis Nagymágocsához.

Cserebökény (és *Csereszentlászló*) előtagja tehát nem másnak, hanem ennek a csereberének az emlékét őrzi.

Hogy aztán miként alakult Cserebökény 1946-ban tizenkilencezer holdon önálló községgé a környező érdekelt veresházi, szentesi, kiskirálysági tanyavilág kérésére, arról már Fekete Gyula könyvében olvashatunk.¹⁵

3. Öcsöd most 'helység Szolnok megyében' (FNESz. 490), azelőtt Békés megyéhez tartozott, de mindenképpen határos Szentessel. Békés megye történetírója, Karácsonyi (i. m. 2: 252) először 1555-ből mutatja ki *Eched* alakban.

Furcsa dolog az, amit el kell mondanunk. Öcsödről számos régebbi adatot is közölt Haan Lajos és Zsilinszky Mihály, de sem ők, sem Karácsonyi János nem ismerték föl — a helyesírás miatt —, hogy Öcsödről van szó: „*Ewzed* 1413, *Eeoseod* 1421, *Eüsed* 1421, *Evsud* 1444, *Ewsed* 1479, *Evsed*, *Ewsed* 1480, *Ewsed* 1485, *Ewseöd*, *Ewsewd* 1486, *Used*, *Wsed* 1496.”¹⁶

Ma már — Knieszsa „Helyesírásunk története...” c. könyvének birtokában — könnyű az azonosítás. E könyv szerint valóban ilyen változatosan írták az idők folyamán az *ö* és *cs* hangot.

4. Öcsödről a Tudományos Gyűjtemény 1827. évi kötetében is található egy közlemény: „*Ötsödnek* leírása” (15–23). Ebben a mai *Mezőhek*-kel kapcsolatos adatokra bukkanhatunk; ezek tehát régebbiek a FNESz.-ban (421) közölt 1895. évi adathoz. „Az *Ötsödi* Territóriumot a' Körös vize szinte két egyenlő részekre osztja. Túl a' Körösön éjszaka fekszik... az úgy nevezett Heki tsárda...” (20). Továbbá: „a' helységnek authenticált mappája szerint készült tabella” utolsó sorában található: „Hék tsárda legellője” (uo.).

¹³ Vö. Nagy Iván: Magyarország családai. XII. 1865. 345–6.

¹⁴ Vö. Sima László: Szentes város története. Szentes, 1914. 1: 86–7.

¹⁵ Fekete Gyula: Történelem hangszalagon. Bp., 1977. 28–9.

¹⁶ Haan Lajos és Zsilinszky Mihály: Békésmegyei oklevéltár. Bp., 1877. 25, 36, 47, 94–106, 115. — Illetve (Eeoseod 1421) Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870. 2: 49.

Öcsödön ma is van *Hék halom* és *Hék ér*, s egy határrészt *Hékoldal*-nak neveznek. S ez a név visszavezet Szentesre, ugyanis itt is van *Hékéd* nevű határrész (illetve városrész). Annál sajnálatosabb, hogy a *Hék* etimológiája nincs tisztázva. Kiss Lajos (FNESz. 421) szerint „az alapjául szolgáló szn.-hez vö. talán ném. *Heck* szn.”. Nem hinném, hogy ezen a vidéken egy *n é m e t* személynév földrajzi névvé vált volna, még hozzá kicsinyítő *-d* képzővel megtoldva 1332-ben! Inkább elhinném azt, hogy a helynév alapja az ótörök szótárban¹⁷ található *jek* 'démon, ördög' szó, még ha föl is merülnek bizonyos hangtani nehézségek. De mindenképpen föl kell figyelnünk arra, hogy mintha valami átok ülne rajtuk, *he-* és *hé-* kezdetű szavaink többsége ismeretlen vagy kétes etimológiájú: *heg*, *hegedű*, *hegy*, *héj*, *hely*, *hérész*, *hérics*, *hervad*, *heveder*, *hever*, (*hét* ?).

Talán majd valaki végére jár ennek a titoknak.

5. Derekegyház, mely szintén határos Szentessel, más alkalommal került szóba. (Nyr. 103: 473).

Kónyi Sándor

¹⁷ Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

Kossa János: Nyelvünk fűszerszámai. Budapest, 1979. Gondolat, 379 oldal

Az ismertetőt megkeseríti a szerző halálhíre, amikor a kötetet — egy kiváló nyelv-művelő életteljesítményének válogatását — ajánlja az olvasónak. A válogatást Lőrincze Lajos végezte a szerzőnek korábban megjelent három kötetéből (ismertetésüket lásd Nyr. 87: 259—62 és 94: 490—3), valamint újabb írásaiból, s írt a könyv elé méltató bevezetőt.

Kossa János nyelv-művelői pályafutása negyven évvel ezelőtt a *Híd*-ban, a régi Jugoszlávia baloldali folyóiratában kezdődött. Mint a lap egyik szerkesztője „Édes anyanyelvünk” címmel írta meg első, emlékezetes tanulmányát. Folytatása is sajtóhoz kötődik: a jugoszláviai magyarság napilapjának, a Magyar Szónak főszerkesztőjeként, majd lektoraként működött, s 1964-ben „Így írunk mi” címmel nyelv-művelő rovatot indított. Két évtizeden át többnyire maga írta ennek cikkeit, s pallérozta bennük a magyarság minden rétegének nyelvhasználatát. S mialatt a lap kéziratait kezelte, kibontakozott előtte a magyar publicisztikai nyelv helyzetképe, a nyelvérzék sokszor bizonytalanná válásának oka, egyben pedig a magyar nyelv eredetiségének és „jellemének” képe.

Tanulmányaiból három kötetet adott ki a Forum kiadó. Így írunk mi (1962.), Így írunk mi II. (1965.) és Magyarul, magyarul (1968.). Modern nyelv-művelőnek bizonyul ezekben a kötetekben: nem „a szavak egérfarkába” kapaszkodik — írja Lőrincze Lajos —, az e g é s z érdeklí, a nyelv kapcsolatteremtő funkciója, finom megkülönböztetési lehetőségei. Nem szabálycítáló nyelv-művelő, hanem mérlegelő, mert tudja, hogy nem önmagában véve helyes vagy helytelen egy nyelvi forma, hanem használatának körülményeiben, helyzetben, idejében.

A most, a magyar olvasóközönségnek szánt válogatás ciklusokba rendezett írásai teljes hűségében mutatják be a szerző szemléletmódját, tényszerűségét és szándékát, s tanúsítja alapos tájékozottságát, kiérlelt nyelv-művelő felfogását⁶ a nyelvhasználat problémáinak finom érzékkel való megközelítését, tollforgató művészetét és nemes, elhivatottsággal megerősített elkötelezettségét nyelvünk ügye mellett.

Kossa János munkásságának alapja a kétnyelvűség. Olyan poszton állt őrt, ahonnan kétfelé kellett tekintenie „vigyázó szemmel”: a magyar és a szerb-horvát nyelv tájai felé. Félő gonddal őrizte a magyarság nyelvi egységét, hogy mint Jugoszlávia nemzeti és nyelvvel is elláthassa a híd szerepét a két ország között. A nyelvvédelem feladatát a történelem róttá ki rá. Amikor mint újságszerkesztő és közéleti ember a többnyelvű környezetben napról napra tanúja volt a nyelvbőlő hatásoknak, ezeket nem nacionalista elfogultsággal szemlélte, hanem a népi műveltség és gondolkodásmód zavarainak minősítette; a torzulásokat az eredeti műveltség elidegenedésének vészjelzéseinek tekintette. Nyelv-művelő magatartása abban a meggyőződésben gyökerezett, hogy a tiszta nyelvi tudat megőrzése nem a társadalmi elkülönüléssel jár, hanem a társadalmi alakulás megértésének és szolgálatának feltétele.

Ennek az írói alapállásnak megfelelően a jugoszláviai magyar nyelvhasználatnak minden vonatkozását figyelte, regisztrálta, elemezte.

1. Számos olyan vétséget világított meg, amelyeket Magyarországon is nap mint nap tapasztalunk. Ezek többnyire „mondatklinikai esetek”. Félreértésre adhat okot például a birtokos jelző ragjának elhagyása („A hamisítvány legfeljebb tízezer régi frankot ér, az igazi(nak az) értéke viszont . . . harmincemillió frankig terjed”). Vonzatok keveredése árulkodik a nyelvérzék zavaráról („Megegyeztek új katonai támaszpont létesítéséről”; helyesen: *létesítésében*); tévútra tereli a figyelmet a helytelenül alkalmazott kötőszó („Balogot agyonyomta a lezuhanó fatörzs, Ispánovics viszont [helyesen: *pedig*] súlyos sérüléseket szenvedett”). Szótévesztés zavarja meg az olvasót, amikor ezt látja: „A számítás nem vált be, a verseny rengeteg pénzbe került, Hastingsot viszont csak a *vékony-pénzű* sakkozók emlegették” (helyesen: *kis pénzű*). Névelők hibás elhagyása vagy helytelen alkalmazása, az *ami*-nek mint kötőszónak felcserélése *amely*-lyel stb. állandó céltablái hazai nyelvművelőinknek is.

A vétségek megítélésében és elítélésében Kossa János a mi nyelvművelő elveinket követi. Amit még következetesebben szerettünk volna tőle megvalósítva olvasni: a jelenségeknek nem minden esetben csupán mondatkeretben, hanem szövegösszefüggésben való bírálata. Például ez a hibáztatott mondat: „A rosszabb birtokot a jobb nyakába varrják” csak akkor érthető félre, ha a szövegkörnyezet nem tenné világossá a jelentését.

Kossa János szembeszáll a „nyelvi babonából” eredő téves beidegzettségekkel. Afféle „kontraszelekció” jelenségnek minősíti a *-va*, *-ve* igenév és a létige kapcsolatának olyan fokú kerülését, hogy helyébe a beszélők — a germanizmustól való félelmükben — a befejezett melléknévi igenevet használják („Az idő kurtára *szabott* volt” helyett: „. . . kurtára *volt szabva*”).

Nyelvhasználatunk mindennapi botlásaiból a ragozási, a szórendi vétségeket, az egyeztetlenség eseteit teszi szóvá. Ezek egy része a beszélt és írott — főképpen az újságírói — nyelvbe az idegen nyelvi környezet hatására torzítják el a beszédet és írást.

2. Amikor Kossa János a szerb-horvát nyelv hatásából eredő vétségeket elemzi és megítéli, a nyelvvédő magatartáson túl mélyen behatol az érintkező nyelvek természetébe, s ezáltal fokozott erővel ébreszti az anyanyelvi tudatot, s fejleszti az olvasó nyelvérzékét.

A szerb-horvát nyelv hatástípusainak egyike, a legszembetűnőbb, az idegen szavak fölösleges használata. A közgazdász a termelés *reszkiirjét* említi (*kockázat* helyett), a riporter *salterablaknak* nevezi a postai kezelőablakot, a színikritikus egy dráma *poénózási* rendszerét említi, a közéleti ember a mozgalom *affirmálódásáról* beszél stb. Amikor a szerző a kisiklásokat tollhegyre tűzi, fegyvertársként Majakovszkijt is idézi: „azt, ami jó az idegen szavak szótárának, nem bírja az újság” (63). Ilyen esetekben a nyelvi fertőzés ellen a magyar nyelv szótárának gazdagságát felmutatva küzd. Amikor például egy angol nyelvből átvett néhány soros cikkekcskében hatszor olvasta a *teenager* szót, maréknyi színes magyart sorol föl, így téve szemrehányást a gondatlan fordítónak: „Pedig hát magyarul is tisztelhetne volna ezeket az amerikai *kamaszokat*. Elmondhatta volna, hogy ezek a *serdülő ifjak és lányok* dohányoznak, hogy ezek a *kölykök és fruskák* gépkocsit vezetnek, ezek a *zöldfülű legénykék és éretlen lányok* mennyi pénzt költenek, s hogy ezekre a *fityfirittyekre*, ezekre a *kis fickókra és siheder csütri lányokra* úgy néznek. . . , hogy nem *sihedereket, tacsókákat* látnak bennük, *suttyó legényeket és süldő lányokat*, hanem pénzes vevőt. Hát így élnek Amerikában a *suhancok és növendék lányok, a kis süvölvények*” (60). Számos izes magyar szót javasol a *hobbyra*, a *fesztiválra* és egyéb divatszavakra.

A szerb szavak beleszövődése a magyar beszédbe és írásba — utcán és szerkesztőségekben — mindennapi jelenség a vegyes lakosságú területen. Az öntudatlan nyelvhasz-

nálat jellemzője például a mindenes szavak árnyalás nélkül való, rutinszerű használata. Ilyen például a *guzsya*, amely tág jelentésénél fogva lett kapós a kétnyelvűek beszédében. Belefér ugyanis a jelentéskörébe a *sokadalom*, a *tömeg*, a *csődület*, a *zsúfoltság*, a *tolongás*, a *tolakodás*, a *tülekedés*, a *dulakodás*, a *keveredés*, a *kavarodás*, a *zúrzavar*, az *összevisszaság*, sőt a *haddelhadd* és a *nemulass* is (71). A képiségét veszített szó a fölületes beszélő számára voltaképpen menekvő magatartást takar a nyelvi árnyalás igényes követelménye előtt. Tanulságos fejezet szól a „makaróni nyelv” kevertsége ellen.

A tanulmányok egy csoportja az idegenszerű mondat szerkesztés hibáit pellengérez ki, lévén a szerzőnek ehhez bőséges anyaga. Itt sem szorítkozik a hibák kárhoztatására, hanem szemléleti szinten világítja meg őket. Rámutat például a hátravetett jelző „pótkocsis” alkalmazására („A betegek szállítása repülőgépen”), s visszaállítja a *való* használatának hitelét („A betegek repülőgépen való szállítása”).

Azokban a tanulmányokban értékelhetjük igazán Kossa János nyelvészeti tájékozottságát és nyelvi műveltségének magasrendűségét, amelyekben az összevetett sajátosságokban a különféle nyelvek belső logikáját tárja föl. A logikát nem formális értelemben, hanem ’minőség’ jelentésben véve, hiszen — idézi egy nyelvészünk megállapítását — „A nyelv nem logikus, sem nem illogikus, hanem alogikus” (15). De éppen ez a logikátlanság, „vagyis amit a másnyelvűek logikátlanak tartanak — a legeredetibb sajátossága minden nyelvnek. Ez a sava-borsa a nyelvnek. Ez a fűszerszáma” (uott.). Mi ezt megtoldva azt mondjuk: lényegi sajátossága. Az eredetiségnek két döntő jellemzője van: a nyelvi rendszer és a nyelvben rögzült szemléletmód.

A magyar nyelv rendszertani sajátosságainak egyike (talán legfőbbike) agglutináló voltában rejlik. Amikor a szerző összeveti egymással az *indulhatnánk* egyszavas felszólítást a szerb *moǒli bismo da krenemo* négyszavas megfelelőjével (41), rendszertani okát illusztrálja a különbségnek. Ugyanez okból idézheti Kosztolányi Dezsőt: „A magyar az igeragozás Krózsusa” (349). Olyannyira, hogy kétnyelvű szótárak egy-egy igetövének származékainak nem mindegyikét közlik, kitérnek a nehézségek előtt, amelyek lefordításukat szinte lehetetlenné teszik. Például — Zolnai Béla nyomán — ezt a sort idézi: *rezzen, rezeg, rezdül, rezget, rezdít, rezzent, rezegtet, rezzenget, rezzentget*. (Hasonló véleményyt Németh Lászlónál is olvashatunk.)

De az már a szemléleti különbségre utal, hogy a szerb-horvátban a helyzetet *rózsaszínű*-nek látják és mondják, a magyarban pedig *rózsás*-nak (170). Ugyancsak az is, hogy az *éjjel-nappal*, a *télen-nyáron*, szóösszetételeink a szerb-horvátban fordított sorrendben használatosak (*nappal-éjjel* stb.). A jelenséget alaposabban vizsgálva hol hangrendi, hol ritmikai, hol pedig hangzásbeli motívumok magyarázzák a sorrendet. Szemléleti vonás az is, hogy a magyar az *apa*, *anya*, *báty*, *húg* és egyéb rokonságot jelentő szavakat viszonyjelöléssel: birtokos személyraggal használja: *anyám*, *apám* stb., szemben a szerb-horvát nyelven beszélővel, aki a közismert közmondást így ismeri: „Nézd meg az anyát, vedd el a lányt”. Az *ős* és *húg* szónak nincs is ragtalan alakja (29–30). Közbevetőleg: ugyanez a személyesség nyilvánul meg abban is, hogy testrészeinket is személyraggal szoktuk említeni. Ezért visszaszám a televízió esti tornájának egyik vezetőjétől efféléket hallani: „*a kart* lendítsük magastartásba”, „*a fejet* fordítsuk jobbra”, „*a lábat* hajlítsuk be” stb.

Indogermán nyelvekben nincsen kettős, sőt hármas tagadás, mint a magyarban, ezért *nincstelen* szavunk is „szabályos” (13). Az indogermán nyelvekben így van: „Jöjjön nyolc nap múlva”, magyarul: „Jöjjön egy hét múlva” — ilyen paradox különbséget is mutathatnak a nyelvek, de mutathatnak, hiszen — amint a szerző írja — „szabályoknál, törvényeknél erősebb a nyelv szokás... Ennek ismeretét nem pótolja semmilyen külső logika” (20).

A szemléletben gyökerező különbségekre legtalálébban a szólások összevetése mutat rá. Szerbből fordított cikkben olvasta a szerző: „Én a macskát macskának neve-

zem, a szerb eredetije pedig egy francia szöveg, ahol ugyancsak így szerepel a szólás. „Az angol az ástól ásonak, a szerb a babot babnak, a papot papnak... , a magyar pedig nevén nevezi a gyereket” (275). A szó szerinti fordítás a szólásban — és ezzel együtt a szemléletben — csúf rombolást végez. Aligha fogja meg a magyar olvasót a szólásban rejlő képszerűség, ha ezt olvassa: „megfogtam az isten szakállát”, mert magyarul az *isten lábát* fogjuk meg. Érthető ugyan a szerb „beleüti orrát a más fazekába”, csak éppen nincsen magyarul, mert hiszen mi az orrunkat *más dolgába* ütjük.

Szépen vonja le a tanulságot Kossa István megfigyelésének adataiból: „A közmondások, szólások, szállóigék állandó, változatlan elemei a nyelvnek. Megkövült kapcsolatok; s így, régi, tömör, kikristályosodott, kicsiszolódott formájukban szépek, úgy hatnak igazán, ha érezzük régi, ódon voltukat. S amint valami antik szobrot, ósrégi ereklyét nem szokás szétbontni, s fölcserélve újraragasztani a részeit, ezeket se illik megbolygatni, elemeiket fölcserélni, összekeverni vagy megcsonkítani őket” (302).

Az elegáns formájú kötet szépírói erőnyeivel, szerzőjének kimunkált és sokoldalú műveltségével, erkölcsi elkötelezettségével lopja be magát az olvasó szívébe, hogy elméjét is megtöltse anyanyelve iránti érdeklődéssel. Mert az esztétikai örömeikön kívül logikaiakat is tud szerezni, mint ahogyan maga a nyelv is együtt szolgál értelemnek és érzelemnek.

Az elhivatottsággal alkotott életmű legszebb darabjaiból a magyarországi olvasók is megismerhetik Kossa János munkásságát, amely azt is igazolja, hogy nemcsak a jugoszláviai magyarok nyelve alkot hidat országaink között, hanem a nyelvművelés szemléletbeli, elvi álláspontjainak rokonsága, sőt azonossága is.

Szende Aladár

Benkő László: Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó, 276. oldal

A lassan gyarapodó magyar írói szótárak mellé kell tennünk Benkő László könyvét, ami az effajta szótárak íróinak és használóinak, de ezenkívül mindenfajta szótárforrástól nélkülözhetetlen tudnivalókkal szolgál.

Az írói szótár szerepét a szerző — Szathmári István megfogalmazásával azonosulva — abban látja, hogy az írói szótárak „mindenek előtt hozzásegítenek az illető író, költő műveinek tudományosan megalapozottabb elemzéséhez és biztosabb esztétikai értékeléséhez. Ezenkívül anyagot szolgáltatnak az irodalomtudomány és a nyelvészet számos ágának, a műfajelméletnek, a verstannak, a stilisztikának, az irodalmi nyelvi vizsgálatoknak, a szemantikának, a történeti szókincs-, alak- és mondattannak stb. Végül a nagyközönség számára egyrészt mintegy megadják a kulcsot az egyes művek és a teljes életmű értő olvasásához, másrészt egy-egy író, költő kifejezésrendszerének a megismertetésével a tágabb értelemben vett nyelvművelés érdekeit is szolgálják” (8–9). Az írói szótár e széles körű funkciójával kapcsolatos kérdések vizsgálatát végzi el a tanulmány, egyúttal bemutatva az írói szótár különféle válfajait is.

A könyv négy részre oszlik. Az első: Az írói szótár elméleti kérdései (11–113). Ebben a részben mutatja be a szerző az írói szótár előzményeit a homéroszi hagyományokhoz fűződő glosszáktól kezdve (13–9). Külön fejezetben foglalkozik az írói szótárak magyar előzményeivel, ezeknek kezdete a XIV–XV. századra tehető a Besztercei, Schlägli, Soproni szójegyzékek ideszámításával; s csak a XX. században jelentkeztek a teljesség igényével fellépő magyar írói szótárak. — Három kérdéskört tárgyal A szaktudományok és a tudományos diszciplínák szerepe az írói szótár kialakulásában című fejezet. Az első a nyelvtudomány és az írói szótár viszonyának elemzése. A szerző kimutatja, hogy társadalmi igény vezetett az általános (egynyelvű) szótárak kialakulásához, szak-

tudományi (filológiai) igény pedig az írói szótárakhoz. Fontos azonban észrevennünk, hogy a filológiai igény létrehozta írói szótár „általánosan használt, önálló társadalmi eszközzé vált” (33). Ezt a fordulatot az írói szótárak fejlődésében a második és a harmadik kérdéskör tüzetesebb vizsgálata magyarázza: Költői nyelv, stilisztika és írói szótár (33–7) és: Irodalmi nyelv, nyelv művelés és írói szótár (37–42). Voltaképpen az írói szótár viszonyítási alapot nyújtó nyelvi minta egy meghatározott területen — emiatt képes a tudományos célok mellett közvetlenebb társadalmi szükségleteket is kielégíteni. Ezek után természetes, hogy Benkő László *Az írói szótár műfaji sajátosságai, funkciója, helye a szótárak rendszerében* című fejezetben (43–63) határozott vonalakkal rajzolja meg az írói szótár arculatát, amelyet a szótározott szövegre vonatkozó lexikai teljesség, a kontextusra vonatkozó irodalomtudományi funkció és nyelvészeti funkció mint minősítés jellemez. Ezeknek az ismérveknek alapján joggal tartja a szerző az írói szótár legfejlettebb típusát funkcionális, értelmező-minősítő szótárnak (53). Az ilyen írói szótár viszonya az irodalomtudományhoz onnan ered, hogy anyagát rendszerint a szépirodalom adja, és a szöveg szótári felbontásával a mindennemű irodalomtudományi vizsgálathoz (főképpen magának a szövegnek a pontos értelmezéséhez) nyújt hathatós segítséget. Felillant a szerző további lehetőséget is az irodalomtudományi funkció szélesítésére (szövegkritika, költői hatások és források kimutatása é. i. t.) annak tudatában, hogy az efféle kísérletektől nem várható az írói szótár mai típusainak lényegesebb megváltozása.

A következő fejezetben *Az írói szótár fajtái és főbb képviselői* kaptak helyet (63–113). Az írói szótárak osztályozási problémáinak megnyugtató tisztázása után ad a tanulmánykötet írója az indexekről, a konkordanciákról, majd tizenkét értelmező-minősítő szótárról mint szótártípusokról áttekintést, szól a napjainkban terjedő gépi feldolgozású szótárak előnyeiről, hátrányait is taglalva. Bevonja az ismertetésbe az írói szótár körébe tartozó gyakorisági szótárakat, továbbá a névszótár és az idézetyszótár körébe tartozó munkákat is. — Az értelmező-minősítő szótárakat az első, mai értelemben vett írói szótárral, L. G. Blanc Dante-szótárával (1852.) kezdi bemutatni, majd olyan jelentős munkákat vesz szemügyre, mint a Puskin-, a Mickiewicz- és az Eminescu-szótár. Tájékoztat a hárommillió adatra épülő Goethe-szótár eddigi eredményeiről. Természetesen ott van a bemutatottak között a Juhász Gyula-szótár és a Petőfi-szótár első kötete is. — Az egyes szótárak bemutatásakor kitér az alapul vett korpusz anyagára, a címszó-megállapítások sajátosságai, a stilisztikai és grammatikai minősítések rendszere, az utalások, a statisztika és más egyéb, a szóban forgó szótárt jellemző jegyekre.

Az írói szótárak világában szerzett tapasztalatait a szerző a könyv második részében (*Az írói szótár gyakorlati kérdései*, 115–230) gyümölcsözteti. A gyakorlati kérdések közé mindenekelőtt a címszók megállapítása tartozik. Ezzel kapcsolatban Benkő funkcionális meghatározását adja az írói szótár szemszögéből nézett szófogalomnak (119), amelynek alapján a szótáriró kiválaszthatja a korpuszból a címszót (és alcímszót). A lexicográfusnak is gondot okozó szófaji kérdésekről A címszók szófajisága című fejezet ad számot az igenév, a mondatszó, az állítmányi névszó és a módosító szó szófaji minősítésének gondjairól. Fejtegetésével egyetérthetünk, hiszen hozzájárulnak az említett kategóriák pontosabb körülhatárolásához. — A Toldalékok feltüntetése a címsorban (150) és a Statisztikai adatolás (153) fejezetei után a szótárirás legnehezebb részével, az értelmezéssel foglalkozik a tanulmány (154–74). Benkő László felfogása szerint „az új vagy újszerűen ható jelentésmozzanatnak a nyomon követése és lehető [legpontosabb] megfogalmazása, körülírása az írói szótári értelmezés alapvető feladata” (162). Ezt a feladatot a kontextus segítségével lehet megoldani, a kontextust ugyanis így értelmezi: „Kontextusnak tekintem a beszédnek (mint végtelen folyamatnak) egy-egy olyan darabját, amely lehetővé teszi a benne előforduló egyes nyelvi jelek alkalmi jelentésének a megállapítását és leírását” (175). Vagyis: az írói szótár alapjául szolgáló szépirodalmi szöveg egészét soha

nem hagyhatjuk figyelmen kívül az értelmezések, jelentésvizsgálatok során, annak belső összefüggésrendszere hatással van vagy lehet az alkalmi jelentés(ek)re. — A stilisztikai minősítés fejezete (189–205) bemutatja a magyar írói szótárak ez irányú úttörő munkáját a lexikográfia általános stílusminősítési kérdései mellett, főképpen a Benkő László szerkesztésében megjelent Juhász Gyula költői nyelvének szótára (Bp., 1972.) alapján. Ennek a stílusminősítő rendszernek az értékelésére l. Szathmári: Az első magyar költői szótárról. *Nyr.* 98 [1974.]: 409 és 413. — Külön fejezet foglalkozik a költői képekkel is (206–17), hiszen ezekkel a szótárírónak szembe kell néznie. Valamely írói nyelv lexikográfiai feltárása folytán „megállapíthatjuk azokat az eszközöket, amelyeket a költő (pontosabban egy-egy költő, író) a megszokott elkerülésére alkalmaz, lényegesen megkeskenyíthetjük az egyszerű és költői kép közötti átmeneti sávot” (213). Az egyszerű szintagmának értékelt kép költői szintagmává változtatásának útját is megkísérli rögzíteni a tanulmányíró, ámbar figyelmeztet, hogy „vannak a költői képpé válásnak olyan esetei, amelyek nem teszik lehetővé a képző elemek jelentésmozzanatainak külön-külön megjelölését, legalábbis a szokásos lexikográfiai eszközökkel nem, és nem illeszthetők pontosan a feltüntetett jelentések, jelentésárnyalatok egyikéhez sem” (215). Éppen ezek miatt a nehézségek miatt gondoljuk: a költői képben levő szavakat — tartozzanak akár elemi, akár komplex képbe — végső soron az írói szótárnak az általános szótári alapon nyugvó minősítései és értelmezései segítenek a leghelyesebben — azaz: az író/költő szándékának megfelelően — értelmezni, s éppen az ilyen módon értelmezett szavak közül emelhetjük ki azokat a kulcsszavakat majd a szótár használatakor, amelyek (valamilyen — esetleg éppen képi — szempontból) kitüntetett jelentések hordozói lehetnek a szépirodalmi szöveg általunk említett belső] — esetleg éppen képi — összefüggésrendszeréhez való tartozásuk miatt. — Kellően megvilágítja a szerző azt a felfogását, amelynek alapján a JuSz.-ban a címszók szintaktikai szerepét is feltünteteti, jóllehet ennek megvalósítása nem mutatkozik különösebben hasznosnak, hiszen a mondattani szerep jobbra a képzőanyag függvényében vizsgálva nyújthat fontosabb eredményt (l. Rácz: *Nyr.* 98 [1974.]: 292–3). — A második rész zárófejezete a szótárírás adatgyűjtési, szerkesztési, ellenőrzési munkálataihoz ad jó tanácsokat (221–30).

A könyv harmadik része: Bibliográfia, ami 758 tételben az írói szótárakat és a forrásmunkákat sorolja fel. Használatát külön névmutató segíti. (A kötetet is névmutató zárja.)

A mű negyedik részében (Függelék) a szerző visszatekint a JuSz.-ral kapcsolatos csaknem két évtizedes munkájára, amivel párhuzamosan azokat az elméleti kutatásait folytatta, amelyeknek eredménye a jelen összefoglaló tanulmány.

Megemlíttjük, hogy pontatlan idézetek (pl. a 127., a 142. és a 215. oldalon az ÉrtSz.-ból, a 164.-en meg éppen a JuSz.-ból) és tipográfiai hibák is fellelhetők a kötetben.

Benkő László munkájának érdemes egészét azonban nemcsak oda kell tennünk az írói szótárak mellé, hanem azokkal együtt kell majd gyakran forgatnunk is.

Büky László

Szilágyi N. Sándor: Világunk, a nyelv. Bukarest, 1978. Kriterion kiadása, 248 oldal

1. Szilágyi könyvének jellegét, értékét egy sajátos kettősség szabja meg. És ennek végső forrása a megírás, a közlés célja, amire már az első sorokban felhívja az olvasó figyelmét: „Ez a könyv... a nyelvről szól, nem pedig a nyelvészetről” (a „nyelvről” vastag betűkkel van szedve). A szerző ugyanis abból indul ki, hogy „míg a nyelv úgyszólván mindenkit érdekel, a nyelvtudomány nem örvend valami nagy népszerűségnek” (5).

Főleg azokhoz akar szólni, akik az iskolai nyelvtani ismereteiken kívül semmit sem tudnak a nyelvről. Az ismeretnyújtáshoz szükséges fogalmi rendszert és a műszavakat igyekeznek hozzájuk szabni. Így akar olyan könyvet adni egy szélesebb olvasóközönség kezébe, amilyen nem volt, aminek hiányát gimnazista korában ő maga is érezte.

Mindez mint szerzői szándék a könyv tudománynépszerűsítő jellegét bizonyítja. De ehhez társul egy másik szándék is, ami az előbbivel a könyvnek már fentebb jelzett sajátos kettősségét alkotja. Ezt az előszóban Szilágyi ugyan nem részletezi, de könyve tizenkilenc fejezetében annál inkább, annál nagyobb mértékben megvalósítja. Az előszóban lényegében csak annyit mond erről, hogy „a nyelvről a leglényegesebbet” akarja ismertetni (5–6), de nem az értekezések, a szakkönyvek fejtegetéseire hasonlón. Hogy ezt megtehesse, a maga, a már képzett nyelvész számára kellett sok mindent (főleg a már régóta elterjedt, meghonosodott fogalmakat, véleményeket) tisztázni, újraértelmeznie. És ennek eredménye már nyelvészeti, szaktudományi érték: új megvilágítás, új gondolatok, új felismerések.

2. E kettős jelleg, a könyv tartalmának egészét megszabó elv, a címben is hangsúlyozott gondolat („világunk, a nyelv”) hatja át. Mit jelent ez Szilágyi könyvében? A választ a tőle vett részletekkel világítom meg: „minden nyelv ugyanazt a világot hivatott kifejezni valamilyen formában” (12), a szavak jelentésével kapcsolatban is azt emeli ki, „hogy a kifejezendő világ eredendően meglevő sajátos viszonyai hogyan tükröződnek a nyelvben (ami az emberi nyelv evilágiságát eredményezi)” (159), „minden nyelv evilági, világunk pedig egy. Ezt az egy világot tagolja, szabdalja minden nyelv a maga szemszögéből, de csak az egységen belül” (173).

És a nyelv evilágiságából sok minden következik. Először is az, hogy emiatt a nyelvek közötti sok-sok eltérés, feltűnő különbség ellenére sok a közös vonás, pontosabban: a nyelvek között lényegesen érintő különbségek nincsenek.

Aztán ezzel magyarázza meg a szerző a nyelv lényegét is. Erről szólva akár szakmai vitának is beillő módon érveket és ellenérveket sorakoztat fel. Számol ugyan az ismertebb idevágó véleményekkel (például azzal, hogy a nyelv jelek rendszere vagy gondolatok közlésének az eszköze), de az egyiket nem tartja kizárólagos érvényűnek: a nyelv jelek rendszere is, „de egyben sokkal több is ennél” (234), a másikat pedig az „eszköz” jelleg miatt cáfolja: ha a nyelv csak eszköz lenne, az ember számára csak a közlés alkalmával érne valamit, az ember és a nyelv viszonya azonban ennél sokkal jelentősebb, sokkal bensőségesebb.

A nyelv tehát több, mint amennyi e meghatározásokból kiderül. És hogy miben több — éppen az anyanyelv értékét, a pozitív nyelvművelés fontosságát is bizonyítva —, azt Szilágyi ismét a nyelv emberi, társadalmi jelentőségének, „evilágiságának” a hangsúlyozásával tisztázza. Azaz arra hivatkozik, hogy „nyelv nélkül az ember nem ember”, a nyelv „ember voltunknak egyik alapfeltétele” (236). Ebből következik az a további érv is, hogy a szerző szerint „az anyanyelvhez való öntudatlan vagy tudatos ragaszkodás abban gyökerezik, hogy beszélői sohasem eszköznek érzik a nyelvet, hanem olyanak, mint ami elválaszthatatlanul hozzájuk tartozik, s amihez ők ugyanúgy tartoznak hozzá” (237). Továbbá, ha a nyelv pusztán eszköz, akkor csak praktikum kérdése lenne a nyelvcsere, és nem tűnnék nagy veszteségnek egy-egy nyelv kihalása.

Az így felfogott, felbecsülhetetlen értékű, évezredek át százezrektől gazdagított nyelveket és egyáltalán a nyelvet lényege meghatározása során, bár sokféle kísérletet ismerünk, a szerző szerint tulajdonképpen semmihez sem lehet hasonlítani. Ezzel a megállapítással és érveléssel Szilágyi arra a végső következtetésre jut, hogy a nyelvnek nem lehet egyértelmű és kimerítő meghatározása, emiatt „inkább szeretném tudni, milyen a nyelv, milyenek a nyelvek, mint azt, hogy mi a nyelv” (235).

És bár ez a mondat könyvének összegezései között szerepel, mégis előszó-értéket (is) tulajdoníthatunk neki azzal, hogy jelezzük: könyvének törzsanyaga a „milyen a nyelv? kérdésre adott válaszokat tartalmazza.

3. A nyelv sajátosságait három nagy részben mutatja be: (1) a nyelv hangrendszere, (2) a szó jelentése, (3) a nyelvtani rendszer.

Kiindulópontja mindig a nyelvi tény, azt magyarázza, példázza és csak így, csak ezek után jut el nyelvtudományi kategóriákig, műszavakig. Indításai, magyarázatai nagyon ötletesek, szemléletesek. Így például durrdefektről és szelepről beszél, majd ezekből mint megvilágító hasonlóságból vezet le két mássalhangzócsoporthoz: a zárhangokat és a réshangokat. A hangok bemutatásában nagyon sok — ismert és kevésbé ismert nyelvekben meglevő — hangfajtát és sok hangkapcsolódást említ meg.

A szó jelentésének tárgyalásában a konkrét indítás (szem, lepényhal, homok) és az érzékelés tényei közötti viszony ábrázolása után elvontabb kérdéseket (mint pl. a szó és a tárgy közti viszonyt) is felvet, és így jut el a dolgok felől annak megállapításáig, hogy nem a szó jelent valamit, hanem a dolgoknak van nevük (88), és ezzel Szilágyi egy sokat vitatott jelentéstani kérdésben foglal állást.

A nyelvtani rendszer legfontosabb részeként a mondat szerkezetet és ezen belül is a mondatot alkotó elemek kapcsolódási lehetőségeit jellemzi. A szófajokat nyelvtani kategóriának tekinti, és ezért őket itt tárgyalja. Ez a fő oka annak is, hogy — elveiből következően — alaktani rendszert nem tart számon.

A nyelvi jelenségek tárgyalásában vezérelve a rendszerszerűség megindokolása. A hangallomány rendszer-jellegét az idegműködés gazdaságosságra való törekvéséből vezeti le: „hangképzési lehetőségeinkből úgy válogattunk, hogy a felhasznált hangképzési elvek beidegződésre hajlamos idegrendszeri tevékenységünknek is megfeleljenek” (68). A szó jelentésszerkezetét (a szerzőtől itt „visszaautalásos szavak”-nak nevezett) bonyolultabb jelentésű szavakkal világítja meg, mint amilyen az *én, te, ma, tegnap* stb. A *te* jelentésszerkezetét így írja le: az a személy, akihez szól az a személy, aki ezt a szót kimondja” (157). A nyelvtani rendszert — ugyanúgy, mint a hangtanit — külső (emberi, „evilági”) tényekre utaló érvekkel magyarázza: „a grammatikai rendszer létét a kimondandó világ dolgai közti viszonyok kifejezésének szükségessége indokolja”, azaz a beszélő a kimondandó „világ” (tagolt) elemeit úgy rakja össze, hogy a köztük levő viszonyt is kifejezzék (167).

A nyelvi rendszer három részlegének jelenségeit, sajátosságait Szilágyi gazdag és változatos nyelvi anyaggal szemlélteti. A gazdagság és változatosság azonban nemcsak abban áll, hogy mindent bőven példáz, hanem — és főleg — abban, hogy példáit a magyar mellett nagyon sok más ismertebb vagy kevésbé ismert, közeli vagy egészen távoli nyelvből meríti. Például a következő nyelvek mássalhangzórendszerét mutatja be: magyar, finn, török, japán, szamoa, maori. Más esetben forrás a paleo-szibériai korják, az afrikai szuahéli és joruba, a kaukázusi grúz stb. Nem lehet nem észrevenni a szerzőnek a török iránti eleven érdeklődését és azt, ami ezzel összefügg, hogy a meglepő magyar–török grammatikai hasonlóságok kimutatása — ki nem mondva — valamit jelez, olyasmit, ami a magyar nyelv történetének egy korai szakaszára vonatkozó ismereteinket módosíthatja majd.

A sok nyelvből vett példa- és adatanyag a nyelvek közötti különbségekre hívja fel a figyelmet. Ez azonban nem sérti a szerző korábban kifejtett és határozottan megfogalmazott alapelvét, azt, hogy a nyelvek közötti eltérések a lényeg (ami a nyelv „evilágiságából” fakad) nem érintik. S hogy ez még csak nem is látszólagos ellentmondás, azt egy külön (a „Tagolt nyelv — tagolt világ” című) fejezetben meg is magyarázza. Eszerint egyrészt van az egyes nyelvekre, a „nyelvre” jellemző tagolás, az összképzetegység ele-

meire (szavakra és azokon belül hangokra) bontása, másrészt viszont a kimondott „világot” nyelvenként eltérő módon tagolják (pl. magyar *fa*, német *Holz*, *Baum*, román *lemn*, *arbore*, *copac*, *pom*). És ehhez járul a nyelvtani szerkezet hasonló jellegű kettőssége, az, hogy „az alap-mondatszerkezetek egy része a világ minden nyelvében közös, mert a kimondandó világ bizonyos összefüggései tükröződnek bennük” (185), a szerkezeti viszonyok kifejezési módjai és eszközei viszont különböznek.

4. Szilágyi munkája figyelemre méltó szaktudományi értéket képvisel. Elsősorban azért, mert — mint már említettük — új felismeréseket tartalmaz, mert sok benne az újszerű értelmezés, a másféle megvilágítás. Ilyennek tekinthetjük például az alaktan nem szerepeltetésének a magyarázatát (230–3), a *-beli* toldalék minősítését, amely szerint nem képző, sem képzőszerű utótag — mint általában vélik —, hanem a névutóból *-i* képzővel alkotott melléknevek, a *melletti*, *alatti*, *fölötti* kategóriájába tartozik (218), vagy a rendszerszerűség — ugyancsak említett — külső (világi, mentális) indokolása, valamint az, hogy egységes elméleti keretet és magyarázó elméletet tudott biztosítani a nyelv sok és sokféle sajátosságának a bemutatásához.

De emellett másra — talán ennél többre is — gondolhatunk, arra, hogy könyve a nyelvész szakember elmélkedésének, töprengéseinek az (egyik) eredménye. Nagyon jól észrevevődik ugyanis benne az, hogy szerzője sokat gondolkodott a nyelvtudomány tárgyán, a nyelven, a nyelv sokféle sajátosságán és bonyolult összefüggésein, hogy sok mindent igyekezett a maga számára tisztázni, és a nyelvtudomány eredményeiből átszűrni. Szilágyi nemcsak olvasó, hanem sokat meditáló nyelvész is, akiben sok a szkepszis, aki semmit sem tud és nem is akar elfogadni, aminek igazáról maga meg nem győződött, amit a maga számára, a maga felfogása és jól kiérlelt fogalmi rendszere számára át nem hasonított (ilyen formában van meg nála például a mondatszerkezetek állandó bővítési lehetőségeinek a generatív grammatikából átvett vagy legalábbis ahhoz hasonló szempontja).

A tisztázás, az átszűrés és áthasonítás a lényeg jó kiemelését, világos kifejezését teszi lehetővé, ami miatt Szilágyi munkája, mint már tárgyaltuk, a széles olvasóközönségnek is szóló — eredményes tudománynépszerűsítő, hatékony nyelv művelő funkciókat is betöltő — könyv.

Szabó Zoltán

A Nyelvőr postája

Kutyanevek Pest-Budán 1852 és 1855 között. Újabb nyelvi és néprajzi források után kutatva, egy hatalmas körözőlevél-gyűjteményre bukkantam a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében. Többéves munkával átnéztem mintegy 15 000 körözőlevelet, amelyet annak idején a Pest-Budai Rendőrigazgatóság adott ki nyomtatott formában: magyar és német nyelven.

E körözőlevelekben a keresett állatok leírása között számos kutyaleírást és kutya-nevet találtam. Ezekből a leírásokból kitetszik a korabeli kutyanevadás szokása. Bár a legtöbb leírásból hiányzik a keresett kutya neve, ezért itt csak a névvel jelletteket közlöm.

Pest-Budán akkoriban főleg a német nyelv járta, ez magyarázza a keresett kutyák német nevét (*Rother; Schneckl*), de találunk angol elnevezésre utaló kutyaneveket is (*Miss; Beauty; Pink*) és megtaláljuk a közismert, ma is használatos magyar kutyaneveket (*Néró; Tigris; Lidi; Kedves* stb.).

A kutyabarátok — mint mindig — akkor is ragaszkodtak megszokott négylábú barátaikhoz és jutalmat helyeztek kilátásba a megtalálónak vagy nyomravezetőnek. A házörzésen és vadászaton kívül főként — a nevekből megítélhetőleg — ölbeli, házi ebeket tartottak a polgári vagy patriciusi portákon, s a részletes leírással bizonyára megkönnyítették a kedvelt állat előkerítését

Társadalmi vonatkozásban az is jellemző, hogy a kutyatulajdonosok nem óhajtottak személyesen tárgyalni a megtalálókka vagy nyomravezetőkkal, hanem a kor szokásainak megfelelően a ház felügyelője személyében jelölték meg ügyintézőjüket a körözőlevelekben.

A korabeli körözőlevelek és egyéb források további átnézésével átfogó és teljesebb képet alkothatunk — többek között — e korszak kutyanevadási szokásairól. Íme néhány körözőlevél:

1. Leírása azon kutyának, mely Pesten a Tanácsház téren eltévelyedett: Ez 7 éves, tigrisszerű, zsemlyeszín, feltűnően hasított ajakú, ezen kiáltásra „BULLI” hallgató, tiszta fajú szelindek, acél nyakláncal és vörös szájszerszámú réz szájkosárral volt ellátva. (19.820/1452. 1852. március).

2. Pesten a sétatéren egy 6 hónapos fehér, kékfoltos, hosszúsűrűszőrű, e kiáltásra „KEDVES” figyelő nőtényeb eltévelyedett. Ez, 2 pft. jutalomdíj mellett a felső Duna-soron levő Vizez-ház felügyelőjének átadandó. (21.718/1604. 1852. június).

3. Pest Lipótvárosban egy alacsony termetű, gyöngéd testalkatú, 3 éves forma, hosszú fekete fülű, fekete fejű, inkább fekete, mint fehér-hátú, fehér-farkú és egészen fehérhasú kis angol nőtény eb vészett el. Nyakkötője egy acél lánc volt, szájkosár nélkül és e hívásra „LIDI” hallgat. A becsületes megtalálónak a tulajdonos által aránylagos jutalomdíj biztosított. (40.196/337.1852. szeptember).

4. Kicsiny, fehér, bozontoszőrű, zsemlyeszínfoltú, bal oldalán kis domborodással. „NERO” kiáltásra ügyelő eb a Magyar Királyhoz címzett vendéglőből elfutott. A becsületes találó ki e kutyát az érintett vendéglő kapuőrjének átadja, 5 pft.nyi jutalmat nyer (25.423/1077. 1854. július).

5. Agár, fiatal, zsemlyeszínű „TIGRIS” névre ügyelő, Pesten elfutott. A találónak megfelelő jutalomdíj biztosított (35.645/1771. 1854. szeptember).

6. Egy sárga agár, nőtény, angol faj, hátán fekete csikú, hasán és alsó lábain fehér, viselt bőr nyakkötőt csattal és „MISS” kiáltásra ügyel. A becsületes találónak 10 pft. jutalomdíj biztosított (37.270/1909. 1864. október).

7. Leírása azon ebnek, mely a budai Országúton, a 230. sz. alatt levő ház egyik lakásából elfutván eddigelé oda vissza nem tért. Ez nagy, angol fajú, fehér, hosszúszerű, zsemlyeszínes nagy foltú, füle és farka elvágott „SCHNECKL” kiáltásra ügyel. A kézrekerítőnek megfelelő jutalomdíj biztosított (43.032/2244. 1854. november). (Az eb nevét talán „Pofi”-nak lehet fordítani, de „Csiga” értelemben is helyes, ha pedig esetleg *Schneckl* a helyes név, akkor jelentése tarka, foltos.)

8. E hó 21-én este 7 órakor a Múzeum mellől az Országúton egy barna-fehér foltos, angol fajú, fehér foltos homlokú kis kutya, nyakán szalag, csengettyűkkel „BEAUTY” kiáltásról ügyelő, elveszett. A kézrekerítőnek 2 pft. jutalom biztosított (44.962/2384. 1854. november). (A kutya neve *Szépség*-nek fordítható.)

9. Leírása egy elfutott ebnek: Ez nagy foglyászeb, nőtény, hosszúszerű fekete és (fehérfoltos „PHILLIS” kiáltásra ügyel. [Görögös kifejezés, de latin női név.] Fekete szíjszerszámból készült szájkosárral van ellátva. E kutya áthozója 5 pft.-t nyer jutalmul 46.356/2483. 1854. december).

10. E hó 27-én egy egérszerű nagy agár, mely „JORDAN” kiáltásra ügyel, elfutott. A találónak megfelelő jutalomdíj biztosított (20.135/2641. 1854. december).

11. Leírása egy kis ebnek, mely a Király utcában, Pesten elveszett. Ez alacsony, keskeny, pincsisfajú, fehér mellű, vágottfülű és farkú, nyakán kék szalag volt, s „PINTSCH” kiáltásra ügyel. Az áthozónak 5 pft.-nyi jutalom biztosított (9366/442. 1855. március).

12. E hó 18-án egy pirosbarna, rövidszőrű kis eb nőtény, mely „ROTHER” kiáltásra ügyel és szájkosárral ellátva volt, a Váci úton elveszett. Visszahozója 15 pft. jutalmat nyer (12.286/569. 1855. március). (*Rother*: 'vöröske')

13. A pesti Zsibáros utcában egy nagyon kis, fehér és sárgafoltos, hosszúfülű és nagyszemű foglyászeb futott el. Ő „BYUTY” névre ügyel. A kézrekerítőnek 5 pft. jutalom biztosított (30.152/1795. 1855. július). (A kutya neve *Szépség*-nek fordítható.)

14. Budán, a Várban egy 10 hónapos, kicsiny, zsemlyeszínű és fehérmellű, nőtény angol vadászkutya, mely ezen szóra „PINK” hall, egy bőr nyakörvvel és szájkosárral is ellátva volt, veszett el. Megkerítőnek 10 pft. biztosított (48.945/3137. 1855. november).

Nagy Dezső

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Mamóka — Babóka. Szurasenko Iván — Budapest, Ernő u. 19. f. 2., 1096 — a rádió meseműsorában hallotta, hogy a nagyanyát *mamóka*-nak, az unokát *babóka*-nak hívták. Azt szeretné tudni, hol és milyen értelemben használatosak, milyen eredetűek ezek a szavak. Vajon kaphatna-e a kis unoka *Babóka* becenevet?

Mindkettő tájszó; a *mamóka* a *mamó* (*mámó*) kicsinyítő-becező alakja, az ország több vidékén is él. Nógrádban a nagyanyát szólítják így, a moldvai csángóknál az anyóst, és arra is van példa, hogy a férj így említi és szólítja a feleségét. Általában idegen öregasszonyra is mondják, mint ahogy egy Arad környékén feljegyzett mesében olvasható: „Meglátott messziről egy öreg vinaszont . . . Az öregasszon, mikor jólakott, fölállt, nem vót többé vín *mamóka*, hanem egy gyönyörű szíp tündérkirájné.” Ismert kifejezés a *lédímamóka* is. Székelyföldi feljegyzések szerint egy másik *mamóka* szó is él a nép nyelv-

ben, s a következőket jelenti: 'híg sár, híg tészta', illetőleg: 'napon szárított és szárazon morzsolt tészta, valamint: 'morzsolt vagy sűrű tésztaleves'.

A *babóka* szintén tájszó, a Székelyföldön használatos és 'pötty ~ petty' a jelentése. Feltehetően a Szeged környékén is járatos 'vad bab' jelentésű *babó* származéka (a *petty* babszemre emlékeztet).

Nem tudjuk, hogy a rádióban hallott mese írója erre a szóra gondolt-e, amikor a kisgyermeket *babóka*-nak becézte. Ez is elképzelhető, hisz gyakran hasonlítjuk a gyermeket kedveskedően valami kicsihez: te kis *mogyoró*, *babszem*, *Borsszem Jankó*, *Pötyi* stb. De az is lehet, hogy a *mamóka*-val való összecsengése miatt a *baba* szónak ezt a ritkább kicsinyítő-becéző alakját alkalmazta. Kár, hogy nem jegyezte föl, valódi népmese vagy újabb írói szerzemény hangzott-e el a műsorban.

A *Babóka* igen kedves beceneve lehet a kis unokának. A becézés ugyanis nincs olyan szabályokhoz kötve, mint az utónévadás.

R. L. G.

Megsemmisít. Bónusz János — Budapest, Madách I. u. 11. 1/2, 1075 — helyteleníti a *megsemmisítés* szó használatát.

Tudományos szempontból valóban nem *mi n d i g* pontos és szabatos kifejezés a *megsemmisít*, bár a matematikai és a fizikai szakirodalom is elég gyakran él vele, pl.: két különböző előjeltű egyenlő mennyiség, ill. két, ellentétes irányú egyenlő erő összevonva, ill. egymásra hatva, eredményül zérust ad. $+5$ és -5 *megsemmisíti* egymást. Egyenlő húzó- és nyomóerők *megsemmisítik* egymást. (Nyilván nem használja a szakirodalom sem akkor, amikor például az energiamegmaradás elve a mű tárgya.) Ezért hát a köznyelvtől — azaz közös nyelvünkől — sem várhatjuk el, hogy a tudományos pontosság és a tiszta logika minden törvényének megfeleljen, hisz nemcsak tudósok beszélnek. Egyetlen olyan nyelv sincs a világon, amelyben ne akadnának szép számmal még ennél is abszurdabb kifejezések. Hogy csak a magyarnál maradjunk, ma már tudjuk, hogy a *kelet* és a *nyugat*, a *mennyből* vagy a *kockás* füzet, a *lábás*, a *nincstelen*, *egyetlen* s még sok más szavunk és kifejezésünk logikai szempontból helytelennek mondható, a társadalom igényét azonban kielégíti, a megértést nem teszi lehetetlenné. S ez a nyelvnek elsődleges célja, a nyelvet használó túlnyomó többség számára elsődlegesen fontos. Esetünkben az, hogy e szó kifejezze azt a tényt, hogy valami — ténylegesen vagy átvittven — *a d d i g i f o r m á j á b a n* megszűnt létezni, hatni, működni. Ezt pedig kifejezi a már nagy hagyományú *megsemmisít*. A mélyebb okok, módok, következmények kifejezésére rendszerint nincs is szükség.

R. L. G.

Szemle

Kossa János: Nyelvünk fűszerszámai (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>).....	373
Benkő László: Az írói szótár (Ismerteti: <i>Büky László</i>).....	276
Szilágyi N. Sándor: Világunk, a nyelv (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>).....	278

A Nyelvőr postája

<i>Nagy Dezsdő</i> : Kutyanévek Pest-Budán 1852 és 1855 között	382
--	-----

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>R. L. G.</i> : Mamóka — Babóka — <i>R. L. G.</i> : Megsemmis	383
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKIII 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O.
Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 10 Ft

Évi előfizetés: 40 Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0236

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungssitzungen für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálat*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffizismorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Község*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szóke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference* Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Aczél György: A szó hatalma

Gunda Béla: Az Új Magyar Tájszótár

Morvay Gábor: A szlovákiai magyar közéleti nyelvhasználat néhány jellemző vonása

Szabó Miklós: A „szó válsága” a századforduló néhány magyar társadalmi konvenciója példáján

Klauudy Kinga: Orosz szövegek mondatszerkesztési sajátosságának hatása a magyar nyelvre

Kemény Gábor: A mutató névmási birtokos jelzőről és (annak?) használatáról

Szilágyi Ferenc: „a mai magyar nyelvben a mai idők szavát . . .

Herczeg Gyula: Impresszionista jegyek Kaffka Margit prózájában

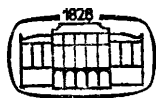
Goldammer Irene: Kassák Lajos: Májusi tánc

Rác Endre: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének grammatikai megalapozásáról

Fábián Pál: A helyesírás iskoláinkban

Tolcsvai Nagy Gábor: Az első osztályos gimnáziumi irodalomkönyv nyelvszemléletéről

Szabó József: Az egyszerű és az összetett mondatok gyakoriságának vizsgálata nyelvjárási szövegek alapján

KADÉRIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Aczél György</i> : A szó hatalma	385
<i>Gunda Béla</i> : Az Új Magyar Tájszótár	395
<i>Morvay Gábor</i> : A szlovákiai magyar közéleti nyelvhasználat néhány jellemző vonása	401
<i>Szabó Miklós</i> : A „szó válsága” a századforduló néhány magyar társadalmi konven- ciója példáján	408
<i>Klaudy Kinga</i> : Orosz szövegek mondat szerkesztési sajátosságainak hatása a magyar nyelvre	411
<i>Kemény Gábor</i> : A mutató névmási birtokos jelzőről és (annak használatáról)	417

Íróink nyelve

<i>Szilágyi Ferenc</i> : „a mai magyar nyelvben a mai idők szavát ...”	420
<i>Herczeg Gyula</i> : Impresszionista jegyek Kaffka Margit prózájában	437
<i>Goldammer Irene</i> : Kassák Lajos: Májusi tánc	449

Nyelv és iskola

<i>Rácz Endre</i> : Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének grammatikai megalapozásáról	456
<i>Fábián Pál</i> : A helyesírás iskoláinkban	470
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Az első osztályos gimnáziumi irodalomkönyv nyelvszemléletéről	477

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József</i> : Az egyszerű és az összetett mondatok gyakoriságának vizsgálata nyelvjárási szövegek alapján	482
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szende Tamás</i> : „Korunk kommunikációs zavarai”	494
--	-----

(* * * *)

Imre Samu

(1 9 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

104. ÉVFOLYAM * 1980. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

A szó hatalma*

„Az ember sokfajta közösségben él, s van olyan közösség is, amelynek alakja a nyelv, tartalma a nemzet.” — Ezt a gondolatot ötven évvel ezelőtt fogalmazta meg József Attila. A nemzet akkor még nem a lényegi egység megnevezése volt társadalmunkban, hiszen osztályellentétek szabdalták, osztották meg. Azóta — a hazánkban lezajlott történelmi változások nyomán — a nemzettel kapcsolatos élmény- és fogalomvilágunk tetemesen gazdagodott. A „nemzeti egység” nemcsak nyelvünket, hanem gazdaságunkat és kultúránkat, népünk életét, egész — ha nem is ellentmondásmentes — valóságunkat, egységesülő társadalmunkat is kifejezi. S ez az új tartalmú szocialista nemzeti lét mind szembevetőbben hat vissza magára a nyelvre, anyanyelvünkre is. De hát milyen is a magyar nyelv helyzete, állapota most, a huszadik század utolsó ötödében, amikor a társadalom szocialista úton jár, s egyre inkább szocialista eszményeket tűz maga elé?

Néhány időszerű megjegyzésre szorítokozom, nem vállalva a részletező teljességet. Amikor a szocialista demokrácia egész társadalmunkat átfogó, mondhatnám tömeges jellegét szoktuk bizonyítani, ritkán hivatkozunk nyelvi eredményeinkre. Pedig tény, hogy az elmúlt harmincöt esztendő Magyarországon a nyelvi kultúra demokratikus birtokbavételének is időszaka volt. A nyelv és a demokrácia összefüggése, kölcsönhatása egyértelmű számunkra. Hiszen a demokrácia népuralmat jelent, s ez nem valósulhat meg a demokratikus köznyelv kimunkálása, a tényleges társadalmi nyilvánosság nélkül, ami az emberek öntudatát, kulturáltságát, nyelvi „magabiztosságát” is feltételezi. S ennek a folyamatnak gyermekkorban kell kezdődnie; már az anyanyelv tanulásának idején, majd később, az iskolában.

Illyés Gyula azt írja egyhelyütt, jól beszélni magyarul — jellem kérdése. Hozzátenném, a nyelvi kultúra sem eleve kész, velünk született adottság, miként a jellem. Ahhoz, hogy az embernek jelleme legyen, meg kell tanulnia az alapvető erkölcsi normákat, ki kell küzdenie, el kell sajátítania egy magatartásformát, szilárd értékrendet. Épp így meg kell tanulnia a nyelvet is. Az élet, a környezet, a munka formálja a jellemet. Kell, hogy legyen nyelvi nevelés is. És ez mind, mind családi környezet, nevelés, neveltetés és közélet dolga.

Nem akarjuk a politikai és anyanyelvi progresszió harcosainak érdemeit kisebbiteni, de azt sem állíthatjuk önmegnyugtatóan, hogy népünk „átlagos” nyelvhasználata máris a megfelelő szintre jutott el. A mérítség helyett azt a

* A magyar nyelv hetének alkalmából, 1980. április 14-én, Kecskeméten elhangzott megnyitó beszéd gyorsírói jegyzőkönyve nyomán készült szöveg.

történelmi tapasztalatot és távlatos elvet kívánjuk most inkább hangsúlyozni, hogy a társadalom demokratizmusához a pallérozott, szabatos beszéd is nélkülözhetetlen. A valódi társadalmi egyenlőség akkor fejlődhet tovább, ha az egyes rétegeket nem választják el mély kulturális, ezen belül nyelvi szakadékok egymástól. Az egyenlőség egyik lényeges feltétele, hogy mindenki számára érthetően és másokkal egyenlő módon tudjuk magunkat kifejezni, gondolatainkat, véleményünket megfogalmazni. Aki erre kevésbé képes, mint a többiek, hátrányos helyzetbe kerül, demokratikus jogaival, lehetőségeivel sem tud élni, olykor megszólalni is fél, s mindinkább magányos marad.

Minden, amit nem tudunk kifejezni s bennünk marad: veszteségünk, s vesztesége a közösségnek is, amely így kevésbé ismerheti meg az egyént, kevésbé gazdagodhat gondolataival. Mi a magyar nyelvért, a fejlett anyanyelvi kultúráért folytatott küzdelemben is a legjobb nemzeti hagyományok örökösei vagyunk, ezeknek méltó folytatói szeretnénk lenni. Gondoljuk meg, hogy még a százötven évvel ezelőtti Magyarországon is mennyire különböző nyelven beszélt úr és paraszt! És ne feledjük, hogy a tiszta anyanyelvet is jórészt a nép őrizte meg számunkra! A reformkor nagyjainak haladó társadalmi törekvései között az anyanyelvi műveltség emelése is nagy hangsúllyal szerepelt. Régi korok máig ható panaszát fogalmazta meg Katona József Tiborc szavaiban: „Hahogy panaszkodni akarunk, előbb | meg kell tanulnunk írni; mert az ily | szegény paraszt az úr elébe nem | mehet be többé — úgy rendelte Béla | király . . .”

Igen, az írás-olvasás ismerete, a nyelvi műveltség foka valami módon mindig összefüggött az ember demokratikus jogaival. Mondhatná valaki, hogy a tiborci példa távoli, igazi történelmi eredményeink vannak, s ma nálunk alig van írástudatlan. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy mennyien lehetnek, akik nem olvasnak rendszeresen, elégedetlenek vagyunk. Olvashatjuk szak-középiskolai tanárok panaszát arról, hogy a nyolc általános iskolát végzettek egy részét mindenekelőtt arra kell megtanítaniuk, hogy szóban és írásban tisztességesen tudják kifejezni magukat. Elgondoltató tanulságai vannak az egyetemi felvételi tapasztalatoknak is.

Természetesen utópia lenne arra gondolni, hogy az országban mindenki egyformán gazdagon és árnyaltan használja anyanyelvét. De azt el lehet és el is kell érni, hogy ne csak szót váltson, hanem szót is értsen egymással két — különböző képzettségű és hivatású — ember, a magánéletben és a közfórumokon is. A személyiségek és az értelmes közösségek harmóniája nem kis mértékben függ ettől is.

„Éktelen dolog az asszonynak a gyülekezetben szólni” — olvashatjuk az Új Testamentumban. Ma megmosolyogjuk ezt a „tilalmat”, annál is inkább, mivel az emberiség történetében korunkig mindig azért harcolt a progresszió, hogy minél többen szólhassanak a „gyülekezetben”. A nő is, a munkás is, a paraszt is, a tudós is, az idős is, fiatal is, mindenki. Ma lényegében már eljutotunk eddig. Most az tehát a kérdés: hogyan szóljunk és mit mondjunk?

Az egyén közösségi fejlődésének fokozatai — persze önkényesen, s inkább csak jelképesen — úgy is meghatározhatók, hogy az ember először közösségben dolgozik, majd közösségben érez, ezután közösségben gondolkodik, végül a közösségért küldetést is vállal. Ez utóbbi már végképp elképzelhetetlen nyelvi műveltség, kulturált beszédképesség nélkül. Társadalmunk mai állapotában megfelelő nyelvi kultúra is szükséges ahhoz, hogy valaki közéleti szerepet vállaljon.

Nyelv és demokratizmus

Milyen is hát a mai magyar nyelv? Mi módon és milyen irányban változik? Valóban veszélyben van-e nyelvünk? A válaszkérés és szenvedélyes viták tárgya.

Az elmúlt 35 év gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődése elemi erővel hatott a magyar nyelv belső szerkezetére és társadalmi szerepére is. Az iparosítás, a tudományos-technikai fejlődés, a nagymérvű mobilitás, az iskolázottsági szint emelkedése, a munkakultúra és a szakmai differenciálódás erősödése, a világgal való szerves érintkezés — s még sorolhatnám a különféle összetevőket — jelentős nyelvi átrétegződéshez vezetett.

A szakemberek kimutatták, hogy ez nemcsak társadalmi vonatkozású, hanem földrajzi is. A szókincs, a kifejezőképesség gazdagodásával egyidejűleg halványodnak nyelvjárásaink, tájnyelveink. A folyamatot, amely nem ma indult ugyan, de korunkban felgyorsult, sok ember joggal sérelmezi és érzi személyes nyelvi veszteségének. Ám a veszteség nyomában — ha lassan, fokozatosan és ellentmondásosan is — erősödik és terjed az egységes köznyelv és irodalmi nyelv. Nyelvünk mozgása elválaszthatatlan gondolkodásunk fejlődésétől, differenciálódásától és szemléletesen tükrözi társadalmi haladásunk ritmusát. Az egységes magyar irodalmi és köznyelv megerősödése, terjedése történelmi eredmény, jelentőségében párhuzamba állítható szocialista rendünk építésének legfontosabb vívmányaival. Nyelvi kultúránk ma összehasonlíthatatlanul gazdagabb és általánosabb, mint három évtizeddel ezelőtt volt: a nyelv mind egységesebb lesz, ezzel közelebb került az emberhez, a hétköznapiakhoz.

A nyelvi egységesülésnek ezt az irányát, folyamatát tovább kell erősítenünk, különös gonddal ügyelve arra — s ez már nyelvművelői feladat —, hogy az eredmény ne csak uniformizálódás, hanem gazdagodás is legyen, hogy az értékes színek, a rétegnyelvek, a tájnyelvek felgyűjtött kincsei ne vesszenek el, az egész részeként éljenek tovább. Éppen ezért jó, ha a nyelvi egységesüléssel párhuzamosan azt is tapasztaljuk, hogy többféle nyelven beszélünk, a szó jó értelmében is. A köznyelvben élő stílusrétegekre gondolkodok előszörban, amelyek a maguk sajátos szerepüknel fogva segítenek bennünket, hogy a különböző közegekben, helyzetekben árnyaltan és pontosan fejezzük ki gondolatunkat, érzelmeinket és törekvéseinket.

Mi sem lenne sajnáltnivalóbb, mintha a jó folyamatlan eltűnnének, elvesznének az egyéni színek és árnyalatok. Az egyénit, a külön színeket a nyelvben nem megsemmisíteni, hanem gazdagítani kell.

A társadalom és a nyelv kapcsolatának fejlődésében elért eredményeket nem kisebbíti, hogy bizony fölös számban találhatók hibák nyelvünk használatában, sőt művelésében is. Ragadjunk ki közülük néhányat, rögtön hozzátéve, hogy ezek a nyelvi zavarok legtöbbször a már említett, történelmi nagyságrendű átrétegződéssel függnek össze vagy annak következményei. S éppen az eredmények, a fejlődés, saját lehetőségeink és igényeink követelik a valóságot, s ezen belül a torzulások, ellentmondások kritikai számbavételét.

Káros és antidemokratikus jelenség napjainkban, hogy még mindig túlzottan távol van egymástól a magánélet és a hivatalos érintkezés nyelvhasználat. Igaz, maga a folyamat ősrégi, egyidős a közhatalommal, s valószínűleg összefügg nálunk a demokratizmus évszázadokra visszanyúló ciútlenségével. A néptől, a dolgozó osztályoktól való elzárkózás eltorzította a hivatalos érint-

kezés nyelvét -- főleg az írásbeli érintkezését --, ezért legjobb íróink kezdetől fogva bíralták körülményességét, körmönfontságát, néptől idegen jellegét. „Megállapodott, hivatalbeli urak azt tartják -- írta Ady Endre --, hogy a hivatalos stílusnak valami különös méltóságosnak kell lennie, s olyannak, hogy az avatatlanok ne értsék meg egykönnyen.”

A felszabadulás után számottevő, a hivatalos élettől addig elzárt népi tömegek jelentek meg, s léptek fel a közéleti fórumokon, s ez a nyelvhasználatra is frissítően hatott. De részint az addigi rossz beidegződések, részint a negyvenes évek végén nálunk meghonosodott hivatali és politikai zsargon hatására, hamarosan elterjedt a jellegtelen, árnyalatlan „közéleti”, de nem közösségi nyelvhasználat. A párt- és állami életbe ekkor bekapcsolódó százazrek, a nyilvánosság előtt megszólalók sajnos nemegyszer ezt a nyelvet vették át, „tanulták meg”. Az ötvenes években elhatalmasodott az úgynevezett mozgalmi zsargon is, és a bürokratikus nyelv, amit az emberek idegenkedve és értetlenül, a nyelvművelők tiltakozva, de végeredményben tehetetlenül hallgattak. S mindez megint csak azt bizonyította, hogy a nyelv a mindenkori társadalmi állapotokat is tükrözi.

E „közéleti” zsargon hatása sajnos mindmáig érezhető. Ismerősként csengenek fülünkben az olyan színtelen szavak és szagtalan kifejezések, mint *lerendez; élére állítja a kérdést; bírálatot gyakorol a szakszervezet felé, a kollektíva jól viszonyul a kérdéshez; stb.* Miről árulkodik az olyan fordulat, mint a *még nem történtek konkrét lépések; nem nyert elintézés; beütemezzük a hiányosságok felszámolását?* Nem másról, mint zavarról, de sokszor szándékolt gondolati homályról. És nem nehéz kitalálni, mit szolgál ez a szándékosan terjesztett vagy a kész sablonból akaratlanul áradó homály: a ködösítést.

E jelenség visszaszorítására, a bürokratikus nyelv felszámolására több hasznos kezdeményezés született. Ezek nyomán -- és természetesen általános politikánk következtében -- ma már visszaszorulóban van a hivatali gőg és belterjesség, terjed az udvariasabb hang, a közérthetőbb fogalmazás. Összegezve, azonban: a közélet és a magánélet nyelve még mindig távolabb esik egymástól, mint kellene és lehetne.

Éppen ezért arra kell biztatni mindenkit, hogy bátran legyen mindig önmaga a nyelvében is. Hozza magával nyelvhasználatában is egyéniségét, saját színeit. A bürokrata nem meri használni a saját esztét, így nem meri használni egyéni nyelvét sem, görcsösen tapad nyelvi klisékhez, formulákhoz. A filozófus híres parancsa, *merj a saját fejeddel gondolkodni*, nyelvi parancs is. Aki a saját fejével gondolkodik, saját nyelvén beszél, nem érzi kötelességének, hogy valami színtelen-szagtalan bürokrata-nyelvet beszéljen.

A köznapi társas érintkezés nyelve is változott az elmúlt évtizedek során -- előnyösen is, hátrányosan is. A nyelvi formák nagymértékben demokratisálódtak, ez nyereség. De a túlzott finomkodás, a hajdani hajbókolásra emlékeztető köszönésforma, a zsargonszerű elemeket is tartalmazó, bizalmaskodó, kellemkedő hang már hamisan „színezi” a nyelvet (például: *tiszteletem, szocialista kézsókom, csao*). Még inkább ellenérzésre ad okot a nyelvi demokratizmus torz kinövése, a stiláris durvaság, az agresszív trágárság. Az emberi közönségesség, durvulás nyelvi „képviselése” -- jóllehet világjelenség --, vadhajítás nyelvünkben, amelyet sajnos erősít az az újmódi film- és színházi, irodalmi szokás is, amely műfajtól -- és főleg funkciótól -- függetlenül is honosítja, törvényesíti trágár szavak és kifejezések értelmetlen, ízetlen, gátlástalan használatát.

Vessünk egy pillantást a nyelv talán leggazdagabb területére, az érzelmi szférára, különösen az ifjúság rétegeiben. Nekünk nem mindegy, hogy a fiatalok szókincse belső gazdagságot vagy sivárságot tükröz. A szerelmi szótár egyik legszebb szava a *kedves*. Mikor hallottuk utoljára az élőbeszédben? Elhiszem, hogy már Petőfi korában sem minden ifjú nevezte szerelmét tündérléánynak, s József Attila kortársai sem vallottak szerelmet a költőhöz hasonlóan.

De azt sem gondolom, hogy a mi korunkban meg kellene elégednünk a *jó dög*-gel, a *csaj*-jal és hasonlókkal. Nem hiszem, hogy szereti és becsüli szerelmét az a fiatalember, aki otrombán beszél vele, vagy róla. És nem hiszem, hogy bele kellene nyugodjunk a jelenlegi helyzetbe, amikor a fiatalok egy része a szeretkezés egytagú trágár szavát teljesen értelmetlenül, s már-már a köztöszó gyakoriságával használja. Sokan emlékeznek még arra a századvégi trágár versfaragóra, aki százsámra ontotta magából a szeretkezés „érzékletes” szavait, de nem kötőszavak helyett.

A nyelvi durvaság közönségessé teszi az embert. Az érzelmi kultúráért, a belső kultúráért a nyelv segítségével is lehet és szükséges küzdeni. Nem nyugodhatunk bele abba, hogy az idealizáló hamis romantikát, a túleszményítést egy negatív „romantika”, valami fekete „romantika” váltsa föl. Az a stílus legyen az eszmény, amely egyformán mentes mind a bombasztikus nagy szavaktól, mind a vulgarizmusoktól, az akart durvaságoktól.

Érintkezési kultúránk gyengeségére vall az az antidemokratikus, tehát rossz szokás is, hogy a megszólítás nálunk hovatovább a pozíció függvénye. Vegyünk példának egy hivatali csoportvezetőt. Ő így szól a nálánál idősebb sofőrhez: *Károly, jöjjön csak...* A gépirókisasszonyhoz: *Icuka, drága...* A félénk ügyfelet már oktatja: *Maga azért megnézhetné, mikor tartunk fogadórát!* A körzeti orvosi rendelőben azonban gyorsan stílust vált: *Főorvos úr, kérem!...* És a vezérigazgató előtt pedig különösen: *Vezérigazgató elvtárs, tessék (tetszik oly) szíves lenni...* — Az se jó, hogy pl. a huszonéves tévériporter letegezi a huszonéves volt állami gondozott lányt, az pedig magázza őt. Nem jó, ha a riporterek tegezéséből, magázásából, önözéséből derül ki, hogy a kért fél milyen réteg képviselője, munkás, paraszt vagy értelmiségi — beosztott vagy vezető. Nem egyszer kelt visszatetszést az egymás közti tegezés is a nagy nyilvánosság előtt. Természetesen nem szavakon lovagolunk, amikor e jelenség ellen fellépünk. A nyelvhasználat mögötti szemlélet idegen nekünk; az emberi, társadalmi eldurvulás, a nyegleség, a közönségesség antidemokratizmus ellen fordulunk, amikor e nyelvi torzulás ellen küzdünk.

Az érintkezési kultúra hibáit nemcsak emlegetni, nemcsak sorolni kell. Minden terület, így a nyelvművelés is lehetne kezdeményezőbb. Javaslatokat kellene tenni arra, hogyan alakítható ki a rendelkezésünkre álló nyelvi anyagból egy műveltebb, demokratikusabb, mindennapi érintkezési nyelv, megszólítás- és köszönéskultúra.

Újítás és értelem

Sok vita folyik napjainkban a nyelv, mindenekelőtt a szókincs frissüléséről, új elemeiről. A tudományos kérdések megválaszolása nem feladatomban. De az mindannyiunk számára természetes, hogy az új helyzet, az alakuló-változó valóság új szavakat hoz magával, s ezeket mindig a körülmények figyelembe-

vételével kell fogadni, vizsgálni, befogadni, esetleg elutasítani. Kevés nép fordított annyi energiát, mint a miénk, arra, hogy mit, hogyan, mennyire szabatosan és árnyaltan fejezzen ki, beleértve az új fogalmakat, cselekvési módokat is. Árnyaltan kell megítélnünk például a legnagyobb nyelvújító réteg, a zifjúság nyelvét. Mennyi lelemény, mennyi ötletes nyelvi telitalálat! Szerintük, akinek eláll a füle, annak *mirelít füle* van, náluk a „ne rohanj” *állítsd magad takarékra*, a „menj innen” *húzd el a csikot*; aki éhes, annál *háborog a belügyminiszter*, aki hamar dühbe gurul, *felkapja a vizet*, aki nagyon meglepődik, az *kiakad*. Azt hiszem, túlságosan türelmetlenek vagyunk az ifjúság nyelve iránt. Senki sem kívánja védeni az *ürgét*, a *krapekot*, a *dögös zenét*, de tudnunk kell, hogy az efféle divatszavak mulékonyak, és csak a legjobbak maradnak meg, beleolvadva a köznyelvbe.

Fel kell viszont figyelni rá, ha egy-egy szó vagy kifejezés elveszti eredeti jelentését, elszürkül, vagy éppen a semmitmondás takarójává válik. Elképesztő mennyiségben élünk közhelyekkel! Hadd mondjak két példát. Talán egy évtizeddel ezelőtt egy riporter kérdésére így válaszolt az illetékes: *A kérdés jogos, tudunk róla*. Azóta számtalanszor hallottuk ezt a megfogalmazást, és a legtöbbször azt éreztük, hogy a válaszadó nagyon megfelelőnek, sőt „sikkosnak” tarja, esetleg a dolgot ezzel befejezettnek is tekinti. Noha a kérdések jogosságának elismerése önmagában mit sem jelent; az, hogy valahol tudnak valamiről, ma már édeskeves. (Tíz évvel ezelőtt is kevés volt). Mert az intézkedés elodázását igazolja. A másik példa a nyelvhasználati tüneteknek abból a fajtájából való, amelytől már-már elborzad az ember, mert modorosnak, üroesen ünnepélyesnek, nagyképűnek érzi. Nálunk a riporter beszélgető társát már véletlenül sem *kérdezi*, hanem *faggatja*. A riportalany pedig nem *válaszol*, nem *felel*, nem *beszél*, hanem *mondja a magát*, hanem *vall*. Sajnos, ezek a lilán „mélyértelmű” és szintén bennfentességet sugalló igék éppen a kulturális tájékoztatásban a leginkább használatosak.

A nyelvi viták közül talán a legrégibb, s talán a leghévesebb indulatokat ma is az idegen szavak, kifejezések értékelése kavarja. Nem hiszem azonban, hogy ez a kérdéskör olyan bonyolult, amilyennek látszik. Vannak idegen szavak, amelyeknek használata, sőt újrahonosítása egyáltalán nem ellenkezik nyelvünk védelmével. A *progresszió* például egy-egy esetben pontosabb és árnyaltabb jelentést hordozhat, mint a kissé megfakult *haladás*. A *retrográd*-ra is lehet azt mondani, hogy *maradi*, *elavult*, *elmaradt*, *ósdí*, *idejétmúlt*, *hátráló* és így tovább, de nem találunk rá olyan szót, amely teljes mértékben fedné a *retrográd* történelmi-politikai tartalmát és hangulatát. Közismert tény, hogy számos nélkülözhetetlen, köztük szépnek, dallamosnak tartott szavunk „idegenből” jött, hogy a szókölcsonzés, a nyelvek kölcsönhatása, hogy úgy mondjam, a nyelvek anyagcseréje természetes és állandó — társadalmi-történelmi okokra visszavezethető — nyelvtörténelmi folyamat.

De azt is tudjuk, hogy korunkban az idegen szavak átvétele és használata olyan méreteket s formákat öltött, ami már egészségtelennek tekinthető. Mind a különféle tudományokban, szakterületeken, különösen a közgazdaság és a kereskedelem nyelvén, mind a sajtóban, a rádióban, a televízióban és a mindennapi nyelvben gyakran feleslegesen használunk idegen szavakat, kifejezéseket. Az is zavart okoz, hogy a szakmai berkekben nélkülözhetetlen szavakat, kifejezéseket — nem szakmai közönséghez szólva is — átviszik a köznyelvbe; ami ellenérzést kelt, nagyképűsködésnek hat. Sajnos, gyakran valóban az. S különösen bántó az a fölényes arisztokratizmus, amely az idegen

szavak, nevek eredeti kiejtését kérkedő agresszivitással kéri számon a művelődni, tájékozódni kész emberektől, illetve az ezzel kapcsolatos — nemritkán csak vélt — hibák „kikerülésével” tüntet. Nem a műveletlenséget pártoljuk. De túl azon, hogy például az angol nevek kiejtése többnyire nem is elsősorban nyelvtani törvényekhez, hanem egyéni használathoz igazodik, fontosabb, hogy értsük s szeressük Shakespeare ma is eleven drámáit, minthogy fontoskodó precizitással ejtsük ki az író vagy a dán királyfi nevét.

Hamlet helyett *Hemlöt*-öt, *viszki* helyett *hviszki*-t mondjunk? Már odáig jutottunk, hogy Arany János Walesi (uélzi) bárdok-ját szavalva nem *lord-major*-t mondanak, hanem *lód-méő*-t, holott ez a kiejtés magát a verset is fájdalmasan töri meg. Milyen jogon gyakorolna bárki is olyan sznob nyelvi diktatúrát, amely szerint kötelező volna a megszokott *Elektra* helyett *Élektirá*-t mondani? Mondjunk Élektromos Műveket is?

Különösen nagy jelentősége van ebben a vonatkozásban a kereskedelemnek, amely napjainkban az egyik legerősebb nyelvvalakító. Nem nyugodhatunk bele, hogy nemtörődomség, nyugatmajmoló sznobizmus, öncélú üzleti gondolkodás rontsa nyelvünket a kereskedelmen át. Mi szükség van arra például, hogy *after shave* legyen a borotválkozás után használandó arcvíz? Miért kell, hogy gombamódra szaporodjanak a *drink-bár*-ok a pesti utcákon? A *hot dog*-ra miért nem tudunk találni jó magyar nevet, a rossz tükörfordítás, a „meleg kutya” helyett? Sorolhatnám tovább a példákat. Sajnos tele vagyunk velük. Szükséges hangsúlyosan szólni róla: a kereskedelemnek az a feladata, hogy jó árut szállítson, s ne nyelvi sznobizmust.

Sokan állítják, hogy a szaknyelvek közérthetőbbé tétele hiú remény, mert a tudományok annyira differenciálódtak, hogy még a tudósok sem értik egymás szakkifejezéseit. Egy nyelvész értetlenül hallgatja az atomtudós előadását és viszont. Ennél is súlyosabb, már-már tragikomikus gond, amikor szakmán belül sem értik egymást az egymáshoz beszélők. Elsősorban a művészet- és irodalomtudományra és kritikára gondolunk, amelynek gyakran túlbonyolított, arisztokratikus, tudálékos nyelvezete épp azok számára jelent megfejthetetlen — ez is divatos szó — „üzenetet”, akiről és akikhez szólnak.

A szaknyelvnek természetesen megvan a maga szerepe és nélkülözhetetlen szókészlete. Nagy baj lenne, ha például egy magyar orvos receptjét nem lehetne Leningrádban vagy Londonban beváltani. De ez a dolognak csak az egyik oldala. A másik az az igény, hogy a legszélesebb rétegeknek is érteniök kell — akarják is érteni — a legkorszerűbb és legbonyolultabb ismeretek velejét. Amikor Szent-Györgyi Albert professzor itthon járt, élvezetes tudományos előadását a tévénezők milliói hallgatták, követték és értették a lényegét. Kosztolányihoz csatlakozom tehát, aki azt mondta: „a világosság az író udvariassága”. Hozzáteszem: a tudósé is.

A társadalomtudományok nyelvéről külön kell itt szólni. A természetudóst az új találmányok, az új felfedezések mindig igazolják. Nála elég az, ha csak természettudós társai értik szakeikkeit. A társadalomtudományok esetében azonban más a helyzet. Az ő felismerései, igazságai a valóságba, a gyakorlatba csak az emberek sokasága révén kerülhetnek át. Ha a társadalomtudós lemond arról az igényéről, hogy a szűk szakmán túl is értsék: lemond tudományos tevékenységének gyakorlati felhasználhatóságáról is. Öncélú tudományt űzhet így csupán, működése nem más, mint meddő befeléfordulás. Éppen ezért aggódva lehet csak nézni, mennyire divatos társadalomtudományunkban valamifajta elvont tudóskodás, mennyire hódít az öncélú szókod. Jó lenne,

ha társadalomtudósaink többször feltennék maguknak a kérdést: mi célból írnak, mi igazolja létezésüket? Hogy én is tudóskodó szóval mondjam: mi adja meg nekik a legitimációt?

Azt hiszem, hogy az idegen szavak és tágabb értelemben a szaknyelvek dolgában mindig az adott helyzet dönti el, hogyan kell cselekednünk: kinek, miről, mikor, hol, mit akarunk mondani. Ehhez válogassuk meg a legvilágosabb, legszabatosabb és leginkább közérthető szókészletet. Sem a mindenáron való tisztogatás, sem az idegen nyelvi elemek gátlástalan felhasználása nem kívánatos. A felszabadulás után keletkezett sok ezer új magyar szó is bizonyítja, hogy nyelvünk mennyire alkalmas új szavak alkotására. Kezdetben minden újítás furcsa, mert szokatlan. Türelem és kísérletezés itt sem árt. De nézzük csak például a sportot: legnépszerűbb ágainak szókészlete napjainkra jelentősen megmagyarosodott. Lám, az úrhajózás, ez a vadonatúj és mindnyájunk figyelmét megragadó tudomány szinte mindent meg tud nevezni magyar szóval is: *úrhajó, leszálló egység, földközeli pont, szökési sebesség, holdjármű* stb. Kíváncos volna hasonló eredményekre jutni a gazdaság s talán még inkább a műszaki nyelv terén és más területen is.

Elsősorban a híradástechnika, a távközlés, a számítógép-tudomány idegen szavainak megmagyarosítására volna szükség. De van ilyen igény a köznyelvben is. Miért használjuk például az angol *spray*-t, amikor a szőlőművelésben és a gyümölcskertészetben már régen elfogadtuk a jó magyar *permet*-et?

Fórumok és felelősök

Jóllehet a nyelvművelésben mindenki illetékes, s külön tisztelet, megbecsülés illeti a nyelvészeket, a legnagyobb felelősség a művelődés fórumaira és eszközeire hárul. Éppen ezért ezeket a műhelyeket — elsősorban nyelvművelő hatáskörük emelése érdekében — nemcsak kívánatos, hanem kötelességünk is segíteni, befolyásolni. Ilyen „intézmény” a könyv, a sajtó, a rádió és a televízió, a szónoki emelvény, a művelődési otthonok pódiuma és — talán elsőnek kellett volna említenem — az iskola.

A múltkoriban egy Auróra-évfolyamot lapozgattam. Több mint százötven esztendeje, hogy kiadták. Bizony, nyögvenyelősek benne olykor a versek, a prózát pedig nehéz mosolygás nélkül betűzni. Aztán a sok *bájevírány* és *tündérkellem* közepette egyszerre kigyúltak a betűk: *Hős vértől pirosult gyásztér, sóhajta köszöntlek.* | *Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács.* — Ez a vers kimagaslik a kötetből. Vajon az akkori olvasó tudta-e ezt? Nem valószínű. Talán még az akkori ítések sem merték (vagy tudták) volna megjósolni, hogy ezt a költeményt egyszer klasszikusként fogják számon tartani.

Szorosabban tárgyunknál, a nyelvművelésnél maradva: a próza mellett a költői nyelv sokat tehet — esztétikai funkciója révén s mellett — a kifejező-készség gazdagításáért. Ebből a szemszögből tekintve a mai költői nyelvet, kétségtelen, hogy vannak szép eredményeink.

Vannak jelentős nyelvalkotó íróink és költőink, de megfigyelhetők nyelvrontó jelenségek is. Nem kevés mai magyar versnek gyöngé a nyelve, rosszul tükröz, nem sűrít, hanem szűkít. Volt amikor elparancsolták a versből a köznap élet örömeinek, gondjainak, eseményeinek és érzelmeinek kifejezését, s ez szépelgéshez vezetett, máskor csak ezek külsődleges jelenlétén mérték a realizmust, a művészeti hitelt. Ma viszont a nagybetűvel írt, úgynevezett

„létköltészet” szakadt el többnyire az élettől; napjaink gondolataink, érzéseink sokszínűsége, sokarcúsága nyelvileg is sematikus, illetve kiürülten jelenik meg olykor a lírában. S ha költészetünk mai társadalmi népszerűségére kérdezünk, ezt a „nyelvi” szempontot sem hagyhatjuk figyelmen kívül: vannak tünetei a nyelv — és különösen a költői nyelv — közösségteremtő ereje csökkenésének is.

Számtalan példát említhetnék pedig a költői nyelv teremtő, közösségformáló erejére klasszikusainktól a legmodernebb kortársi törekvésekig. Hallgassuk csak József Attilát: „Szép szó, magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent. A szép szó nemcsak eszközünk, hanem célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőződés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásra utaltság eszmélete érvényesül. Fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni”. És hogy nyelvünk mennyire alkalmas erre, szintén József Attila igazolja, aki a maga korában is joggal írhatta le: „A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel a mérnöki elme könnyen alakíthatja fogalmait.” Hallatlanul megnőtt napjainkban a költők, a költészet felelőssége az anyanyelvi kultúra tekintetében is. Az elődök eredményei köteleznek, de a tömegek kultúrát igénylő éhsége — „éhe a szépnek” — óriási. A társadalom azt kívánja íróinktól és költőinktől, hogy hitelesen fejezzék ki korunkat, az ember, a közösség világát. Ha a közéleti nyelvben jogosan követeljük meg a szavak, a mondanivaló világosságát, a művészetben sem érhetjük be kevessebbel. Riasztó jelenség, hogy amikor nálunk milliók fordulnak a kultúra felé, akkor szellemi életünk egyes köreiből az érthetatlenség és értelmetlenség kultusza terjed, ami persze megint csak nem elsősorban — csupán következményeiben — nyelvi kérdés.

A második világháború előtti utolsó békeévben még azt írta Szerb Antal, hogy a magyar újság szakmai szempontból magasabb színvonalú, mint az angol, a francia, az olasz és az amerikai. Mint mondotta, annyira irodalmiak egyes lapjaink, hogy a könyvirodalom számára is már-már „veszedelmesek”. A mai termést szemlélve — bár a sajtó nyelve az elmúlt három évtized alatt közelebb került az olvasóhoz — az embernek az a benyomása támad, hogy bizony jelenleg nem fenyeget effajta veszély, nincs szó igazi konkurrenciáról. Szakmai beszűkülés tapasztalható lapjainkban, szinte hiányzik az újságírás sok, valamikor klasszikusnak számító műfaja, mint például a kroki, a tárcsa, a színes lírai eszmefuttatás, a valódi vita, egyáltalán: az olvasmányos cikk. Másrészt — és ez az aggasztóbb — jelentéktelen, unalmas, sablonos a sajtó egy részének nyelve. Jóllehet az újságírás területén ma is alkot sok jótollú ember, a szürkesség eléggé általános, sőt még a bántó zagyvaság sem ritka. Bebecsusszannak ilyen hibás mondatok, hogy: *A mintegy húszezer labdarúgó-szurkolónak negyedóránig vacogott a térde.*

Javulást csak a szocialista társadalmi nyilvánosság erősödése, az újságírók általános szakmai-nyelvi kultúrájának emelése hozhat, beleértve körülményeik, szemléletük általános javítását is. Ez nem jelenti persze azt, hogy a szerkesztők felelősségét ne lehetne már ma is megállapítani, fokozni. Számunkra az anyanyelvi kultúra, az általános műveltség szempontjából is roppant fontos a sajtó nyelve, annál is inkább, mert tudomásul kell vennünk, hogy Magyarországon ma még száz- és százazreknek a nyomtatott sajtó jelenti jóformán az egyetlen rendszeres szellemi táplálékot.

Mindezen túlmenően, bátrabban kell bekapcsolni legjobb íróinkat is a lapok munkájába. Valaha Magyarországon Jókai, Mikszáth, Bródy, Ady Endre, Kosztolányi, Móricz, Szép Ernő írtak rendszeresen az újságok számára. Ők voltak a legjobb újságírók, a legjobb tollú egykori riporterek és publicisták. Ma elvétve tűnik fel csak egy-egy lapban egy-egy írói név. Újságírás és irodalom — tisztelet azoknak, akik nem növelik ezt a tendenciát — szinte teljesen elszakadt egymástól. Komolyan meg kellene nézni, mi ennek az oka.

Ugyanilyen nagy felelősség terheli a nyilvánosság előtt megszólalókat. Az előbeszéd, a közösség előtti megszólalás átlagos színvonala a legutóbbi években — a különböző hasznos kezdeményezések hatására — javult ugyan valamit, de a szóbeli megnyilvánulások nagy részére még mindig a nyakatekertség, a semmitmondó közhelyek halmozása a jellemző.

Csökkeneni kellene — nem központi határozattal, hanem valamiféle morális hatású belső megegyezéssel — némely beszédek, felszólalások papírról történő felolvasását. Sok szónok, ha nem beszél, hanem felolvas, menthetetlenül sablonokba merevedik, mert írni nem elég jól ír, jóllehet az esetek nagy részében szabadon beszélve ízesen fejezi ki magát. A közönség pedig, amely bizalmatlan az ilyen papírról olvasott, lélektelen szövegekkel szemben, inkább elviselné, ha nem mindegyik mondatban egyezne az alany az állítmánnyal (de azért inkább egyezzen!), semmint hogy nyelvtanilag jól illeszkedő, de üres frázisokat daráljanak a fülébe. A hozzászólásnál, „spontán vitánál” különösen visszatetsző, sőt nevetséges az előre leírt szöveg felolvasása. A jó és a rossz példának e tekintetben is hallatlanul nagy nevelőereje van; a demokratizmusnak, a politikai kultúrának is mértéke az előbeszéd, a közösség előtti megnyilatkozás szokásrendszere, szintje.

Természetes, hogy dokumentumokat, elvi jelentőségű megnyilatkozásokat, szigorúan pontos megfogalmazásokat nem lehet szabadon, rögtönözve elmondani, ha csak be nem magolja őket valaki. Ettől eltekintve azonban legyünk rajta, hogy aki tud, szeret és szívesen is teszi, mondja beszédét minnél többször vastag papírhalmok nélkül, szabadon, vagy vázlat alapján.

Úrrá tudunk-e lenni e hibákon, fogyatékoságokon? Sokan úgy vélik, hogy nincs szükség semmiféle beavatkozásra, mert a nyelv kilöki magából a fejlődését akadályozó, zavaró elemeket; mások viszont a törvény szigorát követelik, ebben bíznak elsősorban. Sem a beletörődő passzivitás, sem a bürokratikus önkényesség nem illik a társadalmi viszonyokba beágyazott, de saját törvényeinek engedelmeskedő nyelvi kultúrához. Lehet ösztönözni, tudatosan befolyásolni a fejlődést, de csakis jó módszerekkel, elviséggel és szívós munkával.

Ne felejtjük: a szó is tett, ahogy Herzen mondta. Szavakkal súlyosan megsebezhetünk embereket, de gyógyíthatunk is. A szó megnevez, s ezzel úrrá lehetünk az ismeretlenségben előlünk megbúvó veszedelmes jelenség felett. A megnevezés — megszelídítés is lehet; minden győzelem kezdete. S ehhez sokszor nem a szavak hiányoznak, hanem a megnevezéshez szükséges bátorság. Semmi sem árt annyit nyelvünk tisztaságának, mint a köntörfalazó, a ködös, az üres beszéd, vagy a nyelv értelmét ölt semmitmondás.

A megnevezés azonban csak akkor erő, ha a név nem szakad el attól, amit jelent. Erre utal Kádár elvtárs, amikor a kongresszusi zárszóban azt mondta: minenki feleljen meg a névnek, amit visel.

A nyelvművelésben az írókon, az újságírókon, a politikusokon, a nyelvművelőkön kívül különösen nagy feladat hárul a tanárookra, a pedagógusokra, a népművelőkre.

Nyelvművelő törekvéseink célja — az iskolában és a felnőttek körében — megegyezik alapvető kulturális feladatunkkal: a szocialista demokráciára és életmódra valló közösségek, illetve az ezekben élő, művelt egyéniségek kibontakoztatásának segítése. Csak a tisztán gondolkodó kultúra révén lehet az ember szabad és méltó önmagához. Csak a szépen és jól beszélő, önmagát kifejezni tudó ember lehet igazán egyenlő az egyenlők társadalmában. Tolsztoj azt mondja a nyelvről, hogy legyen olyan, akár az ablaküveg; maga alig lássék, de rajta keresztül tisztán lehessen kilátni a kertre. Legyen a mi anyanyelvünk mindinkább a tisztuló, táguló, eleven világra figyelő gondolkodás, az erősödő demokratizmus alkalmas, tiszta eszköze.

Aczél György

Az Új Magyar Tájszótár jelentőségéről

A magyar néprajz művelőit a nyelvtudományhoz szoros kapcsolatok fűzik. Több jeles etnográfusunk és folkloristánk (Viski K., Berze Nagy J.) első közleményei nyelvészeti tanulmányok voltak. A nyelvtudománnyal való rendszeres kapcsolatot mégis a geográfia területéről induló Bátky Zsigmond tartotta. Ő volt az, aki elmélyült figyelemmel kísérte az etimológiai vizsgálatok, a helynévkutatás eredményeit, s a magyar ház kialakulásáról, táplálkozásunk történeti rétegeiről vallott nézeteit etimológiai megállapításokra építette. A harmincas évek elejétől kezdve rendszeresen foglalkozott szófejtésekkel is, főleg egyes tájszavak eredetével. Hangoztatta, hogy a magyar népi műveltség jelenségeivel, tárgyaival, eszközeivel csak akkor foglalkozhatunk behatóan, ha a tárgyi anyag mellett a hozzájuk tartozó nyelvi anyagot is összegyűjtjük. Bátky Zsigmond életének utolsó évtizedében szinte mindennap kezébe vette Szinnyei József tájszótárát. A Néprajzi Múzeum példányába írt megjegyzései, nyomtatásban is megjelent szófejtő kísérletei, a magyar nyelvtudomány eredményeit rögzítő ismertetései bizonyítják, hogy egy-egy tájszavunk segítségével miképpen igyekezett népi műveltségünk életébe, fejlődésébe, történetébe belelátni. Bátky Zsigmond néprajzi oldalról a legkövetkezetesebb képviselője volt a „tárgyak és szavak” elvének, amelynek első hirdetője az indogermanista Meringer Rudolf volt, aki ennek a nyelvészeti-néprajzi iránynak a művelésére századunk elején Wörter und Sachen címen folyóiratot is alapított.

A magyar nyelvtudomány területén folyó rendkívül jól szervezett, a nemzeti művelődés szükségleteit is számon tartó, magas szintű tudományos és tudománypolitikai elveken nyugvó munka eredménye az a kötet, amely Új magyar tájszótár címen (Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 1053 lap, a továbbiakban ÚMTsz.) került a tudományos élet és közművelődésünk asztalára. A munka margójára szeretnék néhány gondolatot rövidebben-hosszabban írásban is rögzíteni — a néprajz részéről, a „szavak és tárgyak” elvének szellemében.

A köszönet szavai legyenek az első! A legnagyobb elismeréssel kell szólnunk a kötet főszerkesztőjéről B. Lőrinczy Éváról, aki évtizedek óta gondozója az ÚMTsz.-nak. Ott volt bölcsőjénél, amikor még azt Bárczi Géza kezdeményezésére 1950 júniusában a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékén ringatni kezdték. De elismeréssel kell szólnunk a szerkesztő Hosszú Ferenc és a főmunkatársak (Kovács Teréz, S. Meggyes Klára) kiemel-

kedő munkájáról is. Az igen gyakran nehezen kidolgozható és értelmezhető szócikkek írói a következők: Balogh Éva Rózsa, Balogh Lajos, Bolla József, Fiers Márta, Hosszú Ferenc, R. Hutás Magdolna, Kiss Csilla, Kovács Teréz, B. Lőrinczy Éva, S. Meggyes Klára, Cs. Nagy Lajos, R. Rostás Mária és Villő Ildikó.¹ Nemcsak a nyelvtudomány hálás nékik, hanem mindazok, akik a magyar népi műveltséggel bármilyen szempontból foglalkoznak.

A szótár bevezetésében B. Lőrinczy Éva elmondja, hogy vállalkozásuk nem minden előzmény nélküli. Az ÚMTsz. előzményének tekinthető — Kresznerics és Kassai szótárait nem tekintve — a Magyar Tudós Társaságtól 1838-ban megjelentetett Magyar Tájszótár és Szinnyi József 1893 és 1901 között kiadott Magyar Tájszótára. Az utóbbi koncepciója kiinduló pontja volt az ÚMTsz.-nak is, amelynek munkahelyéül a már említett debreceni kezdeményezés után az Eötvös Loránd Tudományegyetem II. számú magyar nyelvészeti tanszéke, majd a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete szolgált, ahol az anyaggyűjtést 1960 végén lezárták, s megkezdődött az előszerkesztés, majd 1969 végétől a szócikkek írása és szerkesztése. A 600 ezer cédulát számláló anyagból a most megjelent első kötet 28 ezer szócikket számlál, az *A – D* betűk anyagát tartalmazza s a *dzsürke* címszóval végződik.

Az ÚMTsz. az 1890 és 1960 közé eső időszak nyomtatott és kéziratos nyelvjárási és néprajzi forrásaiból dolgozta fel a tájszóanyagot, azaz minden olyan szót, amely az irodalmi, ill. a köznyelvben nem él, hanem csak a nyelvjáráásokban fordul elő. Ha végigtekintünk a 2393 egymástól eltérő jellegű és értékű, különböző intézményeknél levő forrásokon, már ez is érzékelteti azt a hihetetlenül nagy munkát, amely az ÚMTsz. szerkesztőire és íróira hárult. A munka nemcsak időigényes volt, hanem a források értékelése, az adatok megfelelő összeállítása, csoportosítása és értelmezése pszichikailag is rendkívül igénybe vette a szerkesztők és munkatársak erejét. Csakis rendkívüli koncentráció képességgel, az árnyalatokat is észreévó és értékelő logikai készséggel lehetett ezt a munkát elvégezni. A szerkesztők, a munkatársak az összedolgozásnak nemcsak tudósai, hanem művészei is. Nem vehető észre a 28 ezer szócikk sorában egyetlen törés sem, nem érezzük azt, hogy különböző szerzők vettek részt a kidolgozásban. A szócikkek kidolgozásának ez a az egy sége a munka egyik legnagyobb érdeme. B. Lőrinczy Éva kifejti, hogy a munkaközösség elvei, szempontjai a hatalmas anyagismeret birtokában változtak, mondhatjuk, hogy a munka alakította a munkát, minthogy azonban a munkaközösség „az elmúlt évek során az összegyűjtött anyag értékeiről meggyőződött, feladatának nem az alapkoncepció és a kezdetben kidolgozott elvek bírálását, hanem az adott anyagnak a modern lexikográfia eszközeivel való szótárrá szerkesztését tartotta és tartja” (9.). A szótár anyagát alaki, jelentésbeli és tulajdonképpeni tájszók alkotják, s mindezek feldolgozásának elvi kérdéseit a Tájékoztató a szótár használatához c. fejezet részletesen kifejti. Ez a fejezet a tájszókutatás és -feldolgozás

¹ Elismeréssel rögzítsük itt le a nevét azoknak is, akik a szótár készítésében bármilyen formában közreműködtek. Így meg kell említenünk † Brunner Aurélné, Jancsó Katalin, R. Lovas Gizella, Marosi Annamária, † Szentgróti Árpádné, Vermes Stefánia nevét. A földrajzi szakértő Völgyi Piroska. A szótár lektorai Balassa Iván, Kázmér Miklós, Kiss Lajos, Szathmári István voltak. A földrajzi lektori munkát Földi Ervin, Hőnyi Ede és Zombai Pál végezték. Az Akadémiai Kiadó részéről a szerkesztést Balázsovics Erzsébet, a műszaki szerkesztést Kiss Zsuzsa látta el. Az Akadémiai Kiadó is büszke lehet erre a kiadványára.

elveinek szinte klasszikus lerögzítése. Kíváncsi, hogy a fejezet néhány szócikk-példával kiegészítve idegen nyelven is megjelenjék. Nem érzem magam illetékesnek, hogy ezzel a fejezettel részleteiben foglalkozzam, de a néprajztudomány szempontjából szeretném kiemelni, hogy a szócikkek tartalmukkal és felépítésükkel nemegyszer miniatűr néprajzi tanulmánynak is tekinthetők (pl. *ágasfa*, *ágyazás*, *álladzó*, *állófa*, *bacsó*, *bőgő*, *canga* stb.) A szócikkekbe foglalt anyag további néprajzi feldolgozását nagymértékben elősegíti, hogy a szerkesztők, írók bemutatják a címszó szófaji minősítését, a tájszó nyelvjárási előfordulásait, földrajzi lelőhelyének megnevezését, az adatok forrásának jelölését, a tájszó jelentését, s példamondatokat, állandósult szókapcsolatokat közölnek. Igen ötletesen oldották meg a szerkesztők a források jelölését. Forrásaikat betűrendes jegyzékbe foglalták, minden forrást külön számmal láttak el, s a szócikkekben a földrajzi lelőhely után a jegyzékben szereplő sorszámot közlik a lapszámmal együtt. Még arra is gondoltak, hogy az ábrákat feltüntessék. Rendkívül gondos a földrajzi nevek jegyzéke. A határainkon kívüli magyar települések, falvak nevét a hivatalos német, szerb-horvát, szlovén, szlovák, kárpát-ukrán és román néven is feltüntetik, s térképeken ábrázolják a tájszavak előfordulási helyét, a falvakat. A földrajzi nevek betűrendes névjegyzékében az olvasó, a kutató megtalálja a térképen szereplő nevek keresőindexét.

Ezek után az ÚMTsz. néhány szócikkéhez fűzök megjegyzéseket.

A szótár anyaga kiválóan alkalmas arra, hogy — esetenként kiegészítve a Magyar Nyelvatlasz anyagával — mikrovizsgálatokat végezzünk. Szeretném ezt példákkal igazolni.

A szótár közli a katicabogár (*Coccinella septempunctata*) *bodobács*, *böde*, *bödebence*, *bödekata*, *buda* és más elnevezéseit. A katicabogár népnyelvi elnevezéséről több alapos monográfiát, tanulmányt ismerek,² amelyekből az is kiderül, hogy a bogár egyes elnevezése pl. a finneknél mitologikus képzeteket őriz. Ilyen elnevezések pl. a vörös madár, Ukko isten báránya (vö. magyar *istenbáránya*, *istenbogara*), Ukko isten tehene (vö. magyar *isten tehénkéje*, *tehenke*), tenger-anya. A finnek a bogarat a XIV—XV. századtól több női szent után is elnevezték. (Hasonló elnevezések vannak a németben, a franciában, az oroszban, a szlovákban és más nyelvekben is.) Nálunk is változatos a

² Maija Juvas-Kustaa Vilkona: Über die Kinderreime vom Marienkäfer und dessen Benennungen im Finnischen und Estnischen. Finnisch—Ugrische Forschungen 34. Helsinki, 1937. 154—231. — Dora Aebi: Der Marienkäfer, seine französischen Namen und seine Bedeutung im Volksglauben und Kinderspruch. Aarau 1932. — J. L. Pauwels: Het Onze-Lieve-Heersbeestje in de Dialecten en in de Folklore. Een taalkundige en folkloristische Studie. Brüssel, 1941. — Számos tanulmánya van a katicabogárról Roger Pinonnak. A tanulmányok gazdag nyelvi és folklór anyagot tartalmaznak. Itt csak néhány nehezen hozzáférhető említék meg: Le folklore de la coccinelle dans le Roman Pays de Brabant. Le Folklore Brabançon, 121—4. sz. Brüssel, 1949. 167—71.; Le folklore de la coccinelle dans le Hainaut. Pro Wallonia. 1. Charleroi, 1949. 5—9.; Le folklore de la coccinelle dans la province de Namur. Les Lettres Mosanes, 1. Andenne, 1949. 102—6.; Le folklore de la coccinelle dans la province de Luxembourg. Les Cahiers Ardennais, 8. sz., Spa 1949. 1—6.; Le folklore de la coccinelle dans la province Liège. Bulletin de la Société Royale le Vieux-Liège III. 82. sz. Lüttich, 1949. 359—65.; Le folklore de la coccinelle. Uo. III. 86. sz., Lüttich, 1950. 444—6.; La coccinella dans le folklore de Wallonie. Uo. III. 88. sz., Lüttich, 1950. 472—5. A katicabogárról és más rovarokról, állatokról szóló gyermekmondókat, rímusokat mint a költészet előzményeit tárgyalja Robert Petsch (Spruchdichtung des Volkes. Vor- und Frühformen der Volksdichtung. Ruf-, Zauber- und Weisheitsspruch, Rätsel, Volks- und Kinderreim. Halle/S. 1938. 177 kk.)

bogár neve, pl. *fűskata*, *göncbogár*, *ilonabogár*, *kispéterke* (Beke: Balassa emlékkönyv 32—6). Az ÚMTsz. és a Nyatl. anyagából kiindulva, s tekintetbe véve Chyzer B. egy korábbi tanulmányát (A Katicabogár a magyar gyermekköltészetben. Rovartani Lapok, 1855.) egy magvas doktori értekezést lehetne írni a *Coccinella septempunctata* népnyelvi elnevezéseiről s a bogárhoz fűződő folklór emlékekről. Valószínű azonban, hogy a *bedobács* értelmezése a népnyelvi forrásokban nem mindig helyes. A *bedobács* eredeti jelentése *Pyrrhocoris apterus*. A népnyelvi és néprajzi leírások megőriztek egy vesszőből összeállított szánsforma (nem kocsisforma!) gyermekjátékot, amelyet az ÚMTsz. *lakacsacs*, *lakiszekér*, *laksekér* néven tart számon. Valószínű, hogy a későbbi kötetekben a játék más elnevezését is megtaláljuk. Azért is figyelmet érdemel ez a játékszerünk, mert első felkukkanását id. Cranach Lukás (1515—1553) a Szent Családot ábrázoló torgaui oltáiképen láthatjuk, de ismerik a románok, a bolgárok, a szlovákok, a vallonok is (Gunda: Déri Múzeum Évkönyve 1968. 222; Paládi-Kovács: Magyar Népr. Lexikon). Felmerülhet az a gondolat, hogy hozzánk nyugatot járt lelkészek, tanítók, diákok révén került el, előbb talán a kollégiumokba, majd onnan a falvakba.

A *bobájká*-ról azt mondja az ÚMTsz., hogy élesztős kalács- vagy kenyértésztából készült, sült, majd leforrázott, mákkal meghintett étel. Ugyanakkor már az I. kötet is közli, hogy a *csetele*, *darunyak*, *dugó* a *bobájká*-nak megfelelő étel. Ha ehhez még hozzávesszük az azonos jelentésű *gula* terminológiát, valamint a *biracs*, *csíramálé*, *csiripiszli* 'csíráztatott búzából készült édeskés, pépes étel' tájszavunkat, felmerül a kérdés, hogy egyes ételeink nyelvileg miért változatosabbak, mint tárgyilag? Egyelőre csak a problémát látjuk. Megnyugtató magyarázatot nem tudunk adni. A szótár anyaga alapján hasonló kérdés merül fel a gyermekjátékok során. A *berce*, *bige*, *dölé* mindkét végén kihegyezett fadarab, amelynek a végére ráütnek s amikor felpattan, igyekeznek egy bottal elűtni. További példákat lehetne idézni az ún. kapókövezéssel (*bikázás*) kapcsolatos terminológiák köréből (*alulmozsaros*, *csattanós*, *csattarkos*, *csörrenő*).

Már a szótár I. kötetének tanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy gabonaféléinknek csak egy neve van (*alakor*, *árpa*, *búza*). Az *alak*, *alakor* 'másodrendű árpa', 'tönköly', 'fűhöz hasonló takarmány' jelentése nyilvánvalóan új, másodlagos. Az *alakor* eredeti jelentése *Triticum monococcum*, amelyet Kalotaszeg falvaiban napjainkig termesztene (Szabó A.—Márton A.: Az *alakor* nyomában. Művelődés 33. 1980. 1—2. sz. 35—8, 44—6). Az *élet*, mint a MTSz.-ből látjuk, általában gabonát, rozsot s ritkábban búzát is jelent. Ugyanakkor a vadnövények elnevezése sokkal gazdagabb. A csipkebogyónak 8—10 elnevezését is ismerjük (*bicske*, *bücske*, *büdzsge*, *csipkebingolyó*, *csipkebóbó*, *csipkebodács*, *csikenye*, *hecsedli*, *höcsli*, l. ehhez a Nyatl.-t is). Még szembe-tűnőbb az eset a *Verbascum* specíesek esetében. A különböző forrásokból a növény több mint 10 elnevezését jegyeztem fel (*gyapjűfű*, *halálfa*, *királygyertya*, *lumanerika*, *misegyertya*, *ökörfarkú kéré*, *zamatűfű*, *sárgakököröcsin*, *űszűfark*, *molyűfű* stb.). Az ethnobotanikában igen jelentős mezei zsurlónak (*Equisetum arvense*) huszonnégy elnevezését tartom számon (*bábafan*, *bátafonál*, *béka-guzsaly*, *békeláb*, *békarokka*, *csikófarok*, *fentűfű*, *guzsaly*, *kannamosó*, *kicsűfenyő*, *orsósarok*, *űrdűgguzsaly*, *pókláb*, *űvegmosó* stb., l. a szótár, a MTSz., valamint Szabó A.—Péntek J.: *Ezerűfű*. Bukarest, 1976. adatait). Mindezt azzal magyarázhatjuk, hogy termesztett növényeink egy része még honfoglalás előtti (búza, árpa), s hagyományosan meggyökereztek gazdasági életünkben. Egy vagy néhány központból terjedtek és a vásárok, piacok fontos áruik lettek. A

kereskedelmi élet nehézkessé válna, ha a gabonapiacon a búzát, árpát különböző néven keresnék, adnák-vennék. A kukorica elnevezésének (*málé, pu, tengeri, törökbúza*) is jól elhatárolható nagyobb területei vannak. A vadon termő növények használata korlátozottabb és individuálisabb jellegű, jobban függenek a geográfiai viszonyoktól, mind távolabb kerülnek az ember lakóhelyétől, s menedéket keresnek maguknak (legelők, vasúti töltések, földutak mente). A füves asszonyok tudományukat gyakran titokban tartják. Tevékenységüket, varázslás céljából szedett növényeiket a közösség szűkebb köre ismerheti meg és így a növények elnevezése helyileg, tájilag sokkal inkább változik, ill. lokális jellegű. Egységes terminológia kialakulásának kevésbé van meg a lehetősége. A mezei zsurlónak *tálmósó, kannamosó* elnevezése nyilvánvalóan csak ott alakulhatott ki, ahol a növényt edények tisztítására használják. Ahol más szemlélettel és más célból tartják számon a mezei zsurlót, ott más névvel is ruházzák fel. Népünk természetszemléletének és földművelése jelentőségének tanulságos példája az, hogy egyes gyümölcsfélék elnevezését a gabonafélék, a szőlőfajták érési idejével hozza kapcsolatba. „Körteérési búza”, „szilvabúza” nincs, de van *árpaérési körte, árpaérő alma, árpával érő körte, búzaérő alma, búzaérő körte, búzaszilva, bajnár szilva* stb. Ezeket a problémákat több oldalról világíthatjuk meg, ha majd a szótár minden kötete — reméljük minél előbb — munkaasztalunkon lesz.

A szótár anyagából láthatjuk, hogy nyelvcseré esetén a vadnövények elnevezése a település lakosságának eredeti nyelvéből fennmarad. A nyitravidéki Lajosfalváról (Lajos) közli a szótár a vargányagomba *dubák* elnevezését. A tájszó szlovák eredetű³ s nyilvánvaló, hogy az ottani korábbi szlovák lakosság nyelvi emléke más terminológiákkal együtt (*praszliska* 'mezei zsurló', *sipka* 'vadrózsa'). Én az ilyen szavakat nem nevezném jövevényszavaknak, hanem *maradványszavaknak*, amelyek valamely település korábbi nyelvi állapotára utalnak. Rendszerint korlátozott az elterjedésük. Érdekes lenne ebből a szempontból az erdélyi Mezőség vagy a Nagyenyed környéki román nyelvű falvak lakosságának magyar eredetű terminológiáit megvizsgálni. Maradványszavakat főleg a vad növény- és állatnevek között, a női munkához tartozó tevékenység (ételek, konyhai eszközök, fonás-szövés) körében találunk. Ez azzal magyarázható, hogy a női tevékenység nem kevésbé mozgékony, munkáját saját magára utalva a családi körben is elvégezheti, s hagyománytartó. A férfiak sokkal mozgékonyabbak és tapasztaltabbak. Érdekes lenne egy hagyománytartó palóc vagy moldvai magyar falu lakosságának mozgási körét térképre vetíteni. Ebből láthatnánk, hogy a férfiak sokkal távolabbi területeken (fuvarozás, vásárok, háború, hadifogság) szerzik tapasztalataikat, mint a nők, akik legtávolabbra a búcsújáró helyekre, a javasokhoz és halottlátókhoz mentek el. Mindez visszatükröződik a nyelvben is. A Zempléni hegység északi falvaiban már nem használják a *szeredás*-nak nevezett szőrtarisznyát, de mindazok a férfiak tárgyilag és nyelvileg is ismerik, akik a Bodroközbe, a Tisza mentére, a Taktaközbe vásárra jártak. A nők szűk mozgási területét igen jól szemlélteti az idős asszonyoknak az a gyakori közlése, hogy vonaton még sohasem ültek.

³ Ehhez a kérdéshez í. még Gunda: Néhány megjegyzés a szláv eredetű magyar gombanevekhez. Ethn. 87 (1976): 226–8. Itt Gregor F.: Magyar népi gombanevek c. munkájával foglalkozom s a demográfiai adatok nyomán utalok Lajos (Lajosfalva) korábbi szlovák lakosságára és más példákat is említek.

Az ÚMTsz. *abronica* szócikkéből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egyes eszközeink — így ez a sajátos formájú vízhordó rúd is — déli irányból a folyók mentén (Duna, Tisza, Maros) terjednek északi irányba. Az *abronica* elsősorban ott fordul elő, ahol a folyók vizét isszák, de sem tárgyilag, sem nyelvileg nem lépi át a Makó, Szeged, Dunaadony vonalat, nem tér le a folyók mentéről. Szolnokon már jelentésváltozáson ment át. A hajóvontatás egyik eszköze az *abronica*, de nyilvánvalóan idegen hajóvontatók nyelvéből jegyezték fel. Az *abora* szócikk megerősíti azokat az etnográfiai kutatásokat (Paládi-Kovács: Magyar Népr. Lexikon), amelyek szerint ez a szénatartó épületünk intenzíven csakis a szatmári, beregi síkságon fordul elő, s tovább követhető a máramarosi és beregi hegyek irányába.

Számtalan olyan szócikket tartalmaz a szótár, amelyek a részletesebb néprajzi feldolgozásra kell hogy csábítsák az etnográfusokat. Ilyen a teherhordásnál használt *állítófa*, amely a Bakonyon kívül még a Zempléni hegyvidéken fordul elő. Úgy tűnik, hogy az *állóka*, ez a gyermek járni tanulását elősegítő, kerekeken guruló faszék használata erősen a Palócföldre és közvetlen környékére korlátozódik. A középkorból származó gyermekbútor a Dunántúlon és a Kisalföldön már nem kerek, s *állószek* néven ismert. A Dunántúl déli részén a *keringő* helyettesíti (képét l. Magy. Népr. I.² 249). A szerzők körültekintő figyelmére utal, hogy igen sok szócikkben részletes leírással szolgálnak. Az *aluszékonyvirág* 'leánykörcsin' szócikkben közlik „a néphit szerint tavasszal nem szabad hazavinni, mert a tyúkok elaluszna és nem tojnak”. Figyelmeztetés ez a növény etnobotanikai feldolgozására, mint ahogy a *bodzá-ra* és *cseté-re* vonatkozó különböző szócikkek is egy értekezés magvát jelzik. Megtudjuk, hogy a *csörgősbót* nemcsak a pásztorok és betlehemesek, hanem az éjszakai faluőrök eszköze is volt. A *csigacsínálás*, *csigacsínáló*, *csigapörgető* szócikkek már kész vázlatai ennek a részletes feldolgozásra váró, a szórakozást is szolgáló közös munkának. A *bugerkasza* szócikk egyik bizonyítéka annak, hogy a vándor mezőgazdasági munkások (*buger*) különböző eszközöket terjesztettek. A *bacsó* 'juhász, számadójuhász' stb. terminológia földrajzi elterjedése jelzi a Tiszántúl északi részének a palóc pásztorkodással való kapcsolatát, a hevesi, borsodi, gömöri juhászok befogadását. A *bacsó* elnevezés azonban Szabolcsban már csak a betlehemes játékok öreg pásztorára vonatkozik. Ez viszont a betlehemes játékok terjedési irányára utal. A kérdés további vizsgálata szintén a néprajz feladatai közé tartozik. A szótár idevonatkozó és több más hasonló szócikke nyomán felvetem azt a gondolatot, hogy annak a hortobágyi pásztornak a nyelvében, aki a *bacsó* terminológiát az odatelepült palóc pásztor révén ismerte meg — a *bacsó* szó szlovák jövevényszó-e? Ilyen esetekben helyesebb lenne palóc, alcsíki, felcsíki, háromszéki stb. jövevényszavakról beszélni, hiszen mindig az átadó nyelvjárás, nyelv a döntő. Szlovák pásztorok a Hortobágyon nem jártak. Tájszavaink számtalan ehhez hasonló problémát vetnek fel.

Polytathatnám tovább az ÚMTsz. gazdag tartalmának illusztrálását: Nem kritikaként, hanem mint apró megjegyzést mondom el, hogy itt-ott a címszavak értelmezése nem mindig következetes. A *dobó* (4) jelentése ugyanaz, mint a *bőgő* (3a) s az utóbbi magyarázata a helyes. A *bőgő* és *dobó* „két ívalakban meghajlított fából és rájuk erősített madzaghálóból készített szalma-, ill. szénahordó eszköz”. Így kell majd értelmezni az eszköz további elnevezéseit (*kecele*, *kelepece*, *kötrőc*, *terészia* stb.). A *bak* (1) és a *diner* (1) ugyanaz az edény, s a *diner* értelmezése a világosabb. Fel szeretném még hívni a szerkesztők

figyelmét arra, hogy botanikai és zoológiai irodalmunk igen gazdag tájszavakban. Borbás Vincének még a Pallas Lexikonban megjelent növénytani szócikkek is bővelkednek népi elnevezésekben, nem beszélve a Földrajzi Közleményekben, az Erdészeti Lapokban, a Természettudományi Közlönyben és másutt megjelent tanulmányairól. Ugyancsak bővelkednek tájszavakban Lovassy Sándor munkái. Magyarország gerinces állatainak c. könyvében (Budapest, 1927. 271) közli a *bobán* 'fiatal szamár' elnevezést. Fontos forrása tájszavainknak az újabb orvostörténeti irodalom s a régi Természettudományi Közlöny.

Mindaz, amit elmondtam, természetesen csak halványan utalhat az ÚMTsz. gazdag tartalmára, nyelvészeti, néprajzi, művelődéstörténeti és közművelődési jelentőségére. A szócikkekből a további problémák és tudományos feladatok, tanulmány- és disszertációtémák özöne árad. A szerkesztők és a szócikkek írói — ismeretlen forrásokig vezetve el bennünket — nemzedékek számára nyújtanak kutatási lehetőséget, megkímélik őket a fárasztó anyaggyűjtő munkától, attól, hogy — utalva a szótár egyik címszavára — *agyonzajdálják magukat*. A magyar tudományos életnek, a Magyar Tudományos Akadémiának meg kell találnia a lehetőséget annak, hogy az Új Magyar Tájszótár ne csak a kritikák, az ismertetések sorával kapja meg az elismerést, annál is inkább, mert B. Lőrinczy Éva és tudós nyelvészársai dolgozó népünk szavakba, szólásokba ötvöztött mindennapi munkájának, gondolkodásának, szellemi arcának a megismeréséhez is lényegesen hozzájárultak.

Gunda Béla

A szlovákiai magyar közéleti nyelvhasználat néhány jellemző vonása

A címben szereplő „közéleti nyelvhasználat” kifejezés némi magyarázatra szorul. Akadhatnak esetleg olyanok, akik kétségbe vonják, hogy nyelvünknek van közéleti szerepe, hiszen a közigazgatásban, a gazdaságirányításban nyelvünk egyáltalán nem, vagy csak alig — talán a legalsóbb szinten itt-ott — használatos. Tagadhatatlan: nyelvünk a közéletben közvetlen szerepet nem kap. De a társadalmi-politikai és a gazdasági élet legfontosabb eseményeiről tájékoztatnak bennünket anyanyelvünkön is. A legfelsőbb párt- és állami szervek tanácskozásainak anyaga a napisajtó és különböző kiadványok — főleg a tömegmunkát segítő brosrák — jóvoltából magyarul is olvasható. Ehhez járul még a politikai nevelőmunkát — elsősorban a pártoktatást szolgáló irodalom. Ezeknek egy részét különböző összejöveteleken, politikai tanfolyamokon föl is olvassák. Ezeknek a kiadványoknak nyelvhasználatát nevezem közéletinek, noha a „közéleti publicisztika” megjelölés talán pontosabb lett volna.

Vizsgálatom tehát a napilapokban megjelent terjedelmes beszámolóknak, határozatoknak, a hozzájuk kapcsolódó vezércikkeknek, kommentároknak, az alapfokú pártoktatás tanulmányi szövegének és a „Tények és érvek” című agitációs füzeteknek anyagára összpontosult. Anyaggyűjtésemet váltakozó rendszerességgel végeztem az említett forrásokból az elmúlt három — négy évben, s ennek alapján próbálom meg fölvezetni a nyelvhasználat néhány jellemző vonását. Természetesen nem vállalkozhattam arra, hogy átfogó képet fessek

közéleti nyelvhasználatunk fejlődéséről, alakulásáról. Ez alaposabb anyaggyűjtést, elmélyültebb munkát igényelne. Céлом csupán annyi, hogy néhány példa segítségével ráirányítsam a figyelmet a vizsgált nyelvhasználati terület néhány olyan nem kívánatos fejleményére, amelyen — véleményem szerint — változtatni kellene, hogy a politikai, gazdasági és társadalmi problémákról nyújtott tájékoztatás érthetőbbé váljék az egyszerű emberek számára is, és elkerülhessük a sajátos csehszlovákiai magyar szavak és szerkezetek elszaporodását, melyek nyelvi elszigetelődésünk veszélyét leginkább növelik.

Mindezt annak reményében teszem, hogy ha nem értenek is egyet velem mindenben azok, akik tehetnek valamit, legalább elgondolkoznak azon, mit is tehetnének.

1. Mint az elmondottakból kitűnik, a vizsgált anyag túlnyomó többsége fordítás, kisebbik része eredeti. Nyelvi-stilisztikai szempontból van különbség közöttük, ez utóbbi javára; azonban az elkövetett jellegzetes hibák mindkétben azonosak, különbség inkább csak mennyiség tekintetében mutatkozik.

A szóban forgó írások legjellemzőbb, legszembetűnőbb sajátossága a rendkívüli bonyolultság. A mindennapi beszéd egyszerűségétől olyannyira eltávolodott már ez a nyelvhasználat, hogy nemigen érthető azoknak, akiknek szánták. Bonyolultságának legfőbb oka minden bizonnyal a mondat-szerkezeteiben keresendő. Sok, különböző tagmondatot összefogó többszörösen összetett mondatai egyszeri olvasásra fölfoghatatlanok, de előfordul az is, hogy egyáltalán nem érthetők.

Nehéz elképzelni például, hogy miként képes megbirkózni egy átlagos műveltségű dolgozó az ilyen mondatokkal: „Szlovákia jövő évi gazdaságfejlesztési terve a CSSZSZK népgazdaság[-]fejlesztési tervének általános koncepciójából indul ki, kifejezi azt a törekvést, hogy a lehető legjobban teljesítsük a 6. ötéves terv feladatait, megtartsuk az anyagforrások kialakításának folyamatos ütemét a termelési tényezők jobb kihasználásával a progresszív strukturális változások megvalósításával és a fejlesztés azon minőségi oldalainak érvényesítésével, amelyek hozzájárulnak a belső szükségletek jobb fedezéséhez — valamint a népgazdaságnak a külső feltételekhez való alkalmazkodásához is” (Ú. Sz. 78. XII. 12. 2).

Az ilyen mondatok küldetésüket már csak azért sem tölthetik be zavartalanul, mert a legtöbb esetben tartalmaznak egy-két logikátlanságot; ebben például „a terv... kifejezi azt a törekvést, hogy... teljesítsük a 6. ötéves terv feladatait...” Ehhez járulnak még az idegen szavak és a nehezen körülhatárolható jelentéstartalmú szerkezetek („anyagforrások kialakításának folyamatos üteme”), mindez így együtt nehezen áthágható gátat emel a megértés elé.

Sok esetben teszi a mondatot bonyolulttá a szerkezetek, a szerkezetlancok mértéktelen halmozása. Például: „A párt és a nép egysége, a kommunisták és az összes dolgozó elszántsága, hogy teljesítik a feladatokat és megbirkóznak a nehézségekkel a Csehszlovák Szocialista Köztársaság gazdasági és politikai ereje megszilárdítására irányuló közös igyekezet, a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus, a Szovjetunióval való barátság elmélyítése, a szolidaritás fejlesztése az egész világ haladó erőivel valamint a békéért folytatott küzdelem, — ez jellemzi napjainkban nálunk életünk és munkánk politikai légkörét” (Ú. Sz. 78. III. 18. 3).

A monoton szerkezetek halmozása az olvasó figyelmét és türelmét ugyancsak igénybe veszi. Mire a végére ér, elfelejti, hogy mivel indult a mondat. Az egymás-

hoz tartalmilag csak lazán kapcsolódó szerkezetek ugyanis az olvasó tudatában nem állnak össze a valóságra vonatkozó ítéletté. A mondat végére került fő állítás és a bevezetőben szereplő szerkezet halmaz kapcsolata megszakad. Az efféle laza kapcsolatú szóhalmaz kevésbé alkalmas kommunikációs szerep betöltésére. S ezek még nem is a legbonyolultabb példányai gyűjteményemnek.

Am a vizsgált szövegek egyszerű mondatai sem mindig egyszerűek. A szerkezetváltozás ezekben sem történik mindig nagyobb mértéktartással. Íme egy meggyőző példa ennek bizonyítására: „Az elkövetkező időszakban elsősorban a párt gazdaságpolitikai kérdéseire a Szovjetunió, valamint a szocialista közösség többi országa következetes békepolitikájára, s e politikában való aktív részvételünk megvilágítására, a csehszlovák szocialista hazafiságra és a proletár internacionalizmusra, valamint a szocializmus és a kapitalizmus közötti osztályharc és e harcban való feladatunk megvilágítására, a dolgozók tudatában rejlő burzsoá ideológiai csökevények és az antikommunizmus hatása leküzdésének a szükségszerűségére irányítjuk a figyelmet” (Ú. Sz. 78. XI. 4. 5.).

A megértést csaknem lehetetlenné tevő fogyatékoság ebben — a mértéktelen halmozáson kívül — a mondat végére került állítmány. Az ilyeneket szokás *periodikus mondatoknak* nevezni. Ez a típus főleg fordításokban, politikai-gazdasági témájú terjedelmesebb beszámolóknak gyakori.

A periodikus mondat jellegzetes szerkezete nagyon jól megfigyelhető ezen: „Ez az erők és az eszközök nagyobb mérvű összpontosításának, a termelés ésszerű elrendezésének, szakosítása és koncentrálása nagyobb fejlesztésének, a megrendelői – kivitelezői kapcsolatok leegyszerűsítésének, a vállalatok és az üzemek számára a közös kutatási, technikai javító és más tevékenységek kifejllesztésének egyik *feltétele*” (Ú. Sz. 78. III. 18. 6). Az első szerkezetek és a mondat legvégére került állítmány kapcsolata a felsorolás miatt meglehetősen bizonytalanává válik, mondhatnám azt is, hogy feledésbe merül.

E mondattípusnak a szokásosnál gyakoribb előfordulása a szónoki beszéd sajátos mondat szerkezeteivel magyarázható. Mint ismeretes, a szónoki stílus egyik jellegzetessége a felsorolás. Másrészt vizsgálatot érdemelne az is, mennyire ragaszkodnak fordítóink a forrásnyelv szórendjéhez. (Köztudomású, hogy nálunk nem szöveget, hanem mondatokat fordítanak.)

Azonban az ún. tág mondat sem bírja el a mértéktelen halmozást, főleg akkor nem, ha kapcsolási zavarok is gyengítik a mondat szerkezet egységét, mint például ebben: „Ezért a CSKP Központi Bizottságának a jövő évi tervről folytatott tárgyalása is a fokozódó igényesség légkörében zajlott le mindannyiunk munkájára a pártszervek és — szervezetek, az állami szervek, az egész vállalati gazdasági szféra, a tudományos-kutató és fejlesztési alap, egyszóval a párt gazdasági és szociális programja teljesítésében részt vevő minden egyes láncszem munkájával szemben” (Ú. Sz. 78. XII. 12. 2).

Ezt és az előző mondatokat is csak úgy lehetne javítani, ha több mondatra tagolnánk. Erre azonban nem vállalkozhatunk, mivel túl hosszadalmas lenne, hiszen több szerkezet is átalakításra szorul bennük, és néhol a mondani-való sem világos minden részletében.

2. A bemutatott példák — szerény számuk ellenére — érzékeltették közéleti és bizonyos mértékig publicisztikai nyelvhasználatunk bonyolultságát. A kommunikáció gátló körülménye ebben az esetben még többé-kevésbé meny-

nyiségi tényező, nem szóltunk a mondatok megfogalmazásának minőségéről. Ha erről is képet akarunk alkotni, a mondatok szerkezeteit, szerkezetláncait kell megvizsgálnunk.

A mondatok kisebb-nagyobb frazeológiai egységeit vizsgálva rendkívül sok logikátlansággal találkozhatunk. Nem a logika kukacoskodó számonkéréséről van szó, inkább arról, hogy a közéleti nyelv használói kellő körültekintés vagy nyelvi tudatosság nélkül kapcsolnak össze szavakat s nemcsak szóban, hanem írásban is. Így keletkeznek azután nagy számban azok az abszurd kapcsolatok, melyeket felületes olvasással is bárki felfedezhet az említett szövegekben. Ilyen típusú hibákra gondolok, mint például ez: „... tervszerűen végezték ezen építkezések... *anyagforrásokkal történő ellátását*” (Ú. Sz. 78. VII. 1. 3). Az ellátás nyilván *anyaggal* történt, nem *forrással*.

Ebben sem egykönnyen elképzelhető állítást írt le a szerző: „*Támogatni* fogják Délkelet-Ázsia népeinek *békevággyát*, ...” (Ú. Sz. II. 16. 3). Az állítmány tárgyaként ide a *béketörekvését* kíváncsozók.

Persze nemcsak a vágyat támogatják; ebben arról van szó, hogy „... újabb embereket kell megnyernünk az ilyen *hozzáállás támogatására*” (Ú. Sz. 78. XII. 12. 5). A *támogatás* bizonyára a *kezdeményezés*-re, *erőfeszítés*-re vonatkozik.

Ezeknél azonban kezdetlegesebb kapcsolási hibák is előfordulnak. Egy nekrológban ez áll: „... *neve örökre bevonult* nemzeteink legújabbkori *történelmébe*” (Ú. Sz. 79. IX. 22. 1). Ugyanez az írás még egyszer, hogy még a látszatát is kizárja a véletlen tévedésnek: „*Neve örökre bevonult* a békéért ... haladásért vívott küzdelem *évkönyveibe*” (uo.). Nyilván a „*tetteivel bevonul a történelembe*” és „*beírja nevét a történelembe*” zavarodott össze az idézett mondatokban. Kissé nagyobb gondosság és nyelvünkkel szemben tanúsított felelősség meggátolhatná az ilyenek kinyomtatását, mint ezek: „... hatékony eszköze legyen a CSKP *XV. kongresszusi programjának* megvalósítása érdekében” (TÉ 1978. 16. 3). A brosúra következő oldalán ismétlődik: „... pártunk *XV. kongresszusi programját* teljesítjük” (TÉ 1978. 16. 4).

Az ember kételkedik abban, hogy a propagandistáknak szánt ilyen kiadvány meggyőzően mozgósítana a párt *XV. kongresszusa programjának* teljesítésére.

3. Közéleti és publicisztikai nyelvhasználatunkban egyaránt eléggé gyakoriak a hiányos szerkezetláncok. Olyanokat nevezek így, melyekből valamilyen oknál fogva kimarad egy-egy szó, és így keletkezik értelemzavaró, sokszor képtelen jelentésű szószerkezet. Nem vitás, hogy egyetlen szó hiánya a zavar okozója ebben: „... nem maradnak *adósai* a 6. ötéves tervidőszak igényes *feladatainak*” (Ú. Sz. 78. XX. 20. 1) — vagyis nem maradnak adósak *feladatainak teljesítésével*.

A pongyola társalgási stílus jegyeit viseli magán ez: „... *egybehangolják* ... az állami és gazdasági szervekben dolgozó *kommunistákat*” (Ú. Sz. 78. III. 8. 7). A *tevékenységét* elmaradása bosszantó hiba.

A kihagyott szó komikus félreértést okozhatna ebben: „... 29 kommunista és munkáspárt, melyeket a *legmagasabb képviselők képviseltek*, ...” (Ú. Sz. 78. VIII. 1. 2). A *beosztású* szó elmaradása a humor forrása.

A szorosabb egységgé alakult szerkezetek közt minden hagyományos hibát megtalálhatunk. Bőven akad példa két állandó szerkezet keveredésére. Például: „... komoly *erőfeszítések elé állítja* ...” (Ú. Sz. 78. IX. 20. 3). Ebben az *erőfeszítésre készlet* és a *feladat elé állít* keveredett össze.

Gyakori a már frazeológiai egységgé vált kapcsolat valamelyik szavának önkényesen más szóval történő fölcserélése: „... nagyobb teret kell teremteni...” — Itt a *nagyobb (szélesebb) teret kell nyitni* a helyesebb.

A következő idézet jó példa arra is, hogy az ügyetlenül használt átvitt értelmű kapcsolat „kisebb” módosítással miként nyer konkrét jelentést: „... tovább kell formálnunk és *összebb forrasztanunk* a szocialista alkotók *frontját*...” (TÉ 1978/6) Az *egységbe forrasztani* — bár kissé ugyancsak a mozgalmi zsargon hangulatával telítődött, de mégis valamivel jobb ebben a kapcsolatban.

Néha az előbb már említett képzavaros szerkezetet hoz létre az állandósult kapcsolat megváltoztatása: Pl.: „... ez a mostani *táncház* nem *szalmalángszerű fellobbanás*...” (Ú. Sz. 79. VIII. 24. 6). Ennek írója talán azt reméli, hogy a *táncház* nem a *szalmalánglelkesség fellobbanásának eredménye*.

Olyan hibák ezek, amelyek ellen nyelvművelésünk kezdettől fogva küzd, sajnos úgy tűnik fel, különösebb eredmény nélkül. Ezek ugyanis a jószándék hibái: a fogalmazó szeretné elevenen, szemléletesen kifejezni gondolatát, ennek következtében téved olyan területre, amelyen kevésbé járatos.

4. A közéleti és az újságírói nyelvhasználat bonyolultságának egyik fő oka a rossz emléktű mozgalmi és hivatali zsargon fölösleges szavaival földuszasztott szerkezetek és szerkezetláncok használata. A vezetőket és vezetetteket egymástól elválasztó üres frázisoktól kezdve a hosszadalmas és körmönfont semmitmondásig mindenre van példa gyűjteményemben. A magyarországi közéleti nyelvhasználatból már kiszorult, nyelvünkben teljesen fölösleges, pongyola tükörfordítás „az embernek ember általi kizsákmányolása” például a mi nyelvhasználatunkban — főleg agitációs kiadványokban — meglepően gyakori.

Mindennapi a — talán idegen hatástól is támogatott — „*kölcsönös együttműködés*”, mintha az *együttműködés* egyoldalú is lehetne, nem csupán kölcsönös.

A „*célkitűzés*” milliószor bíralt kapcsolatai ugyancsak tovább élnek nálunk, mégpedig a leginkább kifogásolható formában. Például: „... forradalmi *célkitűzések megvalósításáról* volt szó...” (DN 47). Helyesen: „forradalmi *célok megvalósításáról*”.

A „*javaslatot tesz*”, „*intézkedést foganatosít*”-féle, egyetlen szóval is kifejezhető kapcsolatok olyan gyakoriak, hogy az olvasó már meg sem ütközik rajtuk. Vannak azonban szerkezetláncok, melyek az olvasót bizony zavarba ejtik nehézkességükkel. Ha a „*szocializmus megalapozása*” helyett azt olvassuk, hogy „(Csehszlovákia) ... a *szocializmus alapjai lerakásának útjára lépett*...” (TÉ 78/6 7), akkor már az információ kerülő úton jut hozzánk, s a megértését a „hosszú vezeték” zavarja.

A „*fejlődés*” nyomatékosabbnak vélt kifejezése általában ilyesféle formában történik: „... a filmforgalmazás területe is pozitív fejlődésen ment keresztül...” (TÉ 78/6 29); sőt „... emelkedő irányzatú fejlődésen ment keresztül a filmbehozatal...” (TÉ 78/6 29).

A körülményes, sőt köntőrfalazó kifejezések nagyon divatos alkotóeleme a „*viszonyul*” ige. Elképesztő, mennyi zsargonszerű, ködös jelentésű szókapcsolatot alkotnak vele. Íme néhány a leggyakoribbak közül: „... a hibákhoz közömbösen *viszonyulnak*” (Ú. Sz. 78. XII. 12. 5).

Egyetlen mondat híg tölteléke ez: „... áthatja ez a sokoldalú és sokarcú aktivitás, a kezdeményező és újító viszonyulás a munkához...” (TÉ 78/6 37).

Nem is csak a munkához „viszonyulnak” ám, ebben például: „... fiataljaink aktívan tettekre készen viszonyuljanak az élethez, ...”; „... elvhű és alkotó módon kell viszonyulni a problémák megoldásához, ...” (Ű. Sz. 76. IV. 13. 8).

Mindebből aligha deríti ki az olvasó, hogy aki „viszonyul az élethez”, az él-e, vagy ha a „problémák megoldásához viszonyul”, vajon megoldja-e őket.

Sok terjengős és ködös jelentésű kapcsolat keletkezik a *hozzáállás* szóval, amely ugyancsak a mozgalmi zsargon szüleménye. Csupán egyetlen példa (a türelemnek is van határa): „... tevékenységükben vitathatatlanul érvényesül a felelősségteljes kezdeményezés és hozzáállás” (Ű. Sz. 76. IV. 13. 8). Egyszerűbben és rövidebben: *felelősségteljesen tevékenykednek és kezdeményeznek*.

5. Nyelvhasználatunkban az idegen hatás legerősebben a szerkezetekben mutatkozik, ezt csaknem tizenöt éves megfigyelésemre támaszkodva állapíthatom meg. Ennek nagyon is kézenfekvő oka van: mindaz, amit nálunk közéleti témáról publikálnak, zömmel fordítás. A sietség, a kényelmesség arra csábít, hogy szó szerint ültessünk át rövidebb-hosszabb szerkezeti egységeket. Így azután elképesztően sok magyartalan kapcsolat keletkezik. Számos ezek közül bizony csak az eredetinek az ismeretében érthető. A forrás megjelölése, javítás és különösebb rendszerezés nélkül sorolnék föl ezekből néhányat, s ha tudom, közlöm a szlovák eredetit is.

legmagasabb minőségű termékek — výroby najvyššej kvality

műszaki asszisztens — odborný asistent (adjunktus)

bíráló és önbíráló megközelítés; bíráló értékelés — kritické hodnotenie

alkotó sikert eredményezett — spôsobil tvorivý úspech

a fiatalokat ahhoz kell vezetni — mladých treba viesť k tomu

a szocializmus történelmi felsorakozása — historický nástup socializmu

előtérbe lépett — stúpilo do popredia

kitűzött út — vytýčená cesta

a kommunista eszmeiség alapján nő fel — vyrastá na základe komunistickej ideovosti

a szocializmus saját alapokon való fejlesztésének küszöbén áll — (az eredeti formát nem ismerem)

minden előre vezető út — každá cesta do predu

fáradhatatlan figyelem — neúnavná pozornosť

konkrétan rámutattak — konkrétne poukazovali

a fogyatékoságokra való általános rámutatás — všeobecne poukazovať na nedostatky

hatalmi helyzetének kiszélesítése — rozšírit' mocenské pozície

szemléletesen meggyőződtek — názorne sa presvedčili

tartós figyelmet szentel — trvalú pozornosť venuje

szilárd szavatosság — pevná záruka

magas fokú munkafegyelem — vysoká pracovná disciplína

magas felelősség — vysoká zodpovednosť

ami felett nem tekinthetünk el — čoho nemožeme prehliadať

a beruházások térfogata — objem investície

a termelés térfogata — objem výroby

tapintatos megközelítéssel megnyerni — citlivým prístupom získať

Legújabb gyűjteményem egy ötödét kitevő anyag ez csupán. Gondolom, ízelítőül ennyi elég ahhoz, hogy elgondolkozzunk közéleti és publicisztikai nyelvhasználatunk fejlődésének irányáról. A felsorolt kapcsolatokban csaknem

minden szó magyar, ám egészüket tekintve nem mondhatjuk őket magyarnak. Erre a nyelvi jelenségre nagyobb figyelmet kellene fordítanunk. Ez az a terület, melyen nyelvünk leginkább eltávolodott az egyetemes magyar köznyelvtől, s ezen kellene nyelvünk munkánkunknak leggyorsabban eredményt elérni.

6. Közéleti és publicisztikai nyelvhasználatunk közérthetőségét rontják a nagy számban használt idegen szavak is. A cseh és a szlovák nyelv több (vagy talán más?) nemzetközi szót használ, s ezeket fordítóink válogatás nélkül mind átveszik. A fordításszövegek szentesítette idegen szavak azután eredeti írásokban is megjelennek. Így válnak fokozatosan a közélet és publicisztika szövegei az idegen szavak tenyészetévé. Mi sem természetesebb annál, hogy ezeket a nyomtatás vonzóvá teszi a mindennapi, még a familiáris beszéd számára is. Aki csak egy keveset is „ad magára”, az például felszólalásában, írásában nem nélkülözheti a *volumen* és a *kapacitás* szót.

A szóban forgó nyelvi közegben nem ritka az az eset, hogy csupán az idegen mintájú kapcsolat követeli meg az idegen szót. Például ebben: „... tegyenek *reális intézkedéseket*”. A *reális* helyébe a *gyakorlati*, a *kézzelfogható* ugyanúgy megteszi.

Ugyanezt a szót minden tekintetben helyettesíti magyar megfelelője a következő kapcsolatban is: „... a *reális lezserelésre* vonatkozik.” Helyette tehát minden tekintetben megfelel a *tényleges*, a *valóságos*.

Nagyon sokszor alkotunk idegen mintára szókapcsolatot a *pozitív* szóval. Pozitív a *fejlődés*, az *értékelés*, az *eredmény*, a *hozzáállás* stb. Nem tartom szükségtelennek nyelvünkben a *pozitív* szót, de gyakorisága nálunk túllépte a kívánatos mértéket.

Nem kevésbé gyakori idegen szavunk az *aktív*. Alig olvashatunk másról, mint *aktív támogatás-ról*, *kezdeményezés-ről*, sőt még *küzdelem-ről*, *alkotás-ról* is.

Idegen mintára egyre több szerkezetet alkotnak a *komplex* szóval. Főleg az *intézkedés*, *megoldás*, *fejlesztés*, *racionalizáció*, *brigád* stb. alaptagok jelzője szokott lenni.

A legtöbb kapcsolatban magyarral helyettesíthető az *aktus*, *aplikál*, *exponens* ('hangadó, szószóló' jelentésben), *koncepció* (olykor melléknévvé alakítva és fokozva: *koncepcióssabb*), *licenc*, *limit*, *potenciál*, *perzekúció* stb.

Néha egészen ritka idegen szavak kerülnek a széles tömegeknek szánt szövegekbe, mint például a *gesció*. Az ilyenek legfeljebb csak szakmai szövegekben fogadhatók el.

Írásban ma már ritkán fordul elő szlovákos toldalékú vagy csonkított alakú szó. Gyűjteményemből mindössze ezeket idézhetem: *kurióz eset*, *nácista megszálló*. Háttérbe szorulásuk nem kis mértékben annak a határozottságnak köszönhető, mellyel hazai nyelvünk indulásától kezdve fellépett ellenük. Mindennapi beszédünkben azonban ezek az alakok még korántsem olyan ritkák, mint írott szövegekben.

Az a megállapítás azonban, hogy a csehszlovákiai magyar nyelvhasználatban gyakoribb az idegen szó, mint a magyarországi, mindaddig föltételezés marad, míg hasonló tartalmú szövegek összehasonlító vizsgálatával nem igazoltuk. Nyelvünkkel az ilyesmi ugyancsak feladatkörébe tartozik.

E problémáról mindent egybevetve elmondhatjuk: fölöttébb kívánatos lenne a közérthetőbb közlés végett csökkenteni az idegen szavak számát, amennyire csak lehet.

7. Az elmondottakból talán valamelyest kirajzolódott a címben ígért néhány jellemző vonása közéleti és részben publicisztikai nyelvhasználatunknak. Mindaz, amiről szó volt, nyilván nem fogható föl kimondottan csak a csehszlovákiai magyar közéleti nyelvhasználat jellemzőjének. Néhány probléma mindenestre kizárólagosan sajátunk: elsősorban a nyelvi kifejezésnek szinte már a közlés eredményességét veszélyeztető bonyolultsága, és az idegen szerkezetek tükörmásainak sokaságával megtűzdelt fogalmazás.

A közlés bonyolultságának fő okát a nyelvi tudatosság hiányában látom. Ez az oka annak, hogy sokszor egészen egyszerű gondolatokat is rendkívül nehézkesen, körülményesen fejeznek ki a fogalmazók, illetve a fordítók. A szerkesztetek hibái nagyrészt szintén erre vezethetők vissza. A fordító (ritkábban a fogalmazó) nem ismeri a megfelelő magyar kapcsolatot, illetve nem érzi a kapcsolhatóság korlátait.

A kényelem, a felületesség ugyancsak szerepet játszik mind a túlbonyolítás, mind pedig a tükörfelfordítások használatának esetében. A fogalmazó vagy a fordító nem keresi a legmegfelelőbb magyar kapcsolatot, hanem szó szerint fordítja le a szlovákot. Talán még ennél is nagyobb vétet követ el az, aki gondolatait, vagy azok hiányát a rossz értelemben vett mozgalmi zsargon kiüresedett dagályos frázisaival leplezi. Sajnos erre is akad példa.

A nyelvi ismeretterjesztés mindezzel szemben nem elegendő; szükséges a közéleti szövegek fogalmazóinak, fordítóinak jóakarata, fokozott ügybuzgalma is.

Morvay Gábor

A „szó válsága” a századforduló néhány magyar társadalmi konvenciójának példáján

1. A nyelvi közlés válságának problémáját először — ismeretesen — az Osztrák–Magyar Monarchia osztrák felében vetették fel a századfordulón. Wittgenstein és Karl Kraus voltak azok, akik a nyelvi közlést először érezték olyan állapotúnak, hogy az funkciója betöltésére való képességének elvesztésével fenyeget. Az alapvető társadalmi élmény, amely ezt sugallta, az a tapasztalat volt, hogy a társadalmi konvenciókban az eredeti tartalom teljesen elszakadt attól a közlési tartalomtól, amelyet a konvenció aktuálisan közvetít. A mai, történeti szemlélet esetleg megmosolyoghatja azt a purifikátori vehemenciát, amely az eredeti és az aktuális tartalom feltétlen egybeesését követeli. Hiszen a konvencionális formák korábban sem voltak másfélék: az, hogy „jónapot kívánok”-kal köszönünk, nem jelenti azt, hogy feltétlenül ezt is kívánjuk annak, akit üdvözlünk, a „gentleman” a századfordulón már nem jelentett nemes származású embert, a hadseregben a zászlós nem az a katona volt, aki a lobogót vitte. A felvilágosodás írói még ostromozták a XVIII. században a konvenciók képmutatató voltát és fennen hangoztatták elfajzásukat a természetes józan ész viselkedésétől. A XIX. század végére ezen — durván szólva — „túl lehettek volna” már a Monarchia költői és gondolkodói. Ha bennük a konvenciók eme sajátossága újból válsághangulatot keltett, annak oka a társadalom viszonyainak, az azt kifejező és újratermelésében résztvevő konvenciók némely sajátossága volt.

2. Ez a sajátosság egységes okká összefoglalva a feudális konvenció áttevődése volt bizonyos polgári viszonylatokra, elsősorban a bürokratikus viszonylatra olyan belső tendenciával — s ez keltette a közlési válság érzését — hogy valóban azt sugallja a társadalom tagjainak, miszerint bizonyos polgári relációkban a feudális viszonylatok valóságosan jelen vannak. Ezek a korábban feudális konvenciók már valóságosan elüresedtek a szó jó értelmében, abban ti., hogy eredeti jelentésük már végleg elvesztette közlési funkcióját, nem vitt a jelentésbe megtévesztő, hamis látszatot keltő színezetet. Ebben a tekintetben, hogy a viszonyok még mindig rendi jellegűek volnának, az sokakban zavarták az eligazodást magukban a polgári viszonyokban.

A fentiekre három példát említek a századfordulón kialakult magyar konvenciórendszerből.

3. Elsőként a polgári címek és a polgári címkórság hazánkban is meghonosodott porosz és monarchiai gyakorlatát. A porosz és monarchiai társadalom polgárosodása során a polgárosító folyamatok nem erős kereskedő-iparúzó polgárságtól indultak ki, mint az angolszász országokban vagy Franciaországban, hanem a kezdeményező lépéseket a felvilágosult vagy részben felvilágosult abszolutizmus hivatalnoki kara tette meg a merkantilista kereskedelmi politika jegyében. Ez az indulás akkor is meghatározta a társadalom arculatát, amikor a tőkés polgárság már jelentős szerepet játszott életében. A nevezett közép-európai országok polgárosodó társadalmában az osztálytársadalmi példakép nem az üzletelő, nyereszkesedő, vagyonszerző polgár volt, hanem a közszolgálatban tevékenykedő értelmiségi. A nyereszkesedést bizonyos társadalmi gyanakvás övezte, a polgári rétegek nem vagyonuk révén támasztottak igényt társadalmi rangra és elismertetésre, hanem műveltségük alapján. Elsősorban mint Bildungsbürgertum s nem mint Besitzbürgertum jöttek számításba. A hivatalos társadalmi elismerés a közszolgálatot állította középpontba. A közhivatalnoki kar feudális eredetét mutatták és őrizték a minisztériumi funkcióknak egykori udvari tisztségekkel való elnevezései. A magasabb beosztású állami hivatalnokot tanácsosnak nevezték, mint egykor a királyi udvarok fő tisztségviselőit. Ez az elnevezés már elüresedett annyira, hogy nem sugallt megtévesztő értelmet. X osztálytanácsosról senki sem hihette, hogy a császár környezetének tagja. A polgári rétegek állami elismerése azonban szintén tanácsosi címek adományozásával történt. A szabad pályákon tevékenykedőket ezzel a kitüntetéssel címzetes minisztériumi tisztségviselőkké minősítették. Ennek az eljárásnak megvolt a nyelvi közlés hitelére is kiható — ideológia szerepű — társadalmi sugallata. Ha a kereskedő akkor emelkedik pályája csúcsára a társadalom szemében, ha kereskedelmi tanácsos lesz, a tanár, ha tanügyi tanácsos, akkor az azonos jövedelmi szintű hivatalnok a társadalmi megítélés szemében jelesebb személy, mint a szabadpályán tevékenykedő. A tanácsosi cím ezenkívül közvetlenül megtévesztő is lehetett; X kereskedelmi tanácsosról bizonytalan lehetett, hogy üzlete van, vagy a kereskedelmi minisztériumban tisztségviselő; Y egészségügyi tanácsosról, hogy betegek hátát kopogtatja-e, vagy az egészségügyi hatóság funkcionáriusa.

4. A második jelenség, amelyet például említek, a felértékelési tendencia a címekben és a megszólításokban. Gyökere az előbbiekhöz hasonlóan bürokratikus eredetű — nem feudális, mint feltételezni szokás —, és a hivatali gyakorlatban a tiszteletbeli rangok gyakorlatára megy vissza,

hasonlóan az előbb említett jelenségekörhöz. Az arisztokrácia rangjai szigorúan kötöttek voltak, a kurtanemes nem tetszelegphetett a társadalom előtt mint tiszteletbeli gróf. Az adminisztratív elvek szerinti felépítésű katolikus hierarchia azonban már ismerte a tiszteletbeli tisztségeket. A római egyházban papok lehettek apátplébánosok, tehát szerzetesi előljáró magasabb rangját viselhették az egyházi adminisztráció alacsonyabb funkciójában. A polgári adminisztráció még inkább él ezzel az eszközzel. Ahol a rangidősség szerinti előlépés elve érvényesül, ott azokat, akik nem lépnek időben elő — a feszültségek csökkentése végett — célszerű azzal kárpótolni, hogy az alacsonyabb hivatali beosztáshoz a jövedelem helyett megkapja — de honore — a címet, ahová a szolgálati idő szerint illetet volna már előlépnie. Ez azt a helyzetet teremti meg, hogy bizonyos pozíciójú embereket lehet a magasabb pozícióval járó rang szerint címezni. Ahol ez gyakori, ott kialakul az a társadalmi tendencia, hogy azt is a magasabb pozíció rangján szólítják, aki a tiszteletbeli címet sem kapta meg. Ez odáig fajul, hogy a ranglétra minden szintjén szokásossá válik a felülcímzés, amely a dualista korban és a két háború között általánossá vált Magyarországon. A foglalkozás szerinti megszólításhoz illető nyomatékosító jelzőt tenni. Az orvos, ha nem volt kezdő már, „főorvos úr” volt, a katolikus pap káplán fölött már főtiszteletendő (megjegyzem, láttam szindarabot, ahol már káplánt is főtiszteletendőnek tituláltak). A nyomatékosított címzés volt tehát a foglalkozási rend általános megszólítása — az orvosoknál maradván: az átlagnál magasabb rangú orvosnak már „tanár úr” cím jár, az egyetemi tanárt — megkülönböztetendő a középiskolai tanszemélyezettől — „professzor úrként” tisztelik. A nyomatékosítás elhagyása leértékelő volt: alappal vagy alap nélkül azt sugallta, hogy a címzett foglalkozási rendje legalsó szintjén áll.

A magyar nyelvben a nyomatékosító megszólítási tendencia megmutatkozott az urazás alkalmazásában. Elterve mind a latin, mind a germán, mind a szláv nyelvek szokásaitól, a magyarban nem alakult ki a minden férfinak kijáró *úr* és a minden hölgyet megillető *asszonyom* megszólítás. A középosztály tagjait *nagyságos* cím illette meg. Ez a cím felülmúlta a született nemesek *nemeses* címét. A közönséges *úr* megszólítás társadalmilag lefelé irányuló megszólítás volt: iparosoknak, kereskedőknek járt ki, *nagyságos* címzésű középosztálybeliek részéről. A nyugatias urazás csupán az 1960-as évektől kezdett meghonosodni nyelvünkben. A kispolgári szint alatt álló parasztokat és munkásokat ez a lefelé szóló urazás sem illette meg. Nevetség tárgya volt az, aki ezt a viselkedési hibát elkövette. Egy parasztot urazni, cseléd lányt kisasszonynak címezni körülbelül annyi lett volna, mint „kezét csókolommal” köszönni egy gyereknek. Az urazás eme közlési ellehetetlenülése volt az oka, hogy hazánkban történt a legerősebb kísérlet az általános elvtársazás meghonosítására. A megszólítási nehézségek áthidalási kísérletei már nyelvi válságjelenség számba mennek időtlenségükkel: a villamoson beszédbe keveredő idegenek *kollégázzák* egymást, dül a *sporttárs*, a *szakikám*, a lakógyűlési *fiatalasszony* és a kórházbeli *ketteske*.

5. Harmadik példám, az azonos neműek közötti magázódás formáinak ellehetetlenülése, nem vezethető le ilyen közvetlenül a bürokratikus hagyományokból, de szintén a társadalom erősen hierarchikus beidegződéseit mutatják. Itt is azok a nyelvi és megszólításbeli rangkifejező árnyalatok keveredtek bele zavaróan, amelyek az urazást is színezték. Eredetileg a különeműek között sem volt egységes magázási formula: a nő a férfinak *kegyed* volt és a

férfi a nőnek *maga*. Ez a két háború között a kölcsönös *maga* használatára egységesült. Az azonos neműek között azonban nem. A *maga* a lefelé megszólítás formulája volt: pontos megfelelője a lefelé urazásnak. Az egyszerű új megszólításhoz vagy a foglalkozást (telefonkezelőt, bolti eladót) jelentő *kis-asszony*-hoz társult. Középosztályi urak ugyanúgy nem szólították egymást *magá*-nak, mint ahogy nem szólíthatták X úrnak. Az *ön* hivatali formula volt, a huszadik században magánérinkezésben már nem használható. Ez hozta tehát azt, hogy Magyarországon a társadalmilag megközelítőleg is azonos szinten álló azonos neműek a bemutatkozástól kezdve azonnal tegeződnek.

6. Társadalmi érintkezést kifejező kifejezőkészletünk visszasságai tehát nem közvetlenül a feudális, hanem a bürokratikus hagyományból erednek, amelyet azonban még zavar a feudális alaprég.

Szabó Miklós

Orosz szövegek mondatszerkesztési sajátosságainak hatása a magyar nyelvre

Elöljáróban tegyük pontosabbá a címet. Szövegen most csak írott szövegeket értünk, hiszen az orosz beszélt nyelvi szövegek hatása a magyar nyelvre — véleményünk szerint — elhanyagolható. Nem érintjük az orosz szépirodalmi szövegek hatásának kérdéseit, hanem csak a tudományos és publicisztikai szövegeket, mert ez az a csatorna, amelyen — első sorban fordítások révén — a legerőteljesebben árad be az idegen hatás.

Magyarországon az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda évente 130 000 oldalt fordít le oroszból magyarra. A többi fordítóirodákban lefordított szövegeket, a vállalati, katonai és KGST fordításokat is beleszámítva ez a szám kb. évi 500 000 oldalra tehető. Ezeket a fordításokat többé-kevésbé hivatásos fordítók rutin munkában, határidőktől sürgetve, sebtiben készítik, egyes fordítóirodákban napi 30 oldalas kötelező normában, s ily módon korántsem gondosan megmunkált magyar szövegek keletkeznek, hanem olyanok, melyek erősen magukon viselik az eredeti orosz szöveg nyelvi sajátosságait.

Bár szakszövegekről van szó, e szövegek mégsem maradnak meg a szakemberek szűk körében még akkor sem, ha belső használatra szánják őket. Hivatkoznak rájuk, idéznek belőlük, vagyis belekerülnek az eredeti magyar szakszövegek közé, s velük azonos módon funkcionálnak. A megőrzött orosz nyelvi sajátosságok az állandó használattól megszokottá válnak, sőt mivel ezek bizonyos értelemben tekintélyes szövegek, az orosz nyelvre jellemző fordulatok a magyar tudományos és publicisztikai nyelvben szinte követendő példaképpé, az igényes stílus ismértvévé kezdenek válni.

Feltehető a kérdés, miért védekezzünk ez ellen, hiszen idegen nyelvi hatások mindig érték és mindig érik a nyelvet, és e hatások nem feltétlenül hátrányosak. Elképzelhető, hogy az orosz tudományos stílus egyes sajátosságainak átvétele a magyar tudományos stílus gazdagodását, árnyaltabbá válását szolgálja. Sajnos, ez nem így van. Az oroszból fordított magyar tudományos szövegeket jóval nehezebb megérteni, mint az eredeti magyar szövegeket.

A fordított szövegek gyakran szaggatottak, a bekezdéseken belül a mondatok nem kapcsolódnak egymáshoz, az olvasó állandóan „későn kapcsol”, néha sorokat olvas el anélkül, hogy tudná miről van szó. Mivel pedig ez a „sötétben tapogatózó” olvasás rendkívül fárasztó, egy idő után elunja a „visszakeresést”, nem olvassa el másodszor, harmadszor a mondatot vagy a bekezdést, inkább lemond az információról. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az oroszból fordított magyar szöveget olvasva, az olvasó annyi információt kap az orosz nyelv grammatikai struktúrájáról — amire ő egyáltalán nem kíváncsi —, hogy mire a tartalmi információt kihámozna a szövegből, automatikusan kikapcsol a figyelme.

Mindezt nem szabad kizárólag a fordítókat hibáztatni. Magyarországon hosszú szünet után csak 1973-ban kezdődött újra a fordítóképzés, ennek hatása, természetesen, még nem érezhető. Fordítókat az intézmények úgy szereznek, ahogy tudnak, s ez az így-úgy toborzott fordítógárda, ha nem is rossz fordítók, de mindenesetre gyanútlan fordítók áll, akik teljesen ki vannak szolgáltatva az orosz szövegnek. Ha például az orosz mondat határozói igenévvel kezdődik, és az alanya csak valahol a mondat közepe felé bukkan fel, a gyanútlan fordító, aki nem tudja, hogy ez az orosz tudományos szövegekben gyakran előforduló mondat szerkesztési sajátosság a magyar szövegekben ritkán vagy egyáltalán nem fordul elő, nem mer a mondat szerkezetén változtatni.

A fordítókat hibáztatni azért sincs jogunk, mert ezek a fordítók nemcsak orosz stilisztikai képzést nem kaptak, de a magyar tudományos és publicisztikai szövegeket illetően sem tudunk semmiféle stíluseszményt állítani eléjük, nem mondhatjuk, hogy olvassák el a magyar tudományos vagy publicisztikai stílus legfontosabb kézikönyveit, mert ilyenek nincsenek.

Egyvalamit azonban tehetünk. Ezeket az oroszból fordított magyar szövegeket nyelvi ténynek fogva fel, megpróbálhatjuk nyelvészetileg leírni őket, ami részben érdekes nyelvészeti feladat, részben pedig a fordítóképzésnek is hasznára válhat.

Orosz minták követése elsősorban nem a szókészletben és a frazeológiában hanem a mondat- és szövegszerkesztésben figyelhető meg. Az oroszból fordított magyar tudományos és publicisztikai szövegek nagy része — ha nem sérti is meg a magyar nyelvi normát, bizonyos irányban elhajlik tőle. Ha a mondatok egyenként érvényes magyar mondatnak tekinthetők is, másképp épülnek fel, másképp kötődnek egymáshoz, mint a hasonló műfajú magyar szövegekben. Ezek a fordított szövegek csak „kvázi-magyar” szövegek, vagy Papp Ferenc terminusával élve „kvázi-helyes” szövegek. Papp Ferenc a kvázi-helyesség eseteit végzős orosz szakos hallgatók beszédében mutatta ki.¹ A jelenség lényege, hogy bár e magyar anyanyelvű hallgatók minden egyes orosz mondata megfelel az orosz nyelv szabályainak, az orosz nyelvű beszélők a szöveg minden mondatát elfogadják, helyesnek tartják, az egész szöveget mégis elutasítják, mert nem felel meg a helyes orosz szövegről alkotott intuitív elképzeléseiknek.

E meghatározás érvényes az oroszból fordított magyar szövegekre is. Lehetnek a mondatok önmagukban helyesek, az egész szöveg mégsem felel

¹ Пapp Ф: Окончательная редакция текстовых единиц длинее предложений или квази-правильность лиц, освоивших иностранный язык. *Slavica* XII. 1972. 27 — 41.

meg a helyes magyar szövegekről alkotott — egyelőre sajnos még csak intuitív — elképzeléseinknek. Ezek az intuitív elképzelések azonban meglehetősen pontosan működnek. Az ELTE Fordító és Tolmácsképző Csoportjának jobbra felnőtt és némi fordítói gyakorlatlaltal is rendelkező hallgatói 80%-os biztonsággal választották ki 12 magyar tudományos szövegből a 6 kvázi-helyes, oroszról fordított szöveget. S ahogy magyarázni próbálták választásukat, szempontjaikból kiderült, hogy nem egyes szavak alapján döntöttek, hanem „valahogy az egész szöveg volt idegenszerű”.

Hogyan lehetne pontosabban körvonalazni ezt az idegenszerűséget, vagy más szóval kvázi-helyességet?

Az oroszról fordított magyar szövegek és az eredeti magyar szövegek között nyilván lesznek olyan különbségek, melyek statisztikailag mérhetők, ill. csak statisztikailag mérhetők, mivel az idegenszerűség érzése általában csak hosszabb szövegszakasz elolvasása után támad fel az olvasóban. Feltételezhető, hogy az oroszról fordított magyar szövegek személytelenebbek lesznek, több lesz bennük az igeneves szerkezet, a hosszú birtokos sor, a hátravetett határozói jelző stb. mint az eredeti magyar szövegekben. Természetesen nem minden eltérő jelenség alkalmas egyaránt a számlálásra. Papp Ferenc írja említett cikkében, hogy a magyarok által létrehozott kvázi-helyes orosz szövegek egyik ismertetőjegye az egyébként az orosz nyelvre oly jellemző *szенведő szerкезетек* viszonylag kis száma vagy teljes hiánya. A szenvedő szerkezetek mennyisége tehát egyik jellemző különbsége lesz az orosz és a magyar tudományos szövegeknek. Csakhogy míg a magyarul elgondolt vagy magyarból fordított orosz szövegekben *megszámlálhatóan* kevesebb lesz a szenvedő szerkezet, mint az eredeti orosz szövegekben, fordítva ez nem érvényes. Az orosz szenvedő szerkezetek ugyanis a magyarra való fordítás során egyszerűen eltűnnek, az orosz szenvedő ige jelentésének vagy tágabban fogalmazva az orosz mondat személytelenségének visszaadására a magyar nyelv annyira sokféle eszközzel él (általános alany, határozatlan alany, nominalizáció stb.), hogy ezeknek nyomába szegődni pusztán számlálással lehetetlen.

A számlálásra azok a jelenségek alkalmasak, amelyek az orosz és a magyar tudományos szövegekben egyaránt előfordulnak, csak nem egyenlő mennyiségben. Ilyenek pl. a főnévi, melléknévi és határozói igeneves szerkezetek, az igéből képzett főnevek, a hátravetett határozói jelzős szerkezetek stb. Ezekről a számlálás két dolgot mutathat ki, először azt, hogy a fordítástól függetlenül több (vagy kevesebb) van belőlük az orosz tudományos szövegekben, mint a magyar tudományos szövegekben, másodszer azt, hogy az oroszról fordított magyar tudományos szövegekben több (vagy kevesebb) van belőlük, mint az eredeti magyar tudományos szövegekben; tehát az oroszról fordított magyar szöveg bizonyos szempontból közelebb áll az orosz szövegekhez mint a magyar szövegekhez, vagyis joggal tekinthető kvázi-helyes szövegnek.

A vizsgálat céljaira olyan oroszról fordított magyar tudományos szövegeket kellett keresnünk, melyeknek hozzáférhető volt az orosz eredetijük, s amelyekhez tudtunk témában, nehézségben, műfajban hasonló eredeti magyar szöveget találni. Alapszövegeinket a tudományelmélet témaköréből választottuk.² Mindhárom műből kb. 10 nyomtatott oldalon végeztük el a számlá-

² Добров Г. М.: *Наука о науке*. Киев, 1970.; Dobrov G. M.: *A tudomány tudománya*. Gondolat-Kossuth, 1973.; *A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig*. Gondolat, 1976.

lást.³ Kontrollszövegeknek irodalomelméleti⁴ és szociológiai⁵ szövegeket választottunk, itt nem 10 összefüggő nyomtatott oldalt vizsgáltunk, hanem 50–100 mondatos részeket a művek különböző helyeiről kiragadva.

A melléknévi igenevek előfordulása például alapszövegeiknek tanúsága szerint az orosz tudományos nyelvben gyakoribb, mint a magyar tudományos nyelvben. G. M. Dobrov tudományelméleti művének orosz szövegében 25 mondatra átlag 25–27 melléknévi igenév jutott, míg az eredeti magyar tudományelméleti szövegben csak 5–10 (a kontrollszövegekben a 25 orosz mondatra jutó melléknévi igenevek száma 18 és 27 között, a 25 eredeti magyar mondatra jutó melléknévi igenevek száma 5 és 13 között ingadozott). Hol helyezkednek el az oroszból fordított magyar szövegek? Az orosz tudományelméleti szöveg magyar fordításában 25 mondatra átlag 18–21 melléknévi igenév jutott (a kontrollszövegekben a 25 oroszból fordított magyar mondatra jutó melléknévi igenevek száma 15 és 22 között ingadozott). Ezeknek az adatoknak az alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy az oroszból fordított magyar tudományos szövegek a melléknévi igenevek előfordulásának gyakorisága alapján közelebb állnak az orosz tudományos szövegekhez, mint magyar tudományos szövegekhez, tehát joggal nevezhetők kvázi-helyes szövegnek.

Itt azonban nem állhattunk meg a számlálással. Az első szakaszban ugyanis minden melléknévi igenevet beszámítottunk, kivéve azokat, amelyek már szótárilag is főnévvé váltak. A különböző funkciójú melléknévi igenevek azonban különböző fordítási problémákat vetnek fel, és ennek megfelelően a magyar szövegre gyakorolt hatásuk sem lehet egyforma. Az orosz melléknévi igeneveken belül négy csoportot különíthettünk el: 1. nem bővített melléknévi igenév jelzői szerepben az alapszó előtt, 2. bővített melléknévi igenév jelzői szerepben az alapszó előtt, 3. bővített melléknévi igenév jelzői szerepben az alapszó után, 4. melléknévi igenév állítmányi szerepben (ez általában a befejezett szenvedő melléknévi igenév rövid alakja).

A fordítások elemzése arról tanúskodik, hogy az első és a negyedik csoport okozza a kisebb gondot a fordítónak. Az orosz bővítetlen prepozitív jelző a magyarban is prepozitív jelző marad, az orosz igenévi állítmány pedig rendszerint igei állítmányként jelenik meg a magyar mondatban többes szám első vagy harmadik személyben. Ennek hatása legfeljebb a magyar mondat személytelenségében tükröződik, de ezen a csatornán nem kerülnek be melléknévi igenevek a magyar szövegbe. Tehát sem az első, sem a negyedik csoport nem tehető felelőssé azért, hogy az oroszból fordított magyar szövegekben több a melléknévi igenév, mint az eredeti magyar szövegekben. Marad a második és a harmadik csoport: a bővített melléknévi igenév prepozícióban vagy posztpozícióban. A fordítók azonban ezeket az orosz bővített melléknévi igeneves szerkezeteket általában jelzői mellékmondatokkal fordítják, vagyis a melléknévi igenév újra csak ragozott ige formájában jelenik meg a magyar mondatban.

³ Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai K., 1971. 159.

⁴ Лотман Ю. М.: Структура художественного текста. Москва, 1970.; Lotman J. M.: Szöveg, modell, típus Gondolat, 1973.; Zsilka Tibor: a stílus hírértéke. Madách, 1973.

⁵ Руткевич М. Н.; Филипов Ф. Р.: Социальные источники пополнения интеллигенции. Москва, 1970.; Rutkevics M. N. – Filipov F. R.: Az értelmiségi réteg utánpótlásának társadalmi forrásai. Gondolat, 1975.; Huszár Tibor: Az értelmiség fogalmának történeti alakváltozásai (In: Korunk értelmisége. Gondolat, 1975.)

Kiderült tehát, hogy az oroszból fordított magyar szövegekben a melléknévi igenevek viszonylag nagy számáért nem az orosz melléknévi igenév a felelős. De akkor mi? A válasz mindjárt világos lesz, ha felsorolunk néhányat az oroszból fordított magyar szövegek melléknévi igenevei közül: *való, történő, biztosító, szolgáló, szóló, tartó*, majd visszakерessük őket az orosz szövegben. A megfelelő helyeken nem melléknévi igenevek állnak, hanem sokszorosan bővített főnévi szerkezetek, az alapszó után hosszan sorakozó birtokos és határozói jelzők. Ezeknek az orosz nominális szerkezeteknek a feloldásakor kényszerülnek a fordítók a fent felsorolt deszemantizálódott, „üres” magyar melléknévi igeneveket használni. Azt jelentené ez, hogy hiába számoltunk volna? Nem. A melléknévi igenevek nagy száma valóban jellemző az oroszból fordított magyar szövegekre, csak hogy a kiváltó okot nem az orosz melléknévi igenevek, hanem a bővített nominális szerkezetek nagy számában kell keresni. Vagyis ebben az esetben a csak statisztikai megközelítés könnyen tévútra terelhetett volna bennünket.

Hasonló eredményre jutottunk a *h a t á r o z ó i i g e n e v e k* és *a z i g é b ő l k é p z e t t f ő n e v e k* számszerű összehasonlításakor. Mindkettőből több volt a fordított magyar szövegben, mint az eredetiben. Érdekes, hogy az orosz szövegekre jellemző *h á t r a v e t e t t h a t á r o z ó i j e l z ő k* kisebb számban szivárognak át a magyar fordításba, mint gondolnánk. Itt — úgy látszik — az a tény, hogy a hátravetett határozói jelző után nehéz folytatni a magyar mondatot, erősebben hat, mint a fordítónak az a vágya, hogy utánozza az orosz szerkezetet.

Egyébként az orosz melléknévi igeneves szerkezetek nagy száma is tükröződik a magyar szövegekben, csak a hatás nem a magyar melléknévi igenevek számának növekedésében nyilvánul meg, hanem a tagmondatok számának s ezzel együtt a *p r e d i k a t í v m o z z a n a t o k* számának a növekedésében, ami annyira jellemző az oroszból fordított magyar szövegekre, hogy újra csak számlálásra csábít.

G. M. Dobrov tudományelméleti könyvében pl. 50 mondatra átlag 70 — 80 igei vagy névszói állítmány jut, a könyv magyar fordításában pedig 120 — 130. Itt nem fenyeget az a veszély, hogy az orosz állítmányok nem tartják meg szerepüket a magyar szövegben, inkább az a kérdés, miből lett a többlet? Visszakерesve magyar állítmányainkat az orosz eredetiben, látjuk, hogy a fordító állítmánnyá emelte az igéből képzett főneveket, a melléknévi és határozói igeneveket, valamint az *ige + Inf.*, és a *főnév + Inf.* kapcsolatokat. Vagyis a fordítás során szinte minden mondatban szintváltást hajtott végre, szerkezettagokat szabad mondatrészé, állítmánnyá emelt? Jogosan tette vagy nem? Erre csak az eredeti magyar tudományos szövegek adatai deríthetnek fényt.

Az orosz tudományos szövegekről tudjuk, hogy jellemző rájuk a „kompresszió” vagy „kondenzáció”, a szerzők a számukra terjengősnek tűnő mellékmondatok helyett névszói vagy igeneves szerkezetekbe sűrítik az információt, az összetett mondatoknál jobban kedvelik az egyszerű bővített mondatokat. Mikor azonban azt akartuk kimutatni, hogy az eredeti magyar tudományos szövegekben egyszerű bővített mondatok helyett inkább többszörösen összetett mondatok vannak, nehéz helyzetbe kerültünk. A mi eredeti magyar tudományelméleti szövegünkben ugyanis jóval rövidebbek voltak a mondatok. Míg a Dobrov-könyvben a jövőkutatás módszertani kérdéseit taglaló fejezet első 10 mondatára 203 szó jutott, a tematikusan vele egyező, pontosan ugyanazokat a jövőkutatási módszereket tárgyaló eredeti magyar szövegben az első

tíz mondatra csak 120 szó jutott. Azt vizsgálni tehát, hogy a két szöveg azonos mennyiségű mondatára mennyi predikatív mozzanat jut, nyilvánvalóan értelmetlen lett volna.

Itt folyamodunk Deme László szerkesztettségi és telítettségi mutatóihoz,⁶ melyek segítségével a szómennyiség és a szabad mondatrészek (alany, állítmány, tárgy, határozó) arányát próbáltuk az összehasonlítás alapjául tenni. A vizsgált orosz szöveg előbb említett első tíz mondatában 203 szóra 45 mondat szintű elem jutott, a többi 162, vagyis a szómennyiség 78%-a, szó szerkezetben volt. Az eredeti magyar szövegben az első tíz mondatban 120 szóra 44 mondat szintű elem jutott, 76 volt szó szerkezetben, vagyis az összes szómennyiségnek csak 63%-a. Jogosult tehát a fordítói szintváltás, jogosan csinál a fordító az orosz szöveg bővített névszói szerkezeteiből a fordítás során mellékmondatokat, csökkentve ezzel a szó szerkezetek telítettségét. Annyira jogosult, hogyha ezt nem teszi meg, és a fordítás eredményeképpen kapott magyar szövegben a szó szerkezetek telítettsége megmarad, vagy csak kevésbé csökken, az eredeti magyar szövegektől eltérő kvázi-helyes szöveget kapunk.

Igen ám, de a „tagmondatosítással” is vigyázni kell. A fordítók ugyanis gyakran — kényelmességből — ott is a mellékmondatos megoldást választják, ahol a szó szerkezet is megfelelne, sőt az lenne a helyes megoldás. Ez megint arra figyelmeztet, hogy vigyáznunk kell a statisztikai megközelítéssel, hiszen annak alapján „szuper-helyes” magyar mondatnak kellene tartanunk az alábbi, oroszból fordított magyar mondatot, mely sok mellékmondatával, tömörkedés utalószavával inkább kissé együgyűen fogalmazott, tehát megintcsak kvázi-helyes magyar mondat:

„A szovjet közgazdaságtan elméleti és módszertani színvonalának fejlesztését egyre inkább alá kell rendelni *annak*, hogy megoldjuk *azokat* a legfontosabb népgazdasági feladatokat, *amelyek* az ország társadalmi-gazdasági valamint tudományos-műszaki fejlesztésével kapcsolatosak, hogy megtaláljuk *azokat* az új formákat, módszereket és eszközöket, *amelyek* a szocialista tervgazdálkodás mechanizmusát tökéletesítik, hogy megkeressük *azokat* a konkrét módszereket, amelyekkel a társadalmi termelés fokozható, és a termelőerők egyre hatékonyabb felhasználása tehető a gazdasági fejlődés fő forrásává.”⁷

Ez a kvázi-helyes magyar mondat úgy tehető helyes magyar mondattá, ha némiképp csökkentjük a mellékmondatok számát, s ezzel együtt sikerül néhány utalószótól is megszabadulnunk:

„A szovjet közgazdaságtudomány elméleti és módszertani fejlesztését egyre inkább alá kell rendelni az ország társadalmi-gazdasági, valamint tudományos-műszaki fejlesztésével kapcsolatos legfontosabb népgazdasági feladatok megoldásának. Közgazdaságtudományunknak új formákat, eszközöket és módszereket kell találnia a szocialista tervgazdálkodás mechanizmusának tökéletesítésére, fel kell tárnia, milyen úton fokozható a társadalmi termelés, hogyan lehet a termelési tartalékok hatékonyabb felhasználását tenni a gazdasági fejlődés fő forrásává.”⁸

Nyilvánvaló, hogy a kvázi-helyesség megnyilvánulási formáit ezzel nem merítettük ki. Arra azonban talán sikerült rámutatnunk, hogy az oroszból

⁶ Deme László i. m. 96–97.

⁷ Федоренко И. 5. *Современные задачи экономической науки „Вопросы экономики”* 1974. 2. — Részlet a cikk magyar fordításának szerkesztés előtti változatából.

⁸ Федоренко И. i. m. — Részlet a cikk magyar fordításának szerkesztés utáni változatából.

fordított magyar szövegek bizonyos mondatszerkesztési sajátosságok előfordulásának gyakorisága tekintetében eltérnek az eredeti magyar szövegektől. Az orosz nyelv hatása tehát az oroszból fordított magyar tudományos szövegekben tetten érhető, megragadható, leírható, s ezáltal, reméljük, le is küzdhető.

Klaudy Kinga

A mutató névmási birtokos jelzőről és (annak?) használatáról

Nagyon jól tette Elekfi László, hogy még a nyelvművelő kódexbeli megjelentetés (tehát, akárhogy vesszük is: a „kodifikálás”) előtt közreadta nyomtatásban a kézikönyvnek a személyes és a mutató névmás szövegbeli előzményre visszautaló használatával foglalkozó szócikkeit (Nyr. 1979: 421–6). Elsősorban azért, mivel már ugyancsak ideje volt, hogy a tágabban értett szakma (pl. magyartanárok, szerkesztők) és az ún. művelt nagyközönség végre tudományos hangvételű és színvonalú eligazítást kapjon ebben a valóban „nem nagyon egyszerű” kérdéskörben, másodsorban pedig azért, mert ezzel megteremtette a lehetőséget arra, hogy azok a nyelvészek is hozzájáruljanak egy-két szemponttal, adalékkal a problémacsomó kibogozásához, akik a most publikált állásfoglalás megszövegezésében nem vettek részt.

Természetesen eszem ágában sincs úgy állítani be a dolgot, mintha Elekfi holmi vitaanyagként bocsátotta volna közre a szóban forgó fejtegetéseket. Ezt már a szerzők, lektorok, szuperlektorok és átdolgozók tiszteletet parancsoló névsora is valószínűtlenné teszi, de a bevezetés némelyik fordulatából is világosan kiderül, hogy a Nyelvőrben közzétett szakvélemény az idevágó kérdéseknek nem fölvetését, hanem lezárását célozza (pl. a 421. lap alján az új szövegezés „végleges” megformálásáról olvashatunk). Minthogy azonban ez a „véglegesen megformált” szövegezés egyelőre csak „javasolt” (l. uo.), talán még nem késő egypár óvatosságot ellenvetést és kiegészítést fűzni hozzá.

Nem „tiszteletkörnek” vagy taktikus udvariaskodásnak szánom, hanem csakugyan így gondolom: a cikk nyelvszemléletével és gondolatmenetével szinte valamennyi lényeges pontjával egyetértek, nagyon sokat tanultam belőle. Megfogalmazásának árnyaltsága többek között azért is tanulságos a számomra, mert korábban két ízben is írtam ezekről a kérdésekről (Nyr. 1975: 407–9; Élet és Tudomány 1977. 11. sz.), anélkül, hogy a problémakört a maga sokrétűségében át tudtam volna tekinteni. E kissé felületes és a hagyományos felfogást helyenként kritikátlanul átvevő elemzésekhez képest az Elekfi-cikk számottevő előrelépést jelent.

Van azonban a cikknek egy olyan részlete, amely — megítélésem szerint — helyesbítésre, ill. kiegészítésre szorul. A hangsúlytalan (nem mondat-hangsúlyos) mutató névmási birtokos jelző (*annak*, *azok*, ill. *azoknak*) használatáról írott, alig fél oldalas részre (i. h. 425–6) gondolok. Ehhez szeretnék a továbbiakban hozzászólni.

Mikor van szükség a nyomtatéktalan *annak* stb. birtokos jelzőre, s mikor fölös pontoskodás a kitétele? Kezdjük azzal, amiben egyetértünk! Szerintem sem kell ilyenkor: „Az összetett mondat és *annak fajai*”; „A ballagók és *azok*

hozzátartozói az előcsarnokban gyülekeztek”; stb. Így a jó: „Az összetett mondat és *fajai*”; „A ballagók és *hozzátartozóik* . . .”; vagyis elég a birtokos személyrag az előzménybeli birtokosra való visszautalásra, a birtokviszony (nem nyelvtani, hanem értelmi birtokviszony) egyértelmű jelzésére. Az is nagyon tetszik, ahogyan Elekfi László nyomában finomítja is ezt a szabályt a beszélőnek a beszéd tárgyhoz való viszonya alapján. Ennek az új, stilisztikai (és egyúttal közléslélektani) szempontnak a figyelembevétele azért öröndetes, mert segítségével jobban meg tudjuk magyarázni a hagyományosabb, szabályos szerkesztésmódtól eltérő, redundánsnak látszó változat létrejöttét, s némely esetben tényleges nyelvi-stiláris funkcióhoz tudjuk kötni. Ha jól értem Elekfi Lászlót, öszerinte ez a megoldás: „A diszkóklubok és *látogatóik*” (a példát kissé korszerűsítettem K. G.) az érzelmileg színezetlen közlésre jellemző, ez viszont: „A diszkóklubok és *azok látogatói*” enyhe rosszallást, elmarasztalást fejez ki. Vagyis a névmási bővítmény beiktatása a távolságtartás, elkülönülés szándékából fakad. E funkcionális megoszlásnak nyilvánvalóan az a nyelvi alapja, hogy az előbbi változat a normatív (tehát a semleges, a színezetlen), míg az utóbbi a normától eltérő, a kivételes, ennél fogva „jelölt” (marqué). A lényeg az, hogy vannak olyan kifejezések, amelyekben a bővebb szerkesztésmódnak van bizonyos fokú stiláris funkciója, következésképp létjogosultsága is. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy „Tout comprendre c’est tout pardonner” alapon minden mutató névmási birtokos jelzőt elfogadunk. Ahol nem a beszélő magatartását, beszéd tárgyához való viszonyát tükrözi, hanem analógiás fejlemény, ill. egy pontoskodó-körülményeskedő nyelvi divatnak a tünete, ott nem szabad elnézőnek lennünk iránta. (Feltehetőleg Elekfinak is ez a véleménye, legalábbis „Az összetett mondat és *annak* fajai” cím helytelenítése erre vall.)

Mindez — gondolom — egyes számú birtokos esetén is ugyanígy van, noha Elekfi cikke e tekintetben bizonytalanságban hagy bennünket. Ő ugyanis csak a többes számú birtokost tartalmazó példamondat elemzésében érvényesíti a fenti szempontot, tehát azt: hogyan vélekedik a beszélő a beszéd tárgyról, érzelmileg azonosul-e vele, közömbös neki vagy éppenséggel rosszallja. Egészítsük hát ki a cikket ezzel a két példával: „A mulató és *törzsvendégei*” (semleges változat) — „A mulató és *annak* törzsvendégei” (ha puritán vagyok, és nem kedvelem sem a mulatókat, sem az oda járókat).

Ezek után viszont át kell térnem azokra a mozzanatokra, amelyekkel nem tudok egyetérteni. Mi sem természetesebb, mint hogy épp ezek a pontok késztetnek hozzászólásra. Először is: szerintem attól még, hogy a birtokos a közvetlen beszéd előzményben függő mondatrész (nem alany, hanem tárgy vagy határozó), nem szükséges okvetlenül kitenni az *annak*, *azok(nak)* névmási birtokos jelzőt a birtok elé. (Vö. a cikkben: „Megtanultuk az összetett m o n d a t o t és *annak* fajait”; „Beszélt a c s á r d á k r ó l és *azok* látogatóiról”). Mi dönt itt? Nekem az a véleményem, hogy elsősorban egy kommunikáció- vagy információelméleti szempont, magyarul szólva az e g y é r t e l m ű s é g kritériuma. (És alszempontként — nem kötelező érvénnyel — a már említett stilisztikai-lélektani mozzanat, a megnyilatkozás emotív funkciója). Vagyis mit is kell itt figyelembe venni?

1. Főszempontként: a birtokos száma — az alany száma (egymással korrelációban);

2. Alszempontként: a beszélő viszonya a beszéd tárgyhoz (ha a főszempont megengedi a választást).

Tekintsük át e szerint a felfogás szerint a „csárdás” mondat lehetséges változatait!

1.1. Egyes számú birtokos, egyes számú alany: „Beszélt a csárdáról és látogatóiról” — helyett csakugyan jobb ez: „... és *annak* látogatóiról”. De nem azért, mert a birtokos az előzményben függő mondatrész, hanem azért, mert *annak* nélkül kétértelmű a mondat. Nem lehet eldönteni, kinek a látogatóiról beszélt: a csárdáéiról? a sajátjairól? Lássuk az „ellenpróbát”:

1.2. Egyes számú birtokos, többes számú alany: „Beszéltek a csárdáról és látogatóiról.” Szerintem ez így, ahogy van, kifogástalan! Nincs semmi szükség — közlési szempontból — az *annak* névmási birtokos jelzőre. „Beszéltek a csárdáról és *annak* látogatóiról”: ez az a bizonyos „marqué” változat (elmarasztaló). Itt tehát van mód a választásra.

2. Többes számú birtokos: itt értelemszerűen fordítva van.

2.1. Egyes számú alany: „Beszélt a csárdákról és látogatóikról.” Nem értjük félre, nem kell tehát így: „... és *azok* látogatóiról” (csak ha pejoratív stb.).¹

2.2. Többes számú alany: „Beszéltek a csárdákról és látogatóikról.” Itt viszont kell a mutató névmás, mert különben nem egyértelmű a közlés (a csárdák látogatóiról? a sajátjaikról?). Vagyis itt csak ez a jó: „Beszéltek a csárdákról és *azok* látogatóiról.”

Végül számomra nem egészen megnyugtató a tágabb szövegelőzménynek kritériumként való figyelembevétele sem. Elekfi szerint: „Meglátogatta a katonai egységeket, hogy meggyőződjék *azok kiképzéséről*” (ha eddig nem esett szó róluk), de: „... hogy meggyőződjék *kiképzésükről*” (ha már beszéltek ezekről az egységekről a szövegben). Szerintem mindkét esetben az utóbbi megoldás a jó, függetlenül az előzménytől. Itt még az emocionális hozzáállás szempontját sem lehet bevetni az *azok* védelmében, hiszen egy tábornok aligha akarja „elítélni, megbélyegezni, távol tartani magától” (i. h. 425—6) az általa meglátogatott csapatokat!...

Összegezve: a beszélőnek a beszéd tárgyhoz való semleges, ill. (enyhébben-erősebben) elmarasztaló viszonya kitűnő új szempont az ilyen mondatok elbírálásában, de csak alszempontként, másodlagos kritériumként alkalmazható, ha a főkritérium megengedi a választást. S mi ez a főkritérium? A kommunikációs szempont, az egyértelműség követelménye! E legfontosabb szempontot Elekfi László — sajnos — egyáltalán nem veszi tekintetbe. Az a két kritérium viszont, amelyre ő a Nyr.-beli fejtegetésében támaszkodik (függő mondatrész-e a birtokos a közvetlen beszédelőzményben vagy pedig alany?, ill.: volt-e már említve a birtokos a tágabb beszédelőzményben vagy sem?), szerintem egyáltalán nem perdöntő a mutató névmási birtokos jelzőnek kiteendő, ill. elhagyható voltára nézve.

Kemény Gábor

¹ Kiagyalhatnánk persze egy ilyen kontextust: X.-éknél (az X. családnál) látogatók voltak, és X. — később — „Beszélt a csárdákról és látogatóikról” (ti. az X. családéiról). E kivételes beszédsszituációban nyilván jogosult így fogalmazni, ha X. mégsem a saját látogatóikról, hanem a csárdákéiról beszél: „... a csárdákról és *azok* látogatóiról”.

„a mai nyelvben a mai idők szavát . . .”

Gondolatok Szabó Lőrinc írói stílusáról

*A költő születésének
80. évfordulójára*

Régóta készülök arra, hogy Szabó Lőrincnek líránkban új utakat kereső és találó, a hagyományostól sokban eltérő, nyelvi leleményekben kifogyhatatlanul gazdag költői stílusát feldolgozzam. A költő, akitől már idegen volt a századelő olvadó stílusimpresszionizmusa, a szóhangulat, a nyelvi zene zsongító varázsa: a logikai-fogalmi jelentésfeszítés-tágítás irányában gazdagította a költői nyelvet, szinte a modern természettudományok, az élettan és a vegytan többszörösen összetett szintetikus szószerkezeteit követve, amelyekben a szavak sokszor valóságos molekulaláncként kapcsolódnak egymáshoz, s nem annyira hangulati, hanem inkább fogalmi, szintetizáló összehatásuk, „logikai színesztéziá”-juk, fogalmi többszólamúságuk által hordoznak „stilizsztikum”-ot.

Az életműnek ez a teljes bejárása hatalmas munka, különösen akkor, ha el akarjuk helyezni a költő újító stílusát hazai és az európai új stílustörekvések között. Mivel pedig Szabó Lőrinc egyik legigényesebb költőnk volt, aki — Csokonaihoz hasonlóan — évek múlva is elővette és csiszolgatta, sőt újraírta verseit és versfordításait: stíláriis fejlődésrajzához a legkéznéllelvőbb kiindulásnak a diakronikus szövegváltozatok egybevetése kínálkozott, hiszen maga beszél költői stílusának egymást váltó különböző korszakairól.

Már 1940-ben, válogatott versei kiadásának jegyzetében utalt arra, hogy a válogatásba fölvetett, 1926 előtt írt versei szövegét újraírta: „E kis antológia kiadásának terve impulzust adott régi szándékom megvalósítására, hogy »újraírjam« régi verseimet. Négy első kötetem anyagából eddig az itt közölt darabok »újraöntésével« készültem el . . .” (Szabó Lőrinc válogatott versei. Bp. 1940. 3.) Három év múlva, Összes versei kiadásának utószavában pedig már a négy első kötet 180 költeményének átdolgozásáról adott számot, igen tanulságosan: „Jót és rosszat nem lehetett egyszerűen kettéválasztani azokban a versekben. Egységük természete nem a keveréké volt, hanem vegyületé. Fel kellett bontani az alkatrészeiket, megolvasztani a szöveget, visszaidézni az eredeti lelkiállapotot, amely sugallta őket s úgy kellett újraönteni az öntvényt. Vagy, hogy más hasonlattal érzékeltessem a feladatot: újra meg kellett formálnom egy-egy szép vázát, amelyen láthatatlan vagy nagyon is látható repedések húzódtak. Újra meg kellett csinálnom őket, de úgy, hogy most már eltűnjék a repedés, a gondolati törés, amelyen át elfolyik, elillan a víz, a parfüm. A versek váza, alkata, csontozata mindegyiknél mutatta, súgta, élém rajzolta, szinte követelte a végső formát, az egyedül helyes, sőt egyedül lehetséges megoldást” (Szabó Lőrinc összes versei. 1922—1943. Bp., 1943. 678).

Ugyanitt írt a filológia lehetőségeiről is a régi és az új variánsok egybevetését illetően. Mivel e munkát mindaddig nem (s tudomásom szerint azóta

sem) végezte el senki, nekifogtam az 1922-i első verseskötet, a Föld, Erdő, Isten összövegeinek s későbbi változatainak stílárís egybevetéséhez.

A munkában nemcsak váratlan nagyobb megbízatásom, a Csokonai kritika kiadás sajtó alá rendezése akasztott meg, hanem Kodolányi Jánosnak, a költő barátjának akkoriban megjelent visszaemlékezése is, amelyben Szabó Lőrinc írói nyelvét és stílusát is érintette („Tücsökzene” Szabó Lőrincről. Kortárs. 1964. 397—410). Az íróbarát nem mindig jogos kifogásaira vitacikkben készültem válaszolni, egyben fölvezolv Szabó Lőrinc stílusának legfontosabb jellemző jegyeit, amelyek közül nem egyre éppen Kodolányi világított rá, magának a költőnek egykor elhangzott szavait idézve. A vitát elkerülendő, végül mégsem adtam közre tanulmányomat, hanem a tervezett stílusmonográfiára akartam bízni a Kodolányi János által fölvetett kérdések tisztázását. A kényszerűen félbemaradt munka folytatásához azonban azóta sem jutottam hozzá, s ki tudja, mikor juthatok. Úgy döntöttem hát, hogy a költő születésének 80. évfordulójára némi átdolgozással és bővítéssel mégis közreadom másfél évtizede papírra vetett vitacikkem: a fölvezolt témákkal és tennivalókkal kívánván ösztönözni a stílus kutatás ifjabb nemzedékét; hiszen Szabó Lőrinc stílusáról oly kevés tanulmány jelent meg, pedig stílusvariánsainak egybevetése (az MTA könyvtárában feldolgozott hatalmas kézirati hagyatéka is fölbecsülhetetlen forrás ehhez¹) nemcsak hálás szakdolgozati, hanem kiváló bölcsészdoktori téma is lehet, s nemcsak magyar szakosoknak, hanem — a műfordítások, az Örök barátaink kötetei okán — a klasszika-filológusoknak s a modern nyelvek — a német, angol, francia, orosz stb. — művelőinek is.

Fejtegetésem nem pusztán stilisztikai, hanem nyelvhelyességi kérdéseket is érint, mivel Kodolányi János emlékezése éppen e vonatkozásban is kifogásolta a költő nyelvét, különösen „németes” szóösszetételeit bírálva, a rokonnyelvek és a népnyelv másfajta gazdagságára fellebbezve: „Legnagyobb költőink egyike volt. Mégis csodálatosképpen egyike azoknak, akik a magyar anyanyelvet a legkevésbé tisztelték ... nem egyszer állapítottuk meg ..., hogy ... olyan szóképzési, szókötési, ragozási, mondat szerkesztési erőszakot követ el a nyelvben, amit mi képtelenek voltunk elfogadni” (i. h. 405).

Nyelvhelyesség és nyelvteremtés

Az irodalmi nyelv és stílus kutatója számára aligha van izgalmasabb feladat, mint a szöveg változatok egybevetése, annak kutatása: egy-egy jelzőt, ígét miért cserélt föl másikkal, egy-egy mondatot miért és hogyan vont össze tömör szószerkezetté, összetétellé a „javító toll”.

Napfényből szőttem neked koszorút — olvassuk a Föld, Erdő, Isten 1922-i első kiadásának VI. versében.

Napfényfűzérbe fogtalak — felel rá az új változat: a költő stílusára oly jellemző tömörítő összetételbe rántva össze a mondat két névszói elemét.

Hasonló tömörítés figyelhető meg másutt is.

* A hatalmas gyűjteménynek katalógusa is megjelent: F. Csanak Dóra: Szabó Lőrinc kéziratos hagyatéka. Bp. 1973. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 6.

*oly eleven színek lobognak, oly szent
dallal úsznak lelkünkön át a tárgyak . . .*

Az átdolgozásban:

*Oly friss a szín, üveglelkünkön át oly
zenében úszik minden, mit a szem lát . . .*

(II. vers. A reggel)

Az expresszionizmus modorában írt sorok később üresnek érzett patetikus lelkendezését mérsékeli az átdolgozás: a színek nem „lobognak” többé, kihull a dagályos „szent dal” is; helyükre nagy asszociációs erejű összetétel kerül: „üveglelkünkön át” úszik zenében minden: átszűrve fényt, színt és zenét, mint valami üvegkupolás zenecsarnok.

Illyés Gyula, aki leglényegre tapintóbban jellemezte a költő stílusát, méltán írta, hogy „Fellépése a stílusforrongások, az izmusok kora volt. Ez őt épp csak hogy megérintette” (Iránytűvel II. Bp., 1975. 201). S ugyanitt verseit tömören így jellemezte (természetesen beleértve a stílust is): „Tárgyszerűség lírai aláfűtöttséggel” (i. m. 202). Ennek igazolására példákat is idézett, mindjárt az első kötetből: „Már első kötetének első versében «óvatos morajjal tapogatódzott lefelé a víz» a hegyről s a vigyázó kutya «befúrja szemét az állandó sötétbe»” (i. h.).

Nem gyöngítjük Illyés Gyula találó megállapításának igazát (sőt részben erősítjük is), ha megjegyezzük, hogy nagy költőnk nem az 1922-i első kiadást, hanem a már későbbi, átdolgozott szöveget forgatta, s abból idézett: az első mondatot a lefelé tapogatódzó vízről Szabó Lőrinc is olyan tárgyyszerűen jónak találta, hogy teljesen változatlanul hagyta az átdolgozáskor, a másiknál viszont az 1922-i eredeti megfogalmazásban a vigyázó *vén kutya* helyén *hű komondor* állt, s nem *belefúrta*, hanem *beakasztotta* szemét az állandó sötétbe. (A szokatlanabb — s éppen ezért expresszívabb — „expresszionistább” — *beakaszt*-tal szemben mégis a sztereotip *belefúrja* bizonyult szemléletesebbnek, kifejezőbbnek.)

Illyés Gyula Szabó Lőrinc költészetének még egy lényeges mozzanatára hívta föl a figyelmet: a tömörségre, pontosabban a képekbe zárt, sűrített tömörségre: „Tömörítése shakespeare-i (akié viszont latinos). Húszéves fővel már így fogalmaz: «az örök hullámok sikoltva dobják — fáradt testüket a perenyi halálba»” (i. h.).

A valóságban azonban a húszéves költő ezt még kissé zsúfoltabban így fogalmazta meg:

tátott torokkal sikoltozva dobják
az öngyilkos hullámok a csúszóssá
sulykolt kövekre fáradt testüket.

(A majd két évtizeddel későbbi változat teljes szövege:

az örök hullámok sikoltva dobják
fáradt testüket a perenyi halálba
s elomlanak a kimart köveken.)

Különben az átdolgozás is Illyés Gyula megállapítását igazolja, hogy „Verseinek jellegzetessége már korán egyre inkább az egyszerűség és a jó szerkezet” (i. m. 202).

A tömörítés (tehát lényegében: az egyszerűsítés) egyik módja s eszköze az, hogy mondatnyi körülírásokat sugalmazó erejű, asszociatív szóösszetételekbe sűrít a költő.

Később messzebb ment a szóalkotásban is: merész többszörös összetételeket használt, több érzet asszociációját sűrítve egybe. A Tücsökzenében a *hang-nyíl*-aikat, *fény-gyűrű*-iket égre dobáló tücskök hangversenye *tündér-csata*-ban csap crescendóba. Másutt, a virágzó havason, *fény-ajkak*, *tűz-szemek*, *lángsziromhúsok*, *fényfátyolruhák* szikráznak, lobognak élénk. Ilyenfajta bonyolult, több érzetet kombináló, sűrítő, tömörítő összetételek gyakoriak újabb líráinkban: Nagy László, Csanádi Imre verseiben (*szarvas-karcsú*, *mámor-szép*, *füst-fekete*, *sors-sötéten* stb. Erdei vadak, égi madarak. Bp., 1956. 86, 39, 34, 57) s különösen Juhász Ferenc költői nyelvében (s prózájában is) *tűzmadár-szavak*; *bálnafújó szavak*; *nárcisz-szirom-belső-bársony szavak* (József Attila sírja) stb.

Szabó Lőrinc másutt az „édes könnyelműség *lepkeszárnycsóku* pillanatait” említi (Mozart hallgatása közben), a „szellőfriss lányok”-at (A huszonhatodik év), a téli hold „*tükrhalk* énekét”, az úr „*csillagfény-neszt*” (Jég); egy másik téli tájképében „A téli szélcsönd *holdké* s *árnypuha* egébe” fut föl a köd, „*habkönnyű*, *fénytömött* kúpokat” emelve (Három szonett a téli Hévízről).

Alaki, szerkezeti szempontból ezek az összetételek különböznek egymástól: a *napfényfűzér*, az *üveglélek*, a *hang-nyíl*, a *fény-gyűrű* főnévi jelzős, más részük jelöletlen birtokos jelzős összetételnek fogható fel (*csillagfénynesz*, *tündérkürtcsata*); a fennmaradók (*tükrhalk*, *holdké*, *fénytömött* stb.) alkotják azt a talányosabb csoportot, amely ellen — gyaníthatólag — Kodolányi János kifogásai is irányulnak.

E csoport legtöbb tagját a nyelvtanok jelöletlen határozós összetételeknek tekintik, amilyenek köznyelvi szavaink közül pl. az *erőteltjes*, a *kőkemény*, a *vérszegény*, a *viharvert*, a *tízannyi*. E típus egyes szavainak születésébe kétségkívül gyakran idegen (német) minták is belejátszottak (pl. *erőteltjes* = kraftvoll; *vérszegény* = blutarm), ám ugyanakkor nyelvünk régi szerkezeti sajátosságai is érvényesülnek bennük: egyfelől a jelöletlenség, másfelől a határozós jelleg; a *viharvert*, *harcedzett* stb. pedig éppen a mondatból kivált, természetes keletkezésű *napsütött(e)*, *istenadta*, *madárlátta*-féle ősi típusú alanyos alárendelő összetett szavainkkal mutat rokonságot (effélék rokonnépeink nyelvében is gyakoriak és rájuk igen jellemzők).

Kodolányi János emlékezése — elismerő szavai mellett is — meglehetősen szigorúan ítél a költő nyelvhasználatáról. Szerinte ő honosított meg s terjesztett el az újságok révén olyan „már kiirthatatlan” stílusformákat, „amiket engedékenyebb nyelvészeink »a nyelvszokás által szentesített« formákként tartanak nyilván. Neki köszönhetjük a *szobatiszta*, *ágymeleg*, *pincehideg*, *munkaigényes* stb. alakokat” (i. m. 405). Bizonyára ezekre gondolva teszi hozzá „Száz meg száz példáját tudnám a germanizmus[ai]nak.”

Magamat anyanyelvünk épsége dolgában nem sorolnám az „engedékenyebb nyelvészek” közé; ám mint a nyelvek történetének figyelője tudatában vagyok annak is, hogy a nyelv élő szervezete állandóan változik, fejlődik, alakul, gazdagodik — szerkezeti tekintetben is. Éppen az írók, költők vallanak legnagyobb kárát, ha szigorú purizmussal akarnánk megkötni kezünket. Érdemes emlékeztetnünk Németh László soraira, aki a négy-öt évtizede divatos, tilalomfákat állító purista mozgalom idején írta ezeket: „Még jól emlékszem e nyelvvédő irány első hatására. Kis szótár-féle füzet került a kezünkbe,

amely elsősorban bennünket, írókat félemlített meg; lám, lám, mennyit vétetünk az anyanyelvünk ellen . . . Egy-két napra szinte lehetetlenné vált a könyvecske elolvasása után minden fogalmazás; a szavak gyanakodva néztek föl ránk a papírról, hogy nem germanizmus-e, ha ők annak a másiknak kezét adnak. Különös írógörcs állt az ember fejébe — szavakat rakott egymás mellé, de nem merte a gondolat árnyalatait kockáztatni.”

A Szabó Lőrincnek tulajdonított összetéltípusról fentebb már jeleztem véleményemet; ehhez azt tenném még hozzá, hogy magam is ellenzem a leleménytelen, szolgálai tükörfordításokat. (Bár a *hithű*, *szellemdús*-féle alakok — ha szerkezetileg vitathatók is nyelvünk rendszerében — stilisztikailag bizonyos gazdagodást hoztak: az idegenszerűségük folytán hozzájuk tapadó gúny és ironia kitűnő stíluseszközzé teszi őket a gúnyolódó, ironikus stílusban — akár csak többi rosszul sikerült nyelvújítási szavunkat: a *műtész*-t például vagy az *újdondász*-t.) Nem hiszem azonban, hogy Szabó Lőrincet kellene okolnunk a fentebb felsorolt *szobatiszta*-, *munkaigényes*-féle alakok elterjesztéséért. De legtöbb esetben még a német nyelv sem ludas a dologban: a *szobatiszta* mögött ott áll ugyan a *stubenrein*, de már a *munkaigényes*-nek nincs német tükörszava. S efféle jelentéssűrítő, sokszor népi eredetű — nyelvtanilag legtöbbször elemezhetetlen — összetételeknek, mint pl. a *gyalogösvény* (= „gyaloglásra való ösvény”), a *has-szám* (= „hasból mondott szám”), a *kalapkúra* (= nos, ezt igazán nehéz volna röviden körülírni, de jelentését a magyar nyelvterületen mindenki jól ismeri), a *méregerős*, a *farkaséhes*; ezeknek hiába keresnénk idegen nyelvi mintáját: ezek a nyelv természetes, eredeti alkotásai s fölbontani, helyettesíteni legtöbb esetben csak bonyolult körülírással tudnánk őket. De akkor e sorba még a *szobatiszta* is beletartozhat: lényegében a két egymás mellé rakott fogalommal jelez egy új — nyelvtanilag csak körülményesen leírható — fogalmat.

Am nem ezeknek az olykor még vitatott jelöletlen határozós, vagy nyelvtanilag elemezhetetlen jelentéssűrítő összetételeknek a védelme a célunk: ezeket az újabb nyelv művelő irodalommal együtt mi is a nyelv rendszerébe a legtöbb esetben beilleszkedő fejleményeknek tartjuk, hiszen ha nem így tennénk, el kellene vetnünk pl. József Attila *vérbő* eprét, vagy Illyés Gyula *cellaszűk* világát is.

A szavak értéke — versben és prózában

Egy valamit nem szabad szem elől tévesztenünk sohasem a nyelv dolgában való ítélkezéskor a : puszta fogalomazonosító, közlő prózának, s a több rétegű, több szólamú költői nyelvnek egymástól eltérő jellegét.

A „*tükrhalk* (hold)”, a „*szellőfriss* (lányok)”, ha alakilag rokonok is az *ágymeleg*-gel és *pincheideg*-gel és társaikkal, mégis egészen más kategóriába, más elbírálás alá tartoznak.

A „*szélhalk* özikék” versben bukkannak elénk, költői nyelvben: a nyelvnek abban a közegében, amely természeténél fogva (ritmus) igen közeli, szoros kapcsolatban van a zenével s általában sokkal szabadabb (mondatfűzésében, szókincsében, szóalkotásában is), mint a köznyelv, s amelyben minden újító merészséget, „szabálytalanságot” az igazol, hogy a kiváltott *e s z t é t i k a i* é l m é n y feledtetni tudja-e ezt a „rendellenességet”. A szokványostól eltérő újszerű szó már magában is élmény, hát még ha ráadásul kifejező erő, olyan

szemléleti vagy hangulati többlet van benne, amely elég ahhoz, hogy létét igazolja — függetlenül eredetétől, alkotása módjától. (Ezért esnek más elbírálás alá az idegen szavak is a költői nyelvben, mint a prózában: „ont m o n o t o n bűt konokon” — Tóth Árpád híres Verlaine-fordításába nem helyettesíthető be az *egyhangú*, ha logikailag különben egyenértékű szinonimája is a *monoton*-nak.) A prózaíró talán nem mindig érzi oly égető, kényszerítő szükségét az új szavak teremtésének, mint a költő, a lírikus, aki nem járhat körbe szavával egy-egy fogalmat: hanem az ihlet melegében felsejlő tartalom azonnali és szimultán képi, zenei, hangulati megragadására tör. A költő sokkal vizuálisabb, mint a prózaíró; teremtő képzelete a nyelv dolgában is sokszor el-elragadja.

A költői nyelv legfontosabb stílus eszközei a fogalmak lényegét föltáró, minősítő jelzők. Állandóan kopnak, fakulnak, állandóan újak kellene az elhasználtak, megfakultak helyett: olyanok, amelyek minél több csappal ragadják meg egyszerre a fogalmat, több érzékünkre hatva keltenek asszociációt. A *szellőfriss lányok* jelzője azért gazdag, mert sokat mond el egyszerre: frissek, gyorsak, észrevétlenek, mint a szél, de van egy másik hangulati vetülete is a szónak: a szubjektív: az arcomat kipirító, csípős friss szél. A *holdkék*, a *tükörhalk* pusztá hanghatásukkal (érdemes fellapozni Fónagy Ivánnak Illyés Gyula által is méltatott kitűnő könyvét a költői nyelv hangtanáról; ld. Új Írás 1963: 1215–19) s széles asszociatív hangulati mezőjükkel tökéletesen felidézik, kifejezik a fagyos téli éj varázsát. Ha mindezt körülírva, hasonlító szerkezettel körülményesen próbálnám elmondani: szertefoszlanék a varázslat.

Szabó Lőrinc lírájának első önálló kötetben méltatója, Moravánszky Ákos, igyekezett a költő stílusát is meghatározni az első négy verseskötet alapján.² Bár nem nyelvészeti és stilisztikai fogalmakkal és műszavakkal dolgozik, hanem inkább impresszionista módon, metaforákkal írja le megfigyeléseit, néha meglepően közel kerül a lényeghez, bár közben el-eltéved. Azt írja például a *Forma* című fejezetben, hogy „míg a régi lírában — különösen, ha a realista korszakokat nézzük — a vers nyelve nem különbözött a prózáétól, addig Szabó Lőrinc verseiben a költemény és a próza nyelvét ég és föld választja el” (i. m. 38–39). Ez így még a korai versek stílusromantikájára s expresszionista túlhajtásaira sem érvényes. Igazán expresszionista, s igazán húszéves korában írt verse voltaképpen kettő jelent meg, mindkettő az 1923-i *Kaliban*-kötetben: a *Záporban* és az *Augusztus*; s ha ezekben eltér is a mindennapi, prózai nyelv természetes menetétől dinamikus, fokozó ismétléseivel („így száll, száll tovább, így száll, száll, száll tovább a végtelenbe az | eső, így száll, száll véle a lelkem is, túl minden földi nyomorúságon, | föl, föl a kimondhatatlan magasságokba, ahol szétteregetve csillogó, vízszintes síkjaikat | végtelen, visszhangzó, iszonyú, fekete éjszakában, | végtelen iszonyú, fekete boltozatokról | győzelmes záporok zuhognak végtelen időközön át!”), de már ugyanitt az *Anyám* mesélte című versben a legtermészetesebb hétköznapi nyelven, a népi epika eleven melegével beszélteti édesanyját:

— Jó népek voltak — mondta — mindenütt,
ahol éltünk, s z í v b e l i emberek,
segítették egymást, s bennünket is,
amikor Tiszaölkőről menekültünk.

² Moravánszky Ákos: Szabó Lőrinc lírája 1926-ig. Debrecen, 1943. (A bölcsészdoktori értekezés bírálója Bárczi Géza és Fest Sándor volt.)

Mert menekültünk. Igen . . . Várj, hogy is volt,
 már alig tudom . . . Úgy volt, hogy megégtünk!
 Apánk ispán volt, valami Bekény
 Péter ispánja . . .

(Ez az élőnyelvre oly jellemző dramatikus meg-megszakítás, közbekérdezés, felkiáltás különben jellemző egész gondolati lírájára, amely — Illyés Gyula találó megállapítása szerint — voltaképpen egy hatalmas belső monológ.)

Kodolányi János éppen a látszólagos prózaiságot vetette író társa szemére, idézett Kortárs-beli tanulmányában. („költői nyelvét sem mondhatjuk zenei nyelvnek . . . Melódiája nincs . . . még ritmusa is alig.”) Moravánszky tanulmánya a továbbiakban már némileg közelebb kerül az igazsághoz, mikor ezt írja: „A szónak a régi költészetben egyetlen szerepe volt az, hogy a gondolatot kifejezze. Az expresszionizmus hatása alatt a szó önmagában, minden értelmethordozó funkció nélkül is értéket kap. Félig-meddig önmagáért való lesz, saját életre ébred” (i. m. 39).

Az expresszionizmusban s a vele nem pusztán negatív értelemben rokon stílusimpresszionizmusban valóban „önmagában”, „értelmethordozó funkció nélkül is” értéket kaphat a szó. De Szabó Lőrincetől (mint éppen — már 1929-ben! — az izmusokról írt remek paródiái bizonyítják A költészet dicsérete című kötetben: 428–82) kezdeti expresszionista föllobbanás után idegen maradt minden stílári modernkedés. Bár a sok nagy kezdőbetűs szó („Az Egy csak álarc, alatta az Ő, alatta a Sok meg a Senki . . .” [Álarc mögül] vagy: „Üdvözlég, Fény, testvérem, Örök-Egy!” [Tücsökgzene. CCCXLIX], „Te vagy Minden Perc, kedvesem” [Mégis], „Rám-rámnéz a Nem-Lett-Volna-Szabad” [Ködök] stb.) végső soron a szavak expresszionista önállósulásának maradványa.

Abban már inkább egyetérthetünk Moravánszkyval, amit a következőkben így fogalmazott meg: „Hangulati értékénél fogva olyan kapcsolatokba jut [a szó], melyet a logikus gondolkodás sohasem hozott volna létre. Itt most lendítőerőhöz jut, hintájává válik a képzeletnek, belső energiákat sugároz szét. Minden szavának színe és tüze van, mint a drágaköveknek, melyeket gondosan csiszol, ezer fénytörő lappal tesz színjátékszóvá, szikrázóvá. A szavaknak és a kifejezéseknek ez a . . . mondhatnánk: radioaktív ereje, a mondatok új és ünnepeyesebb rendje érezteti meg velünk, hogy verset olvasunk” (i. m. 39).

Érdekes, hogy amit Moravánszky képletesen a kifejezések „radioaktív ereje”-ről írt 1941-ben, visszatér majd négy évtized múltán Simon Zoltánnak egy Szabó Lőrinc-versről készült kitűnő elemzésében, azzal a különbséggel, hogy ő nyelvészetileg, stilisztikailag is urát adja a jelenségnek. A földvári mólón című vers elemzésében figyelmeztet arra, hogy ez a nagy bölcselő költemény is jól „dokumentálhatja, hogy egy versnek nemcsak néhány szóba vagy mondatba sűrítendő jelentése van, hanem pontosan és maradéktalanul soha ki nem meríthető sugallata, hangulati aurája, varázsa is; szaktudományos fogalmakkal jelölve: nemcsak denotációja, hanem konnotációja is” (Simon Zoltán: Közhely és sugallat. Alföld. 1980/3: 48).

Majd a továbbiakban rávilágít, hogy ez a sugallat „nem más, mint az alapjelentés másik arca, a tartalom formába oldott része, illetve a forma üzenetté kristályosodott rendszere. Az alapjelentés és a sugallat, a denotáció és a konnotáció tehát a tartalom és a forma kapcsolata” (uo.). (Természetesen a „forma” itt nem pusztán a vers zenei ritmusát, a vers, „formá”-t jelenti,

hanem teljes nyelvi, stiláris szövetét.) A vers művészi hatásában elsőrangú szerepe a puszta „szemantikai információ”-n túli „esztétikai információ”-nak van, aminek alapja a szavak és kifejezések, sőt az egész „alapgondolat” több jelentése, többértelműsége: „Tulajdonképpen a műalkotás elemzése során sem a sugallatot ragadjuk meg, hanem azt, ahogy a sugallat létrejön, működik. Metaforikusan szólva: minden műalkotás radioaktív. Sugárzóanyag” (i. m. 49). Ez a „radioaktivitás” pedig nem más, mint az a folyamat, ahogy a puszta logikai mondanivaló, a közlés „művészi üzenetté”, a „konkrét szintaktikai jelentés esztétikai sugallattá”, művészi élménnyé válik, mégpedig elsősorban a versek többszólamúsága folytán. Konkrétan Szabó Lőrinc stílusáról: ezt az esztétikai sugallatot „látszólag eszköztelenül” teremtette meg, mint Simon Zoltán írja, hozzátéve: „Pontosabban: csak hagyományos poétikai eszközöket használva olyan időben, amikor a világlíra a költői kép forradalmát élte, s éppen a nagy távolságokat átugró asszociációs pontok közötti térben teremtette meg az esztétikai hatást, a többértelműséget” (i. m. 49).

Sajnos, példákat Moravánszky egyáltalán nem idézett, de abban igazat kell neki is adnunk, hogy Szabó Lőrinc stílusában a szavak mondatbeli, szintaktikai kapcsolataikban kapják meg „színjatszó, szikrázó” tűzüket, mégpedig azáltal, amit sajátos fogalmi, logikai színezteziának nevezünk (bár ez nem zárja ki az érzetek kombinálásán alapuló hagyományos színezteziát sem). (A „logikai színezteziá”-ra vonatkozóan hadd említsük itt példának éppen A földvári mólón néhány jellemző kifejezését: „a tó *nagyítóüveghúsa* alatt ingó terméskövek”, „a *fénytörés színörvényei*”, majd ismét az „új hullám *üveghúsa*” stb.). A „szintaktiká”-ba beletartoznak az összetett szók, a sajátos szóösszetételek is, amelyeknek alkotásában Szabó Lőrinc olyan kifogyhatatlan leleményű. Moravánszky nem említi ezeket, pedig már a korai kötetekben számos példájukat találjuk: „*milliárdlelkű* mező” (Kenyér), „*Villám-agancsait* a zivatar | büszkén hordozza” (Álarc mögül), „*Jégcsap-agyarait* a szürke tél, | vén rozmár, játszatja a napban” (Képzelt utazás), „*forró fény-zenekar!*” (uo.) De ilyen a metaforikus erejű, fogalomsűrítő *szökökút-szivem*, a *tűz-vér-részege*n. (Robbanások), a *gyötrelmesen-szép álom-szemeid* (Akkor is, hogyha . . . ?) stb.

Később Moravánszky még ezeket írja a költő stílusáról: „A *Fény, fény, fény* versei főleg igen zeneszerűek.

A nagyobb dinamizmusú versek azonban még ezeket az egymásbafont érzésfonalakat sem bírják el. A versek még darabosabbak, a szavak önállóbbak, és egymástól távolesőbbek lesznek. A vers születése pillanatában az ihlet, az extázis megvillantja a legdiszparátabb fogalmak között is az összefüggést, s ha mi újra olvassuk . . . sokszínű szikrázó, százfelé utaló, a versben mégis nagy-szerűen összemarkolt egységes érzelmi vagy gondolati képet kapunk.

Ehhez a technikához már nem a zene, hanem a pointillista festészet szolgálhat analógiával. A vers olyan, mint egy színes pontokból pöttögtetett Signac-kép:

Vér s hús: sóvárgok, robbanok
Mit tudsz Föld? Hát ti, Csillagok?
Oh, kész a lélek, de gyöngye a test!
A gyémánt hajnal kopogni kezd. Stb.

(Szökj, lélek)

Úgy is kell olvasni ezeket a verseket, mint ahogyan az impresszionista festményeket nézzük. Nem szabad közel menni hozzájuk. A szavak, önmaguk-

ban értéktelen színeket hordoznak; az egész vers elolvasásának távlatából fogjuk megérteni a részleteket" (i. m. 41).

Azaz: a szavaknak nem önmagukban van hangulati értékük, mint a stílusimpresszionizmusban, hanem tágabb összefüggésükben, a vers egész gondolati-jelentéstani szerkezetében, többértelműségében.

Amit itt Moravánszky Ákos bizonytalanul — s inkább metaforikusan, más művészet párhuzamával — megfogalmaz, a nyelvészet és a stilisztika nyelvén azt jelenti, hogy a szavak nem elsődleges — hangulati, zenei — hatásukkal érvényesülnek (vagyis nem „közelről”, nem közvetlenül), hanem egy tágabb, nagyobb logikai összefüggésben, mint az atomok a kristályrácsban: a látszólag száraz, szintelen, szinte matematikailag kiszámított szavak összeállva, a kristály egészében kapnak csodálatos szint, csillogást: tehát nem az egyes szó — mint az impresszionista s az expresszionista stílusban — hanem az egész vers, a vers egésze az elsődleges jelentéshordozó: több jelentésével ez hozza interferenciába, jelentéstani szivárványlásba az első olvasásra közömbösnek, „száraz”-nak, szürkének vélt szavakat.

S a képzőművészeti párhuzamnál — már csak e költészet szinte matematikai pontossága és „hanganyaga” miatt is — sokkal jobb párhuzamul kínálkozik a zene, a modern zene, s magyar példánál maradva: éppen a bartóki, amely diszkordáns, diszharmonikus hangzatokból épít fel egy magasabb harmóniát, Illyés Gyula híres Bartók-verse szerint

„... Egymásra csikorított
vasnak s kőnek szitok-
változatait” használva föl egy magasabb összhang

megteremtésére. S mily sokban ráillik Szabó Lőrinc költészetére is az illyési megfogalmazás:

... így adatik csak vallania
a létnek a maga zord igazát,
mert épp e „hangzavar”
e pokolzajt kavarárci jaj
kiált
harmóniát! (Bartók)

Csodálkozhatunk-e, hogy a világgal való elégedetlensége kifejezésére a tudományos — kozmikus — világszemléletű költő és zeneköltő egymáséhoz hasonló melódiátlan, „száraz”, diszharmoniótlan stíláriis akkordokat használt gyakran — amelyek csak egy magasabb szinten, a vers — a mű — egészében olvadtak harmóniává? (Persze azért a verszenéhez is volt kitűnő érzéke a Mozart hallgatása közben írójának!)

S itt megint csak Illyés Gyulát kell tanúul hívunk: Fónagy Iván könyvéről szóló, már érintett fejtegetésében szól arról a visszahatásról, amelyet a francia impresszionisták és parnasszisták elzsongító nyelvi muzsikája váltott ki. A verszene nagy virtuózáának, Paul Valérynek Fileuse-éről írja szemléletesen: „az első élményem maga a hangok muzsikája s csak jóval később a szavak értelme. Az eszköz látni sem engedi a tárgyat, a szépen festett tányér nem engedi magába a levest, a gomb érzi tartozékának a kabátot” (A költői nyelvről. Új Írás. 1963. 1219).

Ennek a stílusimpresszionizmusnak volt természetes visszahatása Francis Jammes „tudatos egyszerűsége”, s az az új törekvés, amely a prózaverset tette szinte egyeduralkodóvá a francia költészetben.

Ilyés magyar példákkal zárja fejtegetését, s nem véletlen, hogy éppen Szabó Lőrincet hivatkozik a stílusimpresszionizmus nagy ellenpéldájaként: „Babits, Kosztolányi, Tóth mesterjátéka után itt is recsegni kezdett a rím, zihálás lett az ütem. Azért, mert írjuk emberien akart szólni. S ez nehezebben eltanulható, mint az alliteráció.

Mert ennek is van szabálykódexe. Babits »formaművészet«-ének leg-
többre jutott tanítványa Szabó Lőrinc. Épp a tömérdek enjambement-nal, a futtában odadobott rímekkel, köznap szavak bevonásával, az emberi légvételt követő — mindmáig fölfedezetlen — ritmussal; ezek birtokában tudta oly hitelesen s oly könyörtelenül s oly művészien elmondani, amit magáról és koráról elmondandónak érzett” (i. h.).

A stílus kérdéseit fejtegetve Németh László hasonlóan „két véglet”-éről beszél a költői nyelvnek: „1. A költő a gondolkozás érdekeit képviseli; azt a stilisztikát tartja a legjobbnak, amely leghatásosabb. Fölforgatja a nyelvet, új szavakat gyárt, mondatai a metaforák állandó szikraesőjében robognak. Az önmaga csodájával eltelt költőnek minden eszköz jó, csak hogy azt, ami benne van, rám erőszakolja. 2. A költő a köznyelv érdekeit képviseli önmagával szemben. A köznyelv minél kisebb sérelmével, a szórend apró billenéseivel lopja át a gondolatot, feltűnés nélkül összetapadó szavak csókjából villan föl a meglepetés. Mindakét fajta ízlésnek — romantikusnak, klasszikusnak? — megvan a ideje s embere” (Bevezetés a stilisztikába. A minőség forradalma. I. Bp., 1940. 158—9). Aligha lehet vitás, hogy Szabó Lőrinc — minden szóteremtő leleménye, nyelvgazdagító újítása ellenére — az utóbbi stílusfelfogásnak volt „embere” (s ideje is ennek a stílusnak jött el), noha indulásakor őt is vonzáskörébe csalta valamelyest az expresszionizmus; remek stílusparódiában azonban hamarosan búcsút mondott a nyelv — és a nyelvtan — hagyományait félrevető, a „hogy” elsődlegességét hirdető stiláris forradalmaknak. A költői nyelvről szóló fejtegetésében már határozottan vallotta a versek stílusáról: „Legyen új és egyéni, de tárgyának megfelelően mindig természetes, »mondjon szokatlant szokott szavakkal« és mint a halálos bünt, úgy kerülje az úgynevezett költői szabadságokat” (Szabó Lőrinc: A költészet dicsérete. Új Idők. 1941. 182).

A francia szimbolisták mély, de rövid ideig tartó hatásáról s ezt követő stílusváltásáról maga a költő írta, mikor Áradás, áradás! című 1920-i próza-
versének eredeti kéziratát 1954-ben megtalálta: „Harminc négy évvel ezelőtt, 1920 tavaszán, írtam ezt a próza-verset. Akkoriban hirtelen nagyon megcsömörlött[em] azoktól az impresszionista-parnasszista kísérletektől, amelyekkel Babits Mihályt felkerestem, s amelyekkel a barátságát megszereztem.” (Érlelő diákevek. Bp., 1979. 301. Ugyanitt a következő oldalakon több hasonló, expresszionista stílusú verse található 1920 idejéből.)

S hogy a megelőző, „impresszionista-parnasszista” kísérletek stílusából is kapjunk ízelítőt (amelyek kötetbe nem kerültek bele), idézzük egy 1917-i versét az említett kiadványból:

Immár az ég tetőrül
remegve száll az est,
s lélek sírni kezd
s a fény alkonnyá szókúl;

szelid színekkel fest az alkony;
 az ég kék tavain túl
 a hold andalogni indul
 s csipkés ezüstöt sző a parton;

elcsittúlnak a harcok —;
 s szent balkonján az úrnek
 rózsafellegek ülnek,
 szeliden, mint kis angyalarcok.

(Áhítat. I. m. 102)

„Ellenpont”-ként pedig álljon itt néhány sor a három évvel később írt versből, amelyet Babits oly elismeréssel fogadott, s a Nyugatban is közölni akart (de a megszállók cenzúrája nem engedélyezte):

Barbárok vagyunk; barbárok! Gyilkosok, gyújtogatók! Nem egy elpuhult kultúra gyermekei, — barbárok, de büszkék!

És erősek! —: amikor mennydörgő harsonáinkkal bejárjuk az uccákat, szabályosan-egyforma lépteink dörgésére lélekzetüket visszafojtva lapúlnak meg a házak!

Ma még puskacsövekben alszanak golyóink, de lobogónkat a szél veri, acél-sisakjaink félelmesek és meztelen szuronyaink vérre éhesen ágaskodnak; ásó, fegyver, ércgolyók, tölténytáskák, bornyú, kézigránát és minden egyéb, ami csak szükséges egy modern gyalogos felszereléséhez, — lásd: ez vagyunk: csupa vas!, csupa harc!, csupa rombolás és bosszú!

Szövetségeseink a vasútak, teherautók és a repülőgépek;

(Áradás, áradás! i. m. 30)

Műfordítás és nemzeti nyelv

A Föld, Erdő, Isten 1922-i kötetében már higgad ez az aktivizmustól áthatott expresszionista stílus, s benne van a technikai érdeklődés is, ami viszont mindvégig fontos eleme marad a magára talált hangú költő tárgyiasan pontossá egyszerűsödött s mégis költőien csillogó stílusának.

Szabó Lőrinc sokat fordított és sokat tanult külföldi költőktől: hiszen szinte előbb lett műfordító, mint eredeti költő (az Omar Khajjám-versek s Coleridge Vén tengerésze, a Shakespeare-szonettek megelőzték első önálló kötetét). Nincs itt terünk rá, hogy a nagy fordítóélmények: Baudelaire, Verlaine, Villon stílárís kihatásait elemezzük; akad majd talán vállalkozó arra is, hogy e rendkívüli gazdagságú fordítói tevékenységet az eredeti művek és a szövegváltozatok egybevetésével méltóképpen elemezze. Egyetérthetünk Kodolányi Jánossal abban, hogy a költő „tengere az óriásnépek világnyelve: a világirodalom volt”. Ám az íróbarát emiatt el is marasztalta: „Buzgó germanista volt, keresztül-kasul ismerte a germán nyelv ősi formáitól fogva a mai német nyelvig a változatok, tájnyelvek minden fajtáját. Válogatott tehát, mit lehetne a magyarban meghonosítani — szerinte »átültetni« —, hogy a magyar nyelvet modernebbé, vagyis kozmopolitábbá, a világ nemzetközi gondolkodási és érzésvilágához közelebb állóvá tenni. Ezt ő gazdagodásnak mondta és képzelte” (i. h. 405).

Pedig a világnyelvek világtereiből a költő anyanyelve hálójával mérített, végezvén a műfordítás legnemzetibb feladatát: hiszen az egyedül tulajdon népéhez szól. A világirodalom mindenképpen csak második anyanyelvének számított. Természetes, hogy a világlíra, amelynek fordítását élete végéig saját költészetével egyenértékű hivatásának, feladatának tekintette, alakította költői nyelvét: szóalkotó, -teremtő módszerét, szókincsét, mondat-tanát.

A műfordítás mindig nagy iskolája s nagy alakító kohója volt a nyelvnek: az írók egyéni nyelvének, stílusának éppúgy, mint az egész nemzeti nyelvnek. A fordítás a másik nyelv lehetőségeinek felvillantásával új, különleges megoldásokra, próbatételekre csábítja, kényszeríti az írókat. Szemben a legtöbbször spontán jellegű eredeti alkotással, a műfordítás nagy mértékben tudatos munka, aktivizálja a költő nyelvi tudatát: fölveri szókincse szunnyadó tájait s kényszeríti, hogy számba vegye anyanyelve szerkezeti lehetőségeit. Csokonaitól Szabó Lőrincig, s fel napjainkig jól nyomon követhetjük, hogyan gazdagította a műfordítás a költői nyelv szókincsét, jelzőállományát, hangtani, ritmikai, mondat-tani tartományait.

Szépen írja a műfordítói felelősségéről a költő az Örök barátaink második kiadásának Bevezetésében: „ennek a verseskönyvnek száznál több költő a szerzője. Úgy érzem köztük magamat, mint a házigazda a vendégei közt. Felelős vagyok értük, felelős vagyok nekik. Az országomat, magyar nyelvünket ismertetem velük; őket pedig a magyar közönséggel. Minden erőnyük vagy fogyatékosságuk most egyúttal az én erőnyem vagy fogyatékosságom” (7). Majd ugyanitt a fordítások nyelvi csínjáról-bínjáról s nyelvgazdagító szerepéről így folytatja: „Amit költeményekről kívülről elmondhatunk, az egy kicsit mindig zsákbanmacska. A tartalomjelző szavak csak megnevezik az érzéseket; a költészet, a költői fordítás azonban érzékeltet s ezzel túlmegy a fogalmi közlés határán: evokál, teremt. A nyelv, amellyel az új képet festi, amelyből az új szobrot önti, eleven és misztikus matéria, nem olyan, mint akár a legművészibb képmásolóknak grafitja, színes krétája vagy olaja. A kréta, a festék mindenütt egyforma, természetes restségét föltétlen engedelmességre szoríthatja a tökéletes technikai tudás. A nyelvnek külön sajátosságai, örök parancsai, változó szeszélyei és szakadatlan friss rögtönzései vannak. A kitűnő műfordítás kitűnő költészet, a benne megoldott nyelvi feladatok egyenértékűek az eredeti alkotás hasonló eredményeivel. Ezért teremtettek már fordítások irodalmi nyelveket, irodalmi iskolákat; ezért nem fordíthat verset senki a maga eredeti költői rangján felül” (9).

XX. századi líránk megújhodása elképzelhetetlen lenne a nagy műfordító nemzedék: Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc s a többiek fordítói munkája, nyelvi, stílári vívmányai nélkül (amelyekre különösen a francia szimbolizmus, parnassizmus hatott ösztönzőleg). Nem hinnénk azonban, hogy a — korábban már sokszor provinciálisnak ható — magyar költői nyelvnek ez a megújhodása, „europaizálódása” (amelyhez Szabó Lőrinc is derekasan hozzájárult) „koz-mopolitábbá” tette volna a nyelvet, mint Kodolányi János írta rosszalóan. Szerintünk szükséges és öröndetes gazdagodásnak vagyunk tanúi és örökösei. Az más dolog, hogy — s ezt Kodolányi János tanulmánya is érinti — szoktatnunk kell fülünket, értelmünket sajátosan egyéni varázsú stílusához. Ennek oka nem nyelvhasználatának idegenszerűsége, inkább csak újszerűsége. Ha „koz-mopolitábbá” tette a magyar költői nyelvet, azt a szónak nem a régi, megbélyeg-ző, hanem legújabb jelentésében tette: a „Kozmosz-lakó”, az ürbe szálló ember

költészete számára tágitgatta anyanyelve határait. (De erről külön is lesz még szó, a tudományokat tárgyaló bekezdésben.)

S műfordításainak nyelvi vívmányait — némi fenntartással — végül is Kodolányi is elismerte: „az *Örök barátaink* két hatalmas kötete olyan közkinés, amelyhez foghatót más irodalmakban alig találunk. És íme, ha jól kinyitjuk a fülünket és áteresztjük rajta az ő nyelvhasználatának első pillanatban idegen, sőt visszatetsző formáit, csakugyan, mintha valami többet, valami felsőbbet, valami különöset és megközelíthetlent találánk ebben az egyéni, szürrealista módon lázadó, mégis vulágris nyelvben” (i. h. 406).

A költő prózája

Kodolányi János külön emlékezik meg Szabó Lőrinc prózájáról. S meg is érdemli, hogy külön foglalkozzunk vele.

Az íróbarát — nem mindenben dicsérőleg — ezt írja róla: „Ahogy . . . költői nyelvét, a prózáit sem mondhatjuk zenei nyelvnek. Melódiája nincs, akár a modern tánczenének, de még ritmusa is alig. Prózája száraz, *racionális*, logikus próza. A mágiának semmi nyomát sem találjuk benne. Nem, Lőrinc a ma, a technikai civilizáció emberéhez illő, tőle származó és őt tükröző nyelvet használ, racionális-logikus nyelvet. Ő esztergályozza, reszeli, vési, ékeli, csiszolja a nyelvet, mint édesapja a gépek alkatrészeit. De, mint ahogy a gép maga (lényével ellentétben) mágikus hatással van a környezetére, ez a nyelv is, még a prózai is, mint amilyen a Tóth Árpádról írott minuciózus tanulmánya, lenyűgöző, ellenállhatatlan hatással van az olvasóra” (i. h. 406).

A Kodolányi szerint is „lenyűgöző”-nek, „ellenállhatatlan”-nak tartott (bár ugyanakkor „száraz”-nak és zeneietlennek is nevezett) prózában nyoma sincs semmiféle olyan erőltetett újításnak vagy éppen idegenszerűségnek, modorosságnak, ami elütne a köznyelvi használatától. (A dolog természetéből következik, hogy itt az újszerű jelzők használatában is sokkal mértéktartóbb, mint költői nyelvében.) Természettudományosan pontos, hatásvadászó dagályosságtól mentes mesteri prózája, amely halála után javarészt kötetbe gyűjtve is megjelent (A kötetzet dicsérete. Bp., 1967.; Napló, levelek, cikkek. Bp., 1974.; Értelmező diákévek. Bp., 1979.)

Ámbár sokszor át is tud hevülni ez a stílus, és színekké, érzéki, lírai ragyogással, gyöngéd pátosszal telik meg, anélkül azonban, hogy veszítene legfőbb ékéből: tudományos pontosságából. „A költő, aki az édes vagy bánatos merengés tündérképeit festette földi munkássága első felében, észrevétlenül az egészen nagy megnyilatkozások csöndes hőroza lett . . . Azok a szépségittas versek, amelyek eleinte mint a látás zenévé oldódott gyönyörűsége, mint zengő és ragyogó hangulatok hatottak ránk, a végső ormokról visszaforduló megvilágításban még mélyebb izzásra gyúltak, de ugyanakkor megsötétedtek az árnyaik is” — idézzük példának Tóth Árpád-tanulmánya remek sorait. Szép, kristálytisza, szabatos stílus ez: akárcsak a prózai műfordításokban: a Wertherben, Thomas Hardy regényében, az Egy tiszta nőben, Maupassant vagy Theodor Storm novelláiban. Nincs ezekben sem nyoma idegenszerűségnek, germanizmusnak — pedig itt igazán meglelt volna a csábítás az idegen szövegben.

Kicsit tovább időztünk a költő prózájánál: részben azért, mert Kodolányi János tanulmánya is külön foglalkozott vele, részben azért, mert a köztudatban meglehetősen háttérbe szorult a költővel szemben a prózaíró Szabó

Lőrinc. A Nyugat nemzedékének nagy lírikusai közül Babits és Kosztolányi mint prózaíró (regény- és tanulmányíró) is számon tartott művet hagyott ránk. Szabó Lőrincnek — akárcsak a novellaíró és a Flaubert—Maupassant—Meredith-fordító Tóth Árpádnak — kisebb a prózai hagyatéka. De jelentéke-nyebb, mint amennyire ismert.

S hogy ez a nagy költőnk a prózát is fontos kifejezési területének tar-totta, arra mi sem jellemzőbb, mint az, hogy élete végén egy nagy prózai mű, egy egészen újszerű, modern regény tervét forgatta magában. Örök vesztesé-günk, hogy ez a terve is — a torzónak maradt Milton-fordítással együtt — megvalósítatlan terv maradt. De egyben figyelmeztet arra is, hogy az író életművében a költői alkotások mellett a prózai műveknek (tanulmányoknak, bírálatoknak és a szépprózáinak is) nagyobb figyelmet szenteljünk.

Költő és természettudomány

Szabó Lőrincre magára is illenek Tóth Árpádról írt sorai (hiszen lírikus lévén: a Baudelaire-, Villon-tanulmányokban is önmagát elemezte): „ez a költő inkább a természettudományokhoz húzott és a misztikum végtelenébe is vala-hogy a tudás partjáról nézett.” A TücsökHzene egyik versében ezt írja:

s a szabadban . . . oly mámore
zsúfolt a létnek, mintha rám, belém
hullt volna mindez az iszonyu fény,
amit egy év az ürbe szétszítál,
a s z á z b i l l i ó t o n n a n a p s u g á r.

A „s z á z b i l l i ó t o n n a n a p s u g á r” itt nem stilisztikai fogás-ként alkalmazott üres „túlzás”: a költő könyvespolcán ott van az a német ter-mészettudományi munka, amelyből ezt az adatot költészete számára kibányász-ta, s művészien értékesítette. Egyik versében a „lélek *ventillátorai*” forognak, érzékeiben „mint a *dinamit*” aluszik az új kalandok álma, s a nők, az „eleven *batériák*” hívják, mágnesezik magukhoz (Sikolts, gejzir, tavasz, égbetörő!). Másutt meg így vall a szerelemről:

bennem, ideg-*huzalokon*,
erek *alagútjaiban* dübörög
s emléke sikoltó *megafon*

(Vezényszó, tűzvész).

(Ez az 1925-i vers még József Attila Ódájában is visszhangokat ver.)

Vagy később:

. . . Szerelem,
villamosság? Tán *arany-gáz-atom*,
tán *hő-sugár-mag* . . .

(TücsökHzene. CCCL.)

S ilyet is leír már 1925-ben:

ártatlan dolgok közt is szívesen élnék
(vasban *atom*, fűben *klorofil*) —

(Ima, a nők ellen).

Csokonai után egy költőnk, akit konkrétan érdekelnek a Létezés törvényei, a Mindenség, a Kozmosz titkai. 1948-ban, amikor még hol tartottunk az űrhajózástól, verset írt Asztronauták címmel:

Meglesz ! Megvan ! . . . Ahogy én Blériot-t,
 úgy nézik majd fiaink, s követik,
 már ők, azokat, kik, álmodva, míg
 magát öli az ember, űrhajót
 építenek, most még papíron . . . : ott
 érkeznek vissza, ellipsziseik
 bolygóiként, s látom, törik a híg
 vonzás érc-rácsát, égi utasok,
 ott zuhannak, fenségesebb magányban
 (és sivárabban, mint amilyet álom
 s ész sejteni bír) az éteren át:
 a szép Vénuszról jönnek, s ágyuik
 néma mennydörgésében hirdetik,
 hogy feltárták Csillag-Amerikát.

(Vö. Lászlóffy Aladár: Szabó Lőrinc költői helyzetei. Vázlat egy monográfiához. Kolozsvár, 1973. 134–5.)

Úgy írt, „tárgyilagos, sőt matematikai alapon, ahogy ma költőhöz illik” — mint a költőbarát, Illyés Gyula jellemezte. Mindennél jobban tisztelte az egzakt tudományok fölfedezéseit, mérhető igazságait s mohó szomjúsággal igyekezett azokat költészetébe beiktatni. Csokonai után újra egy magyar költő, akit a mikroszkóp ámulatba ejt (Kodolányi János emlékezése is érdekes példáját említi ennek, de a költő versei is tanúskodnak róla) — s aki a levegőt legyőző, a gravitáció terheit ledobó, a Kozmoszba vágyó emberrel együtt lelkeseedik, rajong. Eszmei illúziótlanságában, a Kozmosz országútjára kitett ember egzisztencialista reménytelenségében kereste az egyetlen biztos arkhimédészi pontot. S ezt — korához méltóan — a természettudományokban vélte megtalálni. A tudomány szigorú tisztelete új költői nyelvet követelt tőle. Semmit sem gyűlölt annyira, mint az üres dagályosságot, az irodalmiaskodó szépelgést. Idegen volt tőle az üres pátoasz, a szentimentalista lágyaság (általában az olcsó érzelmesség: még az impresszionisták és parnasszisták olvadó színhatásai, nyelvi zenéje is intellektuális, racionalista szűrőn át szivárgott lírájába). „Az emelkedett hang nem sikerült neki . . .” — írta Villonról; s ez önvallomásnak is beillik.

A természettudományos élmény adta tollára az anyag, a létezés teljességét sugalló jelzőket is, amelyek mind az öt érzékelést igyekeznek egyszerre befogni, s mint bonyolult szerves vegyületek molekulasorai, úgy kapcsolódnak egybe.

„a mai nyelvben a mai idők szavát”

Minden igazán nagy költőegyéniség — az adott kor világképén belül is — külön belső mitológiát teremt magának, abban él. S ennek nyomai minden ízében áthatják költői nyelvüket is, ahogy a kristály legapróbb elemeiben fölismerhető az egész kristály uralkodó rendszere.

Szabó Lőrinc belső „mítosz”-ának egyik legfőbb uralkodó szelleme a tudomány, elsősorban a természettudomány volt.

Ez a költészet (mitológia) kétségtelenül más forrásokból táplálkozik, mint pl. kortársai közül Erdélyinek vagy még inkább Sinkának az évszázados paraszti kultúrából, a népköltészetből kilombozó lírája és lírai nyelve. De ki vonhatná kétségbe azért egyiknek vagy a másiknak a jogosultságát, a szépségét? (Hiszen egyik fokon éppen költői szépsége, ereje igazolja egyik vagy másik írói látásmód, nyelv jogosultságát.)

Természetes, hogy a költő tudományos érdeklődése áthatja, alakítja költői nyelvét, stílusát is. Innen szinte természettudományos hitelességű realizmusa.

Érthető az is, hogy érdeklődése nyomot hagyott költői szókincsén. Ahogy Csokonai költői nyelvében fölbukkan az *elektrumi szikra*, a *luftballon*, az orvosi szakszókincsbe vágó *tüdőhólyag* — ahogy József Attilánál a közgazdaság (*munkabér*, *munkaerő*, *kartellek* (és a modern gyáripár fogalmai: a csettentő *lendkerék*, a sivalkodó *transzformátorok*) — úgy bukkannak föl nála a XX. század technikai civilizációjának szavai: a *miskroszkóp*, a *rádió*, a *gázrezsó*, a *busz* stb.

Erről az új civilizációról a régi költői nyelven már aligha lehetett beszélni. (A primitív népek is költhetnek dalokat a maguk primitív nyelvén a technika csodáiról. S szép és költői lehet az is: a körülírt „gépmadarakkal”, a vágató „tüzesszekér”-rel, de Szabó Lőrinc a nehezebb utat választotta: a *repülőgép*-et, a „busz”-t, a *mikroszkóp*-ot meghagyta eredeti „köznapi” nevén — s így teremtett költészetet.) Mint a természettudományok tisztelésében élő realista hajlandóságú költő, érezte, érzékelte a világ minden irányú kitérülését, s ehhez igazította a maga költői nyelvét is. Ezért nyitja meg szókincsé kapuit a beszélt nyelv, a városi köznyelv, a modern „népnyelv” irányában is.

„Slampet” és népnyelv a költészetben

Lehet, hogy a mindennapi életben gyakrabban élt vele, de költői nyelvében s művészi prózájában a „slampet”-nak nem sok nyoma van. Kapott a városi nyelv új szavain — de mindjárt azt is forgatta, latolgatta: hol, milyen stílusszinten, stílusnemben lehetne alkalmazni őket. A Lóci által hazahordozott friss csibészszavakat szinte gyermekes örömmel fogadta. Az akkoriban fölbukkant *nimolé* mindjárt Villont juttatta eszébe: milyen jól lehetne használni egy Villon-fordítás szövegében! (Ez egyben érdekesen mutat arra is, hogy milyen szabadon bánt a történeti szövegekkel: a szorosán vett történeti hitelességgel szemben az összhatás, a hangulati hatás érdekelte: a XX. századi pesti argó szavát alkalmasnak érezte a középkori párizsi argó hangulatának felidézésére.) Villon szabad, fesztelen nyelvhasználata egyébként is ösztönzőleg hatott rá. Villon-tanulmánya elárulja mély rokonszenvét a nagy középkori költő iránt, akiről többek között így nyilatkozott: „fehér-fekete stílusban ír és alig-alig színeez; egyszerű, köznapi, természetes, eleven, egy kicsit alvilági és néhol drasztikus.”

Kodolányi János meg is róttá új nyelvi forrásai miatt: „Sajnos, . . . nem lehetett meggyőzni arról, hogy milyen irtásszerűen szegényíti az anyanyelv ősi szavait, kifejezési módjait. Mint ahogy pl. Ovidius a maga korában Róma utcáin, fogadóhelyein, parkjaiban, ligeteiben és vendéglőiben a mindennapi vulgáris nyelvet használta, ő is körömszakadtáig ragaszkodott a mindennapi, a »slampet« közhasználati, vulgáris nyelvhez” (i. h. 405).

A városi köznyelv, a modern élet elemeit magába szítt városi népnyelv iránti vonzódása azonban magában még nem zárja ki a népköltészet, a népnyelv ismeretét (sem Szabó Lőrincnél, sem senki másnál). Ha gyerekkori élmények (a népdalokat éneklő édesanya képe a Tücsökzenében) nem táplálnák is, akkor is nehéz volna elhinni erről a nagy „poeta doctus”-unkról (aki Villon archaikus balladáinak fordításakor középkori magyar helyesírást használ, s a villon-i Testamentom tájnyelven beszélő figuráit magyar nyelvjárásokban beszélteti), hogy nem ismerte a magyar népköltészetet. Szerette a népköltészetet — általában is: könyvtárának polcain sorokat töltenek meg a különböző népek meséi: az eszkimókéitól a délszlávokéig. (Ezért nem érthetünk egészen egyet Kodolányi János tanulmányának azzal a megállapításával, hogy „nem is nagyon tisztelte a népnyelvet és a népköltészetet”).

A „Versek a gyerekszobából” népi hangvételű mondókái, a Nyitnikék, a Falusi hangverseny, az Országos eső is a költő életművéhez tartozik. (Ha majd egyszer birtokában leszünk egy olyan verstani tanulmánynak, amely a költő ritmusképleteit veszi számba, akkor láthatjuk világosan — statisztikailag is —, mennyit használt a magyar népköltés hagyományos ritmusképleteiből ez az egyik legnagyobb verstani újítónk.) Észreveszi és értékeli nagy debreceni költőtársának és eszményképének, Tóth Árpádnak verseiben is azt, ami a maga más jellegű költészetében elvétve van csak meg: „meglepetés már a mai olvasónak is, hogy minden ízében mennyire magyar. Költészete minduntalan megvillantja a közösség és a magyarság képeit és jelképeit, nyelve kulturált tudatossággal kapcsolódik irodalmunk tradícióiba és végső formái a népdalok, sőt a kurucdalok ritmusára zenélnek, épülnek.”

Szabó Lőrinc fülében más muzsika muzsikált. Ám ez nem volt akadálya annak, hogy föl ne fedezze és ne értékelje ezt a másfajta utat és törekvést.

Szabó Lőrinc és Kodolányi János máig húzódó vitájában a költő egyszer e jellemző szavakat írta egykori szerkesztőtársának: „azt akarod megvalósítani, ami lehetetlen, ahelyett, hogy magad körül néznél, kinyitnád a füledet s meghallanád a mai nyelvben a mai idők szavát.” — „Lehetséges, hogy neki volt igaza. Neki is!” — ismeri el és zárja le a vitát Kodolányi emlékezése (i. m. 406). S ezzel egyet is érthetünk: a költői nyelvben egyetlen stílusirány sem lehet soha egyedül üdvözítő: költői nyelvünk fejlődéséhez mindig is szükség volt minden egészséges színre, törekvésre. A magyar lírai nyelv páratlanul gazdag szinképét akarná szegényíteni az, aki ezt vagy azt a szint — a népi vagy a városi stílusárnyalatot — ki akarná zárni belőle.

Ahogy valamilyen kor zenekultúrájában békésen együtt él — ma is! — népzene és a modern zene — úgy kell együtt élnie a költészetben is. Ahogy tévedés volna a zenei és színházi művészetet kizárólag népi együttesek játékára alapozni, éppúgy tévedés volna ezeket megszüntetni. Együtt alkotják a nemzeti műveltséget. Tévedés volna emezt vagy amazt a másik rovására abszolútizálni. Mindenik lehet klasszikus a maga nemében.

Összegezésféle

Szabó Lőrinc ugyanabban az évben jelentkezett első verseskötetével, amelyben Erdélyi József első kötete, az Ibolyalevél megjelent, a népköltészet friss hangját hozva líránkba. A kibontakozó népi irodalom is a népnyelvtől várta, abban kereste a magyar irodalmi nyelv megújulását. A városi élet s a

modern tudományok iránt érdeklődő Szabó Lőrinc viszont — mint sok tekintetben mestere, Babits — új költői nyelvet teremtett a maga merőben új témáihoz, s Kodolányi János a népnyelv, a népi irodalom oldaláról bírálta — némileg elmarasztalva — a költő stílusát. Pedig a két stílusnem összemérhetetlen. Kosztolányi szavai jutnak eszünkbe: két verset, két költői stílust éppúgy nem lehet összemérni, ahogy azt nem lehet megmondani, mi a szebb: egy töltőtoll vagy egy jaguár. Különneműek: mindegyik szép lehet a maga nemében.

Ettől függetlenül Szabó Lőrinc stílusa sem érintetlen egészen a népköltésztől, amelyet — népi hangvétellű gyermek versei a tanúk rá — kitűnően ismert és szeretett, de elsősorban azt valósította meg, amit ő maga így fogalmazott meg: „a mai nyelvben a mai idők szavát”. Ezzel máig hatóan új utakat nyitott költői stílusunkban, s ezért megérdemli, hogy minél többet foglalkozzunk költői nyelvével és prózájával, s mielőbb stílusmonográfia is készüljön írói nyelvéről. Ahogyan az irodalomtudomány kismonográfia-sorozatát indított Kortársaink címmel, úgy kellene egy stílusmonográfia-sorozatát indítania a nyelvtudománynak is legjelentősebb XX. századi költőink s prózaíróink munkásságáról, akik között a legelső helyek egyike illeti meg a 80 éve született Szabó Lőrincet, az „Arany halálától a mai napig tartó kor” egyik legnagyobb költőjét (vö. Illyés Gyula i. m. 228).

Szilágyi Ferenc

Impresszionista jegyek Kaffka Margit prózájában

Az író nő születésének 100. évfordulójára

1. Kaffka Margitot az impresszionista próza kiemelkedő, stilisztikailag eddig kevés figyelemre méltatott képviselőjének tartjuk. Az impresszionista stílus meghatározó jegyei közt szerepel nála a színhasználat; továbbá a nominális stílus, a konkrét és elvont főnevek és velük összefüggésben a pointillista, analitikus, a mondategységeket felbontó szerkesztés.

Dolgozatunkban a s z í n e l n e v e z é s e k k e l foglalkozunk; Kaffka Margit más nominális szerkezeteit később megjelenő cikkben kívánjuk tárgyalni. Ugyanígy külön tanulmányt fogunk szentelni a s z a b a d f ü g g ő b e s z é d használatának; megítélésünk szerint a dekorativitás és a díszítő kultusz túlhaladásának szüksége korán felmerült az író nőben, hisz témái valóságos élethelyzetekre épültek, belső válságokat, konfliktusokat ábrázoltak. Ez pedig megkívánta a realizmus életszerűbb változatait; a belső vívódás megfestéséhez a szabad függő beszéd alkalmazása elengedhetetlen; az o r a t i o o b l i q u á n alapuló közlésrendszer nem lehetett már elfogadható stilisztikai norma az impresszionizmus oldott, analitikus mondatfűzését kipróbáló, elsajátító író nő számára, aki akkorra már megszerezte a szükséges stilisztikai gyakorlatot, hogy képes legyen a közlésformákban oldottságot, hajlékonyságot alkalmazni.

Sokat tudunk a századforduló színnévhasználatáról P. Dombi Erzsébet kiváló tanulmánya alapján.¹ Az általa vizsgált hét szerző közt azonban nem

¹ Színhatások a századforduló prózájában. In: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Kritérion, 1976. 5–48. Lényeges idevágó megjegyzések találhatók a rákövetkező tanulmányban is: Szabó Zoltán: Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. 49–88.

szerepel Kaffka Margit, talán azért nem, mert a gyűjteményes kötet egy másik nagylélekzetű tanulmányában Murvai Olga foglalkozik Kaffka Margittal, jöllehet Murvai Olga a szabad függő beszéd használatát vizsgálta, a novellákban, s a színeknek nem szentelt teret.

A Kaffka Margitnál megfigyelhető színnévi használat összefügg a századforduló szépségkultuszával, az áttisztított élet utáni vágygal, a művészetté átnemesített lét igénylésével, az ünnepi gényel, ahogy Király István mondja Ady és Csinszka c. tanulmányában.² A díszes nyelv, amelynek ismertető jegyei közt fontos helyet kap a dekorativitást szolgáló színhasználat is, jelképezi, jelzi a mindennapiságtól való elszakadást. A „lázadó”, a köznapiból kiemelkedő, az antikonformista önmegvalósítás igényli a lexikai és mondattani újítást; ezek közül Kaffka Margit lexikai sikon a díszítő motívumokat választotta; szerkezeti vonatkozásokban pedig a mondatépítkezés fellazítását. Ez utóbbról ez alkalommal nem lesz szó.

a) A *fehér* a századforduló sok írójának legnépszerűbb színe; Kaffka Margitnak is. A végtelen sok példából emeljük ki a jellemzőbbeket, mindenekelőtt azokat, amelyekben a *fehér* különféle színek korrelációjában jelenik meg úgy, hogy a *fehér* áll első helyen, vagyis indukálja a többi színt. Le kell mondanunk a variabilitási index kiszámításáról; így nem tudjuk egyelőre, milyen helyezést érne el Kaffka Margit a legváltozatosabb szintársulásokat képviselő Czóbel Minka, Elek Artur és Justh Gyula műveihez képest. Ez a feladat megmarad annak, aki vizsgálódásaiba bevonja Kaffka Margit verseit és publicisztikai prózáját is, hogy a teljes anyagot áttekintve százalékos arányokat tudjon kiemelni. Mi kutatásunkat két kötetre alapítottuk, a Kaffka Margit regényei (1968.) és a Csendes válságok (1969.) c. kiadványokra. Az első tartalmazza valamennyi regényét az 1911-ben megjelent Színek és évektől az 1917-ben közölt Hangyabolyig és az ugyanabban az évben könyvalakban napvilágot látott Állomásokig, amelynek első kiadása már 1914-ben olvasható volt a Vasárnapi Újságban. A második, vizsgálódásainkba vont kötet magába foglalja összes novelláját. Kozocsa Sándor szerint Kaffka Margit rövid másfél évtized alatt több mint száz elbeszélést írt az 1903-ban megjelent Új típusok c. novellától a 1918-ban közölt Álomig.

Példaanyagunkban a *fehér* tárgyakkal és személyekkel kapcsolatos; az utóbbiak esetében testrészeket, nemkülönben bizonyos ruhadarabokat jelenít meg vele az író. Ritkábban szimbolikus és hangulatébresztő szerepköre is van.

Kezdjük természetet ábrázoló példával.

Ha most hirtelen belopóznék egy józan, *fehér* fénysáv a fák közé, és egy tisztás *halványzöldje* bukkannék elő: megtörne, összezavarodna a hangulat. (CSV 80—I; Nyár).

Az alábbi példában a természet színei keverednek a tájon megjelenő személy színeivel.

... csendesen ingatja a hegy derekán a fenyőágakat a szél, mely a völgybe érve úgy elkallódik, úgy kifárad, hogy csak a *fehér* virágos pongyoláját libbenti meg egy kicsit, és a *fekete* haját csapja a szemébe a leánynak. És látni lehetett fel messzire az egész hegyoldalt, amint sűrűn ifjú teljességében borította be a *jóleső színű* erdőt. Úgy látszott,

² Kortárs 1980 2. 288 és köv. — Érdekes ebből a szempontból a Csinszka levelek stílusa: „egy kis műremeket” akart szőni még egy Tabéryval való, sepelyi futó találkozásból is, „ezüst kis fátylat, fehéret, szepet, tele művészettel” (kiemelés tőlem). Figyeljünk fel a színelnevezésre s a finomkodó *fátyol* szóra.

mintha egy nagy, sűrű tollú madár teste volna, és szinte jól esnék végigsikítani a könnyedén felborzolt, *fényes*, merev tollazatán. Lenn, a közelben még *világosan* rajzolódtak a fák vonalai. (...) benn, ágak sűrűjében látni lehetne itt is, ott is az elhalt, *barnás* kocsányokat, régi nyarak, elmúlt virágzások emlékét. (Uo. 77; ua.)

Következő példánkban a színek az emberrel kapcsolatosak: ruhadarabokat, testrészeket jelenítenek meg.

Lassan, fokonként előbbre hajolt *fehér* boszorkaarcával, villogó *agát* szemével a férfi mozdulatlan arca felé, forró selyem ajkszéleivel végigtapogatta, már csaknem érintette a megvonagló, összeszorított száját, aztán egy nagyon halk, éles és rövid kacajjal visszahúzta megint... Ebben a percben a vállán érezte a két erős, szikár csontú, *sárga* kezét. Fájt. (uo. 193; Tavasz alkony álma).

Felöltöztették s járn próbált; tapogatózva, *halványan* támolygott a bútorok mentén, rátalált az ajtóra, és visszamosolygott, elkeskenyedett, *fehér* arcát oldalt fordítva a *sötét* brokátfüggöny redői közül. Az öregasszony utánanézett, az ajkára szorította csipkés batisztkendőjét, és vigyázatlanul, sírón, mégis felcsuklott. (Uo. 166; Mélységek fölött.) — Az pedig éppen olyan mozdulattal nyúlt a kalaptűjéhez, mint tegnap vagy tegnapelőtt. Mint mindig ilyenkor, hogy ledobja hamar, és hozzásiessen, az ölébe simuljon, *puha*, *fehér* karjával átfonja, tisztá, nemes lényével pazarul megajándékozza az embert, az egyetlen első, igazit. Már feléje indult, aztán hirtelen, vak döbbenéssel állt meg. Mi történt? Ostobaság! A férfi kabátja könyökén felül *fehér* volt a lisztportól és apró, *havas* foltok kiáltoztak a zongora *ébenfáján* is. A leánynak ma szitálnia kellett, igen. (Uo. 108; Egy házasság)

Az utolsó példában az *ébenfa* összetett szóban az előtag színárnyalatot sugall, mégpedig a *fekete* színt; ilyen típus volt egy korábbi példánkban az *agát* szem; ebben az összetételben az *achát* indukál *színes*, *sokszínű* benyomását. Későbbi példánkban látni fogjuk, hogy főként *arany*, *ezüst* előtagú összetételek fordulnak elő; a második tag mindig konkrét főnév.

A most idézett példában észre kell vennünk a színeszteziát: *apró*, *havas foltok kiáltoztak* a zongora *ébenfáján* is. Nyilvánvaló, hogy a vizuális képzetek: *foltok* keverednek az auditív érzetek köréből származó képzzettel: *kiáltoztak*. P. Dombi Erzsébet megállapítja, hogy a századforduló prózájában „legjelentősebbek a szín + hang társítások. Leggyakrabban szerepel bennük a szimbolikus funkcióban is kedvelt *fehér*, *fekete* és *arany*.”³ Idézett Kaffka Margit példánkban is a fehér = havas foltok kerül kapcsolatba a hanghatással.

Valahol a kassza mögött egy nagy legyezőpálma sima leveleit mosogatta a leány, Terka. *Fehér* pongyolás, telt alakja könnyedén, *puha* léptekkel osont elő a *homályból*, a merev, *sötét* levelek alól. Két kezét nyújtotta a vendége elé, aztán megölelte. (Uo. 32, Egy asszony meg egy leány) — Ferenc nyakkendőjét mosolygó szörnyűködéssel bontotta ki és újra kötötte. A *fehér*, karcsú ujjaiával, hosszasan, anyásan, bibelődve, meglepettnek látszott, amikor észrevette a fiatal arc hirtelen felszökő *bíborszínét*. (Uo. 247; Csendes válságok) — Szemben álltak — az asszony *puha* alakja a kályha *langyos*, *fehér* falához simult. Egy félig nyitott ablakszárnyon hűs éjszakai lég szállongott be hozzájuk — messze terülő, ázott, nagy *barna* földek illatával tele. (Uo. 255; ua.) — *Sápadtnak* látszott egy kicsit a nagy, részeg tavaszban, a szemét lehunyta, és zizegett a fején a *hószínű*, porcelánmerev, groteszk fejdísz, a fátyola pedig nagy *fehér* foltokban esett a *barna* fatörzsre. (Uo. 136; Soror Annuncia) — János csak most látta meg a sok ablakú, alacsony *fehér* kastélyházat, szép, hederás kis teraszaival és cifra, oszlopos kapujával az országot felé. Az udvar most *feketéllett* a népségtől, urak és fátýolos asszonyok állodogáltak (...) a nagy diófák alatt; és most végre szemébe tűnt a ravatal is, a nagy, *ezüstcsipkés*, *fekete* emelvény. Fáklyák lobogtak körülötte, magasra száll a füst — és odafent a *fényes* ércporsó, igen, már lefödve. (Uo. 330–31; János) — János megreszketve nyúlt a *fehér* boríték után, s az úrnő odaadta neki a párnás kis *fehér* kezét. (Uo. 334; ua.) — Jólesett beszívni az olajfesték

³ I. m. 39. L. még a köv. lapokat is és Szabó Zoltán: Malonyai Dezső impresszionizmusa. ITK. 1979. 5. sz.

szagát (...) a teásasztalka magányos, *hófehér* terítékén békülten pihent meg a szeme. (...) A leány már elkészítette a fürdőt, és ő enyhült sóhajjal *csillogtatta át fehér* bőrét a langyos víz fátyolán. (Uo. 264–65; Külön úton) — Az órát puhán süllyesztette vissza a mellényzsebébe, és megszorgolta a nagy csomó *fehér* orgonát. (...) Halkan füttyörészett. A tér palotái *márványfehéren* ragyogtak a szép, üde város tavaszi fényében, gyepágyak enyhe sarjadzása érzett. (Uo. 340; Egy rossz este) — A keblén libegő *fehér* csipkékre meredt gyorsan pislogva homályló, *vöröses* pillájú, gyöngye szemével. (Uo. 376; Süppedő talajon) — Borotvált arcú, nyúlánk és *fehér* kezű ember volt, *elevenpiros* száját harapdálta, míg beszélt (...) *aranykeretes* üveg leplezte a pillantása élet. (Uo. 379; ua.) — Ha este volt nálunk társaság, Jenő maga gyújtotta sorra a sok-sok szál egész gyertyát a nagy szalon makartcsokrai és japán vázái mögött; a szép, új zongora nyitva volt *hófehér* fogsorával és a Horváth hegedűtokja mellette, amelyeknek bársony takarójára én varrtam *piros* rózsákat; a székek és tükrök *aranyozott* fáján ragyogva imbolygott sok kis ideges, mozgalmas *meleg* fény. (Reg. 107; Színek és évek) — Most a Melanie üdén rezgő, kellemes beszédhangját hallom, ahogy a fejedelmi asszony felé fordul, *fehér*, komoly arcával, hátraférsült dús hullámú *aranyhaja* *megcsillan* a reggeli napfényben, az ő imponáló, keresetten-egyszerű, tiszta szépsége kiragvog a ruhája *hamvaszöld*, finom színei közül. (Uo. 117; ua.) — És egy szép vasárnapon, a nyitott kapu világos terében egyszer csak felrévlett nekik egy összefogódzott, csinos fiatal pár. *Világos*, virágos kalapka volt a menyasszonyon, szép *fehér* ruhácska; eleven kis arcán még néhány pattanás; *barna*, meleg szemei elmélyedve és álmodón bámultak bele a zárdafolyosó *sötétjébe* (Uott. 788; Hangyaboly).

Példáinkban a *fehér* szín indukálta a többi; nemegyszer megismétlődik a *fehér*, s csak akkor jelentkezik valamilyen más szín. S melyek azok? Többször van *fekete*, *barna*, *sötét*, *homályos*; ez utóbbi kettőt is színelnevezésnek tekintjük, miként a *halványt* a *fehérral* rokonítjuk, hasonlóan a *világos*-hoz, a *hószín*-hez, a *havas*-hoz, a *fényes*-hez, a *sápadt*-hoz. Előfordul a *piros*; a *halványzöld*, *hamvaszöld* (kétszer); az *arany*-, *aranyozott*, (háromszor), aztán egyszer-egyszer a *sárga*, *vörös*, *bíborszín*, *ezüst*; feltűnik viszont a többi szín hiánya.

Alábbi két példánkban a *fehér* szín szerepeltetése az előzőknél i n k á b b utal valamilyen hangulatra, nevezetesen gyermeki vallásos élmény ártatlanságára.

„Titkos értelmű rózsá! Mária, aranyház! Frigynek szent szekrénye!” — suttogetta mellettem Tila, az én gyönyörű barátnőm, és arca *fehértéje* világott szinte e tömjenes homályban. (CsV 457; Őrnaja) — A nagy kerekded nyílásokon *fehéren* ömlik be a profán, külső fény, felhőssé világítva a tömjénködöt. A lágy színű felhőzés folytatódik a Boldogasszonyos derűs képén a mellékoltáron, ahol a mi nagy papunk kismisést mond nekünk. A főhajóban fenn ünnepi misztériumjáték folyik, a kövér énekeskanonokok dalára felelget zengve a kórus, és zsong az orgonaszó; *aranyhímes fehér* selymek uszályát hordozzák az Úr szolgálói komoly és kimért ritmusú táncban a népek látványosságára. (uott; uaz.).

Az alábbi példában a *fehér* szín hangulata a sejtelmes gyászé, a halálé.

... szikrázva, hahotázva buzgott, zuhant át a fafogó gerebek nyílásán a víz. Néha úgy tetszett, mintha lenn, a folyó közepén, a hídfő körül menekülő, *fehér* asszonykarok nyúlának előre, küszködve, esdekelve, mégis elmerülve, amint *fehér színű* tájétkesíkok törtek össze a hullámvölgyben. (ua. 6c; Nyár).

Kevésbé gyakori a *kék*, *lila*, *ibolya (szín)*, *sárga*, *zöld*, *szürke*, *barna*, *fekete*, *rózsaszín*, *szőke*, *piros*, *fakó* kezdetű színel sorolások; a felsorolt színek indukáló ereje kisebb, mint a *fehéré*.

b) Emlékszik — maga akkor felkapaszkodott egy csonka pillér tetejére. Itt volt az? Nem — odébb valahol! Olyan volt, mint valami bolondos gyermekleány. *Kék* ruhát viselt — ugye?

Buzgón és sietve mondta ezt; mint akit meglep és elégedetté tesz, hogy minderre pontosan emlékszik. (...) A telep kerítésfalánál az ajtóban megállt és visszanezett az asszony. Azután elhagyták, és az országút *fehér* mészkőpora szállongott fel a lábuk nyomában. Lassan úszott a nyugati hegyek *kék* fátyolrajza felé a nap.

Már látszottak a nagylombú fák, a tornácos, kicsi vendéglő *kétkerítés* asztalaival a hűvös, árnyékos felszer alatt. (Ua. 275; Kaland) — Az egyik pici rongyos alig lát, a nehéz súlysebes arcából ki se látszanak összedagadt, *vizeskék* szemei, egy elferdült lábú, *halodny* kisfiú gyenge, kíváncsi mosolygással biceg a nagy, markos asszony *sötétlkek* szoknyarancsaiba fogódzva — egy holtra vált, alig ökölnyi arcoeskájú kis szopós már csak erőltlenül tátogatja *elkékült* ajkait az anyja lohadt, *fekete-barna* emlője után. Ezeknek nem jutott hely a klinikán (...) A végső menedék itt, a nagy tanár alamizsnája, ha hozzájuthatnak. (Uo. 335; Asszonyok) — ... mondta a leány újra odapillantva, de különös módon, majdnem zavartan kapta vissza mindjárt tekintetét; — mert a főpap *éles csillámú, erősen, színesen kék* szemsugara abban a percben tűzött felé. (...) Iza egy másodpercig elnézett furcsán, tűnődve, és csendesen tette le bal kezéből a szép, *hamvas rózsákat*. (Uo. 348; Csonka regény) — Szelíden, észrevétlenül zsendült ki a tavasz; langyosultak a szelek; hamvas barkák az útszéli bokrokon, sok *kékség* a levegőben; friss *napfény*, rügyezés *halovány árnyaló zöldje*. De korán esteledett még. (Reg. 148; Színek és évek) — „A királyfi” — gondoltam ellenőrizhetetlenül és különös megdöbbenéssel. *Mélán kék*, komoly férfiszemeket láttam, hosszúkás lágy vonalú arca *bágyadt fehérségét*, *szinte betegesen felpirosuló* ajkakát a *sötétszőke* bajusz alatt. A két *aranyas* csillogott, vakított a *búzavirágkék* atilla kihajtóján, a nyúlánk fiatal alakon végigsurrant a *vörös* stráf. Így, most átadják a virágokat, a nőgyelet éljenez mögöttem, pár 1000 magyar szó; mennek. (Uo. 118; uaz.).

Az utolsó példában megfigyelhető a színek korrelációjának magas foka: hét szín fordul elő 36 szót tartalmazó két mondatban; ha a színelnevezéseket árnyaló szavakat is számítjuk, akkor a héthez még három szót kell hozzáadni: *bágyadt* (*fehérségét*), *szinte betegesen* (felpirosuló). A második mondat állítmányai is színhatást keltenek: *csillogott*, *vakított*.

Ez a nagyfokú színtelítettség figyelhető meg a 29 szót tartalmazó alábbi példában is; itt hét színelnevezés szerepel, de a színnevek kevesebb szót tartalmazó két mondat közt oszlanak meg, tehát a telítési index magasabb.

Messze kitarzott kezénél fogva vezette le. A kocsi ott állt — pompás *kékbársony* baldachinú, *ezüstrojt*tal díszített *sárga* carruzza; négy *égszín* csótáros, *ezüstdíszű fehér* ló előtte. Nagyon is ifjúdád arcú, szép kocsislegény ült a bakon *fehér* köpenyben. (CsV 496; Szent Ildefonso bálja).

Alig vitatható, hogy a telített szövegek stilisztikai funkciója meghatározott, jóllehet esetenként más és más. Mindkét idézett példában regényes, romantikus hangulat megjelenítését szolgálja; az elsőben a királyi család egyik tagjának látogatása valószínűleg Nagykarolyban; a másodikban egy dekoratív, a spanyol birodalmat idéző díszletes elbeszélés légkörét idézi fel a színpompa.

c) A távoli szülőknek levél ment egyelőre, és Irén a vőlegénye karján, *halványlila* batisztruhában, puhán és szépen lépegetett a Vizesárok mellett a lombos kis utcán első látogatásra a *zöld* zsalus házba. (Uo. 324; A jöttment) — *Ibolyaszínű*, hűvös, tavaszi este volt, és az asszony *fekete* haját bontogatni kezdte a szél, amelyik egyre a villamosvasút kartonfüggönyei körül hancúrozott. A *villanyfényes* estében konflisok zakatoltak, és a hordárok zagyva lárma, rikkanások üvöltése hallatszott a siváran, *hétköznapien világos* körutakon. Am a népszínházi megállónál kiszállt az asszony, hogy mélyebben magába szívja ezt a levegőt (...) Szinte *belesápadt* a lélegzés gyönyörűségébe, és kerekre nyitott, nagy *szürke* szeme *villogott* a prémes gallérok közül. (...) ahogy könnyű, hullámos lépéssel végigsiklott a *világos* falak mentén, a *sápadt fényű* ívlámpák alatt, valami végtelenül keccses kis lényre (...) emlékeztetett. (Uo. 124, Még egyszer) — Ettől a pillantástól nem szabadulhatott a leány, félig érdekelte, félig feszélyezte — és sehogy se tudta eltalálni, hogy a sohasem látott *ibolyaszínű* fénycsillám a doktor szeméből ered-e egyenesen, vagy csak az üveg okozza. (Uo. 144; Utak.)

d) Kinn enyhült már a hőség, álmatag csend borult a lombos kis Klastrom utcára, az átmelegült aszfaltra s a földszintes, széles házak *hevezsárga* falaira a hanyatló *napfényben*. (Reg. 220; Mária évei) — A hálószoba kis villanykörteje mozdulatlanul hunyt a *sárga* ernyő alatt, és alattomos, *mélymelegű fényt* öntött a *meggyipros* paplanok selymére. (Uo. 242; uaz.) — A két *halványsárga*, kuszáltan erezett leánykéz halálos zsibbadtan hullt le a

fehér csontlapokról; és a vizsgateremben csend volt egy percig. (CsV 180, Tavasz alkony álma) — A léptei előtt szöcskék pattantak fel, és kövér löhereszálak jóhiszeműen hajoltak meg a hosszú selyemköpeny szegélye alatt; *haloványárga*, *enyhe* napfoltok pihentek a gyepon, és a világ valamennyi fiatal, nyári reggelének derűs elevenisége vette körül. (Uo. 195; Idill); — Szóval — a kép nálam van, másfél éve. Szép, fiatal, kicsit *sápatag* asszonyt ábrázoló, ívelő, vékony ajkszélekkel, a haja dús és *vörösbarna*, a szeme *fátyolosan zöld*, mintha finom pókhálón nézne át. *Sötétlila*, csipkés, bő ruhát visel, amely puhán omlik el a lenge, finom test formáin. (Uo. 217; Egy nap) — *Halvány sárgászöld* búzatáblák szellő ingatta hullámai, f. iss hangú, reggeli harangszó zengése, lobogós, pántlikás ünnepi gúnyában a parasztság: így fogadta az ifjú uraságot szülőfaluja, az elhagyott ősi fészek, amikor (...) *bercogott a kékre-zöldre* meszelt falusi házak közé a rég látott kúria elé. (Uo. 293; A nem mindennapi ember) — Tisztújításkor néha mutatták neki a nagy *sárga* batárját a megyeház előtt (...) De nem fordult arra, profilban maradt szép, konok *ősz* feje, sasos, nyeiges orra. (Uo. 329; János) — Varróleánykák, kicsi bonnok és iskolások sorai mögül villant szemébe dús, *bronzarany* hajkoronája a gyönyörű és drága kokottnak. (Uo. 340; Egy rossz este) — *Elevenárga* fényesik verődött utána a *sötét* padlóra, ahogy eltűnt a háló nehéz függönyös ajtajában. (Uo. 344; ua.) — Most — no most, mindjárt! Be fog menni és látni fogja őt a karbolszagban, *halványan a sárga* lámpafényben — szalagok és csipkék közt, amiket most, sebtiben dobát magára a kedvéért. (Uo.) — Valóban jól volt öltözve, egészen jól. *Sárgás* nyerselyemben a szinte túl magas, mégis különösen, finoman teltnék érződő lányalakja; nagyon *fekete* haja még Portia csigáiba, sodortan, kicsit megzúllva, hanyagul a szabályos, kissé keskeny arca körül. (Uo. 346—47; Csonka regény) — Akkor volt, hogy egyszer még (...) a megöregedés előtt — utóljára ígért nekem valamit az *ősz*. Egy *ősz* az enyim: városi, csalóka és gyönyörű; hosszú, *hangtalan folyó aranyszín* délutánokkal és *lámpafényes*, izgalmas, szezon előtt érkező. Jártunk a délutánban, és *meleg, édesen erjedt illatú* halott levélszöngyeg süppedezett, surolt, zizegett a lábunk alatt. (Uo. 399; Kijegyzések egy mémoire-könyvből) — ... bódítan *éles szagú* fadobozokat nyitott fel, *sárga* ujjaival rakosgatta a kurtaszivarok csomóit, vagy zörgette a pénzt a kasszában. Hivatalnokok reggel és délben be-benéztek, újságot, cigarettadohányt vettek; ezeknek a feleségük vagy a lányaik csinálják otthon, mert úgy olcsóbb. Irma szolgálta ki őket, a fáradt, szőke leány horgolásban *kifehéredett*, finom és tiszta körmű kezeivel. (Uo. 438; A Kirilláné múltja) — Közel a cigányhoz egy-egy nekem való táncossal bomolva, forogva és rezegve, csak valami szikrázó, *aranyos tűzködőn* át éreztem, hogy fárad és csendesül körültem mindenki a teremben. (Reg. 59; Színek és évek).

e) A rügyezés *halványzöld zománca* fújta be a fákat, és a ritka törzsek közé nedvesen *csillogó fehér* foltokat szórt a nap. (Cs V 247; Csendes válságok) — Ifjúded *napfény* korai *melegétől* átfúlt méntaszagok szinte mozdulatlanul pihentek a csillogó portól réteges levegőben; jobbról és balra az út mellett vetések tavaszi frisse *eleven smaragd színnel* hasadt el a fellegtelen és *szeplőtelen kékjétől* vagy a messze hegyhátak lágyan *homályló* rajzaitól. A magasan repeső madarak teste *sugárzó ezüsthérbén* csillant át a *kéklő* bolton, az útszéli fűgefák levélzete még friss volt, s a tömött lombkoronák nedves árnyékokat rajzoltak hellyel-közel az út vízmosás-szegte, *sárgálló* agyaglapjára. (uo. 470; A kamarás) — Tavasszal, mikor a hó elment, a vízparti kövek mohája *zölden* simul az apró kűszöbök elé, kitelelt, *sápadt* porontyok mászkáltak elő a fővényre és penészszagú, *tarka* ruharongyok szellőztek odakinn — olyankor szó esett néha róla. (Uo. 222; Az ember meséje) — Jenő lenn, a nagy virágagy rózsató közt hajlong egy hosszú, *zöld* kerti köpenyben, testesebb alakjával, cselédek öntözőkannákat cipelnek végig az utakon, nyikorog a kűtkerek távolabb, Pistike *fehér* ruhában futkos, labdázik a *fehér* ruhás német lánnyal; lejjebb száll a nap, és a kannák szűrőcsövéből *aranyosan, szivárványosan* száll a vízpermeteg; ferdén, a ferde fényben a *szárazszíni* virágszöngy, felett. És az érett málna *édes*, nagy illata felszáll. (Reg. 110; Színek és évek) — Kinyílt előttem a park kapuja és életemben másodsor áthaladtam a nagy bükkfák sűrűje, merev, komoly fenyők *sötétzöld* csapatai mellett. Erdei csend volt itt, és a lábam alatt suhogott, zizegett a sok *aranyszínű* száraz falevél; az *ősz* méla nap *fénye* mozdulatlanul, *langyosan* pihent a *fehér* utak testén. (Uo. 186; uaz.) — Az előszoba nagy tükrében megnézte magát hirtelen, karcsú alakját a *mohazöld*, csinos kosztümben, szép, fátylas kalapja alatt kicsit *átszínesült, porcelános arcából* — *gesztenyebarna* haját, mely simán ragyogott még szép homloka finom halántékai mögött. (Uo. 247; Mária évei).

f) Meg volt lepve — Pál valóban mondta egyszer, hogy csak harminchétf esztendő, de még annyinak sem látszott. Jól megőrzött, finom alakja okozta-e vagy könnyű, *világosszürke* pongyolája, a sok *fehér* csipkével, amiket sima gráciával húzott nyúlánk, *fehér* alsó karja fölé, mikor a tejeskanna után nyúlt. De az arca is a későn hervadók közül való, nyugodt, oválrajzos profilja, a *kreol* árnyalatú szin és tömött, *sötétbarna* haj, bő

puha hullámokban simítva a szabályos homlok fölé. A napfény végigdobta széles, *eleven-sárga* csíkját az asztalon és az asszony vállán, Pál hízelegve vonta az ajkához a kezét, és Ferenc egyszerre valami egészen különös gondolt. Megint azt, hogy itten jó lenni: e világos, tiszta hely, *langyos, fehér* kályha, a virágcserepek a párkányon, a japán csészek meg az előre hajló, csipkés, mosolygó asszonyalak; — hogy mindez talán hozzátartozik a „jó”hoz, az élethez, amiért neki még meg kell küzdeni, amit el kell érnie. (Uo. 244; Csendes válságok) — Előrebámult most magafeledten és elnyitott szemekkel. Szemben a kitárt kerti ablakon át elevenen érződtek be a *meleg illatok*; *heves* bazsalikom és *langyos*, finom verbéna — a kertszéli kőrisfák *éles* bogárszaga is néha és a gyógyszervetemények ágyai felől ismerős mentáké, ezerjófűké. A *szürke* falalánk mögött messzi, mozdulatlan, *mélylő kék* nyári ég és nagy, *telitarka, ólomszín* világ odakinn a napon! Hányszor látta így, erről a helyről, ugyanily órában — mennyi sok zsongó csendű, édesen-tétlen nyáron — enyhületes pihenőheteken a nagy falusi ház gondtalan, békés bőségében! A kerti lugas és az üllőkés-gallyú szilvafák, ahol fenn, az ágak közt ülve olvasta az első regényeket, derült és kielégítő Marlittokat gyermeklánykorában még — és a nagy, szellős szobák; az orvosság szagú ebédlő magos cifrájú székeivel a patika mögött; a hűvös, zongorás szalon, ahol *zöld* redőkön át *zöld* szőnyegekre vetődik megszűrten a nyári fény s a lengő, *világos* függönyű udvari szobák itt, vendégfalók; — mennyire ismert, megszokott itt minden zugot! (Uo. 368; Süppedő talajon)⁴ — Lomha, fellegetes tavasz, szétmállott föld, erjedt szagok felszabadultan a hó alól és ez a *szürke* kőház itt; a *füstös* falai, a mély ablakok vaksi *félhomálya* és kinn üres ólak, *fekete* ujjú csupasz fák, üres telek, raktár, temető, súlyos, álló csend. (Uo. 414; Temetés) — De ott kinn a napfény csudálatos, *ólomszínű* sávokat festett, és villanó csíkokat vetett végig az úton, a *zöldbeszűrt* erdei *félhomályban* friss fűszőnyegen jártak, hallották a madarakat, és egy-egy fa mellett bolondul, ámulat és sietve megölelték egymást. (Uo. 441; A Kirilláné múltja) — Sokszor bolyongtam egyedül a réteket, és ha találkára indultam hosszú szép *szürke* köpenyemben, ernyős, csipkés pongyola-kalapban, megfrissültnék, összeszedettnék városinak éreztem magam újra. Nem, lehetetlen volna még egy ilyen borzasztó telet tölteni itt! . . . Már zsendült a fiatal búza. Messziről sokszor láttam felesapó füstfelhőket, s az alkonyatban szinte naponta *felpiroslott* az ég alja, és lángosóvák szikráztak szét a távolban. (Reg. 159; Színek és évek) — Elszunynyadtam egy-egy rövid időre a vállára hajtott fejjel, majd fázva riadtam fel a *szürkület* hidegében; de ő takargatott a köpenyével, és vigyázva melengedett. Hideg harmat volt minden, de a nyirkos fapadok *feketére* festették a tenyerünket a rájuk szállt sűrű *korommal*. (Uo. 163; uaz.) — *Sűrűn szürke* este hullt le korán, a kis szoba a *barna* ripszarnitúrával, az olcsó vázákkal és szővöttek terítőikkel, *mély, vaksi* árnyékba esett. (. . .) odamentem a zongorához. Szegény, vén szerszám, rám vicsorította *sárgás* fogsorát. (Uo. 193; uaz.)

g) Most látnia kellett. E szorongó, úhíthatos, félig naív és félig epedő fiatal arcot; nagy, néma izzású szenvedélyt a szép, felhős, *sötétbarna* szemekben, szikár, csontos vállai remegését, e fogvaogrató izgalmat és hasztalan, bús igyekezetet, hogy mindezt palástolja. (Cs V 255; Csendes válságok) — Feléje nyújtotta a jobb kezét — puhán, hajlékony simulással fektette bele a kemény, *barna* tenyér érdes mélyébe — és úgy hagyta egy pillanattig. (uott.) — A gyermektelen, özvegy erdőtanácsos eljegyzett egy harminchoz közeli, telt, *barna* szépséget — az igazgatónőt; két másiknál egy fiatal orvos s egy reáliskolai tanár csak napok kérdése voltak; — ám Irén, a *szőke*, finom, rugalmas kis *öz, violaszínű*, szép lampionok módjára elővilágító, furcsa, b.londító szemeivel a *halvány* bőrű, érdekes arcában; — Irén eldöntötte, kitűzte mintegy és megígérte önmagának Horváth Jenő uradalmi mérnököt. (Uo. 323–24) — Elküldték Pestről a Gách-féle selyemruhákat, s a vizitszoba földjén reszkető örömmel térdeltük körül a nagy, *barna* skatulyát. Az anyámé *fűzöld* lengesség volt *eperpiros*, piciny rózsák girlandjával, az anyám a kötelező *fehér*. Az *aranyporos*, hegyes topánok is ott voltak s a virágos hajékek. Hanika szedte ki őket karcsú és szeplős, *halovány* ujjaiával; *vörös* hajú, rút kis varróleányunk, aki hetek során ott kattogtatta a gépet az üveges szalétli sarkában. (Színek 41).

h) Kigördült, kerek, csinos csipeivel, mint egy *puha, fekete* pamutgombolyag — nyugalmas, körvonalas folt a *szürkületben*; biztató és biztos, kedves ceremóniamester — égő cigarettje nyhén *pirosló tűzfolt* —, mozgott ide-oda a *homályban*. (Cs V 380; Süppedő talajon) — Kezével megsimítja a korlátot a *homályban*. A kapu előtt az ecetfa sűrű, *fekete* lombja! Emlékezett rá csemetekorából még. A zárt utcaajtó rácsán okos, türelmes, váró szemekkel mozdulatlanul néz be a szép, nagyszarvú, *fehér* tehén. A lány kinyitja neki,

⁴ Az idézet s z a g érzetek halmozásával kezdődik. Figyeljük meg a színezéstéziákat; meleg, heves, langyos, éles, hő: és tapintásképzetek járulnak a szagérzetekhez.

félreáll. Az állat nesztelenül, nyugodtan lépdél át előtte, és a kesztyűs kéz megérinti egy percre *fehértő* csipejét. (Ua. 381; uo.) — A régi jegenyefasor sudarai meztelen, szégyellősen nyugán meredeztek a sáros, *fekete* út két oldalán, mint néma, szigorú felkiáltójelek rendje, és a gyászosra ázott, kora tavaszi földek barázdái közt még *hócsikok fehérlettek* itt-ott. A kis futókocsi tengelyig ragadt a sárba; a falu nádtedeles, *kék*re mázolt ablakú, szentképes viskói félszeg jámborsággal féldalt billenve tüsténtették a bárgyú türelmet és földhöz ragadt, félállati szegénységet. Az udvarház is vedlettnek látszott most déltől dohos, állott, pipafüst-szagú szobáival, a búbos kályha fülletleg melegével s az avított rongyszőnyegekkel. (Reg. 146; Színek és évek) — Skatulyák következtek; kicsik és nagyobbak, mind más alakú. Egy csataképes nürnbergi játékdobozban kesztyűik *fekete* selyemből, viseltek, hosszú ujjúak. Ilyen volt a keze. De erre hirtelen, szinte ijedten rázárta a fedelet megint, és a másik után nyúlt. Egy *szürke* vászonnal bevont kis doboz tetején, *fekete* viaszovászon lapon édeskés matricakép; benn gombok, sok-sok gomb, mindenfélék-fülesek, rézverettel, cifra alakúak, szövöttek, csontból valók, gyöngyházasak és cérnaszálúak — meg sujtásos paplangombok *sárga* selyemből. (Cs V 261; Rablás)

A többi szín indukáló ereje korlátozott; egy-egy példa akad csak a *rózsaszín*, *szőke*, *piros* színre; sajátos típust képviselnek azok a példák, amelyekben az indukáló főnév vagy melléknév nem konkrét színnév, hanem csupán jelzés, utalás: *színek/fények* s azután következik a színek említése.

A *rózsaszín* ernyős villanyfény alatt oly *színes és meleg* volt ez a jelenség a puha, ingszerű selyem-krepp kimonóban (. . .) *Sárgarózsaszínű*, óriás, festett krizantémok területét szét dús keblein, vállain (Reg. 296; Mária évei) — És egyre szépült — átlátszó, finom és üde lett, mint egy lazán csüngő, *rózsaszín*-barkás tavaszi gally; — az anyjuk pedig derűsen nézett a nagylányos-esztendőkhöz. Jó, hogy ez az idősebb — előbb sorra kerti-lő . . . Amíg tanultak, csupa gyakorlatiatlan, lélekvirágoztató finomkodás — muzsika, nyelvek, literatúrák —, mindig otthon sok pénzért, nagyon hozzáértő emberektől; egészen könnyedén és egészen jól. A Lenke *halovány* kis virágújjai, puha és álmatag Chopin-melódiákon lebbentek végig a billentyűk fölött, és leheletszerű, *halványpiros* álomrózsák hevítették át különös arcborét a babaragyogású, *fekete* szemek alatt. (Cs V 284; Felszabadultan.) — Nyolc nappal ezelőtt jelent meg nálam először. Főhadnagy, tábori uniformisban, de már leborotválkozva; csinos, harminckét éves férfi; lágy, *szőke* bajusszal, apró, de nyílt *kék* szemekkel. Most csupa félszeg izgalom volt, csupa ijedt zavar; harctérről hozott idegesség vagy egy helyzet okozta, melybe nem tudja magát beletalálni? Új, érthetetlen, zavaros és gonosz helyzet! A parolis katonablúz alá elfelejtett aznap *fehér* gallért venni; keszthet kardbojtján babrált ideges ujjakkal, amíg beszélt; konyult bajusza reszketett, homlokán fénylett a verejték. (Uo. 645; Egy ideg orvos naplójából) — . . . egyszer csak beállított a Bankó teljes bandájával az udvarunkra, s a konyhaház eresze alá állította fel a cigányokat. „Húzzátok, a gyönyörűség, megérdemli az ilyen világcsép asszonyt, mikor rántást kever a patyolat kezével!” Úgy látom ezt! *Piros* meg *sárga* rózsák feseltek épp, a nagy virágágy üveggolyós karói izzón tüzeltek vissza *tarka* színeikkel a déli nap hevét, a kertkapu felől malacok sivítottak éhesen az ólban, és szállt az érett málna erjedt aromája, s a szemétdomb fülletleg, meleg párái reszkettek enyhe hullámokban a forró levegőben (Reg. 52 Színek és évek)

Végezetül lássunk példát a *színek/fények* indukáló hatására.

Kinn, szabad ég alatt, mindig zavartalanabb volt és teljesebb a rokonérzésük. Később, álnokul tavaszos, fagyengesztelő februári estéken sokszor ültek valami rozszant bérkocsiba, és órákon át vitették magukat a *szárfényű* utcák nyízzgó sűrűjébe. Az aszszony szétborzolt hajjal mosolygott elő a hosszú, *hamvasszürke* prémjei közül, vagy kissé előrehajolva, összehúzott szemmel erőszakolta azt a félrévületet, mikor csak rezgő *szivárványcsíkjait* látni a *kődszürke* lámpafénynek és csak árnyjátéknak a robogó alakokat. (Uo. 269; Külön úton)

2. A színelnevezések szemantikai bemutatása jól szemlélteti Kaffka Margit hajlamát a díszítő próza iránt; láttunk olyan különleges idézeteket is, amelyekben a színtelítettség segítségével sajátos érzelmi aláfestésű hangulatot tudott kelteni. Nagy stilisztikai jelentősége van a színelnevezéseknek, melyek a nyelv

formáinak is. Vizsgálni fogjuk az egyszerű tőszavak változatait; az összetett színelnevezéseket s végül a főnévi átcsapást.

a) A képzett színek között gyakori az -s végű, ahogy a példaanyagból kitűnik: *vörösés, sárgás, szivárványos, barnás, zöldes*. Alábbi példákban két -s végű képzett színnév is van:

A hídon áthaladva az eget nézte, e készülődő és határozatlan téli alkonyat *rózsás-szürke* borulatát, a patinás, *zöldes* hátú folyót s a *barna*, testes, mezítelen sziklákat a hegység lemorzsolts oldalán. (Uo. 384; Éjfélről hajnalig)

Ezek a származékok minden bizonnyal az eredeti szín gyengébb fokú árnyalatát jelölik; *sárgás* nem annyira *sárga*, az élesebb körvonalak elmosódnak. Találkoztunk *fehérke* változattal is:

[A kislány] *fehérke*, apró tenyerével hízelegve tapogatja az anyja arcát. (Uo. 337; Asszonyok)

Az igei és igeneves származékok is szubjektív élményt közvetítenek; ilyenkor a színhatás fokozása a cél:

Ibolyavirág *kékellik* mindenfelől; tátogatja *elkékiült* ajkait; *kifehéredett*, finom és tiszta körmű kezeivel; *sárgálló* agyaglapjára; *felpiroslik* az ég alja; *pirosuló* tűzfolt; *fehérlő* csipejét; hócsikok *fehértettek* itt-ott; az udvar most *feketéllett* a népségtől.

b) Az *ö s s z e t t* színelnevezések között anyagunkban ritka eset az, amikor két vagy több színnév szerepel egymás mellett; ilyenek a *fekete-barna*, a *vörösbarna*, a *sárgászöld* és a *kékre-zöldre* (meszelt). Hasonlók még:

Dobol *kékesfehér* ujjaiával. (Reg. 731; Hangyaboly); Már látszott a vámház *sárgavörös* lámpája. (CsV 280; Kaland).

Sokkal nagyobb számban vannak képviselve az alárendelő összetételek:

α) Kezdjük azokkal a példákkal, amelyekben a melléknévi előtag az adott szín v i l á g o s s á g i fokozatára utal; uralkodó szerepet tölt be a *halovány*, ill. majdnem mindig a köznyelvi *halvány* alakban; előfordul aztán a *világos* és a *telő* is. Ellentétesen a *sötét*, ritkábban a *mély*, *mélylő* szerepel. *Hamvas*, *opálos* jelentése nem egészen tisztázott; az előbbi az üdeség, frissesség árnyalatára utalhat, s akkor a világosabb színárnyalatot indukálja; utóbbi inkább a tompa, matt felé mutat.

Nézzünk egy-két jellemző példát:

Halványlila batizstruhában; *halványsárga*, kuszáltan erezett leánykéz; *halovány-sárga*; enyhe napfoltok; *halványzöld* zománca; *világosszürke* pongyolája; *telítarka*, álomszínés világ; *halványpiros* álomrózsák.

Sötétkék szoknyaráncaiban; *sötétszőke* bajusz; *sötétlila*, csipkés, bő ruhát; *sötétzöld* csapatai; *sötétbarna* haj; *sötétbarna* szemekben; mozdulatlan, *mélylőkék* nyári ég.

Hamvaszöld, finom színei közül; *hamvasszürke* prémjei közül; a csendes, *opálos hajnalszürkületben* végigbarangoltam a szülővárosomat. (Uo. 117; Diadal) — Ilyenkor átpirosodott az *opálféher*, finom arcából. (Uo. 167; Mélységek fölött)

β) A színtónusok minősítése más módon is megtörténhet; legfontosabb az a típus, amelyben a minősítő melléknév más érzékterről származik. Ilyenkor színesztétikus összetételek jönnek létre.

Meglepő, mennyire kedvelte Kaffka Margit a színesztéziát s nemcsak a színelnevezésekkel kapcsolatban. *Szín és illat*, *szín és hang* gyakran találkozók össze szövegében.

Igen, a nedves, ködös őszi estéje a Belvárosnak, a villamos lámpák sápadt világa körül pókhálos ködudvar, és összetört, szétnállott visszfényük a nedves aszfalton. A téma nem volt új, de az volt a levegő, a köd, amelynek minden szemcséje fénytörő, az elmosódott körvonalak nagy igazsága, a *kép illata*, ahogy az újságok írták. (Uo. 78; Nyár) — Megint az a régi, semmihez sem hasonlító izgalma volt, mikor *sajátos, éteri illatját érezte a színeknek* a pesti utca ködös estéjében. (Ua. 80; ua.)

A tapintás- továbbá a hőérzet területéről származó képzetek nemegyszer társulnak a színeképzetekhez. *Puha, kemény, lágy, érdes, éles* a legkedveltebb tapintásra vonatkozó melléknevek, *langyos, meleg* a legyakoribb hőérzet, amely a szín jelentését minősíti.

Puhán, hajlékony simulással fektette bele a *kemény, barna* tenyér *érdes* mélyébe; egy *puha, fekete* pamutgombolyag; ragyogva imbolygott a sok kis ideges, mozgalmas *meleg fény*; *barna, meleg* szemei elmélyedve és álmodón bámultak bele a zárdafolyosó sötétjébe; A kertajtó csengője szólalt; (...) Torday Zsófi jött. *Lágy, világosszürke*, nyerselyem köpenyben; bő, hullatag csipkéekkel. (Reg. 348; Állomások) — Tágas és nyugodt szobába lépett, *gyengéd és barackvörös* lámpaernyő árnyalta a kis asztal villanylángját. (Uo. 374; ua.); az asszony *puha* alakja a kályha *langyos, fehér* falához simult. (CsV 255; Csendes válságok)

Gyakran több területről származó érzet kombinálódik; az alábbi példában a *színhatáshoz* *tapintás- és hangképzet* társul.

A Lenke *halovány* kis virágujjai, *puha* és álmatag Chopin-melódiákon lebbentek végig a billentyűk fölött.

Említettük a szín + tapintás + hangképzetek társulását; de vegyük hozzájuk a *virágujjakat* is; nagyon fontos mozzanat ez, és ismét más oldalról mutatja meg Kaffka Margit stílusát. Az impresszionista kordivatot tükröző *virág* a finomságot, törekenységet érzékelteti. Figyeljünk fel az *álmatag* melléknevre is; *álom, álmatag* gyakran szerepel sajátos kapcsolatokban Kaffka Margitnál; nyilván a sejtelmesség, szelíd, finomkodó hangulat felkeltése volt a cél, s ebben a vonatkozásban a *virág-* összetételekkel rokon funkcióról van szó. Az előbb idézett mondat folytatása így hangzik:

... leheletszerű, halványpiros *álomrózsák* hevítették át különös archbórét a baba-ragyogású, fekete szemek alatt.

Alábbi példánkban a finomság, sejtelmesség társul a törekenységgel; feltűnik az *álmatag* és a *porcelános* melléknevek együttes jelentkezése; a *porcelán* egy korábbi példánkban a szilárdság, merevség képzetét keltette fel; most határozottan a gyengédség, filigrán mivolt képzetét sugallja:

És hogy Lórika, aki félős volt, *álmatag és finoman porcelános szépségű*, beléveszejtette magát a kedves, gömbölyű és vidám fiúba (...). (Cs V 320; A jöttment)

Egyébként a *csipke, fátjol, zománc* főnevek szintén finomkodó hangulatot felidéző nyelvi eszközök:

libegő fehér *csipkékre* meredt; előrehajló, *csipkés*, mosolygós asszonyalak; találkára indultam (...) ernyős, *csipkés* pongyolalapomban; Éva kibontott haja fölé emelte két karját, a *csipke fodrosat* — képét nézte egy percig a tükörben. (Reg. 433; Állomások) — enyhült sóhajjal csillogtatta át fehér bőrét a fagyos víz *fátjolan*; A rügyezés halványzöld *zománca* fújta be a fákát.

A finomkodás, választékosság, sejtelmesség felkeltésének más módjai közül a *párás, párázik* és a *szűrt* melléknév, ill. ige alkalmas ilyen hangulat keltésére.

... hosszú délelőttökön leste a *párás* üvegtetők *szűrt* napfényében, mint valami zöldes ködbúra alatt e sohase látott, érthetetlen, idegen virágtestek titkos mozdulásait. (Reg. 433; Állomások) — A nagy, Andrássy úti kávéház előtt még ragyogott halványan a villanykörték *gyöngysora*; sápadozó fényük beleveszett a kék virradatba. Már friss kávé zamata *párázott*. (Uo. 582; ua)

Mint látjuk, a villanykörték *gyöngysora* is hozzájárul a stilizált hangulathoz, nem beszélve a színekről: *halvány, sápadozó, kék*. A színeket olyan tárgyak nevei egészítették ki, amelyben a vizualitás kibővült a tárgyak által sugallt, esetleg ugyancsak vizuális, de gyakran más képzetek területéről származó benyomással.

Utolsó példánkban is ilyen összetett hatásról van szó: *s z í n k é p z e t e t s z a g k é p z e t* követ, de olyanformán, hogy a *s z a g k é p z e t* megformálásában részt vesznek a *h ő* és az *í z* területéről származó érzetek is: *meleg~édesen*. Lezárja a szerkezetet a *h a n g k é p z e t*, amelyet az igei állítmány támaszt: *süppedezett, súrolt, zizegett*.

Egy ősz az enyim: városi, csalóka és gyönyörű, hosszú, hangtalan *folyó aranyszín* délutánokkal és *lámpafényes*, izgalmas, szezon előtti estékkel érkező. Jártunk a délutánban, és *meleg, édesen erjedt illatú* halott levélszőnyeg süppedezett, súrolt, zizegett a lábunk alatt.

A *s z í n h a t á s t* követi a *s z a g k é p z e t*; ennek megformálásában a *h ő* (meleg), sőt *í z* (édesen) érzetek is részt vesznek.

γ) A színelnevezések minősítésében szerepet játszó melléknevek sokszor elvont fogalmat jelölnek.

Egy józan, fehér fénysáv; *elevenpiros* száját harapdálta; *hétköznapien* világos körutakon; *erősen, színesen* kék szemsugara; szeme *fatyolosan* zöld; *eleven*sárga fénycsik verődött utána.

δ) A bonyolultabb színhatások kifejezését Kaffka Margit sok kortársához hasonlóan a *-szín, -színű, -fény, -fényű* utótagú összetételekre bizza oly módon, hogy az előtag valamilyen színes tárgy, színes fém, színes ásvány legyen. Nem ritkán az előtagok skálája bővül: növénynevek, természeti jelenségek, kelmeelnevezések, sőt mindennapi tárgyak is szóba jöhetnek.

Sok esetben az utótag maga a színelnevezés, s a jelzett főnevek ilyenkor ezeket a szín-mellékneveket előzik meg, rendszerint velük egybeírva.

Az előtagban szereplő tárgyak díszítő motívumként a vizualitást fokozzák, feltűnnek, figyelmet ébresztenek; mindez összefügg az érzetkultusszal, azzal, hogy az érzéki benyomások hatékonyan és hatásosan fejeződjenek ki.

Zizegett a sok *aranyszínű*, száraz falevél; hosszú, hangtalan *folyó aranyszín* délutánokkal; vetések tavaszi frisse eleven *smaragdszín*nel hasadt el; a fiatal arca hirtelen felszökő *bíborszínű*; a *hószínű*, porcelánmerev, groteszk fejdísz; *ibolyaszínű*, hűvös, tavaszi este; *ibolyaszínű* fémesillám a doktor szeméből; *violaszínű*, szép lampionok módjára elővilágító, furcsa bolondító szemekkel; a napfény csudálatos, *ólomszínű* sávokat festett. Apró, sötétszürke szemek kedves, mély derűvel csillogtak elő a *bronzszínű*, borostás hájkeretből, melyet arcának nevezett. (Reg. 730; Hangyaboly) — egy nagyorrú, sovány hölgy *rezedaszín* ruhában cimbalmon népdalokat adott elő. (Uo. 748; ua.) négy *égszín* csótáros (...) fehér ló előtte.

*Márványfehért*en ragyogtak; *búzavirágkék* atilla kihajtókáján; az anyámé *fűzöld* lengesség volt; *eperpiros*, piciny rózsák girlandjával; csak rezgő szívárványcsikjait látni a *kódászürke* lámpafénynek; *csontfehér* arca mozdulatlan volt, szeme körül mély, sötét árkok, talán nem is a betegségtől, hosszú, keskeny szája egy *lázpiros*, finom rajzú vonal. (Reg. 732; Hangyaboly) — Legkivált az „öreg”, a kövér, *paprikavörös* képű apáca mögött (uo. 694; ua.).

Sajátos összetételekben *arany*, *ezüst*, *napvilág(os)*, *lámpafény(es)* előtagokhoz konkrét főnevek járulnak; az előtag színárnyalatot sugall: *sárgát* és *fehéret*:

dús hullámú *aranyhaja* megcsillan; *aranykeretes* üveg leplezte a pillantása élet; *aranyporos*, hegyes topánok; *ezüstdíszű* fehér ló előtt; *ezüstrojtta* díszített sárga carruzza; kívülről jött, a *napvilágos* utcákról; *lámpafényes* (ti. az ősz), izgalmas, szezon előtt érkező; a *villanyfényes* estében konflisok zakatoltak.

Bronzarany hajkoronája a gyönyörű és drága kokottnak: az összetett főnév mindkét tagja színárnyalatot jelöl.

c) A főnevesítés körében mindenekelőtt a szófaji átcsapást említjük; a szint jelölő melléknévet főnévként használva kiemelődik szemantikai tartalma; egyúttal eléje tulajdonságjelző melléknév járulhat, sőt maga is birtokos szerkezetben birtokoszó, ill. birtokszó lehet. Ilyen módon jelentése, tartalma tovább erősödhet.

Ha most (...) egy tisztas *halványzöldje* bukkannék elő; vetések tavaszi frisse eleven smaragdszínnel hasadt el a felleptelen ég *szeptőlten kékjétől*.

Idézett példáinkban minősített melléknév kapott főnévi szerepkört, s mindkét esetben birtokszóként állnak; az első a l a n y, a második h a t á r o z ó. T á r g y a főnevesített melléknév az alábbi példában:

Egy padon ültünk, és Endre csókolta a kezem, csuklóm *fehérvét* a kesztyű fölött (Reg. 85; Színek és évek).

Alábbi két példánkban szintén birtokos szerkezet birtokfőneveként szerepel a főnevesített színjelentésű melléknév; sajátosan megemelődik azáltal, hogy az igei állítmány a mozgás-, ill. a hangképzet köréből származik.

A hídon kocogtak végig. A víz magasan állt; tavaszosan, frissen hömpölygött a nagy folyó, s az *este gyengéd pirossa tácolt* mozgó, eleven tükrén. (Uo. 611; ua.) — Mélységesen kék volt fölötte az ég, messze hegylánc háta lágyan rajzolódott el a távolban; *vetések zöldje harsant* az út két oldalán, a fűgefák lombja harmatos árnyékokat rajzolt az agyagsárga útra; a levegőben gyengéd és melegtől átfűlt méntaszagok úszkáltak, és ezüst hasú ragyogó madarak surrantak át az égbolton ... (CsV 471; A kamarás).

A második példa rendkívül stilizált s nagyon jellemző Kaffka Margitra; t o b z ó d á s s z í n e k b e n: *kék*, *zöld*, *agyagsárga* (jó példa a szint sugalló elsőtagra), *ezüst*; s z i n e s z t é z i a: vetések zöldje *harsan*, tehát színképzet kombinálódik hangképzettel; *melegtől* átfűlt méntaszagok: szagképzet kapcsolódik hőképzethez.

Zárjuk le fejtegetéseinket olyan példával, amelyben a birtokos szerkezetben inverzió áll; azért, hogy a főnevesedett melléknév több tulajdonságjelzői melléknévet vehessen maga elé:

És mindenütt *jélenk és vidám*, *első zöldje most a kikeletnek*, lágy, esőfelleges ég, a folyó illatos vize, megfrissült színű, nedves háztetők, falak és kertek. (Reg. 612; Állomások)

A -ság, -ség képzős színfőnevek esetében a jelentés felerősödik, ugyanakkor mód nyílik arra, hogy a főnevesített színnév nagyobb szó szerkezet alaptagjává legyen. A főnevesített színnév esetleg színesztétikus jelzőt is vonz.

A férfi újra ránézett a leányra, most már kissé gonoszul és csaknem sértően, éhes szemmel, úgyhogy az egyszerre elvörösödött, és kényelmetlenül fordította el a fejét a betegszoba *hús fehérségei* felé. (CsV 145; Utak)

A *hűs* a hőrzetekhez tartozik; itt vizuális képzzettel társul.

A jelentéstartalom kiemelődése olyankor is nyilvánvaló, amikor nincs előtte melléknévi jelző:

... suttogta mellettem Tila, az én gyönyörű barátóm, és *arca fehérsége* világltt szinte a tömjénes homályban. (Uo. 457; Únapja) — Szinte meglepte most ez; — *a nyaka, vállai fehérsége* a nyitott ablak esti fényeiben átrózsállón, elevenen; a gyöngyházfényű két karsú karja, ahogy ívelőn feje fölé emelte, utánanyújtva sudár és teli, hajlós derekát, amíg keblei kirajzolódtak az ing csipkeáttörésén (uo. 377; Süppedő talajon).

Utóbbi példánkban a fehérség színeket indukál: *átrózsál, gyöngyházfényű*; (vagyis színjátszó, szívarványos). A *csipke* is utalhat színre, de ahogy mondtuk, feladata inkább az, hogy a *szépet, kecseset* érzékeltesse, dekoratív funkciót töltve be, egyébként a *gyöngyház, gyöngy* főnévvel együtt.

Következő példánkban a sokkal gyakoribb *fehérség* helyett a *szőke*-ből képzzett szín főnév található; *tapintásérzetet* jelölő melléknév előzi meg; viszonylag összetettebb szó szerkezetben szerepel alaptagként a *-ség* végű szín főnév.

Széles, szlávós fejét látom, *a ligetes, zsirosan halvány haja tompa szőkeségében*; amint simán a feje búbjára felfésűlve s kényszeredetten pontos kis csúcskontyig — *valahogyan szintelen*, csupasz halálfékopyákra emlékeztetett. *Pocsolyazöld* szemei majdnem pillátlanok voltak; hűsös és felszegett orra, de *halvány* eres, ápolat kezei. A mozzulataiban volt valami az automaták félszeg, izolált szándékosságból; s a bőrén is, az egész mivoltán valami furcsán viaszzerű (Uo. 536; Jeanette szerelmei)

A *szőke* szín indukálja a többi színt, mindenekeelőtt a kétszer előforduló *halvány* és a szinonimának ható *szintelen* árnyalatokat. A *pocsolyazöld* összetétel nyilván a jellemzés függvénye, és a személy negatív ábrázolásának szolgáltatában áll. Pejoratívnak érezzük a *tapintásérzet* körébe tartozó melléknévet is, a *viaszzerű* (bőr) a személy furcsaságát tükrözi, ahogy egyébként az író ezt világosan exponálja is.

Az idézetben a színelnevezésen kívül van még egy *-ság* végű elvont főnév: valami az automaták félszeg, izolált *szándékosságból*; amint látjuk, az elvont főnév ragos határozó és birtokosszerkezetben birtokszó. Kaffka Margit feltűnő számban alakít át melléknéveket elvont főnévvé nyilván a szemléletesség érdekében; ilyenkor a melléknév, most már főnév jelentéstartalma erősödik; egyúttal lehetőség nyílik egyrészt arra, hogy eléje tulajdonságjelző melléknév kerüljön, másrészt arra is, hogy főnévi szerkezetekben szerepeljen. De ennek fejtegetése későbbre marad.

Herczeg Gyula

Kassák Lajos: Májusi tánc

Kassák Lajos művészi munkásságának elemzését nemrég kezdte meg a magyar irodalomtudomány. Az ún. Kassák-probléma a 60-as évek közepéig az irodalomtörténet kényes kérdései közé tartozott. Mind alkotói és szerkesztői tevékenysége, mind politikai elvei még életében vitára késztették a jobb- és baloldalt egyaránt. Az előbbieket támadást indítottak ellene, mert „Trocskij és Lenint dicséri, és azt hirdeti, hogy a végső forradalom előtt tanítani és nevelni kell a tömegeket” (A magyar irodalom története 6 [1966.]: 221), az utóbbiak — a marxista tábor és az illegális kommunista párt — elutasították az osztályok feletti humanista költészetről vallott felfogását. Az 50-es években a költőt

teljes hallgatás övezte. Halála óta valamiféle Kassák-reneszánsznak lehetünk tanúi. Erről tanúskodnak Gyergyai Albert, Szabolcsi Miklós, Lengyel Balázs, Béládi Miklós, Frank János, Szabó György, Zelk Zoltán, Halasi Andor, Székelyhidi Ágoston, József Farkas cikkei, és ekkor kezdi írni Bori Imre, a kiváló jugoszláviai magyar irodalomtudós átfogó munkáját a magyar avantgardizmusról.

Kassák-versek stilisztikai elemzésére sem nagyon vállalkoztak az elmúlt időben, kivéve Gyergyai Albert egy-két elemzését (l. az Elporzott évek c. vers elemzését a *Miért szép?* kötetben 1966. 391–403), valamint a Formateremtő elvek a költői alkotásban témájú stilisztikai konferencián elemzett A ló meghal, a madarak kirepülnek c. költeményt. Érdekes, hogy ezek a művek nem Kassák első, aktivista korszakából valók. Nem tisztázódott ugyanis még az sem, hogy van-e egyáltalán önálló aktivista stílus, és melyek Kassák aktivista költészetének stílusjegyei. Úttörő tanulmány e téren Fehér Erzsébet: Az igekötős igék Kassák Lajos első két verseskötetében c. munkája (in: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István, sajtó alatt), amelynek — remélhetőleg — még további folytatásai is lesznek.

Kassák költészetének tanulmányozásánál három dolgot kell figyelembe vennünk. Mindenekelőtt a magyar avantgardista mozgalomban elfoglalt vezető helyét. Az aktivizmus, amely főleg a német (Die Aktion c. folyóiratban, a Ziel-évkönyvekben), a magyar (A Tett, a Ma c. folyóiratokban) és a lett irodalomban (A. Kurcijs munkásságában) fejlődött ki; a nehezen meghatározható, eléggé tág expresszionista mozgalomnak baloldali szárnya. Ennek legfőbb jellemzője világnézeti vonatkozásban a politikai elkötelezettség, a szellemi erők csoportosulása tekintetében pedig az, hogy a különféle alkotókat (filozófusokat, képzőművészeket, írókat) egy közös cél érdekében munkálkodó alkotóközösségekké szervezi. Ilyen szellemi műhely volt A Tett, majd utóda: a Ma; mindkettőnek főszerkesztője Kassák Lajos volt. — Az „élet kultusza” (vö. Rónay György: Kassák és az izmusok, It. 1959. 43–53), az emberi munka és erő diadala, mindaz, ami „eddig eminensen prózáinak tetszett és a versben ízléstelennek hatott” (Babits Mihály: Ma, holnap és irodalom. In: *Esszék, tanulmányok*, 1978. 446), a hétköznapi láрма és a felszabadult erotika — ez határozza meg az aktivista vers tartalmát és ebből adódó formáját: „a lényeg formáját” — ahogy Kassák nevezi —, amely távol áll minden eddigi hagyománytól.

Nem szabad elfelejteni továbbá azt sem, hogy Kassáknál a munka, a munkás, az emberi erő kultusza nem a polgári osztállyal való szakításnak és az ellene való lázadásnak a kifejezője, hanem saját létéből fakadó élmény, hiszen Kassák vasmunkás volt, személyesen ismerte a gyári munka gyötrelmeit, örömeit és a munkásosztály gazdasági és politikai harcát.

Végül Kassák, a költő és festő tipikus expresszionista személyiség. Festői látásmódja hatással van költészetére is. (Erre később még visszatérek.)

Kassák fent jellemzett költői periódusába tartozik a Májusi tánc c. vers is.

Fehér ingujjban és táncra csiklandó örömmel,
szálfás legények feszülnek a dombon
s a lányok a völgyből,
a bodros és tarka lányok
perdülnek, begyeskednek, riszálódnak
föl a dombra.

Forró szelek kaparják az eget.
Május. Uszályos, pipacsszemű földek.
Erő! Fény!
S a fényben
rúgós csikói tánc a pipacsok fölött.

Körbe-körbe . . .
A föld zuhog:
Körbe-körbe . . .

A fejek piros és tarka kapuiból
nevető tűzmadarak röpülnek ki a napra.
Zöld kamasz szemek legelnek a villódzó hústömbökön:
Körbe-körbe . . .

Vad kígyózással nyújtóznak a karok.
A homlokok színesen kivirágoztak
s kemény, eleven ikrák
és pézsmás, meleg illatok
szabadulnak el a sokrétű szoknyák alól.

A föld zuhog.
Vörös-fehér testek ringatóznak a szemsugarban
s a föld zuhog.

Könny. Ugrás. Kurjantás.
Aztán semmi: csak a mindent betöltő vágyakozás.

Részeg, kiugró szemmel még árulkodik az ég,
de a völgyből már hatalmasan dagadnak elő a bokrok
s a dombról
éhesen és meggyulladtan,
vak, összegabalyodott párok gurulnak le
a völgybe.

A vers egyidejűleg két helyen jelent meg először nyomtatásban: a Ma első kiadványában, az Új költők könyve c. lírai antológiában, amely György Mátyás, Kassák Lajos, Komját Aladár és Lengyel József verseit közli és a Ma 1917. február 15-i, 4. számában, amelynek versanyaga „szemelvény a Ma első antológiájából”. 1919-ben a Hirdetőoszloppal c. verseskötetben jelent meg; ez a kötet Kassák aktivista korszakának verseit foglalja össze.

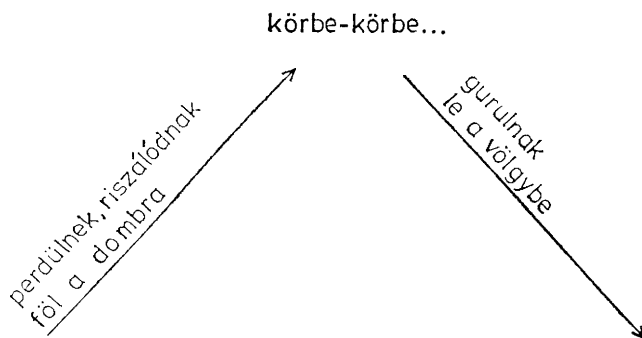
A Májusi tánc az erotikus aktivista versek közé tartozik, de semmiképpen sem azokhoz, amelyekről Babits a következőket írja: „Mindenesetre nagy hibának tartjuk, ha az ifjú költő hangulattalanul és temperamentumának vagy fantáziájának kényszerítő lendülete nélkül is, akár elvből, akár a közönség képzelt — még semmi esetre nem ismert — ízlése kedvéért, akár hogy szenvedélyesebb temperamentummal szenvedlegjen, erőltetetten és kelletlenül hoz be egy át nem élt és csak irodalmilag elképzelt erotikát” (i. m. 447).

Nagyon szép természetes képben (amelyről azt mondhatnám: életkép Kassák módjára) éneklí Kassák „az eddigi költőkkel és a költészet eddigi fogal-

mával szemben" a munka és az erő mellett „a vígságot, a jókedvet” (l. Révai József: Babits Mihály: Irodalmi problémák. Ma 1918. 1. sz. 9.). A hétköznapi gépeihez hozzátartozik a vasárnapi tánc. Johannes R. Becher expresszionista korszakáról is azt írják: „Eine von dem unaufhaltsamen Vordringen der Technik ergriffene Welt... bildet den Hintergrund der lyrischen Aussage. Ihr Alltag: Die Straße wird geteert, und ihr Sonntag: Mann tanzt. Ist fröhlich. Unterhält sich so am besten” (Schriftsteller der Gegenwart, Johannes R. Becher. Leben und Werk. Berlin, 1971. 35).

Fehér Erzsébet említett tanulmányában a kompozíciók közé sorolja a Májusi táncot, a versépítés módja miatt. Felépítése szigorú komponálást mutat. Itt sem érvényesek Babits bíráló megjegyzései, amikor hiányolja A Tett költőinek verseiben a komponáltságot (vö. i. m. 445). A vers egy erősen térbeli kompozícióba épül bele, amelynek támpillérei kifejezetten mozgást jelentő igék és egy mozgást sugárzó határozószó.

Megpróbálom ezt egy nagyon egyszerű ábrával szemléltetni:

Amellett, hogy egyenes térváltoztatási mozgást jelentenek az igék, amit az elváló igekötők (*föl, le*) jeleznek, önmagukban is mozgást kifejezők: *perdül* 'tengelye körül hirtelen megfordul', *riszálódik* '(derekát, csípőjét, farát) járás vagy tánc közben ide-oda mozgatja, ringatja' és *gurul* 'valamin saját tengelye körül forogva halad'. Csupa mozgalmasság tehát már a vers kerete is, méghozzá körmozgás (a *körbe-körbe* határozószó is hangsúlyozza ezt), ami nagyon erősen sugallja a táncot, a táncmozgás képzetét. A körülményt — bár itt nagyon óvatossá kell lennünk, mert Kassáknál, aki elveti a stílust finomító és szépítő elemeket, nemigen szabad keresni hangszimbolikát — erősíti az olvasó számára a labiális magánhangzók (főleg az -o- és -ö-) viszonylagos gyakorisága (a vers magánhangzóinak 34,2%-a labiális, és ha leszámítjuk a határozott névelő és az és kötőszó magánhangzóit, mivel ezek nem helyettesíthetők más szóval, akkor a labiális magánhangzók aránya 37,8%): *öröm, dombon, völgyből, bodros, föl, forró, erő, rúgós, csikói, fölött, körbe-körbe, föld, röpdülnek zöld, villódzó, hústöm-bőkön, nyújtóznak, homlokok, vörös, könny, bokrok* stb. Az ajakkerekítés okozta kinetikus élmény a kör. Ez lényeges magyarázata lenne annak is, hogy miért használja Kassák e versében az *e ~ ö* kifejező hangváltozást: *fel > föl, felett > > fölött, repül > röpdül*.

Figyelemreméltó az is, hogy az akció hevesége, a csúcserő — a tánc — fent, a domb tetején és nem lent, a völgyben zajlik. Fehér Erzsébet idézett

munkájában a *fel ~ fö* igékötő gyakori használatával kapcsolatban megállapítja, hogy Kassák aktivista stílusában „a fölül lét... képzeje jellegadó lehet”. Példa erre ez a vers is.

Még néhány szó az igékről.

Heinz Peter Dürsteler az expresszionista stílusról szóló tanulmányában beszél a verbum prominens szerepéről: „Das Verbum ist Zeitform, es setzt in Beziehung und drückt die Bewegung aus. Verbum bedeutet aber auch Tätigkeitsform, weist auf Tat hin; es wird zum Träger des ekstatischen Gefühls, zum reinsten Ausdruck” (Heinz Peter Dürsteler: Sprachliche Neuschöpfungen im Expressionismus. Thun, 1954. 18). Rámutat a jelen idő jelentőségére is: nyíltság, jelenlét, közvetlen mozgás. A szóban forgó vers igéi — a *kivirágoztak* kivételével, mert itt a történet eredménye, az állapot a fontos — mind jelen időben fordulnak elő. Az igék közül öt határozottan térbeli mozgást jelent: *perdül, riszáldódik, röpül, gurul, ringatózik*, de csak egyben nem érezni semmiféle mozgást: *árukkodik*. A többiben is bizonyos módon és mértékben jut kifejezésre a mozgás.

Annak, hogy „a dinamizmusban a vezérszólamot az állítmány s az ige viszi” (Rónay György: Kassák Lajos, 1971. 48), nem feltétlenül az igék gyakoriságában kell megnyilvánulnia. Lényegesebb a versben elfoglalt szerepük és helyük. Erre már rámutattam a vers keretével kapcsolatban. Versünkben pl. 17 (15 különböző) igével szemben 46 (34 különböző) főnév áll. Az utóbbiak közül azonban vannak olyanok, amelyek önmagukban is bizonyos mozgás hordozói: *tánc, szél, tűzmadár*, nem is beszélve a cselekvésnevekről: *kigyózás, ugrás*. Mozgást hordoznak a *rúgós, csikói, vad, eleven* melléknevek és a már említett *körbe-körbe* határozószó is.

A főneveknél három sík vonul párhuzamosan egymás mellett, ill. szövéódik egymásba: a természeti sík (*domb, völgy, szél, ég, föld, pipacs, nap, bokor*), az emberi sík (*legény, lány, pár, test, fej, szem, hústömb, kar, homlok, ikra, könny, ingujj, szoknya*) és mintegy aktivista jelszavakként, szimbólumokként beépített fogalmak (*öröm, erő, fény, május, tánc*). A bevezető és a záró szakaszban jelenik meg a domb–völgy térkülönbség, a fölfelé, ill. lefelé való mozgás alátámasztására. Az emberi kapcsolatok versbeli fejlődését mutatja, hogy a bevezető szakaszban *legények*-ről és *lányok*-ról van szó, a záró szakaszban pedig *összegabalyodott párok*-ról, ami csak erősíti azt az állítást, hogy ez a két szakasz a vers kerete.

Különös szerepet tölt be a záró szakasz előtti két sor. Az első három szó mintha összefoglalná az előző szakaszok akciójának tartalmát: az első egy hangulat külső jele (*könny*), ami fontos, mert az expresszionizmus és az aktivizmus kifelé törekszik, a kifejezés művészete; a második a mozgás (*ugrás*); a harmadik a hangélmény (*kurjantás*). Ez az összefoglalás szómondatokban történik, ami szintén tipikus expresszionista eljárás. „Der Satz wird in der expressionistischen Dichtung grundlegend verändert, er wird aufs äußerste konzentriert... So ergibt sich als extremste Gleichung: Satz = Wort” (Dürsteler i. m. 19–20). Az összefoglalás, visszatekintés után a hirtelen megállás, befelé fordulás, egyfajta ideges, nagyon tartalmas csend, míg ez feloldódik majd a záró szakaszban a legurulás mozgásában.

Már a vers címe is szemléletes, látványos. Lehetne festménynek a címe is. A Hirdetőoszloppal c. kötetben még több ilyen címet találunk: Bányászok a hajnalban, „Szegény”-pózbán, Karmester, esti világitásban, Vásár, Júliusi földken, Asszonyok a parkban, Kompozíció stb. Erősen érződik Kassák festő

volta és látásmódja. Így a vers színélménnyé is válik: *fehér* inguij, *tarka* lányok, *pipacs* (a piros szín hordozója), *piros* és *tarka* kapuk, *zöld* szemek, *színesen* kivirágzik, *vörös-fehér* testek.

A képszerűség legfőbb eszközei a jellegzetes szóképek.

szálfás legények feszülnek a dombon: A *szálfás* melléknévi metafora szemlélteti a testmagasságot, a karcsúságot, a testtartást. A *feszül* az izmok megfeszítése mellett még az idegállapatra is utal.

forró szelek kaparják az eget: Mintha a szélnek ujjai volnának, amelyekkel érintheti az eget és mozgathatná a májusi felhőket. A szelek nem nyomják a tájat, hanem fölfelé fújnak. Itt találkozunk a szelek fölfelé való mozgása a fent, a dombon lezajló emberi akcióval: a szelek továbbviszik a felfelé törekvést az égis.

uszályos, pipacsszemű földek: Az *uszályos* távolságélményt és perspektívaélményt is hordoz. A földek messzire nyúlnak, a táj mintha a domb uszálya lenne, keskenyedik a horizont felé. A *pipacsszemű* nagyon szép teljes metafora: a pipacsok a föld szemei.

rúgós csikói tánc a pipacsok fölött: A két melléknévi metafora szoros kapcsolatban van egymással. Mindkettő a csikó természetére, vad, még le nem győzött, semmiféle kényszert el nem fogadó erejére utal. Ilyen a parasztfiatalok tánca is. A két melléknév főleg a lábmozdulatokra vonatkozik. — A tánc, az akció fent történik a dombon, amely magasabb szinten van, mint a pipacsok a mezőkön. De kelthet a kép olyan asszociációt is, hogy a sokrétű szoknyák a táncban úgy forognak, mintha lebegnének a pipacsok fölött.

a fejek piros és tarka kapui: A fej kapui a száj (amely piros) és a szem (amelynek színe különböző lehet) azok az érzékszervek, amelyekkel az ember ki tudja fejezni belső világát. (Itt megint a *k i f e j e z é s t* szeretném hangsúlyozni.)

nevető tűzmadarak röpködnek ki a napra: A nevetés, amit csak hallani lehet, de önmagában nem látni, itt látható képben jelenik meg. A jókedv (nevetés, madár), a hevesség (tűz, nap) és a repülő mozgás összefogása ez a kép. Egyenes vonal vezet a *kurjantás* kifejezéséhez.

zöld kamasz szemek legelnek a villódzó hústömbökön: Zöld a macskaféle ragadozók szeme is, éhes vágyakozás (l. a záró szakaszban), kívánczóság kifejezője. Így válhat hústömbbé az egészséges, jól táplált parasztlány teste, amelyen ide-oda mozog, táplálkozik a kamasz szeme. A testek villódnak, mert mozgás közben visszaverik a fényt.

a homlokok színesen kivirágottak: Szintén a hevesség, forróság külső megnyilvánulása: melegek és pirosak lettek az arcok tánc közben.

meleg illatok: Színesztézia: a gyors körmozgás egybemossa nemcsak a színeket és formákat, hanem az érzeteket is.

testek ringatóznak a szemsugárban: Ez a kép érdekes ellentétet hordoz: miközben a testek mozognak, a szemsugár, a látómező álló pozícióban van, holott a szem része a testnek. Ez erősíti a mozgás képzetét.

részeg, kiugró szemmel még árukkodik az ég: Nagyon kifejező szép megsemmisítés ez a szem világos késő délutánra. Árukkodik az ég, tehát még ébren van és annyira feszült figyelemmel nézi a lent történő dolgokat, hogy majd kiugrik a szeme. A *részeg* értelme itt 'önfeledt, elragadtatott, mámoros'.

elődaganak a bokrok: Igei metafora arra, hogy a bokroknak nő az árnyékuk, azaz: már észrevenni a közeledő estét. Ez azt is jelenti, hogy a sötétség lent, a völgyben jelentkezik először, a dombon még a világosság uralkodik.

A képek egymásba folynak, elemeik ismétlődnek, egymással okozati, magyarázó kapcsolatban vannak.

A *körbe-körbe* többszöri ismétlése és a három pont, valamint a *föld zuhog* mozgás- és hangélmény ismétlése a tánc, a mozgás szakadatlanságát sugallja a vers középső részében.

Végighúzódik a versen a testi vágy kifejezése (*feszül; begyeskedik; zöld, kamasz szemek; pézsmás, meleg illatok; vágyakozás; éhes; meggyulladt; összegabalyodott párok* stb.) és a májusi tánc — nem véletlenül — a pogány életöröm és a termékenység jelképévé válik.

Fontos, hogy az erotikus vers Kassák e korszakában sohasem szerelmi vers, hiszen ez különösen kiemeli a szubjektív emberi ént, holott Kassák költői énje — ha előfordul — nem a költőembert, hanem a költő-munkást, a kollektív individuumot fejezi ki, amely a tömegért és a tömeg nevében beszél.

Láttuk, hogy a mozgás, az életöröm, az emberben való gyönyörködtetés és az emberi akcióban való hit kiinduló- és csúcspontja Kassák Lajos költészetének. Töretlen, majdnem utopisztikusnak nevezhető optimizmus sugárzik ki erotikus verseiből éppúgy, mint a természeti himnuszokból, a munkát és a munkást dicsérő költeményeiből, és tetőzik a „sajátosan kassáki formában”, a „hirdető ódában” (Radnóti Miklós: Kassák Lajos költészete. In: Művei. Budapest, 1978. 699—704), a forradalmi eksztázisú verseiben.

Élet-halál kérdés Kassák aktivista-expresszionista költészete számára ez a végletesen optimista, eksztatikus attitűd: „gemäßigte Lösungen bedeuten den Tod des Expressionismus” (R. Hinton Thomas: Das Ich und die Welt. Expressionismus und Gesellschaft. In: Expressionismus als Literatur. Szerk. W. Rothe. Bern/München, 1969.); a költőnek kompromisszumellenessége a taktikai kérdéseket figyelembe nem vevő magas szocialista ideálja miatt előbb-utóbb politikai konfliktusba kellett keverednie.

De ez már egy másik dolgozat témája.

Goldammer Irene

Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének grammatikai megalapozásáról

1. Az anyanyelvi nevelésnek most kifutó, tehát a középtávú korszerűsítést közvetlenül megelőző tantervei az 1960-as évek elején léptek életbe. Ez az időszak szerencsés módon egybevág egy rendkívül jelentős nyelvtudományi eseménnyel, „A mai magyar nyelv rendszere” című akadémiai leíró nyelvtan megjelenésével.

Az akadémiai nyelvtan egy korszakot zár le nyelvtanírásunk történetében: végre megszületett a magyar nyelv klasszikus grammatikája, amely — építve az újgrammatikus és a saussure-i hagyományra, a hazai nyelvészek közül elsősorban Simonyi, Gombocz és Klemm tanításaira, de ezeken túl is mutatva — egységben tárgyalja a nyelv alaki és jelentésbeli oldalát, s igyekszik rendszerszerűségében és mozgásában bemutatni a korabeli nyelvállapotot. (Részletesebb jellemzését l. „A magyar leíró nyelvtani kutatások helyzete és feladatai” című előadásban, amely a Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusának plenáris ülésén hangzott el: NytudÉrt. 104. sz. 61—75.).

A hatvanas évek elején életbe lépő új tantervek így már építhettek — és építettek is — erre a nagyszabású szintézisre, a klasszikus magyar nyelvtanírás reprezentatív alkotására.

1.1. Az 1963-ból való általános iskolai tanterv a 2. osztálytól kezdve tartalmaz grammatikai tudnivalókat. Az első tagozatban mindenekelőtt a helyesírástanítás követel meg egyfajta — nem rendszeres, de koncentrikusan bővülő — nyelvtani ismeretanyagot. E tanterv szerint a 2. osztályban már szükségesnek látszik bizonyos alapfogalmaknak, a mondat, a mondatfajok, a szó, a betű és a hang fogalmának megtanítása, a magán- és a mássalhangzók megkülönböztetése. A 3. osztályos anyag finomítja a mondatfajta kategorizálását, s itt ismerkednek meg a tanulók a szófaji alapfogalmakkal, az igével (meg az igekötővel), a főnévvel (meg a névelővel) és a melléknévvél, ide értve toldalékolásuk bizonyos kérdéseit is. A 4. osztály tananyaga bővíti az igére, a főnévre meg a melléknévre vonatkozó ismereteket, és kiegészíti őket a számnév meg a névmás főbb fajtáinak a megtanításával; majd ismét visszatér a mondatra, mégpedig az egyszerű mondat szerkezeti felépítésére.

Nyilvánvaló, hogy itt szó sincs — és nem is lehet — rendszeres nyelvtani oktatásról, hanem csak néhány grammatikai alapfogalom megvilágításáról s ezek fokozatos tágításáról. Ez utóbbi szempontból az 1963-i tanterv helyesebben jár el, mint a korszerűsítés középtávú, 1977-i tanterve, amely egyébként nem sokban tér el elődjétől. Leglényegesebb, de nem szerencsés újítása az, hogy a szófajok tanítását nem koncentrikusan tervezi meg, hanem a 3. osztályba tömöríti a névszók taglalását, s az igével való részletesebb megismerkedést a

4. osztályra hagyja. Ám ugyanakkor a 3. osztályban az elbeszélés kerül a fogalmazástanítás középpontjába, s így a tanulónak ugyancsak szükségük lenne az igék használatával és helyesírásával kapcsolatos alapvető ismeretekre.

Az általános iskolai alsó tagozat régebbi és újabb tantervének áttekintéséből, szembesítéséből két tanulságot vonhatunk le a korszerűsítés hosszútávú tervét illetően. Egyrészt már a nyelvtan rendszeres tanítása előtt, tehát az alsó osztályokban elkerülhetetlen a grammatikai alapfogalmakkal való megismerkedés, vagyis ebben a vonatkozásban irreális az a többek által hangoztatott kíváncsi, hogy a nyelvtant csak egyszer kell megtanítani, de akkor alaposan. Másrészt a szaktudomány belső rendszerezettségét ezen a fokon különösképpen háttérbe kell szorítani a pedagógiai-didaktikai szükségletek javára, ami szintén elkerülhetlenné tesz bizonyos belső ismétléseket, a koncentrikus bővítéssel együtt.

1.2. Az 1963-i általános iskolai tanterv a felső tagozatban már a rendszeres magyar nyelvtan oktatását írja elő. Természetesen — akárcsak az alsó tagozatban — itt sem öncélú a nyelvtan tanítása, alá van rendelve a helyes és szép szóbeli és írásbeli kifejezőkészség fejlesztésének. Ám már ez a tanterv is kénytelen szembenézni a következő problémával. Helyes és szép nyelvhasználatra, szövegalkotásra és szövegértésre nevelni nem lehet szilárd, megbízható nyelvtani tudás, a grammatikai fogalmak tudatos kezelése, alkalmazása nélkül. Ezek híján még a legegyszerűbb helyesírási szabályok, nyelvművelő intelmek sem fogalmazhatók meg. Így tehát a grammatika tanítása egyrészt alá van rendelve az anyanyelvi nevelés fő céljának, másrészt alapul szolgál ennek eléréséhez. S ha az alap nem szilárd, az egész épület összedőlhet.

Ezért az iskolának elkerülhetetlen kötelessége megtanítani a rendszeres — bár korántsem teljes — magyar grammatikát, mégpedig lehetőleg minél korábban. E célra a legmegfelelőbb terepül az általános iskola felső tagozata kínálkozik. Így jutott a nyelvtan az általános iskola felső tagozatának 1973-i magyar nyelvi tantervében *tantervszervező* szerephez (bázisszerephez): a grammatika egyes fejezeteihez kapcsolódik a nyelvhasználati ismeretanyag. Ideális megvalósítása esetén egy ilyen tanterv két legyet üthet egy csapásra: úgy nevel a nyelv helyes és szép használatára, az élőszóbeli és az írásbeli megnyilatkozás normáira, hogy egyúttal megveti mindennek a grammatikai alapját. Nem közömbös az az eljárás sem, hogy a grammatikai keret a nyelvi szinteket tekintve alulról fölfelé bontakozik ki: egy rövid mondattani bevezető után a hangtan (5. o.), majd a szójelentés (5. o.), azután szófajtanal kombinált morfológia következik (5–6. o.), végül pedig a mondat (7–8. o.). Ettől a viszonylag következetes rendszertől — tantárgypedagógiai megfontolásból — csak annyiban tér el, hogy a szóalkotást — elsősorban a szóösszetételrel kapcsolatos fogalmak: a mellé- és alárendelés miatt — a tananyag legvégén (8. o.) keríti sorra.

A nyelvtannak ezen a tantervszervező szerepén jó okokból nem változtat a felső tagozatnak 1978-ban megjelent új tanterve sem, s csak néhány mozzanatban tér el elődjétől: tágabb perspektívából indít (nem pusztán egy mondat-tani összefoglalásból), a szófajok és a morfematika tanítását a 6. osztályra koncentrálja, s a szóalkotástant beleépíti az örvendetes újjáteként jelentkező „Nyelvünk élete” című nyelvtörténeti fejezetben (8. o.). Úgy véljük, hogy az általános iskola felső tagozatának megfelelő oktatási szakaszban a hosszútávú tervezésnek is figyelembe kell vennie ezt a tantervi modellt:

1.3. A korábbi középiskolai tanterv (pontosabban szólva: tantervi tervezet) ugyancsak a hatvanas évek elején, 1962-ben látott napvilágot.¹ Ez a gimnázium számára készült (a szakközépiskola ekkor még nem vált el tőle). A tanterv elméleti alapját az 1959-ben rendezett „Anyanyelvi műveltségünk” című konferencia tanácskozásai rakták le. Ez a konferencia határozatilag kimondta: „Szükségesnek látjuk, hogy a középiskolában ... a szilárd leíró nyelvtani alapra épített nyelvművelés és stilisztika álljon az oktatás középpontjában” (Anyanyelvi műveltségünk 328). A tanterv ennek szellemében nem kívánta az általános iskolában szerzett grammatikai ismereteket lényegesen bővíteni, csupán megszilárdítani (az említésre méltó új anyagrészek elsősorban a mondattan területén jelentkeztek; ilyen például a szó szerkezetek és az úgynevezett sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok tanításának a bevezetése). — Ez a tanterv már nem mondható alapvetően grammatikai fogantatásúnak. Igaz, az első három osztályban a nyelvhelyességi, stilisztikai és helyesírási ismeretanyagot a leíró nyelvtan vázára fűzi fel (a nyelvi szinteket tekintve ugyanúgy alulról fölfelé, mint az általános iskolában), de az arányok erősen eltolódnak az előbbieik javára. A 4. osztályban még inkább háttérbe szorul a grammatika: itt a stilisztikai tudnivalók rendszeres áttekintésére kerül sor.

E tanterv céljait azért nem lehetett igazában elérni, mert az általános iskola — az optimista várakozás ellenére — nem adta meg a megfelelően szilárd leíró nyelvtani alapot.

Meg kell jegyeznünk, hogy a gimnáziumnak itt vázolt tanterve 1965-ben lényegesen módosult: a 3. osztály anyagába belépett a szerkesztéstan, s így a grammatikai váz ettől kezdve csupán két és fél évet fog át. Az 1973. évi tananyagcsökkentés még inkább megnyírbálta a nyelvtani anyagot, olyan ismereteket is kiiktatva — főleg a hangtan területén — a törzsanyagból, amelyek az általános iskolában továbbra is tantervi követelményként szerepeltek.

Itt jegyezzük meg, hogy ennek a procedúrának a következtében egyre inkább visszaszorul, szinte teljesen eltűnik a leíró grammatika történeti háttérének az érzékeltetése, amely az 1962-i tantervben s az ehhez kapcsolódó tankönyvben helyenként még föllelhető volt.

1.4. Az első szakközépiskolai tanterv 1968-ban jelent meg.² Ez a dokumentum a nyelvtani tananyagot s annak elrendezését, osztályokra bontását tekintve lényegében az 1965-i gimnáziumi tantervet másolja. Nagyon érdekes, hogy az 1973. évi tananyagcsökkentés itt kisebb mértékű, mint a gimnáziumban; például az úgynevezett sajátos jelentéstartalmú (feltételes, megengedő, hasonlító, következményes) mellékmondatok mindegyike továbbra is a törzsanyagban marad, míg a gimnázium kiiktatja innen a megengedő és a következményes mellékmondatot. Ennek ellenére a szakközépiskolai tantervről sem mondható, hogy az grammatikaközpontú volna, s még kevesebb joggal lehet ezt ráfogni a gimnáziumi tantervre.

1.5. Mielőtt a gimnázium és a szakközépiskola újabb „átmeneti” tantervét szemügyre vennénk (ahogy ezt megtettük az általános iskola esetében),

¹ A tanterv szellemét előrevetítő kísérleti tankönyv — Szemere Gyula és Szende Aladár munkája — már korábban megjelent (1960-ban).

² Előzményeként foghatjuk fel az 1962-i tantervi tervezetnek a gimnáziumok „természettudományi tagozat”-ára vonatkozó részletét, amely a „társadalomtudományi tagozat” tantervétől annyiban tér el, hogy hiányzik belőle a külön stilisztikai fejezet, s így a grammatikai keret négy évre terjed ki.

vissza kell térnünk a szaktudomány problémáihoz; ezek ugyanis az említett, „átmeneti”-nek, „középtávú”-nak mondott, de igencsak tág perspektívát nyitó tantervekkel kapcsolatban itt élesebben vetődnek fel, mint az általános iskola vonatkozásában.

2. Az akadémiai nyelvtan — mint már megjegyeztük — korszakzáró műnek fogható fel.³ Ez a korszakzárás azonban — paradox módon — oly időben következett be, amikor a leíró nyelvtani kutatások történetében egy új korszak már régebben kezdetét vette. A nemzetközi porondon ugyanis már jó ideje megjelentek, s az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején a virágkorukat élik a különféle újabb grammatikaelméleti irányzatok, amelyek összefoglalóan joggal jellemezhetők a *formális-strukturális* attributummal. Sőt ekkor már a magyar nyelvtudomány is kezdett megismerkedni velük. Számukra a hazai talajt egyébként is előkészítette néhány saussure-i, illetőleg gomboczi fogantatású, prestrukturálisnak nevezhető kisebb leíró nyelvtan, mindenekelőtt Lotz Jánosnak „Das ungarische Sprachsystem” című munkája s Szabó Dénesnek „A mai magyar nyelv” című egyetemi jegyzete. Ezek a nyelvtanok — bár az alakot és jelentést egységükben vizsgálják — az alaki tényezők erőteljesebb kiemelésével, szigorúbb leíró szemléletükkel, a szintagmatikus tárgyalásmód következetesebb érvényesítésével, a szófajok szintatikai természetének kiterjedtebb számbavételével kétségtelenül közelebb állnak az új irányzatokhoz, mint maga a MMNyR. S nem sokkal az akadémiai nyelvtan megjelenése előtt megismerkedhettünk Klara Majtyinszkajának „Vengerszkij jazik” című nagyszabású munkájával, amelyet a hagyományos grammatikai iskolának egy másik változata, a nyelv formai oldalának vizsgálatában nagyobb tapasztalatokkal rendelkező klasszikus orosz grammatika ihletett, számos ponton friss, újszerű szemléletmódot érvényesítve a magyar nyelvi jelenségek vizsgálatában. Más külföldi szerzőktől (Sauvageot, Skalička, Hall stb.) származó magyar nyelvtanok, illetőleg nyelvtani vázlatok is megemlíthetők volnának, ezek azonban itthon alig-alig váltak ismertté.

2.1. Ilyen előkészítés után a kortárs külföldi irányzatok közül a magyarországi nyelvtudomány mindenekelőtt az amerikai deskriptív iskolával, főleg Bloomfield és Harris tanításaival ismerkedik meg. Ezeket — összefoglaló, ismertető jelleggel — a hazai nyelvészeknek egy szűkebb köre közvetíti, magyar anyagon való alkalmazásukra még kevesebben vállalkoznak.

Aligha lehet vitatni, mennyire tudománytörténeti szükségszerűség volt a nemzetközi nyelvtudomány egészében s így a magyar nyelvtudományban is a leíró s ezen belül a formális vizsgálatás előtérbe kerülése. Csak az volt a baj — másutt előbb, nálunk később is —, hogy ez az irányzat abszolutizálni kívánta magát, a klasszikus nyelvészettel szemben avantgarde hangot ütött meg, belső következetlenségekkel küszködött, s ideológiai-filozófiai alapja miatt is bizalmatlanságot keltett. Ilyen körülmények között a magyar nyelvészek nagyobb része a kelleténél is tartózkodóbbnak bizonyult az új irányzat pozitívumainak elfogadásában, amelyek elsősorban a morfológiai kategóriák tisztázása területén mutatkoztak meg, s ma is elismerést érdemelnek.

2.2. A bloomfieldi — harrisi iskolának azonban nem csupán a klasszikus nyelvészet részéről jelentkezett ellenzéke, hanem az új irányzatokon belül is,

³ Referátumoknak itt következő része (a 2. pont) — néhány kitéréstől eltekintve — említett kongresszusi előadásomon alapszik, annak rövidített változata.

a transzformációs generatív grammatika elmélet megjelenésével, amely a deskriptivisták analitikus, statikus, morfémaközpontú szemléletmódjánál előbbre valónak tekintti a szintetikus, dinamikus, mondatközpontú nyelvelírást. Egyelőre azonban mindkét irányzat megegyezik annak deklarálásában, hogy a forma mellett a jelentést nem kell különösképpen tekintetbe venni.

Egyébként — akárcsak a deskriptív iskola — a transzformációs generatív nyelvelmélet is bizonyos fáziskéséssel jelentkezett a magyar nyelvtudományban. Ám a kezdeti generatív grammatikai próbálkozások nálunk — viszonylag szerencsés módon — akkor álltak össze egy ilyen jellegű nyelvtan megírásának tervévé, amikor az új nyelvelmélet belső fejlődése következtében kialakult a generatív nyelvelírásnak az úgynevezett sztenderd modellje, amely már beépítette magába a szemantikai komponenst (hogy aztán napjainkra éppen a szemantika jusson benne uralkodó szerephez). Így a generatív magyar nyelvtan megírása egy ideig ígéretes vállalkozásnak látszott, ám ez a tervmunka — néhány magas színvonalú részpublikáció ellenére — végül is elakadt, befulladt. A sikertelenség egyik oka abban rejlik, hogy más-más volt az egyes munkatársak viszonya a forrongásban levő generatív nyelvelmélet több kérdéséhez, sőt magához a klasszikus grammatikához is. A másik — ennél valószínűleg jelentősebb — akadály az volt, hogy — mint az említett részpublikációkból is kitűnik — a generatív grammatika alapvető igénye, a teljes nyelvelírás ebben a szellemben olyan komplikált feladat, akkora erőfeszítést igényel, amilyenre a munkacsoportnak sem az idejéből, sem az erejéből nem futotta.

A generatív nyelvtani tervmunka mellett említésre méltó még egy nyelvtani koncepció, amely részben a generatív grammatika hatására jött létre, s amelynek körvonalait Károly Sándor vázolta fel (vö. különösen: MNy. 67: 270). Ő részben a generatív nyelvtan gondolatának hazai meghonosodása előtt, a nyelvtani produktivitást és a nyelvtani szinonimikát célba vevő kutatásaira, részben a generatív nyelvtannak a produktivitással összefüggő elméletére és gyakorlatára támaszkodva, a nyelvtan fő célját a produktivitási szabályok felkutatásában látja, összekötve e munkát a szinonimaviszonyokon alapuló transzformációk feltárásával. 1970-ben tartott ilyen szellemű előadása még azt sejtette, hogy az úgynevezett „produktivitás grammatikájá”-nak a megírása új tervmunkaként fog szerepelni. Ebből azonban — elsősorban szervezési okok miatt — mégsem lett kollektív vállalkozás. Magának a koncepciónak a körvonalai Károly Sándor egyéni kutatásaiban rajzolódtak ki.

A generatív grammatika tervének akkori elejtése után az ez irányú kutatás is eléggé szétágazó egyéni munkálkodásba ment át (nemcsak hazai, hanem külföldi nyelvészek is részt vettek benne), míg végül legújabban a Nyelvtudományi Intézet strukturális osztálya fölvette munkatervébe a „Strukturális magyar nyelvtan” című témát. A megalakult munkaközösség e címen 1985-re egy — nem teljes — generatív mondatant (szintaxist és mondatjelentést) kíván elkészíteni. Ennek a munkának a célkitűzése már realisabb, hiszen még a mondatannak sem minden területét fogja át, s így bízhatunk benne, hogy az ilyen vállalkozásnak egyszer már megtapasztalt rendkívüli bonyolultsága, a generatív nyelvelmélet állandó forrongása, változékonysága nem gátolja meg a terv valóra váltását. Persze itt már (és még?) szó sincs a nyelvi rendszer egészét átfogó leírásról. De ha később — az ezredforduló táján — elkészülne is a teljes magyar generatív grammatika, és ha kiállná a tudományos kritika próbáját, akkor is rendkívül nehéz tantárgypedagógiai feladat lenne eredményei-

nek az iskola megfelelő szintjein való alkalmazása (ahogy ezt néhány külföldi példa is bizonyítja). Számos tanulsága azonban — áttételesen — máris felhasználható az iskolában, hiszen egy ilyen szemléletű nyelvtan — még torzójában is — valóban elősegítheti az anyanyelv spontán módon elsajátított működési szabályainak a tudatosítását, a tanulók nyelvi kreativitásának hatékonyabbá tételét, elsősorban a mondatalkotás területén.

2.3. A deskriptív és a generatív grammatikai irányzaton kívül az újabb magyar leíró nyelvtani kutatások főbb vonulatai között feltétlenül számba veendő **Lotz János munkássága**, aki korai haláláig céltudatosan munkálkodott egy korszerű magyar grammatika kidolgozásán. Ennek alapjául az előzőleg már említett nyelvtana szolgált volna, amely teljes képet kívánt adni a magyar nyelvről, kifejtve a nyelvtan elméletét is. Ennek megfelelően a könyv a klasszikus nyelvtani koncepciót, a forma és a jelentés kettősségét következetesen alkalmazta, s a formai kifejezés elemzésében a beszéd mellett az írást is egyenrangú szerephez juttatta. Továbbfejlesztésének irányelvei a nyelvi egységek pontosabb definiálását, az elemek közötti összefüggéseknek, a nyelv oppozíciós rendszerének a földerítését, a matematikai logikai módszereinek felhasználását s a teljes nyelvi rendszer leírását vették célba.

Bár Lotz új nyelvtana nem készülhetett el, számos résztanulmánya példamutatón tisztáz alapvető kérdéseket, elsősorban a magyar hangtannak, a magyar nyelv sajátos grammatikai kategóriáinak s a magyar ige és névszó paradigmájának köréből. S noha elhatárolja magát a deskriptív nyelvészettől és a generatív grammatikaelmélettől, kivált annak kezdeti változatától, elismeri ezek érdemeit is. Kétségtelen, hogy készülő nyelvtanának irányvonala s legjelentősebb tanulmányai a nyelvi struktúra következetes kutatása felé mutattak, és a szintézis lehetőségével kecsegtettek a klasszikus nyelvészet, az európai strukturalizmus, továbbá a generatív nyelvelmélet újabb fejlődési szakasza között. Munkássága megalapozta egy nem generatív strukturális magyar grammatika elkészítésének a lehetőségét.

2.4. Az új irányzatok forradalmi lendülete a klasszikus nyelvészet művelőit sem hagyta érintetlenül. A kezdeti idegenkedés után egyre több régebbi iskolázottságú nyelvészünk fokozódó érdeklődéssel figyelt fel az új eredményekre és módszerekre, s igyekezett beépíteni saját munkásságába azokat, amelyeket szilárdnak, kiérleltnek, megbízhatónak ítélt, s amelyek a klasszikus grammatika keretébe az eklekticizmus veszélye nélkül beilleszthetők voltak. E beilleszthetőségnek kedvezett a hazai klasszikus grammatika két tudománytörténetileg kialakult sajátossága: egyrészt az újgrammatikus hagyomány a maga mondatközpontúságával és a leírást a történetiségtől el nem szakító szemléletmódjával, másrészt a saussure — gomboczi örökség a nyelv rendszerszerű vonásainak a kidomborításával.

Igy alakult ki a jelenkori magyar leíró nyelvészeti kutatások során az az irányzat, amelyet a klasszikus alapvetésű magyar grammatika megújításának nevezhetünk, s amelynek a központja az ELTE mai magyar nyelvi tanszéke, számos külső munkatárssal és szimpatizánssal. Ez a rugalmas modell — amelynek fokozatos kitágítását jól érzékeltetik az említett műhely kiadványai — kétségtelenül nem határozott körvonalú, de az újabb irányzatok sorában mindmáig az egyetlen, amely elérte a nyelvreírás viszonylagos teljességét. (Részletes jellemzésére vonatkozólag l. említett kongresszusi előadásomat; vö. még: MNy. 70: 385.) Ez az irányzat tehát mindenképpen figyelembe veendő az anyanyelvi nevelés hosszútávú tervét illetően.

2.5. A számos más föllelhető irányzat közül most csupán két tudományos műhelyt emelek ki. A debreceni műhely matematikai ihletésű, számítógépeket alkalmazó, a nyelvi formák analizisére és szintézisére irányuló vizsgálódásai során olyan alkotásokat hozott létre, amelyek az iskolai oktatást is megtermékenyíthetik. Még fontosabb az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének szempontjából a szegedi műhely munkássága. Ez az irányzat a klasszikus grammatikához és az európai strukturalizmushoz kapcsolódva az úgynevezett parole-nyelvészetnek, a mondatszerveződés szöveganyagon való vizsgálatának és magának a szövegnyelvészetnek a területén ért el igen figyelemreméltó eredményeket.

Csak jelzésképpen utalok néhány kutató (Hadrovics László, Zsilka János, Molnár Ilona stb.) sajátos munkásságára a modern grammatika területén, továbbá a külföldiek részére írt újabb magyar nyelvtanokra, s ezekkel is kapcsolatban az összevető nyelvészeti kutatások föllendülésére; ezek sem közömbösek az iskola szempontjából. S ugyancsak érintik az anyanyelvi nevelés tervezeteit azok a nemrégiben megindult munkálatok, amelyek egy magyar történeti nyelvtan megírására irányulnak. Ezek a kutatások is elősegíthetik annak a tendenciának a megerősödését, amely összekapcsolja a nyelv leíró és történeti szemléletét, hangsúlyozva, hogy a szinkrón nyelvallapot sem merev rendszer, hanem a történeti fejlődés egyik állomása: elavulóban, illetőleg keletkezőben levő jelenségei, átmeneti kategóriái, kivételei igen gyakran történeti változások vetületeiként foghatók fel, s a transzformációk segítségével érzékelhető belső mozgása is nemegyszer történeti fejlődést reprodukál.

3. A fent vázolt s még több vonással kiegészíthető kép tarkasága azt mutatja, hogy az anyanyelvi nevelés most életbe lépő tanterveinek kidolgozása idején a nyelvtudományi háttér alapvetően különbözött az 1960-as évekbeli állapottól. Akkor szinte egyeduralkodó volt a klasszikus grammatika, most számos irányzat versenyez egymással. S alig valószínű, hogy más lesz a helyzet a hosszútávú tervezés által célba vett időszakban.

A grammatika új eredményeinek és módszereinek tekintetbe vétele egyelőre kevésbé érintette az általános iskola új tantervét, ezért annak jellegzetességeit már előbb (az 1. pontban) összegezhettem, szembesítve őket az 1963. évi tantervben foglaltakkal. Annyit azért hozzá kell tenni az 1. pontban mondottakhoz, hogy a szaktudomány új problémái nem hagyták teljesen érintetlenül az általános iskolai tantervnek grammatikai vonatkozásait sem: bár a nyelvtan mint tantervszervező stúdium továbbra is kulcsszerepet tölt be, mégis jobban kapcsolódik a szövegtanhoz (fogalmazástanításhoz, szövegértéshez stb.), mint a korábbi tantervben, s a készülő új tankönyv is élesebben sarkítja a nyelv rendszerű vonásait, például a hangtanban, valamint a szófa-jok bővítményeinek tárgyalásában.

Kétségtelen azonban, hogy a grammatika újdonságai jóval erősebb nyomot hagytak a középiskolai, elsősorban a gimnáziumi tanterven s még inkább a tankönyveken.

3.1. Az anyanyelvi nevelés új gimnáziumi tanterve azt tűzi ki célul, „hogy — az általános iskolában megszerzett ismeretekre, készségekre és képességekre építve — kialakítsuk a tanulóban a középszintű anyanyelvi műveltség tartalmi és magatartásbeli elemeit” (37). Ez a tanterv elsősorban nyelvhasználat-központú, s így még kevésbé grammatikacentrikus, mint az

előző, bár az sem volt már ilyen, hiszen az oktatás gerincében a nyelvhelyesség és a stilisztika állott. Most a szövegalkotás és a szövegértés tanítása került a centrumba. Kétségtelen, hogy a szövegtannal kapcsolatosan bizonyos grammatikai kérdések új megvilágításban merülnek fel, de a szöveg építkezésében a grammatikai szabályszerűségek csak másodrendűek, a nyelvnek a szöveg-szintje már kevésbé tartozik a nyelvtan körébe. A grammatika főleg az alsóbb szinteket fogja át, és a mondatszerkezetben csúcsosodik ki. Ezért — az I. és a IV. osztálybeli szövegtan csekély számú grammatikai tudnivalójától, valamint az I. osztály „egy szintre hozó”, ismétlő tananyagától eltekintve — a gimnáziumi tanterv egyetlen osztálynak, a II. osztálynak az órakeretébe sűríti a tulajdonképpeni grammatika anyagát, s itt a nyelvi szintek sorrendjét úgy alakítja, hogy a mondatból indul ki, innen jut el fokozatosan az alsóbb szintekhez. Ezzel az eljárással egyszerre több célt is szolgál: a grammatikának az általános iskolai tantervben foglaltakétól eltérő felépítése az újság erejével hat, ezenkívül az ilyen elrendezés szervesen kapcsolódik az I. osztály szövegtani ismeretanyagához (hiszen a szöveg és a mondat szomszédos szintek), s kedvez a modern grammatikai felfogásnak is, amely a mondatot állítja a középpontba. A nyelvtan — bár most már teljesen elesik a tantervszervező szereptől — így is az „alapozó” ismeretanyagba tartozik: az új tanterv — nagyon helyesen — ezek sorában említi a következőket: „A leíró nyelvtan rendszerének — az általános iskolai tanulmányokhoz képest fejlettebb, átfogóbb szemlélet jegyében újraszervezett és némileg kiegészített — fogalmai, kategóriái, szabályai” (38; az én kiemeléssel).

Mindamellet az új tanterv eléggé szűkszavú akkor, amikor kijelöli a nyelvtani ismereteknek, tehát a II. osztály tananyagának a kereteit. A szöveghez kapcsolás és a mondatból való kiindulás mellett, illetőleg ezzel összefüggésben igazában csak egy újszerű vonást emelhetünk ki belőle: a mellérendelést, illetőleg az alárendelést egy-egy helyen kívánja megtárgyalni, összevonva a mondatnak, a szó szerkezetnek és a szónak a szintjét. — De az újszerűségek közt említhető még a tantervi bevezetésnek egy általános érvényűként feltüntetett (tehát elvileg minden osztály anyagára vonatkozó) megállapítása is: „Az anyanyelv alapos ismerete és grammatikai eszközeinek az idegen nyelv kifejezőeszközeivel történő összevetése segíti és serkenti az idegen nyelv elsajátítását. A különböző nyelvek rendszerének, kifejezőeszközeinek, egyező és eltérő elemeinek vizsgálata közben tudatosítanunk kell, hogy valamennyi nyelv a mi anyanyelvünkkel azonos módon tölti be történelmi-társadalmi szerepét” (37–8), s hozzátehetjük: egyúttal jobban megvilágítja anyanyelvünk tipikus sajátosságait. Ezek a megállapítások elsősorban a II. osztály tananyagára vonatkoznak, hiszen a kontrasztív vizsgálódások zöme a grammatika területére esik.

Mindamellet a tanterv számos kérdést nyitva hagy, elsősorban a fő problémát: milyen típusú grammatikára, melyik grammatikai iskola tanításaira épüljön az oktatási anyag.

Ez a körülmény — a tételes anyagkijelölés szűkszavúságával (s helyenkénti bőbeszédűségével) együtt — arra késztet, hogy részletesebben foglalkozunk a tantervnek a tankönyvben történő realizálódásával.

A gimnázium II. osztályának új tankönyve — Honti Mária és Jobbágyiné András Katalin munkája — ebben a tanévben váltja fel a régit. A tankönyvírókra nehéz feladat hárult. Egyrészt dönteniük kellett, hogy a különböző grammatikai felfogások forrongó csatájában melyik irányzathoz csatlakozzanak. Ők a jelenleg egyetlen reálisnak látszó megoldást választották: a klasz-

szikus alapvetésű grammatika megújított változatára építettek, s ide illesztették elsősorban a szegedi műhelynek, de nem csekély mértékben a strukturális és a generatív grammatikának e keretbe beillő tanításait. — Másrészt — s ez sem volt könnyebb probléma — úgy kellett grammatikájukat megszerkeszteniük, hogy az szervesen beilleszkedjék az új szellemű — kommunikációelméleti, nyelvhasználati központú — tantervi koncepcióba.

A tankönyvírók mindkét feladatukat elismerésre méltó módon oldották meg. Különös figyelmet fordítottak a grammatikai kategóriák kommunikatív funkciójára, ezért részletesebben foglalkoztak olyan kérdésekkel, mint például a modalitás (az alapvető és a kiegészítő modális értékek), az aktuális mondattagolás, a szórend, a névmások szerepe a közlésben, a grammatikalitás és a kompatibilitás stb. Ezeken kívül számos más gondosan mérlegelt újítás is szolgálja a klasszikus hagyományú grammatika felfrissítését. Közéjük tartozik a korszerű nyelvtipológiai alapvetés, a mondat sokoldalú jellemzése, a mondatbeli szinteződésnek megrajzolása, az állítmány szófaji típusainak, valamint a jelzős és értelmezős szerkezeteknek rendszerszerű összefüggésükben való megvilágítása, az egyeztetés és a viszonyítás szembesítése, az ige és a melléknév vonzatainak, továbbá a szervetlen mondatrészeknek a bemutatása, a vonatkozó mondatok újszerű osztályozása, a jelentéssűrítő szóösszetételek kiemelése, a teljesen modern morfológiai fejezet (szabad, kötött és félszabad morféma; a tőtannak a jogaiba való visszaállítása; az affixális funkcióknak szóalakhoz és szófajhoz kötése; az előhangzó fogalmának bevezetése stb.), a jelentés fogalmának a kiterjesztése a toldalékokra és a jelkapcsolatokra stb.

A szerzők grammatikai rendszerezésének egyik legértékesebb vonása, hogy érzékenyen reagálnak az átmeneti jelenségekre, az átalakulóban levő nyelvi formákra, s ezáltal is bemutatják a nyelv fejlődését, mozgását, változékonyságát. Ez mind nyelvszemléleti, mind nyelvhasználati szempontból igen fontos mozzanat. Ide tartozik egyrészt olyan kategóriák ismertetése, mint ál-morféma, álszó, álszintagma, álmondat; átmenetek a mellérendelés és az alárendelés között; az igenevek tömbösített osztálya; másrészt olyan jelenségeknek a szemléltetése, mint a névutóvá válás, a szófaji átcsapás stb. — A nyelv belső mozgását, a rokon értelmű nyelvi formák összefüggését nem egy esetben transzformációval világítja meg a tankönyv, s ezzel az eljárással is a tudatos nyelvhasználatra nevel: rámutat egy eléggé elhanyagolt területre, a szerkezeti szinonimiára s az ebből fakadó válogatási lehetőségekre a szövegalkotásban.

Mind az átmeneti kategóriáknak s a kialakulóban levő jelenségeknek a bemutatása, mind pedig a transzformációs analízis alkalmazása implicit módon a nyelvnek alapvetően történeti jellegét, a nyelvi rendszer belső mozgását, a szinkrónia és a diakrónia korszerű módon értelmezett összefüggését segíti megvilágítani. Az explicit történeti utalások túlságosan szűkszavúak, bizonyára annak tudatában, hogy a IV. osztály nyelvtörténeti ismeretanyaga grammatikai tudnivalókat is tartalmaz. Ám éppen a grammatikában jobb volna közelebb hozni a nyelvtörténeti hátteret, szervesen kapcsolni a leíró nyelvtan megállapításaihoz.

Mindezekon kívül a könyv szembetűnően törekszik annak a tantervi követelménynek a kielégítésére, hogy a magyar nyelv grammatikai kategóriáit összevesse más nyelvbeliéekkel.

A tankönyvben foglalt anyagnak és módszereknek e vázlatos ismertetéséből is kitűnik, hogy ez a nyelvtani koncepció biztos alapul szolgálhat a hosszútávú tervezés grammatikai vonatkozásai számára.

3.2. Rövidebben szólhatunk a s z a k k ö z é p i s k o l a új tantervéről. Itt az anyanyelvi nevelésnek az a célja, hogy a tanulók elérjék a nyelvismeretnek és a nyelvhasználatnak azt a szintjét, amellyel szakmai és társadalmi kommunikációs feladataiknak kellően meg tudnak felelni. Tehát ez is nyelvhasználatközpontú tanterv — a szakmák sajátos igényeihez alkalmazkodva. A grammatika szerepe itt is az alapozás, de a tanterv kisebb jelentőséget tulajdonít neki, mint a gimnáziumban. Ugyancsak a II. osztály anyagába kerül, de fele óraszámban, csupán heti 1 órában. Talán ez lehet az oka a vele kapcsolatos igénytelenségnek: itt „a leíró nyelvtannak — az általános iskolai tanulmányokhoz képest némileg kiegészített — fogalmi, kategóriái, szabályai” tanítandók. Nem szerepel tehát e tantervi előírásban az általános iskolai tananyagnak egy „fejlettebb, átfogóbb szemlélet jegyében újracszerkeztetett” oktatása. A tanterv megfogalmazása azt sejteti, hogy itt szinte teljességgel a hagyományos nyelvtan oktatása folyik, s a tankönyvből is ugyanez derül ki, illetőleg ami kevés újítás található benne, az sem mindig szerencsés (pl. a *szervezett*ag műszó körüli zavar). Elismerendő viszont a tankönyvnek az az állhatatos törekvése, hogy a nyelvtani kategóriákat kommunikációs funkciójukban mutassa be.

3.3. Az anyanyelvi nevelés helyzete a s z a k m u n k á s k é p z ő i s k o l á k b a n külön elemzést érdemelne, amely szétfeszítené e dolgozat kereteit. A csekély óraszám természetesen a grammatika alapozó szerepének sem kedvez. Ez az állapot nem minősülhet tarthatónak.

4. A múlt és a jelen tanulságainak számbavétele után nézzük meg, milyen szerepet tölthet be a grammatika oktatása az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének hosszútávú tervében.

A grammatika jól megszervezett tanítását két szempont is kívánatossá teszi. Egyrészt a nyelvtanoktatás elősegíti az anyanyelv spontánul megismert működési törvényeinek a tudatosítását, s így továbbra is egyik sarkpillére marad az anyanyelvi nevelésnek, a szabatos, hatásos, célszerű mondat- és szövegformálás, valamint az elmélyült szövegértés kialakításának. Másrészt az anyanyelv grammatikája mint tudomány fő elemeit tekintve szerves része az általános műveltségnek, ide értve azt a segítséget is, amelyet az idegen nyelvek elsajátításában nyújt.

A nyelvtan oktatása tehát semmiképpen sem küszöbölhető ki a jövő tanterveiből sem. Egy tudományágat persze nem lehet szanaszét szakítva sikeresen tanulmányozni, különösen nem a grammatikát, éppen rendszerszerű volta miatt. Ezért elhibázottnak tartom azt az elképzelést — amely egyébként a témabizottság körén kívül vetődött fel —, hogy a grammatika oktatását teljesen alá kell rendelni a szövegtannak. Ez két okból is megengedhetetlen volna. Egyrészt a grammatika problémaköre — mint említettük — csak kevéssé nyúlik át a szöveg szintjére. Így egy teljesen szövegtani központú tantervi koncepcióban sok lényeges grammatikai kérdés alig-alig kerülhetne szóba, s amelyek fölmerülnének, azokról is kiderülhet, hogy tulajdonképpen alsóbb szinthez tartoznak, mindenekelőtt az összetett mondatához. Másrészt így még a szövegtanhoz szervesen kapcsolódó grammatikai ismeretek sem állhatnának össze világos rendszerré. Tehát — legalábbis az oktatás egy hosszabb szakaszán — rendszerszerűen (s ez nem feltétlen merev szaktudományi rendszerszerűséget jelent) meg kell tanítani a grammatikai ismeretanyagot. Ez a rendszerszerű oktatás — ha jó eredményt várunk tőle — aligha képzelhető el más-

képp, mint úgy, hogy ebben az oktatási szakaszban a grammatika tantervszervező szerepet kapjon. Emellett szól az anyanyelv és az idegen nyelvek összehasonlításának már többször hangoztatott szükségzerűsége is.

A grammatikának egyetlen szakaszban történő koncentrált és alapos megtanítása persze itt sem jelentené az anyanyelvi nevelés fő céljainak a háttérbe szorítását. Az új középiskolai tantervek és tankönyvek máris használható mintát nyújtanak arra nézve, hogyan lehet grammatikai kategóriákat a kommunikatív funkció szempontjából megvilágítani.

A grammatikai ismeretanyagnak egy szakaszra tömörítése egyúttal elkerülhetővé teszi a fölösleges ismétléseket. Teljesen azonban nem iktathatja ki az ismétlődést, hiszen már a hét-nyolc éves tanulókat is fel kell szerelni azokkal az alapvető tudnivalókkal, amelyeket az általános iskola alsó tagozatának tantervei máris gondosan kiválasztottak; a rendszerszerű nyelvtanítás kezdetének azonban ekkor még nincs itt az ideje. — S az is elképzelhető, hogy közvetlenül a felsőfokú (egyetemi és főiskolai) tanulmányok megkezdése előtt még egyszer visszatérjen a grammatika oktatása, valamilyen magasabb szempontból, s természetesen csak azok részére, akik a humán tárgyak irányában szakosodnak.

5. A szaktudomány jelenlegi helyzete és várható perspektívája, továbbá a katasztrófaszerű fordulatok ajánlatos elkerülése azt javallja, hogy ennek a **rendszerszerűen tanított nyelvtannak** a tudományos alapja a tovább korszerűsített klasszikus hagyományú grammatika legyen. Ugyanis alig remélhető, hogy a korábban ismertetett újabb irányzatok közül egy évtizeden belül bármelyik is képes lesz a magyar nyelvi rendszer viszonylag teljes és homogén leírására. Ha azonban valamelyik új irányzat mégis elérné ezt az eredményt, tehát előállítana egy rendszeres magyar leíró nyelvtant, s ha ez kiállná a tudományos kritika próbáját, akkor meg kellene fontolni iskolai alkalmazásának a lehetőségét.

Akárhogy áll is a dolog, valószínűleg a következő újítások jelentkeznek a kilencvenes évek tantervének grammatikai alapvetésében: a szemantikai komponens fokozottabb tekintetbe vétele (vö. különösképpen a mondatjelentést); az aktuális és a téma—réma szerinti mondattagolás részletesebb ismertetése; a transzformációs elemzés kiterjesztése; a szófajok szintaktikai szerepének még erőteljesebb kiemelése; az összetett mondatok grammatikájának alaposabb tárgyalása. — Emellett kiszélesedik az összevető nyelvtani ismeretanyag (főleg az orosz és valószínűleg az angol nyelv vonatkozásában), s nagyobb szerepet kap a leíró grammatika történeti háttérének az ábrázolása.

Mindezeket figyelembe véve, a következő grammatikai ismeretkör kerülhet be az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének hosszútávú tervébe.

5.1. Grammatikai alapvetés. — A nyelv mint az emberi kommunikáció legfontosabb jelrendszere. A nyelvi jel fogalma, a jel és a jelentés alapkérdései (denotáció, konnotáció; monoszémia, poliszmia; homonímia, paronímia; szinonímia, antonímia). A nyelv rendszere és részrendszerei: a nyelvi szintek (fonémaszint, morfémaszint, lexémaszint, szintagmaszint, mondat szint, szövegszint). A nyelvi rendszer leíró szemlélete és ennek összefüggései a történeti szemlélettel. A szinkrón rendszer belső mozgása; átmenetek a szintek között és a szinteken belül.

5.2. Fonéma t a n. — A fonéma fogalma. A magyar nyelv fonéma-rendszere: magánhangzók és mássalhangzók; a magánhangzók és mássalhang-

zók osztályozása a fonológiai oppozíciók szerint. Hangrend és illeszkedés; hasonulás, összeolvadás, rövidülés, hangkiesés. A szótag.

(Ide kapcsolhatók a nem grammatikai jellegű fonetikai ismeretek: a beszélszervek és működésük stb.).

5.3. Morféma t a n. A morféma fogalma. Tőmorféma és affixális morféma. Szabad és kötött morféma. Egyalakú, több alakú tő, szótári tő és nem szótári tő, passzív tő. Az affixumok strukturális-funkcionális és alaki osztályozása (prefixum, szuffixum; rag, képző, jel; egyalakú és több alakú affixumok). A morféma-kapcsolódásának szabályai; az előhangzó mint ál-morféma. A zéró morféma.

5.4. Lexéma t a n. — A szófaj fogalma, a szófajok osztályozásának kritériumai. — Az ige és fajtái; az igeképzés; az ige ragozása és jelezése, az általános és a határozott igeragozás. — A főnév és fajtái; a főnévképzés; a főnév ragozása és jelezése, a magyar esetrendszer problémája. A melléknév; a melléknévképzés; a melléknév ragozása és jelezése. A számnév és fajtái; a számnévképzés; a számnév ragozása és jelezése. A határozószó. — A névmás (főnévi, melléknévi, számnévi és határozószói névmások); a névmások toldalékolásának sajátos kérdései. — Az igenév (főnévi, melléknévi és határozószói igenév); az igenévképzés; az igenevek toldalékolásának sajátos kérdései. — A segédszók (álszók): igekötő, segédige, névelő, névutó, kötőszó. — A módosítószó. Az indulatszó. — A szóösszetétel és a szóalkotásnak ritkább módjai.

(Esetleg ide kapcsolhatók a szókészletnek nem grammatikai jellegű fejezetei és egy kifejtettebb szójelentésen.)

5.5. Szintagma t a n. — A szintagma fogalma; szintagma és állandó szókapcsolat; szintagma és álszintagma. — A hozzárrendelő (predikatív) szintagma; az igei és a névszói-igei állítmány; az alany; az egyeztetés a hozzárrendelő szintagmában. — Az alárendelő szintagma; alaptag és bővítmény; viszonyítás és egyeztetés; szintagmabokor és szintagmalánc. — Az igei szintagma; az ige kötött (kötelező és lehetséges) bővítményei (vonzatai: a tárgy és a kötött határozó); az ige szabad bővítményei (határozói); az ige tárgyának és határozójának összefüggései. Az igenévi szintagma; hasonlóságai és eltérései az igei szintagmával szemben. A melléknévi (és számnévi) szintagma; a melléknév (és számnév) kötött (kötelező és lehetséges) bővítményei (vonzatai: kötött határozói); a melléknév (és számnév) szabad bővítményei (határozói). A főnévi szintagma; a főnév bővítményei (a jelző, az értelmező és a hátravetett határozó); a jelző, az értelmező és az állítmány összefüggései; a főnévi vonzat problémája (vö. az igéből és a melléknévből képzett főnév vonzataival is); a főnév(i) szintagma determinálása (határozottsága). A határozó(szó)i szintagma, a határozó(szó) értelmezőszerű bővítményei (határozói). Az alárendelt szintagmagnak (bővítménynek) mellékmondat (álmondat) formájú kifejezése (valamennyi szófaji csoportban). — A mellérendelő szintagma és fajtái.

5.6. Mondat t a n. A mondat fogalma; ismertetőjegyei. A predikáció és a modalitás; modális alapértékek (mondatfajok) és kiegészítő modális értékek. Állítás és tagadás. — Grammatikalitás, kompatibilitás, tudati tartalék. — A mondat szerkezeti tagolása (tagolatlan és tagolt mondat); a tagolt mondat alanyi és állítmányi része, ezek viszonya (minősítés, azonosítás). Az alanyi és az állítmányi rész szintagmatikus felépítése: a mondat síkjai és tömbjei. — A mondat téma—réma szerinti és aktuális tagolása; a mondat fókusza. A szórend. Az intonáció. — Az összetett mondat (különös tekintettel a mellérendelésre, valamint a vonatkozó meg a sajátos jelentésű mellékmondatok típusaira,

továbbá az 5.7. pontban felsorolandó szöveggrammatikai sajátosságokra); az összetett mondat síkjai és tömbjei.

5.7. Szöveggrammatika. — Mellérendelő és alárendelő értékű mondatkapcsolatok. Az idézés formái. A névmásítás, az anafora és a katafora. A határozottság (a határozott névelő és a határozott igeragozás szerepe). Az egyeztetés a mondathatáron túl. A hiányos szerkezetű mondat. Az alany, illetőleg a téma azonosságának kohéziós ereje.

5.8. Megjegyzések. — A jelentés mint külön szint nem szerepel az anyag elrendezésében: a bevezetőben kiemelt jelentéstani szempontok valamenynyiszínten tekintetbe veendők az alakiak mellett. Minden szinten elsősorban a tipikus (és köznyelvi), gyakori, illetőleg produktív jelenségek tárgyalandók. Az élő és az írott nyelv főbb grammatikális különbségeit tekintetbe kell venni. A transzformációs analízis és a más nyelvek grammatikai kategóriáival való összevetés a reális lehetőségek szerint kapjon teret.

6. A tananyagnak korcsoportok szerinti elosztására nézve az alábbiakat javasoljuk.

6.1. Az alsó fokon, az általános iskola 2. és 3. osztályában azokat a legfontosabb nyelvtani ismereteket kell megtanítani, amelyek — elsősorban a helyesírástanítás szempontjából — itt nélkülözhetetlenek. Ezeket már az előző tantervek is megfelelően kiszűrték, lényeges módosításuk a hosszútávú tervben sem látszik indokoltnak. A javasolt eltérés mindössze annyi, hogy a korábban három osztályon át taglalt nyelvtani anyag két osztályra tömörül, s így kisebb teret kaphat benne a koncentrikus bővítés, illetőleg az ismétlés.

Ezen a fokon javaslatunk szerint a következő nyelvtani kategóriák tanítandók.

2. osztály: A mondat, a szó és a hang (magánhangzók és mássalhangzók); a szótag. A mondatfajták (a modális alapértékek). Az egyszerű mondat szerkezete.

3. osztály: A szó töve és toldaléka. A főbb szófajok: az ige és ragozása (módok, idők, személyek); a főnév (köznév és tulajdonnév) és fontosabb toldalékai; a melléknév és fokozása; a számnév (határozott és határozatlan); a főbb névmások (személyes, mutató, kérdő); az igekötő (az igével együtt); a névelő (a főnévvel együtt).

Megfontolandó, hogy a 2. osztály megbírja-e a mondat szerkezeti tagolásának a tanítását.

6.2. A középfok — ez megfelel az általános iskola 4–7. osztályának — ideális terepül kínálkozik a nyelvtannak korábban említett rendszeres tanítására. Ebben az életkorban fokozatosan, de gyors ütemben fejlődik a tanulók elvonóképesége, az absztrakciók iránti fogékonysága, ami nélkülözhetetlen a rendszeres nyelvtantanulásban. Ennek az előző tantervben előírtnál valamivel korábbi megkezdését az idegennyelv-oktatásnak tervbe vett előbbre hozása is indokolja. A nyelvtantanítás csak akkor lehet eredményes, ha az oktatás fókuszában áll, ezért azt javasoljuk, hogy a középfokúnak nevezett időszakban a grammatika tartsa meg tantervszervező szerepét. Mindez természetesen nem jelenthet öncélú grammatizálást; a grammatikai kategóriákat valamennyi esetben kommunikációs funkcióikkal együtt kell megvilágítani: a grammatika tanításához hozzá kell kapcsolni a megfelelő helyesírási, nyelvhelyességi, mondat- és szövegformálási ismeretanyagot.

Az említett kíváncsi azonban nem vezethet a grammatikai szintek sorrendjének a megfordítására, a szöveggrammatikából való kiindulásra. Két okból is elkerülhetetlen, hogy a rendszeres oktatást az alsó szinten kezdjük, s onnan haladjunk fölfelé. Ezt a sorrendet indokolják a helyesírástanítás igényei, amelyek mindenekfelett a hangtanhoz, a morfématához és a szótanhoz fűződnek. De a tanulók elvonóképeségének említett fokozatos fejlődése is azt követeli meg, hogy a grammatika fogalomrendszerében az egyszerűbbtől haladjunk a bonyolultabb felé.

Az 5. pontban rendszerbe foglalt grammatikai tananyag az egyes osztályok szerint a következőképpen rendeződhet el.

4. osztály: Grammatikai alapvetés (5.1.), ebből egyelőre csak a kommunikációs alaphelyzetre, a jel és a jelentés viszonyára vonatkozó legfontosabb tudnivalók. — Fonématan (5.2.), ide kapcsolva a speciálisan fonetikai ismeretanyagot is. — Morfématan (5.3.).

5. osztály: Lexématan (5.4.), ide kapcsolódhatnak a szókészlettanak a grammatikán kívüli fejezetei (s esetleg a külön szójelentés tan).

6. osztály: Szintagmatan (5.5.). — Mondattan (5.6., az összetett mondatig).

7. osztály: Mondattan (5.6., az összetett mondat). — Szöveggrammatika (5.7.). — Általánosító áttekintés (5.1.).

6.3. A fent vázolt sorrend azért is előnyös, mert szépen átvezet a felső fokú nevezhető szakaszba (ez a szakasz az általános iskola 8. és a középiskola I. és II. osztályának felel meg), itt ugyanis az anyanyelvi nevelés vezérszólását éppen a szövegalkotás és a szövegértés ismeretanyagának kellene átvennie, s a grammatikai tudnivalók csak az ehhez szükséges mértékben ismétlődnének.

6.4. A legfelső fokon (ez a középiskola III. és IV. osztályának felel meg) külön grammatikai ismereteket — egy osztály keretében — csak azok tanulnának, akik a társadalomtudományok irányában kívánnak szakosodni. Itt természetesen ajánlatos lesz a grammatikai tananyag visszafelé pergetése (a szövegszinttől a fonémaszintig), bizonyos kiegészítése: nagyobb szerephez jutna az átmeneti kategóriák tanítása, mélyebbre lehetne hatolni a mondatjelentés tanban és a szófajok tárgyalásában (pl. az ige fajainál szóba kerülhetne az aspektualitás). Emellett kívánatos lesz a transzformációs elemzés kiterjedtebb alkalmazása a szinkrón mozgás érzékeltetésére, a nyelvtörténeti (történeti nyelvtani) háttér erőteljesebb megrajzolása és a kontrasztív grammatikai anyag kibővítése (elsősorban az itt tanulandó idegen nyelvek vonatkozásában).

Ebben az érettebb korban a nyelv történeti jellegének érzékeltetése, valamint az anyanyelv és az idegen nyelvek szembesítése igen nagy súllyal eshet latba a világnézeti nevelés, a nyelv marxista szemléletének érvényesítése szempontjából.

Rácz Endre

A helyesírás iskoláinkban

1. Tudjuk, hogy iskolába kerülésekor a gyermek már rendelkezik anyanyelve szókincsének egy (minőségileg igen értékes) részével, továbbá nyelvtanának szinte a teljességével. Helyes tehát az az álláspont, hogy az anyanyelv oktatásának „a fő feladata nem az, hogy ezt az élő és ható grammatikát megtanítsa — hiszen ezt a gyermek, a tanuló már tudja, alkalmazza —, hanem az, hogy öntudatlan grammatikai tudását tudatossá téve újabb és újabb kommunikációs helyzetekben érvényesítse, azaz gyakorolja, s ilyen módon fejlettebb szintre emelje” (AnyOktKorsz. 28).

Ez a tétel azonban csak a beszédre áll, csak arra állhat, az írásra azonban nem: az írás ugyanis teljes egészében tudatosan elsajátítandó művelet. Ezt az alapvető különbséget szükségszerűen mindig is figyelembe kellett venni az anyanyelvi tantervek készítésekor, és a jövő tantervei kidolgozóinak is számolniuk kell azzal, hogy az írást, ill. a helyesírást utánzással, ösztönösen nem lehet elsajátítani, hanem csak szervezett, tervszerű munkával lehet megtanítani és megtanulni. Erre tehát minden iskolafokon és minden iskolatípusban elegendő időt kell biztosítani; a kielégítő határfok eléréséhez viszonylag nem is keveset.

2. Ahogy az iskolai oktatás fokozatain feljebb-feljebb haladunk, az írásra és a helyesírásra fordított, illetőleg az egyéb anyanyelvi tudnivalók elsajátítására felhasznált idő és energia aránya fokozatosan megváltozik: az írás-olvasás kezdeti szakaszán igen sok idő szükséges a közismerten súlyos nehézségek leküzdéséhez, és kevesebb marad egyébre; később viszont, ahogy a gyermekekben egyre szilárdabbak lesznek a helyesírási készségek, csökkenthető az írással való foglalkozás mértéke, és több jut másra.

Mindez természetesen tükröződik a tantervekben. — Így pl. a mostanáig érvényben volt tantervek és utasítások szerint nagy vonalakban a következőképpen. Az alsó tagozatban pontosan elő van írva az írás gyakorlására fordítandó évi óraszám: az 1.-ben (az írás tanítására) 160 óra; a 2.-ban (nyelvtanra és helyesírásra) $62 + 48 = 110$ óra; a 3.-ban (nyelvtanra és helyesírásra) $62 + 60 = 122$ óra; a 4.-ben (nyelvtanra és helyesírásra) $60 + 60 = 120$ óra. A felső tagozatban már nincs megjelölve külön a nyelvtanra, ill. a helyesírásra fordítandó idő, csak nyelvtani tanterv van; ám a nyelvtani ismeretek témakörében az 5–8. osztályban tételelesen fel van sorolva az elsajátítandó helyesírási ismeretanyag (a legkevesebb a 8.-ban). A helyesírás a gimnáziumi és szakközépiskolai tanterv szerint még inkább csak része (de kétségtávol fontos része) a nyelvi-nyelvtani tudnivalóknak; a IV.-ben már nem is említetik.

A most bevezetett tantervben is lényegében ugyanez a helyzet. Az 1. osztályban az olvasás és írás tanulására 288 óra, a 2.-ban (az írást fejlesztő gyakorlásra, nyelvtanra és helyesírásra) $40 + 120 = 160$ óra, a 3.-ban (az írást fejlesztő gyakorlásra, nyelvtanra és helyesírásra) $60 + 90 = 150$ óra; a 4.-ben (nyelvtanra és helyesírásra) 78 óra az előírt óraszám. A felső tagozatos tanterv a helyesírási teendőket (a nyelvtani anyagon belül elkülönítve) igen gondosan meghatározza, de óraszámot nem javasol. A középiskolai tantervekben a helyesírás már nagyon alárendelten jelentkezik (az I.-ben az írásjelek használata, a II.-ban a nyelvtanhoz kapcsolt általános gyakorlás, a III.-ban a szépírói helyesírás megfigyelés ajánlatik; a IV.-ben pedig a helyesírástörténetre utal a tanterv).

Ha feltesszük a kérdést, kell-e, lehet-e a helyesírás oktatásának fokozatosan csökkenő tendenciáján változtatni, azt hiszem, határozott „nem”-mel kell felelni. Korántsem mindegy azonban, hogy milyen arányban mérsékeljük a felsőbb osztályokban a helyesírással való foglalkozást! Összevetve egymással a kifutó meg a bevezetett tantervet, a helyzet csak az általános iskolában látszik megnyugtatónak: ott a tantervnek (főként a felső tagozatosnak) helyesírási vonatkozásai kielégítőek, sőt több tekintetben színvonalemelési törekvések is megmutatkoznak. Az új középiskolai tantervben azonban a helyesírás — a tanterv jellegénél fogva — kisebb mértékben van, pontosabban kevésbé lehet jelen, mint a megelőzőben. Jósolni még korai lenne, de féltő, hogy a középiskolákban esni fog a helyesírási színvonal. Nagy kérdés ugyanis, hogy a tanároknak lesz-e elegendő idejük és energiájuk pl. a feszített tematikájú II. osztályos nyelvtani ismeretanyag elsajátíttatása mellett a helyesírási vonatkozások elmélyítésére, gyakoroltatására is (ahogy a tanterv kívánja), vagy hogy a III. osztályban a tárgyalandó ún. „szépírói helyesírás”-t sikerül-e a köznyelvi helyesírási normák tiszteletben tartásával együtt, dialektikusan bemutatni. Stb.

3. Ha az új tanterv szerinti helyesírás-oktatás jövődő eredményeit nem láthatjuk is előre, az eddigi munka sikereit és kudarcait jól ismerjük.

Örvendetes és kétségtelen tény, hogy az oktatás kiterjesztésének, különböző formáinak hatására a nagy tömegek írásbeliségének színvonala a háború előtti állapothoz képest jelentősen emelkedett. Ez a pedagógusok áldozatos munkáján kívül elsősorban a felszabadulás utáni tantervek ama vonásának köszönhető, hogy a helyesírásnak kellő súlyt és elegendő időt biztosítottak főképpen az általános iskolában. A tanterv kívánta követelményeknek megfelelően az eddigi nyelvtankönyvek és munkafüzetek is elég gondot fordítottak a helyesírási anyag feldolgozására. Az utóbbi húsz évben felvirágzott a helyesírási módszertani szakirodalom is. Ha a sok rövidebb-hosszabb cikket, tanulmányt lehetetlen is felsorolni, feltétlenül meg kell emlékezni néhány kiemelkedő fontosságú helyesírási módszertani kiadványról: Benkő — Rácz — Takács: Helyesírási tankönyv az általános iskola V—VIII. osztálya számára (1951.); Egedi — Kerékgyártó — Szemere: A helyesírás tanítása (tanári kézikönyv, 1953.); Szemere Gyula: Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára (1955., majd számos lenyomatban); Szemere Gyula: Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára (1955., majd számos lenyomatban); Szende — Szabolcs: Helyesírás lépésről lépésre (1970.); Hernádi Sándor: A helyesírás tanításának problémái (1973.); Orosz Sándor: A helyesírás fejlődése (1974.); Hernádi Sándor: Helyesírási önképző (1978.). Hunyadyné Gárdonyi Zsuzsa a 6-14 éves korosztály helyesírás-oktatásának 1922 és 1972 közötti történetét is feldolgozta: Hagyományok és törekvések a helyesírástanításban (1972.). Helyesírásunk címmel megjelent a pedagógusoktól régóta óhajtott iskolai helyesírási szabályzat és szójegyzék, Fábíán Pál, Graf Rezső és Szemere Gyula munkája (1978.).

Sajátos és sajnálatos ellentmondás azonban, hogy a fentebbi eredmények ellenére az iskolai helyesírás-tanítás hatékonysága az utóbbi években nem növekedett, hanem csökkent. Ebbe annál is inkább lehetetlen beletörődni, mert pontosan kidolgozott, jól körülírt, korántsem parttalan alaprendszerről van szó. A remélhetőleg csak átmeneti, de most minden iskolatípusban és minden fokon tapasztalható színvonalesés több körülménnyel magyarázható. — Az 1970-es évek elején lábra kapott és elterjedt egy olyan nézet, amely szerint az

általános iskolai nyelvtankönyvek „helyesírás-központúak”. Bár ez korántsem volt így, a magyartanárok jelentős része a helyesírás megtanítására, gyakoroltatására a korábbinál kevesebb gondot fordított. Így éppen az alapozó (sokak számára egyben az utolsó) iskolai szakasz gyengült meg. — A helyesírás-tanítás módszertani szakirodalmában felmutatható jelentős eredmények nem terjedtek el országosan; az iskolai helyesírás-tanítás nem vált nyelvi szemléletűvé, hanem általában megmaradt a mechanikusság fokán. (L. erről később is!) — Helyesírásunkat sokan megtanulhatatlanul nehéznek, vagy éppen könnyedén elsajátíthatónak vélik; tehát reménytelennek, ill. fölöslegesnek tartják a vele való foglalkozást. (L. erről később is!) — Bizonyos gyors, de gyakran kevésbé igényes számonkérési módszerek (röpdolgozatok, feladatlapok) túlzásba vitele minden iskolafokon rontotta az írásbeliség színvonalát, s vele együtt a helyesírás tekintélyét. — A nem magyar szakos tanárok minden iskolatípusban, de különösen a szakirányúakban kevésbé érzékenyek a helyesírási hibákra, ezért az írás helyességére való ügyelés iskolánk nagy részében a magyar nyelvvel és irodalommal kapcsolatos tevékenységre korlátozódik. — Az egyetemi tanárképzésben még magyar szakon sincs elegendő lehetőség a helyesírás-tanításra való felkészítésre, más szakokon pedig (többszöri sürgetés ellenére) mindmáig nincs anyanyelvi (szaknyelvi) képzés, melynek a helyesírás (szakmai profil) része lehetne. — Végül nem szabad hallgatni arról sem, hogy társadalmunkban bizonyos negatív jelenségek is felütöttek a fejüket: általában romlott a munkához, a fegyelemhez való viszony, s ez a fáradságot és figyelem-összpontosítást igénylő helyesírásnak mind tanítására, mind tanulására nézve kedvezőtlen légkört jelent.

4. A további teendőket nem kis mértékben meghatározza az is, hogy miképpen fog alakulni helyesírásunk jövője.

Modern társadalom sehol a világon nem létezhet csiszolt, szabályozott és egységes írásbeliség nélkül. Helyesírásunk ennek a követelménynek mai állapotában általában véve megfelel, de kétségtelen az is, hogy társadalmunk gyors fejlődése, az igények differenciálódása és módosulása számos problémát vet fel. Ezeknek megoldása egyrészt akadémiai, másrészt oktatásügyi feladat.

Társadalmunk körében számos javaslat merült fel helyesírásunk kisebb-nagyobb mérvű reformjára nézve. Ezek között vannak egész írásrendszerünk alapjait érintők (pl. a kétjegyű betűknek egyjegyű mellékjelekkel való felváltása, az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítése) és kisebb hatókörűek egyaránt. Azok a tudományos vizsgálatok, amelyeket az MTA Helyesírási Bizottsága a tervezett új szabályzat kiadásának előkészítése érdekében az utóbbi hat évben folytatott, azt mutatják, hogy helyesírásunk kikristályosodott és mélyen meggyökerezett rendszerének „megreformálására” nincs szükség, ilyesminek az erőltetése súlyos zavarokat idézne elő, és széthzilálná helyesírásunknak végre elért egységét. Lehetséges és kívánatos viszont néhány, most még meglevő ellentmondás kiküszöbölése, bizonyos egyszerűsítések eszközzése, és főképpen a helyesírás „alkotmányának”, az akadémiai szabályzatnak áttekinthetőbb, könnyebben megjegyezhető formában való rendszerezése.

A korszerűsített akadémiai szabályzat (melynek megjelenése 1982-re várható) egymagában természetesen nem tudja az írásgyakorlat minden gondját megoldani. Szükség lesz mellette — felfelé — egy részletes nyomdai és kiadói szabálygyűjteményre, egy modern szóanyagot tartalmazó helyesírási szótárra, továbbá szaktudományi szabályzatokra és szójegyzékekre (néhány

ilyen már van is); ill. — lefelé — a helyesírási alpműveltség anyagát tartalmazó, 1978-ban megjelent, Helyesírásunk című iskolai helyesírási szabályzatnak és szójegyzéknek az új szabályzathoz hozzáigazított változatára.

Iskolai, oktatási szempontból a megnyugtató lényeg az, hogy helyesírásunk új szabályzata nem fog „átállási nehézségeket” okozni a pedagógustársadalomnak, nem kell újraírni a nyelvtankönyveket stb. Terveink kialakításakor is nyugodtan gondolkozhatunk jelenlegi helyesírási szabályaink rendszere szerint.

5. Mielőtt megpróbálom körvonalazni, milyen koncepcióban lenne célszerű a helyesírást tanítani a jövőben, régen megfogalmazott alaptételeket kell előrebocsátanom.

a) A helyesen írni tudás nélkülözhetetlen a társadalomba való beilleszkedéshez.

A helyesírás társadalmi szerepe nyilvánvaló, de fontosságának megítélésében hullámvázások tapasztalhatók minden társadalomban, így a miénkben is. Csak a felszabadulás utáni időszakot véve figyelembe: 1950 és 1970 között az akadémiai szabályok következetes érvényesítésére, a helyesírási egység minél kivételtelenebb megvalósítására törekedett a magyar írásgyakorlat egésze; mostanában viszont számos megnyilvánulása figyelhető meg annak a nézetnek, hogy a helyesírásban a korábbinál nagyobb szabadság engedhető meg. Csak a távoli jövő fogja eldönteni, hogy melyik felfogás szolgálja (vagy szolgálta volna) inkább nyelvünk és társadalmunk fejlődését, de az kétségtelen, hogy az iskolának semmiképp sem szabad a helyesírási anarchia fészkevé válnia: a helyesírás rendszerének és alapvető szabályainak ismeretét nélkülöző egyének hátrányos társadalmi helyzetbe kerülnek, s ez megengedhetetlen. — Annak is tudatában kell lennünk, hogy minden leírt szó cselekvés is, tehát végső soron többről van szó, mint egy már kész helyzetbe való beilleszkedésről. Mindenki, aki ír, formálja, alakítja is a körülötte levő valóságot: jó vagy rossz írásával javíthatja vagy ronthatja a helyzetet.

A most életbe lépő tanterveket kidolgozó testületek a helyesírás tanításának — mint már jeleztem — nem egyforma jelentőséget tulajdonítottak: az általános iskolában (különösen a felső tagozatban) elegendőt, a középiskolában (különösen a gimnáziumban) a kelleténél kevesebbet.

A távlati tantervnek ezt majd korrigálni kell. A kidolgozandó új anyanyelvi nevelési koncepcióban — a vázolt körülményekkel is számolva — elegendő időt és alkalmat kell biztosítani mind az általános, mind a középiskolában egyrészt a helyesírás alapvető ismereteinek elsajátíttatására és megszilárdítására, másrészt a helyesírási készség differenciált továbbfejlesztésére. (Vö. Szemere: A magyar nyelvtan tanítása. Egyetemi tankönyv. Bp., 131.)

b) A helyesírás tanítható, megtanulható, és meg is tanulandó!

Egyrészt az olykor túlzott helyesírási követelmények támasztása miatt, másrészt a már említett rendkívül nyugtalanító és káros társadalmi jelenségek (fegyelmetelenség, nemtörődomség stb.) tüneteként erősen elharapódzott az a babona, hogy a magyar helyesírás nehéz és megtanulhatatlan.

Ezzel a téves — de nagyon kényelmes — vélekedéssel szemben teljes határozottsággal kell fellépni minden iskolatípusban, és fenn kell tartani a helyesírási módszertani irodalomnak azt az álláspontját, hogy a helyesírási ismereteket minden egészséges ember kielégítően elsajátíthatja. A helyesírás „megtanulhatatlanságának” babonáját természetesen nem elvi kinyilatkoztat-

tásokkal, hanem ésszerű (de nem alacsony!) helyesírási követelmények szabásával lehet és kell leküzdeni. Vagyis — mint már az előző pontban is volt erről szó — az egyes iskolatípusok (szintek) számára pontosan ki kell dolgozni a helyesírási követelményrendszert (normát), és gondoskodni kell megfelelő módszertani segítségről is.

Szemléletváltozást kell elérni a tekintetben is, hogy mit értünk a helyesírás tudásán. Szemben ugyanis közönségünk mai felfogásával, nem az tudja a helyesírást, aki az AkH. 1954. szójegyzékének vagy netán a HTSz.-nek a szavait mind hibátlanul leírja, hanem az, aki képes a szabályok önálló alkalmazására, aki a szótárakban nem található esetekben sem jön zavarba, hanem megtalálja a helyes megoldást. Ezért voltak jelentősek a Helyesírásunk c. iskolai szabályzat használatával kapcsolatos kísérletek, amelyek azt mutatták, hogy már az általános iskolai tanulókat is eredményesen rá lehet szoktatni a szabályzat használatára. Középiskolában ez az út nyilván még inkább járható, és még sokkal inkább kívánatos. — A helyesírás önálló alkalmazására való iskolai nevelés a tanár részéről természetesen olyan didaktikai aktivitást kíván, amely nemcsak osztályközösségekre, hanem (szükség esetén) egyes személyekre is irányul.

Úgy érzem, itt kell megjegyeznem a következőket. — Miként a helyesírás nehézségeinek felnagyítása, a tehetetlenség érzését keltve, a helyesírási színvonal emeléséért folytatott „reménytelen” küzdelem abbahagyására indít; úgy a helyesírás iskolai helyzetének, eredményeinek túlzottan derűlátó megítélése is oka lehet a helyesírás elhanyagolásának. Az első végtelbe való esés a gyakorló pedagógusok körében gyakori; a helyzettel elégedettek viszont inkább az oktatásügy irányító tisztviselői között vannak. Ez érthető is: ha a helyzet jó, erőfeszítésekre nincs szükség; ha feltételezzük, hogy minden (vagy a legtöbb) általános iskolában jól megtanították a helyesírást, felesleges vele a középiskola tantervét megterhelni. Sajnos, az efféle optimizmusnak semmiféle reális alapja nincs napjainkban!

c) A helyesírás elsajátítása nem célja, hanem csak része az anyanyelvi nevelésnek.

Ezt az elvet sem most mondjuk ki először: régóta ez az álláspontja az iskolai helyesírás-tanítási szakirodalomnak. Nemcsak azért, mert a nyelv helyes használatának megtanítása, a nyelv fejlődésének megismertetése stb. lényegesebb az írás formális szabályainak elsajátíttatásánál, hanem azért, mert a magyar helyesírás erősen nyelvtükröző jellegű. Ennélfogva helyesírásunkat csak a nyelvi rendszerre alapozva lehet megtanítani, illetőleg — s ez a lényegesebb — a helyesírás oktatásának végső célja csak az lehet, hogy a tanulók a helyesírás révén is közelebb jussanak azoknak a nyelvi formáknak a megismeréséhez, amelyekben gondolkoznak.

Mint egy cikkemben (A helyesírás az anyanyelvi nevelés szolgálatában) kifejtettem (vö. Magyartanítás. 1976. 13–19), az iskolai helyesírás-tanítás szemléletében kell változást elérni. Nem elegendő például a hosszú és a rövid hangok pontos jelölését mechanikusan megkövetelni, hanem a hosszúság-rövidség nyelvi értékének tudatosítására kell a tanítást alapozni. Az idegen eredetű szavak magyaros vagy idegenes írása mögött a meghonosodás folyamatának különböző állomásait kell megvilágítani. A szóelemző elvvel nyelvünk rendszerének, szókincsünk etimológiai összefüggéseinek ében tartását kell szolgálni. Stb. — És rá kell irányítani a figyelmet a helyesírásban rejlő stilisztikai lehetőségekre is.

E szerint a szemlélet szerint a helyesírási hibák túlnyomó része nem is helyesírási, hanem nyelvi botlás, mert vagy az irodalmi és köznyelvi kiejtési norma nem megfelelő tudására (*négy* helyett *nígy*, *-ból* helyett *-bul* stb.), vagy a nyelvi rendszer fel nem ismerésére (*azt* helyett *aszt*, *hajót* helyett *hajótt* stb.) vezethető vissza. Hasonlóképpen: aki nem tud különbséget tenni a *száraz föld* meg a *szárazföld* között, annak nem a helyesírása rossz, hanem logikai, értelmi képességei fejletlenek; a hiba oka ez, nem az írásmód kétfélesége. S az ilyen példákat még hosszan lehetne folytatni helyesírásunk minden területéről!

Találóan mondja tehát az új felső tagozatos tanterv a helyesírásról, hogy nem más, mint gyakorlati nyelvismeret; és bizonyos az, hogy a helyesírást nyelvi háttér nélkül oktatni súlyos vétség lenne nemcsak a helyesírás-tanítás, hanem (és még inkább) az anyanyelvi nevelés alapvető céljai ellen. Remélhető, hogy a most tantervben is határozottan kimondott és keresztülvitt szemlélet egálábbis az általános iskolában) színvonalemelkedést fog hozni.

6. Ha változni fog is közoktatásunk rendszere a jövőben, az életkori sajátosságokat és képességeket figyelembe véve továbbra is egy alapozó, egy fejlesztő és egy betetőző oktatási szakasszal kell számolnunk. Arra itt most nincs mód, hogy a most kibocsátott tanterveket a helyesírási követelményrendszer szempontjából elemezzem, de meg célszerűtlen dolog is lenne elméletileg bölcsekedni: csak a gyakorlat próbája alapján lehet a következtetéseket levonni. Mindazonáltal néhány megjegyzés tevésére — eddigi észrevételeimet egy s mással megtoldva — indítatva érzem magam.

a) Az alapozó szakaszt (jelenleg az alsó tagozatot) illetőleg Bellyei László nézeteit feltétlenül megszívlelendőnek tartom:

A legelemibb foktól kezdve nyelvi szemlélettel kell tanítani és gyakoroltatni a helyesírást, és azt mielőbb nyelvtani alapokra kell helyezni.

A tanulók önálló szövegalkotó munkáiban számos olyan helyesírási probléma bukkan fel, amelynek nyelvtani megalapozását a gyermekek nem ismerik, nem is ismerhetik. Ezeknek egy részét a nevelő a feladatok kijelölésekor már előre láthatja, tehát a várható helyesírási változatokat a tanulók önálló munkája előtt minden fokon meg kell beszélni. Az előkészítő útmutatásnak megfelelő jó megoldásokat ösztönző kiemeléssel, dicsérrettel kell jutalmazni. Az előre nem látható hibákat büntetni nem szabad, de ki kell őket javítani, a helyes megoldást be kell mutatni és gyakoroltatni.

A tanulókat a helyesírás elsajátításában azzal kell és lehet érdekeltté tenni, hogy a tanult nyelvtani ismeretek szerinti jó megoldásokat minősítsükbe erősen beszámítjuk.

Az iskolai helyesírási szabályzat és szótár (a Helyesírásunk), sőt az akadémiai szabályzat használatára a 3. osztálytól kezdve fokozatosan rá kell szoktatni a tanulókat.

Már az alapozó szakaszban fel kell számolnunk azt az egyoldalú nézetet, hogy a helyesírás csak nyelvtani feladat: a helyesírást mindennemű írásbeli tevékenység elbírálásakor be kell számítani az osztályzatba.

Nem lévén járatos az alsó tagozatos problematikában, a fenti (igen józan) tanácsokhoz én csak a globális olvasástanítás körül dúló vitákkal kapcsolatos néhány gondolatomat szeretném hozzáfűzni. — A szóképek globális olvastatása az olyan történeti jellegű írásokban, mint amilyen az angol és a francia, sokáig szükségszerű kényszer, mert a gyermek a betűkből (pl. az angol *show* vagy a francia *eau* esetében) a kimondandó hangsort (*só*, *ó*) a legjobb szándék-

kal sem tudja összerakni, kikombinálni. Az erősen fonetikus jellegű magyar írás a globális olvastatást nem teszi ennyire szükségszerűvé, mert betűink a ténylegesen kiejtett hangokat jelölve, a kiejtendő szóalakot kiadják. Mindazonáltal elismerem, hogy rövidebb ideig alkalmazva, a globális olvastatás jó eredményeket hozhat. Nyelvünk agglutináló rendszere és összetett szavaink nagy száma miatt azonban, amelyet a másik nagy helyesírási elv, a szóelemző írás elve híven tükröz, a csak globális olvastatás igen hamar tehetetlenné, sőt lehetetlenné válik: szókép-tömbök elolvastatása helyett minél előbb szóelem-együttesek felfedezésére, meglátására kell a tanulókat rávezetni. Másképp az olvasás nem fogja a helyesírás megszilárdulását támogatni és az önálló íráskészség kialakulását segíteni. — Tudomásom szerint az OPI egy optimális közbuló megoldás kikísérletezésén fáradozik.

b) A fejlesztő szakaszt (jelenleg a felső tagozatot) helyesírási szempontból lényegében kiegyensúlyozottnak tartom, s úgy látom, hogy a mostani, gondosan kírlelt hagyományos, de mégis továbbfejlesztett koncepció mellett meg is kellene maradni.

A mostani általános iskolai felső tagozatos helyesírástanítás a leíró nyelvtani ismeretekre van építve, s ez — helyesírásunk nyelvkövető és nyelvtükröző jellege miatt — nem is lehet másképp. Ezt a keretet, előrehaladási menetet megtartva, az új tanterv ilyen irányú törekvéseit támogatva két dolgot mégis különösen kellene szorgalmazni.

Az egyik (amit Bellyei László szerint már a 3.-tól kívánhatunk) az, hogy a gyerekek tanulják meg a helyesírási szabályok önálló alkalmazását, ne csak a szójegyzékekben böngésszenek a szavak után. Több ilyen irányú törekvésről is tudunk, és Helyesírásunk kéziratának kipróbálása során végzett kísérletek is igen biztató eredményeket hoztak.

A másik (ezt Hernádi Sándor hangsúlyozta az 1972-i nyíregyházi konferencián) az, hogy törekedni kell a helyesírás sajátos rendszerének, belső összefüggéseinek meglátatására is. Erre inkább a 8. osztályban nyílhat mód, de természetesen a korábbi kínálkozó alkalmakat sem szabad elszalasztani.

Az egy (vagy néhány) tanítós rendszert felváltó szaktanári oktatás miatt fokozódik annak a veszélye, hogy a helyesírás csak a magyar szakos belügye, a helyes írásra csak a magyarórákon kell vigyázni. Ezzel a káros szemlélettel szemben — akár adminisztratív eszközökkel is — fel kell venni a harcot.

Egyáltalában: a helyesírást abban a tudatban kell tanítani, hogy igen sok tanulónak az általános iskola elvégzése után már nem, vagy alig lesz módja íráskészségének fejlesztésére, tehát a több felmérés szerint elért 50%-os eredményesség semmiképpen sem elegendő, ennél jóval többre kell jutni.

c) A betetőző (a jelenlegi középiskolai) szakasz feladata a már korábban megalapozott helyesírási készségek továbbfejlesztése lenne. Azért vagyok kénytelen feltételes módot használni, mert ezt a feladatát a középiskola (a tanterv és a tankönyvek ellenére) eddig sem töltötte be, az új tanterv pedig (mint ezt már kimutattam) a réginél kevesebbet kíván a helyesírás területén, s természetesen a tankönyvekben sem lehet más a helyzet. Ráadásul a középiskolákban egyébként is „randon aluli”-nak tartják a helyesírással való törődést.

A legsürgősebb teendők tehát a középiskolai helyesírástanítás terén várnak ránk.

Mindenekelőtt azt kell kidolgozni, hogy az egyes középiskola-típusokban és a szakmunkásképző intézetekben milyen alkalmakkor, mely anyagrészekhez kapcsolva és milyen módszerekkel kell a helyesírási készségeket to-

vábbfejlesztteni, mégpedig figyelembe véve (a szakirányú képzés miatt!) a szaktudományi helyesírási igényeket is. A helyesírás oktatásának ugyanis célszerűnek, hasznosnak kell lennie: csak így remélhető, hogy a tanulók nem fogják unalmas ismétlésnek tartani a helyesírás gyakorlását a középiskolákban sem.

Közzre kell bocsátani a különféle középiskola-típusok számára a képzés sajátos céljait szolgáló helyesírási segédleteket.

d) A felsőoktatás küszöbönálló reformja során intézkedések teendők annak érdekében, hogy a magyar szakos tanárjelöltek megfelelő helyesírási képzést kapjanak. Továbbá: a tanárképző főiskolákhoz hasonlóan az egyetemeken is biztosítani kell a nem magyar szakosok anyanyelvi (szaknyelvi-helyesírási) képzését. Ezzel is segíteni kell iskoláinkban egy olyan közszellem kialakulását, amelyben a helyesírás szabályai minden órán egyformán érvényesek.

A tanári továbbképzés országos programjában megfelelő súllyal kell szerepeltetni a helyesírást.

7. A magyar írásbeliség jövőjének alakulása szempontjából az iskolai helyesírás-tanítás színvonalának emelése kulcskérdés. Ennek révén remélhető ugyanis, hogy a jelenlegi, még a magasan iskolázott rétegekben is inkább csak ösztönös és ezért könnyen elbizonytalanodó írásgyakorlatot tudatos, a helyesírási elveket, szabályokat önállóan is alkalmazni képes íráskészség váltja fel.

A vázolt program természetesen csak hosszú távon, az egész jelenlegi pedagógustársadalom türelmes felvilágosításával, nevelésével valósítható meg, de feltétlenül megvalósítandó. Máskülönben mélyülni fog az a szakadék, amely már most is jellemzi helyesírási közállapotainkat: kicsiszolt, minden részletre kiterjedő helyesírási szabályrendszerünkkel (amely az igényes sajtótermékek előállításában érvényre is jut) pongyolaságoktól, sőt primitív hibáktól tarkálló helyesírási közgyakorlat áll szemben (amely például a vállalati levelezésben, sokszorosítványokban, utcai feliratokon tapasztalható). Társadalmunk ilyen szétrétegződése nemcsak írásbeliségünk alakulása, fejlődése szempontjából lenne káros, hanem politikailag is megengedhetetlen: egyének, sőt egész rétegek társadalmilag hátrányos helyzetét fokozhatja az átlagosan jó, elfogadható helyesírási színvonal alá való süllyedés.

Fábián Pál

Az új első osztályos gimnáziumi irodalomkönyv nyelvszemléletéről

A tankönyvek idővel mindig elavulnak, s akkor újakat kell helyettük írni. A tudomány megújulásával az oktatásnak, így a tankönyvírásnak is lépést kell tartania, ha egy társadalom töretlen fejlődését kívánja biztosítani a maga területén. (De hiszen épp ez a feladata.) A tankönyv elöregedésével egyre több tanuló kerülhet szembe annak szemléletével, mert szellemi környezetében már újabb, korszerűbb hatások érik. Az ilyen konfliktusnak — mondanunk sem kell — igen káros hatásai lehetnek. A középiskolai oktatás is normatív jellegű; a korszerűtlen anyag rész hitelét vesztheti, s ezzel az egész eszmerendszer bizonytalanná válhat a diák szemében.

Eme megújító továbblépés egyes jeleit keressük most az új gimnáziumi irodalomkönyvben (Ritoók Zsigmond — Szegedy-Maszák Mihály — Veres András: Irodalom a gimnázium I. osztálya számára, Tankönyvkiadó, Bp. 1979.) Szerzői valóba nem kívánnak

lemaradni a tudományos fejlődéstől. Megpróbálják az elmúlt évtizedek irodalmi és nyelvészeti kutatásainak legszilárdabb eredményeit bevezetni a széles körű oktatásba, hogy új, korszerű szemléletet alakítsanak ki a tanulóknak.

Merészen szakítanak a régi könyv elméletével és gyakorlatával. Az új könyvből ugyanis világosan kiderül, hogy az irodalom alapja és meghatározója a nyelv, anélkül nincs irodalom, az irodalom a nyelv különleges megjelenési formája. Az irodalom a nyelv mindenkorai teljesítőképességét kihasználja, sőt növeli. Amit a nyelv jelrendszerként közvetíteni képes, azt az irodalom kifejti, kibontja; a nyelvnek nemcsak külső formai megújulóképességét hasznosítja, hanem az új tartalmak közlésére való alkalmasságát is.

Ezek a tények a korábbi tankönyvekben jóval kevesebb hangsúlyt kaptak. Az irodalom néha jórészt a társadalomtörténet, a haladás és reakció leírására és egyes jellegzetesen irodalminak tartott nyelvi jelenségek — mint szóképek, hasonlat stb. — gyűjteményévé vált. A politikai funkció és az életrajzi háttér kapott korábban nagy szerepet, az esztétikum értékelése visszaszorult¹, s az oktatásban egészen máig az előbbiek voltak túlsúlyban, jöllehet történtek kísérletek a jobb arány kialakítására. Ezzel — többek között — a nyelv jelrendszerét mintegy másodlagos, semleges közvetítőeszközzé tették, köz- és irodalmi, beszélt és írott nyelv között igen kis különbséget téve, a köztük meglevő történeti és általános kapcsolatokra viszont nemigen utalva. Így az anyanyelvi és az irodalmi oktatás erősen eltávolodott egymástól. (Persze nemcsak az irodalmi koncepció hibái miatt. S a készülő új nyelvtankönyvek igyekeznek is kiküszöbölni a hiányosságokat.)

E sorok szerzőjének gimnáziumi éveiről az volt az általános tapasztalata, hogy a diákokat nem érdekelte túlzottan (néha a tanárokat sem) nyelv és irodalom kapcsolata. Ezért nemcsak a (magyar) irodalom sok értéke maradt rejtve előttük, hanem önnön anyanyelvi fejlődésük, műveltségük lett szegényebb. Nem ismerték fel az irodalomnak nyelvi tudatosulásuk folyamatában játszó nem kis szerepét. A nyelvhasználat tudatosságának foka pedig nemcsak a gondolkodást és a művészi élvezetet segítheti vagy gátolhatja, hanem befolyásolhatja az egyes ember mindennapi életét is. A határozott fogalmi rendszerben történő gondolkodás minden munka egyik fő előfeltétele. Éppen ezért fontos az egyéb — nyelvi jelekkel dolgozó — stúdiumok nyelvének az állandó pontosítása. Végül az irodalmi művek esztétikai értékeinek felismerése sem képzelhető el a bennük levő nyelvi jelek értelmezése nélkül.

Az irodalom tehát a haladó eszmék kifejtése, az emberi érzelmek megjelenítése, a művészi gyönyörködtetés stb. mellett — mint egy nyelv legkifinomultabb változata — a nyelv fenntartását, fejlődését biztosítja, s egyben az általános kultúrálódást, emberi haladást segítve tudatosabb nyelvhasználatra serkent.

Eme gondolatok vezethették az új tankönyv szerzőit, amikor nyelvszemléletét kialakították. Az elméleti alap középpontjában az esztétikum áll, „olyan érzéki-szemléletes jellegű művészi, társadalmi vagy természeti jelenség, amely valamilyen emberi szempontból lényeges dolog élményszerű, értékelésre készítő befogadását eredményezi” (555—6). Ez az általános megfogalmazás a kifejtendő koncepció minden lényeges elemét tartalmazza. Számunkra most a legelső az érdekes, az „érzéki-szemléletes” jelleg. A könyv így határozza ezt meg: „Az irodalom érzéki jellege abból fakad, hogy a nyelv nemcsak fogalmakat, hanem képzeteket is jelöl, érzéki emlékképeket is felidéz. Az irodalmi mű olvasásakor belső szemléletünkben, képzeletünkben a szavak sora felidézi a megnevezett dolgokat, a tárgyi világot, az emberi alakokat, eseményeket. Az eszmék, gondolatok, igazságok ezekben a szemléleti tényezőkben jelennek meg, csak általuk jutnak érvényre” (16); „... ezért

¹ Veres András: Irodalom, politika, társadalmi igények. *Literatúra* 1979/1. 28.

nevezik . . . az irodalmat képszerűen ábrázoló művészetnek” (18). Majd: „A mű szövegének szavaiból, mondataiból, képeiből, a szerkezeti elemekből, a műben feltáruló világ alakjaiból, körülményeiből, eseményeiből bontakozik ki a jelentés, megfigyeléseink s a megfigyelésekhez kapcsolódó gondolataink a mű jelentésének megértéséhez vezetnek” (25).

Az irodalmi mű tehát elsődlegesen egy gondolati magnak nyelvi jelekből összeálló szövegben való kifejtése, leírása, s ez a szöveg idézi fel mindazt a dolgot, ami a mű értelmezésébe tartozik. (Az életrajzi háttér persze épp a történetiség megtartása miatt soha nem hanyagolható el, s az értelmező világképe, saját korának eszméi is mindig befolyásolják az értelmezést.) A nyelvi jelek, azok jellege, elrendeződésük váltja ki azt az asszociációs sort, amelyet különböző síkokon csakis esztétikai értékű mű képes kiváltani. Igen lényeges az első idézetnek az a — később a könyvben kifejtett — gondolata, hogy az irodalmi mű „nemcsak fogalmakat, hanem képzeteket is jelöl, érzéki emlékképeket is felidéz”. A mű szövegének szavai tehát nemcsak egyszerűen megneveznek valamit, mondatai és szövegrészei nemcsak leírnak, elmondanak valamit választékosabb nyelvezettel, mint azt a köznap beszédben vagy egy tudományos dolgozatban teszik. A mű szavainak, szövegrészeinek sajátos elrendeződése a közvetlen mindennapi használaton túli jelentéseket idéz föl, fokozottan kelthet a gondolati mellett érzelmi hatásokat, nem fogalmi, metaforikus asszociációs képzeteket; s nem csupán a jelentések összefüggése által, hanem a nyelvi jelek külső formájával is.

A következő kérdés logikusan az, hogy miféle szöveg, a nyelvi jeleknek miféle elrendeződése képes mindeerre. (A poétikának — a Jakobson-féle meghatározásban — a tananyagba való visszavétele annak nyelvszemléletében is megmutatkozik.) A könyv tehát a következőkben az irodalmi nyelv jellegzetességeit tárgyalja, s igen helyesen szembeállítja őket a köznyelvével. A diákok számára is világossá kell tenni, hogy az irodalmi szöveg lényegében különbözik bármely köznap, azonnali megértésre szolgáló, gyakorlati információt közvetítő (beszélt) szövegtől, s másként kell olvasni, hallgatni a kettőt. De a szerzők hangsúlyozzák a szoros kapcsolatot is, nem állítanak merev határt. Az átmeneti esetekről nem beszélnek, ezek nem is tartoznak ide. Érdemes lett volna esetleg néhány szót ejteni a tudományos nyelv jellegzetességeiről, ezzel is megvilágítva az irodalmi nyelvhasználat sajátosságait. S remélhetőleg a modern irodalom tárgyalásakor szó lesz a köznyelvi elemek manapság gyakoribb irodalmi jelentkezéseiről.

Elsőként József Attila néhány versátdolgozásán, szövegváltoztatásán hívjuk föl a szerzők a figyelmet arra, hogy a költő, az író tudatosan ír, gondosan megválogatja nyelvi eszközeit, számára nem mindegy a megnyilatkozás módja. Ezzel — olvashatjuk a következtetést — éppoly tudatos olvasásra, meghallgatásra készíti a műélvezőt. Eltérően tehát a mindennapi kommunikációtól, ahol nem figyelünk tudatosan a nyelvi jelekre, a művészi alkotásban a jelek érzéki valóságával együtt észleljük és értelmezzük annak jelentéstartalmát. Az olvasó magát a nyelvi jelet is tudatosítja, nem csak annak jelentését (jelentéseit), így alakítja a jelek külső jegyei, azok összefüggései a mű jelentéstartalmát.

Ezt a gondolatot azután kifejtik a szerzők egy népdal rövid elemzésével, majd egy népdal, egy József Attila-versrészlet és a megfelelő köznyelvi szöveg összehasonlításával, újra szembeállítva a köz- és irodalmi nyelvet. Hangsúlyozva emelik ki azt a gondolatot, hogy „a szöveg összefüggésében a szó jelentése módosul” (37), azaz a köznap jelentés mellett a művészi szövegben a szavaknak (az eredetivel együtt hatva) más, alkalmi jelentésük is lehet. (A denotáció és konnotáció fogalmát így építik be a szerzők a könyv eszmenendszerébe.) Majd a művészi jelentéstöbblet néhány lehetséges megjelenési formáját sorolják fel újabb, szélesebb körű ábrázolásaként a fenti gondolatmenetnek. Példákat hoznak az ismétlésre, az eltérő mondatszerkesztésre, a ritmusra, a dikcióra, a rímre, alliterációra stb., és meghatározzák a dominánst mint egy mű leghangsúlyosabb szerepű nyelvi elemét (elemeit).

Ezt a gondolatmenetet jónak tarthatjuk a középiskolai irodalmi stúdiumok eszmei alapjának nyelvelméleti részeként, különösen, ha ez a fontos nézőpont a gyakorlati fejezetekben sem szorul háttérbe, s kiegészül a megfelelő stilisztikai képesséssel.

Egy ellenvetést azonban nem hallgathatunk el. Nem tartjuk helyesnek ugyanis, hogy a köznyelv jelhasználatát a szerzők kizárólag, illetve nagy általánosságban nem tudatosnak, hanem automatikusnak tartják. Jól tudjuk és nem tagadjuk, hogy az automatizmusok igen nagy mértékben jellemzik a mindennapi nyelvhasználatot, anélkül el sem képzelhető a gyors, gördülékeny kommunikáció. Az irodalmi nyelvvel szemben valóban ez látszik az egyik fő jellemzőjének. De nem csak abból áll a kommunikáció, „kisgyermek korunkban” nem sajátítunk el mindent, ami a napi anyanyelvi érintkezéshez szükséges lenne. És éppen a tanulóévek alatt, amikor rengeteg új fogalmat ismernek meg a diákok, új jelenségekkel találkoznak, fontos e fogalmak, jelenségek pontos, körülhatárolt megnevezése. Az automatikus nyelvi megnyilatkozás nyelvtanilag nem feltétlenül hibátlan. Általában az ismeretek fokozatosan magasabb szintjei megfelelően tudatosabb nyelvhasználatot követelnek meg. A közéleti megnyilatkozások hibáinak is az egyik legfőbb forrása a nem eléggé tudatos nyelvhasználat, illetve a gondolati és nyelvi határozatlanság egymásra hatása.

Mindez persze egyáltalán nem tartozik egy irodalomkönyv tárgykörébe. De a 34. oldalon olvasható gondolatmenet egy kissé egyoldalú, s a diáknak mintegy azt sugallja, hogy a nyelvre magára csak irodalmi alkotás élvezésekor kell figyelnie. Ezt nem fogadjuk el, annál kevésbé, mert ellentmond a könyv általunk vélt (s fentebb már jelzett) egyik fő céljával. E szakasz gondolati következményeit a szerzők nem vették kellően számba.

Mindamellet ez csak egy mozzanata a fölvázolt rendszernek, az irodalmi művek értelmezésének közegében nem okoz ellentmondást, az irodalmat alapjaiban nem érinti.

A könyvben tehát folytatódik a nyelvi megközelítési módok most már gyakorlatibb jellegű megismertetése. Az irodalmi nyelv általános jellemzése után két Kosztolányi-versen nyelv és jelentés összefüggéseit vizsgálják, illetve vizsgáltatják a tanulókkal. Az első elemzésénél (Októberi táj) az alapoktól indulnak, a szavak, szófajok, egyes szerkezetek számától, arányától, és ugyanezek stilisztikai hatását, a szavak, szerkezetek különböző asszociációs körének összejátszásait veszik szemügyre. A másodiknál (Őszi reggeli) már magasabb szinten szemlélik a verset, az irodalmi szöveget. Az egyes (fontosabb) nyelvi jeleket itt tágabb összefüggéseikben nézik, inkább hangsúlyt kapnak a jelek versen belüli összefüggései. Azt keresik, hogy e jelek versen belüli elrendeződése, kapcsolataik és a versen túlmutató asszociációik hogyan értelmezhetők. Kirajzolódik tehát, hogy a szöveg nyelvi elemeiből kiindulva hogyan elemezhető, értelmezhető a köznyelvitől eltérő, az író által tudatosan, gondosan megfogalmazott sajátos irodalmi szöveg.

Ezzel a könyv nyelvszemléletének alapozása befejeződik. Az irodalmi nyelvről szóló érdekes és a középiskolai irodalomtatásban újdonságnak számító fejezet szervesen beleilleszkedik a többi elméleti jellegű fejezetbe. Úgy tűnik, a szerzőknek sikerült a „tartalom és forma” merev elhatárolásának buktatóját elkerülni, s a szoros összefüggések mellett is úgy elválasztani és meghatározni a kategóriákat, hogy azok nem idegenülnek el egymástól. És nemcsak az elméleti részben, hanem az egész könyvben, a gyakorlati elemzések során, az egyes költők, írók bemutatásakor is jól használják föl a nyelvi megközelítés lehetőségeit. Általános elemzésben a szöveg nyelvi sajátosságai adják a kiindulópontot, az értelmezés sohasem nélkülözi a szöveg nyelvi tényeit, bizonyítékait. A mű értelmezésében a történelmi, ideológiai (gondolati) háttér, az életrajzi adatok mellett a szöveg nyelvi jellegzetességei is hangsúlyozottan szerepelnek. Egy-egy mű nyelvezetének átfogó jellemzésétől egészen egyes szavak fordítási lehetőségeinek megtárgyalásáig, egy-egy szó helyi stílusértékétől, sajátos szerepétől a mondat szerkesztési eltérésekig rengeteg nyelvi

elemre kérdeznek rá és magyarázzák, magyaráztatják őket a szerzők. Az elemzésben tehát megvalósul a csakis olyan nyelvi jelekkel, szerkesztési módokkal létrejöhett szöveg gondolati és érzelmi tartalmának értelmezése. Nyelv, stílus, szerkezet és eszme ilyen egyszerűségének a felismerése gyönyörködteti a műélvezőt.

Ezt a röviden összefoglalt módszert bizvást nevezhetjük tudományosan dialektikusnak, korszerűnek, és éppen ez biztosítja azt, hogy a mondanivaló ne sikkadkon el. Ellenkezőleg, ez az arányosan szorosabb, részletesebb (és unalmasnak egyáltalán nem mondható) szövegvizsgálat teszi lehetővé, hogy közelebb jussunk az irodalmi műalkotás tényleges üzenetéhez, és hogy a mű minden oldaláról élvezhetőbb legyen számunkra.

Átfogó szemléletre, az összefüggések keresésére nevel így ez a tankönyv az irodalom szempontjából is. A könyv hangvétele általában nevelő hatású, nem csak passzív befogadást követel, hanem állandóan gondolkodásra serkent.

A szerzők frásmódjukban, nyelvezetükkel is egyfajta közvetlenséget próbálnak fenntartani, a gondolkodást, a megértést elősegíteni. Kerülik a metaforikus fogalmazást, a bizonytalan meghatározásokat. Határozott és egységes fogalmi rendszert nyújtanak. Könnyíti az eligazodást a könyv végén található tizennégy oldalas kislexikon, amely igen sok adatot és fogalommeghatározást tartalmaz. Az e munkában tapasztalható fogalmi következetesség példaadó lehet magasabb igényű munkáknak is, nemcsak a tanulóknak.

De itt a dicséret visszajára fordul. A könyvet eddig csak egyik vonatkozásában, csak nyelvszemléletét figyelve vizsgáltuk, s már láthatjuk, hogy egy igényes, finoman kimunkált, viszonylag bonyolult eszmerendszerrel állunk szemben. Maga a munka tehát kiváló, de nagyon kérdéses, hogy a könyv első hatvan oldalán összefoglalt elméleti részek az első osztályban van-e a helye. Hogy helye van a középiskolai oktatásban pl. a fent kifejtett résznek is — az nem kétséges. De érdekesebb lenne talán érettebb fejjel s több tapasztalat birtokában megismertetni, így összefoglaltatni a tanulókkal ezt az elvont gondolatsort; akkor is lehetőleg egy fokkal egyszerűbb nyelvezettel megfogalmazva.

Hiszen ha újra elolvassuk a könyvnek csak ama néhány mondatát, amelyet fentebb már idéztünk (s rengeteg másikat is idézhetnénk), be kell látnunk, hogy azok bizony súlyos, nehezen érthető mondatok egy a gimnáziumot épp most kezdő kisdíák számára. Könnyíteni kell a könyv stílusán, még a nagyobbaknak frandóknak is. Az egyszerű mondat szerkesztés nem jelenti főtétlenül a mondanivaló leegyszerűsítését. Bonyolultabb tartalmakat is el lehet mondani egyszerű nyelvezettel. S a rövid, áttekinthető, világos szerkezetű és éppen ezért könnyen érthető mondat alapkövetelménye a tankönyvírásnak, különösen a kisebbek könyveinél.

Az itt tárgyalt könyv mondat szerkesztése, szóhasználata általában — sajnálatos módon — nem felel meg az elsős gimnazisták szellemi szintjének. Ekkora elvont fogalomhalmazt ilyen tömören megfogalmazva nem lehet néhány hónapi (szintén nem könnyű) előkészítés után a tanulók nyakába zúdítni. Nem tudnak vele megbirkózni — s ennek megint károsak a hatásai. Az olyan fogalmakat mint pl. *képzet, érzéki emlékkép, szemléleti tényező* vagy pl. az esztétikum már idézett meghatározását — hiába van leírva, megmagyarázva — a nagy többség ekkor még nem tudja megérteni. Ha a könyv elveit előbb alkalmaznák az irodalomtörténetre, két-három éves gyakorlati elemzés- és értelmezéssorozat megadná a kellő alapot egy ilyen elméleti igényű összefoglaláshoz.

Helyesnek tartjuk a tanulók arányos megterhelését, mert az nagyobb eredményeket hozhat a felkészülésben, mint az alóla való kivonás. De a rosszul időzített és túlságosan magas szintű követelmények nem eredményezhetik azt, amit elvárnánk. Örömmel és megelégedéssel üdvözljük a korszerű szemléletet, anyagot az oktatásban, de csak a maga helyén. Ezzel együtt e munkát biztató kezdetnek tartjuk a gimnáziumi tankönyvek megújítására.

Tolcsvai Nagy Gábor

Az egyszerű és az összetett mondatok gyakoriságának vizsgálata nyelvjárási szövegek alapján

1.1. A magyar nyelvjáráskutatásban szinte már közhelynek számít annak megállapítása, hogy dialektológiánk a szóföldrajzi kutatásokban elért eredményei mellett egyéb területeken — sajnos — kevesebbet mutathat föl, különösen így van ez a nyelvjárások mondattanának vizsgálata terén, de nagyon hiányoznak — amint erre már többen rámutattak (pl. Kálmán Béla: NyK. 74 : 468; Sebestyén Árpád: MNyj. 18 : 149—50; stb.) — a korszerű nyelvjárási monográfiák is. Éppen ezért — úgy vélem — nem vitatható, hogy minden olyan kísérlet, amely nyelvjárásaink (vagy akár csak valamely helyi nyelvjárás) mondattani szempontú megközelítésére, feltárására irányul, mindenképpen hasznosnak, időszerűnek látszik.

Ez a gondolat is ösztönzött, amikor néhány évvel ezelőtt két szöveges csoport (a munkafolyamat, gazdálkodás, illetőleg az élményelmondás témája) alapján kísérletet tettem arra, hogy a mondat szerkesztésnek egyetlen, viszonylag jól körülhatárolható részterületét, az egyszerű és a különböző számú tagmondatból álló összetett mondatok gyakoriságát megvizsgáljam témakörönként, nemenként és nemzedékenként anyanyelvjárásban, a nagykovácsi nyelvjárásban (vö. MNyj. 21 : 45—66).

2. Közismert, hogy az anyanyelvjárási gyűjtésnek számos olyan előnye van, amely nagyban megkönnyíti a gyűjtőmunkát, és áttételesen javára szolgálhat a feldolgozásnak is. A magnetofonszalagra rögzített szövegeknek a lejegyzése, főképpen a mondathatárok pontos megállapítása azonban — legyen szó akár anyanyelvjárásban végzett gyűjtésről — kétségtelenül nehéz feladatot jelent minden kutatónak. Mivel az élőbeszéd mondatgyakorisági vizsgálata szempontjából kulcsfontosságú kérdés az, hogy hová tesszük ki a mondatvégi írásjelet, ezért arra törekedtem, hogy a mondathatárok megvonása a lehető legpontosabb legyen. Hogy e munkafázis során melyek voltak a legfontosabb fogódzóim, itt most nem ismételtem meg, mert említett tanulmányomban mindezeket már összefoglaltam (i. h. 46—7).

Nem állítom, hogy az általam megvizsgált két szöveges csoportban minden egyes mondathatár megállapítása hibátlan, s ne lenne helyenként vitatható, hiszen a lejegyzés során bizonyos fokú szubjektivitás minden kutatónál akaratlanul is érvényesülhet. Most is vallom azonban, hogy munkám során először döntöttem a beszéd folyamat mondatokra tagolásáról, és csak azután kezdtem hozzá az anyag statisztikai összegezéséhez és az ezekből adódó következtetések levonásához. Aki a mondathatárokat előzetes elképzeléseihez igazítja, az az ilyenféle gyakorisági vizsgálathoz ne is fogjon hozzá, mert a nyelvi valóság tényeinek megamisítása megengedhetetlen.

3. Mindezeknek a kifejtését azért tartottam szükségesnek, mert már a néhány évvel ezelőtti vizsgálódásaimkor, amelyek egy helyi nyelvjárásban (a Tolna megyei Nagykovácsiban) magnetofonnal gyűjtött nyelvjárási szövegeken alapulnak, nagyon kíváncsi

voltam arra, hogy vajon milyen eredményeket kapnék, ha az egyszerű és az összetett mondatok gyakoriságát mások által fölvetett és mások által lejegyzett szövegek alapján vizsgálom meg. Így esett a választásom a Magyar nyelvjárási olvasókönyvre (Tankönyvkiadó, Bp., 1974.), amelynek anyagát a magyar nyelvterület 86 helyi nyelvjárásából Hajdú Mihály és Kázmér Miklós állította össze.

Először arra gondoltam, hogy ha lehetséges, akkor két szövegcsoporthoz (ugyan-csak a munkafolyamat, gazdálkodás, illetőleg az élményelmondás témájában) választok ki témakörönként kb. 54 gépelt lapnyi szöveget összesen 12 adatközlőtől, mégpedig 6 nőtől és 6 férfitől, nemzedékenként pedig 4 idősebb (60 éven felüli), 4 középkorú (35–55 év közötti) és 4 fiatal (35 éven aluli) adatközlőtől próbáltam összeállítani a vizsgálat egy-egy korpuszát. Ezzel az volt a célom, hogy a kapott eredményeket majd össze tudjam hasonlítani egyrészt a Deme László vizsgálta írott nyelvi szövegek adataival (I. erre a „Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata” c. könyvét), másrészt azokkal a szármértékekkel, amiket a nagykönyvi nyelvjárási anyagon kaptam. Sajnos azonban 54 gépelt lap terjedelmű szövegcsoporthoz sem a munkafolyamat, a gazdálkodás, sem az élményelmondás témakörében nem tudtam kiválasztani. Ennek az volt az oka, hogy a Magyar nyelvjárási olvasókönyvben eléggé kevés a fiatal adatközlőktől, sőt a középkorúaktól származó szövegek is; az itt található szövegek nagy része — egyébként érthető okokból — az idősebb nemzedéktől való.

A Hajdú–Kázmér-féle nyelvjárási olvasókönyv alapján arra nyílt lehetőségem, hogy kb. 27 lapnyi szöveget állítsak össze 12 adatközlőtől (6 nőtől és 6 férfitől, illetőleg nemzedékek szerint 4 idősebb, 4 középkorú és 4 fiatal adatközlőtől). Ez tehát azt jelenti, hogy mindegyik életkor szerinti kategóriában nemenként két-két adatközlő szerepel. Ha nem ragaszkodtam volna ahhoz, hogy nemenként és nemzedékenként is kb. azonos mennyiségű szöveg kerüljön a vizsgálat anyagába, akkor természetesen — főleg az idősebb nemzedéktől — jóval nagyobb terjedelmű (pl. kétszer akkora) szövegkorpuszt is össze tudtam volna állítani.

4. Fölvetődhet a kérdés: vajon miért éppen 27 lap terjedelmű az a szöveganyag, amit a vizsgálat alapjául vettem? Ennek az a magyarázata, hogy ez a szövegmennyiség kb. fele annak a korpusz nagyságnak, amit Deme László az írott nyelvi anyag vizsgálatkor felhasznált (i.m. 120), és amennyit én is alapul vettem a nagykönyvi nyelvjárásból választott szövegeken (i.h. 48). A kisebb korpusz elfogadására és felhasználhatóságára főképpen az a tény bátorított, hogy Deme László kutatásai szerint a korpusz nagyság kicsinyítése (felezése, harmadolása, sőt kb. 10 lapnyi szöveg is) általában megnyugtató képet ad, vagyis még alkalmas méretű egység a gyakorisági feldolgozásra (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata Bp., 1971. 150–9; a továbbiakban így rövidítem: Mszerk.).

Az egy-egy adatközlőtől választott szöveg egység terjedelme 6 esetben kb. 3 lapnyi, 6 esetben pedig kb. másfél gépelt lapnyi. Ennek az eltérésnek egyébként nincs jelentősége, mert az egyes szöveg egységek adatait különben is százalékosan értékeltem. Arra azonban gondot fordítottam, hogy a szövegcsoporthoz belül nemek és nemzedékek szerint is megközelítőleg azonos mennyiségű szövegek legyenek, vagyis nemenként kb. 13,5 lapnyi, nemzedékenként pedig kb. 9 lap terjedelmű szöveg egységek szolgálnak az összehasonlítás alapjául. Tisztában vagyok azzal, hogy ez a mennyiség kevésnek látszik, a vizsgálat eredményessége szempontjából kétségtelenül szerencsésebb lett volna legalább ennek kétszeresét felhasználni. De mivel erre — az említett okok miatt — nem volt mód, és bizonyos megfontolások alapján a nagyobb terjedelemtől mégiscsak eltekinthettem, ezért úgy gondoltam, hogy kisebb mennyiségű szöveganyagon is talán hasznos lesz a vizsgálatot elvégezni.

5. A vizsgálatra felhasznált szövegek megoszlása — zárójelben az adatközlő életkorát és a főlvétel helyét megadva — a következő:

- A: Siskó Györgyné Fülöp Zsófia (68 éves, Felsőőr): Babonás történetek
- B: Kiss Andrásné Pikó Julianna (65 éves, Békés): Babonás történet
- C: Paksi Ida (48 éves, Izsák): Kenyérsütés, sütés-főzés
- D: Angyal Jánosné Angyal Mária (57 éves, Lipót): Disznóölés, kendermunkák, viselet, mosás
- E: Pál Gyuláné Kovács Gizella (33 éves, Egyházasházt — Kostolná Bašta): Élményelmondás
- F: Lőrincz Györgyné (33 éves, Klézse — Cleja): A rest leány (meseszerű történet)
- G: Mészáros Béla (70 éves, Bana): Disznóölés, aratás
- H: Oros János (69 éves, Kisújszállás): A kefekötés
- I: Bíró József (49 éves, Dercen — Driszina): Állattartás, földrajzi nevek
- J: Lakatos Demeter (47 éves, Szabófalva — Săboani): Meseszerű történet
- K: Harda Imre (31 éves, Pusztafalu): Élményelmondás
- L: Veres István (20 éves, Uzon): Kaszálás, szénagyűjtés

Ezek közül a szövegek közül hat magyarországi településről való, három (Klézse, Szabófalva és Uzon) Romániából, egy (Dercen) a Szovjetunióból, egy (Egyházasházt) Csehszlovákiából, egy (Felsőőr) pedig Ausztriából. Ezeknek a szövegeknek a földrajzi megoszlása tehát olyan, hogy majdnem mindegyik nyelvjárástípust legalább egy kutatópont képviselhet, jóllehet ez nem volt — nem is lehetett — vizsgálati szempontom. Ahhoz, hogy bármilyen következtetést le tudjunk vonni a nyelvterületek mondat szerkesztési sajátosságairól, nyelvjárástípusonként is természetesen sokkalta nagyobb mennyiségű, jóval több helyi nyelvjárásból vett szöveganyagot kellene meghatározott szempontok szerint megvizsgálunk.

Ha valaki a fenti (a továbbiakban nagybetűvel rövidített) szövegegységeket abból a szempontból nézi meg, hogy vajon hányan gyűjtötték és hányan jegyezték le az egész korpuszban szereplő 12 szöveget (az egyes szövegek gyűjtője és lejegyzője sem ugyanaz a kutató minden esetben), akkor nagyon tarka kép tárul elébe: szinte ahány szövegegység, annyi gyűjtője, illetőleg lejegyzője van ezeknek a szövegeknek. Ennek a ténynek azonban a kutatási céloom tekintetében nincs is jelentősége, mert ezekben a szövegegységekben a mondat határok számomra éppúgy o b j e k t í v e adva vannak, mint ha valamely írott nyelvi anyagot vizsgálnék meg.

6. Dolgozatomban azt tűztem ki célul magam elé, hogy a kiválasztott anyag alapján egyrészt megvizsgáljam az egyszerű mondatok és a különböző számú tagmondatból álló összetett mondatok gyakoriságát, használati arányát nemek és nemzedékek szerint, másrészt a kapott adatokat szeretném összevetni a nagykönyvi nyelvjárási anyagán nyert kutatási eredményeimmel. Ennek a vizsgálati célnak az érdekében az adatközlőnként kiválasztott szövegegységekben egytől egyig meg kellett számlálnom az egyszerű mondatokat, a kéttagú, háromtagú stb. összetett mondatokat (egészen a tizenegytagúakig, ugyanis tizenegynél több tagmondatból álló összetett mondat az itt vizsgált szövegekben nincs). Az azonos tagmondat számú mondatokat egy-egy mondat hosszúsági csoportba (pl. az egyszerű mondatok csoportjába, a kéttagúak csoportjába stb.) vontam egybe minden egyes szöveg csoportban külön-külön. Ezekre a csoportokra a következő rövidítéseket (vö. Mszerk. 134) alkalmaztam:

- 1/1 = egyszerű mondat, mint egyetlen mondat egységből álló mondat egység, s egyben mint annak egyetlen mondat egysége,
- 2/2 = kéttagú összetett mondat a maga egészében,
- 3/3 = háromtagú összetett mondat a maga egészében. Stb.

Az azonos tagmondatszámú mondategységeket nemcsak abszolút számokban összeírtam csoportonként, hanem a könnyebb összehasonlítás, az összemérhetőség érdekében ezeket a számlálással kapott adatokat százalékos részesedési értékekre számítottam át. Vitathatatlan, hogy az egyes mondathosszúsági csoportok megterheltségének a százalékos kifejezése szemléletesebb és realisabb képet ad, mint az abszolút számok önmagukban. Lássuk ennek igazolását egy példán is! A *B* jelzetű és a *D* rövidítéssel jelzett szövegegységben pl. a háromtagú összetett mondatok száma nagyon eltér egymástól (8, illetőleg 24 fordul elő), a százalékos részesedési értékeik viszont véletlenszerűen teljesen meg egyeznek (21, 62%); az *F* és a *J* szövegegységben a háromtagúak abszolút számai teljesen azonosak (mindkettőben 10 található), a részesedési arányuk ugyanakkor meglehetősen eltér (21,27%, illetőleg kerekén 30%), vagyis a gyakoriságuk különbsége százalékosan egyáltalán nem lényegtelen.

7. A szövegek szerkesztettségi fokának jellemzésére dolgozta ki Deme László a szerkesztettségi mutatót, amelyet az adott szövegegységben levő mondat-egységek és mondategységek hányadosaként kaphatunk meg (vö. Mszerk. 137–8). Az *A* szövegegységben pl. 105 mondategység (rövidítése: m) és bennük 249 mondategység (rövidítése: me) fordul elő, tehát a szerkesztettségi mutató $= 249 : 105 = 2,37$ me/m (azaz ebben a szövegegységben 2,37 mondategység jut egy mondategészre).

Itt és az előzőkben is fölvetődött már a mondategész és a mondategység fogalma. Ezeket a szakkifejezéseket mindenütt abban az értelemben használok, ahogy ezt Deme László kidolgozta és megfogalmazta: „mondategésznek nevezzük azt a funkcionális, azaz kommunikációs egységet, amely a beszéd folyamatot, illetőleg a beszédkapcsolatot egy teljes, lezárt mozzanatnyival viszi előbbre. Mondategész tehát az egyszerű mondat; de egy mondategész a legbonyolultabb összetett mondat is. — Ezzel szemben mondat-egységnek nevezünk minden szerkezeti, azaz konstrukcionális egységet, amely egyetlen predikatív mozzanatot tartalmaz; akár milyen helyzetben áll is. Mondategység az egyszerű mondat is (egy mondategységből álló mondategésznek egyetlen mondategysége), s mondategység a bonyolult összetett mondatoknak minden szerkezeti önálló tagmondata. — Ezek szerint egy egyszerű és egy háromtagú és egy héttagú összetett mondat összesen három mondategész, de bennük összesen tizenegy mondategység található” (A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1976. 89).

Az egyszerű és a különböző számú tagmondból álló összetett mondatok gyakoriságának vizsgálatában és a szerkesztettség mutató keresésében Deme László módszertani elveit vettem figyelembe (vö. Mszerk. 136–8). Eljárásom a következő: először adatközlőként (szövegegységenként) az egyes mondathosszúsági csoportok és szerkesztettségi mutatók értékeit adom meg abszolút számokban és százalékosan is, majd a nemek és nemzedékek szerinti vizsgálatot végzem el ugyanezen értékek alapján, végül pedig a vizsgálatból adódó tanulságokat igyekszem összegezni.

II. A z a d a t k ö z l ö n k é n t i v i z s g á l a t

Vizsgálódásaim alapegységét azok a szövegek képezték, amiket — mint már részletesen kifejtettem — meghatározott szempontok szerint tizenkét adatközlőből választottam ki. Ahhoz, hogy a nemenkénti és nemzedékenkénti összehasonlító vizsgálatot elvégezhessem, szükség volt az adatközlőnkénti gyakorisági értékeket és mutatókat is kiszámítani, s mivel ezek az adatok bizonyos mértékig önmagukban véve is beszédesek és tanulságosak, ezért egytől egyig közzéteszem őket. Az egyes mondathosszúsági csoportok gyakoriságára és ezeknek az abszolút számoknak százalékra való átszámításában adatközlőnként a következő értékeket kaptam:

A				B			
csoport	szám	arány %	mondategység	csoport	szám	arány %	mondategység
1/1	29	27,62	29	1/1	9	24,32	9
2/2	37	35,24	74	2/2	14	37,83	28
3/3	22	20,95	66	3/3	8	21,62	24
4/4	9	8,57	36	4/4	4	10,81	16
5/5	5	4,76	25	5/5	2	5,40	10
6/6	2	1,90	12				
7/7	1	0,95	7		37		87
	105		249				

szerk. mutató = 2,35

szerk. mutató = 2,37

C				D			
csoport	szám	arány %	mondategység	csoport	szám	arány %	mondategység
1/1	9	26,47	9	1/1	37	33,33	37
2/2	9	26,47	18	2/2	34	30,63	68
3/3	9	26,47	27	3/3	24	21,62	72
4/4	5	14,70	20	4/4	11	9,91	44
5/5	2	5,88	10	5/5	2	1,80	10
				6/6	2	1,80	12
	34		84	7/7	1	0,90	7
					111		250

szerk. mutató = 2,47

szerk. mutató = 2,25

E				F			
csoport	szám	arány %	mondategység	csoport	szám	arány %	mondategység
1/1	15	22,72	15	1/1	10	21,27	10
2/2	12	18,18	24	2/2	9	19,15	18
3/3	12	18,18	36	3/3	10	21,27	30
4/4	12	18,18	48	4/4	3	6,38	12
5/5	8	12,12	40	5/5	7	14,89	35
6/6	2	3,03	12	6/6	2	4,25	12
7/7	3	4,54	21	7/7	3	6,38	21
8/8	1	1,51	8	8/8	1	2,13	8
11/11	1	1,51	11	9/9	1	2,13	9
				10/10	1	2,13	10
	66		215		47		165

szerk. mutató = 3,25

szerk. mutató = 3,51

G				H			
csoport	szám	arány %	mondategység	csoport	szám	arány %	mondategység
1/1	12	41,38	12	1/1	28	24,56	28
2/2	5	17,24	10	2/2	47	41,23	94
3/3	5	17,24	15	3/3	23	20,17	69
4/4	3	10,34	12	4/4	9	7,89	36
5/5	2	6,89	10	5/5	2	1,75	10
6/6	2	6,89	12	6/6	3	2,63	18
				7/7	1	0,87	7
				8/8	1	0,87	8
	29		71				
				114			270

szerk. mutató = 2,44

szerk. mutató = 2,36

I				J			
csoport	szám	arány %	mondategység	csoport	szám	arány %	mondategység
1/1	7	23,33	7	1/1	11	22,00	11
2/2	9	30,00	18	2/2	22	44,00	44
3/3	6	20,00	18	3/3	10	20,00	30
4/4	2	6,66	8	4/4	5	10,00	20
5/5	1	3,33	5	5/5	2	4,00	10
6/6	2	6,66	12				
7/7	1	3,33	7				
8/8	1	3,33	8				
9/9	1	3,33	9				
				50			115
	30		92				

szerk. mutató = 2,30

szerk. mutató = 3,06

K				L			
csoport	szám	arány %	mondategység	csoport	szám	arány %	mondategység
1/1	24	24,00	24	1/1	3	15,79	3
2/2	36	36,00	72	2/2	3	15,79	6
3/3	14	14,00	42	3/3	5	26,31	15
4/4	14	14,00	56	4/4	3	15,79	12
5/5	5	5,00	25	5/5	2	10,52	10
6/6	5	5,00	30	6/6	2	10,52	12
7/7	1	1,00	7	10/10	1	5,26	10
8/8	1	1,00	8				
				19			68
	100		264				

szerk. mutató = 3,57

szerk. mutató = 2,64

A fentiekben bemutatott részesedési értékek és szerkesztettségi mutatók egy-egy adatközlőnek — térben és időben — meghatározott beszédrészletét jellemzik. A beszéd egyszeri, pillanatnyi voltából adódóan nyilvánvalónak látszik, hogy ugyanazon adatközlőnek más-más időben és különböző témákban elhangzó megnyilatkozását vizsgálva különböző részesedési arányokat kapnánk, és a szerkesztettségi mutatók értékei sem lennének azonosak. Egészen természetes, hogy a mondatalkotás folyamatában, a gondolat születése és kifejtése közben létrehozott mondatok szerkezetére hatással van pl. az adott téma és a beszélő pillanatnyi kedélyállapota is. Hogy ugyanazon adatközlőnek más-más témában kifejtett beszédét különböző számértékek jellemzik, azt a nagykovács nyelvjárásban végzett kutatásaim is igazolják (i. h. 64), de ezt bármely beszélt nyelvi anyagon könnyen lehetne bizonyítani. Ugyanakkor azonban az említett vizsgálódásaimból (i. h. 64) az is kiviláglott, hogy a témának nincs meghatározó szerepe a mondat szerkesztés folyamatában, hiszen ugyanazon adatközlőnek témájukban különböző egy-egy szövegegységben mind a mondat hosszúsági csoportok közötti eltérések, mind pedig a szerkesztettségi mutatók közötti különbségek eléggé kicsik. Mindezek alapján úgy vélem, hogy a vizsgált szövegek szerkesztettségi fokában inkább az adatközlő (a beszélő) gondolkodásmódja, kifejezőképessége és — ezekkel összefüggésben — műveltsége, olvasottsága játszik meghatározó szerepet.

Ha a fenti szerkesztettségi mutatók értékeit vesszük szemügyre, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek a számadatok eléggé széles skálán mozognak, hiszen a legkisebb a *D* szövegegységben (2,25), a legnagyobb pedig az *L* jelzetű szövegben (3,57). Mivel az adatközlőnkénti szerkesztettségi mutatók és részesedési arányok lehetőséget adnak a nemek és nemzedékek szerint összehasonlításra, ezért — ahogy már jeleztem is — célszerű további összesítéseket végezni. A nemek és nemzedékek szerinti különbségek vizsgálata egyébként régóta sokat tárgyalt kérdés a hazai és a külföldön folyó nyelvjáráskutatásban egyaránt (l. erre részletesebben: Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959. 78—80).

III. A nemek szerinti vizsgálat

Az egyes mondat hosszúsági csoportok részesedési arányai és a szerkesztettségi mutatók nemek szerint a következők:

A nőknél				A férfiaknál			
csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység	csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	109	27,25	109	1/1	85	24,85	85
2/2	115	28,75	230	2/2	122	35,67	244
3/3	85	21,25	255	3/3	63	18,42	189
4/4	44	11,00	176	4/4	36	10,52	144
5/5	26	6,50	130	5/5	14	4,09	70
6/6	8	2,00	48	6/6	14	4,09	84
7/7	8	2,00	56	7/7	3	0,88	21
8/8	2	0,50	16	8/8	3	0,88	24
9/9	1	0,25	9	9/9	1	0,29	9
10/10	1	0,25	10	10/10	1	0,29	10
11/11	1	0,25	11				
	400		1050		342		880

szerk. mutató = 2,57

szerk. mutató = 2,62

Ha ezeket a nemek szerinti részesedési arányokat a Deme László fölvetette (vö. Mszerk. 138—9) szempontoknak megfelelően elemezzük, akkor a következőket állapíthatjuk meg:

1. A különböző mondatösszetételű csoportok részesedése a nőktől választott (*A*, *B*, *C*, *D*, *E* és *F*) szövegegységekben enyhén tört linearitást, a férfiakban (*a*, *G*, *H*, *I*, *J*, *K* és *L* jelzetű szövegekben) pedig erősebben tört linearitást mutat.

2. Az 1/1 és 2/2 csoportok együttes részesedése a nőknél 56,00%, a férfiaknál pedig 60,52%, tehát a nemek szerinti összesítésben $1/1 + 2/2 > 55\%$, de $< 61\%$.

3. Megállapítható, hogy az $1/1 + 2/2 + 3/3$ csoportok részesedési aránya közelebb van egymáshoz, ugyanis a nőknél 77,25%, a férfiaknál pedig 78,94%, tehát bizonyos fokú kiegyenlítődés tapasztalható. A nemek szerinti összesítésben érvényes: $1/1 + 2/2 + 3/3 > 77\%$, de $< 79\%$.

4. A 4/4 feletti csoportok együttes részesedése a nőknél 11,75%, a férfiaknál pedig 10,52%, tehát viszonylag csekély eltérés van.

5. A nőktől választott szövegek szerkesztettségi mutatója 2,62 me/m, a férfiaktól vett szövegegységekben pedig 2,57 me/m, vagyis 0,05-nyi a különbség, amely ahhoz túlságosan kicsi, hogy csak ennek alapján a nők és férfiak mondatalkotásának sajátosságára következtetni lehetne.

IV. A nemzedékek szerinti vizsgálat

A nyelvjárássok változását és e változás irányát napjainkban elsősorban a köznyelvi hatás határozza meg. A nyelvjárássok változásával és a változás okaival és következményeivel többen is foglalkoztak (az utóbbi időben pl. Imre Samu: ÁltNyTan. 8: 85—104; Kiss Jenő: Nyr. 97: 217—28). Amikor a nagykovácsi nyelvjárássnak — főleg a köznyelv hatására bekövetkező — változását vizsgáltam hangtani, kisebb részben alaktani és szókinestani téren és csak egészen vázlatosan mondattani vonatkozásban is (MNY. 72: 100—13), magam is azt tapasztaltam, hogy a nyelvjárássok változásának irányára és mértékére nem a nemek, hanem inkább a nemzedékek szerinti vizsgálódás deríthet fényt. Valószínűnek tartom, hogy mondattani téren is hasonló a helyzet. Ezért gondoltam arra, hogy az egyes mondatösszetételű csoportok részesedési arányainak és a szerkesztettségnek a vizsgálatát a nemzedékek szempontjából is elvégezzem.

Az idősorok szövegegységeinek (*A*, *B*, *G* és *H*) jellemzői együttesen:

csoport	mondatösszetétel	arány %	mondatösszetétel
1/1	78	27,37	78
2/2	103	36,14	206
3/3	58	20,35	174
4/4	25	8,77	100
5/5	11	3,86	55
6/6	7	2,45	42
7/7	2	0,79	14
8/8	1	0,35	8
	285		677

szerk. mutató = 2,37

A középkorúak szövegegységeinek (*C*, *D*, *I* és *J*) jellemző együttesen:

csoport	mondategész	arány %	mondategység
1/1	64	28,44	64
2/2	74	32,88	148
3/3	49	21,77	147
4/4	23	10,22	92
5/5	7	3,11	35
6/6	4	1,77	24
7/7	2	0,88	14
8/8	1	0,44	8
9/9	1	0,44	9
	225		541

szerk. mutató = 2,40

A fiatalok szövegegységeinek (*E*, *F*, *K* és *L*) jellemzői együttesen:

csoport	mondategész	arány %	mondategység
1/1	52	22,41	52
2/2	60	25,86	120
3/3	41	17,67	123
4/4	32	13,79	128
5/5	22	9,48	110
6/6	11	4,74	66
7/7	7	3,01	49
8/8	3	1,29	24
9/9	1	0,43	9
10/10	2	0,86	20
11/11	1	0,43	11
	232		712

szerk. mutató = 3,06

A nemzedékek szerinti sajátosságokat a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. A linearitás jellege szerint az idők szövegeire erősen tört, a középkorúakéra enyhébben tört, a fiataloktól vett szövegegységekre enyhén tört linearitás jellemző.

2. Az 1/1 + 2/2 csoport együttes részesedése 63,51%-kal az időkénél a legnagyobb, a középkorúaknál 61,32%-kal közbülső helyen van, a fiataloknál viszont csak 48,27%, vagyis az idők és középkorúak szövegei között elég csekély különbség van, a fiatalok szövegei viszont mindkét nemzedékétől — különösen az időkéétől — szembetűnően eltérnek ebben a tekintetben.

3. Nemzedékek szerint hasonló képet mutat az 1/1 + 2/2 + 3/3 csoportok együttes részesedési aránya is, hiszen az időkénél 83,86%, a középkorúaknál 83,09%, a fiataloknál pedig csak 55,94%.

4. A 4/4 feletti csoportok együttes részesedése az időkénél 7,36%, a középkorúaknál 6,64%, a fiataloknál pedig 20,24%, vagyis feltűnően nagy az előfordulási arányuk az idősebb nemzedékhez és a középkorúakhoz viszonyítva egyaránt.

5. Az szerkesztettségi mutató az idők szövegeire nézve 2,37 me/m, a középkorúak beszédében valamivel nagyobb (2,40 me/m), a fiatalok szövegegyeiben pedig átlagosan 3,06 me/m, tehát a szerkesztettség tekintetében figyelemre méltó különbség mutatkozik az egyes nemzedékek — főleg a fiatalok és a másik két nemzedék — között.

V. Összegezés, tanulságok

1. A vizsgálatra felhasznált kb. 27 lapnyi szövegcsoporthoz — mint láthattuk — — tematikailag meglehetősen tarka képet mutat. Annak ellenére, hogy a vizsgálódást olyan szövegegyeségek alapján végeztem, amelyeknek mindegyike egységesen nem sorolható be sem a munkafolyamat, a gazdálkodás, sem pedig az élményelmondás témakörébe, részben a nagykoványi nyelvjárással, részben az írott nyelvi szövegekkel való összevethetőség érdekében az adatközlőnként kapott adatokat a korpusz egészére vonatkozóan is összesíttetem. Ezek a számértékek a következők:

csoport	mondatégsz	arány %	mondatégsz
1/1	194	26,14	194
2/2	237	31,94	474
3/3	148	19,94	444
4/4	80	10,78	320
5/5	40	5,39	200
6/6	22	2,96	132
7/7	11	1,48	77
8/8	5	0,67	40
9/9	2	0,27	18
10/10	2	0,27	20
11/11	1	0,13	11
	742		1930

szerk. mutató = 2,60

Ha ezeket a fenti adatokat összehasonlítjuk a nagykoványi nyelvjárással kapott számmutatókkal (i. h. 60 — 1), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az egyszerű mondatok gyakorisága a nagykoványi nyelvjárással nagyobb (az összes mondatégsznek legalább az egyharmada egyszerű mondat) az itteni vizsgálatban nyert gyakorisági értékhez képest, ugyanis itt a mondatégszkek közül csak minden negyedik-ötödik egyszerű mondat. Az is eléggé szembeötlő, hogy a négynél több tagmondatból álló összetett mondatok gyakrabban fordulnak elő itt, mint a nagykoványi nyelvjárással. Ezt a számértékek beszédesen igazolják, ugyanis a 4/4 feletti csoportok együttes részesedése a nagykoványi anyagban — mindkét szövegcsoporthoz — kisebb 4%-nál, ezzel szemben az itteni vizsgálatban a 4/4 feletti mondatösszetettségi csoportok együttes részesedési aránya 11,17%. Ha nincs is túl nagy jelentősége, azért mégis némi figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy a nagykoványi nyelvjárási anyagban (108 gépelt lapnyi szövegben) a legtöbb tagmondatból álló mondatégsz nyolc tagú (összesen 3 van ilyen), a 27 lap terjedelmű korpuszban viszont nyolc vagy annál több tagmondatot tartalmazó összetett mondat összesen 10 van (közülük egy tizenegy mondatégszéből áll).

Vajon mivel magyarázhatók ezek a különbségek? Az eltérések véleményem szerint két tényezővel indokolhatók: vagy a mondatthatárok megállapításának különbözőségéből vagy az adatközlők kiválasztásának eltéréseiből (esetleg mindkettőből) adódtak a két vizsgálati anyag között. Mivel azonban a Magyar nyelvjárási olvasókönyv alapján össze-

állított szövegkorpuszban a mondathatárok számomra objektíve adva voltak, és azoknak a megváltoztatására természetesen sem okom, sem jogom nem volt, nem is lehetett — legföljebb csak kétely merülhetett föl bennem, ugyanúgy, mint bárkinek az általam megvont mondathatárokkal kapcsolatban —, ezért az előbbieken kifejtett különbségeket inkább az adatközlők kiválasztásának eltérő körülményével magyarázom. Nyilvánvaló azonban, hogy mindez csupán föltételezés, mert a Magyar nyelvjárási olvasókönyvből vett szövegek adatközlőit nem ismerem, legföljebb arra lehet gondolni, hogy valószínűleg és remélhetőleg mindegyikük tipikus képviselője saját nemzedékének és a helyi nyelvjárásnak, úgy, ahogy ezt a nagykoványi nyelvjárásban vizsgált szövegegységek adatközlőiről bátran megállapíthatom. Az ilyenfajta kutatáshoz egyébként nagyon hasznos lenne az adatközlők legfontosabb életrajzi adatait (iskolai végzettség, foglalkozás, műveltség, olvasottság, a falu közéletében való szereplés stb.) ismerni, a gyűjtés és a nyelvészociológia szempontjából összefoglalni oly módon, ahogy pl. Várkonyi Imre tette (vö. MNyTK. 113. sz. Bp., 1965. 70–1).

Mivel sajnos hasonló módszerű kutatás köznyelvi (vagy akár regionális köznyelvi) anyagon eddig még nem történt, ezért ezeket a vizsgálati eredményeket a Deme László vizsgálta irodalmi (írott) nyelvi szövegekkel van módomban összevetni. Ehhez az összevetéshez a közös viszonyítási-összehasonlítási alap megvan, hiszen módszertani eljárásom, ahogy ezt már említettem is, Deme elméleti alapvetésére épül. Az összehasonlítás azt jelzi, hogy az átlagos szerkesztettségi mutató alapján a Magyar nyelvjárási olvasókönyvből választott szövegek a fejtegető prózával mutatnak rokonságot (vö. Mszerk. 144–5), a nagykoványi nyelvjárási szövegek viszont a közlő prózához állnak közelebb a szerkesztettség tekintetében (i. h. 65). Mindez azt sejteti, hogy az itteni vizsgálatban felhasznált szövegek adatközlői általában minden bizonnyal iskolázottabb, olvasottabb emberek, mint az általam kiválasztott nagykoványi adatközlők többsége.

2. A nemek szerinti összehasonlításból az derül ki, hogy a nők és a férfiak mondatalkotása között a szerkesztettség tekintetében lényeges eltérésekről egyáltalán nem beszélhetünk, hiszen az egyes mondathosszúsági csoportok részesedési arányai és a szerkesztettségi mutatók értékei meglehetősen közel állnak egymáshoz. Az itteni vizsgálat tehát megerősítette azokat az eredményeket, amiket a nagykoványi nyelvjárásban gyűjtött szövegekre kaptam. Ha megváltozott társadalmi helyzetre, körülményekre gondolunk, nincs is ebben semmi meglepő, hiszen pl. a tanulás, a művelődés, a világlátás stb. lehetőségei napjainkban a nők számára ugyanúgy megvannak, mint a férfiak számára.

3. A nemzedékek szerinti vizsgálat során fény derült arra, hogy a különbségek *tendenciaszerűek*: az idősebb nemzedékhez viszonyítva némileg a középkorúak beszédében is, de különösen a fiatalok nyelvhasználatában növekszik a többszörösen összetett mondatok gyakorisága a kéttagú összetettekkel és az egyszerű mondatokkal szemben. Ezt igazolták azok a számszerű adatok, amiket az egyes mondathosszúsági csoportok részesedési arányaira és a szerkesztettségi mutatók értékeire kaptam. Ez az eredmény is tehát ugyanazt mutatja, amit a nagykoványi nyelvjárási anyagra is megállapíthattam, hiszen — a Nagykoványiban gyűjtött szövegekhez képest magasabb szerkesztettségi értékekkel — itteni vizsgálódásaimban is tendenciaszerű eltérésekről van szó. Itt szeretném megemlíteni, hogy két szakdolgozatíró is az enyémhez hasonló eredményekre jutott a nemzedékek szerinti vizsgálat során. Bántó Zsuzsanna Somogysimonyi nyelvjárásában ugyancsak 27 gépelt lapnyi szövegkorpuszban (a munkafolyamat, gazdálkodás témájában) nézte meg az egyszerű és az összetett mondatok gyakoriságát és a szerkesztettséget, és nemzedékenként a következő szerkesztettségi értékeket kapta: az időseknél 2,03 me/m, a középkorúaknál 2,13 me/m, a fiatalok szövegeiben pedig 2,34 me/m (Az egyszerű és az összetett mondatok gyakoriságának vizsgálata Somogysimonyi nyelvjárásában. Kézirat, Szeged, 1978. 22; megtalálható a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékének könyvtárában).

Vastag Györgyi az élményelmondás témájában állított össze 27 lapnyi szövegcsoportot a Szeged melletti Rószke nyelvjárásában, és a szerkesztettségi mutatók értékére nemzedékenként a következő adatokat kapta: az idősektől választott szövegekben 2,38 me/m, a középkorúaknál 2,53 me/m, a fiataloktól vett szöveg egységekben pedig 2,70 me/m jelentkezett átlagosan (Az egyszerű és az összetett mondatok gyakoriságának és a szerkesztettségnek nemzedékek és nemek szerinti vizsgálata Rószke nyelvjárásában. Kézirat, Szeged, 1979. 18; megtalálható a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékének könyvtárában). Az ő vizsgálataik is megerősítik tehát azt, hogy a bonyolultabb mondat szerkesztési formák — úgy látszik — elsősorban a fiatalok beszédét jellemzik, kevésbé jellemzőek a középkorúak szövegeire, az egyszerűbb formák pedig inkább az idősebb nemzedék mondatalkotásában tapasztalhatók.

Ha e tendenciaszerű változás okát keressük, akkor azt hiszem, hogy a társadalmi körülményekben (az iskolázottság, az olvasottság nagyobb fokában, a művelődés terhodításában, a gyakoribbá váló közéleti szereplésekben stb.) találhatjuk meg. Mindezek a tényezők jobban érintik a fiatalabb nemzedékeket, mint az idős embereket. A köznyelvi hatás mértéke eredményeszerűen korosztályok kérdésének látszik, okszerűen mégsem az, hanem az olvasottság, műveltség, iskolázottság stb. függvénye. Ezért lehetséges az, hogy különböző nemzedékhez tartozó egyének között is könnyen találhatnánk olyanokat, akiknek beszédére nagyon hasonló mondat szerkesztési sajátságok jellemzőek; továbbá az is igaz, hogy ugyanazon nemzedékhez tartozó egyének mondatalkotása, mondat szerkesztése között nagy eltéréseket tapasztalhatnánk, ha olvasottságban, műveltségben egymástól nagyon különböző adatközlők szövegközlését fognánk vallatóra. Ilyen jellegű vizsgálat azonban nyilvánvalóan nem tükrözné hűen a nyelvi valóságot, legföljebb annak csak egy részletigazságát. Ez pedig természetesen semmilyen kutatásnak nem lehet a célja.

Szabó József

A nyelvtudomány műhelyéből

„Korunk kommunikációs zavarai”

Budapest, 1980. április 15.

1. Van-e még esélye — a tudományszakok egyre széttartó fejlődésének állapotában — bármilyen kísérletnek, amelynek törekvése az, hogy egyetlen, de igen sok rétegű, köznapis érdekeltségű tárgyat minden oldalról átvilágítson? A tudományszakok aktuális tárgyválasztásának, a kutatási programok csak mozaikszerűen egymáshoz illeszkedő célpontjainak, az egyre szaporodó és egyre speciálisabb témájú tanácskozássoknak, az egyéni kutatói kérdésfeltevések jobbára vékony rétegeinek tarka felszíne kételyt ébreszt. A kérdést azonban ki kell igazítanunk. A mélyben más, lényeges tendenciák is működnek, amelyek a problémák megfogalmazását, azt a módot, ahogy a megoldások változatai kialakulnak és az egyedi módszertani eljárásokat is közös vezérvonalak mentén igyekeznek elrendezni. A szükségletek és a lehetőségek egymásrautaltságában eltérő szakterületeken futhatnak és futnak is párhuzamosan a témaválasztás, a kísérletek és a metodika útjai. Valószínűleg egyre nagyobb szerephez jut a kölcsönös ihletések és eljárások kölcsönzése, és ami közismert, egy önállóult, „kiszolgáló” szakterület általánossá váló igénybevétele, a számítástechnikaké.

Ezek a közvetlenül kevésbé kitapintható, de szívós tendenciák a szemlélet és az elvi kérdések vonatkozásában nehezebben foghatók meg. Mégis hasonló jelez a „tudomány tudományának” nevezett sajátos részdiszciplína figyelemreméltó divatja, mellette pedig — másokkal együtt — egy szintén nem nagyon szembeszökő, de mélyértelmű jelenség. Ez az, hogy minél nagyobb fokú egyetemességre kényszerül egy szakterület vagy egy kutató, annál parancsolóbban merül fel a szüksége annak, hogy interdiszciplinárisan lásson és fogalmazzon. Másszóval, minél átfogóbban érvényes törvényszerűségeket kutat, minél elemibben közös mozzanatokot keres, annál inkább halad olyan metszésvonalak pályáin, amelyek egy tudományszakok közötti térben találkoznak. A metszéspont valószínűleg annál közelebb van, minél nagyobb mértékben általános a kérdés.

A tudományszakok közötti integrálódás lassú mélyáramai mindazonáltal csak a lehetőségek lehetőségét hordozzák. A tudományszak és az egyéni kutató kockázata megmarad. Az egyiké az egyetemes kérdések eltalálásában és a vizsgálati eljárások alkalmazásának és egyeztetésének nehézségeiben, az egyéné pedig abban is, hogy a kérdések és a módszer élesre állításával a tudományos problémák saját egzisztenciájának problémájává lényegülnek át. A bevezető mondatot tehát abban az irányban kell módosítanunk, hogy nem az esélyekre, hanem a merészségre kérdezzünk. Mindez annak ellenére így vált nyilvánvalóvá, hogy a beszámoló tárgyát adó konferencia rendezőiben egyáltalában nem tudatosultak diszciplína-megújító szándékok és olyasmi, hogy mindjárt tudományok sorát tanítsák meg egy zenekarban játszani.

2. A konferencia alap gondolata nagyon egyszerű volt, és bárkinek a fejében megfordulhat: mi történik akkor, amikor két vagy több ember beszél egymással, és a dolog nem sikerül. (A kérdés szándékoltan többértelmű, és eleve úgy is nyerte el általános for-

máját, hogy két kutató két, általuk alapvetően fontosnak gondolt következtetést illesztett össze benne. V é r t e s O. A n d r á s t ó l az érzelmerkifejezés korunkbeli beszűkülésének jelenség- és okmagyarázata volt az egyik, a másik pedig az én gondolatom arról, hogy a nyelvi érintkezés zavarai egy nyelvhasználati tipológiában, illetőleg nyelvhasználati szabályokban leírhatók.) A fő tájékozódási pontok az alábbiak voltak: az egyén és a társadalmi kényszerek viszonya a nyelvi érintkezésben; és a kommunikációs zavarok megnyilatkozási formái és területei. Ami pedig a megközelítéseket illeti, ugyanannak a kérdésnek az alábbi vonatkozásai kerültek előtérbe. 1. Nyelvészeti és nyelvhasználati kérdések általában, 2. fiziológiai, fejlődéslélektani, pedagógiai, gyógypedagógiai vonatkozások, 3. ehhez kapcsolódóan külön logopédia, 4. pszichológiai, pszichiátriai és általános orvosi aspektus, 5. történeti, kultúrtörténeti, néprajzi, stilisztikai aspektusok.

A Fonetikai Munkabizottság támogatása nyomán a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya rövid úton jóváhagyta ezt a meglehetősen heterogén tematikát, és 1980. április 15-re összehívhattuk a konferenciát, „Korunk kommunikációs zavarai” címen.

A tervek szerint Bolla Kálmánnak, a Fonetikai Munkabizottság elnökének bevezetője után az előadóknak öt- vagy tizenötperces időtartamot ajánlottunk fel, hogy a lényegre szorítsuk őket. A szigor nem bizonyult kellően eredményesnek, s az időkorlátok túllépéséből adódó nyereségek bizony nem jelentettek teljes kárpótlást azért a veszteséért, hogy éppen a nyelvészet néhány idevágó, fontos elméleti kérdése nem kerülhetett terítékre. E hozzájárulások egy része mindenesetre írásban megvan, s a konferencia anyagát tartalmazó Nyelvtudományi Értekezések-számban — terveink szerint — ezeket is kiadjuk.

A hozzászólások — referátumok elrendezését illetően abban állapodtunk meg, hogy a kommunikációs zavarok kialakulási feltételeinek kérdéskörében az egyén személyiségfejlődésének időrendjét választjuk rendezőelvnek, s így előre kerültek a kommunikációs rendszer elsajátításával kapcsolatos zavarjelenségek. A fentebb említett, további megközelítések anyagát nem volt nehéz elosztani, mert itt a megnyilatkozások hangsúlyai egyértelműbben az egyes szaktémák központi kérdéseire estek, s így a területek jól elkülöníthetőek voltak. A konferencián ennek megfelelően tömbönként haladtunk előre.

Most, amikor rátérek a tartalmi ismertetésre — szintén tematikus egységeként előrehaladva — hadd kezdjem azzal a nem hagyományos megoldással, hogy előrebocsátom a végső tanulságot: a kommunikáció zavarait illető alapvető kérdések elementáris megfogalmazásai úgyszólván elmosták a szakterületek határait. Kevésbé gyakorlott fülű hallgatónak is az lehetett a benyomása, hogy mindenki ugyanazt mondja, legföljebb máshogy fejezi ki magát. A mintegy harminc szerző vagy hozzászóló egyöntetűen közös mondanivalója a következő tételben vonható össze: a kommunikáció zavarai egy jelentésűek az önmegvalósítás problémáival és korlátaival, és — másfelől — az önmegvalósítás feltételeinek társadalmi eredetű és méretű korlátozásai kommunikációs zavarokat eredményeznek, illetőleg ezekben öltenek testet.

A közlési zavarok kialakulása már a születés előtt megkezdődik. Azok a feltételek ugyanis, amelyek az újszülöttet fogadják, messzemenően meghatározzák a gyermek személyiségfejlődését, azon belül érzelmi életének, vele párhuzamosan pedig kifejezési lehetőségeinek alakulását. A konferencia ama célvetésének megfelelően, hogy jellegzetesen és sajátosan mai jelenségek kerüljenek középpontba, elsősorban P a l o t á s G á b o r és gyermekgyógyészek, másrészt logopédiai szakemberek jóvoltából itt is fölmerültek az egyéb vonatkozásban szintúgy rengeteg gondot okozó nehézségek a születések, másfelől a kisgyermek elhelyezése és nevelése körül. A koraszülések számarányának emelkedése, valamint a kórházi technika és az orvosi ellátás valamelyes javulásának következtében

visszaszoruló csecsemőhalandóság — „a fejlődés vámtételeként”, ahogy Palotás Gábor mondta — azt hozta magával, hogy az újszülöttek között jelentősen megnőtt a nem (teljesen) egészségesek, így a gyermekgégészeti esetek száma is. Ez elsősorban az artikulációs hibák nagyobb arányú megjelenésével jár majd együtt, ami az iskoláskorra válik nyomasztó hátránnyá a kommunikáció szempontjából. Ezenkívül növekedett a minimális agyi károsodással születettek száma is, és ezeknek a károsodásoknak a fele valamilyen beszédbeli rendellenesség alakját ölti.

Stepper Magda szerint a gyermekgégészeti panaszok egy része környezeti ártalomként magyarázható. Megfigyelése az volt, hogy Makón és környékén, amely körzetben főorvosi teendőit ellátja, a gázfűtés elterjedésével — a lakások és a gyermekintézmények levegőösszetételének megváltozása, a szárazabb levegő következtében — a hangképzés szervei káros hatásoknak vannak kitéve, s körzetében ezért egyre több a rekedt gyerek. A nehézségek persze csak kisebb részben vezethetők vissza a beszédszervek élet-tani defektusaira. Sajátos módon éppen egy gyermekgégész, Pataki László vetette föl, hogy az artikulációs ártalmak igazi forrása is a gyermekgondozási segély időszakának nem szerencsés kihasználása, ami az anya–gyermek kapcsolat szerves alakulásának megbomlásához vezet, illetőleg annak egyik rétegeként a közlési modellképzés lehetőségeinek csökkenését eredményezi. Az egyik szerző, Gyimes Erzsébet, aki módszeresen foglalkozott a gyesen levő fiatal anyák gyermekgondozási tevékenységével, azzal a megállapítással támasztotta alá Pataki nézeteit, hogy a csecsemők és a kisgyermekek ellátását a gyés „másodhivatásszerű” feltételei között a gyakorlatias célszerűség jellemzi, az érzelmi élet másodlagossá válik, a csecsemőt (valójában a szülők önmagukat) féltik „az elkényeztetéstől”, a csecsemő és a kisgyerek szeretetszükséglete nem elégülhet ki a kívánt mértékben. Tegyük hozzá, hogy a kapcsolat-zavar és a kommunikációs zavar között igen szoros megfelelés van, amire viszont más előadások céloztak. Annak ellenére, hogy a logopédia szempontjai mások, az artikulációs hibák nagymértékű elterjedésének magyarázatában ott is fölmerült a pszichoszociális háttér mozzanata (így Vekerdi Zsuzsánál és Meixner Ildikónál). A beszédjavítást hivatásul választók valószínűleg riasztó képet festettek úgyszólván minden szobajöhető korosztály vonatkozásában (így Alpárné Kiss Gizella, Benyóné, Vinczéné Bíró Etelka, Kovács Emőke és mások). Ám a kétségbeesés és a székepszis túlzottnak tűnt. Hirschberg Jenő mint nagy gyakorlatú gyermekgégész azzal magyarázta a beszédhibák számát tartalmazó statisztikák ijesztő méretű átalakulását a korábbi időszakok statisztikáihoz viszonyítva, hogy a vizsgáló eljárások és a megítélési szempontok váltak finomabbá, s mainapság esetleg olyasmiben is beszédhibát látunk, ami fölött a múlt gyógypedagógusai szó nélkül elmentek. Bármilyen legyen is a tényleges helyzet, annyi bizonyos, hogy a közlés hatékonysága szempontjából az artikulációs zavarok elhárítása fontos feladat, még akkor is, ha a kommunikációs bajok végső eredetét semmiképp nem a gégekben és a szájüregben kell keresni.

Kevésbé drámai megfogalmazásban, de talán súlyosabb dolgokra világítottak rá azok a kiselőadások, amelyek a tanulóifjúság kommunikációs adottságaival foglalkoztak. Itt két fontos mozzanatról van szó. Egyfelől azok a körülmények, amelyek a gyermek anyanyelvi készségeinek kiforrásolását volnának hivatva biztosítani, egyáltalán nem kielégítőek. Akaratlanul is visszaütések történtek azokra a szociális tényezőkre, amelyeket rögtön Palotás Gábor, majd Pataki László említett az újszülöttek ellátásával kapcsolatosan. A szülői hivatás presztízskérdésének nagyságrendi csökkenését az iskoláskor gondozási-nevelési eljárásai is jócskán tükrözik. A családi és a tágabb környezet nyelvi közege szegényes, igénytelen a gyermek számára, „a szülők nem beszélgetnek a gyerekekkel”, aminek — hogy Vértés O. András egy korábbi megnyilatkozását idézzem — az érzelmek és ezek kifejezésének a visszaszorulása az egyik igen lényeges

okmagyarázója. Nem az egyetlen, hiszen — mint B ü k y B é l a előadta — a nyelvi kapcsolat szabályozása igen bonyolult, önérvényesítő, egyszersmind önkorlátozó stratégiák előírásai szerint alakul. És hadd tegyük hozzá, a kifejezés értelmi gazdagsága mintha párhuzamosan apadna az érzelmekével, ugyanannál a közlőnél és általában is.

3. Ami pedig a másik összetevőt illeti, az anyanyelvoktatás és egyáltalán az oktatás eljárásai (mármint az anyanyelv elsajátításának nézőpontjából) nem adják meg a tanulónak azokat az esélyeket, amelyek a zavartalan és eredményes nyelvhasználat elérését biztosíthatnák. E g e d y M á r i a egy tankönyv példáján igyekezett bemutatni, hogy a szellemi lelemény és igényesség hiánya sivár terepet teremt a nyelvsajátításhoz, az anyanyelv elsajátításhoz. S z e n d e A l a d á r az általános iskolások anyanyelvismeretének szerveslenségét példázta azzal, hogy míg az egyes szaktárgyak műszavainak és fogalmainak az értelme, amelyet a szaktanár folyamatosan ellenőrizhet, világos a diák előtt, néhány közszó jelentését egyidejűleg nem ismeri vagy nem jól tudja. A kibontakozás útja itt az anyanyelvoktatás kereteinek kiszélesítése, esetleg és egyebek mellett a szaktárgyak zárt határai mögé való behatolással, tehát az anyanyelvi kultúra kiterjesztésének egyetemesebbé tétele volna kívánatos. Ugyanazt a problémát B a l a s s a L á s z l ó a tanárképzés kapcsán vetette föl. Egyetemi oktatói tapasztalata őt arról győzte meg, hogy az anyanyelvoktatás egyik korlátja mindjárt: a pedagógiai képzés nem jelenti egyben a kifejezőmód kellő színvonalát, azt nem is követelik meg, és ennek folyamányaként az általános és a középiskolák katedráiról „a tanár hangja az utolsó padig már el sem hallatszik”; másfelől az emberi hang kifejezőképességét sem tanulják meg kihasználni a tanárjelöltek. Így azután nem lehet csodálkozni rajta, ha a fiatalság nem él megfelelően a nyelvi érintkezés kommunikációs adottságaival. Főiskolai hallgatók oktatásában A. J á s z ó A n n a jutott hasonló eredményekre, aki — mindenekelőtt az úgynevezett zártszájúság vizsgálatára — diagnosztikai tesztekkel elemezte diákjainak beszédét. M a g y a r I m r e professzor, aki az orvostudományi egyetem előadótermein kívül is nagy figyelmet fordít az egyetemisták szellemi és ezen belül kifejezésbeli fejlődésére, tipológiai különbségeket figyelt meg aszerint, hogy a fiatalok humán vagy természettudományos szakok, illetve felsőoktatási intézmények hallgatói-e. Az eltérés okát a tudományos szakirányok kulturális előtörténetében jelölte meg a professzor, aki emellett — általános jegyként — a fogalmak nyelvi megfelelőinek pontatlan megválasztását és használatát nehez-ményezte.

4. Korántsem hagytuk el a társadalmi vonatkozások területét, amikor az orvosok vették át a szót. Először is — mint H á r d i I s t v á n kifejtette — ilyen aspektusok újabban a pszichiátria kórtörténeti anyagában is megjelennek, így a skizofrénia kialakulásának magyarázatában az úgynevezett double bind-jelenség: az anya viselkedése és beszéde közötti ellentmondás. De szorosan idekapcsolódik — megint a skizofréniáról van szó — az érzelmkifejezések visszaszorulása a tünet-együttesben, s az is, hogy nehezebbé vált a betegek megértése, mivel tartózkodóbbakká váltak a közlésben. Ez az utóbbi nem egyoldalúan van így az orvos és betege kapcsolatában. Az orvos társadalmi helyzete is megváltozott, tekintélye az előadó véleménye szerint csökkent, de rontja emellett a páciens és az orvos kommunikációjának hatékonyságát az is, hogy az orvos makacsul ragaszkodik titokzatos zsargonjához. E tárgykör igen módszeres kifejtését adta N o v á k J á n o s és G y e n e y M á r i a: valóságos tipológiát állítottak össze azokból a változatokból, amelyekben az orvos és a beteg között nem jön létre zavartalan megértés.

Ha valaki előtt kétséges lett volna a konferencia alapjául szolgáló gondolat valós volta, azt végképp meggyőzhette T a p o l y a i M i h á l y különös példája. Azzal a definícióval indult a hozzászólás, hogy a kommunikáció „az egészséges érzelmi szinten

tartás igényét is szolgálja”, s ezzel segíti elő a „réalisation du soi”, az önmegvalósítás Tournière-i fogalmának kibontakoztatását. Ma azonban az emberek nem élnek eléggé tudatosan lelki életet, a tudatos önkontroll hiányos, emiatt az önkifejezés időtlen formákat ölt, ami előkészítője a kudarcnak, főként az interperszonális kapcsolatok kudarcainak. A kudarcok ismétlődésének súlyos károsodás a vége, amelynek (szuicid)veszélyes formája a belső emigráció, a (kommunikációtól való) félrehúzódság, természetesen alkalmazkodási zavarok, antiszociális agresszió, szomatikus betegségek (például gyomorfekély, és infarktus), pszichopátiás személyiségek, és a végkifejlet, szimbólumaként a gubéráló cigánnyal, aki mint a jelen abszurd, külvárosi Robinsonja, a hatalmas szeméttelpel elérhetetlen közepén helyezi el karkai vakát, hogy ne érhesse utol senki se. Talán kevésbé színesen, de kísérletileg dokumentált formában az egyén — csoport kapcsolat harmóniájának megbomlása nyomán keletkező kommunikációs „rendezetlenséget” jelezte Szőnyi Gábor. Önkényes magyarázatom szerint itt a főmotívumok ellentételezéséről van szó: a dependens, függő személyiség, amely elveszíti a csoportos közléshelyzetben az autoritás vezérlését, azaz a tekintélyelvű kommunikációs vezérlést, az említett vizsgálatban a pszichoterápiás foglalkozást irányító csoportvezető szerepének megváltozása révén, aki a szituáció szabályozott voltát biztosította — a már megbomlott helyzetben az érintett tovább rombolja saját részvételének — részesezésének (participációjának) esélyeit.

A meg nem értés szorosabb értelemben vett társadalmi okaként Voigt Vilmos kézírata annak a kulturális jelrendszernek a széttöredezettségét jelölte meg, amely a beszédbeli és egyáltalán bármely más kód felhasználásával történő kommunikációban a mai időkre szembetűnővé vált. Gál Ferenc akadémiai tanár a teológia műnyelvében és a vallás mindennapi gyakorlatában észlelt hasonló jelenséget, elsősorban a jelölő és a jelölt adekvát megfelelésének a megbomlását. Ide tartozik még Szabó Miklós történész és Pomogáts Béla előadása — tulajdonképpen két remekbeszabott tanulmány —, ezeket azonban a Nyelvőr teljes terjedelemben közli, így részletesebb méltatásától eltekintek. Nem lehet viszont említés nélkül hagyni Sándor István beszámolóját, amelynek alap gondolata, hogy a köznapi közlés rendkívüli szegénysége akkor válik igazán fölismerhetővé, amikor a jó mesemondó előadásával vetjük össze. Sándor István külön hangsúlyozta a gesztus és a mimika szerepét, amely a mesemondásban valósággal a színészi teljesítmény szintjét éri el, és egyetlen percre sem korlátozódik néhány jellegtelen közlési sémára, mint a köznapi nyelvi érintkezés gyakorlatában.

5. Úgy tűnhet, hogy ami „korunk kommunikációs zavarainak” nyelvészeti fölmérését illeti, az aligha lehet más, mint a nyelv művelés kizárólagos területe, hiszen a kommunikáció egy jelentésű a nyelv használatával a köznapi ember számára. Azoknak az ádáz vitáknak az érvelése, amelyek 1980. eleje óta terjedelmes hasábkot töltenek meg a napi sajtóban is, indokolttá teszi, hogy megvilágítsuk a kommunikációs — közöttük itt pedig a túlsúlyban levő nyelvhasználati — zavarok megközelítésmódjainak lényegét. A nyelv művelésnek Lőrincze Lajos által 1952-ben alapított irányvonala és napi gyakorlata a nyelvhasználatban előforduló helytelen nyelvi alakok felmutatását és elhárítását tűzte célul. A nyelv művelésnek ez az irányzata ilyenformán nem a közlési tartalmak kifejezési lehetőségeinek csonkulásával foglalkozik, hanem a nyelvrondszer olyan, hibás alkalmazásának az eseteivel, amelyek a közléstartalmak kifejezési lehetőségeinek a csonkulásához vezetnek, illetve vezethetnek. Ez a tevékenység feltételezi a nyelvrondszer tényeinek viszonylagos feltártságát és kötelező erejét, amely tényekhez (szabályokhoz és bővülési tendenciák újítási programjaihoz) képest a nyelvhasználat egyik éppen tapasztalt esete alkalmasint hibának minősül. A felfogást — Kovalovszky Miklós gondolatmenete nyo-

mán — az alábbiakban ismertethetjük. A nyelvi változások teleológikus indíttatású, „szorosabban nyelvészeti” és „történeti-társadalmi” megítélésében a hagyományos nyelv művelés „kiegészítő szerepet” engedélyez a „célszerűségi szempontoknak” (vö. Kovalovszky Miklós: *Nyelvfejlődés — Nyelvhelyesség*. Budapest 1977. 12–15, különösen 12). Megítéléseit azonban az új variánsokra mint már létező vagy éppen kialakuló nyelvi rendszertényezőkre vonatkoztatja, és ezeket nem a céltételezett kommunikációs esemény teljesebb: tartalmi (jelentéshordozó és értelemkifejező) és formai (rendszerkompatibilis jelleg), együttes ismérvei alapján igyekszik elbírálni. (Például az *őszintélen* melléknév létjogosultságának igazolása arra az érvelésre épül, hogy azonos képzésmódú alakok már korábban, a XVII. századból is kimutathatók, s csak másodlagosan merül föl a szó jelentőségének és konnotációjának olyan sajátosúsága, amely a szónak egyedi értéket ad a kommunikáció — legalább egyik — használati körében (vö. Kovalovszky: i. h. 135–8). A tizedforduló — egyébként szintén Lőrincze Lajos által, „emberközpontú nyelv művelés” címszó alatt megfogalmazott programja — ennek az álláspontnak a zártságát feloldva azzal a céllal nyitott új szakaszt, hogy „a nyelvi tevékenységet minél zavartalanabbá, minél pontosabbá tegyük, s minden olyan elemet, tényezőt, mozzanatot kiktűszöböljünk, amely a beszélő és a hallgató közti kapcsolatteremtést gátolja vagy zavarja”. Mint látható, az új irányzat az emberi kapcsolatok felé „nyit”. Ehhez a megközelítéshez azonban odaállíthatunk egy másikat, amelynek a viszonyítási alapja más: a közléstartal- mak valóságfeltárásának viszonylagos teljessége. Itt tehát nem egy grammatikailag és az ejtés tekintetében kifogástalan formával állítjuk szembe a ténylegesen elhangzott alakzatot, hanem a valósággal, amely valóság a közlők számára az aktuális közlésfolyamataikról leválasztható, „független” tényekben és a valóságfeltárás objektíve helyes módozatai- ban nyeri el a maga teljességét. (Ez egyszersmind biztosíték rá, hogy ugyanaz a jelenség azonos vagy hasonló módon tűnjék zavartípusnak két különböző személy előtt. Mellesleg úgy látom, ez az elv ismerhető fel Szepesy Gyulának a nyelv művelési kérdésekhez való hozzászólásaiban.) A XX. század utolsó harmadában a nyelvészet fölvetett, illetve továbbvezetett egy harmadik megítélési szempontot is, a hatékonyságét. Erről röviden a következőket kell megemlítenünk. A közlés eredményességének a meghatározása csak a közlés aktuális feladatának függvényében lehetséges. „Perlokúciós” („ráhatásos”) közlési aktusokban — hogy Austin kifejezését használjam — az eredményesség végső, habár nem kizárólagos ismérve a közlési aktusokban foglaltak szerinti cselekvés-válasz (a *Csukd be az ajtót!* felszólítás eredményességének az ismérve az, hogy a felszólított személy az ajtót becsukja). De minden ilyen, a közlés hatáskörén belüli, másfelől a közlés anyagán túli közlési cél megvalósulása is a leíró közlések elsődleges és általános kritériumát feltételezi, a megértését. Ebben azonban a nyelvi megértés a megértésnek pusztán „minimális fel- tétele” — ahogy Erdélyi Ágnes megállapítja —, és kiegészül azzal a követelménnyel, hogy a közlemény magyarázó erővel bírjon számunkra. Mi több, a megértés nemcsak a közleményre vonatkozik, hanem magára a közlésre is, minthogy a közlő a közlés egészére vonatkozó hipotézisek nyomán jut el a közlemény megértéséhez. A közlés ismeretközlő feladatával kapcsolatban az eredményesség egyedi kritériumait nehéz megadni. Grice úgy találta, hogy ezek az információ optimális mennyisége, igazságértéke, valamint rele- váns és világos volta. A nemes maximák egyébként általában valóban elégségesnek tűn- nek az eredményességhez; ám Lakoff például úgy véli, hogy a partner iránti udvariasság, tapintat és felelősség függvényében ezekkel éppen ütköző követelmények merülhetnek föl. Mint látható, ezen a ponton észrevétlenül visszaérkezünk az „emberközpontúság” igényéhez, ami azzal a tanulással jár, hogy a megközelítések elválaszthatatlanok.

A beszédaktus-elméletből, a pragmatikából, a szövegnyelvészetből stb. származó szempontok — a fenti áttekintésben jelzett módon — a nyelvi események és zavaraik érdekes, újszerű megvilágítását tették lehetővé. A konferencia kevés számú szigorúan

nyelvészeti hozzászólása valamilyen formában mind ezeket az új szempontokat tükröztette. Bańczerowski Janusz, akit leginkább az információelmélet ihlet, a nyelvi közlés szerkezetének oldaláról közelített a kommunikációs zavarok kérdéséhez. Gondolatmenete ez: a nyelvi jel jelentéstani információ hordozója, amely különféle képpen kódolható. Az információkódolási módok megkönnyíthetik vagy megnehezíthetik az egyes információknak a vevő által történő felvételét. Ahhoz, hogy a közleményt zavarmentesen dekódolni lehessen, az adónak nagymértékben figyelembe kell vennie a vevő belső állapotát is, hiszen az új információkat csak a meglevő régiék alapján lehet megérteni és tárolni. Ha például a közlés észleléséhez, felfogásához és helyes értelmezéséhez sok ismert információra van szükség, és a vevő nincs birtokukban, akkor máris súlyos kommunikációs zavar keletkezhet. Ilyesmire példa a tankönyvek nyelve, a tanár nyelvhasználatának módja az iskolában, a professzoré az egyetemen, a gyárigazgatóé az üzemben vagy éppen a tudományos közlemények nyelve, de hasonló esetekre bukkanunk a tömegkommunikációs eszközök, a reklámok nyelvét illetően, s abban, amit Bańczerowski „a pszichológiai háború” nyelvének nevez. Miután említést tesz az úgynevezett csatornazajokról, annak a szerepét hangsúlyozza, hogy minden közlési eseményre vonatkozólag el kell különíteni a láncszemeket a folyamatban. A láncszemek, amelyek helyett én rétegeket mondanék, lényegében a közlő és a közlemény igazi forrása, a közölt tartalom és az abban foglalt tényállás direkt vagy közvetített volta szerinti tagolásnak felel meg, és perdöntően fontos a szöveg helyes értelmezése szempontjából.

Wacha Imre szintúgy a közlő és a címzett viszonya szemszögéből vizsgálja a kommunikációs zavarok létrejöttének mechanizmusát. Tárnya azonban a közlő kifejezőmódja, elsősorban a kifejezés műfaja. Máshogy írunk, mint beszélünk, s máshogy alakul a szöveg megértés, ha felolvasnak nekünk. Az írásbeli kifejezés fő veszedelme a gondolatokkal való túlszűfölés, különösen, ha tele van „többszörösen alárendelt, balra bővített szerkezetekkel, idegen kifejezésekkel”, továbbá, „ha a szöveg egy-egy mondatában olykor négy mondatra is elégséges információ zsúfolódik össze”. Míg azonban az írásos közlés fő baja a túlzott tömörség, az élőszóé az, hogy túl laza. Ebben az esetben a hallgatónak nem kis munkával rekonstruálnia kell egy összefüggő nyelvi szerkezettsort, hogy rendezett közleményt „értsen ki” abból, ami elhangzott. Wacha Imre így foglalja össze a kommunikációs zavarok okait: „1. a gondolkodási rendszer nincs eléggé begyakorolva a beszélők tekintélyes részénél, s különösképpen a más fejével is gondolkodásé. 2. A beszélők többségének nincs a készség fokán begyakorolt — nyelvi — kódrendszere, mégpedig olyan kódrendszere, mely lehetővé tenné a nyelven belüli nyelvváltást; azt, hogy — ösztönösen! — a nyelvi eszközök közül a témának, a címzettnek, a helyzetnek, az attitűdnek megfelelő nyelvi kódot (szókincs, nyelvtani szerkezet, szerkesztésmód stb.) válassza ki.” Mint látjuk, Wacha a hallgató kommunikációs üdvét helyezi minden más közlésstratégiai meghatározó mozzanat elé, szerintem túlzott tapintatot várva el a közlőtől a címzett műveletlensége, lelki tohonyasága, lassú felfogása iránt. Amiben viszont kétségtelenül igaza van, az a szociális tényezők szerepe a közlő és a hallgató közötti rossz kommunikációs illeszkedésben. A problémát Büky Béla a másik, a közlő oldaláról vizsgálta meg, s jórészt a személyiségpszichológia terminusaiban elemezte. Felfogásának alapja az, hogy az önmegvalósításban a nyelvi érintkezés, mint az interperszonális kapcsolatok formája, elsődlegesen jelentős. A közlő nyelvi viselkedésében interperszonális stratégiát alkalmaz, amely lehetővé teszi számára, hogy személyiségét kibontakoztassa, érvényesítse, és megvédje magát. Ez a tézis azonban nemcsak abban az értelemben igaz, hogy a közlőnek tehát a nyelvi lehetőségekkel élnie kell, hanem úgy is — és Büky Bélát ezúttal inkább a másik változat érdekelte —, hogy a nyelv adta lehetőségeknek egy részét el kell hártania ahhoz, hogy presztízs- és egyéb veszteségektől megóvja magát. Persze Büky megfogalmazása nem volt ennyire paradoxonszerű, mégis, a végső következtetés alapvető ellentmon-

dásra mutatott rá, nevezetesen, hogy a közlő a valóságfeltárás mélységelességének a rovására csonkítja a közléstartalmat, hogy közlését hatékonyabbá tegye.

Feltűnő, hogy mindeddig egyetlen referátumról sem esett szó a beszámolóban, amely a jelenségek magyarázata és a zavarok ismertetése nyomán másfajta közlési lehetőségekre mutatson rá, mintegy javaslatot tegyen olyan közlésmód megfontolására, amely mentes igyekszik lenni kommunikációs zavaroktól. Dombrády Géza, a kölni egyetem Japanológiai Intézetének igazgatója — megküldött referátumában — ezt kísérelte meg. Előadását azzal kezdi, hogy a líra megszokott gyakorlata az allúzió: megszokott fogalmak és tényállások nem közvetlenül, hanem „nem nembeli közléselemek direkt asszociációi” révén nyerik el kifejezésüket. Ezzel a közlésnek létrejön a kimondottal szemben, kimondatlan tényezőket tartalmazó, második rétege. A Távol-Kelet, közelebről Japán költészetében a kimondatlan e „hallgatásszférájának” magas esztétikai értéke van, minél nagyobb a tényleges kifejezés által közvetlenül hozzáférhető közlések „utó-zengése”, azaz minél több hipotetikus jeltárgy kapcsolódik hozzá, annál szélesebb tere nyílik a hallgatónak valamilyen sajátos tartalom megelégsére. E közlési technika nem korlátozódik a költészetre. A buddhizmus egyik absztrakt, abszurd ága, a zen valóságos ismeretelméleti elvűl választja ennek az eljárásnak a lényegét: a zen megismerési műveleteit az úgynevezett kőan-paradoxia mutatja, amelyben a racionális nyelvi jelzések helyét egymozzanatos „teleasszociatív” utalások veszik át. Ezekben az utalás tárgyai mindazok a lényegalkotó mozzanatok, amelyek a jelenséget együttesen és egyidejűleg alkotják. Az utalás tényleges tartalma pedig a kommunikációban résztvevők intenzív közreműködésével teremthető meg. Dombrády professzor szerint „lehet, hogy abban a helyzetben, amikor korunk kommunikációs zavarai jelentős hányadban a jel—jeltárgy megfeleléseinek nyelvhasználati elcsúszásaiból adódnak, az itt jelzett és a hagyományos racionalizmussal szakító — végső soron ismeretelméleti — princípium a valóságfeltárás közlésbeli nehézségeit is segíthet áthidalni”.

Az, amit Dombrády a jel és a jeltárgy megfelelésének elcsúszásaként említett, a konferencián Kemény Gábor előadásának volt a tárgya. Abból indult ki, hogy főként a tömegtájékoztatási eszközök nyelvhasználatának manipulatív eljárásaiban kétlépcsős stratégia alkalmazására kerül sor. Először az irányított közléstartalmak létrehozására a tényállások kívánt szemlélet szerinti szűkítésével, majd másodsor, e közléstartalmak metaforikus, képes kifejezésekben való megfogalmazására. Mármint, a tényállás, a szándékolt közléstartalom és a kifejezés között a logikai eresztékek szükségszerűen rosszul zárnak, és ez az a körülmény, amelynek következtében a hamis kifejezés elkerülhetetlenül képzavarhoz vezet. (A szerző tézisének ellenállhatatlan, főként sajtóbeli példákkal illusztrálta.) Találhatunk-e azonban ismeretelméleti biztosítékokat arra nézve, hogy optimálisan szerkesztett jelsorok tökéletesen megfeleltethetők tényállásoknak, köznapian szólva, „a világ dolgainak”? A rendezők elképzelése szerint ez a fontos nyelvfilozófiai kérdés is szerepelt volna a napirenden, tárgyalása azonban sajnálatosan elmaradt. A közlések valóságfeltárásának hatékonyságával csupán egy, végeredményben gyakorlatias indíttatású referátum foglalkozott, „A redukált közlés” címmel. Annak ellenére hogy — például Hankiss Ágnes álláspontja szerint — a közlésnek vannak minden nemzet sajátos kultúrájában meghatározott, legitim korlátai, a konformizmus megnyilatkozási formájaként további, másodlagos korlátozások lépnek fel a köznapai közléshelyzetek jelentős hányadában. A nyelvhasználati eljárásnak a lényegét már Kemény Gábor is említette, én pedig olyan helyettesítő eljárásnak nevezem meg, amelyben egy jel nem azt a tárgyat „fedi le”, amelyre a közlő vonatkoztatja, hanem a jeltárgyak egy csoportját, amelyben a célba vett tárgy egy logikai osztály eleme. A tartalomközlés redukciójának ezzel olyan egyetemes módja keletkezik, amely — a szerző nézete szerint — a kommunikációs zavarok tipológiájának is elméleti alapjául szolgál.

6. Befejezésként szeretném ismét kiemelni a konferencián elhangzott előadások témakezelésének egyközpontúságát. Ennek illusztrálására említem meg Szabó Dénes hozzászólását, aki egy látszólag másodrendű fonetikai kérdést, a műfogsor használatának ejtési következményeit tárgyalta, de ezt olyan módon és szemléletben, hogy itt is mindenki előtt világossá vált: a probléma nem egyszerűen artikulációs zavar, és nem is lehet az, minthogy járulékosan közlési gátlásokat eredményez, így az önkifejezés zavarának forrásává válik.

Szende Tamás

Kovalovszky Miklós köszöntése*

Meiótt mai felolvasó ülésünk előadójának megadnám a szót, kedves köteleseggemnek teszek eleget: mindnyájunk nevében szeretettel köszöntöm Kovalovszky Miklóst, társaságunk hűséges és tevékeny tagját, kedves barátunkat, aki tegnap töltötte be hetvenedik életévét.

Hogy mivel szolgált rá Kavalovszky Miklós az ünnepségre azon kívül, hogy az évek fölötté is elszálltak, aligha kell a jelenlevők előtt bizonyítanom. De a rend kedvéért, emlékeztetül mégis szölok néhány szót arról, kit is köszöntünk ma a hetven esztendő Kovalovszky Miklósban.

Köszöntjük először is a kiváló, a s i k e r e s p e d a g ó g u s t. Sok évet eltöltött ünnepeltünk a pedagógus pályán, tanított általános iskolában, középiskolában, főiskolán — nem ebben a természetes sorrendben, de erről most ne beszéljünk —, s tanítványaiknak serege emlékszik büszkén az egykori tanárral való kapcsolatára. Hogy milyen tekintélye volt Kovalovszky Miklósnak diákok és tanár kollegák előtt, azt személyesen is tapasztalhattam, amikor — idestova negyven évvel ezelőtt — együtt tanítottunk az Alkotmány utcai kereskedelmi iskola esti tagozatán. A pedagógia szolgálatában eltöltött idejének az emlékezetnél maradandóbb tanúi is vannak: azok a tankönyvek, amelyeknek összeállításában közreműködött. (Ezek a könyvek ugyan ma már nincsenek iskolai használatban, ez a tény azonban aligha játszik szerepet értékelésükben.)

Köszöntjük Kovalovszkyt mint a nyelv művelés, a nyelvtudományi ismeretterjesztés mesterét, kiváló és fáradhatatlan munkását. Cikkeik, tanulmányait midnyáján haszonnal és élvezettel olvassuk, mert bármiről ír, mindig a nyelvi anyag széleskörű ismerete, mások véleményének tárgyilagos mérlegelése alapján alakítja ki álláspontját, s mondanivalóját mindig igényesen, világosan, elegánsan fogalmazza meg. Közös nyelv művelő kiadványaink, cikkgyűjteményeink mindegyikében ott találjuk Kovalovszky írását, s ezek mindegyike kitűnő összefoglalása az ott tárgyalt kérdésnek. Gondoljunk csak a nyelvünk újabb belső fejleményeiről szölok tanulmányára (Nyelv művelésünk főbb kérdései), a magyar nyelvújítás ma is élő eredményeinek népszerű, de alapos számbavételére (Szókincsünk gazdagítói: Nyelv művelő, Iskolai Nyelv művelő), vagy az ige kérdéskörének nyelvhasználati, nyelvhelyességi szempontból való áttekintésére (Magyar nyelvhelyesség). Részletkutatásainak impozáns összefoglalása, mai nyelv művelő elveink kritikai áttekintése pedig néhány évvel ezelőtt megjelent könyve, a Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség.

Nyelv művelő, nyelvi ismeretterjesztő munkát nemcsak mint cikkek, tanulmányok s könyvek írója végzett: igen eredményes az a szervezői tevékenység is, amelyet ennek a célnak az érdekében évek hosszú során át kifejtett. A felszabadulás utáni

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának felolvasó ülésén, 1980. szept. 30-án.

években ő szerkesztette (Nagy J. Béla közreműködésével) a Magyarosan című folyóiratot. S a Magyarosan késői utódának, az Édes Anyanyelvünknek is belső munkatársai közé tartozik mint az egyik rovat vezetője s a lap állandó cikkírója. Részt vesz a Magyar Nyelvőr szerkesztő bizottságának munkájában, s tevékeny tagja az Akadémia Anyanyelvi Bizottságának is. Az ő szervező-szerkesztő munkáját dicséri a Magyar Hírlapnak 1973-ban megindult nyelvművelő sorozata, s az az értékes kiadvány is, amely ennek a sorozatnak a cikkeiből állt össze, a Nyelvünk világa. Egyebek mellőzésével még a legfontosabbat említsem: egyik főszerkesztője annak az opusznak, amelynek első kötete néhány hete jelent meg: a Nyelvművelő Kézikönyvnek.

Joggal köszönhetjük a szótáríró Kovalovszkyt is, aki A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának, majd az egykötetes Kéziszótárnak is egyik szerkesztője volt. Hogy ezek az országsszerte népszerű szótárak mit jelentenek az anyanyelvi kultúra terjesztésében, aligha kell bizonyítanom.

Maradandó szerelme Kovalovszky Miklósnak a névtan is. Ennek a szerelemnek első gyümölcsét, az irodalmi névadásról szóló könyvecskét alapműként forgatja ma is mindenki, aki a magyar tulajdonnevekkel foglalkozik. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 34. számaként 46 évvel ezelőtt kiadott mű nemrég újra megjelent. S hogy a szerző nem hidegült el egykori – gondolom, első – szerelmétől mutatja az elmúlt héten a veszprémi névtani konferencián elhangzott s nagy tetszéssel fogadott szép felszólalása.

Kovalovszky Janus arcú kutatónak indult imént idézett első művével: irodalmárnak és nyelvésznek. Ezt a kétirányú érdeklődését, elkötelezettségét mind a mai napig megtartotta, szerencsés ötvözteté alakítva a kétféle anyag, szemlélet, módszer legjobb vonásait.

Irodalmi érdeklődésének, érzékenységének mutatói kiváló verselemzése is. Ezek felsorolását most elhagyom, csak egyre utalok, a Társaságunk sorozatának 111. számaként megjelent szép tanulmányra, amely egy Ady-vers világában (Új tavaszi sereg-szemle) kalauzolja az olvasót.

De joggal számon tartjuk Kovalovszkyt az irodalomtudomány művelőjeként is. Elsősorban mint Ady-kutatót tartják számon az irodalomtörténészek is. Méltán: azok a kötetek, amelyeket Kovalovszky a kortársak megemlékezéseiből összeállított (Emlékezések Ady Endréről), Ady életének és életművének jobb megértéséhez nélkülözhetetlen dokumentumok. S hogy ezek a vegyes értékű és hitelességű vallomások az Ady-filológia értékes részévé váltak, ebben oroszlánrésze van annak, hogy a visszaemlékezések Kovalovszky tárgyilagos kritikái szűrőjén keresztül, az ő jegyzeteivel megvilágítva és „helyükre téve” kerülnek az olvasóhoz.

S itt van kezemben egy kedves, új kiadvány is, Kovalovszky Ady-kutatásainak legújabb eredménye és dokumentuma: „Léda, legenda és valóság”. Tudjuk, hogy Léda személyének, szerepének megítélésében igen nagy az ellentét, az ellentmondás az Ady-irodalomban. Az egymással ellentétes vélemények, ítéletek, rokon- és ellenszenvek, indulatok mögötti igazságot igyekszik kideríteni, az aranyos ködöt és a boszorkányfüstöt akarja feloszlatni imponáló tárgyilagossággal, anyagismerettel és megértéssel Kovalovszky. Az igazságkereső tárgyilagosságával, de tisztelettel és őszinte részvétellel. . .

Az elmondottakkal még korántsem merítettem ki azoknak a kutatási területeknek a számbavételét, amelyeken Kovalovszky Miklós példásan, eredményesen működött. De most mégis mellőzöm a további felsorolást. Valamiről azonban még említést kell tennem, akkor is, ha Kovalovszky Miklós magában tiltakozik is ellene. Arról, ami Kovalovszky minden munkáját átszövi, ami minden tevékenységén átsugárzik, az az ő nemes embersége, harmonikus derűje; színes, rokonszenves egyénisége.

Kívánok Neki mindnyájunk nevében további jó egészséget, derűs, termékeny éveket, vetéseinek gazdag betakarítását.

Lőrincze Lajos

<p>Bálint Sándor 1904 – 1980</p>

Minden tudományágnak vannak olyan klasszikusai, akiket nemcsak haláluk után fedez fel a szakirodalom, hanem már életpályájuk során a szakmai elismerés és a megbecsülés magas fokára jutnak el. Ezek közé tartozott Bálint Sándor is, az alföldi népiélet nagy kutatója. Szeged szülötte volt, akinek tudós egyénisége híres elődök — Kálmány Lajos, Tömörkény István, Móra Ferenc, Juhász Gyula — szellemi örökségének napfényében bontakozott ki.

Alkotó tevékenységét a szülőföld iránti szeretet vezérelte, ez a szolgálat ösztönözte munkára élete utolsó pillanataig. Életművének összefoglaló kötetében így ír erről a mindent megfigyelő, összegyűjtő és feldolgozni akaró nagy igyekezetről: „Szülővárosom népi hagyományvilágának megörökítése sok évtizedes kutatásnak, szemlélődésnek, egy emberélet örömmel vállalt iparkodásának a gyümölcse.”

A szakrális néprajz kutatójaként tartja számon őt a szélesebb közvélemény és bizonyos fokig a szakirodalom is. Pedig nemcsak az volt. Enciklopédikus elme, olyan oktató, tanító, nevelő tudós, aki nem merült el a tudományterület egyetlen szűk tematikájában, hanem mindig mindenben a komplex emberi tevékenység érdekelte. Elég, ha csak a Szegedi nemzet című könyvébe lapozunk bele. Ebből az egyetlen műből is feltárul előttünk a sokoldalú tudós gazdag élettevékenysége: tudománytörténet, a szegedi néprajzi érdeklődés és kutatás múltja, Szeged nevének eredete, ház és otthon, víziélet, gyékényszövés és nádvágás, pásztorkodás, jószágtartás, a föld megművelése, szőlőművelés, gyümölcstermelés. Aztán még amit a további kötetekbe tervezett: népi iparágak, közlekedés, adás-vevés, táplálkozás, viselet, egészség, betegség, népnyelv, népköltészet, hagyomány és szokásrend.

Talán a nyelvészet szakemberei tudják a legjobban, hogy mit jelent Bálint Sándor életművében ez a komplexitás. Több kisebb-nagyobb nyelvészeti vonatkozású cikket is írt, de számunkra legértékesebb alkotása a két kötetes Szegedi szótár, amely mindmáig a leggazdagabb tartalmú regionális szótárunk. Történeti adatokkal is dokumentált szócikkei arról tanúskodnak, hogy nemcsak a szegedi népet ismerte olyan jól, hanem annak nyelvét, változatos szókincsét, szólásait, közmondásait is. Sokáig fülünkben cseng beszédének izes szegedi regionalitása. Ha pedig fakul az emlékezet, elővesszük Móríc Zsigmond Rózsa Sándor című regényét, amelynek dialógusait nagyrészt szintén az ő tájnyelvi ismeretei tették hitelessé.

Még a 60-as évek elején finn vendégeket kísértem hozzá Szegedre. Elvitt bennünket egyik kedves adatközlőjéhez, Vera nénihez, a tápai gyékényfonó asszonyhoz. Hangfelvételt készítettünk, ő kérdezett, mi pedig figyeltük a szelíd, türelmes érdeklődést, az adatközlő iránti tiszteletet és megbecsülést, amely elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy eljusson egy népi mesterség rejtelmiéhez. Az emlékezés véges, az emlékképek mulandók, de megmarad mindaz, amit alkotott. Reméljük, nemcsak a könyvtárak polcain és az archívumok magnószalagjain.

Kiszámíthatatlan az emberi sors. Bálint Sándor, a mosolygós arcú, kedves néprajz-professzor, Sándor bácsi, a legszögédibb szögédi embőr Budapesten halt meg autóbaleset következtében.

Balogh Lajos

A magyar nyelv hete Bács-Kiskun megyében (1980. április 14—20.) (1980. április 14—20.)

Tizennégy éve nemes hagyomány, hogy április derekán megrendezik a magyar nyelv hetét.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Kossuth Klubjának falai közül a hetvenes évek elején röppent ki az országba, a megyékbe, városokba, falvakba. Azóta — azt lehet mondani — bejárta az egész országot.

A nyelvi hét minden esztendőben más-más tartalommal (időszerű, sokakat érintő és érdeklő témával) jelentkezett. Az átgondolt, rendszeres éves témaválasztás mindig és mindenütt a nyelvi kultúra gyarapításából, megőrzéséből és megismertetéséből indult ki.

Bebizonyította az elmúlt tizennégy év, hogy a magyar nyelv hete intézmény lett, az anyanyelvi ismeretterjesztésnek, a nyelvművelésnek igazán hasznos közművelődési fóruma. Gazdagodó közművelődésünkben azonban nemcsak fórumát hozta létre, hanem az anyanyelvi ismeretterjesztésnek komplex formáját is.

A magyar nyelv hete — mozgalom, melynek egyre gyarapodik táborra. Egyszerre tudományos és pedagógiai tevékenység. Így teljes mértékben megfelel a közművelődés speciális feladatait ellátó ismeretterjesztő tevékenységnek. Hatása felbecsülhetetlen. Ahol egyszer már megrendezték, nem vallott szégyent: újra és újra kéri a nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő előadásokat.

A nyelvművelésnek e nemes veretű rendezvénysorozata mindig figyelmeztet és felhív. Figyelmünk középpontjába állítja a tiszta nyelvhasználatot, a szép magyar beszédet, nyelvrokonságunkat; s legutóbb, 1980. április 14—20. között: a költői nyelvet.

A rendező szervek, a TIT Magyar Nyelvi Választmánya és a TIT Bács-Kiskun megyei Szervezete azért választotta ezt a témát, hogy József Attila születésének 75. évfordulójához is kapcsolódhasson, tisztelegessen a költő emlékének. Az előző évek szokásainak megfelelően mottót is választottunk rendezvénysorozatunknak — Fábry Zoltántól: „a költészet a mindenki által érthető beszéd: az emberiség anyanyelve.”

Az 1980. évi magyar nyelv hete gerincét a költői nyelv vizsgálata adta. Több előadás hangzott el József Attila, Radnóti Miklós, Ady Endre, Weöres Sándor, Juhász Ferenc nyelvi-stiláris eszközeiről. De szép számban szerepelt programunkban olyan előadás is, mely Petőfi Sándor vagy Arany János költői nyelvével foglalkozott. A központi témához kapcsolódó előadásokon kívül jelentős számban gazdagították a választékot a nyelvhelyességgel foglalkozó témák, mint pl. a köznyelv és a nyelvjárások kapcsolata, a szép kiejtés, a nyelvtörténet kérdései, fiatalságunk nyelve, a közélet nyelvhasználata, a nyelvi humor vagy a hallgatóságot igen aktivizáló nyelvi vetélkedők, játékok, gyűjtőakciók.

Nyelvészek, költők, irodalomárok, pedagógusok mondták el véleményüket a fenti témákról.

Keresztury Dezső mondta egy helyütt: „A nyelv olyan, mint a nép, amely alkotja, közmegállapodásszerűen elfogadja, használja, újtja, felejt, szépíti, rontja.” Erről a nyelvről beszélgettünk és beszéltünk április közepén Bács-Kiskun megyében.

Az 1977 óta működő, egyre aktívabb magyar nyelvi szakosztály munkáját ismerték el azért, hogy az 1980. évi magyar nyelv hetét megrendezhették. A szakosztályi munkát ismerték el. Eddigi tartalmi irányító, szervező munkánkat. Sajnos két felsőfokú pedagógusképző intézményünkben nincs önálló magyar nyelvi tanszék, az ott dolgozó nyelvészeket csak be tudtuk vonni munkánkba, s nem az alapját képezték tevékenységünknek. Viszont megnyertük a megyében dolgozó magyar szakos pedagógusok zömét. Hogy hogyan?

Először adni kell, utána kérni. Központi, ismert előadókat biztosítottunk intézményi rendezvényeinkhez, segédanyagokkal (témaajánlatok, bibliográfiák, ismertető

lapok) segítettük őket. S a látott „minta” után kedvet kaptak a magyar nyelvi ismeretterjesztéshez. Először csak a kecskeméti járásban, aztán bekapcsolódtak a kecskeméti magyartanárok; s egyszer csak azt vettük észre, hogy a megye más városaiból, községeiből is jelentkeznek az újabb és újabb előadók. Így mindjárt megsokszorozódott előadóbázisunk: alsófokú iskolák, gimnáziumok, szakközépiskolák, művelődési otthonok, könyvtárak, üzemek, vállalatok adtak helyet előadásainknak.

A magyar nyelv hete teljes támogatást, segítséget kapott megyénk állami- és pártvezetőségétől.

A magyar nyelv hete hagyományos tavaszi rendezvénné vált, melyet megyeszerte elismernek, szeretnek és támogatnak. Eseménye megyénk kulturális életének. S nemcsak a TIT ügye, hanem társadalmi ügy.

Hogy társadalmilag is megbecsült intézmény a magyar nyelv hete, azt mi sem bizonyítja jobban, hogy évről évre első számú politikai vezetők e rendezvénysorozatnak az elindítói.

Az idén e tisztet A c z é l G y ö r g y vállalta, a Politikai Bizottság tagja, miniszterelnök-helyettes. Megnyitó beszédében nyelvművelésünk valamennyi kardinális kérdését érintette.

A — Kecskeméten, a Tudomány és Technika Házában — nagy érdeklődés mellett lezajlott országos megnyitó ünnepségen két szakmai előadás hangzott még el. S z a b o l c s i M i k l ó s „Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak . . .” (József Attila költői nyelve) és S z a t h m á r i I s t v á n „Mai költészetünk a nyelvész szemével” címmel tartott előadást.

Az alkalomhoz illően a Magyar Rádió „Írók, költők az anyanyelvről” című műsorát mutatta be Pomogáts Béla szerkesztésében.

Az egyhetes rendezvényen a magyar nyelvészet munkásainak egész sora szólt nyelvünk gazdagságáról, a nyelvművelésről. Ezekből konkrétan most csak néhányat emelünk ki (önkényesen). L ő r i n c z e L a j o s: Kodály és a magyar nyelvművelés (Kecskemét, Kodály Z. Gimn.), S z a t h m á r i I s t v á n: A költői nyelv és stílus napjainkban (Kecskemét), S z a b ó G é z a: Anyanyelvi nevelés az óvodában (Baja, SZMT Műv. Otthon), K á l m á n B é l a: Nyelvünk európaisága (Nemesládudvar), G e r g e l y J á n o s: A nyelvi humor (Sükösd), S z ú t s L á s z l ó: Hogyan beszélnek a mai fiatalok? (Kunszentmiklós), B e n k ő L á s z l ó: Játék és félreértés a költészetben és köznyelvben (Tiszakécske), R á c z E n d r e: „Szavaid selyme szíven simogat” — a költői hangtanról (Kiskőrös), W a c h a I m r e: Szólj, s megmondom, ki vagy! (Csenegőd), B a c h á t L á s z l ó: A mai ifjúsági nyelv (Kiskunhalas), S z i l á g y i F e r e n c: Írók és költők a nyelvről (Kalocsa), M a r g ó c s y J ó z s e f: A költői nyelv és a köznyelv viszonya (Móricgáti Műv. Otthon) . . .

Nyole anyanyelvi fórumot tartottunk. Így: Kecskeméten a Tudomány és Technika Házában és a Forrás Szerkesztőségében, Lakiteleken a Műv. Otthonban, Kiskőrösön a Könyvtárban, Dunapatajon a Műv. Otthonban, Kalocsán a könyvtárban, Szabadszálláson — a zárón — a nagyközségi pártbizottságon.

A magyar nyelv hete hat napján fiatalok és idősebbek, tanulók, munkások, értelmiségiek ismerkedtek az anyanyelv szépségeivel.

Nem szeretnék a számok bűvöletébe esni. Mégis le kell írnom, hogy egy hét alatt a megye hat városában és közel hatvan községében 330 magyar nyelvi előadás hangzott el: oktatási intézményekben, művelődési otthonokban, könyvtárakban, üzemekben.

Baján, nemzetiségi városunkban német és szerb-horvát nyelvű előadások is elhangzottak.

Már-már hagyományos, hogy külföldi vendégek is részt vesznek anyanyelvi heiteinken. Kalocsán és Bátyán J u n g K á r o l y tartott előadást „Magyar nyelvművelés és hungarológiai kutatás Jugoszláviában”. De hasonlóan érdekes volt a D u b a G y u l á

val és Zalaibai Zsigmonddal való találkozás (Kalocsa és Kecskemét). Ők a cseh-szlovákiai magyar irodalomról és a nyelvapolásról beszéltek.

Említést érdemelnek az üzemekben megtartott magyar nyelvi előadások. Csak a helyeket sorolom: Baromfifeldolgozó Vállalat (Kiskunhalas), Vízmű Vállalat (Kiskunhalas), Fémmunkás (Kecskemét), RÉMI Dózsa Tsz stb.

Elmondhatjuk, hogy a helyi, majd száznegyven, pedagógusok, nyelvművelők előadásait is nagy érdeklődés kísérte.

Az előadásos formák mellett jónéhány nyelvi vetélkedő, játékos foglalkozás, gyűjtőmunka is szerepelt. Ez utóbbiról csak annyit: egy-egy község vagy város (az idén Baja) nyelvi hagyományait, érdekességeit gyűjtik a tanulók, s e munka összegzésére a nyelvhétten kerül sor. Az idén ezt az akciót Hargitai Katalin vezette.

Előadásaink látogatottsága a 15-től 250-ig terjedt. Az előadásokon a hallgatói átlag 35 fő volt.

A Bács-Kiskun megyei magyar nyelv hete célját elérte, feladatát betöltötte. Az utóbbi évek egyik legsikerültebb rendezvényeinek sorában emlegetik.

Százhetven előadót mozgattunk ebben az országrésznyi megyében. Háromszáz-harminc előadást tartottak.

Rendezvénysorozatunk szervezését a múlt év végén kezdtük meg. A szervezés megindításakor már megkaptuk a megye párt- és állami vezetőinek erkölcsi támogatását, elvi és konkrét segítségét.

Járási-városi TIT-szervezeteink titkárai, az illetékes művelődésügyi osztályok vezetői, munkatársai igen hathatós segítséget adtak az előadások megszervezéséhez.

A bonyolultnak tűnő utaztatást úgy oldottuk meg, hogy egy-egy járásba, városba egyszerre 3–4 előadó utazott, az ottani kérések alapján hangoltuk ezt össze (így időben és pénzben is takarékoskodni tudtunk).

Helyi szervezőink a szó igazi értelmében házigazdái voltak rendezvényeinknek. Az ország különböző részeiből érkezett előadók valami kicsit kaptak, vittek is magukkal. Megismertek egy darabkát a megyéből, egy-egy járásból; megismerkedtek helyi hagyományainkkal, nevezetességeinkkel — a Bács-Kiskun megyében folyó élettel.

Ezúton is csak a köszönetünket tudjuk tolmácsolni a magyar nyelvi választmányoknak, az előadóknak, a szervezőknek, az erkölcsi és anyagi támogatást adó megyei párt- és állami vezetőknek.

A jövő évi — immár 15. — nyelvhét szervezőinek mondjuk el tapasztalatainkat, de azoknak is, akik egykor majd nyelvhetet szerveznek: szép feladatot vállalnak. Hogy miért? Hadd hivatkozzam a megyei tanács elnökhelyettesének zárógondolataira. A nyelvészek munkásságukkal először a szakma szeretetét és önbecsülésüket adták, ehhez kapták a köz megbecsülését, a közönség egyre nagyobb érdeklődését.

A tudományos ismeretterjesztésnek mindkét fél támogatása — kötelesség; és szép feladatot is jelent egyben.

Kovács István
megyei szaktitkár

Az anyanyelv[hete Vas] megyében

Az anyanyelv hetének nyitó előadása, amelynek Szombathelyen a Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár szokott otthont adni, jelzi az az évi megyei rendezvények központi gondolatát, árnyalja az országosak összképét. Ezt érzékeltetik Szabó Géza előadásainak címei: A nyelv és a beszélő személyisége; Nyelvi viselkedés, társadalmi együttélés; Nyelvművelés és közművelődés; A köznyelv és a nyelvjárások napjainkban; Szombathely nyelve.

A nyelvhét ismeretterjesztő munkáját zömmel Batki Jenőné, Vörös Ottó, Guttmann Miklós, Bokor József, Molnár Zoltán, a Szombathelyi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékének oktatói végzik. Vendégelőadóként köszönthették a vasiak többek között Lőrincze Lajost, Fábrián Pált, Kemény Gábor-t is. Általános és középiskolai tanárok is szoktak szerepelni megyszerte. A leggyakrabban előforduló, azaz a legnagyobb érdeklődésre számot tartó kérdéskörök az alábbiak: Nyelv és változás; Változó falu – változó nyelv; A vasi helynevek történeti vallomásai; Az életmód változásának hatása a nyelvhasználatra; Nyelvünk fejlődése az elmúlt három évtizedben; Hogyan beszél a vasi ember; Az ifjúság nyelve; A nyelvi udvariasság lehetőségei napjaink nyelvhasználatában; Nyelvi humor, nyelvi játékoság; Nyelvhelyességi problémák.

A megyében az utóbbi időben több mint kétszáz rendezvény volt. Ennek felét oktatási intézmények igényelték, egyharmadára közművelődési létesítményekben került sor, egyhatodát pedig üzemek, vállalatok szervezték a TIT-tel karöltve.

Az 1980. évi sorozatot külön megemlítve más eseményekről is be lehet számolni a szóba hoztakon kívül. Még az ünnepélyes megnyitó előtt, de már a magyar nyelv hetéhez kapcsolhatóan hangzott el a szombathelyi főiskolán Kálmán Béla előadása „Nyelvünk a nagyvilágban” címmel. A programot több helyütt az anyanyelvi műveltségről tájékoztató vetélkedők színezték, és nem utolsósorban a vasi közreműködésnek is része van a zalai beszédművelő stúdiumok sikerében. A TIT Vas megyei szervezetének anyanyelvi szakosztálya tervezi azt is, hogy a horvát, a szlovén, a német és a magyar nyelv békés együttműködésének e vidéken jelentős feladatul szolgáljon egyrészt a nemzetiségi, nemzeti nyelvhasználat fejlesztése, másrészt a nyelvi, nyelvjárási érintkezések és kölcsönhatások tanulmányozása.

M. Z. M

Kazinczy nyelvművelő napok Kassán

A szlovákiai magyartanárok, újságírók, műfordítók, nyelvművelők és népművelési dolgozók részére 1980. április 24–25–26-án rendezte meg a CSEMADOK Központi Bizottságának nyelvi szakbizottsága a Kazinczy nyelvművelő napokat.

Az anyanyelv ápolásának e jeles ünnepén ezúttal már tizenegyedik alkalommal találkoztak a résztvevők, s a hagyományos műsort egy országos szintű anyanyelvi vetélkedő döntőjével gazdagították. A vetélkedőt még januárban a CSEMADOK Központi Bizottsága hirdette meg. Tizenhárom járásból 546 háromtagú csapat jelentkezett, s három területi elődöntőn át kilenc csapat huszonhét versenyzője került a kassai döntőbe. Itt talpraesettségükkel, nyelvi leleményességükkel és szép kiejtésükkel a komáromi gimnázium lányai kerültek az első helyre. A színvonalas vetélkedőt Szabó Mihály Gizella szerkesztette, Madi Ilona vezette; a zsűri elnöke Fábrián Pál volt.

A kiejtési versenyt – 1977 után – most második alkalommal szervezte meg az Oktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya. Az alapiskolák selejtezőinek három fordulójából (iskolai, járási, kerületi) hat tanuló került be a döntőbe; a középiskolások versengése két fordulóban zajlott le (iskolai, kerületi), s innen is hat diák jutott el Kassára. Eredményhirdetésekor a zsűri elnöke, Szende Aladár mondott elemző, értékelő, biztató szavakat a versenyzőknek s az önfeláldozó munkát végző pedagógusoknak.

Április 25-én 9 órakor Lukács Tibornak, a nyelvi szakbizottság elnökének megnyitója után ünnepi műsor köszöntötte a résztvevőket, majd két előadás hangzott el. Az elsőt, Mitől szöveg a szöveg? címmel Békési Imre, a másodikat Műfaj és stílus címmel Fábrián Pál tartotta.

Békési Imre a Szegeden, Deme László irányításával folyó szövegtani kutatások hasznosítható eredményeit helyezte előadása középpontjába. Pedagógushallgatóinak figyelmét a mondat és a szöveg szerkezeti összefüggéseire, az újságírókét pedig a gondolat teljességének, lezártságának ismérveire irányította.

Fábián Pál előadása két szempontból is értékes volt. Témájából nemcsak a legfontosabb összefüggéseket emelte ki, hanem a műfaj és stílus kérdéseiből egy teljes összefüggérendszerrel épített fel. Ebbe ágyazta be a publicisztikai műfajokat, s szemléltető példáival a magyar nyelvű szlovákiai újságok mai nyelvhasználatáról adott értékelő áttekintést.

A délutáni műsorban előbb Morvay Gábor tartott nagy figyelmet kiváltó előadást a szlovákiai közéleti nyelvhasználat jellemző vonásairól. (Lásd ennek teljes szövegét e számunk 401–8. oldalán. *A szerk.*) Csuká Gyula, Stifter Mária, Csudai Irén és Vorszky Katalin bevezetőt mondott az egész délutánt kitöltő izgalmas vitához a gimnáziumi szlovák tankönyvek magyar fordításairól. A gyakori tükröfordítások nyelvi s ezáltal szakmai hibái ellen magyarországi szakszótárak alkalmazását, a szakmai lektorálás mellett anyanyelvi ellenőrzést javasoltak a vita résztvevői.

A tartalmas napot emlékest zárta. A Thália Színházban a kassai középiskolások ünnepi műsorral emlékeztek meg Schönherz Zoltán születésének 75. és a Kassai Munkás című napilap megalapításának 60. évfordulójáról. Dr. Balázs Béla ünnepi beszédét irodalmi színpadi műsor követte, amelyet Gágyor Péter rendezett. A népballadafeldolgozásban a gazdag tartalom s a hatásos formai megoldások mellett élményt adóan szép volt a szereplők szövegmondása.

A harmadik nap programját két előadás zárta le.

Szendes Aladár ezúttal főként pedagógus hallgatóira figyelt. Mondanivalóját híven tükrözi előadásának címe: Az ösztönös beszéd a nyelvi műveltségig. A gyermek beszédfejlődési folyamatáról adott képet, de éppen azt emelte ki, hogy a beszédfejlődést a teljes személyiség fejlődése részének kell látnunk, hogy a személyiség képességei kommunikációs erőterekben bomlanak ki.

Dénesi Imre az irodalomtudomány kutatóműhelyéből hozott sokakat érdeklő témát: az irodalmi szövegek fordításának, átírásának, adaptációjának elméleti kérdéseiből adott ízelítőt az Irodalmi szöveg átdolgozása az irodalmi nevelés céljaira című előadásában.

Az 1980. évi Kazinczy nyelvőrök napok tudományos műsora végül szakmai véleménycserében, kötetlen beszélgetésben oldódott fel; s ez megerősítette a résztvevők addigi benyomásait: a szlovákiai magyar pedagógusok, újságírók, fordítók, művelődési munkatársak s a CSEMADOK tisztségviselői szerető gondoskodással őrzik, ápolják anyanyelvüket.

B. Fejes Katalin

Édes anyanyelvünk verseny — 1979

Hetedik alkalommal rendezték meg a már hagyományos „Édes anyanyelvünk” nyelvhasználati verseny országos döntőjét 1979. október 26–28-án Sátoraljaújhelyen. Új vonása volt a verseny szervezeti formájának, hogy külön kategóriában szerepeltek a középiskolások és külön a szakmunkásképző intézetek tanulói. Az ügy iránti érdeklődést mutatja, hogy első alkalommal tizenkét megye (Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Fejér, Győr-Sopron, Heves, Komárom, Somogy, Szolnok, Tolna és

Vas), a főváros, valamint Győr, Miskolc, Sátoraljaújhely és Szeged küldte el szakmunkás-tanulóinak képviselőit.

Ennek megfelelően a verseny két színhelyen, két bizottság előtt megosztott feladatokat megoldásával zajlott le.

A középiskolás csoport bíráló bizottságának tagjai: Bencédy József elnök, Budai Imre társelnök, tagok: Bujdos János, Gálos Tibor, Gönczi Zsuzsa, Lőrincze Lajos, Wacha Imre. — A szakmunkás csoport bíráló bizottságának tagjai: Deme László elnök, Hercegi Károly társelnök, tagok: Bató Ferenc, Borsos Árpád, Graf Rezső, Kováts Dániel, Z. Szabó László.

Mindkét bizottság munkájában részt vett Péchy Blanka érdemes művész, a bíráló bizottság díszelnöke.

A verseny szóbeli döntőjének ünnepélyes megnyitóján megjelent és ünnepi beszédet mondott Hanga Mária oktatási miniszterhelyettes.

A verseny mindkét csoportban két részből állt: írásbeliből és szóbeliből. Mindkét erőpróba tulajdonképpen az új tanterv ama követelményét kívánja segíteni, hogy a középiskolákban az igényes és tudatos nyelvhasználatot kell kialakítani.

Az írásbeli feladatsor szóhasználati, mondattani és nyelvhelyességi kérdések megválaszolását kívánta a versenyzőktől. A kérdések mennyisége: a középiskolásoknál 20, a szakmunkástanulóknál 16.

A szóbelin három téma közül választhattak. Az első azonos volt mindkét kategóriában: Megnyitó a KISZ-szervezet által rendezett fotókiállításon a nemzetközi gyermekév alkalmával. A középiskolások további témái: élménybeszámoló a nyári építőtáborról, felszólalás a KISZ-alapszervezet éves tervének vitáján. A szakmunkástanulók további témái: beszámoló a nyári termelési gyakorlatról, tájékoztató előadás a választott szakma hasznosságáról és szépségéről.

Mindkét csoport teljesítményéről megállapítható, hogy egyre javul a versenyen szereplők tényleges anyanyelvi tudása, tájékozottsága.

Az írásbeli általában mindkét csoportban közepesen sikerült. (Egyes tanárok még mindig vitatják jellegét!) Megoldása egyharmadát adja az összteljesítménynek.

A szóbeli sikerült mindegyike megnyerte a tanulók tetszését. Legéletszerűbben a harmadik témát sikerült megoldaniuk, jók voltak az élménybeszámolók is, a fotókiállítás megnyitása bizonyult „kockázatos” témának.

Bencédy József a következőkben foglalta össze a középiskolások teljesítményének értékelését. A versenyzők megszólalásának fő jellemzője az „értekező-kifejtő” megoldás volt, bár többen is éltek az érzelmekre való hatás megoldásával is. A műfajnak megfelelő hangnemet kevesen találták meg, ugyancsak kevesen tudtak a megadott (elképzelt) hallgatósághoz szólni. A nyelvi megoldásokban a szerkesztés volt a legerősebb oldaluk. Nagyon öröndetes, hogy kevés közhely hangzott el. A kiejtés (hangképzés) azonban többeknél nem volt eléggé tisztá. A gondolatközlésnek ezt a „hangzós” oldalát a jövőben még erősebben kívánatos gondozni.

Deme László a szakmunkástanulók teljesítményét értékelve a következőket hangsúlyozta. Figyelemre méltó a témaválasztásban megnyilvánuló szakmaszeretet, ugyanis a 22 tanuló közül 14 a harmadik témát választotta. Mondanivalójukat legtöbbször az ember felől közelítették meg, tiszteletre méltó hivatástudattal szóltak választott szakmájukról, társadalmi szerepéről — őszintén, szólamok nélkül. Tovább kell finomítani a szerkesztési ismereteket, a beszédmű felépítésének belső rendjére való törekvést. Kevesen alkalmaztak szónoki kérdéseket mondanivalójuk élénkítésére. Előadásmódjuk természetes volt, bár hangzottak el sablonok is szép számmal. Fokozni szükséges a szókincset is, hogy választékosabban, árnyaltabban legyenek képesek a tanulók egyébként jó gondolataikat

nyelvi formába önteni. Beszédgyakorlatukban pedig le kell szoktatni őket az elnagyolt — a magánbeszédben megszokott — artikulációról, és a nyilvános megszólaláshoz (teremhez) alkalmazkodó hangerő megválasztásához is.

A szaktanárokkal folytatott beszélgetés során a következő javaslatok merültek fel: 1. Külön (minőségileg különböző) feladatlap készüljön a középiskolásoknak és külön a szakmunkástanulóknak. 2. Csak olyan szóbeli témát kapjanak a versenyzők, amiről van (vagy lehet) élményük a tanulóknak. 3. Több időt kapjanak a szóbelire való felkészüléshez.

A vasárnapi széphalmi eredményhirdetés hagyományosan szép, ünnepélyes kereketek között történt. Ünnepi beszédet a KISZ megyei bizottságának első titkára, Szabó Pál mondott. Hangsúlyozta többek között, hogy ez a verseny nem hasonlítható más versenyekhez, ez emberi és politikai próbatétel: átfogja múltunkat és jelenünket. Demetrisz — mindkét bíráló bizottság nevében — a verseny szakmai és társadalmi jelentőségét méltatta. Kiemelte az értelmiség és a leendő munkásosztály tagjainak felelősségét a közéleti megszólalásban, hangsúlyozva az „okos beleszólás” képességének fontosságát. Végül köszönetét tolmácsolta a versenyzőknek, a tanároknak és a vendéglátóknak azért, hogy e fontos országos rendezvényt támogatják.

A tizennégy legeredményesebben szereplő versenyzőnek az emléklapok és a KISZ K. B. jutalmát Kovár László tanácselnök nyújtotta át. Ezek a következők: Baksa Ágnes Egészségügyi Szakiskola (Kecskemét), Bangó Aliz 626. sz. Ipari Szakmunkásképző (Mezőtúr), Czibula Katalin Bolyai János Gimnázium (Ócsa), Foki Andrea Nagy Lajos Gimnázium (Szombathely), Hunics Györgyi Budai Nagy Antal Gimnázium (Budapest), Kóta Melinda Thuri György Gimnázium (Várpalota), Hunfalvi Marianna Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakmunkásképző (Miskolc), Matzlách Tamás Révai Miklós Gimnázium (Győr), Poór Csaba Lovassy László Gimnázium (Veszprém), Roznyik Erika Bajza József Gimnázium (Hatvan), Selmei Marianna Ságvári Endre Gimnázium (Szeged), Simonfay Krisztina Táncsics Mihály Gimnázium (Kisbér), Takáts Laura Táncsics Mihály Gimnázium (Siklós), Vleszkó Anna Kulich Gyula Szakmunkásképző. (Békéscsaba)

A bíráló bizottság Sátoraljaújhely város tanácsának bronz plakettjét adományozta Vajda Józsefnek, a hatvani Bajza József Gimnázium tanárának azért, mert másodikban jutott tanítványa a verseny legjobbjai közé.

Ebben az évben is gazdag programról gondoskodtak a házigazdák. A kísérő tanárok számára „Tudatos nyelvhasználatra nevelés a középiskolában” címmel Graf Rezső tartott előadást. Meglátogatták a hollóházi porcelángyárat, és Szentpál Mónika előadói estjét hallgathatták meg a vendégek.

A verseny ebben az évben is eredményesen szolgálta a középiskolai anyanyelvi nevelést, Mátyás Ferenc költői megfogalmazásában a „lélek üzenetét”.

Graf Rezső

A nyelvőr hírei

<i>Lőrincze Lajos</i> : Kovalovszky Miklós köszöntése	503
<i>Balogh Lajos</i> : Bálint Sándor	505
<i>Kovács István</i> : A magyar nyelv hete 1980-ban	506
<i>M. Z. M.</i> : Az anyanyelv hete Vas megyében	508
<i>B. Fejes Katalin</i> : Kazinczy nyelvművelő napok Kassán	509
<i>Graf Rezső</i> : Édes anyanyelvünk verseny — 1979	510

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O.
Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ara: 10 Ft

Évi előfizetés: 40 Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0236

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975.* Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes.* Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstziten für Finnougristik in Ungarn.* (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó.* (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcanevének névtani voizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffizismorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség.* Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai.* 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései.* Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen).* Übersetzt von Tilda und Paul Alpéri. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezte.* A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8